

Selçuk Üniversitesi

e-ISSN 2458-9071

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Selçuk University Journal of Studies in Turkology

Yıl / Year: 25 Sayı / Issue: 47 Aralık/December 2019

N. Çiğdem Arslan 2019

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

SELÇUK UNIVERSITY
JOURNAL OF STUDIES IN TURCOLOGY

ULUSLARARASI HAKEMLİ DERGİ / INTERNATIONAL REFEREED JOURNAL
e-ISSN 2458-9071

Yılda üç defa yayımlanan (nisan-ağustos-aralık), uluslararası hakemli, yaygın süreli bir dergidir.

International refereed and widespread periodical journal published three times in one year (april-august-december).

SAYI / ISSUE: 47 –ARALIK / DECEMBER

KONYA 2019

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
SELÇUK UNIVERSITY JOURNAL OF STUDIES IN TURCOLOGY

**Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi'nin dizinlendiği veri tabanları
Selçuk University Journal of Studies in Turcology is listed in the index of**

ESCI (Emerging Sources Citation Index)

TÜBİTAK/ULAKBİM SBVT, ASOS INDEX, EBSCO, MLA

e-ISSN 2458-9071

ARALIK / DECEMBER 2019 – SAYI / ISSUE: 47

SÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Adına Sahibi Enstitü Müdürü

Owner on behalf of the Institute of Turkish Studies

Prof. Dr. Hasan BAHAR (Institute Director)-*Selçuk Üniversitesi*

EDİTÖR KURULU / EDITORIAL BOARD

Yazı İşleri Müdürleri-Editörler/ Editors-in-Chief

Doç. Dr. Hakan KUYUMCU-*Selçuk Üniversitesi*

Doç. Dr. Çağatay BENHÜR-*Selçuk Üniversitesi*

Alan Editörleri / Area Editors

Türk Dili ve Edebiyatı Editörü / Turkish Language and Literature Editor

Dr. Fatih Numan KÜÇÜKBALLI-*Selçuk Üniversitesi*

Tarih Editörü / History Editor

Dr. Murat TURGUT-*Selçuk Üniversitesi*

Arkeoloji ve Sanat Tarihi Editörü / Archeology and Art History Editor

Doç. Dr. Mustafa ÇETİNASLAN - *Selçuk Üniversitesi*

İngilizce Dil Editörü / English Language Editor

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ARSLAN- *Selçuk Üniversitesi*

Editör Yardımcısı / Editorial Assistant

Dr. Rifat IŞIK-*Selçuk Üniversitesi*

Sekreteryaya / Secretariat

Mustafa DENİZ

BİLİM KURULU / SCIENTIFIC BOARD

Prof. Dr. Hasan BAHAR-*Selçuk Üniversitesi*

Prof. Dr. Orhan YAVUZ-*Selçuk Üniversitesi*

Prof. Dr. Tasin GEMİL -*Babeş-Bolyai, Cluj-Napoca Üniversitesi / Romanya*

Prof. Dr. Yaşar SEMİZ-*Selçuk Üniversitesi*

Doç. Dr. Hakan KUYUMCU-*Selçuk Üniversitesi*

Doç. Dr. Çağatay BENHÜR-*Selçuk Üniversitesi*

Doç. Dr. Galina MISKINIENE-*Vilnius Üniversitesi/ Litoanya*

Doç. Dr. Marzena GODZINSKA-*Varşova Üniversitesi / Polonya*

Dr. Öğr. Üyesi Hatice Gül KÜÇÜKBEZCİ-*Selçuk Üniversitesi*

Dr. Margareta ASLAN-*Babeş-Bolyai, Cluj-Napoca Üniversitesi / Romanya*

İLETİŞİM / CONTACTS

Adres / Adress: Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

Alaaddin Keykubat Kampüsü 42031 Konya

Telefon: +90 0332 241 05 62

Belgeç / Fax: 241 04 47

web: <http://sutad.selcuk.edu.tr/sutad>

e-mail: selcukturkiyat@gmail.com

TEKNİK HAZIRLIK / TECHNICAL PREPARATION

Grafik-Tasarım / Grafik-Design: Prof. Dr. Abdulgani ARIKAN

Dizgi / Composition: Dr. Rifat IŞIK

•*Dergide yer alan yazıların dil ve bilim sorumluluğu yazara aittir.*

•*The author responsible for their article content academically.*

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Abdulgani ARIKAN	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Abdurrahman ÖZKAN	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Abdurreşit Celil KARLUK	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet KANLIDERE	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet TAŐAĐIL	Yeditepe Üniversitesi
Prof. Dr. Ali MEYDAN	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Ali TEMİZEL	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Ali YAKICI	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Bahattin KAHRAMAN	Balikesir Üniversitesi
Prof. Dr. Bayram ÜREKLİ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Călin FELEZEU	Babeş-Bolyai, Cluj-Napoca Üniversitesi / Romanya
Prof. Dr. Derya ÖRS	Tahran Büyükelçisi
Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Emine YILMAZ	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Erdoğan ALTUNKAYNAK	Ardahan Üniversitesi
Prof. Dr. Éva Ágnes Csató JOHANSON	Uppsala Üniversitesi / İsveç
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Ioan-Aurel POP	Babeş-Bolyai, Cluj-Napoca Üniversitesi / Romanya
Prof. Dr. Mehmet AYDIN	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. Mesut ŞEN	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa TOKER	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Naciye YILDIZ	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Naile HACIZADE	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Nurettin DEMİR	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Orhan YAVUZ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Osman ERAVŐAR	Akdeniz Üniversitesi
Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Peter GOLDEN	Rutgers Üniversitesi
Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Semra TUNÇ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Tasin GEMİL	Babeş-Bolyai, Cluj-Napoca Üniversitesi / Romanya
Prof. Dr. Yaşar SEMİZ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Yılmaz KOÇ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Yunus KOÇ	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Yusuf ÖZ	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof.. Dr. Enderhan KARAKOÇ	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Elnur NESİROV	Azerbaycan Öğretmen Enstitüsü / Azerbaycan
Doç. Dr. Fatih Mehmet BERK	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Doç. Dr. Galina MISKINIENE	Vilnius Üniversitesi/ Litvanya
Doç. Dr. Marzena GODZINSKA	Varşova Üniversitesi / Polonya
Doç. Dr. Nuri ŐİMŐEKLER	Bişkek Kültür Müşaviri
Dr. Öğr. Üyesi Rıdvan ÖZTÜRK	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Sefer SOLMAZ	Selçuk Üniversitesi

47. SAYININ HAKEMLERİ / REFEREES OF ISSUE 47

Prof. Dr. Ali BAŞ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU	Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Emine YILMAZ	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Engin ÇETİN	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Erkan GÖKSU	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Ferruh AĞCA	Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Ferudun ATA	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Hakkı UYAR	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Himmet HÜLÜR	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim SOLAK	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Prof. Dr. İzzet SAK	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Kerime ÜSTÜNOVA	Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet İPÇİOĞLU	Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa GÜLER	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Prof. Dr. Nurettin DEMİR	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Orhan YAVUZ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Orhan YAZICI	İnönü Üniversitesi
Prof. Dr. Osman AKANDERE	Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Selçuk URAL	Kafkas Üniversitesi
Prof. Dr. Serkan ŞEN	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. Yaşar SEMİZ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Yusuf ÖZ	Kırıkkale Üniversitesi
Prof. Dr. Zekeriya KARADAVUT	Akdeniz Üniversitesi
Doç. Dr. Bedia KOÇAKOĞLU	Akdeniz Üniversitesi
Doç. Dr. Elnur AĞAYEV	Lefke Avrupa Üniversitesi
Doç. Dr. Erkan HİRİK	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Ertan ENGİN	Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi
Doç. Dr. Gülay KARADAĞ ÇINAR	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Doç. Dr. Hacer TOKYÜREK	Erciyes Üniversitesi
Doç. Dr. Hatice FIRAT	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet YASTI	Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi
Doç. Dr. Murat ÖNSOY	Hacettepe Üniversitesi
Doç. Dr. Murat TUĞLUCA	Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa SARI	Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa UYAR	Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Perihan ÖLKER	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Recep DURGUN	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Recep TEK	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Salih KIŞ	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Selçuk PEKER	Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi
Doç. Dr. Sema ASLAN DEMİR	Hacettepe Üniversitesi
Doç. Dr. Yiğit Anıl GÜZELİPEK	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Doç. Dr. Zeynep DÖRTOK ABACI	Uludağ Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet AYTAÇ	Adnan Menderes Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet DÖNMEZ	Çankırı Karatekin Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Arif Behiç ÖZCAN	Selçuk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Atilla KARTAL	Akdeniz Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Azem SEVİNDİK	Selçuk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Erhan ÇAPRAZ	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ferdi GÜZEL	Bayburt Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Filiz İlknur CUMA	Selçuk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Filiz Yaşar KESKİN	Mersin Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hurigül EKEN	Selçuk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin YILDIZ	Ordu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İsa SARI	Hitit Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet YILMAZ	Selçuk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Melike ÜZÜM	Başkent Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Rıdvan ÖZTÜRK	Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Sena KÜÇÜK	Selçuk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Gökhan DEMİRKOL	Çankırı Karatekin Üniversitesi
Dr. Abdullah Mert	Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. Burcu ÖZDEMİR	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Dr. Gülnaz ÇETİNKAYA	Hacettepe Üniversitesi

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

YAYIM İLKELERİ

1. Yayınlanacak yazılar Türklük Bilimi ile ilgili ve daha önce herhangi bir yerde yayınlanmamış, araştırmaya dayalı özgün makaleler olmalıdır.
2. Bilimsel toplantılarda sunulan bildirimler, daha önce başka bir dergide veya bildiri kitapçığında yayımlanmamışsa yayımlanmak üzere değerlendirmeye alınabilir. Bildiri kitapçığında ya da başka bir yerde yayımlanan yazılar ne sebeple olursa olsun yayımlanmaz. Dergi yönetimi gönderilen yazıların daha önce başka bir yerde yayımlanıp yayımlanmadığını araştırmak mecburiyetinde değildir. Durumun etik sorumluluğu makale sahibine aittir.
3. Derginin yazım dili Türkiye Türkçesidir. Ancak her sayıda derginin üçte birini geçmeyecek şekilde İngilizce, Rusça ve çağdaş Türk lehçelerindeki yazılara da yer verilebilir.
4. Türkçe çalışmalara Türkçe ve İngilizce / Rusça; İngilizce çalışmalara ise 200 kelimeyi geçmeyen Türkçe ve İngilizce özet yapılmalı, özetle birlikte anahtar kelimeler bulunmalıdır.
5. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisine gönderilen yazılar, önce yayım kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir ve uygun bulunanlar, o alandaki çalışmalarıyla tanınmış iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır. Hakem raporlarından biri olumsuz olduğu takdirde, yazı üçüncü hakeme gönderilir; o rapor da olumsuz geldiği takdirde yazı yayımlanmaz. Yazarlar, hakemlerin görüş ve önerileri doğrultusunda düzeltmelerini yaparlar. Yayına kabul edilmeyen yazılar iade edilmez; ancak yazarın istemesi hâlinde bir nüshası kendisine verilir. Hakemler kendilerine gönderilen yazıyı 21 gün içinde değerlendirir. Bu süre içerisinde raporunu göndermeyen hakeme ulaşılarak değerlendirme için 7 gün ek süre verilir. Hakem bu sürede de raporunu göndermezse hakemliği düşürülür.
6. Makaleler SÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürlüğüne posta veya el-mek ile (<http://sutad.selcuk.edu.tr/sutad>) gönderilebileceği gibi, elden de teslim edilebilir. Gönderilen yazıların ekinde, yazar(lar)ın el-mek adres(ler)i (elden veya postayla teslimlerde), her zaman ulaşılabilecek bir telefon numarası (Cep telefonu tercih edilmelidir.) ve kargoyla ödemeli gönderimler için daimî adresler bulunmalıdır.
8. Dergimiz nisan, ağustos ve aralık olmak üzere yılda üç sayı yayımlanır.

MAKALE YAZIM KURALLARI

1. Başlık

Her yazının yazıldığı dilde, Türkçe ve İngilizce başlığı bulunmalıdır. Yazının içeriğini kısa, açık ve yeterli ölçüde yansıtacak nitelikte olmalı, büyük harflerle ve koyu yazılmalı, on beş kelimeyi geçmemelidir.

2. Yazar Ad(lar)ı ve Adres(ler)i

Yazı başlığının sağ altında olmalı, soyadın tamamı büyük harflerle yazılmalı, *yazarın unvanı, kurumu, elektronik posta adresi ve ORCID numarası* dipnotta belirtilmelidir.

3. Özet ve Anahtar Kelimeler

Türkçe özet çalışmanın amacını, kapsamını ve sonuçlarını yansıtmalıdır. Özet en az yüz, en fazla iki yüz kelime uzunlukta olmalı, özeti bir satır altına en az üç, en fazla sekiz kelimeden oluşan Türkçe anahtar kelimeler yazılmalıdır. Ayrıca özeti, başlığın ve anahtar kelimelerin İngilizceleri de bulunmalıdır. Yabancı dilde yazılan makalelerde de Türkçe, İngilizce ve yazılan dilde başlık, özet ve anahtar kelimeler yer almalıdır. Yabancı dildeki özetlerde dil yanlışları olmamasına özen gösterilmelidir.

4. Ana Metin

Makaleler, IBM uyumlu bilgisayar ve Microsoft Word yazılım programı kullanılarak 10.000 kelimeyi geçmeyecek şekilde yazılacaktır. Sayfa yapısı A4 ebadında, kenar boşlukları sağdan, soldan, üstten ve alttan 3 cm olmak üzere, 14 nk satır aralığıyla, iki yandan hizalı ve paragraf arası boşluğu, öncesi ve sonrası 14 nk olacak şekilde ayarlanmalı ve sayfa numarası sayfanın alt ortasına verilmelidir. Makalede *Palatino* veya *Palatino Linotype (10 punto)* yazı karakterleri kullanılmalı, satır sonunda heceleme yapılmamalıdır. Paragraf başlarında bir "TAB" tuşu kullanılmalıdır. Noktalama işaretleri kendilerinden önceki kelimelere bitişik yazılmalıdır. Söz konusu işaretlerden sonra bir harflik boşluk bırakılmalıdır.

Çalışma, dil bilgisi kurallarına uygun olmalıdır. Makalede noktalama işaretlerinin kullanımında, kelime ve kısaltmaların yazımında en son çıkan TDK *Yazım Kılavuzu* esas alınmalı, açık ve yalın bir anlatım yolu izlenmeli, amaç ve kapsam dışına taşan gereksiz bilgilere yer verilmemelidir. Makalenin hazırlanmasında geçerli bilimsel yöntemlere uyulmalı, çalışmanın konusu, amacı, kapsamı, hazırlanma gerekçesi vb. bilgiler yeterli ölçüde ve belirli bir düzen içinde verilmelidir.

Bir makalede sıra ile özet, ana metnin bölümleri, İngilizce genişletilmiş özet (Summary), kaynakça ve (varsa) ekler bulunmalıdır. "Giriş", "Sonuç" gibi başlıklar kullanıp kullanmama, çalışmanın türüne ve konunun gereğine bağlıdır. Fakat makalenin bir sonuç paragrafı bulunmalıdır. "Sonuç" araştırmanın amaç ve kapsamına uygun olmalı, ana çizgileriyle ve öz olarak verilmelidir. Metinde sözü edilmeyen hususlara "sonuç"ta yer verilmemelidir. Belli bir düzen sağlamak amacıyla ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir.

Ana başlıklar: Tamamı büyük harflerle ve koyu yazılmalıdır.

Ara başlıklar: Tamamı koyu olarak yazılacak; ancak her kelimenin ilk harfi büyük olacak ve başlık sonunda satırbaşı yapılacaktır.

Alt başlıklar: Tamamı koyu olarak yazılacak; ancak başlığın ilk kelimesindeki birinci harf büyük sonraki kelime/kelimelerin ilk harfi küçük olacak ve başlık sonunda satırbaşı yapılacaktır.

Şekil, tablo ve fotoğraflar: Şekil, tablo ve fotoğraflar yazım alanı dışına taşmamalı, gerekiyorsa her biri ayrı bir sayfada yer almalıdır. Şekil ve tablolar numaralandırılmalı ve içeriğine göre Türkçe ve İngilizce olarak adlandırılmalıdır. Numara ve başlıklar, şekillerin altına, tabloların üstüne gelecek biçimde kelimelerin yalnızca ilk harfleri büyük olarak yazılmalı, ayrıca küçültmede ve basımda zorluk çıkarmaması için siyah mürekkeple, düzgün ve yeterli çizgi kalınlığında aydınlar veya beyaz kâğıda çizilmelidir. Tablolar, "WORD" programındaki tablo komutuyla

yapılmalıdır. Zorunlu durumlarda ise “EXCEL” tabloları kullanılabilir. Gerektiğinde açıklayıcı dipnotlar veya kısaltmalar, şekil ve tabloların hemen altında verilmelidir. Ayrıca şekiller için belirlenen kurallara uyulmalıdır. Şekil, tablo ve resimlerin on sayfayı aşmaması tercih edilir. Şekil, tablo ve resimler aynen basılabilecek nitelikte olmak şartıyla metin içindeki yerlerine yerleştirilmelidir.

Kaynak Gösterme (Atıflar): Makalede yapılacak atıflar, ilgili yerden hemen sonra, parantez içinde yazarın soyadı, eserin yayın yılı ve sayfa numarası sırasıyla verilmelidir. **Örnek:** (Okay 1990: 28)

Birden fazla kaynak gösterileceği durumlarda eserler aynı parantez içinde, en eski tarihli olandan yeni olana doğru, birbirinden noktalı virgülle ayrılarak sıralanır. **Örnek:** (Gökyay 1982: 120; Okay 1990: 28)

İki yazarlı kaynaklarda, araya tire işareti (-) konulur. İkiyden fazla yazarlı kaynaklarda ise ikinci yazarın soyadından sonra “vd.” kısaltması kullanılmalıdır. **Örnekler:** (Şafak-Öz 2003: 15), (Barutçu-Aydemir vd. 2005: 157)

Yazarın adı, ilgili cümle içinde geçiyorsa, parantez içinde tarih ve sayfanın belirtilmesi yeterlidir. **Örnek:** (1990: 28)

Yazarın aynı yıl yayınlanmış iki eseri, yayın yılına bir harf eklenmek suretiyle ayırtılır. **Örnekler:** (İlhan 2003a: 25), (İlhan 2003b: 58)

Soyadları aynı olan iki yazarın aynı yılda yayınlanmış olan eserleri, adların ilk harflerinin de yazılması yoluyla belirtilir. **Örnekler:** (Demir, A. 2003: 46), (Demir, H. 2003: 27)

Ulaşılamayan bir yayına metin içinde atıf yapılırken, bu kaynakla birlikte alıntının yapıldığı eser şu şekilde gösterilmelidir: **Örnek:** (Köprülü 1911: 75’ten aktaran; Çelik 1998: 25)

El yazması bir eser kaynak gösterilirken, müellif veya mütercim adından sonra [yz.] kısaltması konmalı, varak numarası örnekteki gibi belirtilmeli ve tam künye kaynakçada gösterilmelidir. **Örnek:** (Ahmedî, [yz.] 1410: 7b)

Arşiv belgeleri kaynak gösterilirken, metin içindeki kısaltma örnekteki gibi olmalı, açılımı kaynakçada verilmelidir. **Örnek:** (BCA, Mühimme 15: 25)

Dipnotlar: Dipnotlar, sadece yapılması zorunlu açıklamalar için kullanılır ve “DİPNOT” komutuyla otomatik olarak verilir. Buradaki atıflar da parantez içinde yazarın soyadı, eserin yayın yılı ve sayfa numarası gelecek şekilde düzenlenmelidir. **Örnek:** (Kaya 2000: 15)

Alıntılar: Makalede birebir yapılan alıntılar tırnak içinde verilmeli ve alıntının sonunda kaynağı *parantez* içinde belirtilmelidir. Beş satırdan az alıntılar cümle arasında *italik* olarak, beş satırdan uzun alıntılar ise *sayfanın sağından ve solundan 1 cm içeride, blok hâlinde italik* olarak verilmelidir. Birebir olmayan alıntılarının sonunda sadece *parantez* içerisinde kaynak gösterilmelidir.

5) İngilizce Genişletilmiş Özet (Summary)

Makalede çalışmanın sonuç bölümünden sonra makalenin yaklaşık %5-15'i kadar İngilizce genişletilmiş özet (summary) bulunmalıdır. Genişletilmiş özet, “öz”de olduğu gibi araştırma ile ilgili amaç, problem, yöntem, bulgular ve sonuç bilgilerini içermelidir. Verilen bilgiler “öz”e oranla biraz daha geniş ifade edilmelidir.

Araştırma metninde yer almayan herhangi bir bulgu veya sonuç bulundurulmamalıdır. Genişletilmiş özetle metin içindeki bilgilere göndermede (Örn. Sayfa 3'te belirtildiği gibi) bulunulmamalıdır. İngilizce yazılan makalelerde Summary bulunmasına gerek yoktur.

Kaynakça: Makalede kullanılan bütün kaynaklar "Kaynakça"ya alınmalı, makalenin konusu ile ilgili olsa dahi, yazıda değinilmeyen belge ve eserler kaynakçaya dâhil edilmemelidir. Kaynaklar ana metnin sonunda yazar soyadlarına göre (Soyadı kanunundan öncekiler için yazar adı esas alınır.) alfabetik olarak verilmelidir. Eser adları *italik* yazılmalıdır.

a) Kitap ve kitap niteliğindeki eserler

Yazarın soyadı (büyük harfle), adı (basım yılı), *kitabın adı*, basıldığı şehir: yayınevi.

Örnek: Öke, Mim Kemal (1983), *İngiliz Casusu Prof. Arminius Vambery'nin Gizli Raporlarında II. Abdülhamit ve Dönemi*, İstanbul: Doğu Matb.

Eserin hazırlayıcısı, editörü, çevireni varsa, kitap adından sonra parantez içinde aşağıdaki gibi verilir:

Yazarın soyadı, adı (basım yılı), *eserin adı*, [hazırlayanın (hzl.), editörün (ed.) veya çevirenin (çev.) adı soyadı], basıldığı şehir: yayınevi.

Örnek: Mevlâna (2005), *Mesneviden Seçme Öyküler*, (hzl. Selim Gündüz Alp), İstanbul: Zafer Yay.

Eserin cildi eser adından sonra, kaçınıcı baskı olduğu ise yayınevinden sonra belirtilir.

Örnek: KABAKLI, Ahmet (1992), *Türk Edebiyatı*, C. III, İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yay., 9. bs.

İki yazarlı eserlerde her iki yazar da verilir.

Örnek: ÖZÖN, M. Nihat - DÜRDER, Baha (1967), *Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

İkiden fazla yazarlı eserlerde yalnızca ilk yazar belirtilir, diğerleri için "vd." kısaltması kullanılır.

Örnek: AKPOLAT, Kemal – vd. (1960), *Sezginin Gücü*, İstanbul: Güneş Yay.

Aynı yazara ait birden çok eser kronolojik olarak sıralanır.

Bir yazarın aynı yıl yayınlanan eserlerini ayırt etmek için harfler kullanılır.

Örnek: SÜREYYA, Cemal (1991a), *Şapkam Dolu Çiçekle*, İstanbul: Yön Yay.; SÜREYYA, Cemal (1991b). *Üstü Kalsın*, İstanbul: Broy Yay.

Kurum yayınlarında, yazar yerine kurumun adı yazılır. Yazarı belli olmayan eserlerde, yazar yeri boş bırakılır ve eser, ilk harfine göre alfabetik sıralamaya girer. Yalnızca editörü veya hazırlayıcısı belli olan eserlerde aynı uygulama geçerlidir. Ancak eser adından sonra parantez içerisinde editör veya hazırlayıcısının adı ve soyadı belirtilir.

Örnek: T.C. Konya Valiliği – İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü (2006), *Mevlâna Bibliyografyası*, (hzl. Adnan Karaismailoğlu – vd.), Konya: Damla Ofset.

Bölümlerini farklı yazarların oluşturduğu kitaplarda ve ansiklopedi maddelerinde

şu örnek esas alınmalıdır.

Örnek: AKTAŞ, Şerif (1998), "Cumhuriyet Devri Türk Edebiyatı", *Türk Dünyası El Kitabı*, C. III, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., 3. bs.

b) Süreli yayınlardaki yazılar

Dergiler: Yazarın soyadı, adı (yıl, ay), "makalenin başlığı", *derginin adı*, cilt no, sayısı: sayfa aralığı.

Örnek: KORAY, Enver (1983, Nisan), "Yeni Osmanlılar", *Bellekten*, C XLVII (186): 563–582.

Gazeteler: Yazarın soyadı, adı (yıl. ay. gün), "yazının başlığı", *gazetenin adı*, (varsa) sayfa numarası.

Örnek: TALU, Ercüment Ekrem (1945.01.13), "Vah Velid", *Son Posta*: 1,7.

Mülakat ve röportajlarda yazar adı olarak bunları yapan kişiler verilir.

Örnek: UYSAL, Sermed Sami (1954.09.27), "Bayan Münire Dıranas Ahmed Muhib'i Anlatıyor", *Cumhuriyet*: 1, 7.

c) Tezler

Yazarın soyadı, adı (tarihi), tezin başlığı, şehir: üniversite ve enstitü adı: (yayınlanmamış lisans/yüksek lisans/doktora tezi).

Örnek: KURALAY, Emel (1953), *Yeni Osmanlılar Muharriri Ebüzziya*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Enstitüsü, (Yayınlanmamış mezuniyet tezi).

d) Bildiriler

Yazarın soyadı, adı (yıl), "bildirinin başlığı", sempozyum, panel veya kongrenin adı ve tarihi, düzenleyen kurum, şehir: yayın evi, sayfa no.

Örnek: TEVFİKOĞLU, Muhtar (1989), "Ahmet Muhip Dıranas Üzerine", *I. Ahmet Muhip Dıranas Sempozyumu*, 21 Haziran 1989, Sinop Valiliği, Sinop: Sinop Valiliği Yay.: 28-31.

e) İnternette alınan bilgiler

Yazarın soyadı, adı (son güncelleme tarihi), "internet belgesinin başlığı", (erişim tarihi), internet adresi.

Örnek: BOZAN, Mahmut (2014.01.01). "Bölge Yönetimi ve Eğitim Bölgeleri Kavramı", Erişim tarihi: 2004.01.29, <http://yayim.meb.gov.tr>

NOT: Yazım kuralları hususunda, yukarıda belirtilenler dışında, karşılaşılabilecek özel durumlar için şu kaynaktan yararlanılabilir:

SEYİDOĞLU, Halil (2003). *Bilimsel Araştırma ve Yazma El Kitabı*, Geliştirilmiş 9. baskı, İstanbul: Güzem Yayınevi.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

MAKALELER / ARTICLES		(s. / p. 1-494)
Serkan ŞEN	Eski Uygurca Dört Brahman Öyküsünden Bir Parça <i>A Passage Of The Old Uighur Four Brahman Story</i> ***	1-21
Mehmet YASTI	Derleme Sözlüğü'nde Geçen "Saban" ile İlgili Kelimeler <i>Words Related To "Saban" In The Compilation Dictionary</i> ***	23-40
Sedat BALLYEMEZ	Eğit-, Eğitim Kelimelerinin Yapısı ve Türkiye Türkçesine Girme Süreci <i>On The Structure Of Egıt- And Eğitim And Their Entrance To Turkey Turkish</i> ***	41-52
Ahmet Turan DOĞAN	Türkiye Türkçesinde Dilbilimsel Uzatım Örneği Olarak -(X)N-, -(X)L- Çatı Eklerinin Üst Üste Kullanımı <i>A Study On The Successive Usage Of - (X)m-, -(X)l- Voice Suffixes As An Example Of Linguistic Pleonasm In Turkish</i> ***	53-72
Metin BALPINAR	Some Limitations On The Controllability Of The Referent In Turkish Demonstratives <i>Türkçe İşaret Sözcüklerinde Göndergenin Kontrol Edilebilirliği Üzerindeki Bazı Kısıtlamalar</i> ***	73-84
İsa SARI	+IX Ekinin İşlevleri ve Bazı Sıfatlardaki Genişletilmiş Kullanımı Üzerine <i>Towards The Functions Of +IX And Its Expanded Usage On Some Adjectives</i> ***	85-96
Uğur UZUNKAYA Tümer KARAAYAK	Eski Uygurca Cheng Weishi Lun Tefsirine İlişkin Fragmanlar (6. ve 8. Yapraklar) <i>Old Uyghur Fragments Of A Commentary Of Cheng Weishi Lun (6th And 8th Leaves)</i> ***	97-113
Arda KARADAVUT	Eski Uygur Hukuk Belgelerinde Geçen Onluk Yüzlük Sözcükleri Üzerine <i>On The Words Onluk Yüzlük Of Old Uighur Law Documents</i> ***	115-126
Azem SEVİNDİK	Âşıklık Geleneğinin Güncel Durumu ve Âşıklar Üzerine Bazı Tespitler <i>Current State Of Minstrel Tradition And Some Evaluations On The Minstrels</i> ***	127-144

Hatice Kübra UYGUR	Hayvan Benzetmecelerine Dayalı Deve Oyunlarına Dair Bir Değerlendirme <i>An Assessment Of Camel Plays Based On Animal Imitations</i> ***	145-161
Nilgün AYDIN	Göçmen Folkloru Bağlamında Başhüyük'e (Konya) Yerleşen Karaçay-Malkar Türkleri Üzerine Bir Değerlendirme <i>An Evaluation In The Contex Of Migrant Folklore On Karachay-Malkar Turks Who Settled Down In Başhüyük (Konya)</i> ***	163-174
Tuğrul BALABAN	Âdem İle Havva ve Yasak Meyve Arketipi Metinlerarasılık Bağlamında Tabunun Anlatıda İzdüşümü <i>Adam And Eve And Archetype Of Forbidden Fruit Projection Of Taboo On (To) Narrative In The Context Of Intertextuality</i> ***	175-195
Bayram ÜREKLİ Ahmet Necati ÖZDOĞAN	Temettuat Defterine Göre İnlüce Köyünün Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü (1844-1845) <i>Socio-Economic Apperance Of Inluce Village In Temettuat Registry</i> ***	197-215
Doğan YÖRÜK	XVI. Yüzyılın Ortalarında İltizam Sisteminin Yaygınlığı: Lârende Kazası Örneği <i>The Prevelance Of İltizam Practise In The Middle Of The XVlth Century: In Case Of Larend District</i> ***	217-238
Hüseyin MUŞMAL İrem GÜRBÜZ	Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi'nde Mader-i Mevlâna Külliyesi'nin Bakım ve Onarım Faaliyetleri <i>The Maintenance And Repair Activities Of The Mader-i Mevlâna Islamic-Ottoman Social Complex In Ottoman And Republican Eras</i> ***	239-272
Aslı YURDİGÜL Banu ERDOĞAN ÇAKAR	Sovyet Basınında Türkiye ve Türkiye Cumhuriyeti'nin İlanı: Pravda ve İzvestiya Gazeteleri Örneği <i>Turkey And Declaration Of The Turkish Republic In The Soviet Press: On Example Of Pravda And Izvestia Newspapers</i> ***	273-294
Mehmet AK	Halep'te Bir Gezgin ve Gözlemlerinde Reyhanlı Türkmenleri <i>Reyhanlı Turkmens In Observations Of A Traveler Aleppo</i> ****	295-312
Mehmet GÜNEŞ Nursel MANAV	Osmanlı Devleti'nin İç Borçlanma Kaynakları Olarak Emekli ve Yardımlaşma Sandıkları <i>Pension And Charity Funds As Internal Loan Sources In The Ottoman State</i> ***	313-334

Mevlüt YÜKSEL	İngiliz-Amerikan Kayıtlarında 1983 Erzurum Depremi ve Dış Yardımlar <i>1983 Erzurum Earthquake And Foreign Aid Based On British-American Records</i> ***	335-366
Mustafa AKKUŞ İzzetullah ZEKİ	Timur'un Mutasavvıflarla İlişkileri <i>Timur's Relations With Sufis</i> ***	367-382
Tuğba KORHAN	Seyid Emir Ali Han'ın Hayatı ve Osmanlı Devleti İçin Yaptığı Çalışmalar <i>Syed Ameer Ali Khan's Life And Struggle For The Ottoman Empire</i> ***	383-394
Zahide AY	Hazaraların Şiileşmesinde Safevi Etkisi <i>Safavid Influence On The Conversion Of The Hazaras To Shi'ism</i> ***	395-412
Bilgen YETKİN	Demokrat Parti İktidarında İbrahim Etem Menderes'in İçişleri Bakanlığı Dönemleri <i>The Terms Of The Ministry Of Interior Of Ibrahim Etem Menderes In The Democratic Party Power</i> ***	413-432
Fırat YAŞA	Between Life And Death: Slaves And Violence In Crimean Society In The Last Quarter Of 17th Century <i>Yaşam ile Ölüm Arasında: 17. Yüzyılın Son Çeyreğinde Kırım Toplumunda Köleler ve Şiddet</i> ***	433-443
Şaban H. ÇALIŞ Çağlar SÖKER	İkinci Dünya Savaşında Türk Dış Politikası: Tarafsızlık, Diplomasi ve Devlet Yönetimi <i>Turkish Foreign Policy During The Second World War: Neutrality, Diplomacy And Statecraft</i> ***	445-463
Onur Kemal YILMAZ	Küresel Kentler ve Türkiye Kentlerinin Küresel Kentler Arasındaki Konumları <i>Global Cities And Status Of The Turkey's Cities Among The Global Cities</i> ***	465-483
Özlem KAYA	Historical Development Of Turkish Fashion Photography <i>Türk Moda Fotoğrafçılığının Tarihsel Gelişimi</i> ***	485-494

ESKİ UYGURCA DÖRT BRAHMAN ÖYKÜSÜNDE BİR PARÇA

A PASSAGE OF THE OLD UIGHUR FOUR BRAHMAN STORY

Serkan ŞEN*

Öz

Eski Türkçe ürünler arasında Uygurlardan kalan yazmalar gerek içerik, gerek çeşitlilik gerekse dil bilgisi özellikleri açısından önemli bir yere sahiptir. Eski Uygurca metinler, bir yandan ortaya kondukları dönemin dil yapısını yansıtırken diğer yandan başta Budizm olmak üzere yeni kabul edilen dinlerin terim varlığını yansıtan türetme ve aktarımları bünyelerinde barındırırlar. Bu açıdan Türkçenin tarihî birikimini aydınlatılabilmek için yayını yapılmamış Uygurca metinlerin aydınlığa çıkarılması gerekmektedir. Çalışmamızda Uygurca anlatılar arasında değerlendirilen, Almanya'daki Mainz Koleksiyonu'nda 752 numaraya kayıtlı yazmanın tanıtımı yapılarak harf çevirimini, yazı çevirimini, açıklamalarını ve dizinini kapsayan metin yayını gerçekleştirilecektir. İçeriğinden yola çıkılarak tarafımızdan "Eski Uygurca Dört Brahman Öyküsü" şeklinde adlandırılan bu yazma söz varlığı açısından dikkat çekici bir muhtevaya sahiptir. Yazmada belli sözcüklere ilk defa rastlanırken bazı sözcükler daha önce görülmeyen kullanımlarıyla karşımıza çıkmaktadır. Bunların yanında eserde dinî terimlerin Türkçeye aktarımında benimsenen yaklaşım da ilgiye değerdir. Almanya'da başlayan Uygurca metin yayıncılığı faaliyetlerine Türkiye odaklı katkı sağlaması beklenen bu çalışmayla dikkat çekici bir dil yadigârımız aydınlığa kavuşturulmuş olacaktır.

Anahtar Kelimeler

Eski Türkçe, Eski Uygur Türkçesi, Eski Uygur Türkçesi Metinleri, Çatık

Abstract

Among the old Turkish texts, the handwrittens from Uighurs have an important place in terms of content, variety and grammatical features. Old Uighur texts, on the one hand, show language structure of the period in which they were written, on the other hand they include derivations and translations showing the existence of terms of newly entered religions, especially Buddhism. In this respect, in order to enlighten the historical accumulation of Turkish, unpublished Uighur texts should be brought to light. In this study, the handwritten registered with the number 752 in the Mainz Collection in Germany, which is commented among the Uighur narratives, will be given demonstration and this text will be published including transliteration, transcription, explanations and index. Based on its content, this handwritten, which is called "Old Uighur Four Brahman Story" by us, has a remarkable content in terms of vocabulary. While certain words are encountered for the first time in this handwritten, some of these words appear with their use which has never been seen before. Furthermore, approach of religious terms' translation into Turkish is worthy of attention in

* Prof. Dr., 19 Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, serkansen@omu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2884-4753

this text. Our an attractive language trophy will be clarified by this study which expected to contribute to Uighur text edition activities which began in Germany firstly Turkey-oriented.

•

Keywords

Old Turkish, Old Uyghur, Old Uyghur Texts, Jataka

Giriş

Bu çalışmada üzerinde duracağımız Eski Uygurca el yazması, Berlin Bilimler Akademisi Turfan Araştırmaları Merkezi'nde Mainz 752 (T III 84-74) numarada kayıtlıdır. Yazmanın içeriğine değinen ilk araştırmacı Peter Zieme'dir. Zieme, Eski Türkçenin sözlüklerinden *Drevnetjurkskiy Slovar*'ı değerlendirdiği yazısında, eserin 152.-153. sayfalarında geçen *çog* "çoban değneği" ve *çomak* "sopa" sözcüklerinin *ço-* fiiline dayandırılabilceğini dile getirmiş; T III 84-74 (Mainz 752) numaralı yayımlanmamış bir yazmanın ön yüzünün 9-10. satırlarındaki *öñi öñi türlüg ... ät'özlärin çodılar ämgätdilär* "Farklı farklı tarzda...bedenlerine vurup eziyet ettiler" ifadesinde *ço-*'ın *emget-* "eziyet etmek" ile "vurup eziyet etmek" anlamında ikileme kurduğunu belirtmiştir (Zieme 1970: 231). Yine, Peter Zieme tarafından hazırlanan *Berliner Turfantexte XIII*'te "tirgin" sözcüğü açıklanırken yayımlanmadığı kaydıyla T III 84-74 (Mainz 752) numaralı yazmaya gönderme yapılmıştır (BT XIII: 18₃₁ [114]). Budist öykü metnlerinin kataloğunu hazırlayan Jens Wilkens, çalışmasını '1. Daśakarmapathāvadāmālā Metinleri' ve '2. Diğer Öykü Metinleri' ana başlıklarına ayırırken 432. sırada ele aldığı Mainz 752 (T III 84-74) numaralı yazmayı '2. Diğer Öykü Metinleri' içinde, hangi kaynaktan çevrildiği belirlenemeyen '2.9. Çeşitli Öykü Metinleri' alt başlığı altında zikretmiştir (Wilkens 2010: 322). Wilkens'e göre metnin sayfa ölçüleri ve kağıt türü Daśakarmapathāvadāmālā kopyalarına uyum gösterse de bunu kesin olarak söylemek oldukça güçtür. Özellikle sayfa numarasının yazıldığı arka yüzde, yüzler basamağına denk gelen kısmın yırtık oluşu ...] *bir kırk p(a)t(a)r* "otuz birinci yaprak" ifadesinden önceki rakamı, dolayısıyla da metnin yer aldığı kitapta hangi sayfada bulunduğunu (bu 131 veya 231 olabilir) belirlememizi engellemektedir (Wilkens 2010: 322). Nitekim araştırmacı, 2016 yılında neşrini gerçekleştirdiği Daśakarmapathāvadāmālā metinleri içinde Mainz 752 numaralı yazmayı ele almayarak bu fikrini sürdürmüştür (Wilkens 2016).

Metnin Fiziki Yapısı

Berlin Bilimler Akademisi Turfan Araştırmaları Merkezi'nde, Mainz 752 (T III 84-74) kodu ile kayıtlı, oldukça büyük boy bir kitap sayfasının ölçülerinde olan el yazmasının ön yüzünün dışa gelen sol kenarında yıpranmalar vardır.¹ En alt satırların bulunduğu kısım, hayli zarar görmüş olup yazmanın çeşitli yerlerinde kurt yeniğinden kaynaklandığını düşündüğümüz delikler bulunmaktadır. Yazmanın ön yüz, sol üst ve sağ alt kısmı ile alta yakın sol kısımlarında önemli yırtılmalar vardır. Gövde kısmı, alt ve üst kısımlara göre nispeten daha iyi durumda olup alt kenar boşluğu neredeyse yoktur. El yazmasının fiziki tanımına ilişkin Jens Wilkens'in verdiği aşağıdaki bilgilerin doğruluğu tarafımızdan da tespit edilmiştir.

Kağıt: Sarıya yakın orta kahverengi (gövde kısmı koyu kahverengiye yaklaşmakta) renkte, orta kalınlıkta, kırılğan, pürüzlü.

Satır sayısı: Önde ve arkada 36'şar satır

Satır aralığı: 1,3-1,5 cm.

Kırmızı kenar çizgisi güçlükle görülür.

Ebatları: 20,4 cm. (en), 51,0 cm. (boy).

Satır uzunluğu: 17,2 cm.

¹ Şahsıma yurt dışında araştırma imkânı sağlayan TÜBİTAK'a ve yazma üzerinde çalışmama izin veren Berlin Bilimler Akademisi Turfan Araştırmaları Merkezi (Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften Turfanforschung) yetkililerine bu vesileyle teşekkür ediyorum.

Sayfaların birleştirilmesi için bırakılan deliğin çapı: 4,2 cm. Deliğin daire şeklindeki sınırlarını belirlemek için çizilen kırmızı çizgiden hemen hiçbir iz bulunmamaktadır. Bu delik için 7-9. satırlar arasında ayrılan kısım yırtıktır.

Bulunuş işareti: Ön üst sağ köşede T III (damga şeklinde), 84 (kurşunkalemle), ilave olarak 74 (kurşunkalemle).

Etiket kaydı: Mainz 752 ve T. III 84-74 (Wilkens 2010: 322).

Metnin Adı

Metinde anlatılan öykünün adı yazmada geçmemektedir. “Eski Uygurca Dört Brahman Öyküsünden Bir Parça” adı, anlatının içeriğinden yola çıkılarak tarafımızdan verilmiştir.

Metnin Kaynağı ve Çevirmeni

Yukarıda değinildiği gibi metnin çevrildiği kaynak ve çevirmeni hakkında kesin yargılar ortaya koymak oldukça zordur. Bununla birlikte söz varlığı ve yazım özelliklerinden yola çıkarak metnin çeviri süreci üzerine bazı değerlendirmeler yapılabilir. Eski Uygur Türkçesinde görülen Sanskritçe kökenli Budist terimler, büyük ölçüde Toharca aracılığıyla ödünçlenmiştir. Toharcanın A ve B şeklinde adlandırılan iki diyalekti bulunmaktadır. Sanskritçe sözcükler Toharcaya geçerken belli ses değişimlerine uğrarlar. Bu değişimler A ve B diyalektine göre farklılık arz eder. Örneğin, Sanskritçe sözcüklerin sonundaki a ünlüsü, A diyalektinde düşerken B diyalektinde e’ ye dönüşür. -Skr. Ānanda Toh. A: Ānant/d; Toh. B: Anandé gibi (Moerlose 1980: 63)-. Metinde geçen *brahm(a)lok* < Skr. *Brahmaloka*, *gavdam* < Skr. *Gautama*, *modak* < Skr. *modaka*, *padak* < Skr. *padaka*, *vēt* < Skr. *veda*, *vētyastan* < Skr. *vidyāsthāna* örneklerinde Sanskritçe sözcüklerin sonundaki ‘a’ sesinin düştüğü görülür. Bu durum, metnimizin Toharca A diyalektinden Uygurcaya çevrildiğini düşündürmektedir. Gelineen noktada, Ehlers kataloğunda “N Belgeleri” başlığıyla sıralanan ve bizim metnimiz gibi üçüncü Turfan seferinde elde edilip Mainz koleksiyonunda saklanan *Daśakarmapathāvādanamālā* yazmaları (Ehlers 1987: 16) dikkate değerdir. Kağıt türü, sayfa ebatları, satır sayısı, yazı ve yazım özellikleri açısından metnimizle büyük benzerlikler gösteren bu yazmaların Toharca A diyalektinden Uygurcaya çevrildiği bilinmektedir (Elmalı 2009: 2). *Daśakarmapathāvādanamālā* yazmaları ile gözlenen bu paralellikler, elimizdeki metnin Toharca A diyalektinden Uygurcaya çevrildiği düşüncesini desteklemektedir. *Daśakarmapathāvādanamālā* metinlerinin çevirisi *Şilazın Praşnikı* adlı çevirmen tarafından en geç 11. yüzyıl sonu 12. yüzyıl başlarında gerçekleştirilmiştir (Elmalı 2009: 4). Değinilen paralelliklerden yola çıkarak metnimizin, *Daśakarmapathāvādanamālā* yazmalarıyla aynı tarihte ve aynı kişi tarafından Uygurcaya çevrildiği şeklinde bir iddia ortaya koymak mümkündür.

Metnin Özeti

Metinde, brahman cennetlerinde doğabilme arzusuyla bu dinin tanrılarına hizmet edip amaçlarına ulaşamayan dört bilge brahmanın öyküsü konu edinilir. Tüm çabalarına rağmen arzuladıkları cennetlere giremeyen brahmanlar, Buda’ya sadaka yemeği vermeleri sayesinde tüm isteklerinin yerine gelebileceğini işitmişlerdir. Sadaka yemeği olarak *modak* denilen bir tür şekerleme hazırlarlar. Ancak bir korkuları vardır. Sadaka verdikleri esnada Buda onlara vaaz edip akıllarını çelirse ne yapacaklardır? Bunun için şöyle bir karar alırlar: Sadaka yemeğini Buda’nın tasına koyduktan sonra kulaklarını tıkayıp hızla oradan uzaklaşacaklardır. Öyle de yaparlar. Buna rağmen Buda sadakayı bırakmaları ile kulaklarını tıkamaları arasında her birine bir cümle söyler. Birinciye “ ‘Sıkıntı’ asiller gerçeğidir.” der. İkinciye “ ‘Cemaat’ asiller gerçeğidir.” der. Üçüncüye “ ‘Sönme’ asiller gerçeğidir.” der. Dördüncüye ise “ ‘Yol’ asiller gerçeğidir.” der. Daha sonra brahmanlar toplanıp aralarında konuşmaya başlarlar. Her biri,

diğerine ne söylendiğini merak etmektedir. Kendilerine söylenenleri anlatıp cümleleri sırasıyla birleştirdiklerinde aslında Buda'nın amacına ulaşmış ve vaazını gerçekleştirdiğini görürler. Önceki hayatlarında da Buda'nın nasihatlerini işitmiş olduklarından Buda öğretisine iman ederler.

Metnin Yazı ve Yazım Özellikleri

Okunaklı bir el yazısıyla yazılan metinde nokta işareti (:) düzenli olarak kullanılmıştır. Kalın sıradan g sesi daima (q) işareti, kalın sıradan k sesi ise daima (q̄) işareti ile yazılmıştır. Kalın sıradan h sesi için (q) işareti tercih edilmiştir. "İşitmek" anlamındaki fiilin 'syd- (eşid-) ve 'ysyd- (eşid-) şeklinde farklı yazılması dikkat çekicidir. Uygurca metinlerde *edgü kılınç* biçiminde ayrı yazılan tamlamanın metinde, *edgükılınç* şeklinde bitişik yazılmasını, yazım yanlışlığı olarak değerlendirmek mümkündür.

Metnin Yazı ve Harf Çevrimi

Mainz 752 (Ön)

01	01 törlüg vét vétyas[twyrlwk vyt vyty'as[]]
02	02 biliglig al altag bi[rle pylyklyk "l "lt'q py[]]
03	03 ler ning yörüginge [l'r nynk ywrwkynk' []]
04	04 sansardakı alku savl[ar s'ns'rd'q̄y "lq̄w s'vl[]]
05	05 üze tutdaçı tört bra[man 'wz' twtd'çy twyrt pr'[ö]-]
06	06 trü ol bramanlar br(a)hmalok t(e)ngri yér[inte] trw 'wl pr'm'nl'r prqm'lwtk tkry yyr[]]]
07	07 toğgalı küsüşin vişnu m(a)hakişvari toqq'ly kwyswsyn vysnw mq'kysv'ry	
08	08 t(e)ngride ulatı t(e)ngrikerke [tapıg] tkryd' 'wl'ty tkry l'rk' []]]
09	09 udug kılıp öngi öngi törlüg 'wduq q̄ylyp 'wynky 'wynky twyrlwk	
10	10 etözlerin çodılar emgetdiler: anta 't'wyz l'ryn çwdyl'r 'mk'tdyl'r ,, "nt'	
11	11 ötrü ol bramanlar bir ugurda bir ikintiş- 'wytrw 'wl pr'm'nl'r pyr 'wqwrđ' pyr 'ykyntys	
12	12 ke inçe tēp tēstiler: şakılarnıng ogl[ı] k' 'ynç' typ tysyty l'r: s'ky l'r nynk 'wql[]]]
13	13 körgeli körtle tözün yavaş arıg ç(a)hşap(a)tk[a] kwyrk'ly kwyrtl' twyzwn y'v's "ryq çqs'ptq[]]]
14	14 tükellig gavdam uguşlug toyın bar ermiş	

- twyk'l lyk k'vd'm 'wqwslwq twyyn p'r 'rmys
 15 15 kim kayu kişi anga[r] azkı(y)a erser yme
 kym q'yw kysy "nk'[] "zq'y a 'rs'r ym'
 16 16 buşı pinvat bërıp kut kolunsar ne kü[süşi]
 pwsy pynv't pyryp q'wt q'wlwns'r n' kw[]
 17 17 erser köngül éyin kanar t'ep t'érler: anın
 'rs'r kwnkwl 'yyyn q'n'r typ tyr l'r,, "nyn
 18 18 biz ol gavidam uguşlug toyınka birer birer
 pyz 'wl k'vd'm 'wqwslwq twyynq' pyr'r pyr'r
 19 19 modak aş yaratıp pinvat buşı bèrelim biz-
 mwd'k "s y'r'typ pynv't pwsy pyr'lym byz
 20 20 ing ne erser küsüşümüz erser utgurak köngül
 ynk n' 'rs'r kwyswswmwz 'rs'r 'wtqur'q'kwnkwl
 21 21 éyin kangay: yene ök inçe t'ep t'édiler
 'yyyn q'nq'y,, y'n' 'wk 'ynç' typ tydyl'r
 22 22 kim birök gavidam toyınka pinvat buşı bé[rser]
 kym pyrwk k'vd'm twyynq' pynv't pwsy py[]
 23 23 angar nom nomlayur t'ep t'érler: bizing bo
 "nk'r nwm nwml'ywr typ tyrl'r,, pyzynk pw
 24 24 [ye]ne(?) nomumuz y'eg adruk ol neçök [e]rser
 []n' nwmwmwz yyk "drwq'wl n'çwk []rs'r r
 25 25 gavidam bizing y'eg edgü kürümüzni kuna
 k'vd'm pyzynk yyk 'dkw kwyrwmwzny q'wn'
 26 26 alıp öz nomıta turgurmazun modak [aşıg]
 "lyp 'wz nwmynt' twrqwrn'zwn mwd'k []
 27 27 b'ergeli bardukta birök nom [nomlasar]
 pyr'ly p'rdwq't' pyrwk nwm[]
 28 28 neçök kılur biz: yene ök n[om nomlasar]
 n'çwk q'ylwr pyz,, y'n' 'wk n[]
 29 29 biz t'örtegü anung nomın tı[n]glamatın birer]
 pyz twyr't'kw "nynk nwmynt' ty[]
 30 30 birer yügürüp pinvat aş pat(ı)rınta [uralım]
 pyr'r ywkwrwp pynv't "s p'trynt' []
 31 31 t(e)rkin ök kulkakım(ı)znı tuyu tezelim: mu[n]tag
 trkyn 'wkq'wlq'q'ymz ny twyww t'z'lym,, mw[]
 32 32 []k []sar nom nomlagalı érgürmegey ötrü
 []q' []s'r nwm nwml'q'ly 'yrkwrn'k'y 'wytrw
 33 33 [bramanlar b]o muntag k'engiş ken[g]şeşip eng
 []w mwnt'q k'nkys k'n[k]s'syp "nk

- 34 34 [başlayu bi]r braman modak aş [alı]p yügürüp
[]r pr'm'n mwd'k "s []p ywkwrwp
- 35 35 [tengri] burhanka patı[rınta ur]dı [ötrü]
[] pwrq'nq' p'ty[]dy []
- 36 36 [tengri burha]n katıg ün[nin inçe tēp nomlamış emgek]
[]n q'tyq 'w[]

Mainz 752 (Arka)

- ...] pyr bir q'yrq' ptr
...] bir kırk p(a)t(a)r
- 37 01 [tözünler kértüsü tēp] y(a)rlikamış anı eşidip
[] yrlyq'mys "ny 'sydyp
- 38 02 [ol braman iki kulkakın] tuyu tezip yügürüp
[] twyw t'zyp ywkwrwp
- 39 03 [bardı: anta ötrü ikinti] braman modak aş
[] pr'm'n mwd'k "s
- 40 04 [alıp t(e)ngri burhan] patırınta urdı: t(e)ngri
[] p'tyrynt' 'wrdy,, tkry
- 41 05 [burhan inçe tēp ya]rlıkadı: tērkin tözün-
[] rlyq'dy,, tyrkyn twyzwn
- 42 06 [er] kértüsü tēp munı eşidip ol braman yme
[] kyrtwsy typ mwny 'sydyp wl pr'm'n ym'
- 43 07 iki kulkakın tuyu tezip bardı: anta
'yky q'wlq'q'yn twyw t'zyp p'rdy,, "nt'
- 44 08 [öt]rü üçünç braman yme modak
[]rw 'wyçwnç pr'm'n ym' mwd'k
- 45 09 [aş] alıp t(e)ngri i burhanka yakın
[] "lyp tkry y pwrq'nq' y'q'yn
- 46 10 barıp patırınta urdı: yene ök t(e)ngri burhan
p'ryp p'tyrynt' 'wrdy,, y'n' 'wk tkry pwrq'n
- 47 11 öçmek tözünler kértüsü tēp y(a)rlikadı: ol
'wyçm'k twyzwnl'r kyrtwsy typ yrlyq'dy,, 'wl
- 48 12 üçünç braman yme iki kulkakın tuyu
'wyçwnç pr'm'n ym' 'yky q'wlq'q'yn twyw
- 49 13 tezip bardı: ötrü törtünç braman modak
t'zyp p'rdy,, 'wytrw twyrtwnç pr'm'n mwd'k
- 50 14 aş alıp t(e)ngri burhan patırınta urdı:
"s "lyp tkry pwrq'n p'tyrynt' 'wrdy,, y
- 51 15 [t(e)n]gri burhan inçe tēp y(a)rlikadı: yol töz-

- []kry pwrq'n 'ynç' typ yrlyq'dy,, ywl twyz
 52 16 [ünle]r kértüsü tēp ol braman yme iki kul-
- []r kyrtwsy typ 'wl pr'm'n ym' 'yky qūl
 53 17 k[a]kın tuyu yügürüp tezip bardı: anta ötrü
 q[] q'yn twyw ywkwrwp tyzyp p'rdy,, "nt' 'wytrw
 54 18 ol bramanlar yıgılıp sıp bir ikintike inçe
 'wl pr'm'nlar yyqylyp syp pyr 'ykyntyk' 'ynç'
 55 19 tēp tēstiler: gavdam toym negü tēdi erki:
 typ tysty l'r,, k'vd'm twyyn n'kw tydy 'rky ,,
 56 20 bir braman inçe tēp tēdi: manga emgek tōz-
 pyr pr'm'n 'ynç' typ tydy,, m'nk' 'mk'k twyz
 57 21 [ü]nler kértüsi tēp tēdi: anta ok iki kulkak-
 []n l'r kyrtwsy typ tydy,, "nt'wq'yky q'wlq'q'
 58 22 ım[in] tuyu tezdim: ikinti braman inçe tēp
 ym[] twyw t'zdym,, 'ykynty pr'm'n 'ynç' typ
 59 23 tēdi manga tērkin tōzünler kértüsi tēp
 tydy m'nk' tyrkyn twyzwnl'r kyrtwsy typ
 60 24 sözledi: üçünç braman inçe tēp tēdi[:]
 swyzl'dy,, 'wyçwnç pr'm'n 'nç' typ tydy []
 61 25 manga öçmek tōzünler kértüsü tēp nomladı:
 m'nk' 'wyçm'k twyzwnl'r kyrtwsy typ nwml'dy,,
 62 26 t[örtün]ç br[aman] antag sözledi: manga yol
 t[] ç br[]man "nt'q swyzl'dy,, m'nk' yol
 63 27 [tōzünler kértüsi]i tēp sözledi: ötrü braman-
 []y typ swyzl'dy,, 'wytrw pr'm'n
 64 28 [lar bo tōrt p(a)]dak nomug birle kavşurdı
 []d'k nwmwq pyrl' q'vswrdy
 65 29 []' yme öngre ajuntakı burhan-
 []' ym' 'wnkr' "jwnt'q'y pwrq'n
 66 30 [lar no]m[1]n yme eşidmişleri bar üçün edgükılınç-
 []m[y]n ym' 'ysydmysl'ry p'r 'wyçwn 'dkwq'ylync
 67 31 ları köngüllerinte tamıtıp kelti: bo tōrt
 l'ry kwnkwl'rynt' t'mytyp klty,, pw twrt
 68 32 p(a)dak nomug birle kavşurup köngüllerin
 pd'k nwmwq pyrl' q'vswrwp kwnkwl l'ryn
 69 33 kēng alkıg [t]ering yörügde '[] bir]
 kynk "lq'yk []'rynk ywrrgd' '[]]
 70 34 [iki]ntik[e in]çe tēp tēstiler: []]
 []nty k[] ç' typ tysty l'r,, []]

71	35 []/ şakılar nomu []
	[]/ s'kyl'r nwmy[]
72	36 []k ol: ol[]
	[]k 'wl „ 'wl[]

Metnin Çevirisi

1 Türlü *veda, vidyā-sthāna*..... 2 bilgili beceri ve hünere ile..... 3 -lerin yorumuna..... 4 Samsara'daki bütün sözler..... 5 ile tutan dört brahman..... 6 Bunun üzerine o brahmanlar *Brahmaloka* tanrı yerinde 7 doğma arzusuyla *Vişnu, Maheşvara* 8 tanrılardan başka (pek çok) tanrılara hizmet 9 ve hürmet edip farklı farklı türden 10 bedenlerine vurup eziyete girdiler. Ondan 11 sonra o brahmanlar bir gün bir -12- birlerine şöyle söyleyerek konuştular: “ ‘*Śākya* (kabilesinin) evladı 13 görülesi güzelliğe, soylu ve asil, saf öğretiyi 14 sahip, *Gautama* soyundan rahip var imiş. 15 Hangi kimse ona azıcık olsa bile 16 sadaka yemeği verip saadet dilese ne dileği 17 var ise (dilekleri) gönlüne göre kanar (emiş).’ diye söylerler. Onun için 18 biz o *Gautama* soyundan rahibe birer birer 19 *Modaka* aş hazırlayıp sadaka yemeği (olarak) verelim. 20 Bizim ne dileğimiz varsa şüphesiz gönlümüze 21 göre kanacak(tır)”. Tekrar şöyle deyip konuştular: 22 “ ‘Kim *Gautama* rahibe (Budaya) sadaka yemeği verirse 23 ona öğretiyi vaaz edermiş.’ diye söylerler. Bizim bu 24 mevcut öğretimiz daha üstün ve seçkindir. Sakın 25 *Gautama* (Buda) bizim bu üstün ve güzel usulümüzü çalarak 26 alıp kendi öğretilerine mal etmesin? *Modaka* aş 27 vermeye vardığımızda eğer öğretiyi vaaz ederse 28 biz ne yaparız? Şayet öğretiyi vaaz ederse 29 biz dördümüz onun öğretilerini dinlemeden birer 30 birer yürüyüp sadaka yemeğini sadaka tasına koyalım. 31 Hemencecik kulağımızı tıkayıp uzaklaşalım. Böyle 32sa öğretiyi vaaz etmeyi başaramaz.” Bunun üzerine 33 brahmanlar böyle karar aldılar. İlk 34 önce brahmanlardan biri *Modaka* aş alıp, varıp 35 tanrı Buda'nın sadaka tasına koyduğunda 36 ardında tanrı Buda yüksek sesle şöyle vaaz etti: “Istrap,

otuz birinci varak

37 asiller gerçeğidir.” diye buyurdu. Bunu işitip 38 o brahman iki kulağını tıkayarak uzaklaşıp, yürüyüp 39 gitti. Ondan sonran ikinci brahman *Modaka* aş 40 alıp tanrı Budanın sadaka tasına koyduğunda tanrı 41 Buda şöyle söyleyip buyurdu: “Cemaat, asiller 42 gerçeğidir.” dedi. Bunu işitip o brahman da 43 iki kulağını tıkayıp uzaklaşıp gitti. Ondan 44 sonra üçüncü brahman da *Modaka* 45 aş alıp tanrı Budaya yakın 46 varıp sadaka tasına koydu. Yine hemen tanrı Buda 47 “Dinginleşme, asiller gerçeğidir.” diye buyurdu. O 48 üçüncü brahman da iki kulağını tıkayarak 49 uzaklaşıp gitti. Sonra dördüncü brahman *Modaka* 50 aş alıp tanrı Budanın sadaka tasına koydu. 51 Tanrı Buda şöyle deyip buyurdu: “Yol, asiller 52 gerçeğidir.” dedi. O brahman da iki 53 kulağını tıkayıp yürüyerek uzaklaşıp gitti. Bunun üzerine 54 o brahmanlar bir araya gelip toplanarak birbirlerine şöyle 55 söyleyip konuştular: “*Gautama* rahip (Buda) neler dedi ki?” 56 Bir brahman şöyle dedi: “Bana, ‘Istrap, asiller 57 gerçeğidir.’ diye söyledi. Hemen o anda iki kulağımı 58 tıkayıp uzaklaştım.” İkinci brahman şöyle 59 dedi: “Bana ‘Cemaat, asiller gerçeğidir.’ diye 60 söyledi”. Üçüncü brahman şöyle dedi: 61 “Bana ‘Dinginleşme, asiller gerçeğidir.’ diye vaaz etti.” 62 Dördüncü brahman şöyle söyledi: “Bana ‘Yol, 63 asiller gerçeğidir.’ diye söyledi.” Sonra brahmanlar 64 dört dizelik öğretiyi birleştirdi. 65 Yine önceki hayatlarında Budalar 66 öğretilerini işitmişlikleri olduğu için güzel amelleri 67 gönüllerinden damlayıp geldi. Bu dört 68 dizelik öğretiyi birleştirip gönüllerini 69 geniş ve yüce olan derin yorumda.....bir 70 diğerine şöyle deyip söyletiler:.....71.....Şaki soyundan olanların öğretisi.....72.....dır.

O.....

Notlar.

01 vêt: < Toh. *ved* (TD A: 283, TD B: 572) < Skr. *veda* Knowledge, true or sacred knowledge or lore, knowledge of ritual; name of certain celebrated works which constitute the basis of the first period of the Hindū religion (MW: 1015) “Bilgi, doğru ya da kutsal bilgi, irfan, ritüel bilgisi. Hindu dininin ilk döneminin temelini oluşturan bazı ünlü eserlere verilen ad.”

01 vêt-yastan: < Toh. *vidyāsthām* (TD B: 571) < Skr. *vidyāsthāna* ‘Subject of knowledge’, one of the five ‘sciences classiques’ (BHSD: II-488) “(Eski Hindistan’da) gramer, mantık, din, tıp ve teknoloji den ibaret olan beş bilim dalının her biri”; branch of knowledge (MW: 964) “bilgi dalı”.

06 brahm(a)lok: < Toh. *Brahmalok* (TD A: 209, TD B: 432) < Skr. *brahmaloka* The world or heaven of Brahmā (a division of the universe and one of the supposed residences of pious spirits) (MW: 739) “Evren ya da Brahma cenneti (evrenin bir bölümü ve dindar ruhların dinlendiği varsayılan yerlerden biri)”. Jens Wilkens BT XXV’de 1089-1090 satırlardaki *br(a)hmalok ezrua yertinçüsi* ifadesinde *br(a)hmalok* sözünün *ezrua yertinçüsi* “brahman dünyası” tamlamasıyla ikileme kurduğunu belirtmiştir (Wilkens 2007: 123).

07 vişnu: < Toh. *Vişnu* (TD A: 282, TD B: 572) < Skr. *Vishnu* Name of one of the principal Hindū deities. In the later mythology regarded as “the preserver”, and with Brahmā “the creator” and Śiva “the destroyer, constituting the well-known Tri-mūrti or triad; although Vishnu comes second in the triad he is identified with the supreme deity by his worshippers”... (MW: 999) “Hindu inancında en önemli tanrılardan birinin adı. Geç dönem Hint mitolojisinde *Brahma*, “yaratıcı”, *Śiva*, “yok edici”, *Vişnu* ise “koruyucu” olarak kabul edilir. Tri-mūrti ya da üçleme olarak bilinen bu sıralamada (*Brahmā-Vişnu-Śiva*) *Vişnu*, ikinci sırada bulunsa da kullanıcı tarafından yüce tanrı olarak tanımlanır”. Sözcük, Uygurca metinlerde (TT X: 485 [34]; BT IX: 1v₁₈ [26], 118₂₆ [53]) örneklerinde karşımıza çıkar.

07 mahakişvari: < Toh. *Mahişvar / Mahiśvare* (TD A: 216, TD B: 445) < Skr. *Maheśvara*, *A devaputra*, evidently a leader of the *śuddhāvāsakāyika* gods, with whom he comes to salute the infant Bodhisattva and predict his future Buddhahood. (BHSD: II- 427B) “Bir *devaputra* (tanrı oğlu), *śuddhāvāsakāyika* (= *devaputra* ‘tanrı oğlu’) niteliğindeki tanrıların önde gelenlerinden biri. Onunla bebeklik çağındaki Budaya selam getirilir ve o, gelecekte bu bebeğin Buda olacağını tahmin eder. Sözcük, Sanskritçede *mahā* “büyük” ve *işvara* “efendi, tanrı” sözlerinin birleşiminden oluşmuştur (BT IX: [26]). Uygurca metinlerde *mahişvar* (BT III: 283 [40], *māhişvar* (TekinKuan: A_{115, 116} [14]), *m’kysv’ry* > *mahişvari* (Tiş: 734 [89], U II: 5 [53]) *m’kyşvry* BT IX: 151₁₂ [121], *m’k’şvry* (BT IX: 118₂₆ [53], *mā’şvry* (BT IX: 1v₁₈ [26]) türevlerine rastlanır. Sıralanan örneklerde, Toharca A diyalekti aracılığıyla ödünçlenen Sanskritçe sözcüklerin sonundaki ‘a’ ünlüsünün Uygurcada düşmesi ya da ‘i’ye dönüşebilmesi kuralı (Moerloose 1980: 62-63) gözlenir. Sözcük, metnimizde ve zikredilen başka metinlerde farklı yazımlarla geçer. Bu durum, Toharca konuşan hocalardan işiterek öğrendikleri Sanskritçe kökenli sözcükleri (Moerloose 1980: 75) Uygurcaya aktaran çevirmenlerin kendi telaffuzlarını esas almış olmalarıyla açıklanabilir.

10 ço-: Sözcük metinde *çodılar emgetdiler* “Eziyet ettiler.” ikilemesinde geçmektedir. İkilemenin diğer unsuru *emget*’in “ıstırap vermek” karşılığında hareketle *ço*’a “vurmak, acı vermek” anlamı verilebilir. Nitekim Peter Zieme, metindeki *çodılar emgetdiler* ikilemesini “Vurup eziyet ettiler.” şeklinde anlamış ve *ço*- fiilinin *çomak* “sopa” sözünü aydınlatabileceğini belirtmiştir (Zieme 1970: 231). Marcel Erdal, OTWF’da fiili, *çu*- şeklinde okusa da (OTWF: 646) daha sonra *ço*- okuyuşunu benimsediğini tarafımıza ifade etmiştir. Sözcük, “vurmak,

saldırmak” anlamıyla TT VIII’de *küçin kün çoğı çomakta ötkürü sarıg terilür* “...Şiddetli güneş ışınlarının vurmasından ötürü safra toplanır.” (TT VIII: I₂₃ [59]), Maytrısimit’te *amarıların tarta eşe tokıyu ton[layu] çoyu belgürtür* “Diğerlerini çekip alarak, vurup döverek, ıstırap vererek ortaya çıkarır.” (BT IX: 165¹¹⁻¹² [149]) ifadeleriyle örneklendirilebilir. Eski Türkçedeki *ço-n-* “ıstırap çekmek” (ETS: 9₇₆ [76]); *ço-l-* “incinmek, acı duymak” (SuvKaya: 369₁ [219]; 500₁₆ [275]); *ço-k-* “vurmak, öldürmek” (KP Hamilton: III₁ [28]; VIII: C₅ [26]), “inmek, konmak” (DLT: 272 (II 396) fiillerini, *ço-*’tan türeyen sözcükler olarak görmek mümkündür. Tarafımızdan hazırlanan “Kutadgu Biligde Geçen Çomak ‘Müslüman’ Sözü Üzerine”, başlıklı çalışmada sözcük ve türevleriyle ilgili geniş bilgiler verilmiştir (Şen 2011).

14 gavdam: < Toh. *Gautam* (TD A: 445, TD B: 246) < Skr. *Gautama* (also written Gotama) gotra-name of Śākyamuni, often applied to him especially by those who are not his followers” (BHSD: II-218). “*Gautama* ya da *Gotama*, Buda’nın ait olduğu kabilenin adı. Özellikle Buda’nın takipçisi olmayanlar sık sık onun için bu ada müracaat ederler. Metnin 25. satırında geçen *gavdam biziñ yeg edgü kürümüzni kuna alıp* ifadesinde Brahmanlar, Buda’yı adlandırırken bu sözcüğü kullanmışlardır.

19 modak: < Toh. ? < Skr. *modaka* A small round sweetmeat, any sweetmeat (MW: 835) “Küçük yuvarlak şekerleme, bir tür şekerleme”.

30 patır: < Sogd. *p’ttr* < Skr. *pātra* Budist rahiplerin sadaka tası. Sözcük “çanak, tas” anlamında Uygur sivil belgelerinde de görülür (EDPT: 307). Uygurca metinlerde sözcüğün ikinci ünlüsü zaman zaman yazılmayabilir. Metinde 30. satırda ikinci ünlü yazılmamışken 35, 40, 46, 50. satırlarda ‘ı’ ünlüsünün yazıldığı görülür.

33 kengşeş-: “Danışmak, istişare etmek”. Metinde sözcüğün bulunduğu bölüm kısmen yıpranmış olsa da okunabilen harflerden ve yıpranan kısmın ebatlarından yola çıkarak *ken[g]şeşip* okuyuşuna ulaşmak mümkündür. Fiilin *kengiş+e-ş-* şeklinde türediği anlaşılmaktadır (OTWF: 272).

54 sı-: Sözcük metinde *yığılıp sıp* “toplanıp, bir araya gelip” ikilemesinde geçmektedir. Eski Türkçede genellikle “kırmak, parçalamak” anlamı taşıyan *sı-* fiilinin, ikilemede “toplanmak, birikmek” karşılığında yer alması dikkate değerdir. *sı-*’ın, *yığıl-* “yığılmak, birikmek, toplanmak” ile benzer anlamda kullanılışı ilk kez görülen bir durumdur. Fiilin “toplanmak, bir araya gelmek” anlamı, Türkiye Türkçesindeki “seyrek karşıtı; kesif, yoğun” karşılığında bulunan *sık* niteleyicisinde ve *sık-* “tazyik etmek” fiilinde muhafaza edilmiştir. Eski Türkçede fiillere gelen *-(O)k* ekinin sıfat (OTWF: 224); *-(X)k-* ekinin ise kuvvetlendirme yaptığı (OTWF: 649) düşünülürse *sı-* “toplanmak” fiili ile *sı-k* ve *sı-k-* sözcükleri arasındaki ilişki daha kolay anlaşılabilir. Tarafımızdan yayınlanan “ ‘Sık’ Sözcüğünün Kökeni Üzerine” başlıklı makalede *sı-* fiilinin metnimizde görülen bu yeni anlamıyla ilgili daha geniş bilgiler sunulmuştur (Şen 2012).

Sonuç

Almanya’da bulunan Eski Uygurca el yazmalarını kataloglama projesi önemli mesafeler katetmiştir. *Alttürkische Handschriften* adıyla seri halinde kitaplaştırılan kataloglarda, dökümü yapılan yazmaların yayımlanıp yayımlanmadığı bilgisine de yer verilmektedir. *Alttürkische Handschriften* serisi üzerinde gerçekleştirdiğim tarama sonucunda, henüz yayımlanmamış en hacimli yazma parçasının makalede ele alınan Mainz 752 (T III 84-74) numarada kayıtlı metin olduğu tespit edilmiştir. Bu çalışmayla, değinilen yazmanın metin yayımı gerçekleştirilmiş, Eski Türkçenin söz varlığına katkı sağlayacak verilere ulaşılmıştır. *ço-* “vurmak, acı vermek” fiili kök hâlinde açıkça tanıklanmış, *sık* “seyrek olmayan” sözcüğü ile *sı-* fiili arasında ilişki

kurabileceğimiz bir kullanıma tesadüf edilmiştir. Budist Uygur anlatılarının sınırlarını daha da ileri taşıdığını düşündüğümüz metnin başka parçalarına ulaşıldığı takdirde yeni değerlendirmeler yapmak mümkün olabilecektir.

Summary

Among the old Turkish texts, the handwrittens from Uighurs have an important place in terms of content, variety and grammatical features. Old Uighur texts, on the one hand, show language structure of the period in which they were written, on the other hand they include derivations and translations showing the existence of terms of newly entered religions, especially Buddhism. In this respect, in order to enlighten the historical accumulation of Turkish, unpublished Uighur texts should be brought to light. In this study, the handwritten registered with the number 752 in the Mainz Collection in Germany, which is commented among the Uighur narratives, will be given demonstration and this text will be published including transliteration, transcription, explanations and index. Peter Zieme was the first researcher to address the content of the manuscript. Zieme referred to this article in his review of *Drevnetjurkskij Slovar*, one of the old Turkish dictionaries. Jens Wilkens, who prepared the catalog of Buddhist short stories, handled this manuscript in "OtherStory Texts" under the subtitle "Various Story Texts", from which the source could not be determined. There is wear on the left edge of the front of the manuscript, which is the size of a very large book page. The part where the bottom lines are located is highly damaged and there are holes in the writing that we think are caused by the new wolf. There are significant tears on the front face, upper left and right lower parts of the writing and the left parts near the bottom. The body portion is relatively better than the lower and upper portions, with virtually no lower margin.

Based on its content, this handwritten, which is called "Old Uighur Four Brahman Story" by us, has a remarkable content in terms of vocabulary. While certain words are encountered for the first time in this handwritten, some of these words appear with their use which has never been seen before. Furthermore, approach of religious terms' translation into Turkish is worthy of attention in this text. Our an attractive language trophy will be clarified by this study which expected to contribute to Uighur text edition activities which began in Germany firstly Turkey-oriented. The project to catalog the Old Uighur manuscripts in Germany has come a long way. The catalogs cataloged in series under the name of *Alttürkische Handschriften* also include information on whether or not the manuscripts have been published. As a result of my research on the *Alttürkische Handschriften* series, it has been found that the most voluminous piece of paper that has not yet been published is registered in Mainz 752 (T III 84-74). In this study, the text of the mentioned manuscript was published.

Dizin**adruk:** Ayrı, seçkin.

yég a. 24

ajun: < Sogd. "žwn Varlık şekli, yaşam, dünya.

öngre a.+takı 65

al: Yöntem, hüner, çare.

a. altag 02

al-: Almak.

a.-ıp [34], [40], 45, 50

kuna a.-ıp 26

alku: Hep, bütün, her.

a. 04

altag: Yöntem, hüner, çare.

al a. 02

anı: Onu.

a. 37

anın: O nedenle.

a. 17

anınğ: Onun.

a. 29

anta: Ondan, oraya, orada.

a. ok 57

a. ötrü 10, [39], 43, 53

antag: Şöyle, şu şekilde.

a. 62

angar: Ona.

a. 1[5], 23

arığ: Temiz, saf, arı.

a. çahşapatka 13

aş: Yemek, aş.

pinvat a. 30

modak a. 19, 34, 39, [45] 50

modak a.+ıg[26]

azkıya: Azıcık.

a. 15

alkıg: Yüksek.

kèng alkıg 69

bar: Var, mevcut.

b. ermiş 14

b. üçün 66

bar-: Varmak, gitmek.

b.-dı [39], 43, 49, 53

b.-dukta 27

b.-ıp 46

başlayu: Başlangıçta, önce.

eng b. [34]

bèr-: Vermek.

b.-geli 27

pinvat buşı b.-elim 19

pinvat buşı b.- ser 2[2]

buşı pinvat b.-ıp 16

biliglig: Bilgili.

b. 02

bir: Bir.

b. ugurda 11

b. braman 3[4], 56

b. ikintişke 11

b. ikintike 54, [69]

b. kırk 36-37

birer: Birer.

b.birer [29], 18

birer b. 30, 18

birle: İle, vasıtasıyla.

al altag b. 0[2]

umug b. 64, 68

birök: Şayet, eğer.

b. 22, 27

biz: Biz.

b. 18, 28, 29

bizing: Bizim.

b. 19, 23, 25

bo: Bu.

b. 23, 3[3], 67

brahm(a)lok: < Toh. *Brahmalok* < Skr.*Brahmaloka* Evren ya da Brahma cenneti.

b. 06

braman: < Toh. *brāmaṃ* < Skr. *brāhmaṇa*

Brahman din adamı.

b. 0[5], 34, [38], 39, 42, 44, 48, 49, 52, 56, 58,

60, 62

b.+lar 06, 11, [33], 50, 54, 63

burhan: Buda.

b. 3[6], [40], [41], 46, 50, 51,

b.+ka 35, 45

b.+lar 65

buşı: < Çin *po-şi* Sadaka.

b. pinvat bèrip 16

pinvat b. bèrelim 19

pinvat b. bèrser 22

çahşapat: < Sog. *çihşāpad* < Skr. *śikṣāpada*

Öğreti, aklak kaidesi, on yasak.

- ang ç .+ka1[3]
ço-: Acı vermek.
ç.- dılar emgetdiler 10
edgü: Güzel, iyi.
e.kılınçları 66
yèg e. 25
emgek: Acı, ıstırap.
e. [36], 56
emget-: Acı vermek, ıstırapa düşürmek.
çodılar e.-diler 10
eng: En, ilk.
e. başlayu 33
er-: İmek, yardımcı eylem, olmak.
e.-miş 14
erki: Acaba, galiba, herhalde.
e. 55
e.-ser 15, 17, 20, 2[4]
eşid-: İşitmek. bk. eşid-
e.-ip 37, 42
etöz: Beden.
e. +lerin 10
gavdam: < Toh. *Gautam* < Skr. *Gautama ya da Gotama* Buda'nın ait olduğu kabile adı.
25
g. uguşlug toyın 14, 18
g. toyınka 22, 55
ërgürme-: Gücü yetmemek, başaramamak.
ë.-gey 32
ëşid-: İşitmek, duymak.
ë.- mişleri bar 66
ëyin: Uyarınca, göre.
köngül è. 17, 21
iki: İki.
i. [38], 43, 48, 52, 57
ikinti: İkinci.
i. [39]
ikinti: İkinci.
i. 58
bir i.+şke 11
bir i.+ke 54, 7[0]
inçe: Şöyle.
i. tıp12, 21, [36], [41], 51, 54, 56, 58, 60 7[0]
kan-: Kanmak, tatmin olmak.
köngül éyin k.-ar 17
köngül éyin k.-gay 21
katıg: Sert, yüksek, kararlı.
k. ün 36
kavşur-: Birleştirmek.
k.-dı 64
k.-up 68
kayu: Hangi.
kim k. 15
kel-: Gelmek.
k.-ti 67
kéng: Geniş.
k.alkıg 69
kéngiş: Danışma, istişare.
k. kéngşeşip 33
kéngşeş-: Danışmak, istişare etmek.
kéngiş k.-ip 33
kértü: Gerçek, hakikat.
tözünler k.+si [37], 42, 47, 52, 57, 59, 61 [63]
kıl-: Kılmak, yapmak.
tapıg udug k.-ıp 09,
neçök k.-ur 28
kılınç: İş, amel.
edgük.+ları 66
kırk: Kırk.
k. 36-37
kim: Kim.
k. 22
k. kayu 15
kişi: Kişi, kimse.
kim kayu k. 15
kolun-: Dilemek, istemek.
kut k.-sar 16
köngül: Gönül.
k.+lerin 68
k.+lerinte 67
k. éyin kanar 17
k. éyin kangay 20
kör-: Bakmak.
k.-geli körtle 13
körtle: Güzel.
körgeli k. 13
kulkak: Kulak.
k.+ımın tuyu 57
k.+ımıznı tuyu 31
k.+ın tuyu [38], 43, 48, 52
kun-: Çalmak.
k.-a alıp 25
kut: Kut, saadet.
k. kolunsar 16
kür: Yöntem, tarz.

k.+ümüzni 25

küsü: Arzu, istek.

k.+i 16

k.+in 07

k.+ümüz 20

mahakişvari: < Toh. *Mahiśvaré* < Skr. *Maheśvara* Budist metinlerde geçen tanrılardan birinin adı.

m. 07

manga: Bana.

m. 56, 59, 61, 62

modak: < Toh ? < Skr. *Modaka* Bir tür şekerleme.

m. aş 19, 26, 34, 39, 44, 49

muntag: Bunun gibi, böylesi.

m. 3[1], 33

munı: Bunu.

m. 42

ne: Ne.

n. küşüşi erser 16

n. erser 20

neçök: Nasıl.

n. 24, 28

negü: Ne.

n. 55

nom: < Sog. *nom* < Gr. *nomos* Din, öğreti, şeriat.

n.+ın 29

n.+ug 64, 68

n.+umuz 24

n. nomlasar 27, 2[8]

n. nomlayur 23

n. nomlagalı 32

burhanlar n.+ın 6[6]

öz n.+ınta 26

şakılar n.+ı 71

nomla-: Vaaz etmek.

n.-dı 61

n.-muş [36]

nom n.-galı 32

nom n.-yur 23

nom n.-sar [27], [28]

ogul: Oğul, evlat.

şakılarning o.+ı 1[2]

ok: Pekiştirme edati.

anta o. 57

ol (1): O (İşaret sıfatı görevinde).

o. 06, 11, 18, [38], 42, 47, 52, 54

ol (2): -Dır (Bildirme eki görevinde).

öçmek: Sönme, dinme.

ö. 47, 61

ök: Pekiştirme edati.

terkin ö. 31

yene ö. 21, 28, 46

öngi: Başka, farklı.

ö. öngi 09

öngre: Önce, önceki.

ö. aźuntakı 65

ötrü: Sonra, bunun üzerine.

ö. 0[5], [35], 32, 49, 63

anta ö. 11, [39], 4[4], 53

öz: Öz, kendi.

ö. nomınta 26

padak: < Toh. *pādak* < Skr. *padaka* Şiir, manzume, dize.

p. nomug 6[4], 68

p(a)t(a)r: < Toh. *patrak* < Skr. *pattram*

Yaprak, varak, kitap sayfası.

36-37

patır: < Sogd. *p'ttr* < Skr. *pātra* Budist rahiplerin sadaka taşı.

p.+ınta uralım 30

p.+ınta urdı 3[5], 40, 46, 50

pinvat: < Toh. *pinvāt* < Skr. *pinḍapata*

Sadaka olarak verilen yemek.

buşı p. bērip 16

p. aş 30

p. buşı bērelim 19

p. buşı bērsar 22

sansar: Toh. *samsar* < Skr. *samsara* Varlıklar dünyası, yeryüzü, doğum-ölüm döngüsü.

s.+dakı 04

sav: Söz.

s.+lar 0[4]

sı-: Toplanmak, bir araya gelmek.

yığılıp s.-p 54

sözle-: Demek, söylemek.

s.-di 60, 62, 63

şaki: < Toh. *Śākke* < Skr. *Śākya* Buda'nın geldiği aile veya boyun adı.

ş.+lar nomı 71

ş.+larning oğlu 12

- tamıt-:** Damlatmak.
köngüllerinte t.-ip 67
- tapıg:** Hizmet, hürmet, saygı.
t. udug [08]
- tengri:** Tanrı, yüce.
vişnu m(a)hakişvarı t.+de
t.+lerke 08
t. burhan [36], [40], 46, 50, [5]1
t. burhanka [35], 46
t. yerinte 06
- terkin:** Derhal, hemen.
t. 31
- tering:** Derin.
t. yürüğe 69
- tez-:** Kaçmak, uzaklaşmak.
t.- elim 31
t.-dim 58
t.-ip 38, 43, 49, 53
- tè-:** Demek, söylemek.
t.-di 55
t.-p 42, 52
t.p sözledi 59, 63
t.-p tedi 56, 57, 58, 59, 60
t.-p tédiler 21
t.-p tərler 17, 23
t.-p tēstiler 12, 55, 70
t.-p y(a)rılıkadı [41], 47, 51
t.-p y(a)rılıkamış [37]
t.-p nomladı 61
t.-p nomlamış [36]
tép t.-di 56, 57, 59, 60
tép t.-diler 21
tép t.-rler 17, 23
- tēş-:** Karşılıklı konuşmak, söyleşmek.
tép t.-tiler 12, 55, 70
- térkin:** Cemaat (Rahipler cemaati), topluluk.
t. 41, 59
- tinglama-:** Dinlememek.
t.-tın 2[9]
- tog-:** Doğmak.
t.-galı 07
- toyın:** < Çin. *tao jên* Rahip.
gavdam t. 55
gavdam t.+ka 22
gavdam uguşlug t. 14
gavdam uguşlug t.+ka 18
- törlüg:** Türlü, çeşitli.
t. 01
öngi öngi t. 09
- tört:** Dört.
t. braman 05
t. padak [64], 67
- törtegü:** Dördü birlikte.
t. 29
- törtünç:** Dördüncü.
t. braman 49, [6]2
- tözün:** Asil.
t.+ler kértüsü [37], 4[1], 47, 5[2], 56, 59, 61, [63]
t. yavaş 13
- turgurma-:** Muhafaza etmemek, dâhil etmemek
t.-zun 26
- tut-:** Tutmak, taraftar olmak.
t.-daçı: 05
- tu-:** Tıkamak, kapamak.
kulkakımın t.-yu 58
kulkakımızın t.-yu 31
kulkakın t.-yu 38, 43, 48, 53
- tükellig:** Sahip.
çaşşapatka t. 14
- udug:** Hizmet, hürmet.
tapıg u. 09
- ugur:** Vakit, zaman. Fırsat.
bir u.+da 11
- uguşlug:** Nesilden olan, soyundan gelen.
gavdam u. 14, 18
- ulati:** Ve, başka, ayrıca, diğer.
u. 08
- ur-:** Koymak.
patırında u.-alım [30]
patırında ur.-dı 3[5], 40, 46, 50
- utgurak:** Kesin, açık.
u. 20
- üçün:** İçin.
eşidmişleri bar ü. 66
- üçünç:** Üçüncü.
ü. braman 44, 48, 60
- ün:** Ses.
katıg ü.+in 3[6]
- üze:** İle; üzerinde.
ü. tutdaçı 05
- vét :** Toh. *ved* < Skr. *veda* Hinduizm din

bilgisi.

v. 01

vétyastan: < Toh. *vidyāsthām* < Skr. *vidyāsthāna* Hinduizm din bilgisi konusu.

v. 0[1]

vişnu: < Toh. *Vişnu* < Skr. *Vişnu* Hinduizm'deki başlıca tanrılardan birinin adı.

v. 07

yakın: Yakın.

y. barıp 45

yarat-: Hazırlamak, meydana getirmek.

modak aş y.-ıp 19

y(a)rlıka-: Buyurmak.

y.-dı 4[1], 47, 51

y.-muş 37

yavaş: Yumuşak huylu, halim selim.

tözün y. 13

yene: Yine.

y. 2[4]

y. ök 21, 28, 46.

yég: İyi, üstün.

y. adruk 24

y. edgü 25

yér: Yer, mekan.

brahmalok tengri y.+inte 0[6]

yıgıl-: Toplanmak, yığılmak.

y.-ıp sıp 54

yme: Yine, de/da, dahi, bile

y. 15, 42, 44,48, 52, 65, 66

yol: Yol, şeriat.

y. 51, 62.

yörüg: Yorum, izah.

y.+inke 03

tering y.+de 69

yügür-: Yürüme.

y.-üp 30, 34

y.-üp bardı 38

y.-üp tezip bardı 53

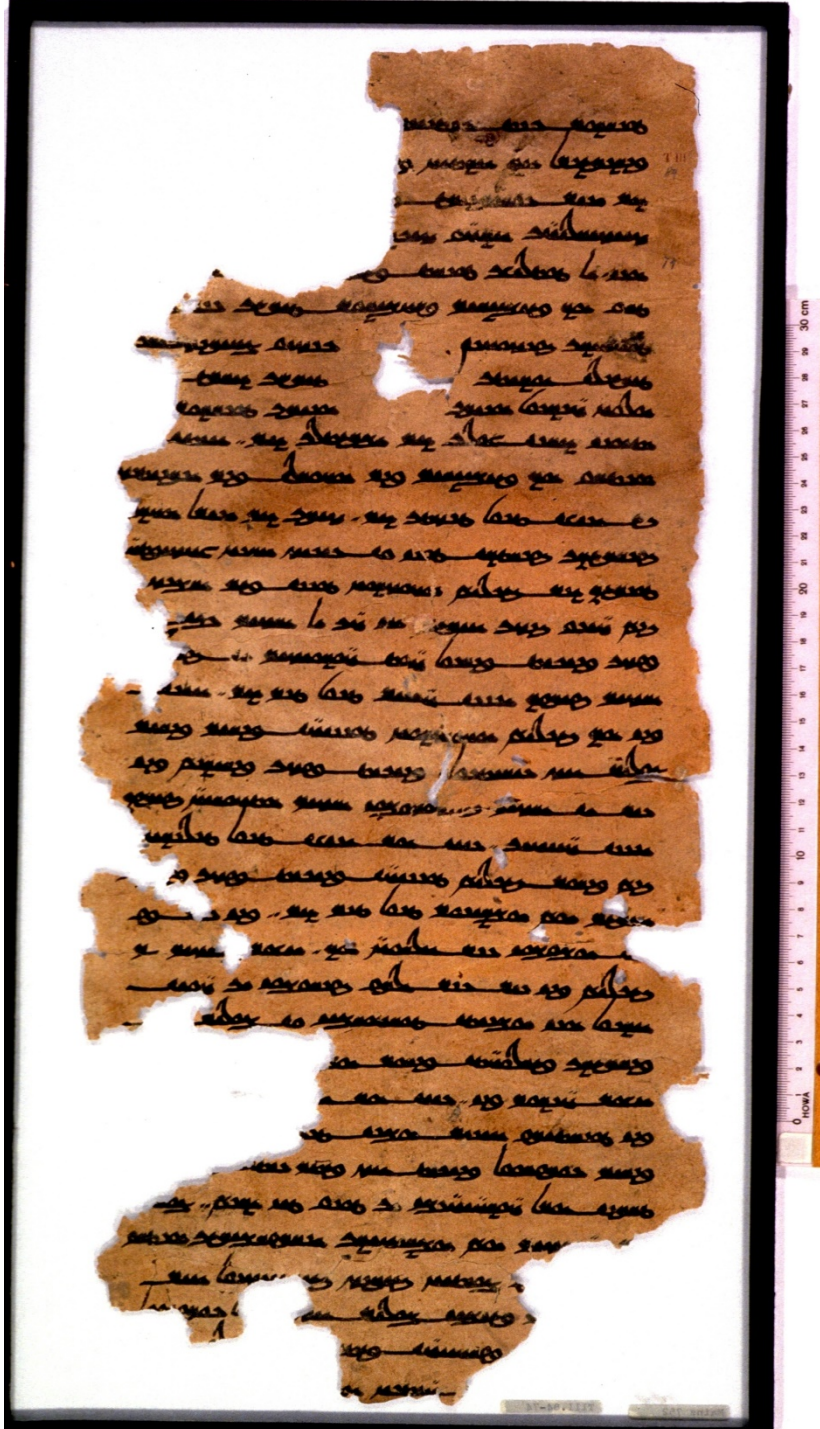
Kaynaklar ve Kısaltmalar

- BHSD:** Edgerton, Franklin (1977), *Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary, Volume II Dictionary*, Delhi: Motilal Banarsidass Publication.
- BT III** Tezcan, Semih (1974), *Das Uigurische Insadi-Sutra*, Berlin: Akademie der Wissenschaften der DDR, Zentralinstitut für alte Geschichte und Archäologie. (Schriften zur Geschichte und Kultur des alten Orients 6. (Berliner Turfan Texte 3).
- BT IX:** Tekin, Şinasi (1980), *Maitrisimit Nom Bitig, Die Uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāsika-Schule, Teil 1: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen*, Berlin: Akademie Verlag. (Berliner Turfantexte IX).
- BT XIII** Zieme, Peter (1985), *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren*, Berlin: Akademie der Wissenschaften der DDR. (Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie. Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients. (Berliner Turfantexte 13).
- BT XXV:** Wilkens, Jens (2007), *Das Buch von der Sündentilgung. Edition des alttürkisch-buddhistischen Kṣānti Kılğuluk Nom Bitig, I-II*, Turnhout: Brepols. (Berliner Turfantexte XXV).
- Çin:** Çince
- DLT:** Dankoff, Robert - Kelly, James (1982, 1984, 1985), *Mahmūd al-Kaşgarî: Compendium of the Turkic Dialects (Dîvân lugât at-Turk) I-III*, Washington: Harvard Üniversitesi Basımevi.
- EDPT:** Clauson, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre- Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press.
- Ehlers, Gerhard (1987), *Altürkische Handschriften. Teil 2: Das Goldglanzsutra und der buddhistische Legendenzyklus Dasakarmapathaavadanamala*, Stuttgart: Steiner Verlag
- Elmalı, Murat (2009), *Dasakarmapathaavadānamālā Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü: Basılmamış Doktora Tezi.
- ETŞ:** Arat, Reşid Rahmeti (1991), *Eski Türk Şiiri*, Ankara: TTK Yayınları.
- KP Hamilton:** Hamilton, James R. (1998), *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prenses Masalının Uygurcası*, (çev. Ece Korkut-İsmet Birkan), Ankara: Simurg Yayınları.
- Moerloose, Eddy (1980), "Sanskrit Loan Words In Uighur", *Journal of Turkish Studies = Türklük Bilgisi Araştırmaları*, 4 (1980), s. 61-78.
- MW:** Sir Monier, Williams (1964), *Sanskrit-English Dictionary*, Oxford: Clarendon Press.
- OTWF:** Erdal, Marcel (1991), *Old Turkic Word Formation A Functional Approach to the Lexicon, Vol.I-II*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Skr:** Sanskritçe
- Sogd:** Soğdça
- SuvKaya:** Kaya, Ceval (1994), *Uygurca Altun Yaruk. Giriş, Metin ve Dizin*, Ankara: TDK Yayınları.
- Şen, Serkan (2011), "Kutadgu Bilig'de Geçen Çomak 'Müslüman' Sözü Üzerine", *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri 26-27 Ekim 2009*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 479- 483.
- Şen, Serkan (2012), "'Sık' Sözcüğünün Kökeni Üzerine", *Turkish Studies* 7/4, 513-517.
- TD A:** Poucha, Pavel (1955), *Thesaurus Linguae Tocharicae Dialecti A*, Praha: Státni Pedagogické Nakladatelství.
- TD B:** Adams, Douglas Q (1999), *A Dictionary of Tocharian B*, Amsterdam-Atlanta: GA.
- TekinKuan** Tekin, Şinasi (1993), *Uygurca Metinler I, Kuanşi İm Pusar (Ses İşiten İlâh). Vap hua ki atlığ nom çeçeki sudur (Saddharmapundarîka-sûtra)*, Ankara: TDK Yayınları.
- Tiş:** Yakup, Abdurishid (2005), *Dişastvustik Eine altuigurische Bearbeitung einer Legende aus dem Catuspariṣat-sûtra*, Wiesbaden: Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 71.
- Toh:** Toharca
- TT VIII:** Gabain, Annemaria von (1954), *Türkische Turfan-Texte VIII, Texte in Brāhmischrift*, Berlin: Akademie Verlag.
- TT X:** Gabain, Annemaria von (1959), *Türkische Turfantexte X, Das Avadāna des Dāmons Ātavaka, Bearbeitet von Tadeusz Kowalski † Aus dem Nachlass herausgegeben*, Berlin: Akademie Verlag.
- U II** Müller, Friedrich Wilhelm Karl (1911), *Uigurica II*, Berlin: Verlag der Königl. Akademie der Wissenschaften.
- Wilkens, Jens (2007), *Das Buch von der Sündentilgung. Edition des alttürkisch-buddhistischen Kṣānti Kılğuluk Nom Bitig, I-II*, Turnhout. (Berliner Turfantexte XXV).

- Wilkins, Jens (2010), *Alttürkische Handschriften Teil 10: Buddhistische Erzähltexte* Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Wilkins, Jens (2016), *Buddhistische Erzählungen aus dem alten Zentralasien Edition der altuigurischen Daśakarmapathāvadānamālā (1-3)*, Turnhout (Berliner Turfantexte XXVII).
- Zieme, Peter (1970). "Reviews: V. M. Nadelyaev [et alii] Drevnetjurkskij slovar", *Central Asiatic Journal* 14, 228-236.

Ekler
Tıpkıbasım

(Ön)

Depositum der BERLIN-BRANDENBURGISCHE AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN in der
STAATSBIBLIOTHEK ZU BERLIN- Preußischer Kulturbesitz Orientabteilung

(Arka)

Depositum der BERLIN-BRANDENBURGISCHE AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN in der STAATSBIBLIOTHEK ZU BERLIN- Presußischer Kulturbesitz Orientabteilung

DERLEME SÖZLÜĞÜ'NDE GEÇEN "SABAN" İLE İLGİLİ KELİMELER*

WORDS RELATED TO "SABAN" IN THE COMPILATION DICTIONARY

Mehmet YASTI **

Öz

İnsana özgü bir varlık olarak dil, geçmişten geleceğe kültürün en önemli aynası ve taşıyıcısıdır. Dil, içinde bulunulan coğrafyanın ve bu coğrafya üzerinde yaşayan milletin izlerini taşır. Dilin malzemesi olan sözcüğüne bakılarak bir milletin yaşayış şekli, dünya görüşü ve kültürü hakkında fikir sahibi olunabilir. Sözcüğünde görülen değişimler o milletin yaşayış biçiminin, dünyayı algılayış şeklinin ve kültürünün de değiştiğinin göstergesidir. Günlük hayatta kullanıma giren her unsur beraberinde sözcüğümüze yeni katkılar sunarken, hayatımızdan çıkan her unsur da beraberinde ona karşılık olan kelimelerin düşmesine sebep olur. Bunun en tipik örneklerinden biri de sabandır. Bir toprak işleme aleti olarak saban yakın zamana kadar tarımda ana toprak işleme aleti olarak kullanılırken teknolojinin gelişmesiyle bugün büyük oranda kullanımdan çıkmış, yerini daha mekanik aletlere bırakmıştır. Bu gelişme beraberinde saban ve sabanı oluşturan unsurlarla ilgili söz varlığının dilimizden düşme sürecini hızlandırmıştır. Bu bağlamda Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanan Derleme Sözlüğü bugün standart yazı dilinde olmayan, unutulmaya yüz tutan kelimeleri barındırması açısından önemli bir kaynaktır. Bu çalışmada saban kelimesinin etimolojisi ile tarihi ve çağdaş lehçelerdeki kullanımı hakkında bilgi verildikten sonra Anadolu ağızlarındaki sabanla ilgili genel adlandırmalar, sabanı oluşturan temel parça ve kısımlarla ilgili adlandırma formlarına dair sözcüğü ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler

Derleme Sözlüğü, Anadolu Ağızları, Saban

Abstract

The language as a unique entity of human being is the most important reflector and carrier of culture from past to future. Language carries traces of the geography and the nation that lives on this geography. It is possible to have an idea about nation's lifestyle, worldview and their culture by looking at the vocabulary of language. Change on the vocabulary means the change on lifestyle, the way of perceiving the world and the culture. Every element comes into use in daily life brings new voices to the vocabulary, and every element that comes out of our life causes the words corresponding to it to extinct. Turkish word "saban" [plow] is one of the most typical example of this situation. As a tool for soil cultivation, the plow has been used as a plowing tool in agriculture until recently, but

* Bu makale 2018 yılında Moğolistan'da düzenlenen "Köktürk Yazısının Okunuşunun 125. Yılında Orhun'dan Anadolu'ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumunda sunulmuştur. Ancak bildiri metni gönderilmediği için Bildiriler Kitabında basılmamıştır.

** Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, mehmetyasti42@gmail.com, ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6339-6872>

Gönderim Tarihi: 14.10.2019
Kabul Tarihi: 31.10.2019

with the development of technology today it has come out of great use and left its place to more mechanical tools. This development has accelerated the process of extinction from the language of our word about plowing and plowing elements. In this context, the Compilation Dictionary [Derleme Sözlüğü] prepared by the Turkish Language Institute is an important resource in terms of accommodating the forgotten words which are not used in standard written language today. In this study, after giving information about the etymology of the "saban" and its state in historical and contemporary dialects, the general nomenclature about "saban" in the Anatolian dialects and the lexical about the naming forms related to the basic parts and parts forming the plow (saban) have been tried to be revealed. •

Keywords

Compilation Dictionary, Anatolian Dialects, plow.

GİRİŞ

Arkeolojik araştırmalar dünyada tarımın 10.000 yıldan fazla bir süredir yapıldığını ortaya koymuştur. İnsanların yerleşik hayata geçişlerini de ortalama bu tarihle ilişkilendirmek mümkündür. Hatta sabanın icat edilmesiyle toplumların göçebe hayat tarzından yerleşik hayata geçiş sürecinin hızlandığını da söylemek mümkündür.

Toprak işleme aleti olarak sabanın en eski çağlardan günümüze yaygın olarak kullanıldığı bilinmektedir. Saban, teknoloji her ne kadar gelişmişse de bugün birçok ülkede toplumların ekonomik gelişmişlik düzeyi ve coğrafyanın şartlarına göre hâlâ yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.

Dünyanın en kadim medeniyetlerinden birine sahip olan Türklerin de tarımla olan uğraşlarının çok eskilere dayandığı başta Türkçe yazılmış metinler olmak üzere çeşitli arkeolojik kazılardan, Çin, Bizans ve Araplara ait tarihi kayıtlardan anlaşılmaktadır. Eski Türkler göçebe bir hayat tarzına sahip olmakla birlikte yaşamlarını idame ettirebilecek kadar ziraatle de uğraşmış; buğday, arpa, pirinç, darı, mısır gibi ürünler ekmiş; asma, elma, dut fidanları yetiştirmişlerdir (Gül 2004). Hububat ekiminde çeşitli araçlar kullanılmakla beraber toprak işlemede ana alet saban olmuştur.¹

Saban kelimesi ilk defa Uygur metinlerinde karşımıza çıkar. Türkler tarihsel süreç içinde saban aleti için *aka*, *amaç*, *bukursı/bokursı*, *qotan* kelimelerini de kullanmışlardır.²

Aka kelimesi bugün Çuvaşçada yaşamaktadır. Hasan Eren, çağdaş ve tarihi lehçelerde rastlanmayan *aka* kelimesinin saban kelimesinden daha eski olduğuna dikkat çekerek, Macarcadaki *eke* şeklinin buna delil olduğunu ifade etmiştir (Eren 1979:14). Gombocz da Macarcadaki *eke* şeklinin Türkçede *äk*- fiiline denk gelen, Çuvaşça *ak*- "ekmek" fiilinden türeyen *äkäg'*den geldiğini iddia etmiştir (Gül 2004: 217; Gülensoy 2007:709).

Amaç, DLT'te "saban, çift öküzü ve benzeri tarım aletleri" karşılığında kullanılmıştır (Ercilasun 2014: 549). Bayram Gül, amaç'ın tarlada öküzlerce çekilen bir alet olup, kelimenin ilk başlarda saban çeken öküz için de kullanılmış olabileceğini iddia etmiştir (Gül 2004:218). Eren ve Clauson ise kelimenin Farsça "âmâç"tan geldiğini savunmuşlardır (Eren 1979: 13; Clauson 1972:156).

bukursı/bokursı, *Irk Bitig'de* "ağaç saban" anlamında kullanılmıştır. Clauson, kelimenin kökenini Toharca olarak belirtmiştir (Clauson 1972: 319). Kelime DLT'de "saban demiri" anlamında geçmiştir (Ercilasun 2014: 600).

Qotan ya da *köten* de saban anlamında kullanılmaktadır. Azerbaycan sahasında kalın ünlülü kotan dendiğini ifade eden Eren, *kotanla-*, *kotançı* kullanımlarını örnek verir (Eren 1979: 17). Bugün Türkiye Türkçesinde kelimenin daha ziyade köten biçiminde ince ünlülü formu kullanılmakta olup traktörle kullanılan toprak işleme aletidir. Lehçe-i Osmanî adlı sözlükte kotan (قوتان) şeklinde geçen kelime *büyük ağır saban*, *pulluğun ağırlığı* (Lügat-i Osmanî 1876:934) olarak tanımlanmıştır. Dankoff kotan kelimesinin Ermeniceden alıntı olduğunu iddia ederken Nişanyan buna karşı çıkararak kelimenin kökeninin açık olmadığını ve Anadolu'da yaygınlık göstermesinin de Ermenice olma ihtimalini zayıflattığı savunmuştur

¹ Çeşitli kaynaklarda "Eski Türklerden kalma saban yoktur." dense de Moğolistan Tarih Müzesi'nde Köktürkler dönemine ait sabanın toprağı karıştıran demiri olduğu anlaşılan parça sergilenmektedir (Gül 2004:216).

² Hasan Eren'in "Türklerde Ekinciliğin Gelişmesine Katkıları" adlı makalesi ile Bayram Gül'ün "Eski Türk Tarım Terimleri" adlı doktora çalışması Türkiye'de Türklerin tarihî süreci içinde kullandıkları ziraatçilik ve tarım aletleri ile ilgili ayrıntılı bilgi veren iki önemli çalışmadır.

(<http://www.nisanyansozluk.com/?k=köten>). Ötüken Sözlük'te ise kelimenin Ermenice *gu'tan>kotan*'dan geliştiği belirtilmiştir (<http://www.otukensozluk.com/>).

1. "Saban" Kelimesinin Etimolojisi

Türk dilinin ilk yazılı metinlerinden itibaren izleyebildiğimiz *saban* kelimesinin kökeni ile ilgili en geniş bilgiyi Eren'in "Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü" adlı eserinde buluruz. Eren, "Tarla sürmeye yarayan demir uçlu araç ve tarla" anlamına gelen *saban* kelimesinin "tarladan harman yerine getirilen ve henüz dövülmeyen hububat" anlamındaki *sap* kelimesine denominal (isimden isim yapma eki) +an ekinin getirilmesiyle meydana geldiğini ifade etmiştir (Eren 1999:347). Eren başka bir çalışmada *saman* kelimesinin de -n sesinin tesiriyle -b->-m-benzeşmesi sonucu *sapan>saban>saman* kelimesinden geliştiğini farklı örneklerle kanıtlamaya çalışmıştır (Eren 1979:10)³. Clauson ise kelimenin Türkçe olduğunu iddia ederek çağdaş ve tarihî lehçelerdeki kullanımlarını vermiştir (Clauson 1972: 790). Tuncer Gülensoy <OT. *sap* "sıra" (DLT)+an ekinin birleşiminden meydana geldiğini ifade ettikten sonra kelimenin Kazan Tatar Türkçesinde *yaz ekini* ve *tarla*; Kazak Türkçesinde *tarla*; *saban* ağaç'ın ise Kazan Tatar Türkçesinde *saban* anlamında kullanıldığını belirtmiştir (Gülensoy 2007:709).

2. Tarihi Lehçelerde "Saban"

2.1. Köktürk Metinlerinde

Köktürk harfli metinlerin yazılış amacı gereği savaş, kahramanlık gibi konularla sınırlı olması dolayısıyla Köktürk yazıtlarında *saban* kelimesine rastlanmazken tarımla ilgili terimler de yok denecek kadar azdır. Ancak Köktürkler döneminde toprağa kutsiyet atfedildiği, ana gibi üretgen ve besleyici olduğu yine metinlerden anlaşılmaktadır. Köktürk yazıtlarından Yenisey bölgesinde tespit edilen Aldı-Bel I ve II (Y 12, Y 72) yazıtlarında tarlaya kadının üretgenliği benzetmesi yapılarak *katun tarlağım* ifadesi kullanılmıştır (Gül 2004:77). Yazıtlarda Köktürklerin yerin yani toprağın besleyici özelliği belirtilmiştir: *üzä kök t(ä)ñri y(a)rl(ı)k(a)duñ üç(ü)n (a)sra y(a)g(ı)z y(ä)r ig(i)t(t)ük üç(ü)n (ä)lim(i)n törüm(i)n (ä)t(i)nt[(i)m]"* "Yukarıda lutfettiği için, aşağıda yağız yer beslediği için devletimi ve kanunlarımı düzene koydum." (Terhin, Batı str. 3). Kutsiyet atfedilen toprağa üretgenliği ile ana sıfatı verilmiştir ki bu durum toprağa Türkler tarafından ana sevgisiyle saygısı duyulduğunun bir işaretidir: *(ö)gük k(a)tun y(ä)r(im)kä (a)dr(ı)lt(ı)m "Sevgili ana hatun yerimden ayrıldım."* (Uyuk Turan Kitabesi, str. 4) (Barutcu Özönder 1998: 175).

Orhun yazıtlarında sosyal hayatla ilgili Köktürklerden keçe çadırlarda yaşayan, kımız içip, et yiyen göçebeler olarak bahsedilir (Golden 2002: 124 aktarma Gül 2004:61). Ancak bu, Köktürkler döneminde tarımın olmadığı anlamına gelmez. Gerek Köktürkler gerekse öncesinde Hunlar⁴ döneminden kalan sulama kanallarının varlığı bilinmektedir. Bu, Hunlar ve Köktürklerin konar-göçerliğe bağlı olarak hayvancılık, avcılık yanında az da olsa tarımla uğraştıklarını gösterir. Köktürk kağanı Kapgan Kağan'ın tohum ve toprak işlemek için *sabanı* Çin'den getirterek tarım yapmak istediğini yine kaynaklardan görebilmekteyiz. Kapgan Kağan Kitanlara karşı Çinlilere yardım etme karşılığında; "Çin'den üç bin adet tarım aleti, onbin libre demir, sekizbin kilo tohumluk darı..." gibi şartları olan bir anlaşma yapmıştır. Bu da Köktürklerin sadece hayvancılıkla geçinen göçebe bir toplum değil, tarımı da bildiklerini ortaya koyan önemli bir delildir (Gömeç 1999:51). Bahatin Ögel bu konuda şu fikri öne sürmüştür:

³ Eren, Türk lehçelerinde *alban>alman*, *çibin>çımın*, *çolpan (çolbon)>çolmon*, *kaban>kaman*, *taban>taman* kelimelerinde görülen fonetik değişimin denominal +n tesiri ile olduğunu ifade etmiştir (Eren 1979:8).

⁴ Yapılan arkeolojik kazılarda Hunların tarımla uğraştığına dair ayrıca pek çok *saban* çeşidi, orak ile ürünlerini muhafaza etmek için kazılmış çukurlar ve mahsulleri öğütmek için kullanılan taşlar bulunmuştur (Ögel 1991: 89).

"Öyle anlaşılıyor ki Göktürk devleti içinde yaşayan ziraatçiler de yavaş yavaş yerleşik hayattan göçebelige geçmişlerdir." (Ögel 1991:165).

2.2. Uygur Metinlerinde

Türkçenin tarihi seyri içinde saban kelimesi ilk defa Uygur Türkçesi metinlerinde tanıklanmaktadır. Uygurlar döneminde meydana getirilen eserlerin çeşitli türlerde ve çok sayıda olmasından dolayı medeniyetleri hakkında daha fazla bilgi edinebilmekteyiz. Uygurların yaşam ve inanış tarzından kaynaklı olarak tarımda ileri gittiklerini Uygur metinlerinde tespit edilen tarımla ilgili terimlerin çokluğundan anlamak mümkündür. Altun Yaruk, Maytrisimit (Hami Nüşhası), İyi ve ve Kötü Prens Öyküsü gibi tercüme eserlerde tarımla ilgili Türkçe birçok terimin yer alması Uygurların tarımla uğraştıklarının önemli bir işaretidir. (Gül 2004:76-80). Uygur metinlerinde karşılaştığımız **sapan** "saban"; **sapanla-** "sabanlamak, saban ile sürmek" terimleri Uygurların toprağı sürmede kullandıkları en yaygın aracın saban olduğu fikrini güçlendirmektedir (Caferoğlu 1993: 130; Tekin, 1976: 455):...*taşğaru tartıp tük tümen yıl örtlüğ yalınlıg sapanın tilimizni sapanlayurlar ...* (Tekin 1976: 126).

2.3. Karahanlı Türkçesi Metinlerinde

Karahanlılar İslamiyeti kabul eden ilk Türk devleti olarak kabul edilir. Karahanlılar ekonomik olarak bir yandan konar-göçerliği, diğer taraftan yerleşik çiftçiliği devam ettirmişlerdir. Başta Dîvânu Lugâti't-Türk (DLT) olmak üzere Atabetü'l-Hakayık, Kutadgu Bilig⁵, Satıraltı Kuran Tercümesi gibi eserlerden Karahanlı sahasında toprak, toprak işleme aletleri ve ekilen ürün çeşitleri ile ilgili birçok kavramla karşılaşırız. Özellikle DLT bu konuda geniş bir sözcük hazinesine sahiptir. Toprak, toprak ekme ve işleme, ürün çeşit ve hastalıkları ile ilgili geçen kelimeler şunlardır: **Tarıg** "Türklerin çoğunda buğday; bilhassa Oğuzlarda akdarı; tahıl; tohum; ekin", **tarıg biti** "buğdaya düşen küçük kurtçuklar", **tarıgçı** "çiftçi", **tarıglağ** "tarla", **tarıgla-** "ekin sahibi olmak", **tarıglağ** "buğdayı, ekini olan, tahıl ambarı", **tarıglağ** "zahire ambarı", **tarıg tarıgu yir** "ziraat yeri", **tarıg tartın-** "tahıl götürür görünmek", **tarıl-** "(ekin) ekilmek", **tarımsın-** "(ekin) eker görünmek", **tarın-** "(ekin vb.) eker görünmek", **tarın-** "kendi başına, kendisi için ekin ekme", **tarıt-** "ekin ektirmek", **tarıtgan** "çok ekin ektiren", **tarıtlağ** "ekin ektirme niyetinde olmak", **tarıtlağsak** "ekin ekme niyetinde olmak"; ürün çeşitleri **arpa**, **bugday/bugday** "buğday", **burçak** "börülce", **konak** "akdarı", **küç** "susam", **sunu** "çörek otu", **tarıg** "buğday, ekin", **tuturkan** "pirinç", **ügür** "akdarı", **yitim** "keten tohumu" (Ercilasun vd 2014).

Toprak işlemekle ilgili **saban** ve **sabanla-** terimleri de DLT'de geçmektedir. **Saban**: 1. Saban, sapan, bütün aygıtlarıyla çift takımı. 2. Çiftçilik. Şu savda dahi gelmiştir: Sabanda sandırış bolsa örtkünde irteş bolmas. "Tarla ekilip sürülürken kavga olursa, harmanda, çeç zamanında gürültü olmaz." (DLT/1 1998:402). **Sabanla-**: sabanla sürmek. Ol yerig sabanladı. "o, yeri sabanla sürdü." (DLT/3 1999:342).

⁵ Kutadgu Bilig'de de çiftçi için *tarıgçı* tabiri kullanılmıştır. Bu dönemde çiftçilerin toplum içinde ne kadar önemli bir yere sahip olduğu, ne kadar cömert kişiler olduğu *tarıgçılar birle katılmağnı ayur* "çiftçiler ile ilgili ilişkiyi açıklar" bölümünde çeşitli beyitlerde dile getirilmiştir: *tarıgçı turur kör tağı bir kutu / kereklig kişiler turur bu butu* "Başka bir zümre de çiftçilerdir. Bunlar da gerekli kişilerdir." (KB 4400) (KB 2008:756-757); *tarıgçı kişiler bolur elgi king / bayat birmişinde tutar köngli king* "çiftçilerin elleri geniş olur Tanrı'nın verdiğini geniş gönülle sarf ederler" (KB 4416) (KB 2008:760).

2.4. Harezmi Türkçesi Metinlerinde

Harezmi sahasında meydana getirilen eserlerde tarımla ilgili önemli verilere ulaşmaktayız. Harezmi sahasında da toprak işlemek için **sabanın** kullanıldığı metinlerden anlaşılmaktadır. Kısasü'l-Enbiya'da **saban** "saban, çift sürmeye mahsus alet", İbnü Mühenna Lugatı'nda, **saban sür-** "çift sür-", Altın Ordu yarlık ve bitiglerinde **sabançı** "çiftçi, çift süren" kelimelerinin geçtiğini görmekteyiz (Ünlü 2012:489). Bunların dışında Mahmud bin Ömer Ez-Zemahşerî tarafından kaleme alınan Mukaddimetü'l-Edeb adlı eser de tarımla ilgili pek çok terimi içinde barındırır. Eserde *yer sür-*, *teğirmen tezgindür-*, *ekin köyül-*, *biçesü vağt* gibi tarımla ilgili birçok ifade yer almıştır (Gül 2004:84).

2.5. Eski Anadolu Türkçesi Metinlerinde

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde **saban** kelimesinin tek başına değil tamlama biçiminde kullanıldığı görülür. **Sabanla** ilgili olarak **saban enegi/sapan enegi** ve **saban kulağı/sapan kulağı** "sabanın çene gibi olan tutamağı, el ile tutulan kısmı" ifadeleri tespit edilmiştir (TS 1983:176; Turan 2011: 160)

2.5. Kıpçak Türkçesi Metinlerinde

Kıpçak Türkçesiyle Karadeniz'in kuzeyi ile Mısır, Suriye gibi coğrafyalarda eserler meydana getirilmiştir. Karadeniz'in kuzeyindeki Kıpçaklardan elimize ulaşan tek eser Codex Cumanicus'tur. 1303-1362 yıllarında 17 Fransiskan rahip tarafından yazıya geçirilen eserde tarımla ilgili çeşitli terimler de yer alır. Codex Cumanicus'da **saban** ekim aleti olarak değil, "ekilen alan" karşılığında kullanılmıştır (Argunşah-Güner 2015:543). Mısır ve Suriye coğrafyasında Memluk Kıpçakçasıyla yazılan eserlerin büyük çoğunluğunu ise Araplara Türkçe öğretmek için yazılan gramer ve sözlükler oluşturur. Bu sahada yer alan sözlüklerden toprağın **sabanla** işlendiği ve çeşitli meyve, sebze ve tahılların ekildiği anlaşılmaktadır. Ekme işiyle uğraşana **ekinçi ve sabançı** (Toparlı vd 2003: 221); tarla işlemek için kullanılan alete **şaban** ve tarla sürmek için yapılan eyleme **saban sür-**, **sapan-**, **sapanla-** adı verildiğini görülür (Toparlı vd 2003: 226). Ayrıca *ekin*, *buğday*, *urluğ* "tohum", *arpa*, *burçak*, *tuturğan* "pirinç", *tarı*, *mercümek*, *bakla* gibi ürünlerin ekildiği ya da bilindiği bu sahada yazılan sözlüklerden anlaşılmaktadır (Argunşah-Güner 2016:543; Toparlı vd 2000: 10-11; Toparlı vd 2003).

2.6. Çağatay Türkçesi Metinlerinde

Çağatay metinlerinde de toprak işleme aleti olarak **saban**, toprağı işlemek için yapılan eylem için de **saban sür-** ifadesinin kullanıldığı görülmektedir (Ünlü 2013:932).

Tablo I: *Saban* kelimesinin tarihi lehçelerdeki kullanımları

	sapan	sapanla-	saban	sabanla-	saban sür-	saban epeği / sapan epeği	saban kulağı / sapan kulağı
Köktürk							
Uygur	X	X					
Karahanlı			X		X		
Harezm							
Kıpçak			X		X		
Eski Anadolu Türkçesi						X	X
Çağatay			X		X		

2.7. Çağdaş Lehçelerde Saban Aleti

Bugün saban aleti için çağdaş lehçelerden Altay Türkçesinde *salda* ve *andazın* (<Moğ.); Kazak Türkçesinde *soka* (<Rus.); Kırgız Türkçesinde *soko* (<Rus.), *koş* ve *bursun*; Özbek Türkçesinde *àmâç* (<Far.) ve *soka* (<Rus.); Tatar diyalektlerinde *suka* (<Rus.) ve *saban*; Türkmen Türkçesinde *azal* ve *künde* (<Far.); Uygur Türkçesinde *sapan*, *amaç* ve *boğusa*; Başkurtçada *huka* (<Rus.) ve *haban*; Türkmen Türkçesinde *künde* (<Far.) ve *azal*; Karakalpak Türkçesinde *günde* (<Far.); Azerbaycan Türkçesinde *xış* (<Far.) ve *kotan* (<Erm.) kelimeleri kullanılmaktadır (Eren 1999:347; TLS 1992:728-729). Ayrıca Kazan-Tatar Türkçesinde *saban* kelimesinden türemiş şekiller ve birleşik yapıların kullanıldığı görülmüştür. Sabanla uğraşana *sabançı*; sabanı birlikte kullanana *sabandaş*; hasat bayramına *saban tuyu* ya da *sabantuy* denir (Öner 2009:225).

Tablo II. *Çağdaş Türk lehçelerinde saban aleti için kullanılan kelimeler*

	àmâç	andazı	azal	boğusa	bursun	günde	haban	xış	huka	koş	kotan	künde	saban	salda	sapan	soka	soko	suka
Altay		X												X				
Azerbaycan								X			X							
Başkurt							X		X									
Hakas													X					
Karakalpak						X												
Kazak																X		
Kırgız					X					X							X	
Özbek	X															X		
Tatar													X					X
Türkmen			X									X						
Uygur	X			X											X			

3. Anadolu Ağızlarında

Bugün Anadolu'da ekonomik gelişmelere bağlı olarak saban kullanımının birçok bölgede yok denecek kadar azaldığı görülmektedir. Coğrafi nedenler dolayısıyla traktörün girmedığı dağlık bölgelerde az da olsa kullanıldığına şahit olunmaktadır. Günlük hayattan çıkmaya başlayan bu alet ve aletin parçaları ile ilgili adlandırmaların da doğal olarak dilden düştüğü gözlemlenmektedir. Bu konuda Derleme Sözlüğü (DS) önemli bir kaynak olma vasfını korurken, iletişim araçlarıyla hızlı şekilde tek tipleşen kültürlerde derleme çalışmalarının daha geniş alanlarda bir an önce yapılması gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

DS, standart yazı dilinde olmayan gerek sabanla ilgili genel adlandırmalar, gerekse sabanı oluşturan parça ve kısımların adlandırılmalarıyla ilgili geniş malzeme sunmaktadır.⁶ DS Türkiye Türkçesinin ağızlarının Eski Türkçeden devraldığı mirası korumakla kalmayıp zenginleştirdiğinin en güzel delilidir. Adlandırmada kullanılan kelimelerin kökenlerinden hareketle derleme yapılan bölgelerin etkilendiği kültürler hakkında da fikir sahibi olmak mümkündür.

3.1. Anadolu'da Sabanla İlgili Yapılan Genel Adlandırmalar

DS'de Anadolu ağızlarında saban karşılığında kullanılan 16 kelime tespit edilmiştir. Bunlardan 8'i Türkçe, 8'si yabancı kökenli kelimelerdir.

⁶ Makalede Anadolu ağızlarında kullanılan sadece saban ve sabanın temel parçaları ile ilgili adlandırmalar değerlendirilmiş, sabanın ana unsurlarını birbirine bağlayan, parçaların birbirine geçmesi sağlayan ağaç aksam, kayış, çivi, demir ve saban üzerinde bulunan delikler için kullanılan kelimeler çalışma dışında tutulmuştur. Bu kelimeler sayısal açıdan fikir vermesi için aşağıda listelenmiştir: **baş çivisi** "sabanın ökçesi ile oku birleştiren parçaya çakılan ağaç çivi", **davra** "saban kılıcını sikan çivi", **etişken** "sabanın ön tarafına takılan halka çivisi", **ezelgit** "saban okunun eyefe tutturulan çivi", **fisik [fissik]** "sabanda iğ demirini tabana tutturulan demir çivi", **gedakil [gedeliç çivisi, gedekılıç]**; **gerdevul** "boyunduruğu sabana tutturmak için okun ucundaki deliğe sokulan ağaç çivi", **geyve [geve(IV)]**; **gedavla [gevele (I), gedeğle, gedevle, gevebe çivisi, geve çivisi, gevere, gevile, gevle (I)]** "saban oku ile saban tabanını bağlayan çivi", **hatırıp** "saban okunu, boyunduruğa bağlayan ağaç çivi", **kazalaç** "sabanın ucunda kayışı tutmaya yarayan delikteki ağaç çivi", **put (II)** "saban demirini eğek demirine bağlayan çengel biçiminde çivi", **soya çivisi** "saban okunu bağlayan aracın önüne çakılan ağaç çivi", **vizik (II)** "sabanda, toprağı derin kazmaya engel olan ağaç çivi", **yedavla [yedecek, edavla, yedegıla]; yidecek** "saban okunu boyunduruğa bağlayan demir ya da ağaç çivi", **kandırır [kandırır, kandiref]** "sabanı boyunduruğa bağlayan "u" biçiminde kayış ya da eğri ağaç"; **asambel** "sabanın okunu boyunduruğa bağlayan kayış", **bizik** "sabanın okuna takılan kılıcı tutmaya yarayan küçük demir parçası", **carif** "sabanın okuyla boyunduruğu birbirine bağlayan ağaç yahut kayıştan bükülmüş halka", **çatalca (II)** "2. toprağı kesip bir yana yatırmak için demirin üst tarafından sabana sokulan keskinin deliğine vurulan demir", **çekecek (III)** "2. sabanın okunun, boyunduruğa bağlandığı ip", **çireşne** "Saban demirinin önüne konan uzun demir", **evef** "saban oku ile boyunduruğu bir ağaca bağlayan ağaç halka", **gede (IV)** "boyunduruğun sabana takılan kısmı", **gezergiç** "sabanla eyefe birbirine bağlamakta kullanılan ağaçtan yapılan bir çeşit araç", **halka (I) [hilke (II)]** "1. saban ile boyunduruğu birleştiren ağaç", **hambol** "sabanın önündeki birinci çifte demir", **harazan [harazan daşsağı]** "2. sabanı ya da pulluk tekerleklerini boyunduruğa bağlayan ağaç", **harol** "buğdayı düzgün bir çizgi üzerine ekmeye yarayan, arkasında iki uzun tahtası olan saban", **iğef** "saban okunu boyunduruğa bağlayan ağaç halka", **kalpak (I)** "saban demiri ile oku birleştirip tutan ağaç", **kârzevil [karzivil]** "sabanda, hayvanın başını boyunduruğa bağlamaya yarayan ağaç parçası, **kılıç (I) [kılıç çivisi, kılıç deliği, kılınç (III)]** "1. saban ökçesini oka bağlayan ağaç parçası", **kıpı (II)** "saban boyunduruğunun ortasında bulunan iki kazık", **kora (VII)** "boyunduruğu sabana bağlayan zincirin takıldığı yer", **korzeval [korzevel]; korzevil [korzoğlu, korzovol, korzövil, körzehil, körzevel, körziyar, körzoğlu, körzövül, körzüval]** "saban okunun ucunda bulunan ve okun boyunduruğundaki halkadan çıkmamasını sağlayan eğri bir ağaç", **sünet deliği** "sabanda oku tutak denilen bölüme geçirmek için açılan delik", **tok (IV)** "1. sabanı oka bağlayan ağaç 2. sabanın uç demirini tahta bölümüne bağlayan demir bilezik", **tuğ (I)** "sabanın ok ve eğerini tutturmak için takılan halka", **virni** "sabanın eğri oku", **vizilik ağacı** "sabanı oka bağlayan ağaç", **yatak (VI)** "1. sabanda çift demiri takılan yer", **yıldırma** "sabanın kesici demirini iki yana çeviren aygıt", **zılgar (II)** "sabanlarda kullanılan ayar zinciri ya da ipi".

3.1.1. Türkçe olanlar:⁷

1	cılga (III)-2 [cilğa (II)] (DS/3:910)	3	ökçe (DS/12:4623)	5	zapan (DS/11:4348)
2	kuşlu (II) (DS/8:3016)	4	üçdemirli (DS/11:4056)	6	yapassaban/yapaz (DS/11:4176)

cılga (III)-2 [cilğa (II)]: Necati Demir, cılga kelimesini Karadeniz ağızlarında görülen Kıpçakça unsurlar arasında y->c- değişmesi altında değerlendirmiştir (Demir 2007: 421). Ciritdüzü *Şavşat -Artvin'de tespit edilen kelime Ötüken Sözlük'te ise Gürcüce olarak verilmiştir.

kuşlu (II) (koşlu-kuşlu<koş-u+lu //-u-u-<-o-u-): Bir çeşit ağaç saban. Kelimenin "çeki için hayvan bağlanmış araba, kağı ya da saban" anlamına gelen *koşu* kelimesi ile +lu isimden isim yapım eki ile oluşmuştur. Kelimenin orta hecede bulunan -u ünlüsünü düşürerek ve gerileyici benzeşme yoluyla ağız bölgesindeki şeklini almış olmalıdır. Kelime sadece Aliköy-Isparta'da tespit edilmiştir.

ökçe (<ök "destek, dayanak"+çe): "Saban demirinin takıldığı ağaç parçası ve sabanın elle tutulan yeri" (DS/9 1993:3324) anlamlarında da kullanılan kelime *Saban ökçesi* ifadesinin kısaltmış formu olup anlam genişlemesiyle saban aleti için kullanılmıştır. Gülensoy şüpheli olarak ökçe< ök- "yığmak, kümelemek; yükseltmek" kökünden +çe ile oluştuğunu iddia ederken, Rasanen kelimeyi ök "destek, dayanak" kökünden getirmiştir (Räsänen 1969:370). Kelime Tahanlı *Mersin'de tespit edilmiştir.

üçdemirli (<üç+demir+li): "Üçgen biçiminde saban" karşılığında Bozan -Eskişehir; Maksutlu *Şarkışla -Sivas; -Adana; *Mut köyleri -Mersin'de tespit edilmiştir.

yapaz (I)-3 (<yap- "düzeltmek"+az): "Toprağı derin kazan bir çeşit saban" anlamında Çorum; Samsun; *Merzifon -Amasya'da; **yapassaban** kullanımı Ordu-Ünye'de tespit edilmiştir (Starostin vd 2003:867). Yapaz kelimenin "**yapaz saban**" ifadesinin kısaltması ve s>z tonlulaşması sonucu oluştuğu anlaşılmaktadır.

zapan (<saban): Kelime başında görülen s>z sızıcılığı ve tonlulaşması Anadolu ağızlarında sık görülen bir ses olayıdır. Kelime tonlulaşmış şekliyle Alâattin *Acıpayam -Denizli'de tespit edilmiştir.

3.1.2. Türkçe olmayanlar:

1	aruna (DS/1:337)	5	kotan (I) [köten (I), kötan, kutan, küt (VIII), kütan, küt (VIII)] (DS/8:2936)
2	çırçel (DS/3:1186)	6	hadde (DS/7:2250)
3	engez (I)-2 (DS/5:1752)	7	küllük (VIII) (DS/8:3031)
4	fibe (DS/5:1862)	8	tiringala (DS/10:3938)

aruna (<Gürc. arona): Kelime, DS'de sadece Aşağırmak, Bağlıca, *Ardanuç- *Şavşat köyleri -Artvin'de tespit edilmiştir. Kelimenin Gürcüce olmasını Artvin bölgesinin tarihi ile coğrafi konumunda aramak gerekir. Bölgenin Gürcistan sınırında bulunması, Gürcülerle

⁷ Kayıt (III), *tahım* kelimeleri Derleme Sözlüğü'nde sabanın da dâhil olduğu bütün tarla sürme ekipmanı içinde değerlendirildiği için çalışmaya alınmamıştır.

kültürel, ticari alışveriş içinde olunması gibi etkenler sonucu Türkçeye girmiştir (Şenol 2015: 36).

çırçel (<Bulg. çırçel<čreslo): Kelime sadece (Uluşiran, *Şiran –Gümüşhane’de tespit edilmiştir (<http://www.otukensozluk.com/>).

engez (I)-2 (<Far. engāz): “Aygıt; cihaz; alet” anlamına gelen kelimenin ağız bölgesindeki formudur. Kelime Emirler, *Ulukışla –Niğde’de tespit edilmiştir.

fibe (<?): Kökenini bulamadığımız kelime Isparta’da tespit edilmiştir.

hadde (<Ar. hadde<hadde saban): Hadde kelimesi Türkçe Sözlük’te “Ezilerek şekillendirilebilen madenlerin kütük, levha, çubuk şeklindeki parçalarını, aralarındaki mesafeler gittikçe daralan bir dizi silindir veya makara arasından geçirmek suretiyle saç, tel, ray vb. duruma getiren makine”. anlamında geçmektedir. Sabanın da toprağı ezmek ve düzeltmek gibi bir işlevi olmasından dolayı “hadde saban” kullanımından kısalarak ağız bölgesinde *hadde* şeklini alması durumu söz konusudur. Türkçede sıkça görülen bu ve buna benzer kullanımların altında yatan sebep söyleyiş kolaylığı ve kısaltma duygusudur. Kelime, Kurthasanlı-Kadınhanı-Konya’da tespit edilmiştir.

kotan (I), köten (I), kötan, kutan, küt (VIII), kütan [küt (VIII)] (<Erm. kutan-kotan): Anadolu’da en geniş kullanım alanı bulan adlandırmadır. (Sarıçalı -Çanakkale; Çeşnigir *Karacabey-Bursa.; Bahattin, *İskilip-Çorum; Samsun; Amasya; Tokat; Kars; Amik ovası Türkmenleri *Reyhanlı, *Antakya-Hatay; Çepni *Gemerek, Sivas ve çevresi; Faraşlı *Kalecik-Ankara; Köşker-Kahramanmaraş; -Kayseri; *Pozantı, Misis-Adana); [**kotan (I) -1**]: İstanbul; *Bayburt -Gümüşhane; Bağlıca -Ardanuç -Artvin; Zarşat -Kars; -Erzurum ve çevresi; Cenciğe, -Erzincan; *Eleşkirt, *Doğubeyazıt-Ağrı; *Erciş -Van; *Ahlat-Bitlis; *İpsala -Edirne; [**kötan**]: Van; [**kutan**]: *Urla -İzmir; *Beşiktaş -İstanbul; Karakoyun *İğdır -Kars).

küllük (VIII) (<Sırp. pulluk<plug) (**k<p// u-u>ü-ü**): Pulluk kelimesinin ağız bölgesinde aldığı şekil olmalıdır. K sesinin p’den daha kolay telaffuz edilmesi, her ikisinin tonsuz-patlayıcı ünsüz olması ve l sesinin inceltici özelliğinden dolayı ağız bölgesinin tercihinden böyle bir değişme göstermiş olmalıdır. Kelime Alanos –Samsun’da tespit edilmiştir.

tiringala (<İt. trinketa ?): Sözlüklerde tespit edemediğimiz kelimelerden biridir. Eren’in etimolojik sözlüğünde geçen İtalyanca “yelkenli gemilerde pruva direğinin en alt serini” anlamındaki **trinketa** kelimesinin anlam değişmesine uğrayarak Rumeli göçmenleri ağzında almış olduğu biçim olabilir. Eren, kelimenin n’li ve n’siz *triquete*, *trinquette*, Fr *triquet*, *trinquet*, formlarıyla bütün Akdeniz dillerinde yaygın olarak kullanıldığı ifade etmiştir. Ayrıca Arap dillerinde de kelimenin türlü biçimlerinin olduğunu belirtmiştir (Eren 1999:417). Kelime Rumeli Göçmenleri-İzmir’de tespit edilmiştir.

3.2 Sabanı Oluşturan Temel Parçalarla İlgili Adlandırmalar

Saban en ilkel toprak işleme aletlerinden biridir. Sabanı oluşturan unsurları temel ve bağlantı parçaları olmak üzere iki alt başlıkta ele almak mümkündür. Biz bu çalışmada sadece sabanı meydana getiren temel parçaları ele alacağız. Sabanın temel parçaları olarak; *boyunduruk*, *saban oku*, *saban ökçesi*, *saban tutamağı*, *saban demiri* ve *saban kulağını* sayabiliriz.

3.2.1. Boyunduruk

“Çift süren veya araba çeken öküzlerin, birlikte çekmelerini sağlamak amacıyla iki ucu öküzlerin boynuna, ortası da saban veya kağnyaya bağlanan uzun ağaç.” (<http://www.otukensozluk.com/>) olan boyundurukla ilgili DS’de başka bir adlandırma tespit edilmemiştir.

3.2.2. Saban oku

Saban oku, boyunduruğu saban ökçesine bağlayan parçadır. DS'de saban oku karşılığında kullanılan 4 kelime tespit edilmiştir. Bunlardan üçü (emek-1, etik (III), tire (I)) Türkçe, biri (muslah) Arapça kökenlidir. Saban oku ile ilgili adlandırmaların çok yaygınlık kazanmadığı, coğrafi olarak dar bölgelerde kullanıldığı görülmüştür.

1	emek (I) (<ekek) (DS/5:1732)	3	muslah (DS/12:4600)
2	etik (III) (DS/5:1798)	4	tire (I) (DS/12:4763)

emek (I) (<ekek): "Saban demirini taşıyan gövde, saban kolu" anlamına gelen ekek kelimesinin η>m gelişmesi sonucu İçerenköy-İstanbul ağız bölgesinde aldığı şekildir.

etik (III) (<et-(i)g): Clauson'da "doğrultma, düzeltme" (1972:50) anlamlarında geçen kelime DS'de sadece Alaçam *Bafra –Samsun'da tespit edilmiştir.

muslah (<Ar.): Arapça "düzeltmiş, ıslah edilmiş" anlamına gelen kelimenin ağız bölgesinde kazandığı anlamdır. Kelime, *Birecik –Urfa'dan derlenmiştir.

tire (I) (<tir-e): "Desteklemek, dayak veya direk dikmek" (DLTD:624) anlamlarına gelen tire (I) DS'de sadece *Nazimiye –Tunceli'de tespit edilmiştir.

3.2.3. Saban ökçesi

"L" şeklinde olan ve bir ucu toprağı işleyen, diğer ucu sabanı süren kişi tarafından kumanda etmeye yarayan kısım. Toprağı işleyen kısmında toprağı yarması için konik şeklinde saban demiri bulunur. DS'de saban ökçesi için alternanslı biçimleri hariç 2 kullanım tespit edilmiş olup, adlandırmaların tamamı Türkçedir.

1	eğek (I)-2 [eğenk-1, eyenk-1, eyengi, eyenk-2, eyink, ernek] (DS/5:1675)	2	saban ökçesi [ökçe (I), ökse (II)] (DS/12:4659)
---	--	---	---

eğek (I)-2 [eğenk-1; eyenk-1; eyengi; eyenk-2; eyink; ernek] (<ekek): Kelimenin Anadolu ağızlarında -ğ- ve -y- formlarının olması η>g>ğ>y sızıcılığı sonucu olmuştur. Kelime çeşitli formlarıyla geniş bir bölgede görülmektedir. **Eğek (I)** (Maruf-Çankırı; -Samsun; Bayadı-Ordu; *Refahiye Erzincan; Haziilyas, Yukarıkale, *Koyulhisar -Sivas); **[eğenk-2] biçimi** (Bayat *Emirdağ-Afyon; Çakır *Şebinkarahisar-Girasun; Havsı *Kelkit -Gümüşhane; Kömür *Kemah-Erzincan; -Elazığ; Vazıldan *Divriği-Sivas); **[eyengi]** şekli (Uluşiran *Şiran-Gümüşhane); **[eyenk-2]** söyleyişi (*Bozdoğan-Aydın; *Şebinkarahisar-Girasun; Uluşiran *Şiran-Gümüşhane; *Tercan-Erzincan); **[eyink]** (-Muğla); **eğenk** (Yeniköy *Aşkale-Erzincan; Başlamış *Dörtöl -Hatay; Çamova *Divriği-Sivas; **ernek** Zığan *Pazar –Rize'de tespit edilmiştir.

saban ökçesi ve ökçe (I)/ ökse (II): Adlandırma, Kumdanlı *Yalvaç -Isparta; *Güdül -Ankara; Erenkaya *Akseki –Antalya'da "sabanın toprağı batan kısmı", Kumdanlı *Yalvaç –Isparta'da ise "saban okunu tutturmaya yarayan ağaç araç" anlamlarında kullanılmıştır. Saban ökçesi ifadesinin kısaltılmış biçimi olan **ökçe (I)** Çığırı *Dinar-Afyon; *Eğridir köyleri-Isparta; Güney, Salda *Yeşilova, Beşpınar *Tefenni-Burur.; Dağal *Çal, Darıveren *Acıpayam, Söğüt, Honaz, Çöplü *Çivril-Denizli; -Kütahya; Maksutlu *Şarkışla-Sivas; Balcı *Polatlı, Çanılı, *Güdül, *Ayaş-Ankara; Dolakçı *Mucur, Ömerhacılı *Kaman-Kahramanmaraş; Bahçeli *Bor-Niğde; Akçalar *Seydişehir, *Ermenek-Konya; -Adana; Burhan *Mersin, *Mut köyleri-İçel;

*Serik–Antalya’da ve -ç->-s- ayrışması⁸ sonucu oluşan **ökse (II)** formu Gürcü *Kızılcahamam-Ankara’da tespit edilmiştir.

3.2.4. Saban Tutamağı⁹

Saban tutamağı, sabanın süren kişi tarafından elle tutulan kısmına verilen addır. DS’de bununla ilgili alternansları hariç 4’ü Türkçe [baskı (I)-2, egek (I)-1, ökçe (I)-2, tutak (I)], 1’i Slav (mac) ve 1’i de Ermeniceden gelişen olmak üzere 6 kelime tespit edilmiştir:

1	baskı (I)-2 [başguluḡ] (DS/2:542)	4	ökçe (I)-2 (DS/9:3325)
2	egek (I)-1 [egek (I)-1, eḡenk-1, eyenk-1, eyink, eek, iyenk] (DS/5:1675)	5	poççik (III) (DS/9:3465)
3	mac [maçı, maç (I), maçi (I)-1] (DS/9:3097)	6	tutak (I) [tutamak (VI)] (DS/10:3997)

baskı (I)-2 (<bas-kı) ve başguluḡ (<bas-kı+luḡ): Kelime baskı ve başguluḡ formlarıyla Honaz köyleri–Denizli; Susurluk-Balıkesir ve Antalya’da belirlenmiştir.

egek (I)-1 (<eḡek): Kelimenin çeşitli formlarıyla birlikte geniş bir bölgede kullanıldığı görülmüştür: Kelimenin –ḡ ve –y- formlarının olması –ḡ- sesinden geliştiğinin göstergesidir. *Çivril-Denizli; -Bodrum; Saray-Çankırı; *Ladik-Samsun; *Ünye, Uzunmusa, Danışman *Fatsa-Ordu; *Yıldızeli-Sivas; Gürcü *Kızılcahamam-Ankara; Eskere, Geriçam *Köyceğiz, Yerkesik-Muğla; **legek (I)-1]:** Karahisar *Tavas–Denizli; **leḡenk-1]:** Nikfer *Tavas-Denizli; Gelenbe *Kırkağaç-Manisa; Yeniköy-Balıkesir; Bozan-Eskisehir; Yeniköy *Aşkale-Erzincan; Gözene-Malatya; Hisarcık *Yayladağı-Hatay; **leyenk-1 / eyink]:** (Tilkili *Tavas-Denizli; Alanlı-Aydın; Selimşahlar-Manisa; *Kelkit-Gümüşhane; -Elazığ; *Arapkir, Ağın-Malatya; **eek:** *Şebinkarahisar–Giresun; **iyenk:** Küçükçaylı *Dört Yol–Hatay’da tespit edilmiştir.

mac [macı, maç (I), maçi (I) -1] (<Slav.): Tietze, kelimenin Slavca *maçi*’den geldiğini iddia etmiştir (Tietze :1999:21). Eren ise kelimenin Azerbaycan Türkçesinde *mac* “tutak”, Ermenice *maç* “plow handle” şeklinde kullanıldığını, yerel ağızlarda *maçkal* “sabanı yöneten (kimse)” olarak kullanılır” diyerek kelimenin Ermeniceden geldiğini ifade etmiştir (Eren 1999:285). Adlandırmanın alternansları ile birlikte daha çok Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu bölgesinde kullanıldığı belirlenen kelimenin **mac:** Kars ve köyleri, Bahçebaşı-Tokat.; Konursi *Bayburt-Gümüşhane; Narman-Erzincan; *Eleşkirt-Ağrı; **[maç]:** Uluşiran *Şiran-Gümüşhane; **[macı]:** Bağlıca *Ardanuç–Artvin; **[maç (I)]:** (*Yusufeli çevresi-Artvin; -Kars.; -Erzincan; *Erciş, -Van; **[maçi (I)-1]:** (*Şavşat ve köyleri–Artvin’den derlenmiştir.

ökçe (I): Kelime Kirligiret–Konya’da, tespit edilmiştir.

poççik (III) (<Erm. pöçük): Eren, “1. Kuyruk sokumu 2. Kuyruk 3. Uç” anlamlarını taşıyan kelimenin Ermenice *poç* “tail”den geldiğini ifade ettikten sonra Kürtçede de *poç*, *boç*, *boçik* şekillerinde geçtiği belirtir. Kelimenin yanlışlıkla Bläsing, Dankoff, Rasonyi tarafından öz Türkçe olduğu zannedilmiştir” der (Eren 1999:339). Sabanın en arka, en uç kısmı olan bölümü için kullanılan kelime ünsüz ikizleşmesiyle ağız bölgelerindeki şeklini almıştır. Kelime Ağlı *Küre-Kastamonu ve Erzincan’da belirlenmiştir.

tutak (I) (<tut-ak): *Güdül ve köyleri –Ankara’da kullanılan kelimenin **tutamak (VI) (<tut-amak)** şekli Ulukışla *Bor –Niğde’de tespit edilmiştir.

⁸ Ayrışma: Boğumlanma noktaları aynı ya da yakın olan ünsüzlerden biri, kelimedeki tekrarı veya itişmesini gidermek, söyleyiş kolaylığı sağlamak için başka bir boğumlanma noktasına geçerek benzerinden uzaklaşmaktadır (Banguoğlu 1974:87).

⁹ Saban tutamağı atasözlerine bile konu olmuştur: “Sabanın tutamağına yapışan el aç kalmaz.”

3.2.5. Saban Demiri

Saban ökçesinin toprağı işleyen kısmına takılan konik şeklindeki demire saban demiri adı verilir. DS'de saban demiri ile ilgili 5 adlandırmanın da Türkçe olduğu dikkati çekmektedir. Bunlar:

1	çizek (I) (DS/3: 1252)	4	gesin (DS/6:2007)
2	çüt demiri (DS/3:1309)	5	kovan demiri (DS/8:2939)
3	geçene (DS/6:1961)		

çizek (I)-1 (<çiz-ek): Kelime *Fatsa –Ordu'dan derlenmiştir.

çüt demiri (<Far. çift / Tr. demiri): Farsça "çift" kelimesinden gelişen "çüt" ile "demir" kelimesinin belirtisiz isim tamlaması şeklinde kalıplaşmasıyla oluşan biçimin ağız bölgesinde aldığı kullanımdır. Kelime *Hozat-Tunceli ve Gaziantep'te tespit edilmiştir.

geçene (<keç-ene): Saban demiri sabanın toprağa geçip toprağı kesen kısmıdır. Parçanın işlevinden hareketler işlek olmayan bir fiilden isim yapım ekinde türetilmiş olabileceğini düşündüğümüz kelime *Fethiye –Muğla'da belirlenmiştir.

gesin (<kes-i-n): Saban demirinin işlevinden hareketle *kes-* köküne –n fiilden isim yapım ekinin getirilmesiyle türetilmiş olabileceğini düşündüğümüz kelime Babik *Pütürge–Malatya'da belirlenmiştir.

kovan demiri (koğ+an demiri): Kelime Sarıyer –Sinop'ta tespit edilmiştir.

3.2.6. Saban Kulağı

Sabanın toprağı altını üstüne getiren kısmıdır. DS'de bununla ilgili 4 Türkçe kelime tespit edilmiştir.

1	buylu-4 [buyru, buyulu, büylü (I), puyru, puyru] (DS/2:807)	3	çatalca (II)-2 (DS/3:1088)
2	çizek (I)-2 (DS/3:1252)	4	kulak (I) (DS/8:2993)

buylu-4 (<Lat. buccula): Kökeni tartışmalı kelimelerden biridir. Tezcan, kelimeyi Eski Türkçe döneminden beri tanıklanan *buyla/boyla* kelimesi ile ilişkilendirmiş, tarihi lehçelerdeki kullanımlarını vererek *buylu* formunun *buyla/boyla*'dan gelişerek Anadolu ve Rumeli ağızlarındaki ses ve anlam değiştirmiş şekli olduğunu iddia etmiştir. Kelimenin Türkçe mi ödünçleme mi olduğu sorusunu yanıtızsız bırakmıştır (Tezcan 1975:57-64). Tietze, Tzitzilis'in etimolojisini esas aldığı açıklamada "öküz arabasında tekerleğin çıkmaması için mazı başına takılan eğri çivi" karşılığında kullanılan kelimenin Latince *buccula*'dan Yunancaya *vukla* şeklinde gelişme seyri izlediğini belirtmiştir (Tietze 2002:376; Tzitzilis 1987:32). DS'de [buyru, buyulu]-4, büylü (I)-1, puyru [puyru] gibi alternansları olup özellikle Ege, Marmara ve Akdeniz bölgelerinde geniş bir sahada kullanıldığı belirlenmiştir. **Buylu, [buyru, buyulu-4]** *Susurluk-Balıkesir; Kızılcaören-Kütahya; Avcaklar *Gölpazarı-Bilecik; İnebeyli, *Karamürsel-Kocaeli; Dereköy-Istanbul; -Edirne'den; **büylü (I)-1** *İnegöl-Burdur; *Gürün-Sivas); **[puyru]** Sungurpaşa *Yenişehir-Bursa; İpkaiye *Biga-Çanakkale; Pazarcık *Bozüyük-Bilecik; Satılmış-Eskişehir; Bulgaristan göçmenleri-Istanbul; Sirkeli-Adana; *Tarsus-İçel; Korucu *Keşan-Edirne; **[puyru]** *Kurşunlu-Çankırı'dan derlenmiştir.

çizek (I)-2 (<çiz-ek): Kelime Sinop'tan derlenmiştir.

çatalca (II)-2 (<çat-al+ca): Kelime Tokat; Şihlar *Ulubey –Ordu'da tespit edilmiştir.

kulak (I) (<saban kulağı): Kelime, Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde tanıklanan *saban*

kulağı ifadesinin kılınmasından meydana gelmiştir. Kulak ifadesi bu formuyla Oğuz *Acıpayam, Çöplü *Çivril-Denizli; Eymir *Bozdoğan-Aydın; *Susurluk, Yeniköy-Balıkesir; *Akyazı ; -Bolu; -Çankırı; *Antakya-Hatay; *Bor-Niğde; *Çumra, *Ermenek-Konya; *Anamur-İçel; *Milas, Yerkesik-Muğla; -Edirne; *Lüleburgaz, Çavuşköy *Babaeski-Kırklareli; *Saray-Tokat'ta belirlenmiştir.

Sonuç

Bu çalışmada sadece saban ve sabanı oluşturan temel parça ve kısımlarla ilgili adlandırma formları ele alınmıştır.

1) DS'de saban ve sabanın temel parçaları ile ilgili -alternansları hariç-36 kelime tespit edilmiştir. Bunlardan 23'ü Türkçe kelimelerden gelişmiştir: *cılga* (III)-2, *kuşlu*, *ökçe*, *üçdemirli*, *yapaz*, *yapassaban*, *zaban*; *emek*, *etik*, *tire*; *eğek*, *saban ökçesi*; *baskı*, *eğek*, *ökçe*; *tutak*, *geçene*, *gesin*, *çizek*, *kovan demiri*; *çizek*, *çatalca*, *kulak*). Geriye kalan kelimelerden 1'i Sırpça (*küllük*), 1'i Gürcüce (*aruna*), 1'i Bulgarca (*çırçel*), 1'i Slavca (*mac*), 2'si Arapça (*hadde*, *muslah*), 2'si Ermenice (*kotan*, *poççik*), 1'i Latince (*buylu*), 1'i Farsça (*engaz*), 1'i İtalyanca (*tiringala*), 1'i Farsça/Türkçe (*çüt demiri*) dillerinden gelişmiştir. Birinin (*fibe*) kökeni belirlenememiştir. Türkçe adlandırmaların genelde İç Anadolu, Akdeniz ve Ege bölgelerinde; Slavca, Gürcüce, Bulgarca, Sırpça, Ermenice, Latince kaynaklı kelimelerin daha çok Doğu Karadeniz, Doğu Anadolu bölgesinde; Arapça ve Farsça adlandırmaların İç Anadolu ve Güneydoğu, İtalyancadan geliştiğini düşündüğümüz kelimenin ise Ege bölgesinde dar alanlarda kullanıldığı görülmüştür. Bu durum bölge ağızlarının etkilendiği dil ve kültürlerin belirlenmesinde fikir vermektedir. Yabancı dillerden alıntılanan kelimelerin genellikle Türkçenin ses yapısına uydurulduğu görülmüştür. Anadolu ağızlarında özellikle Rumca ve Ermenice olmak üzere Slavca, Gürcüce, Bulgarca, İtalyanca gibi kelimelerin kökenini, gelişimini ortaya koyan yeterince çalışma olmamasından dolayı bunların tespitinde zorluklarla karşılaşmaktadır. Bu sahada çalışma yapmış olan Tietze, Tzitzilis, Eren, Dankoff, Bläsing gibi araştırmacıların eserlerini destekleyici çalışmalar yapılmalıdır.

2) DS'de sabanla ilgili kayıt altına alınan kelimeler hakkında üniversitemiz Türk Dili ve Edebiyatı Bölümündeki öğrencilerle yaptığımız ankette kelimelerin hiçbirinin bilinmediği görülmüştür. DS'deki adlandırmaları ileri yaş aralığındaki, belli dönem kırsalda yaşamış ve sabanla tarla sürmüş kişilere sorduğumuzda da birçok adlandırmanın bilinmediği ya da unutulduğu gözlemlenmiştir.

3) Üzerinde inceleme yaptığımız kelimelerin hiç birinin standart yazı dili sözlüğünde mevcut olmadığı görülmüştür. Dil canlı bir varlıktır. Tarımdaki teknolojik gelişmelere bağlı olarak kullanımı daralan, hatta bitme aşamasına gelen saban aleti beraberinde saban ve sabanı oluşturan temel parçalara ait kelimelerin de unutulması sürecini hızlandırmıştır. Hızlı biçimde tek tipleşen dillerin kaybolmakta olan söz varlığının tespiti için ağız araştırmalarının ne kadar önemli ve öncelikli olduğu ortadadır.

Summary

The language as a unique entity of human being is the most important reflector and carrier of culture from past to future. Language carries traces of the geography and the nation that lives on this geography. It is possible to have an idea about nation's lifestyle, worldview and their culture by looking at the vocabulary of language. Change on the vocabulary means the change on lifestyle, the way of perceiving the world and the culture. Every element comes into use in daily life brings new voices to the vocabulary, and every element that comes out of our life causes the words corresponding to it to extinct. Turkish word "saban" [plow] is one of the most typical example of this situation. As a tool for soil cultivation, the plow has been used

as a plowing tool in agriculture until recently, but with the development of technology today it has come out of great use and left its place to more mechanical tools. This development has accelerated the process of extinction from the language of our word about plowing and plowing elements. In this context, the *Compilation Dictionary* [Derleme Sözlüğü] prepared by the Turkish Language Institute is an important resource in terms of accommodating the forgotten words which are not used in standard written language today. In this study, after giving information about the etymology of the "saban" and its state in historical and contemporary dialects, the general nomenclature about "saban" in the Anatolian dialects and the lexical about the naming forms related to the basic parts and parts forming the plow (saban) have been tried to be revealed.

In this study, only the naming forms related to the plow and the constituent parts and sections of plow are discussed.

1) In DS, 36 words related to plow and the main parts of plow, except for their alternative, were determined. The origin of one of them (*fibe*) could not be determined. 23 out of them were developed from Turkish words: *cılga* (III)-2, *kuşlu*, *ökçe*, *üçdemirli*, *yapaz*, *yapassaban*, *zaban*; *emek*, *etik*, *tire*; *eğek*, *saban ökçesi*; *baskı*, *eğek*, *ökçe*; *tutak*, *geçene*, *gesin*, *çizek*, *kovan demiri*; *çizek*, *çatalca*, *kulak*). The remaining words include 1 Serbian (*küllük*), 1 Georgian (*aruna*), 1 Bulgarian (*çırçel*), 1 Slavic (*mac*), 2 Arabic (*hadde*, *muslah*), 2 Armenian (*kotan*, *poççik*), 1 Latin (*buylu*), 1 Persian (*engaz*), 1 Italian (*tiringala*), 1 Persian/Turkish (*çüt demiri*). It was seen that Turkish nomenclature is generally used in Central Anatolia, Mediterranean and Aegean Regions, Slavic, Georgian, Bulgarian, Serbian, Armenian, Latin origin of the words are mostly in the Eastern Black sea Region and Eastern Anatolia Region, Arabic and Persian nouns are in Central Anatolia and Southeastern regions and the word we think it developed from Italian is used in narrow areas in the Aegean region. This situation gives an idea in determining the languages and cultures in which the dialects of the region are affected. It was seen that the words quoted from foreign languages were generally adapted to the phonetic structure of Turkish. Because there is no enough study that suggests the origin and development of such words as Slavic, Georgian, Bulgarian, Italian and particularly Greek and Armenian in Anatolian dialects, there are difficulties in identifying them. Studies should be done for supporting the Works of such researchers as Tietze, Tzitzilis, Eren, Dankoff, Bläsing.

2) In the questionnaire we conducted with the students of the Department of Turkish Language and Literature at our university about the words recorded on the plow in DS, none of the words were known. When we ask the nomenclature in DS to people at the old age, who lived in rural areas for a certain period and lowed fields, it was observed that many names were not known or forgotten.

3) None of the naming forms about plow in DS are available in the standard written language dictionary. Language is a living entity. Along with the plow tool whose usage shrinks due to technological developments in agriculture and that even comes to the stage of non-availability, forgetting of the 36 words of the plow and its basic parts has accelerated the process. It is obvious how important and prioritized dialect research is to detect vanishing vocabulary of rapidly uniformed languages.

Kısaltmalar

Ar.	Arapça	İt.	İtalyanca
Bulg.	Bulgarca	Lat.	Latince
DLT	Dîvânu Lugâti't-Türk	OT.	Orta Türkçe
DLTD	Dîvânu Lugâti't-Türk Dizini	Sırp.	Sırpça
DS	Derleme Sözlüğü	Slav.	Slavca
Erm.	Ermenice	TLS	Türk Lehçeleri Sözlüğü
Far.	Farsça	Yun.	Yunanca
Gürc.	Gürcüce		

KAYNAKÇA

- AKSAN, Doğan (1969), "Kelime Ölümü Olayı ve Türk Yazı Dilindeki Örneklerinde Arapça ve Farsça Unsurların Etkisi Üzerine Notlar", *Necati Lugal Armağanı*: 97-108.
- ARGUNŞAH, Mustafa-GÜNER, Galip (2015), *Codex Cumanicus*, İstanbul: Kesit Yay.
- ATA, Aysu (1997), *Naşırü'd-din bin Burhânü'd-din Rabğuzî, Kışaşü'l-Enbiyâ (Peygamberler Kıssası) I, Giriş-Metin-Tıpkıbasım*, II. Dizin, Ankara: TDK Yay.
- ATALAY, Besim (hzl./1999), *Divanü Lûgati't-Türk Dizini*, Ankara: TDK Yay.
- ATMACA, Emine (2018, Mayıs), "Antalya'nın Elmalı İlçesinin Köylerinde Kullanılan Tarım Alet İsimleri", *4th Language, Culture, Literature Symposium, Akdeniz Universtiy Faculty of Letters Department of English Lnaguage and Literature*.
- BANGUOĞLU, Tahsin (1974), *Türkçenin Grameri*, İstanbul: TDK Yay.
- BLÄSİNG, Uwe (1992), *Armenisches Lehngut im Türkeitürkischen am Biepiel von Hemşin*, Rodopi, Amsterdam-Atlanta: GA.
- BRENDEMOEN, Bernt (1999), "Doğu Karadeniz Ağızlarının Sözcükleri ve Sözlükleri", *Kebikeç*, 7-8: 77-83.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1993), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Derleme Sözlüğü* (1993), C. 1-12, Ankara: TDK Yay.
- DİLÇİN, Cem (1983), *Yeni Tarama Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
- COŞAR, Mevhibe (2016), "Gümüşhane Ağızlarından Derlenmiş Deyimler Üzerine", *Mavi Atlas Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Elektronik Dergisi*, 6: 1-17.
- DANKOFF, Robert (1995), *Armenian Loanwords in Turkish*, Wiesbaden.
- DEMİR, Necati (2007), "Karadeniz Ağızlarında Kıpçak Türkçesi Özellikleri", *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I 24-29 Eylül 2000*, Ankara TDK Yay.
- ERDAL, Marcel (1991), *Old Turkic Word Formation, C. 1-2*, Wiesbaden.
- EREN, Hasan (1960), "Anadolu Ağızlarında Rumca, İslavca ve Arapça Kelimeler", *TDAY-B*: 295-371.
- EREN, Hasan (1975, Mart), "Türkçede Rumca Alıntılar", *Türk Dili*, XXXI, 282: 180-183.
- EREN, Hasan (1979), "Türklerde Ekinciliğin Gelişmesine Katkıları", *Türkoloji Dergisi*, VIII: 1-29.
- EREN, Hasan (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara: Bizimbüro Basımevi.
- EREN, Hasan (2004, Kasım), "Sapla Samanı Karıştırmak", *Türk Dili*, Kasım 2004: 656-659.
- GÖMEÇ, Sadettin (1999), *Kök Türk Tarihi*, Ankara: Akçağ Yay..
- GÜL, Bülent (2004), *Eski Türk Tarım Terimleri*, Ankara: Hacettepe Ün. Sosyal Bilimler Ens. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- GÜLENSOY, Tuncer (2007), *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü, C. 2*, Ankara: TDK Yay.
- GÜZEL, Ferdi (2019), *Türkiye Türkçesi Ağızlarında Yapım Ekleri*, Ankara: TDK Yay.
- KARAHAN, Leyla (1996), *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, Ankara: TDK Yay.
- NECİP, Emir Necipoviç (2013), *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.
- NDELYAYEV, V. M.-NASİLOV, D. M.-TENİŞEV E. R.-ŞÇERBAK A. M. (1969), *Drevnetyurskiy Slovar*, Leningrad.
- ÖGEL, Bahattin (1991), *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, 4. Baskı, Ankara: TTK Yay.
- ÖLMEZ, Mehmet (2006), "Türkiye'deki Ağız Çalışmalarının Sözlükleri ve İlk Ağız Sözlükleri", *Türk Dilleri Araştırmaları*, 16: 205-210.
- ÖNER, Mustafa (2008), "Türkçede Rumca ve Yunanca Alıntılar Üzerine", *III. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı, Bilkent Üniversitesi-Lefke Avrupa Üniversitesi 25-28 Eylül 2008*, Lefke Avrupa Üniversitesi Yay.: 293-299.
- ÖNER, Mustafa (2009), *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.
- ÖZÖNDER, Sema Barutcu (1998), "Yenisey Kitabeleri ve Yer-Sular", *Journal of Turkish Studies*, vol. 22: 171-184.
- ÖZYETGİN, Melek (1996), *Altmordu, Kırım ve kazan Sahasına Ait Yarluk ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi*, Ankara: TDK Yay.
- RÄSÄNEN, Martti (1969), *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Lexika Societatis Fenno-Ugricae XVII/1, Helsinki.

- STAROSTİN, S.A.-DYBO, A.V.-MUDRAK, O. A. (2003), *An Etymological Dictionary of Altaic Languages*, Brill, Leiden-Boston.
- SEVORTYAN, E. V., *Etimologičeskiy Slovar Tyurkskiy Yazıkov*, Moskova. I (1974), II (1978), III (1980), IV (1989), V (1997), VI (2000).
- ŞENOL, Sevgi (2015), *Ardanuç Ağzı İnceleme-Derleme-Sözlük*, Bursa.
- TAŞ, İbrahim (2009), *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı*, Ankara: TDK Yay.
- TEKİN, Şinasi (1976), *Uygurca Metinler II: Maytrisimit*, Ankara: Atatürk Ün. Yay.: 263, Sevinç Matbaası.
- TEPELİ, Yusuf (hzl./2002), *Derviş Muhammed Yemini, Fazilet-nâme*, Ankara: TDK Yay..
- TEZCAN, Semih (1975-1976), "Eski Türkçede Buyla ve Baya Sanları Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*: 53-69.
- TIETZE, Andreas (1999), "Wörterbuch der Griechischen, Slavischen, Arabischen und Persischen Lehnwörter im Anatolischen Türkisch (Anadolu Türkçesindeki Yunanca, İslavca, Arapça ve Farsça Ödünçleme Sözlüğü)", (Der. Mehmet Ölmez), İstanbul: Simurg Yay.
- TIETZE, Andreas (2002), *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati A-E*, C.1, İstanbul: Simurg Yay.
- TIETZE, Andreas (2009), *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati F-J*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- TOK, Gökhan (2001, Eylül), *Tarih Öncesi Orta Asya*, Bilim ve Teknik: 92-96.
- TOKER, Mustafa (2017), "Saksı" Kelimesinin Kökeni Üzerine", Sivas: *Uluslararası Toprak Sempozyumu*.
- TOPARLI, Recep- ÇÖGENLİ, Sadi- YANIK, Nevzat (hzl./2000), *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Muğalî*, Ankara: TDK Yay.
- TOPARLI, Recep- VURAL, Hanifi- KARAATLI, Recep (2003), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.
- TURAN, Fikret (2011), *Eski Oğuzca Sözlük Bahşayış Lüğati*, İstanbul: Bay Yay.
- Türk Lehçeleri Sözlüğü-I* (1992), (hzl.) Komisyon, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- TZITZİLIS, Christos (1987), *Griechisch Lehnwörter im Türkischen*, Verlag Deb Terreichischen Akademie Der Wissenschaften Wine.
- ÜNLÜ, Suat (2013), *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Konya: Eğitim Yay.
- , (2012), *Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü*, Konya: Eğitim Yay.
- YÜCE, Nuri (1993), *Mukaddimetü'l-Edeb (Hârizm Türkçesi ile Tercümeli Şuster Nüshası)*, Ankara: TDK Yay.
- AHMET VEFİK PAŞA (1876), *Lehçe-i Osmânî*.

Online Kaynaklar

<http://www.otukensozluk.com>

<http://www.lugatim.com/>

**EĞİT-, EĞİTİM KELİMELERİNİN YAPISI VE TÜRKİYE
TÜRKÇESİNE GİRME SÜRECİ
ON THE STRUCTURE OF EGIT AND EGITIM AND THEIR
ENTRANCE TO TURKEY TURKISH**

Sedat BALYEMEZ*

Öz

Türkçenin eklemeli bir dil olması, hangi kelimenin hangi kökten türetildiği hakkında daha ilk bakışta doğru çıkarım yapmayı sağlamaktadır. Ancak kelimelerde zaman içinde meydana gelen ses ve anlam değişiklikleri ya da dile sonradan giren unsurlar nedeniyle bazı tesadüfi benzerlikler ortaya çıkmaktadır. Böyle bir durumda ses ve anlam bakımından birbirine benzeyen ama aslında kökleri ya da kökenleri farklı olan kelimeler, aynı kökten türemiş zannedilmektedir. Türkiye Türkçesine tarihî bir süreç içinde gelen “eğ- (eğmek)” fiili ile Türkiye Türkçesine Dil Devrimi sonucunda giren “eğit- (eğitmek), eğitim” kelimeleri, bu duruma örnek olarak verilebilir. Bu çalışmada “eğit- (eğitmek), eğitim” kelimelerinin Türkiye Türkçesine giriş süreci anlatılacak ve söz konusu kelimelerin “eğ- (eğmek)” fiili ile yapısal bir bağlantısı olmadığı açıklanmaya çalışılacaktır. •

Anahtar Kelimeler

Eğitim, eğitmek, eğmek, kelime türetme, Türk Dil Devrimi

•

Abstract

The fact that Turkish is an additive language makes it possible to make a correct inference at first glance about which word is derived from which root. However the phonetic and semantic changes or neologisms in time can cause some coincidental similarities. In that case words that resembling each other by phonetic and semantic but actually has different stem or origin can be supposed like denominatived from the same word stem. “Eg- (to bend)” verb which is come to Turkey Turkish in a historical process and “egit- (to educate), egitim (education)” words that entered as a result of Language Revolution can be an example. In this study the process of entering “egit- (to educate), egitim (education)” and are not related to with the “eg- (to bend)” verb in term of semantic and grammatical will be clarified. •

Keywords

Education, to educate, to bend, word derivation, Turkish Language Reform

* Doç. Dr., Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, sedatbalyemez@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0002-5908-9690>

Gönderim Tarihi: 31.07.2019
Kabul Tarihi: 18.11.2019

GİRİŞ

Günümüz Türkiye Türkçesindeki bazı kelimelerin yapıları ya da kökenleri hakkında fikir yürütürken bu kelimelerin başka kelimelerle olan ses veya tesadüfi anlam benzerlikleri, yanıltıcı olabilmektedir. Mesela *sevda* kelimesinin kökünü merak eden herhangi bir kişi, anlam benzerliği nedeniyle hemen *sev-* fiili ile bağlantı kurabilir. *Karakol* kelimesi, üzerinde ayrıntı bir araştırma yapılmaması durumunda *kara* ve *kol* kelimelerine bağlanabilir. Ancak eldeki mevcut veriler *sevda* ve *karakol* kelimelerinin Türkiye Türkçesindeki *sev-*, *kara*, *kol* kelimeleriyle ilişkili olmadığını göstermektedir. *Sevda* kelimesi Arapçadan (Şemsettin Sami 2015: 580) alıntıdır. *Karakol* ise Moğolcada “gözleyen kişi, gözcü” anlamındaki *karagul* kelimesinden (Sertkaya 2012: 47) gelmektedir. Benzerliklerden kaynaklı yanılgılar, sadece alıntı kelimelere has bir durum değildir; Türkçe kelimelerde de bunu görmek mümkündür. Mesela *yanıt* kelimesi, *yan-* fiili ile ilişkilidir ancak buradaki *yan-* fiili, *tutuşmak* anlamındaki *yan-* fiili değil Türkiye Türkçesinde tek başına kullanılmayan ve “dönmek” anlamına gelen *yan-* fiilidir (Gülensoy 2007: 1053-1059). Etimolojideki kaygan zemin (Demirci 2016: 7) gerek konunun uzmanı olan gerekse de konuya popüler anlamda ilgi duyan herkes için zorlayıcı olabilmektedir ve bu durum son derece normaldir.

Dil Devrimi yoluyla 1930’lu yıllarda Türkiye Türkçesine giren ve birçok yeni kelime gibi tutunarak dilde kendine yer bulan *eğit-*, *eğitim* kelimeleri de yukarıda sıralanan kelimelere benzemektedir. İlerleyen bölümlerde ayrıntılı olarak açıklanacağı üzere etimolojik çalışmalarda genel olarak bu kelimeler, *igit*¹ fiiline dayandırılmaktadır. Sosyal medyadaki tartışma ortamlarından anlaşıldığı kadarıyla ise birçok kişi “Ağaç yaşken eğilir.” atasözünden hareketle *eğitim* kelimesini *eğ-* (*eğmek*) fiiline bağlamaktadır. Bu görüşün oluşmasında, yerleşmesinde ilgili atasözünün anlamı ile *eğitim* kelimesi arasındaki semantik yakınlık elbette etkilidir ancak *eğit-*, *eğitim* kelimelerinin Türkiye Türkçesine giriş sürecini bütünlük içinde anlatan bir çalışmanın ortaya konulmamış olması da bu kelimelerin *eğ-* fiilinden geldiği görüşünün yerleşmesinde etkili olmuştur. Eldeki bu *eğit-*, *eğitim* kelimelerinin Türkiye Türkçesine giriş süreci ortaya konacak ve buradan hareketle bu kelimelerle *eğ-* fiilinin ilişkili olmadığı açıklanmaya çalışılacaktır.

Çalışmada öncelikle *eğit-*, *eğitim* kelimeleri için şu ana kadar ortaya konmuş bazı görüşler sıralanacaktır. Daha sonra Dil Devrimi sırasında Arapça ve Farsça kelimelere karşılık bulmak için izlenen yoldan ve yayımlanan eserlerden yararlanılarak *eğit-*, *eğitim* kelimelerinin Türkiye Türkçesine giriş süreci açıklanacaktır. En sonunda ise bu kelimelere kaynaklık eden Eski Türkçe *igit-* fiili hakkında bilgi verilecektir.

1. Önceki Çalışmalarda “Eğit-, Eğitim” Kelimeleri

Bu bölümde başta etimolojik çalışmalar olmak üzere konuyla ilgili eserlerde *eğit-*, *eğitim* kelimelerinin nasıl ele alındığı hakkında bilgi verilecektir.

Hasan Eren’in etimolojik sözlüğünde (1999), *eğit-* fiili de *eğitim* ismi de madde başı olarak yer almamıştır. Tietze’de de bu kelimeler madde başı değildir. Eserde “götürmek” anlamında *eğit-* kelimesi, “yiğit” anlamında da *igit* kelimesi madde başı olmuştur ancak görüldüğü gibi bu kelimeler, Türkiye Türkçesindeki *eğit-*, *eğitim* ile ilgili değildir (Tietze 2016: 555-560).

¹ Bu kelimenin transkripsiyonunda birlik söz konusu değildir. Yayınlarda *igit-*, *igid-*, *iğit-*, *iğid-*, *ügid-*, *igid-*, *igid-*, *eğit-*, *ikiid-* vb. gibi değişik yazımlarla karşılaşmak mümkündür. Eldeki çalışmada *igit-* yazımı tercih edilmiş ancak atıflarda ilgili yayındaki özgün biçim korunmuştur.

Tuncer Gülensoy'un etimoloji sözlüğünde (2007: 322) *eğit-* fiili madde başı olarak yer almıştır, *eğitim* yoktur. Gülensoy, *eğit-* maddesinde Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinden *ägidmāk, ikiđ ~ ikit, egid-* gibi kelimeleri alarak bu kelimeler için "terbiye etmek, büyültmek, yükseltmek, yetiştirmek, bakmak, özen göstermek" gibi anlamları sıralamış; bu kelimenin yapısının Hamilton 1998'e atıfla "*yeg* 'en iyi'+*°d-* = en iyi kılmak" veya "**yeg-°t-* 'ettirgenlik eki'" şeklinde olabileceğini belirtmiştir. Nişanyan (2004: 107), Göktürk ve Karahanlı metinlerinden *igit-* kelimesini alıp "beslemek, yetiştirmek" anlamlarını vermiş ve bu kelimenin Dil Devrimi döneminde ses ve anlam değişikliğine uğratılarak Türkçeye alındığını belirtmiştir.

Eyuboğlu (1991: 220) *eğit-* fiilini "egdü/idgü/idi/iki (iyi, uygun, düzenli)den ikidmek/igitmek/eğitmek/eğitmek (kök anlamı: iyi duruma getirmek, düzenlemek, yetiştirmek, beslemek, geliştirmek)" şeklinde açıklar. Bu fiilden de zaten *-im* ekiyle *eğitim* türetilmiştir. Yani Eyuboğlu'na göre bu kelimeler "iyi" kelimesiyle ilişkilidir.

Clauson'un çalışması, 13. yüzyıla kadarki kelimelerle sınırlı olduğu için bu eserde *eğit-* ya da *eğitim* kelimelerinin madde başı olması zaten söz konusu değildir. Ancak Clauson (1972: 103) "bir insanı ya da hayvanı beslemek" olarak anlamlandırdığı *igid-* maddesinde *eğit-* fiili ilgili de görüş belirtmiştir. Clauson'a göre Radloff, Kutadgu Bilig'in Viyana nüshasında kötü yazılmış olan *igid-* kelimesini, yanlış olarak *egit-* okumuş; bu yanlış okunmuş şekil de Türkiye Türkçesinde *eğit-* olarak canlandırılmıştır.

Dil Devrimi'yle Türkçeye giren kelimeler hakkında açıklamalar içeren Açıklamalı Yeni Kelimler Sözlüğü'nde (Bayar 2006: 109) *eğit-* fiilinin Eski Türkçedeki *igid-* (beslemek, yetiştirmek) kelimesinden hareketle türetilmiş olabileceği belirtilmiştir. Timurtaş (1979: 92), Dil Devrimi sırasında türetilen kelimeleri, doğruluk-yanlışlık bakımından sınıflayıp listelediği çalışmasında *eğit-*, *eğitim* kelimelerinin nasıl türetildiği hakkında bilgi vermemiştir ancak bu kelimeleri "doğru türetilmiş kelime" olarak listelemiştir.

Banguoğlu (1990: 292, 255) "eğitim" kelimesinde "-it" ettirgenlik eki ve "-im" fiilden isim yapma eki olduğu görüşündedir. Yani Banguoğlu "eğitim" kelimesini "eğ-" şeklinde bir fiile dayandırmaktadır ancak bu fiilin "bükmek, eğik duruma getirmek" anlamındaki "eğ-" fiili mi yoksa farklı bir fiil mi olduğu yönünde herhangi bir bilgi vermemiştir. Zeynep Korkmaz, gramerinde "eğit-" fiilinin yapısı hakkında bir bilgi vermemiş ancak "-m, -(I), -(U)m" fiilden isim yapım eki ile türetilen kelimeler arasında "eğitim" kelimesini de sıralamıştır (Korkmaz 2003: 90).

2. "Eğit-, Eğitim" Kelimelerinin Türkiye Türkçesine Girme Süreci

Araştırmacılar, Selçuklu Devleti'nde Arapça ve Farsçanın resmî dil olarak kullanılmasının Türkçeyi sadece "halk dili" hâline getirdiğini ve bu durumun da Türk yazı dilinin oluşmasını geciktirdiğini söylemektedir. (Korkmaz 1963: 8). Selçuklulardan sonra gelen Türk beylikleri döneminde Türkçeye önem verildiği görülmektedir. Arapça ve Farsça bilmeyen beylerin sanatçıları Türkçe eser vermeye teşvik etmesi (Öztürk 2017: 34) Türkçenin Anadolu'daki gelişimi için önemli bir süreç olmuştur. 15. yüzyıl ve sonrasında yeniden Arapça ve Farsçaya yönelme olmuş; Arap ve Fars etkisi, kendini özellikle bilim ve edebiyat dilinde göstermiştir. Türk dili incelemelerinde "Osmanlı Türkçesi" olarak adlandırılan dönem (15. yüzyılın sonu - 20. yüzyılın başı), Türk yazı dilinin yoğun olarak Arapça ve Farsça etkisinde kaldığı dönemdir. Levend'e göre (1960: 76-79), bu dönem içinde değişik zamanlarda *Aydınlı Visâli, Tatavalı Mahremî, Edinelî Nazmî, Nedim, Sadi Çelebi, Esad Mehmed Efendi* gibi sanatçı ve aydınların dili sadeleştirme yönünde istekleri ve çabaları olmuştur. Ancak dönemin sanat geleneğinin bütün bu çabalara galip geldiğini söylemek mümkündür.

Devlet ve toplum düzeninde neredeyse her alanın etkilendiği Tanzimat Dönemi ve sonrası, dil tartışmalarına ve dilde sadeleşme çalışmalarına da sahne olmuştur. Türkçülük hareketi, Türk dilini ön plana çıkarmıştır. Şemsettin Sami'nin "Lâkin lisanımız lisân-ı Türkidir. Bu lisana mahsus lügat kitabına dahi başka isim düşünmek abestir." (Şemsettin Sami 2015: 15) şeklindeki sözleri bu düşüncenin bir yansımasıdır. Sadeleşme tartışmaları, "Genç Kalemler"le daha da yaygınlaşmış ve dönemin kültür hayatında önemli bir yer elde etmiştir. Bu tartışmalar, Kurtuluş Savaşı'ndan sonra da devam etmiş hatta yeni bir devletin kurulup birçok alanda yenilikler yapılmış olması, dil konusunda da somut adımların atılması gerektiği beklentisini doğurmuştur. Bu beklenti 1930'lu yıllarda karşılık bulmuştur. Turan ve Özel'e göre (2007: 59), Atatürk tarafından Sadri Maksudi Arsal'ın *Türk Dili İçin* adlı kitabına yazılan "Ülkesini, yüksek istiklalini korumasını bilen Türk milleti, dilini de yabancı diller boyunduruğundan kurtarmalıdır." cümlesi, "dil" alanında yapılması planlanan çalışmalarda takip edilecek "ilke"yi ortaya koymaktadır.

Görüldüğü üzere Türk dilinin sadeleştirilmesi tezi, 1930'larda birden bire ortaya çıkan bir düşünce değildir; Dil Devrimi'nin zihni altyapısı, uzun yıllardır devam eden tartışmalara dayanmaktadır. Bugün geriye dönüp bakıldığında Dil Devrimi'nin amacına ulaştığı söylenebilir. Bunun yanında Dil Devrimi, beraberinde yeni tartışmaları da getirmiştir. Yeni kelimelerin Türk dilinin kelime türetme kurallarına uygun olup olmaması, dilden atılmak istenen kelimelerin niteliği, özleşmenin sınırı vb. konular, Dil Devrimi'nden sonraki dönemlerin –özellikle de 1960-1980 arası dönemin- en önemli tartışma başlıkları olmuştur².

26 Eylül 1932'deki "1. Türk Dili Kurultayı"nda Türk Dili Tetkik Cemiyetinin dil alanında yapması gereken işler tartışılmıştır. Kurultayın hemen ardından da Türk Dili Tetkik Cemiyeti, gerekli hazırlıkları ve planmaları yapmaya başlamıştır. Maarif Vekili Reşit Galip, Hakimiyeti Milliye'de yayımlanan bir röportajında *ortada çabucak Türkçeleştirilmesi gereken bir Osmanlıca olduğunu, bunun için ilk işlerinin halkın dilinde yaşayan kelimeleri 6 ay içinde toplamak olduğunu, gazetelerde açılacak dil köşeleriyle de Türkçe kelimelerle hazırlanmış yazı örneklerinin halka ulaştırılacağını* belirtmiştir (Dil İnkılabına Geçiyoruz 1932). Bu açıklamadan birkaç gün sonra da gazetelerde Türk Dili Tetkik Cemiyeti (TDTC) Merkez Heyetinin bir açıklaması yayımlanmıştır. TDTC'nin bu açıklamasına göre Türkçeye yabancı kalmış unsurlar yazı dilinden atılacak, yazılı vesikalar ve halk dili taranarak kelimeler derlenecek, yeni terimler türetilecek ve bütün bunlar "en güzel en ahenkli Türkçeye bağlı kalınarak" yapılacaktır (Türk Dili İçin 1932).

TDTC, planladığı bu çalışmalarını 1933 yılının başından itibaren hayata geçirmiştir. Söz derleme kılavuzu ve söz derleme fişleri hazırlanarak illere gönderilmiş, söz derleme çalışmaları başlatılmıştır (Dilmen 1934, 24). Arapça, Farsça kelimelere karşılık bulmak için halka başvurulmuş başka bir çalışma da dil anketidir ki bu anket, eldeki çalışmaya konu olan *eğit-*, *eğitim* kelimeleri ile yakından ilgilidir. Bu ankette Kâmûs-ı Türkî'den seçilen Arapça ve Farsça kelimeler, 12 Mart 1933'ten itibaren 10-15 kelimelik listeler hâlinde gazete ve radyo aracılığıyla yayımlanmış; halkın bu kelimelere Türkçe karşılık önermesi istenmiştir. Bu ankette 105 farklı listede 1382 kelime için karşılık aranmıştır (Balyemez 2019: 1-12). Dil anketiyle karşılık aranan kelimeler içinde bugünkü *eğit-* ve *eğitim* kelimeleri ile ilgili olan *terbiye* ve *maarif* kelimeleri de vardır. *Terbiye* 11 Mayıs 1933'te 57. listede, *maarif* ise 22 Mayıs 1933'te 68. listede yayımlanmıştır:

Dil anketinde yayımlanan kelimelere karşılık önermek isteyenler, bu önerilerini gazetelere veya Türk Dili Tetkik Cemiyetine göndermiştir. Yaklaşık 4 ay süren anket süresinde birçok gazetede özel sütunlar oluşturulmuş, bu sütunlarda karşılık aranacak kelime listeleri ve

² Bu tartışmalar ve örnek kelimeler için bk. Aksoy 1975, İmer 1976, Aksan 1976, Timurtaş 1980, Tercüman 1980, Lewis 2007.

halktan gelen karşılık önerileri yayımlanmıştır. Gazetelere *terbiye* ve *maarif* kelimeleri için de birçok karşılık gönderilmiştir (Balyemez 2019: 561, 644). Bu kelimeler için gönderilen ve Hakimiyeti Milliye gazetesinde yayımlanan karşılıklar içinde bu makalenin konusuyla ilgili olanlar da vardır:

TERBİYE — İğitmek (İğdilmek — terbiye olunmak Divan I, 209)
TERCÜMEİ HAL — Kişilik sav.
TERETTÜP — Yürümek.
TERHİS — Salgı vermek

Resim 1: 57. liste için F. H. adlı bir kişi tarafından önerilen karşılıklar (Hakimiyeti Milliye, 14 Mayıs 1933)

MAARİF — Bilgiler, bililer (eski den bilü). Terbiye manasına olmak üzere igitmek (Divanda). Eğitmek Kudat-kublikte. eğinlik terbiye olacak.
MABET — Bark, yükçüllük.

Resim 2: 68. Liste için Turgut adlı bir kişi tarafından önerilen karşılıklar (Hakimiyeti Milliye, 25 Mayıs 1933)

Dil anketinde, karşılık aranacak kelime listeleriyle birlikte “Karşılık gönderen zatların gönderdikleri karşılıklardan duyulmuş ve işitilmiş olmayanları hangi kaynaklardan aldıklarını göstermeleri rica olunur.” uyarısı da bulunmaktadır. Yukarıya alınan resimlerde “Divan, Kutadgu Bilig” gibi eserlerin kaynak olarak verilmesi bu nedenledir. Kısacası dil anketindeki *terbiye* ve *maarif* kelimeleri için F. H. ve Turgut adlı kişiler tarafından *igitmek*, *eğitmek* kelimeleri karşılık olarak önerilmiş ve karşılık önerenler, bu kelimeleri Dîvânu Lugâti't-Türk ile Kutadgu Bilig'ten almışlardır.

Söz derleme fişleri ve dil anketinin cevapları TDTC'ye ulaştıktan sonra derlenen ve önerilen kelimeler, komisyonlarca incelenmiştir. Halk arasından söz derleme ve dil anketine ek olarak TDTC'nin görevlendirdiği kişiler de eski metinlerden ve sözlüklerden söz taraması yapmıştır. Bütün bu çalışmalardaki nihâî amaç bir “karşılıklar kılavuzu” hazırlamaktır. Ancak bu kılavuz yayımlanmadan önce derleme ve anket verileri, fasiküller hâlinde basılmış daha sonra da bu fasiküller “Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi I-II” olmak üzere iki cilt hâlinde birleştirilmiştir. Türk Dili Tetkik Cemiyetinin *terbiye* kelimesi için *Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi I*'de topladığı karşılık önerileri şöyledir (TDTC 1934: 786)³:

³ Anket listelerinde yer almasına rağmen *Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi I*'e *maarif* kelimesi madde başı olarak alınmamış ve bu kelime için herhangi bir karşılık verilmemiştir. “Maarif”in karşılığı olarak *Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu*'nda “bilimler, kültür” kelimeleri belirlenmiştir (TDK 1935b: 178).

- Terbiye, 1.** Besi (T.D.); **2.** Çeki [?] (T.D.); **3.** Töre, türe [Ustâdap, kaide, nizam, intizam man.] (T.D.; Müt.); **4.** Yorak, yola (Müt.); **5.** Yön (Müt.) [Bal Talim, tehzip, tenis, tedip, ede usul]
- edici, İktüleğen (Kur. I.)** [Bal Mürebbi]
- edilmek, 1.** Bavlınmak (Der. C.A.); **2.** İdilmek (D.L.T.); **3.** İğdilenmek (Uyg. «U.»); **4.** Usuh mak, usukmak (Der: Ankara)
- etmek, 1.** Alıştırmak (K.T.); **2.** Ardaklamak (B.T.L.«Kaz.»); **3.** Asarmak [Beslemek man.] (T.D. Müt.; Der: Şile, Malatya); **4.** Asramak (Rad.I.«Kır.,Kaz.,Kom.» Rab.; M.M.); **5.** Beslemek (K.T.)
- 6.** Beyerlemek (Neh.); **7.** Buşgurtmak (Or.); **8.** Büyütmek (K.T.); **9.** Eğdiletmek (Uyg. «Usp.»); **10.** Eğitmek (Rad. I. «Çağ.»); **11.** Ektilmek (T.D.); **12.** Esermek, esertmek (Müt.); **13.** İğitmek (T. D.; Uyg. «P.P., İnd., U.»); **14.** İğtülemek (Kur. I.; Rab.); **15.** İkitmek (D.L.T.); **16.** İkitlemek (Muk. Ed.); **17.** İkitmek (B.T.L. «Uyg.»; D.L.T.; Müh.); **18.** İkizmek (D.L.T.); **19.** İkselemek, iyselemek (Muk. Ed.); **20.** Kanıkmak (Rad. II. «Osm.»; Der: İçel, Bolu, Çal); **21.** Kuldurmak (Rad. II. «Kır.»); **22.** Öğretmek (K.T.); **23.** Öktülemek (Rad. I. «Uyg., Çağ.»); **24.** Tohtatmak (Hurş.); **25.** Yetiştirmek (K.T.).

Resim 3: *Terbiye, terbiye etmek* kelimesi için Türk Dili Tetkik Cemiyeti tarafından belirlenen öneri listesi

Resim 3'te görülmektedir ki (10. madde) bugün kullandığımız "eğitmek" kelimesi, eğ-fiilinden yeni bir türetme değildir; Radloff'un (Rad.) sözlüğünün birinci cildinden (1893) söz tarama yoluyla alınmıştır. Daha önce de belirtildiği üzere karşılık bulmak için derleme ve anket yoluyla kelime toplama yanında eski metinler ve sözlükler de taranmıştır. Radloff'un sözlüğünün birinci cildini *Abdullah Battal, Ferit Celal ve İshak Refet Bey* birlikte taramışlardır (TDTC 1934: 22). Bunun yanında *eğitmek* kelimesinin daha önce dil anketinde *maarif* için önerildiğini hatırlatmakta yarar vardır (bk. Resim 2). Radloff'un sözlüğünü tarayanların dil anketindeki öneriyi daha önce görüp görmedikleri konusunda kesin bir şey söylemek elbette zordur. Yine *eğitmek* kelimesinin *Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi* 'e alınması, *Turgut* adlı vatandaşın Kutadgu Bilig'ten aldığı ve dil anketine gönderdiği önerisine mi yoksa Radloff'un sözlüğüne ait tarama fişlerine mi dayandığı konusunda da kesin bir şey söylenemez. Radloff, sözlüğündeki ilgili maddeyi açıklarken Kutadgu Bilig'den örnekler almıştır (Radloff 1893: 702); şu durumda *dil anketinin* de *söz taramanın* da kaynağı aynıdır. Bu kaynak eğ- fiili değil; Kutadgu Bilig'tir. Daha önce belirtildiği üzere Clauson (1972: 103) Kutadgu Bilig'deki *igid-* kelimesinin Radloff tarafından yanlış okunduğunu ve bu yanlış okunmuş şeklin de Türkiye Türkçesinde *eğitmek* olarak canlandırıldığını düşünmektedir.

Radloff ilgili kelimeyi sözlüğünde **är it (v)** şeklinde yazmıştır ki sözlüğün başındaki açıklamalar doğrultusunda (Radloff 1893: X-XV) bu yazım, Latin harflerine *egit (v)*⁴ olarak transkribe edilir. Kısacası bugünkü *eğit-* fiili, *eğ-* fiilinden yapılmış bir yeni türetme değildir; Radloff'un sözlüğünden alınmıştır. Radloff'un sözlüğündeki bu *egit (v)* kelimesi, yayınlarda

⁴ v: verb (fiil)

igit-, *igid-*, *iğit-*, *iğid-*, *igid-*, *igid-*, *egit-*, *ikid-* gibi değişik şekillerde de yazılan ve genellikle “beslemek, büyütme, korumak” vb. olarak anlaşılan kelimedir.

Söz derleme çalışmaları ve dil anketi 1933'te başlamıştı. Derleme, tarama, anket yoluyla toplanan kelimeler, *Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi I-II'de* 1934'te basıldı. *Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi'*ndeki kelimelerin seçilmesi, düzeltilmesi veya yeni kelimeler eklenmesiyle de *Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu* (TDK 1935a) ve *Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu* (TDK 1935b) yayımlanmıştır. Bu kılavuzlarda *terbiye* kelimesi için *eğitim*, *yetişki* kelimeleri; *terbiye etmek* fiili içinse *eğitmek*, *yetiştirmek* fiilleri önerilmiştir (TDK 1935a: 109; TDK 1935b: 335-336). Şu durumda *eğitim* kelimesi elbette *eğit-* fiilinden türetilmiştir. *Eğit-* fiili ise Eski Türkçedeki *igit-* fiilidir.

Bu noktada *terbiye* kelimesi ile günümüzdeki *eğit-*, *eğitim* arasında nasıl bir anlam bağlantısı olduğunu vurgulamak da yararlı olacaktır. *Terbiye* için Kâmûs-ı Türkî'de 5 anlam verilmiştir. Bu anlamlardan ilk ikisi şöyledir (Şemsettin Sami 2015: 310): “1. Besleyip yetiştirme, büyütme: hayvanât, ipekböceği, tuyûr-ı beytiyye, fidan, çiçek terbiye ediyor. 2. İlim ve edep öğretme, te'dip, talim, tezhib-i ahlak: Çocuklarını iyi terbiye etti.” Görüldüğü gibi bu anlamlardan birincisi “hayvan ve bitki” ile ilgilidir. İkinci anlamda ise “ilim öğretme” ve “edep öğretme” vardır. *Terbiye* kelimesi, bugün günlük konuşma dilinde ağırlıklı olarak “saygı, görgü, edep” kelimelerini çağırıştır ancak bu kelimenin “ilim öğretme” anlamı da vardır. Nitekim bugün Milli Eğitim Bakanlığında eğitim-öğretimle ilgili işleri yürüten birimin adı “Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı”dır.

3. “İgit-” Fiili Hakkında

İgit- fiilinin Eski Türk Yazıtlarındaki kullanımı için Şirin (2016: 729) “1.beslemek, doyurmak 2. (*yılkı* sözüyle) hayvan beslemek 3. (*kagan*) bodunu korumak, himaye etmek, kalkındırmak 4. (*tenri* ve *yer*) himaye etmek” anlamlarını sıralamıştır. Tekin (1998: 103) ise “beslemek, doyurmak, bakmak” anlamını vermiştir. Karahanlı metinlerinde “yetiştirmek, terbiye etmek” anlamındadır (Arat 1988: 13, Atalay 1985: 213). Uygur metinlerinde “yetiştirmek, beslemek, özen vermek, bakmak, itina göstermek” (Caferoğlu 1968: 90) anlamlarıyla kullanılmıştır⁵.

Eski Türkçedeki *igit-* fiili, Türkiye Türkçesinde *eğit-* olarak canlandırıldığına göre *igit-* fiilinin morfolojik yapısı neyse *eğit-* fiilinin morfolojik yapısı da odur. İlk bakışta akıllara şöyle bir soru gelebilir: Bu kelime acaba daha Eski Türkçe dönemindeyken “eg- (> eĝ-’eĝmek)’” fiilinden -(X)t- çatı ekiyle türetilmiş ve Türkiye Türkçesine de bu türetilmiş şekli alınmış olabilir mi? Hem eĝ- fiili hem de *igit-* fiili geçişli olduğuna göre kelimenin almış olduğunu varsaydığımız bu ek, “ettirgenlik” işleviyle kullanılmış olmalıdır. Yani “eĝ- (eĝmek)” fiili, bir ettirgenlik eki olarak “eĝit-” olmalıdır. Ancak hem günümüzde hem de Eski Türkçede “eĝ-” fiili, -(X)t- ekiyle değil -DXr ekiyle ettirgen yapılmaktadır. Nitekim Dîvânu Lugâtî't-Türk'te “eĝtürdi” kelimesi için “eĝdirdi” anlamıyla ve “eĝdirilen her şey için de böyle denir” açıklamasıyla yer almıştır (Atalay 1985: 223).

İlgili çalışmalarda *igit-* fiilinin morfolojisi hakkında kesin bilgiler verilmemiştir. Bu konudaki en kapsamlı çalışmalardan biri Taş 2015'tir. Taş'ın çalışmasında Kutadgu Bilig'te hangi yapım ekinin hangi kelimeleri türettiğiyle ilgili örnekler ve açıklamalar bulunmaktadır ancak *igit-* kelimesinde bulunması muhtemel eklerle ilgili örnekler içinde bu kelime yoktur (Taş 2015: 179-225). Clauson'un çalışması (1972: 103) da 13. yüzyıla kadarki kelimelerin etimolojisini incelemesi bakımından bu konuyla ilgili önemli bir kaynaktır ancak Clauson'da kelimenin

⁵ Tarihî metinlerde *igit-* fiilinin geçtiği cümleleri bir arada görmek için Yavuzarslan 2012'ye bakılabilir.

köküyle ilgili bir bilgi yoktur. Eski Türkçede kelime yapımını inceleyen Erdal 1991'de de *igit-*'in morfolojisi hakkında bilgi yoktur (Erdal 1991: 642-799).

Hamilton (1998: 43) *egid-* olarak okuduğu kelimenin morfolojisi için iki öneride bulunmuştur. Birincisi "yeg. 'en iyi' + isimden fiil eki -^od- = 'en iyi kılmak' anlamındaki *yegüd-*'in varyantı" olarak alınabileceğidir. İkincisi ise "*yemek* anlamındaki *ye-* fiilinden (*yeg- gibi pekiştirilmiş bir varyanttan) ettirgenlik eki -^ot- ile yapılmış bir biçim"dir.

Paşa Yavuzarslan (2012), *igit-*'in etimolojisinin ne olabileceği konusunda kapsamlı bir araştırma yapmış; yukarıda adı geçen çalışmalara ek olarak Räsänen, Sevortjan, Dankoff, Meninski gibi daha birçok araştırmacının çalışmalarında *igit-* fiilinin ve bu fiilden türemiş olan kelimelerin izini sürerek Sevortyan (1974)'ten aktardığı "egiz 'visokij' <*eg-/*egi- > ägid-<*äg-id- 'vozvyšat', vospityvat', igid-<*ig-id 'podnimat', vozvyšat'" tahlilini aktarmıştır.

Stratostin vd. (2003: 495) Altay dillerinin etimolojisi üzerine hazırladıkları sözlükte ilgili kelime için **Ana Altayca** **ëgó* (*big, many*) > **Ana Türkçe** **ëg-id-* (*1 to grow, bring up 2 high, raised up 3 huge*) > **Eski Türkçe** 1. *igid-*, *egid-*, 2. *ediz* (< **ëdgiř*) şeklinde sıralanabilecek bir açıklamaya yer vermişlerdir. Yine burada hemen akıllara şöyle bir soru gelebilir: Günümüz Türkçesindeki "eğ- (eğmek)" fiili, Ana Türkçedeki "**ëg-id-*" ile ve dolayısıyla "eğit- (eğitmek)"le bağlantılı olabilir mi? Stratostin vd. (2003: 494), ilgili çalışmalarında "eğ- (eğmek)" fiilinin Eski Türkçe ve Ana Türkçedeki şekillerini "**eg-*", Ana Altaycadaki şeklini ise "**ëgi* (to bend)" olarak göstermişlerdir. Yani bu sözlüğe göre günümüz Türkçesindeki *eğit-* fiili Ana Altayca "**ëgó* (*big, many*)" kelimesine, günümüz Türkçesinde *eğ-*(*eğmek*) fiili ise Ana Altayca "**ëgi* (to bend)" kelimesine bağlanmaktadır. Buradan hareketle *eğ-* ve *eğit-* fiillerinin ilişkili olmadığı, bunların iki farklı kelimedenden geldiği söylenebilir.

SONUÇ

Çalışmanın başından itibaren anlatılanlar doğrultusunda şu genel sonuçlara ulaşmak mümkündür:

1. Dil Devrimi yıllarında Arapça ve Farsça kelimelere karşılık bulmak için halk ağzından söz derleme, eski metinlerden ve sözlüklerden söz tarama, dil anketi yoluyla karşılık bulma gibi bazı çalışmalar yapılmıştır. Dil anketi yoluyla karşılık aranan Arapça ve Farsça kelimeler Kâmûs-ı Türkî'den alınmıştır. *Terbiye* kelimesi de bunlardan biridir (Balyemez, 2019). Yani *eğit-*, *eğitim* kelimelerinin Türkiye Türkçesine girme süreci 1933'teki dil anketi ile başlamıştır. *Terbiye* kelimesinin Kâmûs-ı Türkî'deki birinci anlamı "besleyip yetiştirme, büyütme", ikinci anlamı ise "ilim ve edep öğretme"dir. Birinci anlam, hayvan ve bitki yetiştirme ile ilgilidir (Şemsettin Sami 2015: 310).

2. Türk Dili Tetkik Cemiyetinin yayını olan *Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi I'e* göre *terbiye et-* kelimesi için bulunan karşılıklardan biri de "eğitmek"tir ve bu kelime Radloff'un sözlüğünden alınmıştır (TDTC 1934: 786). Radloff'un sözlüğündeki kelimenin transkripsiyonu "egit-"tir ve Radloff, kelimenin anlamını Kutadgu Bilig'den beyitlerle açıklamıştır (Radloff 1893: 701-702). Radloff'tan sonraki Eski Türkçe yayınlarda bu kelime *igit-*, *igid-*, *iğit-*, *iğid-*, *ägid-*, *igid-*, *igid-*, *egit-*, *ikid-* şeklinde de transkribe edilmiştir. Bu kelime, Eski Türkçede "hayvan beslemek, yetiştirmek, korumak, doyurmak" vb. anlamlarda çok anlamlı olarak kullanılmıştır (Şirin 2016: 729, Tekin 1998: 103, Arat 1988: 13, Atalay 1985: 213, Caferoğlu 1968: 90) .

3. *Terbiye* kelimesinin *Kâmûs-ı Türkî*'deki birinci anlamı (besleyip yetiştirme, büyütme) ile Eski Türkçe *igit-* kelimesinin anlamları (beslemek, doyurmak, hayvan beslemek ...) birbirine çok yakındır. *Terbiye* kelimesine karşılık olarak *igit-*'in alınmasında bu yakınlık etkili olmuştur

ve bu kelime, *terbiye* kelimesinin *Kâmus-ı Türkî*'deki ikinci anlamı olan "ilim öğretme"yi de karşılamak için kullanılmıştır.

4. *Eğit-*, *eğitim* kelimeleri Türkiye Türkçesine Dil Devrimi ile giren birer "yeni kelime"dir. *Eğit-* fiili, 1930'lu yıllarda herhangi bir kişi veya kurum tarafından *eğ-* (*eğmek*) fiilinden türetilmiş bir kelime değildir. Bu kelime, Eski Türkçedeki *igit-* kelimesidir ve "canlandırılmış" bir kelimedir. *Eğit-*'ten türetildiği açık olan *eğitim* kelimesi ise 1935'teki cep kılavuzlarında (TDK 1935a, TDK 1935b) yayımlanmıştır. *Eğit-*, *eğitim* kelimelerinin dayandığı *igit-* ile bugünkü *eğ-* (*eğmek*) fiili arasında -Stratostin vd.deki açıklamalara göre (2003: 494-495)- bir ilişki yoktur. Bu kelimeler, Ana Altaycadaki iki farklı kelimedenden gelmektedir.

5. *İgit-* fiilinin morfolojik yapısı henüz kesinlik kazanmamıştır. Fiilin yapısı üzerinde herhangi bir morfolojik inceleme yapmayarak *igit-* olarak kabul eden araştırmacılar olduğu gibi **ēg-id-*, **ig-id*, *yeg+ -°d-*, **yeg-°t-* gibi değişik tahliller yapan araştırmacılar da vardır. Eski Türkçe, Ana Türkçe ve Altay dilleri alanındaki araştırmalar devam ettikçe değişik sonuçlara ulaşmak mümkün olacaktır. Bu nedenle Türkiye Türkçesindeki *eğit-* fiilinin morfolojik yapısını kesin olarak ortaya koymak güçtür. Bilinenlerle sınırlı kalınarak bir morfolojik tahlil yapmak gerekirse *eğit-* bir fiil kökü, *eğitim* de bu kökten türetilmiş bir isimdir.

SUMMARY

Turkish is a suffixing language and this makes you understand which word has denominative from which word stem at first sight. However the phonetic and semantic changes or neologisms in time can cause some coincidental similarities. In that case words that resembling each other by sound and meaning but actually has different stem or origin can be supposed like denominative from the same stem. For example *sevda* (*love*) word and *sev-* (*to love*) verb are similar by phonetic and semantic. Someone who didn't research deeply can be thinking *sev-* (*to love*) verb is the stem of *sevda* (*love*) word. However *sevda* (*love*) is a loanword from Arabic, the phonetic and semantic similarity between Turkish *sev-* (*to love*) verb is coincidental.

The *eğ-* (*to bend*), *eğit-* (*to educate*), *eğitim* (*education*) words in Turkey Turkish can be an example too. Many people who interested in words of origin due to the "*Ağaç yaş iken eğilir*" (as the twig is bent, so grows the tree) proverb think the stems of *eğit-* (*to educate*), *eğitim* (*education*) words is *eğ-* (*to bend*). The scientific studies about this topic relate *eğit-* (*to educate*), *eğitim* (*education*) words to *igid-*, *egid-* (*to feed, to grow*) word in Old Turkish not *eğ-* (*to bend*) stems. *Eğit-* (*to educate*), *eğitim* (*education*) words are new words that have been neologized to Turkey Turkish in 1930's with Language Revolution. The purpose of Language Revolution is omitting Arabic and Persian words from Turkish and to neologize Turkish origin words instead. To neologize a Turkish origin word instead of Arabic and Persian words it has been actions like complications from folk speech and old books, surveys.

Terbiye is one of the words that is wanted to omitted from Turkish. On those days *terbiye* used to indicate "plant and animal breeding" and "teaching science". Authorities who want to neologize a Turkish origin word instead of *terbiye* word which is Arabic researched old texts and dictionaries of Turkish. The dictionary of Wilhelm Radloff named Versuch Eines Wörterbuches der Türk-Dialecte is one of them. The dictionary that was published in 1983 contains vocabulary of Old Turkish and dialects. The word *egit-* which was taken from Kutagdu Bilig stands for "to grow, to raise". As is seen the meanings of *terbiye* and *egit(v)* from Kutagdu Bilig are so similar. Therefore the *egit-* verb from Wilhelm Radloff's dictionary was chosen as a Turkish origin word instead of *terbiye* and published in the book named *Osmanlıcadan Türkçeye*

Söz Karşılıkları Tarama Dergisi I in 1934.

In conclusion *eğit-* (to educate), *eğitim* (education) in Turkey Turkish didn't derive from *eğ-* (to bend) verbs. Those words come of Old Turkish *igit-*, *egit-* (to feed, to grow) verb. Also the resources about Altaic languages show that *eğ-* (to bend) verb and *igit-*, *egit-* (to feed, to grow) verb don't come of the same stem.

KAYNAKÇA

- AKSAN, Doğan (1976), *Tartışılan Sözcükler*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AKSOY, Ömer Asım (1975), *Gelişen ve Özleşen Dilimiz*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ARAT, Reşit Rahmeti (1988), *Kutadgu Bilig II. Çeviri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ATALAY, Besim (1985), *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi I*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BALYEMEZ, Sedat (2019), *1933 Yılı Dil Anketi*, Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- BANGUOĞLU, Tahsin (1990), *Türkçenin Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BAYAR, Nevnihal (2006), *Açıklamalı Yeni Kelimeler Sözlüğü*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1968), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford University Press.
- DEMİRCİ, Kerim (2016), *Oxford'un Öküzü Kelimelerin Şaşırtıcı Kökenleri*, Ankara: Anı Yayıncılık.
- DİLMEN, İ. N. (1934). "TDTC Merkez Heyeti İki Senelik Mesai Raporu.", *İkinci Türk Dili Kurultayı Zabıtları*. s. 2 – 37.
- ERDAL, Marcel (1991), *Old Turcic Word Formation Vol. II*, Wiesbaden.
- EREN, Hasan (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2. bs.
- EYUBOĞLU, İsmet Zeki (1991), *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, İstanbul: Sosyal Yayınları.
- GÜLENSOY, Tuncer (2007), *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Kökenbilgisi Sözlüğü -Etimolojik Sözlük Denemesi- C. II*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hakimiyeti Milliye (1932, 18 Ekim), "Türk Dili İçin", s.1.
- Hakimiyeti Milliye (1932, 7 Ekim), "Dil İnkılabına Geçiyoruz", s.1.
- HAMILTON, James Russell (1998), *İyi ve Kötü Prens Öyküsü* (çev. Vedat Köken), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İMER, Kamile (1976), *Dilde Değişme ve Gelişme Açısından Türk Dil Devrimi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (1963), *Türk Dilinin Tarihî Akışı İçinde Atatürk ve Dil Devrimi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- KORKMAZ, Zeynep (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- LEVEND, Ağâh Sırrı (1960), *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- LEWIS, Geoffrey (2007), *Trajik Başarı Türk Dil Reformu*, (çev. Mehmet Fatih Uslu), İstanbul: Paradigma Yayınları.
- NİŞANYAN, Sevan (2004), *Sözlerin Soyağacı Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*, İstanbul: Adam Yayınları.
- ÖZTÜRK, Erol (2017), *Eski Anadolu Türkçesi El Kitabı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- RADLOFF, Wilhelm (1893), *Versuch Eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, Band I. Sankpeterburg.
- SERTKAYA, Osman Fikri (2012), "Etimoloji Nedir – Ne Değildir ve İsimden İsim Yapan +at/+ey Eki Üzerine", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 19(1): 43-72.
- STAROSTIN, Sergej A. – DYBO, Anna V. – MUDRAK, Oleg (2003), *An Etymological Dictionary of Altaic Languages*, Leiden: Brill.
- Şemsettin Sami (2015), *Kâmus-ı Türki*, (hızl. Raşit Gündoğdu, Niyazi Adıgüzel, Ebul Faruk Önal), İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.
- ŞİRİN, Hatice (2016), *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TAŞ, İbrahim (2015), *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TDK (1935a), *Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu*, İstanbul: Devlet Basımevi.
- TDK (1935b), *Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu*, İstanbul: Devlet Basımevi.
- TDTC (1934), *Osmanlıcan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi I*, İstanbul: Devlet Matbaası.
- TEKİN, Talat (1998), *Orhon Yazıtları*, İstanbul: Simurg Yayınları.
- TERCÜMAN (1981), *Yaşayan Türkçemiz, C I, II*, İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları.
- TIETZE, Andreas (2016), *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati C III-III*, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- TİMURTAŞ, Faruk Kadri (1979), *Uydurma Olan ve Olmayan Yeni Kelimeler Sözlüğü*, İstanbul: Umur Matbaası.

- TİMURTAŞ, Faruk Kadri (1980), *Türkçemiz ve Uydurmacılık*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları
- TURAN, Şerafettin – ÖZEL, Sevgi (2007), *75. Yılda Türkçenin ve Dil Devriminin Öyküsü*, Ankara: Dil Derneği.
- YAVUZARSLAN, Paşa (2012), “Anadolu’da Öksüz Yavru Hayvan Besleme ve ‘Ekti~Ehdi’ Sözcüğü”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 19(1), 141-158.

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE DİLBİLİMSEL UZATIM ÖRNEĞİ OLARAK -(X)n-, -(X)l- ÇATI EKLERİNİN ÜST ÜSTE KULLANIMI

A STUDY ON THE SUCCESSIVE USAGE OF - (X)n-, -(X)l- VOICE SUFFIXES AS AN EXAMPLE OF LINGUISTIC PLEONASM IN TURKISH

Ahmet Turan DOĞAN*

Öz

Türkçede fiillere gelen -(X)n-, -(X)l- ekleri birden çok işlevi yerine getiren eklerdir. Bu eklerin geldiği fiilin cümledeki durumu, ekin işlevini belirlemede kıstas olarak kullanılmaktadır. Edilgenlik, dönüşlülük ve fiilden fiil yapma söz konusu eklerin çeşitli işlevlerindedir. Bu işlevlerden birini karşılamak için ekleneceği fiilin kök veya gövdesine göre -l- ve -n- eklerinden biri seçilmektedir. Dolayısıyla aynı işlevi karşılar bir biçimde üst üste kullanılmazlar. Ancak, Türkiye Türkçesindeki bazı örneklerde söz konusu eklerin aynı çatı işleviyle üst üste kullanıldıkları görülmektedir: de-n-i-l-, ko-n-u-l-, ye-n-i-l- gibi. Çalışmada söz konusu eklerin bu özelliği incelenmiştir. Bu durumun olası sebepleri bildirilmiş ve adlandırması üzerinde durulmuştur. Ayrıca, bu eklerin dildeki kullanım biçimlerinden, sıralarından ve işlevlerinden de örneklerle bahsedilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Türkiye Türkçesi, edilgen çatı, dilbilimsel uzatım, ek yığılması.

Abstract

-(X)n-, -(X)l- suffixes added to the verbs are the suffixes having multiple functions in Turkish. The position of the verbs that the suffixes are added in the sentence is used as a criterion in determining the function of the suffix. Passive, reflexive and deverbalization are various functions of these suffixes. In order to meet one of these functions, one of -l- and -n- suffixes is chosen according to the root or stem of the verb to be added. Therefore, they are not used in a successive way that meets the same function. However, it is seen that in Turkey Turkic, the suffixes are used successively, having the same voice function in some examples such as de-n-i-l-, ko-n-u-l-, ye-n-i-l- etc. In this study, the feature of these suffixes was examined. The possible reasons of this situation were explained and elaborated on. In addition, the examples regarding the usage forms, sequences and functions of these suffixes in language were given.

Keywords

Turkish, passive voice, linguistic pleonasm, suffix pleonasm.

* Dr. Öğr. Üyesi, Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ahmetturandogan@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-9173-7558>.

GİRİŞ

Türkçede çatı kavramı ve çatı ekleri üzerine pek çok araştırma yapılmıştır. Bu konuda Türkiye Türkçesindeki fiil çatılarını pek çok araştırmayı gözden geçirerek tanım, örnek ve adlandırma açısından değerlendiren Yücel, bunca araştırmaya rağmen hâlâ çatı konusuyla ilgili pek çok uyumsuzluğun, çelişkinin ve kargaşanın bulunduğunu belirtmiştir (2011: 268). Bunca araştırmaya rağmen çatı konusunun hâlâ bazı açılardan eksiklikler taşımasının en önemli sebebi olarak Türkçenin işleyiş sistemi içerisinde işlevin esas alınarak değerlendirmelerin yeterince yapılmıyor olması gösterilebilir. Bu konuda özellikle çatı oluşturan eklerin bazı çalışmalarda tek tek örnekler hâlinde verilmesi, cümle içerisindeki kullanımlarının işlevi belirlediği hususunun göz ardı edilmesi dikkat çekmektedir. Türkçede fiillerin birden fazla anlamı bulunduğu için fiilin cümle içerisinde kullanıldığı anlam da onun çatısını veya yeni bir fiil olmasını belirlemektedir. Bu açıdan bakıldığında bağlam oldukça önemli görünmektedir. Söz gelimi, *tara-* fiilini ele alacak olursak “*Ayşe, iki saattir aynanın karşısında taranıyor.*” örneğinde dönüşlülük çatısı, “*Hatanın nerede yapıldığını tespit etmek için iki saattir evraklar taranıyor.*” örneğinde edilgenlik çatısı bulunmaktadır. Görüldüğü üzere, fiilin cümle içerisinde kullanıldığı anlam, çatıyı da etkilemektedir. Bu açıdan bakıldığında, özellikle çatı kategorisinde cümle içerisindeki kullanımını göstermeyen tek başına örnekler vermenin doğru olmayacağı açıktır.

Çatı eklerinin geldiği kelimeye göre işlevini tespit etmenin yanında dikkat edilmesi ve araştırılması gereken bir başka husus da aynı işlevdeki çatı eklerinin üst üste kullanımı meselesidir. Bu konuda, edilgenlik ve ettirgenlik eklerinin diğer çatı eklerinden ayrıldıkları görülmektedir. Bu durum için farklı araştırmacılar tarafından *katmerli edilgenlik* (Gencan 1979: 340; Kükey 1972: 48), *çifte pasiflik* (Yılmaz 2003: 270), *katmerli ettirgenlik* (Gencan 1979: 333), *katmerli faktitif* (Ergin 2009: 212), *katmerli sebepleme* (Deny 1941, 352), *çift çatılı* (Aksan 1976: 92); *ettirtken* (Karpuz 2007: 653) gibi terimler kullanılmıştır. Bunun yanında, bazı araştırmacıların ise edilgenlik için söz konusu terimlerin kullanımının doğru olmadığını ve/veya üst üste kullanılan yapılar da ikinci ekin pekiştirme, fonksiyon artırıcı işleviyle kullanıldığını belirttikleri de görülmektedir (Gülsevin 1998: 127; Korkmaz 2003: 547; Yıldız 2018: 1654; Yücel 2011: 288). Ayrıca, söz konusu ikili kullanımların sebeplerini belirleme için bazı araştırmacıların açıklamaları da olmuştur. Korkmaz, bu konuda ünlü ya da *-l* ünsüzü ile biten fiillere getirilen *-(I)n-* / *-(U)n-* çatı ekinin dönüşlülük çatısı ile karıştırılmaması için bazen *-(I)n-* / *-(U)n-* çatı ekinin ayrıca bir de *-(I)l-* / *-(U)l-* çatı eki ile pekiştirildiğini belirtmiştir: *ara-n-* / *ara-n-il-*, *başla-n-* / *başla-n-il-*, *bekle-n-* / *bekle-n-il-*, *besle-n-* / *besle-n-il-* vb. (2003: 547). Gülsevin, söz konusu eklerin geldiği fiilin geçişli veya geçişsiz olmasını da göz önünde bulundurarak aslında dönüşlülük bildiren *-(I)n-* ekinin, ünlü veya *l* ünsüzü ile biten fiillere gelerek edilgen-meçhul çatı yaptığı, bunun üzerine de edilgen-meçhul fonksiyonunu artırıcı *-il-* ekinin ilave edildiğini ve bu yapıya *edilgen-meçhul çatının katmerli şekli* denebileceğini belirtmiştir (1998: 127). Deny, *meçhul lahikasının katmerlenmesi* başlığını kullandığı bölümde fiil tabanının vokalle sonlanması durumunda meçhul lahikasının mutavaat (dönüslü) lahikası olan *(-n-)* ile aynı şekilde olduğunu belirtir. Bundan doğabilecek mana karışmasından sakınmak için, meçhul lahikasını katmerleme itiyadının ortaya çıktığını belirtir ve *ye-n-il-*, *ara-n-il-*, *de-n-il-*, *söyle-n-il-*, *bekle-n-il-*, *iste-n-il* örneklerini verir (1941: 353). Deny, ayrıca bu yapılar da bir benzemsizlik (dissimilation) meselesinin düşünüldüğünü, Çağataycada *kıl-il-dı* ve DLT’de *işle-l-di*, *yaz-l-ın-dı* “çözüldü”, *yuv-l-un-du* biçimlerinin bulunduğu, benzer siygaların Yakutçada da yer aldığını belirtmiştir (1941: 354). Ergin, Türkçenin asli pasiflik ve meçhul ekinin *-l-* olduğunu, *-n-* ekinin *-l-*’nin

kullanılmadığı yerlerde kullanılmak için pasiflik biçiminde kullanıldığını, pasiflik ve meçhullük için -n-'nin -l- kadar sağlam bir duruşa sahip olmadığını, bu sebeple üzerine tekrar bir -l- ekinin getirildiğini belirtmiştir. Ayrıca, -n-'nin ayrı bir ek değil, -l-'nin bir şekli sayılması gerektiğini de eklemiştir (2009: 204). Ergin, ayrıca üst üste getirilen iki pasiflik ekinin hiçbir anlam ayrımı yapmadığını, bunların birbirlerinin fonksiyonu değiştirmediği için tek ek yerini tuttuğunu da belirtmiştir (2009: 205). Bu konuda, Yücel -(I)l- ekinin -(I)n- ekinden sonra da kullanılabildiğini ve bu durumda genellikle edilgenliğin pekiştirildiğini bildirmiştir (2011: 288). Ayrıca, Yücel, *katmerli edilgenlik*, *katmerli ettirgen*, *katmerli faktitif*, *katmerli sebepleme*, *çift çatılı*, *katmerli çatı*, *çok çatı*, *çok çatılı* gibi terimleri de çatı kategorisi için gereksiz terimler olarak belirtmiştir (2011: 281). Eker, edilgen çatılarda bazen -n- + -l- (*de-n-il-*, *söyle-n-il-*, *ye-n-il-*) şeklinde ek yığılması görüldüğünü ve bu ek yığılmasının nedeninin asli görevi dönüşlü çatı kurmak olan -n-'nin edilgenlik işlevinin zayıf olması dolayısıyla edilgenliği pekiştirmek için tekrar edilgenlik eki getirmek olduğunu belirtmiştir (2017: 286-287). König, ünlü ile biten eylemlerden sonra anlam değişikliği olmaksızın çift edilgen biçimlerin kullanılabildiğini, bu yinelemenin nedeninin ünlüyle biten eylemlerden sonra kullanılan edilgenlik eki (-n-) ile dönüşlük eki (-n-)'nin aynı olmasından dolayı *ye-n-il-*, *ara-n-il-*, *söyle-n-il-* örneklerinde olduğu gibi belirsizlikten kaçmak olması gerektiğini bildirmiştir (1983: 118). Yılmaz ise birden çok çatı ekinin üst üste geldiği fiillerde çatı eki olarak -(I)n-'nin en başta bulunacağını belirttikten sonra bu karışıklığı gidermek içindir ki -n- ile yapılan pasif ve meçhul fiillerin pasif ve meçhul olduğunu iyice belirtmek için bir de -l- getirilerek ikinci defa pasif ve meçhul yapıldığını belirtmiştir. Bunu da dilin iç mekaniğine bağlar ve -(I)n- eki alan ve dönüşlülük anlamı sezilen bazı fiiller ikinci defa -(I)l- eki getirilmek suretiyle özneleştirilir (meçhulleştirilir), açıklamasını yapar (2003: 270).

Meseleyi dilbilimsel boyutta ele alan araştırmacılar da vardır. Bu konuda meseleyi tek cümle içinde kullanılan çift edilgenler olarak ele alan Özkaragöz, Türkçede iki edilgenlik ekinin art arda eklenmesiyle oluşan cümle sınıfının olduğunu belirtir. İkiye ayırdığı bu kulanımların ilkinde şu örnekleri verir: a. Bu şatoda boğ-ul-un-ur. b. Bu odada döv-ül-ün-ür. 3. Harpte vur-un-ur. (1986: 77). Bunlarda fiil geniş zaman ile çekimlenir ve bunlar geçişli fiillerle oluşturulur. Özkaragöz, ikinci olarak ise *yemek ye-n-il-di* ve *öl-ün-ül-ür* örneklerini verir (1986: 78). Özkaragöz, bu ikinci grupta üst üste kullanılan edilgenlik eklerinden ikincisinin stilistik amaçlarla ortaya çıktığını ve fiilin edilgenlik anlamını vurgulamak ve yoğunlaştırmak için kullanıldığını belirtmiştir. Ayrıca, -(X)n-, -(X)l- eklerinin üst üste kullanımının dönüşlü çatı ile edilgen çatı ayrımı yapmak için de olabileceğine dikkat çekmiştir: *Mehmet yıka-n-il-di*. (1986: 78). Görüldüğü üzere, Özkaragöz, bu çalışmanın konusunu oluşturan ikinci kullanımı diğerlerinden ayrı tutmuş ve ikinci ekin vurgulama, pekiştirmeye gibi etkilerinin olduğunu belirtmiştir. Çiçek, edilgenlik eklerinin üst üste kullanımı konusunda yüzey yapıdaki bir değişikliğin derin yapıda hiçbir değişikliğe neden olmuyor gibi görünmesinin dilbilimin evrensel verilerine aykırı olduğunu, kişisel sözce tercihlerinin hiçbirinin nedensiz olmadığını belirtmiştir. Çiçek, bu konuda *sözcelem kuramından* bahseder. Ona göre, gerçekte dönüşlülük eki olan (-n) ünsüzünün edilgenlik için kullanılması beynimizin sol yarı küresi tarafından geçici ve anlık bir çözüm olarak algılanmakta, dil kullanıcısı da yeterli ifade doyumuna ulaşmadığından gerçek edilgenlik eki olan (-l) ünsüzünü ilk edilgenlik üzerine kullanmaktadır (2008: 15-16). Çiçek'in dikkat çektiği durum, diğer araştırmacıların da belirttiği gibi dönüşlülük etkisidir. Doğan, özneyi konu veya etkilenen seçmediği sürece üç istemli fiillerin diğer fiil sınıflarına göre çift edilgenleştirmeye daha çok izin verdiğini belirtir. Bunun da -(X)n- ekiyle edilgen yapıların tekrar -(X)l- ekiyle edilgen yapılması biçiminde olduğunu, aksinin ise pek mümkün olmadığını bildirir (2018: 190). Doğan, ayrıca her edilgen biçimbirimin fiilin istemini -1 oranında azaltması

gerekirken bu tür üst üste kullanımlarda ikinci edilgenlik biçimbiriminin fiilin istemini azaltmamasını birinci edilgenliğin dil bilgisel özelliğini kaybederek sözlükselleşmesine bağlar (2018: 192). Doğan, bir konuya daha dikkat çeker, *döv-* fiilinin *-(X)l-* ekiyle edilgen yapıldığı cümlelerde *-(X)n-* ekinin ikinci bir edilgenlik olarak getirildiği ve bu fiilin geniş zamanla çekimlendiği yapıların -2 oranında istem azalttığını belirtir:

Polis adamı sokak ortasında döv-dü.

Adam sokak ortasında döv-ül-dü.

Sokak ortasında döv-ül-ün-ür. (2018: 190).

Bu çalışmanın konusu *-(X)n-* ekinin ardından *-(X)l-* ekinin gelmesi üzerine kurulu olduğundan *-(X)l-* eki üzerine *-(X)n-*'nin gelmesi durumuna değinilmemiştir. Ancak, Türk dilinin yazılı metinleri söz konusu *dövülünür* yapısının varlığı bakımından araştırılmalı ve eklerin gerçek işlevleri cümle anlam bilimi açısından ortaya konmalıdır. Ayrıca, bu yapının Türkçe için dil bilgisi-anlam açısından mümkün olup olmadığı da araştırılmalıdır.

Buraya kadar verilen görüşlerin neredeyse ortak noktası *-(X)n-* ekinin aslen dönüşlü çatılar kuran ek olduğu ancak bazı sebeplerle edilgenlik için *-(X)l-* yerine de kullanıldığı fakat bu kullanımlarında edilgenlik yeteri kadar açık olmadığından edilgenliği pekiştirmek için üstüne tekrar edilgenlik eki getirildiğidir. Ancak, bu noktada "Türkçede herhangi bir ekle edilgen yapılmış sözcüklerin pekiştirilmesine ihtiyaç olup olmadığı, ettirgenliğin derecesini artırmak için üst üste kullanılan ettirgen çatı ekleriyle üst üste kullanılan edilgen çatı eklerinin aynı özellikte olup olmadığı, edilgen çatı eklerinin üst üste kullanılmalarının başkaca sebeplerinin bulunup bulunmadığı, bu tür yapıları nasıl adlandırmak gerektiği?" sorularına da cevap bulunması gerekmektedir. Bu çalışmada yukarıda belirtilen sorulara cevaplar aranmış ve Türkiye Türkçesinde üst üste kullanılan *-(X)n-*, *-(X)l-* ekleriyle ilgili kapsamlı bir değerlendirme yapılmıştır.

Yöntem

Bu çalışmada üst üste kullanılan *-(X)n-*, *-(X)l-* eklerin Türkiye Türkçesindeki durumu değerlendirilmiştir. Bu sebeple, Türkiye Türkçesinin yazı dilinden ilgili kullanımların bulunduğu cümleler seçilmiştir. Bu seçim işi de, daha çok veriye daha kolay ulaşılması sebebiyle çoğunlukla TUD (Türkiye Ulusal Derlemi) üzerinden yapılmıştır. Bunun yanında, Türkiye Türkçesinin diğer basılı eserlerinden de örnek vermede yararlanılmıştır. Konuyu daha iyi açıklayacağı düşünülen örnek cümleler ise tarafımızca kurgulanmıştır.

1. Değerlendirme

Burada, çalışmaya konu olan eklerin Türkiye Türkçesindeki kullanımı, işlevleri ve çeşitli özellikleri alt başlıklar hâlinde incelenmiştir.

1.1. Edilgen Çatı ve Meçhul Çatı Nedir?

Çatı kavramı, araştırmacılar tarafından genellikle fiil kök veya gövdesinin çatı belirten ekleri almadan veya çatı belirten ekleri alarak özne ve nesne karşısında değişik özellikler kazanması biçiminde değerlendirilmiştir (Bilgegil 2009: 266; Gencan 1979: 329; Ediskun 2010: 219; Korkmaz 2003: 538). Buna karşılık, bazı araştırmacılar ise çatının sadece yüklemle özne arasındaki bağlantıyı ilgilendirdiğini belirtmiştir (Lübimov 1963; Yücel 2011: 279). Delice ise çatı kavramını cümledeki yüklem ile yüklemi tamamlayan öğeler arasındaki ilişki olarak değerlendirmiştir (2012: 84). Bu değerlendirmelerin hepsinde yüklem esas alındığı görülmektedir. Yüklem bazı ekler vasıtasıyla özne karşısındaki durumunu belirleyen çatılardan biri de edilgenliktir. Edilgen çatı, fiil kök veya gövdelerine *-(X)n-*, *-(X)l-* eklerinden biri getirilerek oluşturulan ve fiilin belirttiği işi gerçekleştiren öznenin söylenmediği çatıdır. Bir

başka deyişle derin yapıda öznesi mevcut; ancak yüzeysel yapıda öznesi verilmeyen cümleler dizinin oluşmasına zemin hazırlayan çatıdır (Delice, 2012: 86). Edilgen çatılı kılış fiilinin yüklem olduğu cümlelerde, çatının özelliğinden dolayı özne bulunmaması gerekiyorken özne tanımına uyan isim unsurunun sonuna -CA eki almış bir isim veya iyelik eklerinden biri ve -DAn eki almış olan *taraf* kelimesi vasıtasıyla *çekim edatı öbeği* şeklinde söylenmesi yoluyla cümlede özne görünür hâle getirilebilir. Bu tür özneye de *dolaylı özne* denir: “*Bu kararlar, [Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından] alındı.*”, “*Bu kardeşimiz [hainlerce] şehit edildi.*” (Delice 2012: 162). Özne, görünür hâle getirilse de cümledeki edilgen çatı devam eder.

Edilgen çatı, cümledeki öznenin söylenmemesi veya bildirilmemesi üzerine kuruludur. Kılış fiilleri, eylemi gerçekleştirecek bir özne ve eylemin üzerinde gerçekleştirileceği bir nesne istedikleri için bu tür fiillere belli bir sistem çerçevesinde -(X)n-, -(X)l- eklerinden biri getirildiğinde cümledeki eylemi gerçekleştiren özne gizlenerek belirtili nesne belirtisiz nesne durumuna düşürülmüş ve ön plana çıkarılmış olur. Böylece, etken yapı edilgen bir yapıya çevrilir. Bu, aynı zamanda dil kullanımının psikolojik bir boyutudur. Üstünova, bu konuda etken çatı, edilgen çatıya dönüşürken öznenin yüzey yapıdan atıldığını, edilgenlik ekinin öznenin kestirilmemesi, bilinmemesi rolünü üstlendiğini, geçişli bir eylemin edilgen olmasının eksiz bir belirtme durumuna girmiş ad değerinde bir birim istediğini, bunun da özne değil, nesne olduğunu, sözde özne, gramerce özne gibi terimlerin bu karışıklıktan doğduğunu belirtir (2006: 248). Üstünova, geçişli-edilgen çatılı eylemlerin kılış bildirdikleri için kişi eklerinin tümüyle çekimlendiğini de belirtmiştir. Ayrıca, ona göre geçişli fiillere -(X)n-, -(X)l- ekleri getirilerek oluşturulan edilgen çatılar, nesneyi bağlarında taşırlar (2006: 248). Yani, onların bulunduğu yerde nesne de bulunmak zorundadır. Görüldüğü üzere, sözde özne diye belirtilenin aslında cümlelerin nesnesi olması, çünkü eylemdeki edilgenin kendisi olması söz konusudur. Yukarıda da ifade edildiği gibi edilgen çatılı fiillerin yüklem olduğu cümlelerde özne belirtmek istenirse bunun yolu bellidir. “*Çanakkale’nin Lâpseki ilçesindeki bir tarlada mozaikler bulundu.*” biçimindeki bir cümlede *mozaikler* sözcüğü nesnedir. Çünkü *bulun-* eylemine konu olan kendisidir. Ayrıca, böyle bir cümlede kimin mozaikleri bulduğunun da bir önemi yoktur. İstenseydi cümleye eklenir ve cümle “*Arkeologlar, Çanakkale’nin Lâpseki ilçesindeki bir tarlada mozaikler buldu.*” biçimine gelirdi.

Dil bilgisi çalışmalarında bir de *geçişli-edilgen / geçişsiz-edilgen, edilgen / meçhul* ayrımı ve tartışması bulunmaktadır. Bu da geçişli fiil / geçişsiz fiil ve oluş fiili / kılış fiili temelinden kaynaklanmaktadır. Bu konuda Yücel, -Il-, -(I)n- eklerinin geçişsiz fiillere gelmesiyle *okula gelindi, sınıfa girildi, bahçeye çıkıldı* örneklerinde de görüldüğü gibi fiilin gerçek öznesinin de sözde öznesinin de bulunmadığını, çatı özne ile yüklem bağlantısına dayandığına göre gerçek öznesi de sözde öznesi de bulunmayan bu yapıları edilgen çatıdan ayırmak gerektiğini belirtir. Bu tür yapıları öznesiz (meçhul) çatı olarak adlandırır (2011: 287). Delice ise, çatı ekleri olarak adlandırılan eklerin eklendikleri fiilin cümle içerisinde taşıdığı anlamın önemli olduğunu ve bunun söz konusu çatı eklerinin işlevlerini belirlediğini bildirir. “*Acı-*” fiili üzerinden vermiş olduğu örneklerle “*Tadı acı duruma gel-, acılaştır-*” anlamındaki *acı-* fiilinin “*Yağ acıdı.*” örneğinde oluş fiili olduğunu, “*Başkasının acılı durumundan üzüntü duy-*” anlamındaki *acı-* fiilinin “*Bu boş localar, boş sandalyeler karşısında yorulan sanatkârlara acıyordum.*” cümlesinde ise kılış fiili olduğunu belirtir (2009b: 420-421). Bu açıdan bakıldığında ise bir fiilin oluş veya kılış fiili olması onun cümledeki anlamıyla ilgilidir ve edilgen / meçhul çatı değerlendirmelerini de etkilemektedir. Bu konuda Delice, edilgen çatının kılış fiilleri ile kurulduğunu belirtir ve meçhul çatıya çalışmasında yer vermez (2012: 86). Çünkü ona göre -(X)n-, -(X)l- eklerini alan fiiller kılış fiili özelliği taşımaktadır ve çatı işlevleri de edilgenliktir. Bu

açından bakıldığında “Yağ acındı.” denemezken, “Bu boş localar, boş sandalyeler karşısında yorulan sanatkârlara acındı.” denebilir. Ayrıca, çalışmanın konusu göz önünde bulundurulduğunda bu cümlelerin yüklemine *acımlı* biçiminde uzatılması da ihtimal dâhilindedir. Delice, ayrıca çatı ekleri diye adlandırılan eklerin çatı işlevinin dışında yüklem olan fiile gelerek onun tabanında var olan anlamda yaptığı değişiklikleri çatı kavramının dışında değerlendirmiş ve görüngü terimini kullanarak alt başlıklarda kılışlama ve oluşlama işlevlerinden bahsetmiştir (2012: 89). *-(X)n-*, *-(X)l-* eklerini alan her kılış fiilinin edilgen olmadığını, fiilin cümledeki anlamına göre söz konusu eklerin eklendiği fiilde çatı işlevinin dışında oluşlama işleviyle de kullanıldığını belirtmiştir. *-(X)l-* eki özelinde *çöz-* fiilinin “Düğümlü, bağlı veya sarılı bir şeyi açmak.” anlamı ve “Yalnız göğsünün düğmelerini çöz.” örneğiyle kılış fiili olduğunu, bu fiilin üzerine söz konusu ek getirildiğinde “Çözme işine konu ol-” anlamındaki *çözül-* fiiline ulaşılacağını ve bu fiilin “Yolda yürürken ayakkabısının bağları çözüldü.” örnek cümlesinde de görüldüğü üzere artık bir oluş fiili olduğunu, *çözül-* eyleminin bir özneye ihtiyaç duymadan “ayakkabının bağları” nesnesi üzerinde kendi kendine gerçekleştiğini bildirmiştir (2009b: 424). Bu cümle, “(Arabada otururken (annesi tarafından) çocuğun ayakkabısının bağları çözüldü.” biçiminde kurulsaydı eylemin bir nesne üzerinde gerçekleşmesi için özneye ihtiyaç duyulduğundan edilgen çatı meydana getirilmiş olacaktır.

Edilgen / meçhul tartışmasından dolayı bazı araştırmacılar gerek müstakil başlıklar altında gerekse de edilgen çatı başlığının içinde onu edilgen çatıdan ayırmışlardır (Ergin 2009: 204; Gencan 1972: 337; Korkmaz 2003: 549; Yücel 2011: 290). Üstünova da bu duruma dikkat çekmiş ve geçişli-edilgen çatılı eylemler kılış bildirdikleri için kişi eklerinin tümüyle çekimlenirken, geçişsiz-edilgen çatılı eylemlerin yalnız üçüncü teklik kişiyle çekimlendiğini bildirmiştir (2006: 248). Böylece de oluş fiillerine gelen *-(X)n-*, *-(X)l-* eklerinin farklı bir durum ortaya çıkardığını belirtmiştir.

Görüldüğü üzere, *-(X)n-*, *-(X)l-* eklerini alarak oluşturulan çatılar konusunda araştırmacıların farklı görüşleri bulunmaktadır. Ancak, bu konuda dikkat edilmesi gereken en önemli konu, Delice'nin de belirttiği üzere bir fiil kök veya gövdesinin cümledeki anlamıdır. Dolayısıyla, bu araştırmadaki üst üste kullanımların çatı olarak edilgenlik çatısıyla ilgili olduğu görülmektedir. Burada edilgen çatı işlevindeki eklerin üst üste kullanımından söz etmek mümkündür.

Çatı konusunda incelenen fiillerin cümledeki kullanımlarına dikkat edilmesi durumu sadece bir çatı içerisindeki değerlendirmelerde değil, farklı çatılar arasındaki değerlendirmelerde de önem taşımaktadır. Farklı cümlelerde kullanılan bir fiilin almış olduğu aynı eklerle rağmen farklı çatıları oluşturması söz konusudur. Bu konuda, Türkçede dönüşlü çatıyı oluşturan eklerin edilgen çatıyı da oluşturabildiği görülmektedir. Dolayısıyla, bir karışıklığın önüne geçmenin en iyi yolu, edilgenliğin belirlenmesinde olduğu gibi tüm çatılar için verilecek örneklerin bir cümle içerisinde kullanılmasıdır:

Akşamki düğünden önce salon güzelce bezendi. (Edilgen)

Dışarı çıkmadan önce aynanın karşısında bezendi. (Dönüşlü)

Misafirlerin gelmesine az kala bütün yemekler hazırlandı. (Edilgen)

Gezmeye gideceğini duyunca beş dakikada hazırlandı. (Dönüşlü)

Böylece tek tek sözcük örnekleri vermenin meydana getireceği karışıklığın önüne geçilmiş olur. Çünkü, bir sözcüğün işlevi, kullanıldığı cümleyle en doğru biçimde ortaya çıkmaktadır. Aşağıda değinileceği üzere çatı ekleri denen eklerin farklı çatıları oluşturmanın yanında zamanla sözlük anlamlı yeni sözcükler oluşturup yapım eki olarak da kullanıldığı

görülmektedir. Bu türden cümle örnekleri söz konusu karışıklıkların da önüne geçecektir. Ancak, dil bilgisi çalışmalarının önemli bir kısmında çatı konusunda sadece fiil örnekleri verilmekle yetinilmiştir. Bu durum ise dilde birden fazla işlevi bulunan eklerin ve oluşturdukları sözcüklerin yeterince anlaşılmasını hatta birbirine karıştırılmasını beraberinde getirmiştir.

1.2. Aynı İşlevdeki Çatı Eklerinden Hangileri Üst Üste Gelebilir?

Hem aynı işlevdeki çatı eklerinin üst üste kullanımı hem de farklı işlevlerdeki çatı eklerinin üst üste kullanımı araştırmacılar tarafından farklı biçimlerde değerlendirilmiştir. Göksel ve Kerslake, bir eyleme bir sıra dahilinde birden fazla çatı eki eklenebileceğini, bu açıdan bakıldığında, bir eyleme edilgenlik eki geldiğinde ondan sonra gelebilecek tek çatı ekinin yine edilgenlik eki olacağını, bunun da çift edilgen yapılar oluşturduğunu belirtmiştir. Onlara göre edilgen çatı eki diğer tüm çatılardan sonra gelebilirken kendisinden sonra başka çatı eki gelemez (2005: 139). Üst üste kullanılan edilgenlik eklerinin bazı düzensizliklerin bahseden Göksel ve Kerslake, *söyle-n-il-*, *de-n-il-* ve *ye-n-il-* gibi fiilleri de örnek vererek bunların çift edilgenlik olmadığını, bunların tek kullanımlarıyla ikili kullanımları arasında anlam açısından bir fark bulunmadığını belirtmiş, ancak bunların kullanılma sebebine dair bir açıklamada bulunmamıştır (2005: 137). Çatı ekleri üzerinde kullanılabilen ekleri değerlendiren Gülsevin, bunları Türk dilinin ifade gücünü ekler marifetiyle arttırmasına güzel bir örnek olarak ifade etmiştir. Ona göre üst üste kullanılan çatı eklerinin ya pekiştirme ya da özne veya nesneyi değiştirme işlevi bulunmaktadır (1998: 126). Ayrıca Gülsevin, Türkiye Türkçesinde beş çatı ekinin üst üste kullanılabilirdiğini ve çatıyı en sondaki ekin tayin ettiğini belirtmiştir: *sev-in-dir-t-il-* (Fiil çatısı edilgenliktir.) (1998: 138). Delice ise, çatı eklerinin üst üste kullanılması durumunda her çatı ekinin diğerini sınırlamadığını, bu nedenle çatı kategorisinin var olan çatılarla belirlenmesi gerektiğini, "Ağaçlar kestirildi." cümlesinde çatının ettirgen-edilgen şeklinde belirlenmesi gerektiğini söylemiştir (2009a: 191). Korkmaz, Türkçede çatı eklerinin bir mantık çerçevesinde üst üste geldiğini ve her ekin üst üste gelemeyeceğini ve bunun dil mantığıyla ilgili olduğunu belirtmiştir (2003: 563). Çalışmanın konusu itibarıyla farklı işlevlerdeki çatı eklerinin üst üste kullanımı burada kesilip aynı işlevdeki çatı eklerinin üst üste kullanımına odaklanılacaktır. Bu konuda Gülsevin, üst üste kullanılan edilgen-meçhul çatı eklerinin fonksiyon arttırıcı ekler olduğunu ve bunlara *edilgen-meçhul çatının katmerli şekli* denebileceğini belirtir:

Kahvaltı erken saatlerde ye-n-mişti / ye-n-il-mişti.

İkramiyelerin dağıtılmasına başla-n-dı / başla-n-il-dı. (1998: 127)

Gülsevin, *katmerli ettirgenlik* olarak adlandırdığı ettirgenlik eklerinin üst üste kullanılmasını eylemin yapılmasında araya başka vasitanın, aracının eklenmesi olarak değerlendirmiştir:

Oğuz odunları kır-dır-t-tım

Topu ağaçtan düş-ür-t-tüler. (1998: 130).

Ayrıca Gülsevin, ikiden fazla üst üste kullanılan oldurgan-ettirgen çatı eklerinin pekiştirme, kuvvetlendirme amacıyla kullanıldığını belirtmiştir:

Kızını verene kadar etrafında beni çok dola-n-dır-t-tır-dı.

Yunanistan'ı hep zorlama ile kalk-m-dır-t-tır-dılar. (1998: 134)

Yücel, -(I)n- ekinin -(I)l- ekinden sonra kullanılabilirdiğini ve bu durumda genellikle edilgenliğin pekiştirildiğini belirtmiştir: *aranul-*, *başlanul-*, *beslenil-*, *bulunul-*, *denil-*, *istenil-* vb.

(2011: 288). Ergin de üst üste kullanılma durumuna dikkat çekmiş ve arka arkaya gelen iki pasiflik ve meçhul ekinin sadece şekil bakımından birbirini desteklediğini, mana bakımından tek ek yerini tuttuğunu, birbirlerinin fonksiyonunu değiştirmediklerini ve aynı fiile bunlardan biri veya ikisi getirilerek yapılan iki fiil arasında hiçbir mana farkının bulunmadığını belirtmiştir (2009: 205). “Katmerli faktitif”den de bahseden Ergin, bir fiilde birden dörde kadar faktitif eki bulunabileceğini, dörtten fazlasının kulağa hoş gelmediğinden kullanılmadığını belirtmiştir (2009: 212). Ancak Ergin, katmerli ettirgenlik kullanımının oluşturduğu durumdan ve kullanılma sebebinden bahsetmemiştir. Karpuz, çatıyla ilgili üst üste kullanımları dikkate alarak yeni terim önerileri sunduğu çalışmasında aynı işlevdeki çatı eklerinin üst üste kullanımlarından sadece ettirgenlik eklerinin üst üste kullanımına dikkat çekmiş bunları da *ettirtken* terimiyle karşılamıştır (2007: 653). Korkmaz, çatı eklerinin üst üste gelebilme durumunu değerlendirirken aynı işlevdeki çatı eklerinden edilgenlik-meçhullük ve ettirgenlik bildirenlerin üst üste gelebileceğini belirtmiştir (2003: 547/566). Yıldız, katmerli çatı kavramını değerlendirdiği yazısında katmerli ettirgenlik olabilmesi için *yaptıran + yaptıran + yapan (temizle-t-tir-di)* veya *yaptıran + yaptıran + yaptıran + yapan (temizle-t-tir-t-ti)* yapısının olması gerektiğini, ikinci yapıda bile anlamın zorlandığını, ettirgen çatı eki olarak adlandırılan her ekin üst üste gelmesinde katmerli yapıların oluşmadığını eklerin başka işlevlerinin (kılışlama, ilave ses, oldurganlık vb. gibi) de bulunduğunu, bunun da cümleden anlaşılabilirliğini belirtmiştir (2018: 1655-1656).

Yukarıdaki değerlendirmelerden edilgen-meçhul ve oldurgan-ettirgen çatı eklerinin üst üste kullanıldığını ve bunlardan çatı işlevinde bir değişiklik yapmayanın pekiştirme-kuvvetlendirme olarak ele alındığını anlamak mümkündür. Araya bir vasıta ekleyen iki ettirgenlik ekinin üst üste kullanımı bir kenara bırakılırsa pekiştirme diye belirtilen diğer üst üste kullanımların herhangi bir şeyi değiştirmedikleri görülmektedir.

Diğer çatı eklerinde aynı işleve sahip eklerin üst üste kullanımı görülmemektedir. Dil mantığı açısından bakıldığında aynı işlevli çatı ekinin üst üste kullanılmaması gerekir. Bu sebeple, araştırmacıların geneli böyle kullanımları pekiştirme, kuvvetlendirme olarak görmüştür. $-(X)n-$, $-(X)l-$ eklerinin ve ikiden fazla ettirgenlik ekinin üst üste kullanımını pekiştirme veya kuvvetlendirme olarak nitelendirmek yeterli değildir. Bu durumun dil içi sebepleri ortaya konmalı ve bu sebepler dairesinde bir adlandırmaya gidilmelidir. Bunlara son bölümde değinilecektir. Burada şunu da belirtmek gerekir ki, çatı eklerinin üst üste kullanımı konusunda kılış fiilleri üzerine gelen iki ettirgenlik eki ayrı değerlendirilmelidir. Bu konuda $-t-$ + $-tir-$ eklerinin üst üste kullanımlarını değerlendiren Delice, bu üst üste kullanımlarda 1. *ilave ses + ettirgenlik (çıkarttırmak, kapattırmak, koparttırmak)*, 2. *ettirgenlik + ettirgenlik (katmerli ettirgenlik) yapısı (açıklattırmak, ayırttırmak, boşattırmak, hecelettirmek, hesaplattırmak, kaşçettirmek, okuttırmak, parçalattırmak)*, 3. *kılışlama + ettirgenlik yapısı (bayılttırmak, boşalttırmak, kısalttırmak)* olmak üzere üç kategori tespit etmiştir (2009c: 162-164). Gülsevin ise, ikiden fazla üst üste gelen oldurganlık-ettirgenlik ekinin pekiştirme işlevli kullanıldığını belirtmiştir (1998: 134). Görüldüğü üzere, üst üste kullanılan iki ettirgenlik eki işlevde de bir değişiklik meydana getirmektedir. Ancak, böyle bir işlev değişimini ikiden fazla ettirgenlik eki kullanımında ve de $-(X)n-$, $-(X)l-$ eklerinin edilgen çatı işleviyle üst üste kullanımında görmek mümkün değildir. Araştırmanın konusu itibarıyla $-(X)n-$, $-(X)l-$ ekleri üst üste kullanıldığında üste gelen ekin bir işlev değişikliği oluşturmadığı, yani tek bir ekle oluşturulan yapıdan bir farkının olmadığı görülmektedir. Dolayısıyla bazı araştırmacıların bahsettiği gibi katmerli edilgenlikten söz etmek mümkün değildir. Türkiye Türkçesi metinlerinden seçilmiş cümle örneklerinde bunu daha açık bir biçimde görmek mümkündür:

Önde oturuyordum, sorular sordum sonunda, seminer sonrası odada kurabiye yenildi, çay içildi, ahbap olundu. (W-NE09C0A-0260-71) (Aksan, Y. et al., 2012)

Kültür, sadece bazı isimleri hatırlamaktan ibaret değildir, deniliyordu. (O. Atay, 1984: 54).

İstanbul ve Ankara'da konservatuvarlar kuruldu. Bu okullarda bestecilerimiz, yorumcularımız yetiştirdi. Değerli müzik yapıtları ortaya konuldu. (W-TI19E1A-4044-65) (Aksan, Y. et al., 2012)

1960'lara gelindiğinde, Batı'da popüleritesi artan postmodernizm daha sık kullanılmaya başlandı. (W-MG03A4A-1036-17) (Aksan, Y. et al., 2012)

Hastanın şiddetle öksürmesi istenilir. (W-UI19C3A-3336-5) (Aksan, Y. et al., 2012)

Bu ve bunlara benzer özellikler, devlet adamlarında aranılır. (W-SH42C4A-0495-1) (Aksan, Y. et al., 2012)

Resim ve video işleme gibi uygulamalar zaten yıllardır çoklu işlemcilerle göre optimize edildiklerinden, benchmark değerlerinin yüksek olması bekleniliyor. (W-RC40E1B-2877-1) (Aksan, Y. et al., 2012)

Bu yazıda benim hayatımın insanları ve cemiyetimizi öğrenmek için girişmiş olduğum bir tecrübe olduğu söyleniliyordu. (A. Hamdi Tanpınar, SAE, 2008: 270)

Ve ne yazık ki çoğu zaman dünkü insanın yanılığları, bugün de aynı tarzda yaşanılıyor. (W-KH13C4A-1481-4) (Aksan, Y. et al., 2012)

Yukarıdaki örneklerde ünlü ile biten kılış fiillerine önce $-n-$ eki getirilerek edilgen çatı oluşturulmuş, ardında da $-(X)l-$ eki, sanki edilgen çatı oluşturulmamış gibi tekrar getirilmiştir. Yani bu cümlelerde *yendi, deniyordu, kondu, başlandı, istenir, aranır, bekleniyor, söyleniyordu, yaşanıyor* biçimleri kullanılsa da cümlenin ifade ettiği anlamda ve cümlenin öğelerinde bir değişiklik meydana gelmemektedir. Türkiye Türkçesinde bu türden kullanımları artırmak mümkündür. Hatta, $-(X)n-$ ekiyle edilgen çatı oluşturulan her fiil, bu türden ikili kullanımlara açıktır. Ancak, burada bir fark vardır. l ünsüzüyle biten fiillerden $-(X)n-$ ekiyle edilgen çatılar oluşturulduktan sonra ikinci bir edilgenlik eki olarak $-(X)l-$ ekini getirmek dilin sesletimi açısından pek işlevsel değildir. Çünkü *bil-, del-, sil-* gibi l ünsüzüyle biten bir fiilden edilgen çatı oluşturmak için $-(X)n-$ eki kullanılır ve *bil-i-n-, del-i-n-, sil-i-n-* biçimleri oluşturulur. Bunların tekrar *bil-i-n-i-l-, del-i-n-i-l-, sil-i-n-i-l-* biçimlerini oluşturmak l ünsüzlerini art arda sesletim zorluğu sebebiyle pek istenen bir durum değildir. Dolayısıyla edilgen çatı eklerini üst üste kullanım sistemi büyük oranda ünlüyle biten fiillerde işlemektedir.

1.3. $-(X)n-$, $-(X)l-$ Çatı Ekleri Fiilden Fiil Yapım Eki Olarak Kullanılır mı?

Türkçede ekler genellikle yapım ve çekim ekleri olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Tanımlama ise yapım eklerinin mevcut kök ya da gövdelerden yeni fiil veya isim gövdeleri yapan ekler olduğu, çekim eklerinin ise kelimeler arasında geçici anlam ilişkileri kuran ekler (Başdaş 2006: 1) olduğu yönündedir. Türkçede yapım ve çekim işlevlerini yerine getiren ekler bellidir ve birbirlerinden kesin çizgilerle ayrılmışlardır. Ancak, Türkçede bazı çekim eklerinin sözlüksel anlam belirleme özelliği olmayan; yani türetim (yapım) özelliği olmayan eklerin geldiği kelimenin anlamını değiştirir bir biçimde kullanıldığı da görülmektedir. Türkçe dil bilgisi çalışmalarında çatı ekleri arasında değerlendirilen $-(X)n-$, $-(X)l-$ eklerinin işletme eki mi, türetme eki mi yoksa ara ekler mi (yani ikisinden de özellikler barındıran) olduğu bir karışıklık arz etmektedir. Kimi araştırmacılar, söz konusu ekleri fiilden fiil yapma/eylemden eylem yapma ekleri arasında değerlendirip hem çatı eki özelliklerine hem de fiilden yeni anlamda fiiller türeterek türetme eki özelliklerine dikkat çekmişlerdir (Korkmaz 2003: 123; Banguoğlu 2004: 274; Vural-Böler 2014: 178; Eker 2017: 283). Ergin, fiilden fiil yapma ekleri içerisinde

değerlendirmiş; ancak sadece çatı özelliklerinden bahsetmiştir (2009: 200). Özçelik ve Erten, söz konusu ekleri fiilden fiil yapan ekler başlığı altında ele almalarına rağmen çatı oluşturan bu ekleri fiilden fiil yapan diğer eklerden ayırarak değerlendirmişlerdir (2011: 93). Başdaş, çatı eklerini hem yapım hem de çekim özellikleri taşıyan üçüncü grup ara ekler içerisinde değerlendirmiştir (2006: 5). Gülsevin ve Boz, Eski Anadolu Türkçesi üzerine yaptıkları çalışmada çatı eklerini türetme ekleri kategorisinde değil, işletme ekleri kategorisinin öge belirleyici işletme ekleri alt başlığı içerisinde ele almıştır. Fiilden fiil türetme ekleri başlığı altında ise çatı ekleri haricindeki eklere yer vermişlerdir (2013: 61/109). Delice ise, işlevsel ek tasnifi denemesinde çatı eklerini fiil üzerinde kullanılan *olumsuzluk*, *şahıs* ve *kip* ekleriyle birlikte genişletme ekleri içerisinde ele almıştır (2000: 226). Görüldüğü üzere Türkçe dil bilgisi çalışmalarında çatı eklerine yaklaşımlar birbirinden farklılıklar arz etmektedir. Genelde çatı eklerinin tümünün özelde ise bu çalışmaya konu olan eklerin her şeyden önce fiillere gelerek onlardan yine fiiller oluşturduğu bir gerçektir. Burada özellikle türetim veya yapım sözcükleri kullanılmamıştır. Çünkü, fiillere gelen bu eklerin türetme eklerinin belirgin özelliği olan anlam değiştirme özelliklerinden temelde yoksun oldukları, eklendikleri fiili söz dizimi açısından etkiledikleri açıktır. Ancak, bu demek değildir ki, söz konusu ekler belli durumlarda belli fiiller üzerinde türetim, yapım özellikleri göstermezler. Bu konuya çalışmasında yer veren Eker, çatı eklerini *leksikal*, *biçim bilgisel* ve *söz dizimsel* olmak üzere üç düzeyde değerlendirmek gerektiğini, her *-(ı)l-* ekinin edilgenlik çatısı, her *-n-* ekinin ise dönüşlülük/edilgenlik çatısı kurmayacağını belirtmiştir. Ayrıca, çatı eklerinin morfolojik sınıflandırmasının araştırmacıyı her zaman doğru sonuca götürmeyeceğini, bu nedenle eylem çatılarını morfosentaktik yapıda, söz dizimindeki işlev, görev ve anlam üçgeninde araştırmak gerektiğine dikkat çekmiştir (2017: 284). Korkmaz da bu çalışmaya konu olan ekleri değerlendirirken hem çatı eki olma hem de özel anlamda yeni kelimeler türetme özelliği taşıdığını belirtmiştir (2003: 127-130). Vural ve Böler de çatı eklerinin türetme özelliklerine dikkat çekmiş ve bazı çatı eklerinin çatı eki olma özelliklerini kaybederek kaynaşma, anlam kayması veya kalıplaşma yoluyla işlev değişmesine uğrayarak türetme / yapım eki özelliği kazandığını belirtmiş ve *inan-*, *konus-*, *tuttur-*, *yırt-* gibi fiilleri örnek olarak vermiştir (2014: 178). Üstünova da *-n-* ekini ele aldığı çalışmasında geldiği kökle kaynaşan, kökü kullanımda olmayan *-n'li* tabanların dönüşlü sayılmayacağını, bunlardaki ekin türetme eki olduğunu; *-lAn* ekiyle genişleyen, kendi kendine olma bildiren, bir durumdan başka duruma geçişi anlatan eylemlerin dönüşlü sayılmaması gerektiğini; kökteki temel anlamdan uzaklaşarak mecaz anlam yüklenen *-n'li* tabanlardaki ekin çatı eki olmayacağını belirtmiştir (2016: 691). Başdaş da, yapım ekleri arasında sayılan bazı eklerin eklendikleri kök veya gövdelerden her zaman sözlüksel değer taşıyan yeni bir kelime türetmeyip işlevleri bakımından çekim eklerine yaklaştığını, aynı şekilde bazı çekim eklerinin de çeşitli sebeplerle kalıplaştığını ve kelimeler arasında ilişki kurma işlevini kısmen veya tamamen kaybederek yerine göre türetme görevi üstlendiğini belirtmiştir (2006: 1). Ona göre hem yapım ekleri hem de çekim ekleri özellikleri gösteren; yani bunların kesişme noktasında yer alan bu ekler içerisinde çatı ekleri de bulunmaktadır (2006: 5). Lübimov, çatı eklerinin gramer ve leksik olmak üzere iki görevinin bulunduğunu, Türkiye Türkçesinde çatı ekleri yardımıyla hem fiillerin gramer şekillerinin hem de yeni anlamlı fiillerin meydana getirildiğini ve bu iki görevin karıştırılmaması gerektiğini belirtir (1963: 155). Esasında yapım eki özelliği göstermeyen birer çatı eki olan *-(X)n-*, *-(X)l-* eklerinin özellikle kalıplaşma vasıtasıyla eklendikleri kelimelerden yeni anlamlı kelimeler türetmeleri önemli bir özelliktir. Korkmaz, Türkçedeki kalıplaşma yoluyla yeni anlamlı kelimelerin oluşmasını herhangi bir kelime ile birleşen çekim veya yapım ekinin, türetim yoluyla yaptıklarımızda olduğu gibi, bilinen belirli göreviyle kullanılmayıp, eklendiği kelimeyle beklendiğinden ayrı, yeni bir anlam meydana getirecek tarzda birleşip

kaynaşma olarak değerlendirmiştir (2011: 1). Gerçekten de -(X)n-, -(X)l- çatı eklerinin kalıplaşma, yan anlam veya mecaz anlam kazanma gibi yollarla türetim eki işlevini de karşıladıkları görülmektedir. Ancak, elbette bu yapılar uzun bir kullanım geçmişine sahiptir. Zaten kalıplaşmayı veya mecazlaşmayı sağlayan da budur. Bu açıdan bakıldığında *daoran-*, *değın-*, *kazan-*, *kon-* “1. kuş, kelebek, uçak, toz vb. bir yere in- 2. yolculukta geceyi geçirmek için bir yerde kal-, konuk ol- 3. Kısa bir süre için bir yere yerleş-, bir yeri yurt edin- 4. *mec.* Bir şeyi emeksiz edin- (TDK 2005: 1208)”, *san-*, *tüken-*, *üşen-*, *yen-*; *kurul-* “kasıl-, övünür bir biçimde davran-“, *yorul-*, *üzül-*, *yanıl-* vb. fiillerin kökleri üzerine gelen eklerin yeni anlamlar türettikleri bir gerçektir. Bu durum, diğer çatı ekleri için de geçerlidir: *barış-*, *değiş-*, *seviş-* “cinsel ilişkide bulun- (TDK 2005: 1743), *çıldır-*, *otur-*, *emzir-* vb. Bu ve benzeri fiillerin artık kök anlamlarının değişikliğe uğradığı ve sözlük anlamlı yeni fiillerin türediği görülmektedir. Yani, fiilin anlamını değiştirmeden onun söz dizimindeki durumunu değiştiren çatı ilgisi artık kalmamıştır.

Ek birleşmesi ve kalıplaşarak işlev değiştirmesi olayına çalışmanın konusu itibariyle +lA-n- > +lAn- ekini de örnek göstermek mümkündür. +lA- eki, Türkçenin en yaygın isimden fiil yapma eklerindedir. Bu ek, isimden fiil yapma işlevinde -n- dönüşlülük ve edilgenlik ekiyle genişletilerek bir birleşik ek meydana getirmiştir. Korkmaz'ın ifadesiyle +lAn- < +lA-n- biçiminde kaynaşma meydana gelerek birleşik bir ek oluşmuştur (2003: 119). Bu birleşik ekte oluşturulan fiillerin günümüz Türkiye Türkçesinde +lA- biçiminde kullanımları bulunmamaktadır. Eğer eklendiği kelimedede söz konusu birleşik ek, +lA-n- biçiminde bölünebiliyorsa orada birleşik olarak bir isimden fiil yapma eki değil, +lA- biçiminde bir isimden fiil yapma eki ve -n- biçiminde de bir çatı eki bulunmaktadır. *Dertlen-*, *evlen-*, *hoşlan-*, *huylan-*, *ilgilen-*, *kullan-*, *kuvvetlen-*, *tüylen-*, *yaşlan-* vb. kelimeler birleşik ek kullanımına örnektir. Buna karşılık; *hatırla-n-*, *kucakla-n-*, *kutla-n-*, *rastla-n-*, *temizle-n-*, *ütüle-n-* vb. kelimeler ise birleşik ek bulunmayan kullanımı örnektir. Bu kelimeler edilgenlik eki aldıkları için tekrar üzerlerine -(X)l- ekini almazlar. Ancak, birleşik ek grubundakiler *edilgen* yapılmak istendiğinde üzerlerine -(X)l- ekini alabilirler: *dertlenil-*, *evlenil-*, *hoşlanıl-*, *huylanıl-*, *ilgilenil-*, *kullanıl-*, *kuvvetlenil-*. Bir sonraki başlık altında değinileceği gibi üst üste kullanımların bir kısmı da bu ayrımın yeterince yapılmamasından kaynaklanmaktadır.

Türkçede kalıplaşma, kaynaşma, mecazlaşma ve birleşme yollarıyla -(X)n-, -(X)l-eklerinin fiilden fiil yapma eki özellikleri kazandığı ve sözlüksel anlamlı yeni kelimeler türettiği görülmektedir. Dolayısıyla, -(X)n-, -(X)l- çatı eklerinin bu özelliklerine de dikkat çekilerek yapım eki özelliği kazanmış olanların üzerine gelen edilgenlik eklerinin, aynı işlevle üst üste kullanılan çatı eklerinden ayırt edilmesi ve dil bilimsel uzatım olarak değerlendirilmemesi gerekmektedir.

1.4. Edilgen Çatı Eklerinin Üst Üste Kullanılma Sebepleri Nelerdir ve Bu Yapılar Nasıl Adlandırılabilir?

Türkçe dil bilgisi çalışmalarında -(X)n-, -(X)l- eklerinin çatı işleviyle üst üste kullanımlarından bahsedilmiş, ancak genellikle ya sebeplerinden bahsedilmemiş ya da sebep olarak sadece aslen dönüşlü çatı eki olan -(X)n- ekinin dönüşlülük özelliğinin ağır basmasından dolayı edilgenliği pekiştirmek için tekrar aslı edilgenlik eki olan -(X)l- ekinin getirildiği ileri sürülmüştür. Ancak, dildeki işleyişin esnekliği, yapıların birden çok işlevinin bulunuşu sebeplerinden ötürü söz konusu üst üste kullanımın başka sebepleri de olmalıdır.

Türkçe, eklemeli yapıya sahip bir dil olmanın yanında üst üste gelen eklerin hem ünlü hem de ünsüz özellikleri açısından birbirine uyması gereken bir dildir. Bunun yanında, Türkçede bazı eklerin ünlüyle veya ünsüzle biten kelime kök veya gövdelerine eklenmesinde

de bir sistem görülmektedir. Bu sistemin görüldüğü alanlardan biri de Oğuz grubu Türk lehçelerinden biri olan Türkiye Türkçesindeki edilgenlik eklerinin eklenme sistemidir. Türkiye Türkçesinde ünlüyle veya *l* ünsüzüyle biten fiil kök veya gövdelerine *-n-* / *-(X)n-* biçimlerinde gelen edilgenlik eki, *-l-* ünsüzü hariç diğer ünsüzlerle biten fiil kök veya gövdelerine *-(X)l-* biçimlerinde gelmektedir. Bu da Türkçenin sahip olduğu ses düzeni sisteminin bir parçasıdır. Ses düzeni çerçevesindeki bu eklenme sistemi neticesinde aslen dönüşlü çatı eki olan *-(X)n-*'nin edilgen çatılar kurmak için de kullanıldığı görülmektedir. Bazı araştırmacıların dikkat çektiği üzere, Türkçenin işleyiş sisteminde genellikle dönüşlü çatılar kuran *-(X)n-* ekinin edilgenlik çatılar kurmak için de kullanılması dil kullanıcıları nazarında edilgenliğin ifadesi için yeterli görülmemiş olabilir. Bunun neticesinde de edilgenliğin ifadesinde genellikle tercih edilen *-(X)l-* ekinin kullanılma kısıtlılığı ortadan kalktığı için önceki edilgen yapının üzerine tekrar gelir. Bazı araştırmacılar (Eker 2017: 287; Ergin 2009: 204; Gülsevin 1998: 127; Korkmaz, 2003: 547; König 1983: 118; Yücel 2011: 288) tarafından ifade edildiği gibi aslen dönüşlülük eki olan ve edilgenlik ifadesi zayıf olan bir ekin üzerine edilgenliği pekiştirme, belirsizlikten kaçma amacıyla tekrar bir edilgenlik eki getirilmiştir. Ancak, bu tür yapılar, dil kullanıcıları nazarında dönüşlü+edilgen çatı olarak değil, iki çatı eki olmasına rağmen sadece edilgen çatı olarak görülmektedir. Dolayısıyla, bu üst üste kullanımda ilk gelen ekin dönüşlü çatı eki olarak görülmesinden çok, kelimenin gövdesine aitmiş gibi düşünüldüğü ve hiçbir edilgenlik eki kullanılmamış gibi ikinci bir ekin kullanıldığı görülmektedir. Bu durum, söz konusu üst üste kullanım için pekiştirmenin dışında başka dil içi sebeplerin de aranmasını gerekli kılmaktadır.

Bu açıdan bakıldığında *-(X)n-* ekinin yapım eki özelliği kazanmasının ve bunun neticesinde örneksemelerin oluşmasının da bu duruma sebep olduğu söylenebilir. Bir önceki bölümde ifade edildiği gibi *-(X)n-* eki kalıplaşma, kaynaşma, mecazlaşma ve birleşme yollarıyla fiil kök veya gövdelerine gelerek onlardan sözlüksel anlamlı yeni fiiller türetebilmektedir. Bu özelliği onun çatı işlevinden farklı bir durumdur. *Davran-*, *değin-*, *düşün-*, *inan-*, *kazan-*, *kon-* "1. kuş, kelebek, uçak, toz vb. bir yere in- 2. yolculukta geceyi geçirmek için bir yerde kal-, konuk ol- 3. Kısa bir süre için bir yere yerleş-, bir yeri yurt edin- 4. *mec.* Bir şeyi emeksiz edin- (TDK 2005: 1208)", *san-*, *tüken-*, *üşen-*, *yen-* gibi fiillerdeki *-(X)n-* ekinin çatı işlevlerinin kalmadığı görülmektedir. Bu eylemler edilgen yapılmak istendiğinde *n* ünsüzüyle bittikleri için *-(X)l-* ekini alabileceklerdir:

Konuklara iyi davranıldı.

Çalışmada bunlara değinildi.

Gereği düşünüldü.

Sesin dışarıdan geldiği sanıldı.

Bizim takım yenildi.

vb. Bu durum, yapım eki özelliği kazanmamış ve edilgenlik çatısı oluşturmak için kullanılan *-(X)n-* ekinden sonra edilgenlik eki olan *-(X)l-*'nin tekrar kullanılmasına yol açmaktadır. Örneksime olarak değerlendirilebilecek bu olay, dil kullanıcılarını sanki ilk edilgenlik ekini çatı eki değilmiş gibi kodlamaya ve tekrar bir edilgenlik eki kullanmaya yöneltmektedir: "Dışarıdan yemek iste-n-di." demek yeterken "Dışarıdan yemek iste-n-il-di.", "Kıyafetler valize ko-n-du." demek yeterken "Kıyafetler valize ko-n-u-l-du.", "Çalışmayla ilgili çok şey de-n-di." demek yeterken "Çalışmayla ilgili çok şey de-n-il-di.", "Yemekler ye-n-di." demek yeterken "Yemekler ye-n-i-l-di." denmektedir. Önceki, *-(X)n-* (yapım eki) + *-(X)l-* (edilgen çatı eki) yapısı örneksime yoluyla *-(X)n-* (edilgen çatı eki) + *-(X)l-* (edilgen çatı eki) yapısını ortaya çıkarmaktadır. Bu konuda, Deny'nin çalışmasını Türkçeye çeviren Elöve'nin *ye-n-il-* örneğine "şimdiki

inlamızda *n*, *ñ* farkı gözetilmediğinden *yen-mek* “ekl edilmek” (=ye-n-mek), *mağlubetmek* (=yen-mek); *yen-ilmek* “ekl edilmek” (=ye-n-il-mek), *mağlubedilmek* (=yen-il-mek) gibi şekil ve söyleniş birliği yüzünden *mana* karışıklıklarından *kurtulunamıyor.*” açıklamasını yaparak burada dikkat çektiğimiz farklı işlevlerdeki üst üste iki kullanım durumundan bahsetmiştir (Deny 1941: 353). Elöve’nin de dikkat çektiği üzere iki farklı durumdan birinin örneksenmesi söz konusudur. Bu konuda +*lAn-* ekinin yapısının üst üste kullanıma olan etkisi ve oluşturduğu örneksene yapılar da dikkat çekmektedir.

Malzemenin tamamı kullan-ı-l-dı.

Böylesi işler için boşa dertlen-i-l-di.

Bir inat uğruna evlen-i-l-di.

cümlelerinde bir üst üste kullanım görülmezken;

Aynı maddeye toprağın altında da rastla-n-ı-l-dı.

Akşama kadar nöbet yerinde bekle-n-i-l-di.

Artık, daha sıkı çalışmaya başla-n-ı-l-dı.

gibi cümlelerde +*lAn-* isimden fiil yapım ekinin etkisiyle +*lA-* (isimden fiil yapma eki) + *n-* (çatı eki) + *-(X)l-* (çatı eki) biçiminde bir üst üste kullanım ortaya çıkmaktadır. Bu açıdan bakıldığında *-(X)n-*, *-(X)l-* eklerinin üst üste kullanımında örneksenmenin önemli bir payının olduğu görülmektedir.

Çalışmaya konu olan eklerin üst üste kullanımlarının sebeplerinin yanında bu durumun dil bilgisinde nasıl adlandırılacağı da önemlidir. Bu konuda çoğunlukla *katmerli edilgenlik* ve *katmerli çatı* terimleri kullanılmaktadır. Ancak, yukarıda da belirtildiği üzere edilgenlik eklerinin üst üste kullanımlarda ettirgen çatı eklerinin ikiye kadar üst üste kullanımlarına benzer bir durum yoktur. Ettirgenliğin derecesi artırıldığı için katmerli bir ettirgenlikten söz etmek mümkündür. Ancak, çalışmamıza konu olan kullanımlarda tek ekin veya iki ekin kullanılması çatı namına bir şeyi değiştirmedeği için söz diziminde de bir değişiklik yapmamaktadır. Dolayısıyla çift çatı, katmerli çatı gibi üst üste gelen eklerin iki farklı işlevde kullanımını çağrıştıran ve diğer katmerli yapılarla karıştıran bir adlandırmanın tekrar gözden geçirilmesi gerekmektedir.

Çalışmaya konu olan üst üste kullanımların Türk dilinin başka dil bilgisi kategorilerinde de görülen ek yığılması veya dil bilgisel uzatım / dilbilimsel uzatım terimleriyle karşılanması daha uygun görülmektedir. Bu konuda Eker’in kısa da olsa değerlendirmesi önemlidir. Eker, edilgenlik çatısında bazen *-n-* + *-l-* (*de-n-il-*, *söyle-n-il-*, *ye-n-il-*) biçiminde bir ek yığılmasının (pleonasm/tautology) bulunduğunu belirtir (2017: 286-287). Yılmaz da ikili çatı sorununu ele aldığı çalışmasında *çifte pasiflik* (*ek yığılması*) adlandırmasıyla konuya kısaca değinmiştir (2003: 270). Türkçedeki ek yığılması olaylarını değerlendiren Korkmaz, Türkçenin tarihî ve çağdaş lehçelerinden örneklerle konuyu açıklamış ancak bu çalışmanın konusu olan biçim bilgisel uzatıma değinmemiştir. Ona göre ek yığılması (pleonasmus), bir ekin yahut aynı vazifeyi gören şekilce farklı eklerin kelime içinde arka arkaya sıralanmasıdır (1960: 173). Korkmaz, ilk bakışta sebepsiz ve dolayısıyla lüzumsuz bir tekrarlanma gibi görünen ek yığılması olaylarının gerisinde birtakım filolojik ve psikolojik sebeplerin bulunduğunu belirtir ve bu sebepleri şöyle sıralar: 1. Bir ekin terkedilip yerini başka bir ek ile değiştirmesi sırasında yine dilin bünyesinden doğan birtakım sebeplerle eski ekin düşmeyip o kelimedede kalması ve aynı vazifeyi gören yeni ekin de onun üzerine getirilmesi, 2. Üst üste gelen eklerden birinin, daha doğrusu birincisinin vazifesi bakımından bir kalıplaşmaya uğraması, 3. İki ekin yahut bir ek ile bir edatın kaynaşım

birleşik bir ek veya edat meydana getirmesi, 4. Ekin zamanla herhangi bir kelime içinde şekil ve vazifesi bakımından eriyip o kelime ile bir şekil birliği meydana getirecek tarzda kaynaşmış olması, 5. Dilimizde Arapça çokluk şekilleri ile yerleşmiş, fakat yeniden Türkçe +*lAr ve Arapça +ât* ekleri ile genişletilmiş bulunan kelimelerin olması, 6. İlk ekin yeni bir fonksiyon ile gelişmiş olması (1960: 175-180). Korkmaz, bütün bu ek yığılması olaylarının ise temelde iki sebepten ileri geldiğini belirtmiştir: 1. Herhangi bir ekin işlek olan vazifesinin aynı ek veya aynı nitelikte başka bir ek ile kuvvetlendirilmesi, 2. Gerçekte yahut dil hafızasında aşınmaya uğramış olan bir ekteki vazifenin tazelenmesi. (1960: 180). Görüldüğü üzere Türkçede ek yığılmasının pek çok sebebi ve bu sebeplerin ortaya çıkardığı birçok örnek bulunmaktadır.

Türkiye Türkçesindeki örneklerinden yola çıkarak dilbilimsel uzatım konusunu işlediği çalışmasında Sarı, artık unsurların en az çaba ilkesinin zıddı bir durum ifade ettiklerini belirtmiştir (2015: 1015). Sarı, dilbilimsel uzatım olarak nitelendirdiği bu artıklığın nedenlerini birincil ve ikinci olarak belirtmiş ve birincil sebepler olarak şunları vermiştir: 1. Bir sözlüksel unsurun bir anlamsal bileşenini vurgulaması, 2. Anlatımı pekiştirme ve güçlendirmesi, 3. Anlatımdaki çeşitli eksiklikleri gidermesi, 4. İletinin anlamsal kaybını engellemesi, 5. İşlevselliği azalmış bazı işaretleyicilerin anlamsal içeriklerinin yeniden işaretlenmesi. İkincil sebepler olarak ise, çeviri sonucunda veya türetkenliğini kaybetmiş unsurlara bağlı ortaya çıkmayı, bir bakıma sözlükselleşmeyi vermiştir (2015: 1017). Uzatım türleri olarak ise, *biçimbilgisel uzatım, sözdizimsel uzatım, anlamsal uzatım, eylemsel uzatım, akronim uzatımları ve ikileme uzatımları* gibi türlerden bahsetmiştir (2015: 1020-1030). Görüldüğü üzere Korkmaz, Türk dil bilgisindeki bu olayı biçimbilgisi açısından değerlendirdiği için adlandırmayı *ek yığılması* biçiminde yapmıştır. Sarı ise, dilin biçim bilgisel, söz dizimsel, anlamsal, eylemsel gibi çeşitli biçimlerde uzatımını değerlendirmeye alarak söz konusu olayın Türk dilinin pek çok alanında bulunduğunu örneklerle ortaya koymuştur. Dolayısıyla da daha geniş bir açıdan ele aldığı bu konuyu *dilbilimsel uzatım* olarak adlandırmıştır.

Bu araştırmanın konusunu ilgilendirmesi sebebiyle dilbilimsel uzatımın biçim bilgisel boyutu üzerinde durmak gerekmektedir. Biçim bilgisel boyut, eklerin üst üste kullanımıyla ortaya çıkmaktadır. Yapım eklerinden çekim eklerine varıncaya kadar biçim bilgisinin her alanında görülebilir. Bu konuda Lehmann'ın mesajın taşıdığı anlama hiçbir katkısı olmayan parçaları artık, fazla olarak değerlendirdiği (2005: 120) görüşünden yola çıkılacak olursa biçim bilgisinde de üst üste kullanılan aynı işlevlerdeki eklerin bu gruba girdiği görülecektir. Bu açıdan bakıldığında Sarı'nın da ifade ettiği gibi anlamsal içeriğini kaybedip eklendiği kök veya gövdeyle bütünleşme, o kök veya gövdeye herhangi ekstra bir anlam içeriği katmaz ve bu durum sözlükselleşmeyi de beraberinde getirir. Bunun sonucunda da anlamsal içeriğini kaybeden eke dair işlevin tekrar işaretlenmesi ihtiyacı uzatımı oluşturur (2015: 1020). Bu biçim bilgisel uzatımın bir boyutudur. Bir de herhangi bir sözlükselleşme olmadan bir ekin kendi işlevindeki başka bir ek üzerinde kullanılması boyutu bulunmaktadır. Burada ilk ek, kendi işlevini kaybetmemesine rağmen üzerine aynı işlevde bir daha getirilmektedir. Bu da dil bilgisel uzatımın biçim bilgisel boyutlarından biridir. İlk ekin işlevini kaybetmemesini "*yemekler yenildi, yemekler yendi; elbiseler konuldu, elbiseler kondu vb.*" örneklerinde görmek mümkündür. Hem uzatımsız hem de uzatımlı biçimleri aynı işlev için dilde kullanılmaktadır.

Lehmann, dil bilgisi düzeyinde görülen uzatımı *hypercharacterization* olarak adlandırmıştır. Onu *pleonasm*'ın kendisi değil, bir türü olarak vermiş ve bu durumun bir dilde dil bilgisi boyutunu ilgilendirdiğini belirtmiştir (2005: 135). Ayrıca Lehmann, bunun söz dizimi, çekim, türetim ve birleşik yapılar olmak üzere dört alanda görüldüğünü İngilizce ve Almancadan alınmış örneklerle ortaya koymuştur (2005: 136-148). Sarı da buradan yola çıkarak

ikiden fazla ettirgenlik ekinin kullanılmasını bir dilbilimsel uzatım olarak değerlendirmiştir. Bu konuda *yap-tır-t-tır-* örneğini vermiş ve sondaki *-tır-* ekinin uzatım olduğunu, aynı anlamın *yaptırt-* ile de sağlanabileceğini belirtmiştir (2015: 1020-1021). Ayrıca Sarı, Türkçedeki biçim bilgisel uzatımlar ilgili *çilingircilik, bakkalcı, hamalcı; pek çok insanlar; içeriye, dışarıya* gibi örnekler de vermiştir (2015: 1021-1024).

Dilbilimsel uzatımın biçim bilgisel boyutunun sadece Türkçede değil, diğer dünya dillerinde de var olduğu görülmektedir. Bu konuda İngilizce temelinde söz konusu uzatımın çeşitli türlerinden yola çıkılarak *overcharacterization* (Booij 2007: 273), *affix pleonasm* (Gardani 2015: 542), *pleonasm* (Lehmann 2005: 120), *hypercharacterization* (Lehmann 2005: 135) gibi adlandırmalar yapılmıştır. Bu konuyu *affix pleonasm* olarak ele alan Gardani, çalışmasının ek uzatımının tiplerinden bahsettiği bölümünde çeşitli dünya dillerinden örnekler verirken Türkçe için Aslı Göksel'e dayandırdığı *gid-il-ebil-(in)-ir* örneğini verir ve burada *-il/-in* edilgenlik eklerinin iki kere kullanıldığından bahseder. Bu durumu da eke dayalı uzatım (*affix pleonasm*) olarak nitelendirir (2015: 542-543). Gardani'nin burada dikkat çekmiş olduğu durum, bir ek yığılması/eke dayalı uzatımdır. Çünkü, *gidilebilir* kullanımı yeterliyken üstüne tekrar aynı işlevde bir ek getirilmiştir. Ancak, bu çalışmada dikkat çekilen durumdan biraz farklıdır. Çünkü, biri asıl, biri yardımcı olmak üzere söz konusu örnekte iki fiil bulunmaktadır ve çatıyı karşılamak için ikisinin üzerine de aynı işlevde çatı ekleri getirilmiştir. Bu çalışmada dikkat çekilen durum ise tek bir fiil üzerine üst üste getirilen aynı işlevdeki edilgenlik ekleridir. İkisi de biçim bilgisel uzatım anlamında aynı kapıya çıkmakta, ancak aralarında ufak bir fark bulunmaktadır.

Yapılan araştırmalardan anlaşıldığı kadarıyla uzatım olayının Türkçede farklı sebepleri ve farklı örnekleri bulunmaktadır. Ancak, araştırmacıların en çok üzerinde durduğu sebepler kalıplaşma, işlev değiştirme ve işlev yitimi gibi sebeplerdir. *-(X)n-*, *-(X)l-* eklerinin üst üste kullanımı da biçim bilgisi açısından bir dilbilimsel uzatım veya başka bir adlandırmayla ek yığılması olayıdır. Söz konusu bu uzatımın sebepleri olarak ise önceki ekin bazı fiil kökleriyle birleşip kaynaşarak sözlüksel anlamlı fiil gövdeleri oluşturması, sözlüksel anlamlı yeni kelimeler oluştururken yapım eki işlevini üstlenerek işlev değiştirmesi, *-(X)n-* ekinin edilgenlik işlevinin zayıf olması gibi sebepler sayılabilir. Ancak, bu sebeplere Türkçedeki uzatım sebeplerinin biri olan ve çalışmaya konu olan eklerin üst üste kullanımında da etkili olan dil içi örneğe de eklenmelidir. Dolayısıyla burada birkaç sebebin tetiklediği biçim bilgisi açısından bir dilbilimsel uzatımla karşılaşmak mümkündür¹. Çünkü, bu tür yapılarda tek ekin veya iki ekin üst üste kullanılması çatı anlamında veya başka bir anlamda herhangi bir şeyi değiştirmemektedir. Bu sebeple, söz konusu eklerin üst üste kullanımı için *katmerli edilgenlik, katmerli çatı, çift çatı, çok çatı* gibi terimleri kullanmak uygun değildir. Bunun bir uzatım veya ek yığılması olayı olarak kabul edilmesi ve ilgili çatı başlığının altında uzatım veya ek yığılması olarak verilmesi gerekmektedir.

¹ Türkçedeki *kahvaltı+i+sı > kahvaltısı, bir+i+si, hep+(i)+si, kim+i+si; iç+eri+y+e, dış+arı+y+a* gibi kullanımlar bu türden biçim bilgisel uzatımlara örnektir. Bunlardaki ilk ekler bir kaynaşım kalıplaşmaya uğramıştır. Sanki orada bir iyelik veya bir yön gösterme hâli eki yokmuş gibi muamele görmektedir. Ancak, tıpkı bu araştırmaya konu olan eklerde olduğu gibi *kahvaltısı* kullanımı hariç diğer kelimelerin ikinci iyelik ekleri olmadan da iyelik ifade eder bir biçimde kullanıldıkları görülmektedir: *onlardan biri, biri gelip bana bunu verdi, hepi topu, kimi önemser kimi önemsemeyiz, içeri, dışarı*. Her iki biçimde de görülen kullanımlar, bu çalışmaya konu olan eklerde olduğu gibi dilbilimsel uzatımların her zaman var olmadığını, hem uzatımlı hem de uzatımsız biçimlerinin Türkçede bulunduğu göstermektedir.

Sonuç

Bu çalışmada Türkiye Türkçesinde edilgen çatı işleviyle üst üste kullanılan $-(X)n-$, $-(X)l-$ eklerinin değerlendirmesi yapılmıştır. Bunun sonucunda Türkiye Türkçesine ait dil bilgisi çalışmalarında bu üst üste kullanıma dikkat çekildiği ancak genellikle birbirine benzer açıklamalara yer verildiği ve genellikle katmerli edilgenlik adlandırması üzerinde durulduğu görülmüştür. Bunun yanında, konuya işlevsel açıdan yaklaşanların da olduğu; ancak bunların açıklamalarının da Türkçedeki bu konu hakkında yeterince detaylı olmadığı görülmüştür. Yapılan araştırma sonucunda genel olarak şunlar söylenebilir:

Türkiye Türkçesinde kılış fiilleri üzerine $-(X)n-$, $-(X)l-$ ekleri birlikte getirilerek oluşturulan bu yapılar, birkaç etki sonucunda oluşmuştur. Bunların en önemlisi, önce gelen $-(X)n-$ ekinin kalıplaşma, kaynaşma ve mecazlaşma yoluyla çatı eki işlevini kaybederek yapım eki işlevi kazanması ve bu fiillerin edilgen yapılması gerektiğinde n ünsüzü ile biten söz konusu fiillere $-(X)l-$ ekinin getirilmesi ve daha sonra bu durumun örneksenerek $-(X)n-$ ekinin edilgenlik işlevi gördüğü fiillere de uygunlanmasıdır. Bu açıdan bakıldığında, *düşün-ü-l*, *inan-t-l*, *kazan-t-l*, *yen-i-l* (*mağlup olmak*) biçimlerinin *de-n-i-l*, *iste-n-i-l*, *ko-n-u-l*, *ye-n-i-l* (*yeme işine konu ol-*) biçimlerine örnek oluşturduğu görülmektedir. *+lAn-* birleşik eki de bu örneksenede etkilidir. *İlgilen-i-l*, *kullan-t-l*, *kuvvetlen-i-l* biçimlerinin *rastla-n-t-l*, *hatırla-n-t-l*, *temizle-n-i-l* biçimlerine örnek oluşturduğu görülmektedir. Bunların yanında, $-(X)n-$ ekinin aslen dönüşlülük eki olması ve bu ekin getirildiği fiillerin edilgen olarak görülmeyip tekrar edilgen yapılması için ikinci bir edilgenlik eki olarak $-(X)l-$ ekinin getirilmesi ikinci ve daha düşük ihtimalli bir sebep olarak görülebilir. Çünkü, burada bir işlev kaybetme veya işlev zayıflığı sonucu bir üst üste kullanmadan çok birbirinden farklı işlevlerle üst üste kullanılan $n-(X)l-$ yapısını örnekseyerek aynı işlevdeki ekleri üst üste kullanma bulunmaktadır. Burada şunu da belirtmek gerekir ki, $-(X)n-$ eki ile edilgen yapılan bütün fiiller, bu türden bir ek yığılmasına açıktır. Ancak, *bil-*, *del-*, *sil-* gibi l ünsüzü ile biten fiillerin $-(X)n-$ ekiyle edilgen yapılmasından sonra tekrar $-(X)l-$ ekinin getirilmesi sesletim açısından pek uygun görülmediğinden en azından bu yapı edebî dilde ve akademik dilde tercih edilmemiştir. Edebî dilde ve akademik dilde *bil-i-n-i-l*, *del-i-n-i-l* ve *sil-i-n-i-l* gibi örneklerin olmaması da bunun bir kanıtıdır.

Arkasında dil bilgisel birtakım sebeplerin olduğu görülen bu üst üste kullanımın adlandırması da önemlidir. Bu konuda *katmerli edilgenlik*, *katmerli çatı* gibi terimlerin üst üste gelen iki ekin de aynı işlevde olduğu ve tek bir ek kullanımının da yeterli, hatta doğru olduğu göz önünde bulundurulursa uygun olmadığı görülmektedir. Ayrıca bu adlandırmanın *katmerli çekim* ve ikiye kadar kullanılan ve cümleye iki yaptırın özne ekleyen *katmerli ettirgenlik* adlandırmaları da göz önünde bulundurulduğunda uygun olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü, bunlardan bariz bir farkı bulunmaktadır. Üste gelen ekin anlamsal veya söz dizimsel olarak herhangi bir şeyi değiştirmedeği görülmektedir. Bu sebeple, söz konusu çalışmada dikkat çekilen *aranıl-*, *başlanıl-*, *beklenil-*, *beslenil-*, *denil-*, *istenil-*, *izlenil-*, *konul-*, *rastlanıl-*, *saklanıl-*, *söylenil-*, *temizlenil-*, *yaşanıl-*, *yenil-* gibi kullanımların ek yığılması veya dilbilimsel uzatımın biçim bilgisel alt başlığı olarak ele alınması daha uygundur.

Summary

$-(X)n-$, $-(X)l-$ suffixes added to the verbs are the suffixes having multiple functions in Turkish. The position of the verbs that the suffixes are added in the sentence is used as a criterion in determining the function of the suffix. Passive, reflexive and deverbalization are various functions of these suffixes. In order to meet one of these functions, one of $-l-$ and $-n-$ suffixes is chosen according to the root or stem of the verb to be added. Therefore, they are not used in a successive way that meets the same function. However, it is seen that in Turkish, the

suffixes are used successively, having the same voice function in some examples such as *de-n-i-l-*, *ko-n-u-l-*, *ye-n-i-l-*. In these double usages, one argument is reduced from the sentence with the -(X)n- passive suffix but no argument can be reduced when the -(X)l- passive suffix is added to these structures; for example, *Ali yemeği ye-di / Yemek ye-n-di / Yemek ye-n-i-l-di*. Passive suffixes are used in Turkish after other voice suffixes but no voice suffixes are used after it. At the same time, two suffixes with passive function cannot be added to each other. Nonetheless, contrary to this rule in Turkish, it is seen that passive suffixes are added to each other with various linguistic reasons such as *de-n-i-l-*, *ye-n-i-l-*, *ko-n-u-l-*. The aim of this study is to examine the successive usage of -(X)n- / -(X)l- passive suffixes in the form -n-I/U-l-.

In Turkish studies, it is stated that -(X)n- is usually a reflexive suffix and its passive function is not dominant in the usages of passive suffixes. As a result of this, it is demonstrated that as the second passive suffix -(X)l- is used for reinforcing and emphasizing due to the fact that the passive expression is not visualized clearly in the minds of Turkish language speakers. Nevertheless, there must be other reasons in the language usage for this. In this study, it was revealed that *de-n-/de-n-i-l-*, *ye-n-/ye-n-i-l-*, *ko-n-/ko-n-u-l-* forms were used for the same expression in Turkish. There were not any differences between the two forms in valency and sentence meaning. Some linguistic reasons for successive usages of these passive suffixes have been identified. The first one of these reasons is that the leading -(X)n- suffix turns into the derivational suffix by losing its voice function through formulaicity, fusion and metaphorization. When these verbs need to be made passive, -(X)l- suffix is added to verbs such as *düşün-*, *inan-*, *kazan-*, *yen-* (defeat) ending with *n* consonant. In analogy to the process above, the same usage is applied to the verbs to which -(X)n- is added in the passive function. As a result, *düşün-ü-l-*, *inan-ı-l-*, *kazan-ı-l-* *yen-i-l-* structures are formed as in *de-n-i-l-*, *ko-n-u-l-*, *ye-n-i-l-* verbs. In addition, the compound suffix -lAn- is functional in this analogy. It is seen that *ilgilen-i-l-*, *kullan-ı-l-*, *kuvvetlen-i-l-* forms have an effect on the formation of *rastla-n-ı-l-*, *hatırla-n-ı-l-*, *temizle-n-i-l-* forms. The second reason can be that the -(X)n- suffix, which is essentially the reflexive suffix, cannot produce a sufficiently strong passive perception and so the -(X)l- suffix is added to -(X)n- suffix as a passive suffix. However, this reason seems to have a lower impact than the first one since Turkish language speakers know that the first suffix in this structure is not a reflexive suffix. In addition, all verbs that are passivated by the -(X)n- suffix are vulnerable to such an linguistic pleonasm. Furthermore, the verbs ending with *l* consonant such as *bil-*, *del-*, *sil-* are passivated with -(X)n-. In addition, -(X)l- suffix cannot be added to these passivated verbs since this is not acceptable in the literary and academic language due to the fact that it is not considered appropriate in the aspect of pronunciation. The absence of *bil-i-n-i-l-*, *del-i-n-i-l-* and *sil-i-n-i-l-* in the literary and academic language is the evidence.

In addition to the reasons of adding -(X)n- and -(X)l- suffixes successively, it is also important to call them with a new term in Turkish. In the studies conducted on this topic, terms such as *katmerli edilgenlik*, *katmerli çatı*, *çift edilgenlik*, *double passive* are used for adding -(X)n- and -(X)l- suffixes successively. However, these usages are examples of linguistic pleonasm or suffix pleonasm that is one of the subtypes of linguistic pleonasm because there is no difference between their single usage and their dual usage. A single suffix can fulfill the function of two suffixes. This process of adding -(X)n- and -(X)l- suffixes successively can be called *suffix pleonasm*, *linguistic pleonasm*, and *hypercharacterization* in linguistics.

Kısaltmalar

- çev.* : Çeviren
ed. : Editör
haz. : Hazırlayan
SAE : Saatleri Ayarlama Enstitüsü
T: Tutunamayanlar
TDK : Türk Dil Kurumu
vb. : Ve benzeri
vd. : Ve diğerleri

KAYNAKÇA

- AKSAN, Doğan (1976), *Sözcük Türleri I-II*, (hzl. Sevgi Özel-Neşe Atabay, ed. Doğan Aksan), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AKSAN, Yeşim (2012), "Construction of the Turkish National Corpus (TNC)", *In Proceedings of the Eight International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2012)*, İstanbul, <http://www.lrecconf.org/proceedings/lrec2012/papers.html>.
- ATAY, Oğuz (1984), *Tutunamayanlar*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- BANGUOĞLU, Tahsin (2004), *Türkçenin Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BAŞDAŞ, Cahit (2006), "Türkçede Üçüncü Grup (Ara) Ekler", *I. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı*, 26-27 Eylül 2006, Bilkent Üniversitesi, Ankara: Bilkent Üniversitesi Yayınları: 1-6.
- BİLGEGİL, M. Kaya (2009), *Türkçe Dilbilgisi*, Erzurum: Salkımsöğüt Yayınevi.
- BOOIJ, Geert (2007), *The Grammar of Words - An Introduction to Morphology*, Oxford: Oxford University Press.
- ÇİÇEK, Mehmet (2008), "Türkçede Çifte Edilgenlik Kavramı Üzerine Bir Araştırma", *Journal of Turkish Linguistics*, 2/1: 7-24.
- DELİCE, H. İbrahim (2000), "Türk Dilinde İşlevsel Ek Tasnifi Denemesi", *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24: 221-235.
- DELİCE, H. İbrahim (2009a), "Türk Lehçe ve Şivelerinde Fiil Çatılarının İşleniş Bağlamında Yeni Bir Yaklaşım Denemesi". *III. Uluslararası Türkoloji Kongresi*, 18-20 Mayıs 2009, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Kazakistan/Türkistan: 187-194.
- DELİCE, H. İbrahim (2009b), "Çatı Eklerinin Bilinmeyen Bir İşlevi", *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (ICANAS 38)*, 10-15 Eylül 2007, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları: 419-433.
- DELİCE, H. İbrahim (2009c), "[-t + -tIr-] Yapısındaki Fiillerde -t- İle -tIr- Eklerinin Bulunuşu ve -t-'nin İlave Ses Olarak Kullanımı", *Turkish Studies*, 4/8: 159-165.
- DELİCE, H. İbrahim (2012), *Sözcük Türleri*, Sivas: Asitan Yayıncılık.
- DENY, Jean (1941), *Türk Dili Grameri* (Osmanlı Lehçesi), (çev. Ali Ulvi Elöve), İstanbul: Maarif Matbaası.
- DOĞAN, Nuh (2018), "Türkçede İstem Değiştirimi II: Edilgenleştirme", *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 7/17: 177-196.
- EDİSKUN, Haydar (2010), *Türk Dilbilgisi* (Sesbilgisi-Biçimbilgisi-Cümlebilgisi), İstanbul: Remzi Kitabevi.
- EKER, Süer (2017), *Çağdaş Türk Dili*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- ERGİN, Muharrem (2009), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Basım.
- GARDANİ, Francesco (2015), "Affix Pleonasm, Word-Formation: An International Handbook of the Languages of Europe", (ed. Peter O. Müller, Ingeborg Ohnheiser, Susan Olsen, Franz Rainer), Göttingen: Walter de Gruyter.
- GENCAN, Tahir Nejat (1979), *Dilbilgisi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- GÖKSEL, Aslı - KERSLAKE, Celia (2005), *Turkish: A Comprehensive Grammar*, London and New York: Routledge.
- GÜLSEVİN, Gürer (1998), "Çatı Ekleri Üzerinde Kullanılabilen Ekler", *İlmî Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri*, 6: 125-146.
- GÜLSEVİN, Gürer - BOZ, Erdoğan (2013), *Eski Anadolu Türkçesi*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- KARPUZ, H. Ömer (2007), "Türkiye Türkçesi Eylem Çatılarının Yeniden Yapılandırılması ve Yeni Terim Önerileri", *Uluslararası Türklük Bilgisi Sempozyumu*, 25-27 Nisan 2007, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum: Atatürk Üniversitesi: 651-655.
- KORKMAZ, Zeynep (1960), "Türkçede Ek Yığılması Olaylarının Meydana Gelişi Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*: 13-180.
- KORKMAZ, Zeynep (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (2011), *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KÖNİĞ, Güray (1983), "Türkçede Çatı", *H. Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Özel Sayı: 111-126.

- KÜKEY, Mazhar (1972), *Uygulamalı Örneklerle Türkçede Fiiller*, Ankara: Ogun Kardeşler Matbaası.
- LEHMANN, Christian (2005), "Pleonasm and Hypercharacterization", *Yearbook of Morphology*, (ed. Geert Booij ve Jaap van Marle), Dordrecht: Springer: 119-154.
- LÜBİMOV, Konstantin (1963), "Çağdaş Türkiye Türkçesinde Çatı Kategorisi ve Çatı Ekleriyle Türetilen Fiiller", *Türk Dili*, C XIII (147): 150-155.
- ÖZÇELİK, Sadettin - ERTEN, Münir (2011), *Türkiye Türkçesi Dilbilgisi*, Ankara: Bizim Büro Basımevi.
- ÖZKARAGÖZ, İnci (1986), "Monoclausal Double Passives in Turkish", *Studies in Turkish Linguistics*, (ed. Dan I. Slobin ve Karl Zimmer), Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company: 77-91.
- SARI, İsa (2015), "Dilbilimsel Uzatım ve Türkçedeki Yaygın Örnekleri", *Turkish Studies*, 10/16: 1011-1032.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi (2008), *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Türk Dil Kurumu (2005), *Türkçe Sözlük*, (haz. Şükrü Haluk Akalın vd.), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÜSTÜNOVA, Kerime (2006), "Yüklem, Yalnız Özneyi mi İçinde Taşır?", *U. Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7/11: 241-250.
- ÜSTÜNOVA, Kerime (2016), "Biçimleri Aynı İşlevleri ve Kategorileri Farklı Eklere Yönelik Bir İnceleme", *Turkish Studies*, 11/10: 681-692.
- VURAL, Hanifi - BÖLER, Tuncay (2014), *Ses ve Şekil Bilgisi*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- YILDIZ, Muharrem (2008), "İşlevsel Bağlamda Katmerli Çatı Kavramı", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 7/3: 1643-1659.
- YILMAZ, Engin (2003), "Türkiye Türkçesinde İkili Çatı Sorunu ve Bunun Öğretimi ile İlgili Meseleler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, C 2001/I-II (44): 251-289.
- YÜCEL, Bilâl (2011), "Türkiye Türkçesinde Fiil Çatıları", *Türk Gramerinin Sorunları I-II*, 14 Ekim 1995, Türk Dil Kurumu, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 268-313.

SOME LIMITATIONS ON THE CONTROLLABILITY OF THE REFERENT IN TURKISH DEMONSTRATIVES

TÜRKÇE İŞARET SÖZCÜKLERİNDE GÖNDERGENİN KONTROL EDİLEBİLİRLİĞİ ÜZERİNDEKİ BAZI KISITLAMALAR

Metin BALPINAR*

Abstract

More recent linguistic works on Turkish demonstratives have turned their attention to the concept of controllability which is one of the pragmatico-semantic parameters and which conditions the occurrence of the text-dependent (non-anaphoric) usages of *bu* and *o* in the verbal text. In this study, it is shown that Turkish has a phenomenon which cannot be purely explained in terms of this concept, and it is argued that (i) there are some limiting conditions determining the distribution of the non-anaphoric demonstratives other than this parameter in Turkish demonstrative use, (ii) the interchangeability between the antecedent noun and the co-referential noun is one of the crucial factors that are operative in the selection of the appropriate usages of the non-anaphoric *bu* and *o*, (iii) on the situation where the intended referent is within the controllable domain of the speaker, 'bu' is used to refer to it if the co-referential noun semantically contains the antecedent noun, and 'o' is used to refer to it if the antecedent noun contains the co-referential noun, (iv) on the situation where the referent is not within the controllable domain of the speaker, 'o' refers to it regardless of whether the co-referential noun semantically contains the antecedent noun or not, (v) time is a secondary factor conditioning whether the intended referent is within the controllable domain of the speaker or not.

•

Keywords

Turkish, demonstratives, the non-anaphoric use, controllable domain, antecedent noun, co-referential noun, time

•

Öz

Türkiye Türkçesindeki işaret sözcükleri üzerine yapılan yakın zamandaki çalışmalar, edimsel ve anlamsal değiştirgenlerden biri olan, *bu* ve *o* sözcüklerinin metne bağlı (artgönderimsel olmayan) kullanımlarını belli bir şarta bağlayan kontrol edilebilirlik kavramına odaklanmıştır. Bu çalışmada, Türkçenin, bu kavram ile tamamen açıklanamayan bir olguya sahip olduğu gösterilerek şu konulara vurgu yapılacaktır: (i) Türkçe işaret sözcüklerinin kullanımında, kontrol edilebilirlik kavramı dışında, artgönderimsel olmayan işaret sözcüklerinin dağılımını belirleyen bazı sınırlandırıcı koşullar bulunmaktadır, (ii) öncül ad ve eşgönderimsel adın birbiriyle değiştirilebilme özelliği, *bu* ve *o*'nun artgönderimsel olmayan kullanımlarını belirlemedeki en önemli etmenlerden biridir, (iii) göndergenin konuşucunun kontrol edilebilir alanı içinde olduğu durumlarda; eğer eşgönderimsel ad anlamsal

* Dr. Öğr. Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, mbalpinar@mehmetakif.edu.tr, <http://orcid.org/0000-0003-0998-2963>

Gönderim Tarihi: 18.03.2019
Kabul Tarihi: 20.08.2019

olarak öncül adı kapsıyorsa 'bu', eğer öncül ad anlamsal olarak eşgönderimsel adı kapsıyorsa 'o' işaret sözcüğü sözkonusu göndergeyi işaretler, (iv) göndergenin konuşucunun kontrol edilebilir alanı dışında olduğu durumlarda, eşgönderimsel adın öncül adı anlamsal olarak kapsayıp kapsamadığına bakılmaksızın 'o' işaret sözcüğü göndergeyi işaretlemek için kullanılır, (v) zaman, işaretlenmek istenen göndergenin konuşucunun kontrol edilebilir alanı içinde olup olmadığını belirleyen ikincil bir etmendir.

•

Anahtar Kelimeler

Türkçe, işaret sözcükleri, artgönderimsel olmayan kullanım, kontrol edilebilir alan, öncül ad, eşgönderimsel ad, zaman

1. INTRODUCTION

Modern Turkish has three demonstratives: *bu* ‘this’, *şu* ‘this/that’, and *o* ‘that’. In addition, there are another set of forms that are morphologically associated with these demonstrative forms (Bastuji 1976; Gencan 2001; Kinsui et al. 2002; Göksel-Kerslake 2005; Hayasi 1985, 1989, 2008, 2009, 2014): *bura/burası* ‘here’, *şura/şurası* ‘here/over there’, *ora/orası* ‘there’ that refer to a location; *böyle* ‘in this way’, *şöyle* ‘in that way’, *öyle* ‘in that (other) way’ that refer to a situation; *bunca* ‘so much, this much’, *şunca* ‘this/that much’, *onca* ‘that much’ that denote situation or quantity.¹ This is illustrated in Table 1.²

Table 1. *Demonstratives in modern Turkish*

demonstrative roots	denotatum types			
	object/person	location	quantity	situation
<i>bu-</i>	<i>bu</i>	<i>bura/burası</i>	<i>bunca</i>	<i>böyle</i>
<i>şu-</i>	<i>şu</i>	<i>şura/şurası</i>	<i>şunca</i>	<i>şöyle</i>
<i>o-</i>	<i>o</i>	<i>ora/orası</i>	<i>onca</i>	<i>öyle</i>

Among them, the monomorphemic forms *bu*, *şu*, and *o* have all characteristics of the noun modifiers and independent pronouns; *bunca*, *şunca*, and *onca* are used as noun modifiers (demonstrative adjectives); *bura/burası*, *şura/şurası*, and *ora/orası* function as independent pronouns (demonstrative pronouns); *böyle*, *şöyle*, and *öyle* serve as verb modifiers (demonstrative adverbs) or noun modifiers in a different syntactic context. All demonstratives other than the demonstrative adjectives and adverbs may have case and number features.

In the previous grammatical works on Turkish, the appropriate usages of these demonstratives are accounted for the concept of *relative distance* between the referent and the deictic center (i.e. the speaker’s location): *bu* refers to objects close to the speaker, *şu* a little away from the speaker, and *o* away from the speaker (Ergin 1958; Swift 1963; Lewis 1967; Iinuma 1995; Kornfilt 1997; Gencan 2001; Banguoğlu 2004; Korkmaz 2009). Besides, some accounts (Jansky 1943; Peters 1947) involve the additional notion *visibility* except for relative distance, i.e. *bu* is used to refer to objects that are in proximity to the speaker, *şu* is used to refer to visible objects at mid-distance to the speaker, and *o* is used to refer to invisible objects that are located at far distance from the speaker.

In challenging these past accounts, Underhill (1976), Hayasi (1985, 1989), Özyürek (1998), provide a more comprehensive explanation regarding the usages of *bu*, *şu*, and *o*. Underhill (1976) points out that the usage of *şu* can be associated with the notion of *deictic gesture* while the usage of *bu/o* cannot. Regarding the distinction between *bu* and *o*, Underhill reports that *bu* refers to the proximal objects and *o* refers to the distal objects with respect to the deictic center. Hayasi (1985, 1989) proposes that *bu/o* occurs when the entity is already introduced into the *discourse*³ while *şu* occurs when the referent is not introduced into the discourse. According to

¹ English translations of *bu*, *şu*, *o* and their derivatives were added to show the analogy between the demonstratives in English and Turkish.

² Note that there is one other demonstrative form which has the reinforced meaning of both *şu* ‘this/that’ and *o* ‘that’: *şol*. This form is essentially formed by combining the words *uş* ‘here/because’ and *ol* ‘that’. Since it is no longer used in modern Turkish, it is not given place in Table 1.

³ Hayasi (1985: 57) defines the notion of *discourse* as *mutual knowledge* between the speaker and the hearer concerning a situation and a context. In the present study, this notion is understood as *verbal text* that is formed by the speaker

Hayasi, the parameter that conditions the appropriate usages of *bu* and *o* is a *spatio-temporal/psychological distance*: *bu* indicates the objects close to the speaker and *o* denotes the objects away from the speaker. Özyürek (1998) proposes that the medial term *şu* is used when the intended referent is not within the hearer's visual attention, and both the proximal term *bu* and the distal term *o* are used when the referent is already within the hearer's visual attention.

In recent years, several studies which aim at shedding light on syntactic, semantic, and pragmatic properties of modern Turkish demonstratives have been conducted (Balpınar 2011, 2012, 2014, 2019). In order to provide a unified explanation for the various usages, Balpınar roughly divides the demonstrative uses into the *exophoric use* and the *endophoric use* on the basis of his analysis. The exophoric use is a demonstrative use which involves pointing to entities that do not occur as a linguistic expression in the discourse (i.e. the entities that is not textualized) and the endophoric use is a demonstrative use which involves reference to entities that occur as a linguistic expression in the discourse (i.e. the entities that is textualized). Moreover, he subdivides the endophoric use into the *non-anaphoric use*, which involves re-occurrence of the antecedent noun in the subsequent sentence, and the *anaphoric use*, which does not involve re-occurrence of the antecedent noun in the subsequent sentence. In these analyses, it is shown that in the exophoric use, the notions of the *speaker's space* and *recognition by the hearer* condition the appropriate usages of the demonstratives, and in the non-anaphoric and anaphoric uses, the concepts of *controllable domain* and *open sentence* are operative in determining the distribution of the endophoric forms, respectively.

In the present study, it will be focused on the non-anaphoric usages of *bu* and *o*, and shown that Turkish demonstratives have a phenomenon which solely cannot be explained by the concept of controllable domain, and proposed that the replaceability between the antecedent noun and the co-referential noun in the subsequent sentence also plays a major role in dealing with the phenomenon, and *time* is a secondary factor that determines whether the intended referent is within the controllable domain of the speaker or not. In the next section, in order to unfold the discussion, it will be taken a look at the notion of controllability originally proposed by Balpınar (2012), which conditions the distribution of the non-anaphoric demonstratives in the discourse.

2. Controllable Domain and the Usage of *bu* and *o*⁴

Balpınar (2012) deals with the endophoric usages of the non-anaphoric *bu* and *o*⁵, and proposes that when the referent noun in the preceding sentence (= antecedent noun) is repeatedly used in the *bu/o + noun* phrase in the subsequent sentence, (a) whether the referent is psychologically/spatially close to the speaker cannot be associated with the endophoric use of the demonstratives, and (b) whether the referent is within the *controllable domain* of the speaker plays a major role in determining the distribution of the non-anaphoric *bu/o*. These properties can be seen in the following examples.

(1) (The speaker works hard using his both hands, and asks his colleague beside him to do a favor for him)

Ön-üm-deki panel-de kırmızı bir düğme
front-1SG.POSS-NML panel-LOC red a button

by means of using a sound or specific writing method. See Balpınar (2012: 104) regarding the consequences induced by these two different definitions.

⁴ This section is a brief version of a part of my analysis in Balpınar (2012).

⁵ Balpınar (2012) reports that *şu* does not have endophoric (non-anaphoric/anaphoric) usages and it has only exophoric usages (cf. also Kinsui et al. 2002: 241).

var ya. {bu/o} düğme-ye bas-ar mı-sın?
 existent FIN DEM button-DAT push-AOR Q-2SG

‘You know there is a red button on the panel in front of me. Would you push that button?’ (Balpınar 2012: 101)

In (1), the intended referent *kırmızı düğme* ‘red button’ cannot be marked by *bu*. According to the previous accounts (Hayasi, 1985, 1989; Nishioka, 2006), the demonstrative *bu* should be used to refer to the referent because it is relatively close to the speaker. However, only the use of *o* is acceptable in this case. This raises the question of why *bu* is not used in a case like (1). One possible answer is that the speaker is within the situation where he is unable to push the button, since he cannot release his hands from the work he already deals with (because it might be dangerous). That is, the referent in question may be assumed within the domain where the free physical act of the speaker (e.g. push the button) is restricted.

By contrast with the case in (1), the demonstrative *bu* is used to refer to the entity *düğme* ‘button’ in the following (2).

(2) (The speaker explains some features of the car to the hearer)

Direksiyon-un üzer-in-deki düğme-yi gör-üyor
 wheel-GEN surface-3SG.POSS-NML button-ACC see-PRES
 mu-sun? {bu/*o} düğme araba-nın hız-ın-ı sabitle-r.
 Q-2SG DEM button car-GEN speed-3SG.POSS-ACC limit-AOR

‘Do you see the button on the wheel? This button limits the speed of the car.’

(Adapted from Balpınar 2012: 102)

In (2), the referent can be considered within the domain where the speaker’s physical act (push the button) is not restricted in that the speaker can freely control it by his own will.

On the basis of these observations, Balpınar (2012: 102; 2019: 30) refers “a domain/sphere in which the speaker presupposes that his/her free (subjective) act of reference is not prevented at the time and place of the utterance” as *controllable domain*, and emphasizes the following points regarding the distribution of the non-anaphoric demonstratives *bu* and *o*:

① The non-anaphoric *bu* is used to refer to the referent that is within the controllable domain of the speaker.

② The non-anaphoric *o* is used to refer to the referent that is not within the controllable domain of the speaker.

Note that these properties are also functional when the intended referent is not physically present into the locality of the utterance. Consider the following examples.

(3) a. Yarın bir mektup yaz-acağ-ım. {bu/*o} mektub-u
 tomorrow a letter write-FUT-1SG DEM letter-ACC
 müdürbey-e ilet-ir-se-niz sevin-ir-im.
 Director-DAT give-AOR-COND-2PL be.pleased-AOR-1SG

‘Tomorrow I will write a letter. I would be pleased if you give that letter to the director.’

b. Yarın bir mektup yaz-ınız ve {bu/o} mektub-u
 tomorrow a letter write-2PL and DEM letter-ACC

müdürbey-e ilet-iniz.
 director-DAT give-2PL

‘(You) write a letter and give that letter/it to the director.’

(Both 3a and 3b have been adapted from Hayasi 2004: 61 with a slight modification)

The referent *mektup* ‘letter’ in (3a-b) does not physically exist in the surrounding situation. In (3a), it can be considered that the speaker freely reflects his/her own idea to the content of the letter because the act of writing letter is performed by the speaker him/herself. In this sense, one can assume that the referent *mektup* ‘letter’ in (3a) is under subjective control of the speaker him/herself. In contrast, in (3b), the speaker cannot reflect his/her idea to the act of writing a letter because the person who writes the letter is the hearer. This indicates that the referent in (3b) is not within the controllable domain of the speaker. If these accounts are correct, our analysis predicts that *bu* is selected in (3a) according to the generalization in ① and *o* is used in (3b) according to the generalization in ②. As can be seen in (3a) and (3b), only *bu* in (3a) and *o* in (3b) are acceptable.

So far, we have seen that the concept of controllable domain is operative in determining the distribution of the non-anaphoric demonstratives *bu* and *o* in the discourse. In the following section, we will see that Turkish has a phenomenon which cannot be purely explained in terms of this concept, and show that there are some limiting conditions determining the distribution of the non-anaphoric demonstratives other than this parameter in Turkish demonstrative use.

3. Some Other Factors Determining the Distribution of *bu* and *o*

Balpinar (2011, 2019) reports that the controllable domain is not only operative when the antecedent noun is one and the same with the *co-referential noun* (= the noun occurring in the *bu/o + noun* phrase in the subsequent sentence) (e.g. 4a), but also operative when the antecedent noun is synonymous with the *co-referential noun* (e.g. 4b).⁶

(4) a. Geçen hafta ev-imiz-de baba-m için
 last week house-1PL.POSS-LOC father-1SG.POSS for
 doğum gün-ü **parti**-si yap-tı-k.
 birth day-3SG.POSS party-3SG.POSS do-PAST-1PL
 {bu/*o} **parti**-de ben on-un için bir şarkı söyle-di-m.
 DEM party-LOC I him-GEN for a song sing-PAST-1SG
 ‘Last week, we threw a birthday **party** for my father in our house.
 At that **party**, I sang a song for him.’ (Balpinar 2011: 80)⁷

b. Geçen hafta ev-imiz-de baba-m için
 last week house-1PL.POSS-LOC father-1SG.POSS for
 doğum gün-ü **parti**-si yap-tı-k.
 birth day-3SG.POSS party-3SG.POSS do-PAST-1PL
 {bu/*o} **kutlama**-da ben on-un için bir şarkı söyle-di-m.
 DEM celebration-LOC I him-GEN for a song sing-PAST-1SG
 ‘Last week, we threw a birthday **party** for my father in our house.
 At that **celebration**, I sang a song for him.’

(4b is cited from Balpinar 2011: 80 with a slight modification)

⁶ In Balpinar (2011, 2019), there is no further argument concerning this claim.

⁷ At the stage of collection of data to be analyzed, it has been cared to cite from various sources as much as possible. In addition, the fact that this article is a continuation of the author's 2012 study (Balpinar 2012) made it also necessary to include examples from the study in the data analysis.

The demonstrative usage such as in (4b) can be treated as an instance of the non-anaphoric use which is a subtype of the endophoric use in that the co-referential noun (*kutlama* ‘celebration’) occurring within the *bu* + *noun* phrase can be associated with the antecedent noun (*parti* ‘party’) in the preceding sentence. That is, the antecedent of the *bu* + *noun* phrase is already introduced into the preceding verbal text. In this sense, according to the conception mentioned in section 2, the distribution of the demonstratives must be determined by the concept of *controllable domain*. Specifically, the referent in (4a-b) is within the domain where it is directly experienced by the speaker, and therefore it can be assumed that the intended referent is under subjective control of the speaker him/herself. If this account is correct, according to the generalization ① and ② in section 2, it is expected that *bu* is selected in (4a-b) to refer to the referent. Indeed, as seen in (4a-b), *bu* is used to refer to the referent. This shows that the distribution of the non-anaphoric demonstratives may even be determined by the concept of *controllability* such as in (4b). However, note that there are conditions other than this concept, which specify the appropriate usages of *bu* and *o*. Let us consider the sentence in (4b’).

(4b’) Geçen hafta ev-imiz-de baba-m için
 last week house-1PL.POSS-LOC father-1SG.POSS for
 bir **kutlama** yap-tı-k. { *bu/o } **parti**-de ben on-un
 a celebration do-PAST-1PL DEM party-LOC I him-GEN
 için bir şarkı söyle-di-m.
 for a song sing-PAST-1SG
 ‘Last week, we threw a **celebration** for my father in our house.
 At that **party**, I sang a song for him.’

As can be easily seen in (4b) and (4b’), the situation of the utterance in (4b’) is akin to the one in (4b). The only difference between (4b) and (4b’) is that the noun *parti* ‘party’ precedes the noun *kutlama* ‘celebration’ in the former, and the referent *kutlama* ‘celebration’ precedes the noun *parti* ‘party’ in the latter. In this regard, (4b’) can be seen as a non-anaphoric variant of (4b). If this is correct, and all else being equal, the notion *controllability* must work as seen in (4b) and *bu* must be selected to refer to the referent in (4b’) because as mentioned above (the speaker assumes that) the intended referent is within the controllable domain of the speaker. However, the usage of *o* is only acceptable in (4b’). This indicates that the appropriate usages of the non-anaphoric demonstratives *bu* and *o* show sensitivity to the *replaceability* between the antecedent noun and the co-referential noun. This phenomenon can also be seen in the following sentences.

(5) a. Yarın, bilişim teknoloji-ler-i ile ilgili
 tomorrow information technology-PL-3SG.POSS with concerning
 bir **makale** yaz-acağ-ım. { bu/*?o } **yazı**y-ı editör-e
 an article write-FUT-1SG DEM script-ACC editor-DAT
 ver-ir-se-niz sevin-ir-im.
 give-AOR-COND-2PL be.pleased-AOR-1SG
 ‘Tomorrow, I am going to write an **article** concerning information technologies.
 I would be pleased if you give that **script** to the editor.’
 b. Yarın, bilişim teknoloji-ler-i ile ilgili
 tomorrow information technology-PL-3SG.POSS with concerning
 bir **yazı** yaz-acağ-ım. { *bu/o } **makale**y-i editör-e
 a script write-FUT-1SG DEM article-ACC editor-DAT
 ver-ir-se-niz sevin-ir-im.

give-AOR-COND-2PL be.pleased-AOR-1SG

'Tomorrow, I am going to write a **script** concerning information technologies.
I would be pleased if you give that **article** to the editor.'

In (5a-b), the speaker can freely reflect his/her own will to the content of the article/script in question, since he/she performs the act of writing an article by him/herself. The referents in (5a-b) can be considered within the controllable domain of the speaker from this point of view. If this remark is correct, then *bu* must be a reasonable option for both (5a) and (5b) according to the conditions ① and ② in section 2. In (5a), as we have expected, the intended referent can be marked by the demonstrative *bu*. In contrast, the usage of *bu* in (5b) is not acceptable, and the only option to indicate the referent is the demonstrative *o*. This shows, as seen in (4b) and (4b'), that the order of precedence between the *antecedent noun* and the *co-referential noun* plays a major role in determining the appropriate usage of the non-anaphoric *bu/o* (e.g. 4b' and 5b) as well as the concept of controllable domain. If this remark is correct, how can we make sense out of the following phenomena in which the interchangeability between the antecedent noun and the co-referential noun is possible?

(6) a. Ön-ümüz-deki Cuma gün-ü Galatasaray ile Moda
next-1PL.POSS-NML Friday day-3SG.POSS Galatasaray and Moda
takım-lar-ı arasın-daki **maç**-ta hakemlik yap-acağ-ım
team-PL-3SG.POSS between-NML match-LOC refereeing do-FUT-1SG
{*bu/o} **müسابakay**-a mutlaka gel.

DEM competition-DAT definitely come (COM)

'I am going to referee in the **match** between Galatasaray and Moda teams next Friday.
You should come that **competition**.'

b. Ön-ümüz-deki Cuma gün-ü Galatasaray ile Moda
next-1PL.POSS-NML Friday day-3SG.POSS Galatasaray and Moda
takım-lar-ı arasın-daki **müsabaka**-da hakemlik yap-acağ-ım
team-PL-3SG.POSS between-NML competition-LOC refereeing do-FUT-1SG
{*bu/o} **maç**-a mutlaka gel.

DEM match-DAT definitely come (COM)

'I am going to referee in the **competition** between Galatasaray and Moda teams
next Friday. You should come that **match**.'

(Both 6a and 6b have been cited from Irmak 2002: n.p. with a slight modification)

In (6a-b), it seems that the distribution of the non-anaphoric demonstratives is not sensitive to replaceability between *maç* 'match' and *müsabaka* 'competition' unlike the case seen in (4b-b'/5a-b). This remark raises the question of what is the underlying reason of this phenomenon. One possible answer is that the referent in (4b-b'/5a-b) is within the controllable domain of the speaker while the one in (6a-b) is not. More specifically, the referent in (6a-b) (match/competition) is a future event that has not realized yet, and also its progress or result is not under subjective control of the speaker him/herself. In this respect, it plausible to assume that it is not within the controllable domain of the speaker. Note that this analysis raises the another question of why the intended referent in (4b'/5b) is marked by the demonstrative *o* although it is within the controllable domain of the speaker. In order to find the answer of this question, we must focus on the semantic relation between the antecedent noun and the co-referential noun. When we take a closer look at the referents in (4b') and (5b), we can see that the antecedent noun *kutlama* (4b') semantically contains the co-referential noun *parti*, and the antecedent *yazı* in (5b) semantically contains the co-referential *makale* in (5b). Based on this

observation, one can make the following generalization concerning the distribution of the non-anaphoric demonstratives *bu* and *o*, where the speaker assumes *the intended referent to be within the controllable domain*:

(7) Mark the intended referent using the non-anaphoric demonstrative *o* if and only if the antecedent noun semantically contains the co-referential noun, otherwise mark the referent using the non-anaphoric demonstrative *bu*.

The condition in (7) entails that in the non-anaphoric usage of the demonstratives, if there is a 'x is a y' relation between the co-referential noun (x) and the antecedent noun (y) (i.e. y semantically contains x; e.g. 4b'/5b), the intended object must be marked by the non-anaphoric demonstrative *o*; if there is a 'y is a x' relation (i.e. x contains y; e.g. 4b'/5a) or 'y is the same as x' relation (e.g. 1-3, 4a) between x and y, the referent must be marked by the demonstrative form *bu*.

So far, we have seen that (i) the distribution of the non-anaphoric demonstratives shows sensitivity to the interchangeability between the antecedent noun and the co-referential noun only when the referent is within the controllable domain of the speaker (e.g. 4b-b'/5a-b), and (ii) the distribution of the non-anaphoric demonstratives is not sensitive to the interchangeability between the antecedent noun and the co-referential noun when the referent is not within the controllable domain of the speaker (e.g. 6a-b). In the light of these accounts and the analysis in section 2, it is possible to schematize the appropriate usages of the non-anaphoric demonstratives *bu* and *o* as in Figure 1.

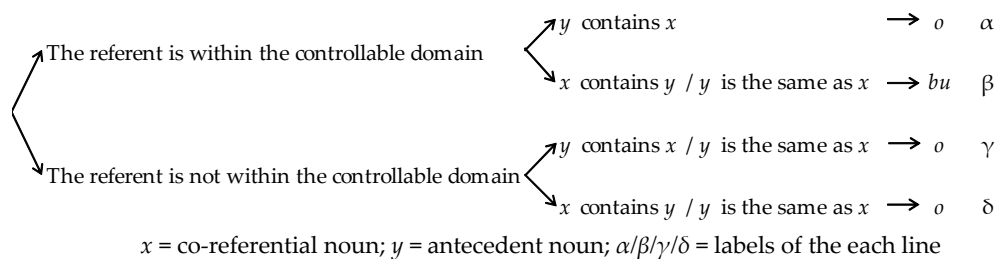

Figure 1. *The distribution of the non-anaphoric demonstratives in Turkish*

In this flowchart, according to the line in α , the non-anaphoric form *o* is used to refer to the referent if it is within the controllable domain of the speaker and the antecedent noun semantically contains the co-referential noun (e.g. 4b'/5b); as for the case in β , *bu* refers to the object if it is within the controllable domain and the co-referential noun semantically covers the antecedent noun (e.g. 4b) or the co-referential noun is the one and the same with the antecedent noun (e.g. 1-4a); according the cases in γ and δ , *o* indicates the entity if it is outside of the controllable domain of the speaker and the antecedent noun semantically contains the co-referential noun or vice versa (e.g. 6a-b) or the co-referential noun is the one and the same with the antecedent noun (e.g. 1/3b).

Finally, I would like to mention about *temporal* factors that play an immensely important role in determining whether the intended referent is within the controllable domain or not. Let us turn our attention to the demonstrative usages in (6a-b) again. In this example, we have seen that the referent (match or competition) is a future event that has not realized yet, and we have assumed that its progress or result is not under subjective control of the speaker him/herself. In this regard, one may consider that *the referent is controllable or not* is related to the time of the event in which that referent occurs. Note, however, that this does not mean that a referent which is a part of an event in the future/past unconditionally belongs to the domain that is

outside of the controllable domain. Although there is an entity which is clearly associated with a future/past event, that entity can be assumed to be within the controllable domain of the speaker when the speaker has a subjective stance (psychological affinity) or control regarding the entity in question. Consider the following sentences.

(8) a. İlkokul-da el-im-e bir **mandolin**

primary.school-LOC hand-1SG.POSS-DAT a mandolin
tutuştur-muş-lar-dı. Öğretmen-im-den çok dayak
slip-PF-3PL-PAST teacher-1SG.POSS-ABL very beating
ye-di-m {*bu/o} **çalgı** yüzünden.
eat-PAST-1SG DEM instrument because.of

'They had slipped a **mandolin** at the primary school.

Because of that **instrument**, I was beaten by my teacher.'

b. İlkokul-da el-im-e bir **mandolin**

primary.school-LOC hand-1SG.POSS-DAT a mandolin
tutuştur-muş-lar-dı. O an-dan itibaren {bu/*?o} **çalgı**
slip-PF-3PL-PAST DEM moment-ABL onwards DEM instrument
hayat-ım-ın en önemli parça-sı ol-du.
life-1SG.POSS-GEN most important part-3SG.POSS become-PAST

'They had slipped a **mandolin** at the primary school. From that time,
that **instrument** has become the most important part of my life.'

(Both 8a and 8b have been adapted from Baydur 2009: 847 with a slight modification)

The speaker assumes that the referent *çalgı* 'instrument' / *mandolin* 'mandolin' in (8a) is not within his/her controllable domain while the same referent in (8b) is under control of him/herself although it is a part of the past event experienced by the speaker: In the former, the instrument denotes an object that reminds the speaker his/her unpleasant memories in the past; in the latter, on the other hand, the same object is indispensable for the speaker's daily life. If this account is correct, we can say that *o* is selected to refer to the object in (8a) according to the case δ and *bu* is selected to indicate the same object in (8b) according to the case β in Figure 1. As can be seen in (8a-b), solely *o* in (8a) and *bu* in (8b) is acceptable. These remarks suggest that temporal dimension is a secondary factor in determining whether the entity is within the controllable domain of the speaker or not.

4. Conclusions

In Balpinar (2012), it has been shown that the concept of controllable domain plays important role in determining the appropriate usages of the non-anaphoric demonstratives *bu* and *o*. In this study, it has been indicated that there is a phenomenon in Turkish demonstratives, which cannot only be dealt with this concept, and proposed that the interchangeability between the antecedent noun and the co-referential noun also plays major role in conditioning the distribution of the demonstratives *bu/o*. Among others, the following points are discussed in the text: 1) on the situation where the intended referent is within the controllable domain of the speaker, *bu* is used to refer to it if the co-referential noun semantically contains the antecedent noun, *o* is used to refer to it if the antecedent noun semantically contains the co-referential noun, 2) on the situation where the referent is not within the controllable domain of the speaker, *o* refers to it regardless of whether the co-referential noun semantically contains the antecedent noun or not, 3) temporal dimension is a secondary factor in determining whether the referent is within the controllable domain of the speaker or not. Such analysis on the non-anaphoric demonstratives *bu* and *o* are significant in that they

shed light on the semantic parameters which determine the occurrence of them in the universe of discourse, and in that its findings provide a more comprehensive view on understanding the demonstrative system of Turkish.

Abbreviations

1, 2, 3: first, second and third person, ABL: ablative; ACC: accusative; AOR: aorist; COM: comitative; COND: conditional; DAT: dative; DEM: demonstrative; FIN: final sentence enclitic; FUT: future; GEN: genitive; LOC: locative; NML: nominalization; PAST: past; PF: perfective; PL: plural; POSS: possessive; PRES: present; Q: interrogative particle; SG: singular

Acknowledgment

I would like to thank Semih Akyol, Nilgun Guler, and Necmettin Erdogan for acceptability judgments of the Turkish demonstrative examples used in this paper. All remaining errors are, of course, my own.

REFERENCES

- BALPINAR, Metin (2011), "Torukogo shijishi no bunmyaku shiji yōhō ni tsuite: Bunshōōkei toshite no *bu*, *o* no yōhō" [On the the text dependent use of Turkish demonstratives: the usage of *bu* and *o* as sentence anaphor]. *Kyōto Daigaku Gengogaku Kenkyū*, 30: 71-105.
- BALPINAR, Metin (2012), "Torukogo shijishi ni okeru hibunmyaku shiji yōhō to bunmyaku shiji yōhō ni tsuite: bunmyaku shiji yōhō wo chūshin ni" [On non-text and text dependent uses of Turkish demonstratives: focusing on text dependent use]. *Ajia & Afurika Gengo Bunka Kenkyū*, 83: 89-116.
- BALPINAR, Metin (2014), "Torukogo shijishi ni okeru hibunmyaku shiji yōhō no saikentō" [Re-examination of the non-text dependent use of Turkish demonstratives]. *Tōkyō Daigaku Gengogaku Ronshū*, 35: 21-39.
- BALPINAR, Metin (2019), *Demonstratives and Grammaticalization: A Perspective from Modern Turkish*, London and New York: Routledge.
- BANGUOĞLU, Tahsin (2004), *Türkçe'nin Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- BASTUJL, Jacqueline (1976), *Les Relations Spatiales en Turc Contemporain; Étude Sémantique*. Paris: Éditions Klincksieck.
- BAYDUR, Memet (2009), *Tiyatro Oyunları*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- ERGİN, Muharrem (1958), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- GENCAN, Tahir Nejat (2001), *Dilbilgisi*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- GÖKSEL, Ashl - KERSLAKE, Celia (2005), *Turkish: A Comprehensive Grammar*, London and New York: Routledge.
- HAYASI, Tōru (1985), "Torukogo no shijishi" [Turkish demonstratives]. *Ajia & Afurika Gengo Bunka Kenkyūjo Tsūshin*, 53: 55-57.
- HAYASI, Tōru (1989), "Torukogo no susume 3: 'kore-sore-are' are kore" [An invitation to Turkish 3: 'kore, sore, are' are kore]. *Gengo*, 18.1: 96-101.
- HAYASI, Tōru (2004), "Türkçe ve Japonca İşaret Sözcükleri Üzerine Bir Deneme". *Dilbilim Araştırmaları*, 2004: 51-62.
- HAYASI, Tōru (2008), "Torukogo shijishi *şu* no tokuchō" [Characteristics of the Turkish demonstrative *şu*]. *Tōkyō Daigaku Gengogaku Ronshū*, 27: 217-232.
- HAYASI, Tōru (2009), "Torukogo shijishi no sentaku ni okeru washa no handan no baratsuki" [How variant are the judgments of Turkish speakers on the usage of demonstratives?]. *Tōkyō Daigaku Gengogaku Ronshū*, 28: 267-282.
- HAYASI, Tōru (2014), "Temporal characteristic of the Turkish demonstrative *şu*," *Turcology and Linguistics: Éva Ágnes Csató Festschrift*, Nurettin Demir, Birsal Karakoç, Astrid Menz (Eds.). Ankara: Hacettepe Üniversitesi: 209-218.
- IINUMA, Eizō. (1995), *Torukogo Kiso* [Basic Turkish], Tōkyō: Besutosha.
- IRMAK, Coşkun (2002), *Siyah Çoraplılar*. İstanbul: Mitos Boyut Yayınları.
- JANSKY, Herbert (1943), *Lehrbuch der Türkischen Sprache*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- KINSUI, Satoshi – et al. (2002), "Shijigo no rekishiteki-taishō gengogakuteki kenkyū: Nihongo-Kankokugo-Torukogo" [Historical and comparative linguistic studies of demonstrative words: Japanese, Korean, Turkish], *Shirizu Gengo Kagaku 4 Taishō Gengogaku* [Series in linguistic science 4 contrastive linguistics], Naoki Ogoshi (Ed.). Tōkyō: Tōkyō daigaku shuppankai: 217-247.
- KORKMAZ, Zeynep (2009), *Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- KORNFILT, Jaklin (1997), *Turkish*, London: Routledge.
- LEWIS, Geoffrey L. (1967), *Turkish Grammar*, Oxford: Oxford University Press.
- NISHIOKA, Izumi (2006), *Gendai Churuku shogo no shijishi no kenkyū* [A study on demonstratives in modern Turkic languages], Fukuoka-Japan: Kyūshū University (unpublished doctoral dissertation).
- ÖZYÜREK, Aslı (1998), "An analysis of the basic meaning of Turkish demonstratives in face-to-face conversational interaction," *Oralité et Géstualité: Communication multimodale, interaction*, Serge Santi, Isabelle Guaitella, Christian Cavé, Gabrielle Konopczynski (Eds.). Paris: L'Harmattan: 609-614.
- PETERS, Ludwig (1947), *Grammatik der Türkischen Sprache*, Berlin: Axel Juncker Verlag.
- SWIFT, Lloyd B. (1963), *A Reference Grammar of Modern Turkish*, Bloomington: Indiana University.
- UNDERHILL, Robert (1976), *Turkish Grammar*, Cambridge: The MIT Press.

+IX EKİNİN İŞLEVLERİ VE BAZI SIFATLARDAKİ GENİŞLETİLMİŞ KULLANIMI ÜZERİNE

TOWARDS THE FUNCTIONS OF +IX AND ITS EXPANDED USAGE ON SOME ADJECTIVES

İsa SARI*

Öz

Türkçe, biçimbilgisel açıdan baskın eklemeli yapısı dolayısıyla, diğer dillere kıyasla tipolojik araştırmalara önemli veriler sağlamaktadır. İlk belgelerden itibaren işlekliliğini sürdüren, hem yapım hem de çekim kategorisinde yer alan ve diğer dillere kopyalanan veya farklı dillerden Türkçeye alınan pek çok ek Türkçenin ek envanterinde kodlanmış durumdadır. Türkiye Türkçesinin ve bunun yanı sıra diğer Türkçe varyantların kapsamlı ek varlığı içerisinde son derece türetken ve işlek bir görünüm arz eden, ad soylu sözcüklere eklenerek çoğunlukla geçici sıfatlar oluşturmada kullanılan, bunun yanı sıra kalıcı adlar türeten eklerden biri de +IX'dır.

+IX eki, eklendiği kök veya gövdeyi farklı anlam ilgileri ve içerikleriyle çeşitlendirmektedir. Bu yönüyle, sözcük varlığının genişlemesinde ve yeni kavramların karşılanmasında sık kullanılan ekler arasında bulunmaktadır. Zira sahip olma, ait olma, ilişkili olma, aidiyet bildirme, yer adları türetme gibi çeşitli anlamsal ilişkiler kuran bu ekle türetilmiş yüzlerce farklı sözcük Türkçenin gerek yazılı gerek zihinsel sözcük varlığında yer almaktadır. Bu çalışmada, literatürde daha çok adlarla bütünleşerek yeni sözcükler türettiği belirtilen +IX ekinin adların yanı sıra korkunç, komik, asil, süper gibi birtakım sıfatlara da getirilerek daha önce yeterince tanıklanmamış, anlamsal açıdan farklı bir görünüm sunan karmaşık sözcük yapılarını oluşturma durumuna değinilecek, bu yönüyle, ekin sıfatlardan sıfat türetme işlevinin giderek arttığına yönelik tespitler aktarılacaktır..

Anahtar Kelimeler

Ekleme, yapım ekleri, sıfat oluşumu, +IX eki

Abstract

Turkish provides significant data to typological linguistic studies when compared to other languages because of its dominant agglutinative quality. There are various suffixes in Turkish which retain their productivity beginning from the first attested documents under derivational and inflectional categories, as well as other suffixes copied into or copied from Turkish. Among the wide suffix stock, +IX is one of the most productive and operational suffix which mostly attaches to nouns and principally generates temporary adjectives as well as permanent nouns in Turkish and other Turkic variants.

* Dr. Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, isasari@hitit.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3766-1438.

The suffix +IX diversifies the semantics of root or stem attached to via various semantic ties and contents. With this aspect, it is amongst the most used and preferred suffixes to enrich the vocabulary and to name new concepts. In as much as, there are hundreds of different words coded in both written and mental lexicon in Turkish produced with this suffix, in relation with various semantic properties like possession, ownership, belonging, denotation of places names etc. In the present study, its attachment to adjectives like korkunç 'scary', komik 'funny', asil 'noble', süper 'super' which brings out new adjectives besides nouns, that are not attested before, will be evaluated and by this means, expansion on the function of producing adjectives from adjectives of the suffix will be put forward.

•

Keywords

Affixation, derivational affixes, adjectivization, the suffix +IX

GİRİŞ

Ekleme, sözcük kök veya gövdelerine, bağımlı unsurlar yoluyla dilbilgisel işlev ya da sözlüksel anlam yükleyen biçimbilgisel bir süreçtir. *Eklenen* ve *eklenen* olmak üzere iki girdisi bulunan bu süreç sonucunda karmaşık (kompleks) yapıda yeni sözcükler/sözcükbiçimler ortaya çıkar veya mevcut karmaşık yapılar biçimbilgisi ve eklemelilik yönüyle daha da karmaşık hâle gelir. Çekim düzeyinde eklemeye sonucunda sözcükler arası ilişkiler kurulup sözdizimi sağlanırken, türetim düzeyinde eklemeye kalıcı ya da geçici sözvarlığı unsurları oluşturulur. Diğer bir ifadeyle, çekim bağlamında işlevler ve sözdizimsel unsurlar arası ilgiler söz konusuysen, türetim bağlamında anlamlar ve kavramlar ön plandadır. Ancak çekim ve türetim sınırlarının belirginlik arz etmediği durumlar da mümkündür.

Dünya dillerinin betimlenip sınıflandırılmasında/gruplandırılmasında önemli ölçütlerden biri durumundaki eklemelilik, Türkçenin en dikkate değer yapısal özelliklerinin başında gelir. Tüm değışkeleriyle birlikte Türkçe, dil tipolojisinde ve dillere yönelik yapılan sınıflandırma çalışmalarında bu eklemeli yapısı dolayısıyla öne çıkmaktadır. Türkçede, bir kökten türemiş yapılarla ifade edilen kavramlar ve olgular, gerek anlık/geçici (sözdizimsel) gerek kalıcı (sözlüksel) olsun, daha çok eklemeye yoluyla karşılanır.¹ Bu yönüyle eklemeye mekanizmasının, Türkçenin bilinen ilk yazılı metinlerinden bu yana korunagelen en önemli ayırıcı niteliği olduğu belirtilebilir. Öyle ki, Ergin'e göre "Türkçenin yapısını incelemek demek aşağı yukarı onun çok zengin olan ekler sistemini incelemek demektir." (2009: 115). Eklemenin böylesi öneme sahip, çok yönlü ve işlevsel bir görünüm sunması dolayısıyla, Türkçede bir sözcük kökünden ekler aracılığıyla doğrudan ilişkili ya da metaforik uzantılı, hatta ileri derece anlam değışmeleriyle beraber kök anlamdan uzaklaşmış onlarca yeni sözcük türetmek ve sözvarlığına kazandırmak mümkündür. Örneğin *Türkçe Sözlük*'te *baş*, *göz* gibi sözcüklerden farklı eklerle türetilmiş, anlamsal yönden ilişkili ya da başkalaşmış, çeşitli kategorilerde onlarca sözcük bulunmaktadır. Eklemeye özelliğinin mevcut olmaması durumunda ilgili kavramlar ya farklı yöntemlerle karşılanacak ya da başka dillerden alıntılarla, farklı sözlüksel unsurlarla veya analitik yapılarla ifade edilecekti. Bu yönüyle eklemeye, sözvarlığının farklı kökler bakımından hacminin artmasını engellemektedir. Zira son derece türetken ve potansiyel olarak eklendiği sözcük türünden hemen her sözcüğe eklenebilen, anlamsal açıdan şeffaflık taşıyan eklerle kurulmuş yapılardan ancak bir kısmı sözlüklerde kodlanmış durumdadır. Bu, Türkçenin sözvarlığının başka dillerin sözvarlıklarıyla nicelik açısından karşılaştırılması gibi hususlarda göz ardı edilmemesi gereken bir durumdur. Bu noktada, Türkçenin potansiyel sözvarlığının tanımlanandan çok daha geniş bir hacme sahip olduğunu belirtmek mümkündür. Zira farklı dillerde ayrı sözcüklerle ya da aynı işlevi taşıyan farklı eklerle ifade edilen durum ve kavramlar Türkçede anlamsal açıdan tamamen şeffaf, çözümlenebilir eklerle ifade edilebilmektedir.

Sadece yeni sözcüklerin türetilmesinde ve kavramların karşılanmasında değil, sözdiziminin kurulması ve sürdürülmesi; sözcükler, öbekler ve diğer sözdizimsel unsurlar arasındaki ilişkilerin sağlanması açısından da eklemeye mekanizması Türkçede birincil derecede öneme sahiptir. Dolayısıyla dizim düzeyinde dilbilgisel bağlantılar ve roller daha çok eklerle belirgin hâle gelmektedir. Ek envanterinde onlarca farklı öge barındıran Türkçenin bu öğelerinden bir kısmı yapım bir kısmı ise çekim özellikleriyle ön plana çıkmakta, bunun yanı

¹ Bu eklemeye, Türkçede *son eklerle* sağlanır. Buna karşın dünya dillerinde çok çeşitli ek türleri vardır: *ön ek* (prefix), *iç ek* (infix), *serpik ek* (circumfix), *bürün ek* (suprafix) vs. (detaylar için bk. Uzun 2006: 36-37; Booij 2007: 26, 36).

sıra hem yapım hem de çekim özelliklerine sahip ekler de yine bu envanterde yer almaktadır. Modern Türkçenin güncel görünümünde büyük çoğunluğunun sınırları ve bitiştirilebilecekleri sözcük kategorileri tanımlanmış olan ekler, yapım/çekim ayrımının yanı sıra ad soylu sözcüklere gelen ekler ve fiil soylu sözcüklere gelen ekler olarak temelde iki ana kategoriye ayrılır. Ancak *-sAl* gibi dilde özleştirme faaliyetleri ile kullanım sıklığı ve türetkenliği artan veya *-matik* gibi ekimsi bir görünüm kazanmış bazı eklerin hem ad hem de fiil soylu sözcüklerle bitişebildiği de görülebilmektedir: krş. *eğit-sel* ~ *yapı-sal*; *dokun-matik* ~ *para-matik*. Bunun yanı sıra sesteş bir görünüm arz eden fakat farklı köklerden gelişip farklı işlevleri belirten ekler de mevcuttur: fiillere eklenerek olumsuzluk üst anlamını ifade eden *-mA* ile fiilleri sözdizimi içerisinde adlaştıran ve yer yer kalıplaşmış adlar ortaya çıkaran *-mA* gibi.

Ekler, bitiştirilecekleri sözcüklerde anlam içerikleri bakımından birtakım ön şartlar arayabilirler. Örneğin *+kXr(A)-* eki çoğunlukla yansıma ya da ses ortaya çıkışı ifade eden sözcüklere eklenebilir. Benzer olarak *+mtırak* eki renk veya tat ifade eden adlara eklenebilir. Bunun yanı sıra, birtakım ekler eklenecekleri kök ya da gövdelerde belli seslik özellikler arayabilirler. Örneğin Felemenkçede fiil kök ve gövdelerinden adlar türetmede kullanılan bir son ek durumundaki *-aar*, öncesinde bir *schwa* barındıran titreşimli dil ünsüzlerinden sonra gelebilir: *luist[ə]r* 'dinlemek' > *luister-aar* 'dinleyici' gibi (Booij 2007: 64). Türkçede de örneğin edilgenlik eki *-l* daha çok son sesi bir ünsüz olan fiillere eklenebilir. Tüm bunların yanı sıra ekler, türetkenlik ve işleklikleri açısından farklılaşabilirler. Öyle ki, özellikle yapım (türetim) söz konusu olduğunda, bir ek aynı kategoriden istisnasız tüm sözcüklere eklenebilirken başka bir yapım eki sadece birkaç sınırlı örnekte ortaya çıkabilir: Daha çok, olumsuzluk ve yoksunluk ifade eden *-sXz* eki potansiyel olarak tüm ad soylu sözcüklerle kullanılabilirken dış organ adlarıyla ilgili araçları ifade eden *-dXrXk* eki sadece *boyunduruk*, *burunduruk*, *çığındirik* gibi bir kısmı yalnızca ağızlarında yaşayan, sık kullanılmayan sözcüklerde bulunur. Bu noktada, türetkenliği etkileyen anlamsal ve yapısal sınırlılıklar söz konusudur (Erdem 2016: 175). Çekim kategorisinde yer alan eklerin ortaya çıkışında ise bu tür sınırlılıklar ve ön şartlar genel itibarıyla yok denecek kadar azdır. Bu ekler, kullanımsal dağılım yönüyle herhangi bir belirgin sınır barındırmazlar ve kullanımları seçimlik değil, zorunludur. Ayrıca sözcük sınıfı değiştirim özellikleri yönüyle de yapım eklerinden ayrılırlar.

1. +IX Eki ve İşlevleri

Eski Türkçede *+lXg* şekliyle yer alan ve tarihsel süreçte ses değişmelerine uygun olarak Batı Türkçesinde ek sonundaki */g/* sesinin düşmesiyle günümüzdeki şekline gelişen *+lX* eki, literatürde adlara gelerek sıfatlar ya da yine adlar oluşturan, kullanım oranı yüksek bir yapım eki olarak tanımlanmıştır (Kononov 1956: 104-105; Gencan 1979: 197-199; Hatiboğlu 1981: 100-102; Underhill 1985: 391-393; Banguoğlu 1990: 191-193; Kornfilt 1997: 445-446; Lewis 2001: 60-61; Göksel ve Kerslake 2005: 60-61; Korkmaz 2009: 53-55, 340; Ergin 2009: 159-160; Eker 2011: 339; Karaağaç 2012: 258-260). Ekin esas işlevi sözdizimsel öbek yapılar içerisinde sıfatlar kurmaktır: *bilgili (insan)*, *şekerli (çay)* gibi. Ancak *tatlı*, *akıllı*, *türlü* 'yemek adı', *sevgili*, *yazılı*, *evli* gibi örneklerde olduğu gibi kalıcı ve eklendiği kökle anlam ilgisi zayıflamış, anlamca kısmen ya da tamamen farklılaşmış ve gerek yazılı sözvarlığında gerek zihinsel sözvarlığında ayrıca kodlanması, yer alması gereken oluşumları da ortaya çıkarabilmektedir. Öyle ki, örneğin *sözlü* sözcüğü ele alındığında, birbirinden farklı ve anlamsal ilişkiler bakımından herhangi bir ilgi taşımayan iki farklı kavramı ifade ettiği görülecektir: 1. sözel olarak gerçekleştirilen sınav (örn. *Ahmet sözlüden kalmıştı*.) 2. evlilik düşüncesiyle bir arada bulunan kişilerden her biri (örn. *Dün akşam sözlümlerle sinemada buluştuk*.) 3. şifahi, konuşma yoluyla yapılan (örn. *Arkadaşımı sözlü olarak uyarılmıştı*). Sözcüğün barındırdığı bu anlamlardan ilkinde, öbek üzerinden eksilmeye

gidilmesine rağmen kökle anlamsal bağın kısmen korunmuş, ikinci anlamda bağ son derece zayıflamıştır. Üçüncü anlamda ise anlamsal bağ korunmaktadır. Ekin ifade aynı kök üzerinde ifade ettiği bu üç farklı anlamsal içerik, dereceli bir geçiş ve anlam ilgisine işaret etmektedir.

Buna karşın ekin türetim sınırları her zaman bu tür belirsizlik barındırmaz ve ek çoğu durumda anlamca şeffaf, çözümlenebilir nitelikte yapılar meydana getirir. Bu yönüyle ekin kalıcı ve sözlükselleşen, ayrıca kodlanması gereken adlar türeten yapım ekinde ziyade bir çekim eki gibi davrandığını belirtmek mümkündür. Dolayısıyla Türkçe konuşurları için bu ekle kurulmuş öbek yapılar ya da sözcük-biçimler analiz edilebilir durumdadır. Ancak bu husus bu çalışmanın konusu değildir ve ayrıca ele alınması gerekmektedir. Zira +IX ekinin gerçekten bir yapım eki mi olduğu yoksa çekim eki niteliği mi taşıdığı konusu da tartışmalıdır ve bu konuda farklı yorumlar/tasnifler yapılagelmiştir. Eklendiği kök ya da gövdenin son ünlüsünün artlık/önlük ve düzlük/yuvarlaklık durumuna (uyumuna) bağlı olarak 4 farklı değişikde (lı, li, lu, lü) görülen ek, somut/soyut fark etmeksizin tüm ad soylu sözcüklere eklenebilme potansiyeline sahiptir ve bu yönüyle bir çekim eki görünümündedir. Zira Ergin (2009: 159), ekin işlevlik derecesinin çekim eklerine yakın olduğunu savunur. Ancak Erdem (2011: 81), ekin tür değişikliği ortaya çıkarmasının ve sözdizimsel bir bilgi içermemesinin, yapım eki yönünü kuvvetlendirdiği görüşündedir. Benzer olarak Gülsevin (2004: 1278-1280), "tür değiştirici ekler" bahsinde "isimlere eklenenler" alt başlığında, +sIz ve +ki ekiyle beraber +II varlık eki tanımlamasıyla eke değinir ve ekin kalıcı sözlüksel unsurlar türetiyor olmasına rağmen daha çok "görev değişimi" ortaya çıkararak sıfat ya da zarf kurduğunu belirtir. Delice de eki "dönüştürücü ekler" ana başlığı altında inceler ve dönüştürücü eklerin kök sözcüğün anlamına etki etmeksizin sadece türünü değiştirdiğini, +IX'nın da isim ve fiilleri kök anlamı etrafında dilbilgisel sözcük türü olarak sığara dönüştürdüğünü ifade eder (2000: 230). Diğer taraftan Baydar (2018), ekin her durumda yapım eki olarak işlev görmediğini, bazen bir "vasıf isim yapan ek" olarak kullanım bulduğunu belirtir. Turan (2007; 2018: 104), sekiz gruba ayırdığı eklerin "sıfatlama eki" başlığında +IX ekine değinir ve bu eki "isim tamlamasını kuran ekler" başlığının "sıfatlama eki" alt başlığı altında değerlendirerek *hastalıklı mizaç* örneğini verir. Üstünova (2018: 130) ekin, +sXz ekinin karşıtı olarak düşünüldüğünü, ancak *acıklı-*acıksız, seçmeli-*seçmesiz, *ıslı-ıssız* gibi örneklerde böyle bir karşıtlığın ortaya çıkmadığını, dolayısıyla tüm adların her iki eki alamayacağını ifade eder.

Ekin işlevleri ve bitiştiği sözcüklere kattığı anlam içerik ve ilgileri, yukarıda künyeleri verilen çalışmalarda tanımlanmış durumdadır. Ancak bu çalışmalarda ekin işlevleri zaman zaman artzaman/eşzaman ayrımı yapılmaksızın ele alınmış, zaman zaman işlevlerden bir kısmı göz ardı edilmiştir. Bu hususta, ekin yaygın işlevlerini anlamsal ve yapısal düzeyde, temel olarak eşzamanlı yaklaşımla ana başlıklar etrafında şu şekilde sıralamak mümkündür:²

1. sahip olma/sahiplik bildirme:

çilekli, farklı, güçlü, kokulu, şekerli...

² Artzamanlı yaklaşımla, sağlanan anlamsal bağlar da göz önünde tutularak, bu işlevlerin farklı eklerden ve yapılardan geliştiğini düşünmek mümkündür. Bu hususta Öner (2004) bazı yer, devlet, hanlık, boy, kabile ve aşiret adları türeten ya da yer adları kurma işleviyle ekin *oğlu* ya da *elilili* yapılarından geliştiğini ve ...+II ...+II yapısında ikilemeler kuran +IX ekinin farklı gelişimler sonucu ortaya çıktığını savunur. Abik (2010) ise...+II ...+II yapısının vurgusal ve anlamsal açılarından sıfat türeten +IX ekinde farklı olduğunu belirtir. Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda şu hususları belirtmek, ekin işlevlerinin ve gelişiminin daha net olarak ortaya konulması açısından fayda sağlayacaktır: Eski Türkçe döneminde 'hem hem ...' anlamını sağlayan bir ...+II ...+II eki mevcuttur ve bu ek +IXg şeklinden gelişmemiştir. Ancak farklı kökenlerden de gelişmiş olsa, ekin eşzamanlı görünümü ek varlığında tek bir biçim olarak yer almaktadır.

2. **(bir yere/konuma/millete) aidiyet bildirme:**
Ankaralı, Çinli, güneyli, köylü, Pakistanlı, şehirli...
3. **(bir oluşuma/kuruma/gruba) mensubiyet/bağlılık bildirme:**
Fenerbahçeli, sendikacı, partili, üniversiteli...
4. **ayırıcı öznitelik/özellik bildirme:**
ağlamaklı, dayanıklı, delikanlı, yaşlı, yatılı, yazılı...
5. **sayıca/tarihçe gruplama/birliktelik bildirme:**
binsekizyüzlü (yıllar), ikişerli, on altılı, üçlü...
6. **sosyal/ailevi bağ ve durum bildirme:**
evli, nişanlı, sevgili, sözlü, yavuklu...
7. **yer adı üretme:**
Bozbeyle, Polatlı, Sungurlu...
8. **pekiştirmeli yapı/ikileme kurma:**
derli toplu, irili ufaklı, renkli renkli, yazlı kışlı
9. **soru bildiren yapılar kurma:**
kaçlı, neli, nereli...

Ek, dil özleştirmeleri çalışmaları kapsamında daha da türetken hâle getirilmiş; Arapça ve Farsça bazı eklerin işaretlediği/ ifade ettiği işlev ve anlamları sağlamada, ayrıca birtakım Arapça ve Farsça yapıların Türkçeleştirilmesinde kullanılmıştır (Banguoğlu 1990: 192-193; Korkmaz 2009: 55). Bu yönüyle ekin işlekliliğine ve türetkenliğine müdahale edildiği, eke yapay bir işleklilik kazandırıldığı belirtilebilir. Ancak yine de bu durum, tarihî dönemlerdeki ve modern Türkçe varyantlardaki kullanımları göz önüne alındığında, ekin son derece türetken ve işlevsel bir görünüm sunduğu gerçeğini değiştirmez.

2. +IX Ekinin Girdi Kategorisi

Diğer eklerin hemen hemen tamamı gibi girdi kategorisi seçen bir ek durumunda olan +IX' ekinde bu girdi kategorisi ad (AD), çıktı kategorisi ise ilk bakışta ya yine (kalıplaşmış) ad (AD) ya da çoğunlukla gözlemlendiği üzere sıfattır (SF). Dolayısıyla +IX'nun girdi-çıkıtı kategorileri itibarıyla şematik gösterimi ilk etapta aşağıdaki gibidir:

$$[AD]+IX \rightarrow [[AD-IX]_{AD} \mid [AD-IX]_{SF}]$$

Bu yönüyle ek, *kategori (sınıf) değiştirici* bir işleve sahiptir ve çoğunlukla, ad soylu sözcüklerin bir alt kategorisi durumundaki sıfat türünde sözcükler türetir. Ancak *detaylı* örneğinde olduğu gibi, zarf (ZF) işleviyle kullanılan çıktılar da üretebilmektedir: *Bu konuyu detaylı inceleyin.*³ Benzer olarak *Geceli gündüzlü çalışıyordu.* örneğinde de +IX ekini barındıran ikileme bir zarf olarak işlev görmektedir. Dolayısıyla ekin sadece sıfat ya da ad türeten bir ek olmadığı, ayrıca bazı durumlarda -eksilme yoluyla da olsa- sözdiziminde zarf işlevli unsurları türettiği görülmektedir. Bundan hareketle ekin girdi-çıkıtı gösterimi şu şekilde gösterilmelidir:

$$[AD]+IX \rightarrow [[AD-IX]_{AD} \mid [AD-IX]_{ZF} \mid [AD-IX]_{SF}]$$

Ekle ilgili yapılan çalışmaların pek çoğunda ekin sadece adlara geldiği ifade edilmiş ya da hangi ad soyundan sözcüklere gelebileceği ayrıntılı olarak belirtilmemiş, birkaç araştırmacı dışında bu ekin sıfatlara gelebileceği bilgisine yer verilmemiştir (bk. 2. bölümün ilk paragrafı). Öyle ki Deny (2012: 306) "ekin sıfat anlamı olan adlara hiç eklenemeyeceği"nden dahi bahseder. Timurtaş (1990: 166-167) "Sıfat olan bir kelimeye sıfat yapma eki olan «-lü» getirilemez." diyerek GTS'de de ayrı bir madde başı durumundaki *gülünçlü* sözcüğünün "yanlış" olduğunu vurgular

³ Esasında burada bir eksilme söz konusudur. İlgili sözdizimsel kuruluş içerisinde *detaylı* unsurundan sonra *bir şekilde* ya da *olarak* beklenir ancak yüzey yapıya bu unsur yansıtılmamıştır.

ve "Bu sebeple nasıl korkunçlu film, kıskançlı adam, iğrençli yüz demek yanlışsa gülünçlü fıkra, gülünçlü piyes demek de öyle yanlıştır." şeklinde görüşlerini sıralar. Tüm bunlara rağmen, sınırlı da olsa birkaç örnekte ekin sıfatlara gelerek tekrar sıfat türetebildiği ve ortaya çıkan bu sıfatların bir kısmının kalıcılışarak sözlüklerde maddebaşı olarak yer alabildiği gözlemlenmektedir: *acılı, ekşili, büyüklü küçüklü* vs. Bu tür sıfattan sıfat oluşumlarında öge eksilmesinin de söz konusu olduğu örnekler mevcuttur. Örneğin *kırmızılı* gibi (her ne kadar ad olma niteliği taşıyor olsa da⁴) sözdizimsel olarak sıfat görevinde bulunmadığı, yani bir adın niteleyeni konumunda bulunmadığı takdirde, *kırmızı* sıfatına +IX ekinin eklenmesiyle ortaya çıkan yapıda, geri planda bir [çocuk/adam/kadın...] bilgisi kodludur. Bu bilgiyi barındıran ve nitelenen durumundaki baş (ana) unsurun yüzey yapıda eksilmesi sonucunda bilginin içeriği niteleyiciye (*kırmızı*) aktarılmaktadır. Bunun yanı sıra *acılı, ekşili* gibi oluşumlar içerisinde yer alan sıfatlar, nitelik açısından *eski, yeni; ince, kalın* gibi ikili zıtlıkları bulunan, derecelendirilebilen sıfatlar hükmündedir. Bu tür oluşumlarda çoğu durumda kalıcılışmadan, yani sözlüksel unsurların ortaya çıkmasından söz edilemez. Öte yandan *zorlu* gibi bazı örneklerde, ortaya çıkan yeni türetimde eskiye kıyasla anlamca farklılık düşük seviyelerde gerçekleşebilir. Zira *zor* ile *zorlu*, ilgili bağlamlarda (krş. *zor süreç ~ zorlu süreç*) anlam açısından ileri derece farklılaşma barındırmayabilir.

3. +IX Ekinin Sıfatlardaki Genişletilmiş Kullanımı ve Yeni Örnekleri

Ekin sıfatlardan sıfat türetim işlevi, özellikle dijital yazışma ortamlarında son zamanlarda artan kullanım oranlarıyla, belli başlı sözcüklere eklenmesi yoluyla tanıklanmaya başlamıştır. Bu tür kullanımlarda bir sıfat üzerine eklenen +IX eki yine sıfat olarak işlev görmektedir ve bir adın niteleyeni konumunda yer almakta, dolayısıyla sonucu sıfat olan yapılar ortaya çıkarmaktadır: *korkunçlu* (1), *komikli* (2), *ciddili* (3), *tiksinçli* (4), *iğrençli* (5) vs. Ancak ortaya çıkan yeni yapıda anlam, ekin daha önce sıralanan işlevlerine kıyasla kısmen farklılık gösterir. İlk çözümlemede '...ya sahip olma' ya da '... barındırma' anlamı baskın görünse de, ekin eklendiği sözcük kategorisinin sıfat olması nedeniyle bu çözümleme geçersiz kalmaktadır.

(1) *Ne güzel kaç gündür korkunçlu hikaye okuyodum, yemin ediyorum korktumda ha.*

(<https://forum.klanlar.org/index.php?threads/neden-kimse-foruma-girmiyor.16609/>, 10.04.2019)

(2) *Biraz düşündük ve aklımıza ilk adım olarak komikli film izlemek geldi.*

(<https://listelist.com/biraz-da-gulelim-film/>, erişim tarihi: 10.04.2019)

(3) *Gülmeyeyim de ciddili mesaj gibi görünsün çevirmeye çalışsın.*

(<http://tr.bigpoint.com/darkorbit/board/threads/ggs-x2.124647/>, erişim tarihi: 10.04.2019)

(4) *Tiksinçli film önerin beyler.*

(<http://www.incisozluk.com.tr/u/simo-hayha/son-suku/>, erişim tarihi: 11.04.2019)

(5) *İğrençli filmlere merak sarmak.*

(<https://www.uludagsozluk.com/k/i%C4%9Fren%C3%A7li-filmlere-merak-sarmak/>, erişim tarihi: 13.04.2019)

Ekin tanıklanan ilk biçimi olan +IXg da Eski Uyurca metinlerde sıfatların üzerine eklenebilmektedir: *edgünlük, ayıglık, menülük* gibi. Çetin (2016: 56-57), bu kullanımların ortaya

⁴ *Kırmızı* sözcüğünün ve diğer pek çok sıfat görünümündeki sözcüğün sözdiziminde işlev dönüşümü ortaya çıkmadıkça, derin yapıda bir ad olduğunu savunmak mümkündür. Dolayısıyla burada sıfattan ada doğru bir dönüşümün bulunmadığı da belirtilebilir. Benzer olarak *güzel* sözcüğü de bağlamına (yüzey yapıya) göre ad, sıfat ya da zarf işlevlerinde bulunabilir ancak zihinsel sözvarlığında tek kategoride kodludur ya da kategorisizdir.

çıkmasının iki nedeni olabileceğini düşünür: anlamı kuvvetlendirme ve ses uyumu. Ekin Türkiye Türkçesinde benzer durumlarda kullanımında ise her iki etken de söz konusu değildir. Zira *korkunçlu hikaye* gibi bir öbek yapı içerisinde anlamın kuvvetlendirilmesi ya da ses uyumu sonucu ortaya çıkma etkin değildir. Bu iki hususun dışında, 'korkunç unsurlar barındıran hikaye' anlamını sağlamaktadır.

Komik film örneği özelinde, ilgili *film* 'gülünesi, güldürücü' olarak nitelenir. Ancak *komikli film* yapısında aynı nitelermeyi yapmak mümkün olmayabilir. Bunun yerine film komik, gülünç, güldürücü unsurlar içeren bir korku filmi olarak da tanımlanabilir. Diğer bir ifadeyle *komikli, korkunçlu* vb. sözcükbiçimleri, önüne geldikleri adların (olguların, durumların, nesnelerin) komik ya da korkunç olarak nitelendirilebilecek birtakım unsurlar barındırdığı bilgisini taşımaya rağmen tamamen o unsurlar üzerine kurgulandığı/oluştugu ya da genel anlamda o unsurlarla eşleştirilebilecek bir olgu olduğu bilgisini barındırmayabilir.

Öte yandan, kullanım örnekleri göz önünde bulundurulduğunda ekin ifade ettiği anlam, yukarıda verilen 'sahip olma/sahiplik bildirme' şeklinde yorumlanmaya elverişli gibi görünse de, daha detaylı bir anlam şeması çıkarıldığında durumun böyle olmadığı görülecektir. Zira örneğin *şekerli çay* [*şekerli çay*] yapısı [*içerisinde x bulunan Y*] şeklinde bir anlam şemasına sahipken *korkunçlu film* kuruluşu, sıfatların genel özellikleri dolayısıyla bu şemayla [**içerisinde korkunç bulunan film*] analiz edilememekte, daha detaylandırılmış bir anlam şemasına ihtiyaç duymaktadır. Yapı içerisinde yer alan, niteleyici durumundaki +IX ekli ilk unsur, nitelediği adın sahip olduğu unsurların bir özelliğine işaret etmektedir. Dolayısıyla bu tür yapıların anlam şeması [*içerisinde x unsurlar barındıran Y*] şeklinde tasarlanmalıdır. Şemadaki x unsuru bir sıfat olduğu için, anlamsal çözümlenin de buna göre düzenlenmesi, yani anlamsal düzeyde ilgili unsurun bir ismi nitelmesi gerekmektedir.

Korkunç, komik sözcükleri ile karşılaştırıldığında sıfat özelliği daha az baskın durumda olup ad işlevi daha ön planda bulunan *yasak* sözcüğü de +IX ekini alarak benzer anlam içeriklerini ve şemasını sağlayan öbekler kurabilmektedir. Ancak bu kullanımın örneklerinde 'yasaklanmış' anlamı daha belirgindir. Dolayısıyla ek, bitleştirildiği sözcüğe '+lAnmXş' işlevini katarak nitelik bildiren bir sözdizimsel sıfatlaştırıcı görevi görmektedir:

(6) *Adalet Bakanlığı, yasaklı kitaplar ayıbına çözüm bulmak için harekete geçti.*

(<https://www.cnnturk.com/2012/turkiye/01/20/yasakli.kitaplar.icin.harekete.gectiler/645711.0/index.html>, erişim tarihi: 10.04.2019)

(7) *Gümrük vergisi ödeyerek almak isterseniz dahi gümrükte geçmeyen gümrük yasaklı ürünler vardır.*

(<https://grupanda.org/2019/02/gumruk-yasakli-urunler-nelerdir/>, erişim tarihi: 10.04.2019)

Benzer kullanım örneği *pisli (araba)* öbeğinde de gözlemlenmektedir ve bu öbeğe 'pislenmiş' anlam içeriği sağlanmaktadır. Bu tür kullanımlarda +IX ekinin yer almaması (*yasak kitap, yasak ürün, pis araba*) anlam özelliklerinde herhangi bir kayba sebebiyet vermemektedir. *Zor* gibi birtakım sıfatlara +IX ekinin eklenmesiyle ortaya çıkan anlam nüansı da, yukarıda da belirtildiği üzere, belirginlik sunmayabilir. Örneğin *Zorlu bir süreçten geçiyoruz.* ile *Zor bir süreçten geçiyoruz.* kuruluşları arasındaki anlamsal ve gösterimsel fark yok denecek kadar azdır. Dolayısıyla ilgili kuruluşlarda ekin bir anlamsal uzatıcı ya da pekiştirici işleviyle yer aldığını belirtmek mümkündür. Bu yapıların kuruluşunda rol oynayan *yasak, pis, zor* sözcüklerinin zıt anlamlılarıyla kurulacak **serbestli ürün, *temizli araba, *kolaylı süreç* ya da aynı sözcüklerin olumsuzluk işaretleyicisi olan +sXz ile kurulmuş biçimleri **yasaksız ürün, *pissiz araba, *zorsuz süreç* dilbilgisel ve anlamsal açıdan alışlageldik, ilk etapta çözümlenmesi mümkün olan yapılar

değillerdir. Dolayısıyla *yasaklı*, *pisli* ve *zorlu* yapılarının artan kullanıma bağlı olarak bütünleşik halde sözcükte kodlanmış olduğunu ifade etmek mümkündür.

Ekin anlam şeması ve temel işlevleri itibarıyla aynı durum, olumsuz karşılığı olarak tanımlanabilecek +sXz'a da uyarlanabilir: *korkunçsuz film*, *komiksiz video* ve bu kullanımlar arama sorgularında tanıklanabilmektedir (8, 9).

(8) *Hayatımda izlediğim en komiksiz film.*

(<http://songwayfilms.com/firtina-savascilari-fung-wan-ii-2009-turkce-dublaj-film-izle>, erişim tarihi: 15.04.2019)

(9) *Allah rızası için biri bana animasyon korkunçlu film korkunçsuz film dizi falan bişi önerisin.*

(<https://twitter.com/brownstormpoem/status/574561285884506113>, erişim tarihi: 15.04.2019)

Sonuç ve Bulgular

Bu çalışmada, +IX ekinin Türkçede en sık kullanılan, potansiyel olarak ad soylu her sözcüğe bitiştirilebilen türetken ve işlek eklerden biri olduğu vurgulanmış ve ekin sağladığı anlamlar/işlevler bütünleyici bir yaklaşım etrafında sınıflandırılarak örneklendirilmiştir. Ekin yüksek kullanım oranı ve bununla beraber yüksek türetkenlik arz etmesi, çok işlevli ve görevli olması sonucunu beraberinde getirmiş, örneksemelerle yeni sözcük yapılarını ortaya çıkarabilmesine olanak sağlamıştır. Bu örneksemeler ise anlamca şeffaf yapıların zihinde analizi sonucunda farklı anlamlı türetmelere yol açmış, bu anlamlı türetmeler zaman içerisinde yaygınlık kazanmıştır.

Daha önceki çalışmalarda çoğunlukla ekin adlara gelerek sıfat türettiği belirtilmiş olsa da, tanıklanan bazı örneklerle sıfatlarla da bütünleşebildiği ve çok farklı anlam şemalarının beraberinde getirdiği, ayrıca eksiltme yoluyla da olsa sözdiziminde zarf işleviyle yer alan çıktıları oluşturabildiği gözlemlenmiştir. Tüm bunlardan hareketle ekin yapısal ve sözdizimsel roller itibarıyla kuruluş-görev şeması gösterimi aşağıdaki şekilde güncellenmelidir.

$$[AD/SF]+IX \rightarrow [AD/SF-IX]_{AD} \mid [AD/SF-IX]_{SF} \mid [AD/SF-IX]_{ZF}$$

Bunların yanı sıra ekin sağladığı anlamlar ya da anlam ilgileri çeşitlenmiş, *korkunçlu* ve benzeri yapıların kullanımı yaygınlık kazanmaya başlamış, bunlara örneksemelerle *süperli*, *iğrençli* gibi farklı birtakım yapıların da artan oranlarda örnekleri görünür, tanınır ve kullanılır hâle gelmiştir. Sosyal medya ve üçüncü nesil İnternet ortamının özgür ancak denetimsiz yazışma kanallarının sunmuş olduğu imkânlar sonucunda, kullanıcılar bu tür yapıları özümseyip örneksemelerle benzer yapıları ortaya çıkarmakta ve bu yapılar günden güne yaygınlaşmaktadır. Öyle ki, arama sorgularında yıl bazlı sınırlama kullanıldığında, 2000-2010 yılları arasında "korkunçlu film" sorgusu farklı bağlamlarda sadece üç sonuç getirmesine rağmen, aynı 2010-2019 yılları arasında yine farklı bağlamlarda 25 sonuç göstermektedir ve bu sayı günden güne artmaktadır.

Ek, daha önce belirtildiği üzere sadece adlarla değil sıfatlarla da bitiştirilebilmektedir. Dolayısıyla ekin girdi kategorisinde bir varyantlaşma ortaya çıkmış ve anlam içerikleri çoğalmıştır. Bundan hareketle ekin sağladığı anlamlara ilave anlam çeşitlenmeleri eklenmeli ve yeni anlamsal içerik şeması şu şekilde tasarlanmalıdır:

$$[[A_{AD/SF}]+IX]_{SF} + B_{AD} \text{ 'içerisinde A unsurlar bulunan B'}$$

$$[[A_{AD/SF}]+IX]_{SF} + B_{AD} \text{ 'A-İAnmXş B'}$$

Bu yapı/anlam şablonunun farklı dil kullanıcıları tarafından çözümlenip örneksenmesi ve

yaygınlık kazanmasıyla, yakın gelecekte benzer başka sözcüklerin de aynı şablon içerisinde kullanılması öngörülebilmektedir. Bu sebeple, hâlihazırda sıra dışı ya da yanlış olarak tanımlanan birtakım yapılar potansiyel olarak ilgili işlevlerde ve anlamsal rollerde görev alabilir. Bu durum, dil dışı etkenlerin ve kanalların tetiklediği bir dil içi değişimi beraberinde getirebilir.

Summary

Affixation is a process in which bound morphemes (that is to say, affixes) are concatenated with free lexical items to form new lexemes or word-forms. Syntactic relations between words or phrases can be built (inflection) or new meaningful items can be formed (derivation) via affixation. In Turkish and also in other Turkic variants, affixation is the most dominant word-formation method in derivational terms and this characteristic of it has been preserved since the first attested examples of ancient Turkic. Though various affix types, such as prefixes, infixes, circumfixes are present in World's languages, the vast majority of affixes in Turkish are suffixes, in other words, affixes attached to the end of word stems. Turkish and other Turkic languages are rich in derivational suffixes. However, some of those suffixes are productive and used in high rate while some are not productive and can only be found in scattered examples in the lexicon. One of the most productive suffixes in Turkish, as well as in other Turkic variants, is +/X which denotes semantic contents like relation, connection, ownership, place names or possession.

The derivational suffix +/X is mostly used to form adjectives from nouns. However, it is observed that there are some constructions formed with this suffix to a degree, in which the input is an adjective except a noun. Besides, the output may be an adverb like *detaylı* (*incelemek*) '(inspecting) in detail'. Moreover, it is debated whether this suffix is derivational or inflectional since it can be added to almost any noun, regardless of being concrete or abstract, without any restriction. In recent years, some attested examples on the world wide web showed that the concatenation of the suffix is expanded to bare adjectives like *korkunç* 'awful', *komik* 'funny', *iğrenç* 'disgusting' etc which is not familiar, and they present a new semantic scheme. The purpose of the present study is to examine these newly attested employments of the suffix and analyze the patterns in a semantic perspective.

An increasingly using of the suffix on the bare adjective is observed on the blogs, social media or other platforms which offer users to make comments or publish their thought without any restriction. To acquire the examples of the related instances of the suffix, world wide web queries are used on search engines. Later, obtained data are analyzed with respect to their semantics and new schemes are designed.

The suffix +/X in Turkish provides nine different meanings and functions:

1. possession as in *farklı* 'different', *güçlü* 'powerful', *şekerli* 'sugared', *kokulu* 'scented'
2. relation to a group, a place, a nation etc. as in *Ankaralı* a person from Ankara', *Çinli* 'Chinese', *güneyli* southern', *köylü* 'villager; peasant'
3. connection/membership to/of a group, a fraction, a party, an institution etc. as in *Fenerbahçeli* 'fan of Fenerbahçe', *sendikalı* 'union member', *partili* 'party member'
4. indication of a distinctive feature as in *delikanlı* 'young man', *yaşlı* 'elderly', *uzun boylu* 'tall'
5. denoting quantitative or historically grouping as in *binsekizyüzlü* (*yıllar*) '1800s', *ikişerli* 'in doubles', *üçlü* 'tripartite'
6. denoting social/relational status or bond as in *evli* 'married', *nişanlı* 'engaged', *yavuklu*

'fiance(e)'

7. producing place names as in *Bozbeyli, Polatlı, Sungurlu*

8. forming reduplications as in *irili ufaklı* 'large and small', *renkli renkli* 'colorful'

9. forming question forms as in *neli* 'contains what?', *nereli* 'where from?', *kaçtı* 'when was/were X born?'

In addition to these nine meanings/functions a new meaning scheme can be drawn considering the new examples. As the results show, there is an increasingly usage of the suffix on some bare adjectives and the word-forms like *korkunçlu, komikli, ciddili, tiksiniçli, iğrençli* can be found on most social media posts and comments like *korkunçlu film, komikli hikaye, ciddili konu, tiksiniçli film* or *iğrençli film*. Those usage does not denote direct possession, which is the primary function/meaning of the suffix, but provides the semantic scheme like 'A having B elements' as in *korkunçlu film* 'a movie that has scary elements in it' (but it has not to be a scary movie as a whole, when compared to *korkunç film*). Search queries show that, the use of the suffix in this function is scarce between the years 2000-2010, but after 2010 and the following years, there is a significant increase in percentage of the attested examples.

In the present study, all the meanings and functions of the suffix are tried to be evaluated and given under different and distinctive categories. The final input-output classes scheme for the suffix can be designed as below when considering the word classes which the suffix is attached and the final word-forms with the suffix attached.

$$[N/ADJ]+IX \rightarrow [N/ADJ-IX]_N \mid [N/ADJ-IX]_{ADV} \mid [N/ADJ-IX]_{ADJ}$$

As to the latest examples like *korkunçlu, komikli* etc. the newly added semantic scheme can be designed as follows:

$$[[A_{ADJ}]+IX]_{ADJ} + B_N \text{ 'B that contains A elements'}$$

KAYNAKÇA

- ABİK, A. Deniz (2010), “(İsim1 +Li/+Lu) (İsim2 +Li/+Lu) Kuruluşundaki İkilemeler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi* 17 (2): 1-20.
- BANGUOĞLU, Tahsin (1990), *Türkçenin Grameri* (3. baskı), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BAYDAR, Turgut (2018), “+II Eki Üzerine”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies* 18 (2): 535-541.
- BOOIJ, Geert (2007), *The Grammar of Words. An Introduction to Morphology*, Oxford /New York: Oxford University Press.
- ÇETİN, Engin (2016). Eski Uygurca Metinlerde +Ilg, +Iug Ekinin Sıfatlarda Kullanımı. *International Journal of Language Academy* 4, 49-58.
- DELİCE, H. İbrahim (2000), “Türk Dilinde İşlevsel Ek Tasnifi Denemesi”, *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 24: 221-235.
- DENY, Jean (2012), *Türk Dil Bilgisi, Modern Türk Dilbilgisi Çalışmalarının Kapsamlı İlk Örneği*, Çeviren: Ali Ulvi Elöve, Uyarlayan: Ahmet Benzer, İstanbul: Kabalıcı Yayınları.
- EKER, Süer (2011), *Çağdaş Türk Dili* (7. baskı), Ankara: Grafiker Yayınları.
- ERDEM, Mevlüt (2011), “Türkçede Çekim ve Yapım Eklerinin Özellikleri ve Sınırları”, *Bilig* 58: 71-90.
- ERDEM, Mevlüt (2016), “Türkçede Türetkenlik ve Türetkenliği Ölçme Yöntemleri”, *Türkbilig* 32: 169-180.
- ERGİN, Muharrem (2009), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım.
- GENCAN, Tahir Nejat (1979), *Dilbilgisi* (4. baskı), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÖKSEL, Aslı. ve KERSLAKE, Celia (2005), *Turkish: A Comprehensive Grammar*, London/New York: Routledge.
- GÜLSEVİN, Gürer (2004), “Türkçede Sıra Dışı Ekler ve Eklerin Tasnif-Tanımlanma Sorunu Üzerine”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 1267-1283.
- HATİBOĞLU, Vecihe (1981), *Türkçenin Ekleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- JOHANSON, Lars (2004), “Güney Sibirya Türk Dillerinde Adlar ve Sıfatlar [Nouns and Adjectives in South Siberian Turkic Languages] (Çev. Sema Aslan Demir)”, *bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 29: 1-27.
- KARAAĞAÇ, Günay (2012), *Türkçenin Dil Bilgisi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- KONONOV, Andrey Nikolayeviç (1956), *Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazıka*, Moskva/Leningrad: İzdatel'stvo AN SSSR.
- KORKMAZ, Zeynep (2009), *Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi* (3. baskı), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KORNFİLT, Jaklin (1997), *Turkish*, London/New York: Routledge.
- LEWIS, Geoffrey (2001), *Turkish Grammar* (2. baskı), Oxford: Oxford University Press.
- ÖNLER, Zafer (2004), “Türkçede +IX (+lı/+li, +lu/+lü) Eki”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, 20-26 Eylül 2004, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 2003-2208.
- TİMURTAŞ, Faruk Kadri (1990), *Türkçemiz ve Uydurmacılık*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- TURAN, Zikri (2007), “Türkçenin Yapım ve Çekim Düzeninde Yer Alan Eklerin Sınıflandırılması Nasıl Olmalıdır?”, *4. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı'nda sunulan bildiri*, 25-29 Eylül 2000, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 1835-1844.
- TURAN, Zikri (2018), “Türk Dilinin Eklerini Sınıflandırmanın Esasları”, *Türkbilig* 35: 97-110.
- UNDERHİLL, Robert (1985), *Turkish Grammar* (4. baskı), Cambridge/Massachusetts/London: The MIT Press.
- UZUN, Nadir Engin (2006), *Biçimbilim Temel Kavramlar*, İstanbul: Papatya Yayınları.
- ÜSTÜNOVA, Kerime (2018), *Türkiye Türkçesi Ad İşletimi (Biçim Bilgisi)* (3. baskı), Bursa: Sentez Yayıncılık.

**ESKİ UYGURCA CHENG WEISHI LUN TEFSİRİNE İLİŞKİN
FRAGMANLAR (6. VE 8. YAPRAKLAR)
OLD UYGHUR FRAGMENTS OF A COMMENTARY OF CHENG
WEISHI LUN (6th AND 8th LEAVES)**

Uğur UZUNKAYA*
Tümer KARAAYAK**

Öz

Eski Uygur edebiyatı temelde dinî metinlerin tercümesi ile meydana gelmiştir. Budizm, Manihaizm ve Hristiyanlık gibi dinlerin kutsal metinlerinin Eski Uygurcaya tercümeleri dönemin dili, dini, söz varlığı ve Türkçe terim türetme faaliyetleri gibi birçok meseleye ışık tutmaktadır. Bu çalışmanın konusunu oluşturan metin Budizmin Mahāyāna ekolünün Yogācāra sistemi temelinde gelişen Faxiang (法相宗) ekolüne aittir. Mahāyāna ekolünün Mādhyamaka ile birlikte iki felsefi sisteminden birisini oluşturan Yogācāra; Asaṅga ve Vasubandhu tarafından sistemli bir hâle getirilmiş ve geliştirilmiştir. Yogācāra ekolüne eserleriyle büyük katkı sağlamış olan Vasubandhu'nun kaleme aldığı Triṃśikā-vijñaptimātratā adlı eseri ise Faxiang ekolünün kurucusu Xuanzang'ın (玄奘) tam bir tercüme olmayan ancak hem Triṃśikā ve hem de onun üzerine yazılan on mensur tefsirden hareketle kaleme aldığı Cheng weishi lun (成唯識論) 'Salt Bilinç Teorisi Üzerine Söylem' adlı eserine kaynaklık etmiştir. Bugün Berlin Turfan Koleksiyonu'nda derleme türünden bir yazmanın 21. bölümünün 6. ve 8. yaprağını oluşturan Mainz 2 (T I D) ve U 1374a (T I D 1) arşiv numaralı fragmanlar da Xuanzang'ın Cheng weishi lun adlı eserinin bir tefsirinin Eski Uygurcaya tercümesinden parçaları oluşturmaktadır. Bu çalışma evvela Cheng weishi lun ve Faxiang ekolüne kadarki Budizm hakkında bir girişle başlayacak ve sonrasında bahsi geçen fragmanların yazı çevirimi, harf çevirimi, tercümesi, metne ilişkin notları ve sözlüğü ile analitik dizini sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler

Eski Uygurca, Triṃśikā-vijñaptimātratā, Cheng weishi lun, Vasubandhu, Xuanzang

Abstract

Old Uyghur literature is basically the result of the translation of religious texts. The translation of sacred texts of religions such as Buddhism, Manichaeism and Christianity into Old Uyghur sheds light on many issues such as language, religion, vocabulary, and Turkish term formation activities. The text that forms the subject of this paper belongs to the Faxiang (法相宗) which developed on the basis of the Yogācāra system of Mahāyāna Buddhism. Yogācāra, which forms one of the two philosophical systems of Mahāyāna school together with Mādhyamaka, has been systematized and developed by Asaṅga and Vasubandhu. Both the work entitled Triṃśikā-vijñaptimātratā written by Vasubandhu, who contributed greatly to the Yogācāra school with his works, and ten prose

* Dr., Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, uguruzunkaya@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0003-4534-9305>

** Arş. Gör., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, tumerkaraayak@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0002-2322-9663>

Gönderim Tarihi: 04.09.2019
Kabul Tarihi: 31.10.2019

commentaries on *Triṃśikā* are among the sources of *Cheng weishi lun* (成唯識論) 'Discourse on the Theory of Consciousness Only' written by Xuanzang (玄奘), the founder of the Faxiang (法相宗) school. The fragments currently located in the Berlin Turfan Collection with the archive number Mainz 2 (T I D) and U 1374a (T I D 1), which forms the 6th and 8th leaves of chapter 21 of a manuscript consisting of several texts, are from the parts of the translation into Old Uyghur of a commentary of Xuanzang's *Cheng weishi lun*. This paper will begin with an introduction about Buddhism up to *Cheng weishi lun* and the Faxiang school, and then it will be presented the transcription and transliteration of the Old Uyghur fragments, translations into Turkish, notes and glossary with an analytical index.

•

Keywords

Old Uyghur, *Triṃśikā-vijñaptimātratā*, *Cheng weishi lun*, Vasubandhu, Xuanzang.

GİRİŞ: *Cheng weishi lun* ve Faxiang Ekolüne Kadar Budizm

Eski Uygurca tercüme yazınının temelini oluşturan Budizm, M.Ö. 563-483 tarihleri arasında Hindistan'ın kuzeydoğusunda yaşadığı bilinen Siddhārtha Gautama tarafından ortaya konmuş dinî ve felsefi bir sistemin adıdır. Tarihi Buddha'nın vefatından sonra M.Ö. 383 yılında Budizmin öğretisi ilkelerinin hafifletilmesi meselesiyle toplanan ikinci ruhanî meclis, bireyin kendi kurtuluşunun esas alındığı Theravāda 'eskilerin yolu' yahut yaygın adıyla Hīnayāna 'küçük araç' ile Mahāyāna 'büyük araç' adında Budizmin iki temel ekolünün ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Mahāyāna öğretileri temelde Theravāda'nın Mahāsāṅghika ve Sarvāstivā ekolleri üzerine oluşmuştur (Auffarth-Kippenberg vd. 2006: 319, "Mahāyāna" maddesi).¹ Bütün varlıklar kurtuluşa erişene kadar bireyin kendi kurtuluşunu geri plana atan ve ideal kişinin Bodhisattva 'Buddha aday' sayıldığı Mahāyāna Budizminden de Mādhyamaka ve Yogācāra isminde başlıca iki felsefi sistem doğmuştur. Nāgārjuna ve Āryadeva ile Mādhyamaka 'orta yol' felsefi ekolünün; Maitreyanātha, Asaṅga ve Vasubandhu ile Yogācāra 'yoga uygulaması' felsefi ekolünün temeli atılmıştır.

Śūnyatāvāda 'boşluk öğretisi' olarak da bilinen Mādhyamaka ekolünün temel metni kurucusu Nāgārjuna'nın kaleme aldığı *Mūlamadhyamakakārikā* 'Orta Yolun (Temeli) Üzerine Dizeler' adlı eserdir (krş. Harvey 2013: 114-115).² Mādhyamaka 'orta yol' ekolüne mensup kişiler Mādhyamika yani 'orta yolun takipçisi olan' diye adlandırılır. Mādhyamaka ekolü, "ebedi bir benliğin ve doğası gereği var olan fenomenlerin varlığına ilişkin inancı reddetmenin yanı sıra, böylesi benliklerin ve fenomenlerin hiç bulunmadığı inancını reddeden bir orta yol ilan eder" (Buswell 2004: 479a). Mādhyamaka – nihilist bir sistem olmasa da – yokluğa ve boşluğa ilişkin öğretileri temel alır. Her şey doğası gereği boştur, boşluğun kendisi de boştur ve bu herhangi bir şeyin mevcut olmadığını gösterir.

Yogācāra 'yoga/meditasyon uygulaması' ekolü ise aynı zamanda Vijñānavāda '(Salt) Bilinç Ekolü', Cittamātra 'Salt Bilinç' ve Vijñaptimātra 'Salt Duyuş' olarak da bilinir (krş. Siderits 2007: 147). Maitreyanātha tarafından kurulan bu ekole ilişkin fikirlerin temelleri Asaṅga ve Vasubandhu tarafından atılmış, geliştirilmiş ve bu ekol sistemli bir hâle getirilmiştir. Sthiramati, Dignāga ve Dharmakīrti'nin de bu ekolün gelişiminde önemli katkıları olmuştur. Yogācāra ekolü "bir çeşit idealizm yahut solipsizm ('bencilik, tekbencilik')" (Deeg 2013: 653) öğretimini esas alır. Yogācāra görüşü, "genel olarak maddi dünyanın gerçekliğini inkar eden ve gerçekliğin zihinsel olduğunu iddia eden bir felsefi idealizm biçimi olarak ele alınmıştır" (Harvey 2013: 133). Bilinç insan davranışının temel güdüleyicisidir ve bu sebeple bilincin salt mevcudiyeti Yogācāra ekolünün esas ilkesini meydana getirir; çünkü mutlak hakikat olarak kabul edilen bilinç kainattaki bütün öğretilerin özünü teşkil eder. Yogācāra adından da anlaşılabilceği üzere yalnızca bir felsefi ekol olmanın ötesinde meditasyon uygulamasına ilişkin bir yönü de barındırır. Yogācāra ekolünün temel kavramları arasında salt temsil/salt

¹ Mahāyāna Budizminin kökeni meselesi ise hâlâ tam olarak anlaşılabilmiş değildir. Hirakawa, Mahāyāna Budizminin ortaya çıkışına üç kaynağın önemli katkıda bulunmuş gibi görüldüğünden bahseder. Bunlardan ilki Nikāya (Mezhepçi) Budizmi, ikincisi bazen "Buddha'yı öven araca" (Çin. *tsan-fo sheng*) ait olduğu söylenen insanlar tarafından oluşturulmuş Buddha'nın biyografik yazını ve üçüncüsü ise *stūpa* ibadetidir (1990: 260-261).

² Mādhyamaka ekolünün felsefi bakış açısı ve temel kavramları ile argümanları için bk. MacDonald 2010: 707-708. Nāgārjuna'nın bu önemli eseri dışında yine bu öğretisi temelinde *Yuktiṣaṣṭikā* 'Mantıksal Düşünme Üzerine 60 Kıta', *Śūnyatāsaptati* 'Boşluk Üzerine 70 Kıta', *Viśvavāyāvartanī* 'İtirazın Reddi', *Vaidalyaprakaraṇa* 'Pülverizasyon (Püskürtme) Üzerine Tez' ve *Ratnāvalī* 'Kıymetli Derleme' adlı başka eserleri de mevcuttur (krş. Westerhoff 2009: 5-6; Williams 2009: 64).

bilinç (Skt. *vijñaptimātra*), üç varoluş biçimi (Skt. *trisvabhāva*), sekiz bilinç (Skt. *aṣṭavijñānāni*), beş varoluş kategorisi ve boşluk sayılabilir. Bu ekole mensup yazarların temel ilgisini başta metafizik oluşturmuşken daha sonraları mantık ve epistemoloji ile de ilgilenen yazarlar olmuştur (krş. Tola-Dragonetti 2005: 455).

Yogācāra ekolünün gelişmesinde üvey kardeşi Asaṅga ile önemli bir rol oynayan Vasubandhu yaklaşık 4. ve 5. yüzyılın ortalarında Hindistan'da yaşamış ve "epistemolojiye, mantığa, yorum bilime (hermenötik), dil teorilerine, algı teorilerine ve psikolojiye katkı sağlamıştır" (Lusthaus 2017: 28). Esasen Vaibhāṣika-Sarvāstivādin geleneğine bağlı olan ve sonrasında kardeşi Asaṅga'nın teşvikiyle Śrāvākayāna öğretilerini bırakıp Mahāyāna geleneğini benimseyen (krş. Hirakawa 1990: 137) Vasubandhu hem Mahāyāna ekolüne ilişkin birçok esere tefsir yazmış hem de orijinal eserler kaleme almıştır. "Bilinç-bağımsız nesnelere varlığını reddeden bir metafiziksel idealist olduğu düşünülen" (Mills 2017: 2) Vasubandhu, Yogācāra ekolünün en önemli düşünürlerinden biri olmasına karşın eserleriyle Vaibhāṣika ve Sautrāntika ekollerine de önemli katkı sağlamıştır.³ Vasubandhu'nun *Triṃśikā*sı 'Otuz Dize' onun önemli eserlerinden biri olarak kabul edilmektedir.⁴ Vasubandhu'nun Yogācāra ekolüne ilişkin görüşlerini ihtiva eden *Triṃśikā* yahut *Triṃśikā-vijñaptimātratā* R. Thozar'a göre muhtevası itibarıyla kabaca üç bölüme ayrılabilir: Birincisi bilinç dönüşümünü irdeler (1-16. dizeler); ikincisi "salt temsil" kavramını üç varoluş şemasıyla sunar (17-25. dizeler) ve sonuncusu "salt temsil"in hakiki bilgisindeki uygulamaları ve kurtuluşa ilişkin sonları tertip eder (26-30. dizeler) (Thozar 2011: 221). Vasubandhu'nun bu eseri üzerine Dharmapāla, Sthiramati, Nanda, Citrabhānu, Guṇamati, Jinamitra, Jñānacandra, Bandhuśrī, Śuddhacandra ve Jinaputra tarafından on mensur tefsir yazılmıştır (krş. Cook 1999: 1).

Vasubandhu'nun *Triṃśikā* adlı eseri ve üzerine yazılmış olan tefsirler Faxiang (法相宗) ekolünün kurucusu olan 602-664 yılları arasında yaşamış seyyah ve keşiş Xuanzang'ın (玄奘) *Cheng weishi lun* (成唯識論) 'Salt Bilinç Teorisi Üzerine Söylem' adlı felsefi içerikli eserinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. *Cheng weishi lun*, Xuanzang'ın "tamamıyla tercüme olmayan, Yogācāra metin ve tefsirlerden pastişler barındıran ve Vasubandhu'nun temel nitelikteki metinlerinden biri olan *Triṃśikā* etrafında tesis ettiği tek felsefi eserdir" (Lusthaus 2017: 28). Xuanzang'ın *Cheng weishi lun* adlı eseri "salt bilinç yorumunun çok katlılığını ve *Triṃśikā*'yı anlamak için bir eser" olarak görülebilir (Kaup 2018: 30).

Bu çalışmada incelenen fragmanlar bugün Berlin Turfan Koleksiyonu'nda korunan Faxiang ekolüne ait metinleri ihtiva eden, derleme olarak nitelendirilebilecek bir eserdendir. Bu derleme esere ilişkin fragmanların bir kısmının katalogu ayrıntılı bir incelemeyle Z. Özertural tarafından hazırlanmıştır (2012: 207-257, Katalog nr. 248-305). Z. Özertural, K. Kitsudō'nun "A Preliminary Report on the Study of the so-called Uigur Lehrtext: Chapter 20 and 21" başlıklı ve 2009 tarihli neşredilmemiş bir çalışmasına dayanarak verdiği bilgiler temelinde, bahsi geçen bu yazmanın bu yazının da konusunu oluşturan 21. bölümünün Xuanzang'ın *Cheng weishi lun* adlı eserinin Queiji tarafından yazılmış bir tefsirinin Eski Uygurcaya tercümesi olduğunu belirtir (2012: 14). Böylelikle ilgili derleme biçimindeki yazmanın 21. bölümünün Xuanzang'ın *Cheng*

³ E. Frauwallner tarafından 1951 yılında öne sürülen esasen biri Yogācārin ve bir diğeri de Sautrāntika olmak üzere "iki Vasubandhu" nun mevcut olduğu varsayımının eleştirisi için bk. Gold 2014: 6-12. Tartışmanın seyri için ayrıca bk. Tzohar 2011: 188, 343. dipnot.

⁴ Çok geniş bir külliyata sahip olan Vasubandhu'nun *Triṃśikā* dışındaki diğer eserleri arasında *Abhidharmakośakārikā* 'Abhidharma Hazinesi Üzerine Dizeler', yine bu eser üzerine kendisinin kaleme aldığı tefsir olan *Abhidharmakośabhāṣya* 'Abhidharma Hazinesi Üzerine Tefsir', yorum bilime ilişkin *Vyākhyāyukti* 'Tefsirin Münasip Usulü', *Trisvabhāvanirdeśa* 'Üç Varoluş Tefsiri', *Samdhinirmocanasūtra* '[Buddha'nın] Maksadını Aydınlatması Üzerine Yazı', *Karmasiddhiprakaraṇa* 'Karma Yaratan Tefsir' ve *Viṃśatika* 'Yirmi Dize' sayılabilir.

weishi lun'unun bir tefsirinin Eski Uygurcaya tercümesi olduğu kesin olarak K. Kitsudō tarafından belirlenmiştir.

"Fragmente eines uigurischen Kommentars zur *Triṃśikāvijñaptimātratāsiddhi* des Vasubandhu" adlı çalışmasıyla W. Scharlipp, bu Eski Uygurca mecmuanın 21. bölümüne ilişkin ilk çalışmayı 1986 yılında hazırlamıştır. W. Scharlipp metne ilişkin dört Eski Uygurca fragmanın (sırasıyla Mainz 850, Mainz 852, Mainz 839 ve Mainz 820) yazı çevirimini ve tercümesini hazırlamış ve çalışmasında fragmanların tıpkıbasımlarını paylaşarak notlarını ve dizinini hazırlamıştır. Scharlipp çalışmasında bu metne ilişkin 62 fragmanın daha mevcut olduğunu belirtir; ancak bunları listelemez (1986: 122).⁵

Xuanzang'ın *Cheng weishi lun* adlı eseri *Taishō* 1585, c. 31'e denk gelmektedir ve bu metnin İngilizceye bütünlüklü çevirisi Francis H. Cook tarafından yapılmıştır (1999: 1-382). Eski Uygurca metnin Çince eş değer metni tarafımızca tespit edilemediğinden bu çalışmada metin ve çeviri ortaya konulduktan sonra notlar kısmında belirlenebildiği kadarıyla Çince tanıklar *Taishō* 1585, c. 31 numaralı metne yapılacaktır.

1. Çalışmada Kullanılan Fragmanlar Hakkında

Çalışmaya dahil edilen iki fragman bugün Berlin Turfan Koleksiyonu'nda Mainz 2 (T I D) ve U 1374a (T I D 1) arşiv numaralarıyla korunmaktadır. Mainz 2 (T I D) arşiv numaralı fragman ön ve arka yüzünde 12'şer satırdan toplam 24 satır bulundurmaktadır ve mevzubahis metnin 6. yaprağını oluşturduğuna ilişkin *bir otuzunç ülüş altı p(a)t(a)r* '21. bölüm 6. yaprak' ibaresini ihtiva etmektedir.⁶ Mainz 2 (T I D)'nin recto (ön) yüzünün son iki satırı neredeyse tamamen tahrip olmuştur. Bu çalışmaya dahil edilen bir diğer fragman U 1374a (T I D 1) da ön ve arka yüzünde 12'şer satırdan toplam 24 satır barındırır ve mezkur metnin 8. yaprağını oluşturduğuna ilişkin *[bir otuzunç ülüş] säkiz p(a)t(a)r* '21. bölüm 8. yaprak' ibaresini bulundurmaktadır.⁷ Fragmanın satır başı ve sonu kısmen tahrip olmuştur.

2. Eski Uygurca Metnin Yazı Çevirimi ve Harf Çevirisi

Fragmanların yazı çeviriminde ve harf çeviriminde *Uigurisches Wörterbuch*'daki yazı çevirimi ve harf çevirimi tablosu esas alınmıştır (krş. Röhrborn 1977-1998: 9-10 ve 13-14; Röhrborn 2010: XXXIII-XXXV).⁸

Mainz 2 (T I D) recto

(01)	1	... adaklarıg bışrunmakları üzä
... "d'q l'ryq pyşrwnm'q ⁹ l'ry 'wyz '
(02)	2	... larka asıg tusu kılmaklıg küsüş-
... l'r q' "syq twsw qylm'q lyq kwyswş
(03)	3	lärin taplagın [ü]ntürü bütürü katıglanurlar ,,
l'ryn t'pl'qyn ///ntwrw pwytwrw q'tyql'nwr l'r ,,
(04)	4	içtin sıyarkı işl[äri] küd[üg]läri munça
'yçtyn synk'rqy 'yş l/// kwyd// l'ry mwnç'

⁵ Scharlipp çalışmasında esere ilişkin 6 fragmandan daha bahseder (1986: 123, 3. dipnot). Bu yazıyı Scharlipp'in belirttiği fragmanlar ile Özertural'ın katalogunda bahsi geçen fragmanların neşri izleyecektir.

⁶ Bu fragmana ilişkin ayrıntılı katalog bilgileri *Alttürkische Handschriften*'in 16. cildinde paylaşılmıştır (Özertural 2012: 222-223, Katalog no. 267).

⁷ Bu fragmana ilişkin daha ayrıntılı katalog bilgisi için Özertural 2012: 225-226, Katalog no. 270.

⁸ Bu bölümde bazı satırların baştan, ortadan ve sondan tahrip olması sebebiyle kimi sözcüklerin yazı çevirimlerine yer verilmemiş yalnızca harf çevirimlerine ilgili satırlarda yer verilmiştir. Bu noktada tahribat sebebiyle okunamayan sözcüklere ilişkin harfler zaten harf çeviriminde belirtildiği için tekrar yazı çevirimi satırına yazılmamıştır.

⁹ <pyşrwnm'q> ifadesinde <a> üzerinde tek bir nokta yer almaktadır.

- (05) 5 tənlig ärip ,, inçip yänä taştın sınar üküş
t'nklyk 'ryp ,, 'ynçyp y'n' t'styn synk'r 'wykwş
- (06) 6 ugrın on törlüg işlärdä üküşräk
'wqryn 'wn twyrlwk 'yş l'rd' 'wykwşr'k
- (07) 7 yaratınurlar ,, kayular ol on törlüg iş-
y'r'tynwr l'r ,, q'yw l'r 'wl 'wn twyrlwk 'yş
- (08) 8 lär tep tesär ,, inçä k(a)lti taişen m(a)hayan
l'r typ tys'r ,, 'ynç' qilty t'yşynk mq'y'n
- (09) 9 nomlarıg k(ä)ntü özläri bü[tür]ürlär ,,
nwm l'ryq kntw 'wyz @ l'ry pw///wr l'r ,,
- (10) 10 [kan]tururlar ,, az ... [a]dınaguka
///twrwr l'r ,, 'z @ ... //dyn'qw q'
- (11) 11
... twr l'r r @
- (12) 12 nom
... ..r nwm @

Mainz 2 (T I D) verso

- bir otuzunç ülüş altı p(a)t(a)r
pyr 'wtwz wnç 'wylwş 'lty ptr
- (13) 1 tıdıg adag tarkarur ,, üçünç äşidmiş su[dur]
tydyq ''d'q t'rq'rwr ,, 'wyçwnç 'şydmyş sw///
- (14) 2 nomlarıg yalnız m(ä)n ök bilürm(ä)n adın ...
nwm l'ryq y'lnkwz mn 'wk pylwr mn ''dyn ...
- (15) 3 bilmäz tep sakınmaklıg tıd[ıg] adag tarkaru[r]
pym'z typ s'qynm'q lyq tyd// ''d'q t'rq'rw/
- (16) 4 törtünç b(ä)l[gül]lärk[ä i]linmäk yapşınmaklıg
twyrtwnç pl// l'r k/ //lynm'k y'pşynm'q lyq
- (17) 5 tıdıg adag tarkarur ,, b(ä)lgülärkä ilinmäk
tydyq ''d'q t'rq'rwr ,, plkw l'r k' 'ylynm'k
- (18) 6 yapşınmak ärsär ,, k(a)lti bodis(a)t(a)vlar burhan
y'pşynm'q 'rs'r ,, qilty pwdystv l'r pwrq'n
- (19) 7 kutıña katıglanur ärkän bodis(a)t(a)vlar yonkın-
qwtynk' q'tyql'nwr 'rk'n pwdystv l'r ywryqyn
- (20) 8 ta yorımıšta ,, ap yıgınyak tuşlug ,, ap
t' ywrymys t' ,, 'p yyqyny'q twş lwq ,, 'p
- (21) 9 ymä yıg[ıny]ksız tuşlug näçä buyan ädgü
ym' yyq///qsyz twş lwq n'ç' pwy'n 'dkw
- (22) 10 kılınçlar ärsär ,, inçä
qylync l'r r @ 'rs'r ,, 'ynç'
- (23) 11 tört içgär[mäk] ...
... .. @ twyrt 'yçk'r/// ...
- (24) 12 ... [bodis(a)t(a)v]lar burh[an] ...
... ///// @ l'r pwrq// ...
... .. //

U 1374a (T I D 1) recto

- (25) 1 tutuldaçı atl(ı)g at
twtwld'çy ''tlq ''t t... ..
- (26) 2 nomlarıg yok körmış
nwml'ryq ywq kwyrmyş
- (27) 3 yiltizin
yylytz yn pyr qy
- (28) 4 sakınmak ... yarlıgın
s'qyñm'q'q'... y'rlyqyn
- (29) 5 atl(ı)g nomlarıg takı ädgüti
''tlq nwm l'ryq t'qy 'dkwty yw
- (30) 6 töpö atl(ı)g ädgü yiltizig büt[ür] ...
twypw ''tlq 'dkw yylytz yk pwyty// ...
- (31) 7 yänä isimäkli töpölikä
y'n' 'ysym'k ly twypw ly k' t
- (32) 8 tutuldaçı atl(ı)g at yörüg
twtwld'çy ''tlq ''t ywrwk
- (33) 9 bo tört törlüg
pw twyrt twyrlwk ®
- (34) 10 kurugin çingarü
qwrwqyn çynq'rw ®
- (35) 11 ärsär öñdä
'rs'r 'wynkd' ®
- (36) 12 yapıglar
y'pyq l'r

U 1374a (T I D 1) verso

- [bir otuzunç ülüş] säkiz p(a)t(a)r ,,
/// ///// /// ///// s'kyz ptr ,,
- (37) 1 bilgä biligkä
... .. w pylk' pylyk k'
- (38) 2 atl(ı)g iki
... .. çy ''tlq 'yky
- (39) 3 yok körmäk
... .. yn ywq kwyrm'k
- (40) 4 yeg nom atl(ı)g ädgü
... .. kd' yyk nwm ''tlq 'dkw
- (41) 5 ,, ötrü anta ap tutdaçı
... .. wrwp ,, 'wytrw ''nt' ''p twtd'çy
- (42) 6 kim ol tutuldaçı atl(ı)g
... .. r nynk kym 'wl twtwld'çy ''tlq
- (43) 7 adkanmaklıg işin küdügin
... .. q ''dq'nm'q' lyq 'yşyn kwydwkyn
- (44) 8 atl(ı)g tört törlüg
... .. d//y ''tlq twyrt twyrlwk
- (45) 9 kim ol tutdaçı
... .. ® kym 'wl twtd'çy

- (46) 10 adkak
 © k' ''dq'q̄
 (47) 11 özin iki
 © 'wyz yn 'yky
 (48) 12
 © ... w q̄wş'

3. Çeviri

Mainz 2 (T I D) (recto)

(1) ... aşağı mevkileri (fikren) yetiştirmeleri dolayısıyla (2) ... fayda sağlamak (için) arzularını (3) uzaklaştırıp büsbütün gayret ederler. (4) İç taraftaki işleri bunca (5) denli olup böylelikle yine dış taraftaki pek çok (6) gerekçeyle on tür işlerde daha da çok (7) gayret ederler. O on tür iş hangileridir (8) denirse, şöyle ki eğer Mahāyāna (9) öğretilerini (Skt. *dharma*) kendileri yerine getirirler. (10) az ... diğerlerine (11) (12) ... öğreti (Skt. *dharma*) ...

Mainz 2 (T I D) (verso)

[21. bölüm 6. yaprak] (1) engeli (Skt. *āvaraṇa*) ortadan kaldırır. Üçüncü: İtişmiş sūtra (2) öğretilerini (Skt. *dharma*) yalnızca ben biliyorum. Başka bir şey ... (3) bilmez diyerek düşünmeye ilişkin engeli (Skt. *āvaraṇa*) ortadan kaldırır. (4) Dördüncü: Alamelere (Skt. *lakṣaṇa*) bağlanmaya ilişkin (5) engeli (Skt. *āvaraṇa*) ortadan kaldırır. Alamelere (Skt. *lakṣaṇa*) bağlanmak (6) ise, şöyle ki Bodhisattvalar Buddhalığa (7) gayret ederken, Bodhisattvalar hayat serüveninde (8) yaşadığında, yahut yoğunlaşma (Skt. *samāhita*) safhasına ilişkin yahut (9) da yoğunlaşmasız (Skt. *asamāhita*) safhaya ilişkin ne kadar sevaplar(1) (10) varsa, böylece (11) dört alakadar olma ... (12) ... [Bodhisattva]lar Buddha ...

U 1374a (T I D 1) (recto)

(1) tutulacak (Skt. *grāhya*) adlı ad (2) öğretileri (Skt. *dharma*) yok (olarak) görmüş (3) esasını (4) düşünmek ... buyruğunu (5) adlı öğretilerini (Skt. *dharma*) de iyice (6) tepe adlı iyi esası (Skt. *kuśalamūla*) tamamla[r] ... (7) Yine sıcaklık (Skt. *uṣmagata*) ve tepeye (Skt. *mūrdhana*) (8) tutulacak (Skt. *grāhya*) adlı ad (ve) yorum (9) bu dört türlü (10) boşluğunu iyice (11) varsa renkte (12) biçimler

U 1374a (T I D 1) verso

[21. bölüm 8. yaprak] (1) bilgeliğe (Skt. *prajñā*) (2) adlı iki (3) yok (olarak) görme (4) üstün öğreti adlı iyi (5) Ondan sonra yahut tutacak (Skt. *grāhaka*) (6) ki o tutulacak (Skt. *grāhya*) adlı (7) kavranması mümkün olan işini (8) adlı dört tür (9) ki o tutacak (Skt. *grāhaka*) (10) kavrama (Skt. *grāha*) (11) kendisini iki (12)

4. Metne İlişkin Notlar

(02) **asıg tusu**: Bu ikileme 'fayda, yarar' anlamındadır (krş. Ölmez 2017: 253).

(04) **işl[ari] küd[üg]l[ari]**: *iş küdüg* ikilemesi 'iş, iş güç, meşguliyet' anlamındadır (krş. Ölmez 2017: 269).

(05) **üküş**: Sözcük *ük-* 'yığmak', biriktirmek' (Clauson 1972: 100a) anlamındaki fiile *-üş* fiilden isim yapım ekinin getirilmesiyle oluşmuştur. *üküş* 'çok' anlamındadır (Clauson 1972: 118a).

(08) **taışen**: Çin. 大乘 *da cheng* 'the Great Conveyance, - the system developed by the northern Buddhists of India, about the time of the Christian era. It is this form of Buddhism which prevails in China' (G. 770) sözcüğü Skt. *mahāyāna* (Monier-Williams 1899: 799b; JEBD

1979: 39a; Hirakawa 1997: 324a) karşılığındadır ve metinde *m(a)hayan* sözcüğü ile ikileme olarak kullanılmıştır.

(08) **m(a)hayan**: Sözcük Skt. *mahāyāna* 'büyük araç' sözünün Uyg. yazı çevirimidir. Skt. *mahā* 'büyük' ve *yāna* ise 'araç' anlamına gelmektedir (krş. Monier-Williams 1899: 799b). Mahāyāna, Budizmin iki temel ekolünden biridir.

(09) **nom**: Sözcük kökeni itibarıyla Soğd. *nwm(h)* 'law, canon' (Gharib 1995: 246a) sözüne dayanır.

(13) **tidıg ada**: Bu ikileme Skt. *āvarāṇa* karşılığındadır, ayrıca krş. 17. satır. *tidıg ada* 'engel, mani' ikilemesi için ayrıca bk. Ölmez 2017: 291.

(16) **[i]linmāk yapşınmaklıg**: *ilinmāk yapşınmak* ikilemesi 'bağlamak, yapışmak, tutunmak' anlamlarındadır (krş. Ölmez 2017: 268).

(19) **bodis(a)t(a)vlar**: 'Buddha adayı, Buddha olacak kimse' anlamındaki Uyg. sözcük kökeni itibarıyla Skt. *bodhisattva*'ya dayanır (Monier-Williams 1899: 734c; Edgerton 1953: 403a). Uyg. biçim Soğd. *pwđystβ* (Gharib 1995: 329a) ~ *pwtystβ* (Gharib, 1995, 332b) biçiminden ödünçlemedir.

(20) **yıgınyak**: Sözcük Skt. *samāhita* karşılığındadır (Monier-Williams 1899: 1160a; Edgerton 1953: 570b), krş. Shōgaito 2014: 300.

(21) **yıg[ıny]aksız**: Sözcük Skt. *asamāhita* karşılığındadır, krş. Shōgaito 2014: 300.

(21) **buyan**: Uyg. 'sevap' anlamındaki sözcük kökeni itibarıyla Skt. *punya* 'auspicious, propitious, virtuous' anlamındaki söze dayanır (Monier-Williams 1899: 632a).

(25) **tutuldaçı**: Sözcük Çin. 所取 *suo qu* (G. 10211 3118; Hirakawa 1997: 528a; DDB) (krş. *Taishō* No. 1585, c. 19, 46a3) ve Skt. *grāhya* (Monier-Williams 1899: 373a) karşılığındadır, ayrıca krş. Scharlipp 1986: 133, 83. not.

(31) **isimākli**: Uyg. *isimāk* 'ısı, sıcaklık, hararet' sözcüğü Çin. 煖 *nuan* (Hirakawa 1997: 792b; DDB) (krş. *Taishō* No. 1585, c. 19, 49b20) ve Skt. *uṣmagata* (Edgerton 1953: 149b) karşılığındadır.

(31) **töpölikä**: Uyg. *töpö* 'zirve, tepe' sözcüğü Çin. 頂 *ding* 'the top' (G 11285; Hirakawa 1997: 1260a; DDB) (krş. *Taishō* No. 1585, c. 19, 49b20) ve Skt. *mūrdhana* karşılığındadır.

(32) **at**: Sözcük Çin. 名 *ming* 'a name' (G. 7940) (krş. *Taishō* No. 1585, c. 19, 49b2) ve Skt. *nāma* 'ad' (Monier-Williams 1899: 536a) karşılığındadır.

(32) **yörüg**: Sözcük Çin. 義 *yi* 'meaning' (G. 5454) (krş. *Taishō* No. 1585, c. 19, 49b2) ve Skt. *vastu* 'yorum, anlam' (Monier-Williams 1899: 932c; krş. Edgerton 1953: 475a) karşılığındadır.

(41) **tutdaçı**: Sözcük Çin. 能取 *neng qu* (Hirakawa 1997: 969b) (krş. *Taishō* No. 1585, c. 19, 46a3) ve Skt. *grāhaka* karşılığındadır (Monier-Williams 1899: 372b).

(46) **adkak**: Sözcük Skt. *grāha* karşılığındadır (Monier-Williams 1899: 371c; Edgerton 1953: 219a), krş. Clauson 1972: 47a; Röhrborn 2010: 37-41.

5. Dizin ve Sözlük

Bu bölüme neşredilen metinde geçen bütün sözcükler dahil edilmiştir ve metinde geçtiği anlamlarına bağlamlarıyla yer verilmiştir.

A

ada 'engel, mani' *tidıg a.+g* 'engelz' (~ Skt. *āvaraṇa*) 13, 15, 17

- adak 'aşağı mevki' *a.+larığ bışrunmakları üzä* 1
 adın 'başka bir şey' *a. ...* 14
 [a]dınagu 'başkaları, diğerleri' *a.+ka* 10
 adkak 'kavrama, tutma' (~ Skt. *grāha*) *a.* 46
 adkanmaklıg 'kavranması mümkün olan' *a. işin küdügin* 43
 anta 'ondan sonra' *ötrü a. ap* 41
 ap 'yahut' *a. yığınyak tuşlug* 20; *a. ymä yığ[ımya]ksız tuşlug* 20; *ötrü anta a. tutdaçı* 41
 asıg 'fayda' *a. tusu 'fayda'* 2
 at 'ad, isim' *tutuldaçı atl(t)g a.* 25, 32
 atl(t)g 'adlı, isimli' *a. nomlarıg* 29; *kim ol tutuldaçı a.* 42; *töpö a. ädgü yiltizig* 30; *tutuldaçı a. at* 25; *tutuldaçı a. at yörüg* 32; *yeg nom a. ädgü* 40; ... *a. iki* 38; ... *a. dört törlüg* 44
 az 'az' *a. ... [a]dınaguka* 10
- B**
- b(ä)lgü, b(ä)lgü] 'alame't' (~ Skt. *lakṣaṇa*) *b.+lärkä ilinmäk* 16, 17
 bışrunmak '(fikren) yetiştirme' *adaklarıg b.+ları* 1
 bil- 'bilmek' *b.-mäz tep sakınmaklıg tıd[ıg] adag* 15; *yalñuz m(ä)n ök b.-ürm(ä)n* 14
 bilgä 'bilge' *b. biligkä 'bilgelik, erdem'* (~ Skt. *prajñā*) 37
 bilig 'bilgi' *bilgä b.+kä 'bilgelik, erdem'* (~ Skt. *prajñā*) 37
 bo 'bu' *b. dört törlüg* 33
 bodis(a)t(a)v, [bodis(a)t(a)v] < Soğd. *p̄wōystβ, p̄wtystβ* < Skt. *bodhisattva* 'Buddha olacak kimse, Buddha adayı' *b.+lar burh[an]* 24; *b.+lar burhan kutıña* 18; *b.+lar yorıkınta* 19
 burhan, burh[an] 'Buddha' *[bodis(a)t(a)v]lar b.* 24; *bodis(a)t(a)vlar b. kutıña* 18
 buyan << Skt. *pun̄ya* 'sevap' *b. ädgü kılınçlar 'sevaplars'* 21
 b[ütür]-, büt[ür]- 'tamamlamak, yerine getirmek' *ädgü yiltizig b.* 30; *b.-ürlär [kan]tururlar 'yerine getirmek'* 9
 bütürü 'büsbütün, tamamıyla' *[ü]ntürü b. katıglanurlar* 3
- Ç**
- çingarü 'tam, iyice' *kurugın ç. ...* 34
- Ä**
- ädgü 'iyi' *ä. yiltizig* (~ Skt. *kuśalamūla*) 30; *buyan ä. kılınçlar 'sevaplars'* 21; *yeg nom atl(t)g ä.* 40;
 ädgüti 'iyice' *nomlarıg takı ä.* 29
 är- 'yardımcı fiil; olmak, mevcut olmak' *ä.-sär öñdä ...* 35; *b(ä)lgülärkä ilinmäk yapşınmak ä.-sär* 18; *buyan ädgü kılınçlar ä.-sär* 22; *katıglanur ä.-kän bodis(a)t(a)vlar yorıkınta* 19; *munça täñlig ä.-ip* 5;
 äşid- 'işitmek, duymak' *ä.-miş su[dur] nomlarıg* 13
- İ**
- içgär[mäk] 'alakadar olma, ilgilenme' *tört i.* 23
 içtin 'iç, içeride' *i. sınarkı* 4
 iki 'iki' ... *atl(t)g i.* 38; ... *özin i.* 47

- ilinmāk, [i]linmāk 'bağlanma, yapışma' *i. yapışınmak* 'bağlanmaz' 17; *i. yapışınmıklığı* 16
inçä 'öyle, şöyle, böylece' *i. ...* 22; *i. k(a)ltı* 8
inçip 'böylelikle' *i. yänä taştan sıñar* 5
isimäk 'sıcaklık' (~ Skt. *uşmagata*, Çin. 爔 *nuan*) *i.+li töpölikä* 31
iş 'iş' *i.+in küdügin* 'işz' 43; *i.+l[äri] küd[üg]läri* 'işz' 4; *on törlüg i.+lär* 7; *on törlüg i.+lärdä* 6;
K
k(a)ltı 'şöyle ki, öyle ki' *inçä k. 8*; *k. bodis(a)t(a)olar burhan kutıña* 18
k(ä)ntü 'kendü' *k. özläri* 9
[kan]tur- 'yerine getirmek' *b[ütür]ürlär k.-urlar* 'yerine getirmekz' 10
katıglan- 'gayret etmek, çabalamak' *[ü]ntürü bütürü k.-urlar* 3; *k.-ur ärkän bodis(a)t(a)olar yorıkınta* 19;
kayu 'hangi' *k.+lar ol on törlüg işlär* 7
kılınç 'amel' *buyan ädgü k.+lar* 'sevaplarz' 22
kılmaklıg 'yapmaya ilişkin, sağlamaya ilişkin' *asıg tusu k. küsüşlärin* 2
kim 'ki' *k. ol tutdaçı* 45; *k. ol tutuldaçı atl(ı)g* 42
kör- 'görmek' *nomlarıg yok k.-miş* 26
körmäk 'görme' ... *yok k. 39*
kurug 'boş, boşluk' *k.+ın çıngaru ...* 34
kut 'kutsallık' *burhan k.+ıña* 'Buddhalık' 19
küdüg, küd[üg] 'iş' *işin k.+in* 'işz' 43; *iş[läri] k.+läri* 'işz' 4
küşüş 'arzu, dilek' *k.+lärin taplagın* 'arzu' 2
M
m(a)hayān << Skt. *mahāyāna* 'Mahāyāna' *taişen m. 8*
m(ä)n 'ben' *yalıuz m. ök bilürm(ä)n* 14
munça 'bunca, bu kadar' *m. tärlig ärip* 4
N
näçä 'nice, ne kadar' *n. buyan ädgü kılınçlar* 21
nom < Soğd. *nwm* 'öğreti' (~ Çin. 法 *fa*, Skt. *dharma*) ... *n. ...* 12; *üşidmiş su[dur] n.+larıg* 14;
n.+larıg takı ädgüti 29; *n.+larıg yok körmüş* 26; *taişen m(a)hayān n.+larıg* 9; *yeg nom atl(ı)g ädgü* 40
O
ol 'o, işaret sıfatı' *kayular o. on törlüg işlär* 7; *kim o. tutdaçı* 45; *kim o. tutuldaçı atl(ı)g* 42
on 'on' *o. törlüg işlär* 7; *o. törlüg işlär* 6;
Ö
ök 'pekiştirme edati' *yalıuz m(ä)n ö. bilürm(ä)n* 14
öñ 'renk' *ärsär ö.+dä ...* 35
ötrü 'sonra' *ö. anta ap tutdaçı* 41
öz 'kendü' *ö.+in iki* 47; *k(ä)ntü ö.+läri* 9
S

sakınmak 'düşünme' s. ... yarlığın 28

sakınmaklık 'düşünmeye ilişkin' s. *tid[ıg] adag* 15

sınar 'taraf' *taşın* s. 5

sınarkı 'taraftaki' *içtin* s. *iş[läri] küd[üg]läri* 4

su[dur] < Soğd. *swttr*, *swtr* < Skt. *sūtra* 'vaaz kitabı' *üşidmiş* s. *nomlarıg* 13

T

taışeñ < Çin. 大乘 *da cheng* büyük araç (~ Skt. *mahāyāna*) t. *m(a)hayan* *nomlarıg* 8

takı 've, da, de' *nomlarıg* t. *ädgüti* ... 29

taplag 'arzu, istek' *küşülärin* t.+m 'arzu' 3

tarkar- 'ortadan kaldırmak, bertaraf etmek' *tidıg adag* t.-ur 13, 15, 17

taşın 'dışarıdaki' t. *sınar üküş ugrın* 5

te- 'demek, söylemek' t.-p *tesär* 8; *bilmöz* t.-p *sakınmaklık* 15; *tep* t.-sär 8

tänlig 'denli, benzer' *munça* t. *ärip* 5

tidıg, *tid[ıg]* 'engel, mani' t. *adag* 'engel' (~ Skt. *āvaraṇa*) 13, 15, 17

töpö 'tepe, zirve' (~ Skt. *mūrdhana*, Çin. 頂 *ding*) t. *atl(ı)g ädgü yiltizig* 30; *isimäkli t.+likä* 31

törlüg 'tür, türlü' *bo tört törlüg* ... 33; *on t. işlär* 7; *on t. işlär*dä 6; *tört* t. 44

tört 'dört' *bo t. törlüg* ... 33; t. *içgär[mäk]* 23; t. *törlüg* 44

törtünç 'dördüncü' t. *b(ä)llgüllärkä* 16

tusu 'fayda' *asıg* t. 'fayda' 2

tuşlug 'vakte ait, safhaya ilişkin' *yıgınyak* t. 20, *yıg[ıny]ksız* t. 21

tut- 'tutmak' t.-daçı (~ Skt. *grāhaka*) 41, 45

tutul- 'tutulmak' (~ Skt. *grāhya*) t.-daçı *atl(ı)g* 42; t.-daçı *atl(ı)g at* 25, 32

U

ugur 'gerekçe, sebep' *üküş u.+m on törlüg işlär*dä 6

Ü

üçünç 'üçüncü' ü. *üşidmiş su[dur]* *nomlarıg* 13

üküş 'çok, pek çok' *on törlüg işlär*dä ü.+räk 6; *taşın sınar ü.* 5

[ü]ntür- 'uzaklaştırmak, defetmek' ü.-ü *bütürü katıglanurlar* 3

üzä 'dolayısıyla' *adaklarıg bışrunmakları ü.* 1

Y

yalıuz 'yalnız, sadece' y. *m(ä)n ök bilürm(ä)n* 14

yapıg 'biçim' y.+lar ... 36

yapşınmak 'bağlanma, yapışma' *ilinmäk* y. 'bağlanma' 18

yapşınmaklık 'bağlanmaya ilişkin' [*i*]linmäk y. *tidıg adag* 16

yaratın- 'gayret etmek' *üküşrök y.-urlar* 7

yarlıg 'buyruk' *sakınmak* ... y.+m ... 28

yänä 'yine' y. *isimäkli töpölikä* 3; *inçip* y. *taşın sınar* 5

yeg 'daha iyi, üstün' y. *nom atl(ı)g ädgü* 40

- yığınyak 'yoğunlaşma' *y. tuşlug* 20
 yig[inya]ksız 'yoğunlaşmasız' *y. tuşlug* 21
 yiltiz 'esas, temel' *ädgü y.+ig* 30; *y.+in ...* 27
 ymä 'yine, da, de' *ap y. yig[inya]ksız tuşlug* 21
 yok 'yok' *nomlarıg y. körmış* 26; *... y. körmäk* 39
 yorı- 'yaşamak' *bodis(a)t(a)olar yorıkımta y.-mıšta* 20
 yorık 'hayat serüveni' *bodis(a)t(a)olar y.+mta* 19
 yörüg 'yorum, anlam' *tutuldaçı atl(i)g at y.* 32

SONUÇ

Budizm, Manihaizm ve Hristiyanlık gibi dinlerin kutsal metnlerinin tercümesi temelinde oluşan Eski Uygurca Türk dili araştırmalarında önemli bir çalışma sahasıdır. Soğd kökenli Eski Uygur harfli metinlerin neşri yoluyla hem modern hem de tarihî Türkçenin dil bilgisi ve söz varlığını ilgilendiren birçok mesele çözüme kavuşabilmekte aynı zamanda çoğu metnin din temelli olması sebebiyle de Türkçe üzerinden bir din dili oluşumunun tespiti yapılabilmektedir. Bununla birlikte elbette Eski Uygurca metinlerin anlaşılabilmesinde Budizmin temel kavramlarının ve Budist külliyatının önemi ortadadır; çünkü bir tercüme metnin anlaşılması onu hazırlayan dini ve kültürel yapının ve dahası başka hususların da bilinmesiyle anlam kazanacaktır. Esasen buradaki temel zorluk Budizme ilişkin temel bilgilerin, ekollerin ve hatta ekollerin muhtevasının çoğunlukla kaynaklarda birbirleriyle uyuşmasına karşın bazen ihtilaflı bir görünüm arzemesidir; ancak her durumda yazılı kaynakların anlaşılmasında dil, din ve kültür eksenli bir kontrol noktası olarak düşünülmelidir.

Bu çalışmada neşri gerçekleştirilen metin aracılığıyla Uygurların içerisinde yer aldığı dinî muhitlerden biri olan Budizmin Theravāda ve Mahāyāna ekollerine ek olarak Faxiang ekolüne ilişkin külliyatın tercümesinde de görev aldıkları gözlemlenebilmiştir. Skt. *grāhya* karşılığında Uyg. *tutul-*, Skt. *uśmagata* karşılığında Uyg. *isimäk*, Skt. *mūrdhana* karşılığında Uyg. *töpö* gibi örneklerden hareketle bu metin neşri temelinde Budizme ilişkin dinî terimlere birtakım Türkçe karşılıkların türetildiği tespit edilebilmiştir. Eski Uygur edebiyatına ilişkin metinlerin dinî içerikli olması bu türden neşirlerin yalnızca filolojiye değil aynı zamanda dinler tarihine ve din felsefesine de katkı sağlayabileceğini gösterir. Eski Uygurca metinler bu bakımdan hem dil araştırmalarına hem de farklı disiplinlere önemli veriler sunmaktadır. Bu çalışma ile Eski Uygur edebiyatında küçük bir katkı sağlanmak amaçlanmıştır.

KISALTMALAR

- bk.** bakınız
c. cilt
Çin. Çince
DDB Digital Dictionary of Buddhism
ed. editör(ler)
G. *A Chinese-English Dictionary*, bk. Giles 1912.
JEBD Japanese-English Buddhist Dictionary
krş. karşılaştırınız
No. numara
Skt. Sanskritçe
Soğd. Soğdca
Uyg. Eski Uygurca

SUMMARY

Old Uyghur literature was based on the translation of religious texts such as Buddhism, Manichaeism and Christianity. The translation of these sacred texts into Old Uyghur provides considerable data for historical periods of Turkic language, term formation activities in Turkic, grammar and vocabulary researches. This paper deals with two Old Uyghur fragments belonging to the Faxiang school (法相宗) which developed on the basis of the Yogācāra thought of Mahāyāna Buddhism. In order to better understand the tradition of this Old Uyghur text, we would prefer presenting a brief information about Buddhism in the chapter introduction entitled *Buddhism up to Cheng weishi lun and the Faxiang school*. Buddhism is the name of a religious and philosophical system introduced by Siddhārtha Gautama (563-483 BC), known to live in northeastern India. After the death of Gautama, the second Buddhist council gathered in 383 BC on the issue of easing the doctrine of Buddhism led to the emergence of two basic schools of Buddhism called Theravāda ‘the way of the elders’ or Hīnayāna ‘small vehicle’ and Mahāyāna ‘great vehicle’. While the first is based on the individual’s own salvation, the second is a school in which it is acknowledged the ideal person called Bodhisattva, who pushes his own salvation into the background until all beings reach salvation. Two major philosophical systems emerged from Mahāyāna Buddhism, Mādhyamaka and Yogācāra.

Nāgārjuna and Āryadeva are taken together as founders of Mādhyamaka school. Mādhyamaka is based on the teachings of negation and emptiness. According to this thought, everything is inherently empty, and emptiness itself is also empty. The Buddhist philosopher Asaṅga and his half-brother Vasubandhu systematized and developed the Yogācāra school. Yogācāra means ‘yoga practice’ and it is also known as Vijñānavāda, Cittamātra and Vijñaptimātra. Consciousness is the main motivator of human behavior, and therefore the mere existence of consciousness constitutes the fundamental principle of the Yogācāra school; because consciousness, which is accepted as absolute truth, is the essence of all teachings in the universe. As is evident from its name, Yogācāra is not only a philosophical school, but also a meditation practice. Vasubandhu, who played an important role in the foundation and development of the Yogācāra school with his elder half-brother Asaṅga, wrote both original works and also a number of commentaries on Mahāyāna texts. Although Vasubandhu was one of the most important philosophers of the Yogācāra school, he also contributed significantly to the Vaibhāṣika and Sautrāntika schools with his works. *Triṃśikā-vijñaptimātratā* is one of the most important works of Vasubandhu. He explains the aim of the teaching relating to mind-only in his *Triṃśikā* ‘Thirty Verses’. Ten prose commentaries on Vasubandhu’s *Triṃśikā* were written by Dharmapāla, Sthiramati, Nanda, Citrabhānu, Guṇamati, Jinamitra, Jñānacandra, Bandhuśrī, Śuddhacandra and Jinaputra. Vasubandhu’s *Triṃśikā* and its ten prose commentaries are among the sources of *Cheng weishi lun* (成唯識論) ‘Discourse on the Theory of Consciousness Only’ written by Chinese pilgrim and monk Xuanzang (玄奘), the founder of the Faxiang school. Xuanzang’s *Cheng weishi lun* is not a translation of *Triṃśikā*, but it embodies pastiches from Vasubandhu’s work.

The fragments edited in this paper are from a compilation in Old Uyghur belonging to the Faxiang school. The detailed catalogue of some of the fragments of this compilation was prepared by Z. Özertural in 2012. Based on the unpublished article entitled “A Preliminary Report on the Study of the so-called Uigur Lehrtext: Chapter 20 and 21”, Z. Özertural states that chapter 21 of this compilation, which forms also the subject of this paper, was identified by Kitsudō as a translation from a commentary to the *Cheng weishi lun* of Xuanzang by Queiji. In 1986, W. Scharlipp edited four Old Uyghur fragments from chapter 21 in his article entitled

“Fragmente eines uigurischen Kommentars zur *Triṃśikāvijñaptimātratāsiddhi* des Vasubandhu”. Xuanzang’s *Cheng weishi lun* (Taishō No. 1585, vol. 31) was translated into English by Francis H. Cook. The section entitled *On the Fragments used in the Study* presents information about the physical properties of the fragments. Two Old Uyghur fragments, which is currently located in the Berlin Turfan Collection with archive number of Mainz 2 (T I D) and U 1374a (T I D 1), used in the framework of this paper. Mainz 2 (T I D), which forms the 6th leaf of chapter 21 of this Old Uyghur compilation, is a fragment in which there are 12 lines of Old Uyghur texts on both sides. U 1374a (T I D 1), the 8th leaf of chapter 21 of the compilation, also contains 12 lines on both sides. In the chapter entitled *Transcription and Transliteration of the Old Uyghur Text* it will be transcribed and transliterated the fragments based on the transcription table in *Uigurisches Wörterbuch* by K. Röhrborn. In the following sections, it will be presented the translations into Turkish, notes and glossary of the Old Uyghur fragments. Glossary includes every words of the edited texts.

KAYNAKÇA

- AUFFARTH, Christopf, KIPPENBERG, Hans G. – MICHAELS, Axel (ed.) (2006), *Wörterbuch der Religionen*, Stuttgart: Kröner.
- BUSWELL, Robert E. (ed.) (2004), "Madhyamaka School", *Encyclopedia of Buddhism*, Volume Two: M-Z. Appendix, Index. New York: Macmillan Reference USA, Thomson Gale: 479a-485b.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Oxford at the Clarendon Press.
- COOK, Francis H. (1999), *Three texts on Consciousness Only. Demonstration of Consciousness Only by Hsüan-tsang. The thirty verses on Consciousness Only by Vasubandhu. The Treatise in Twenty Verses on Consciousness Only by Vasubandhu. Translated from the Chinese of Hsüan-tsang (Taishō Volume 31, Numbers 1585, 1586, 1590)*, California. (BDK English Tripitaka 60-I, II. Vol. II).
- DDB = Digital Dictionary of Buddhism, www.buddhism-dict.net (Erişim tarihi: 25.08.2019).
- DEEG, Max (2013), "Yogācāra", *Religion Past & Present. Encyclopedia of Theology and Religion*, ed. Hans Dieter Betz, Don S. Browning, Bernd Janowski, Eberhard Jüngel. Volume XIII Tol-Zyg. Leiden & Boston: Brill: 653.
- EDGERTON, Franklin (1953), *Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary*, c. II: Dictionary. New Haven: Yale University Press.
- GHARIB, B. (1995), *Sogdian Dictionary: Sogdian-Persian-English*. Tehran: Farhangian.
- GILES, Herbert A. (1912), *A Chinese-English Dictionary*, Part I-II. 2. bs. Shanghai/London: Kelly and Walsh.
- GOLD, Jonathan C. (2014), *Paving the Great Way: Vasubandhu's Unifying Buddhist Philosophy*, New York: Columbia University Press.
- HARVEY, Peter (2013), *An Introduction to Buddhism. Teaching, History and Practices*, 2nd Edition. Cambridge: Cambridge University Press.
- HIRAKAWA, Akira (1990), *A History of Indian Buddhism. From Śākyamuni to Early Mahāyāna*, Translated and edited by Paul Groner, Hawaii: University of Hawaii Press.
- HIRAKAWA, Akira (1997), *A Buddhist Chinese-Sanskrit Dictionary*, Tōkyō: Reiyukai.
- Japanese-English Buddhist Dictionary (1979), Tōkyō: Daitō Shunppansha.
- KAUP, Michael (2018), *Vasubandhu's Mind Only Verses, Glimpses of a Biography: Vasubandhu's Viṃśatika and Trīṃśikākārikā*, Colorado: Naropa University, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi).
- LUSTHAUS, Dan (2017), "Vasubandhu/Xuanzang and The Problem of Consciousness", *Consciousness and the Great Philosophers. What would they have said about our mind-body problem?* ed. Stephen Leach and James Tartaglia. London & New York: Routledge: 28-36.
- MACDONALD, Anne (2010), "Mādhyamika", *Religion Past & Present. Encyclopedia of Theology and Religion*, ed. Hans Dieter Betz, Don S. Browning, Bernd Janowski, Eberhard Jüngel. Volume VII Joh-Mah. Leiden & Boston: Brill: 707-708.
- Mainz 2 (T I D): [recto:] http://turfan.bbaw.de/dta/mainz/images/mainz0002_seite2.jpg (Erişim tarihi 25.08.2019) ve [verso:] http://turfan.bbaw.de/dta/mainz/images/mainz0002_seite1.jpg (Erişim tarihi: 25.08.2019)
- MILLS, Ethan (2017), "External-World Skepticism in Classical India: The Case of Vasubandhu", *International Journal for the Study of Skepticism*: 1-26.
- MONIER-WILLIAMS, Monier (1899), *A Sanskrit-English Dictionary*, Oxford: Oxford University Press.
- ÖLMEZ, Mehmet (2017) "Eski Uygurca İkillemeler Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 65/2: 243-311.
- ÖZERTURAL, Zekine (2012), *Alltürkische Handschriften Teil 16: Mahāyāna-sūtras und Kommentartexte*, Stuttgart: Franz Steiner. (Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland. XIII, 24.)
- RÖHRBORN, Klaus (1977-1998), *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*, 1-6. Wiesbaden: Steiner.
- RÖHRBORN, Klaus (2010), *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung. I. Verben. Vol. 1: ab- - äzüglä-*. Stuttgart: Steiner.
- SCHARLIPP, Wolfgang (1986), "Fragmente eines uigurischen Kommentars zur Trīṃśikāvijñaptimātrāsiddhi des Vasubandhu", *Ural-altaische Jahrbücher*, Neue Folge 6: 122-136.
- SHŌGAITO, Masahiro (2014), *The Uighur Abhidharmakośabhāṣya preserved at the Museum of Ethnography in Stockholm*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. (Turcologica 99).

- SIDERITS, Mark (2007), *Buddhism as Philosophy: An Introduction*, Indianapolis: Hackett Publishing Co. Taishō 1585, cilt 31: http://21dzk.l.u-tokyo.ac.jp/SAT2015/T1585_31.0046a03:0046a03.cit (Erişim tarihi: 25.08.2019)
- TOLA, Fernando – DRAGONETTI, Carmen (2005), "Philosophy of Mind in the Yogacara Buddhist Idealistic School", *History of Psychiatry*, 16/4: 453-465.
- TZOHAR, Roy (2011), *Metaphor (Upacāra) in Early Yogācāra Thought and Its Intellectual Context*, New York: Columbia University, (Yayımlanmamış doktora tezi).
- U 1374a (T I D 1): [recto:] <http://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u1374abseite2.jpg> (Erişim tarihi: 25.08.2019) ve [verso:] <http://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u1374abseite1.jpg> (Erişim tarihi: 25.08.2019)
- WESTERHOFF, Jan (2009), *Nāgārjuna's Madhyamaka. A Philosophical Introduction*, Oxford: Oxford University Press.
- WILLIAMS, Paul (2009), *Mahāyāna Buddhism. The Doctrinal Foundations*, 2. baskı, London New York: Routledge.

ESKİ UYGUR HUKUK BELGELERİNDE GEÇEN ONLUK YÜZLÜK SÖZCÜKLERİ ÜZERİNE ON THE WORDS ONLUK YÜZLÜK OF OLD UIGHUR LAW DOCUMENTS

Arda KARADAVUT*

Öz

Kırgızların 840 yılında Orhon Uygur Kağanlığının başkenti Karabalğasun'u ele geçirmesiyle Uygurların büyük bir kısmı batıya, Tanrı Dağları'nın kuzey ve güney eteklerine, Tarım havzasına, kalanlarıysa güneye, Çin'in kuzeyine dağılmıştır. Tarım havzasına göç eden Uygurlar burada tekrar örgütlenerek Uygur İdikut Hanlığını kurmuş ve bu devlet XIV. yüzyıla kadar varlığını devam ettirmiştir.

Uygurlar bu beş asırlık dönemde çok köklü bir medeniyet inşa etmiş tıptan mühendisliğe, müzikten edebiyata her türlü bilim ve sanat kolunun Asya'daki en önemli temsilcilerinden biri olmuştur. Büyük çoğunluğu inanç olarak Budizm'in Mahayana mezhebine bağlı olan Uygurlar, Budizm kültür dairesi içinde bir edebiyat meydana getirmiş ve bu dönemde pek çok çeviri ve uyarlama eser Eski Uygurcaya kazandırılmıştır.

Bu eserlerin yanı sıra Uygurlardan günümüze hukuk belgeleri ve sözleşmeler kalmıştır. Belgelerde tarihlendirme on iki hayvanlı Türk takvimine göre yapılmıştır. Araştırmacılar belgeler üzerinde yaptıkları çalışmalarla tarih aralığını Çin'deki Moğol asıllı Yüan Hanedanlığı dönemiyle sınırlandırmıştır. Bu çalışmada Uygur hukuk belgelerinin altı tanesinde tanıklanan onluk ve yüzlük sözcükleri ve diğer dillik ölçütler üzerinden söz konusu belgelerin tarih tespitinin yapılması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Eski Uygur Hukuk Belgeleri, Uygur İdikut Hanlığı, Eski Uygur Türkçesi, Eski Türkçede Sayılar, Moğollar, Yüan Hanedanlığı

Abstract

With the capture of Karabalğasun, the capital of the Orkhon Uighur Khaganate in 840, a large part of the Uighurs were scattered to the west, north and south foothills of Tanrı Mountains, and the rest to the south and north of China. The Uighurs who migrated to the agricultural basin reorganized here and founded the Uighur Idikut State and this state was reorganized XIV. century has continued to exist.

Uighurs built a very deep-rooted civilization in this five century period and became one of the most important representatives of all branches of science and art from medicine to engineering, from music to literature. The Uighurs, most of whom belonged to the Mahayana sect of Buddhism as faith,

* Arş. Gör., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ardakaradavutt@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-9059-0873>

Gönderim Tarihi: 20.09.2019
Kabul Tarihi: 07.11.2019

created a literature within the Buddhism cultural circle and many translations and adaptations were brought to Old Uighur.

Besides these works, the civil documents and contracts of Uighurs have survived to the present day. The dating in the documents was made according to the Turkish calendar with twelve animals. Researchers have limited the date range to the Mongolian-era Yuan Dynasty in China. In this study, it is aimed to determine the date of these documents through the onluk and yüzlük words that are witnessed in six of the Uyghur civil documents.

•

Keywords

Old Uighur Law Documents, Uyghur Idikut State, Old Uighur Turkish, Numbers in Old Turkic, Mongols, The Yuan Dynasty

Giriş

Orhon Uygur Kağanlığı 840 yılında taht kavgaları, iç savaşlar, doğal afetler yüzünden oldukça güç kaybetmiş ve en sonunda Kırgızların ani bir baskınla Uygurların başkenti Karabalgasun'u işgal etmeleriyle dağılmıştır. Karabalgasun civarındaki Uygurların bir kısmı batıya gidip Karluklarla birleşerek Karahanlı Devleti'ni kurmuş diğerleri ise güneybatıda Turfan ve Kansu etrafındaki akrabalarının yanına giderek bugünkü Çin sınırları içinde iki farklı devlet kurmuştur. Turfan'daki Uygurlar 850 yılında kaynaklarda Turfan Uygur Devleti, Koço Uygur Devleti veya Uygur İdikut Hanlığı adıyla anılan devleti kurmuş ve 1125 yılına kadar bağımsız, 1125 yılından 1209 yılına kadar Kitanlara bağlı, 1209 yılından 1368 yılına kadar ise Moğollara bağlı bir hanlık olarak varlığını sürdürmüştür (Almas 2013: 347-391). Bu dönemde Uygurlar yerleşik yaşama geçmiş ve başta başkent Beşbalık olmak üzere pek çok şehir inşa etmişlerdir. Dinî inanç olarak Şamanizm ve Manihaizm zamanla kaybolmuş ve Budizm Turfan Uygurlarının başlıca inancı olmuştur. İpek yolu üzerinde kurulan Uygur İdikut Hanlığı bu konumu iyi kullanmış ve sosyoekonomik yönden döneminin en güçlü devletlerinden biri olmuştur. Ünlü Çinli elçi Wang Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi'nde verdiği bilgiler Uygurların gelişmişlik düzeylerini göstermesi bakımından son derece önemlidir.

Chinling dağlarından çıkan nehir, başşehrin bütün çevresini dolaşır, tarlaları ve meyva bahçelerini sular ve su değirmenlerini işletir. Bu yerde Wu-ku (beş hububat) yetişir. Yalnız Ch'iao-mai yetişmez. Zengin insanlar at [eti] yerler, geri kalanlar ise sığır [eti] ve yaban kazı yerler. Onlar müziklerinde pek çok K'ung-hou kullanırlar. Onların adetlerine [göre] büyük bir kısmı ata binerler ve ok atarlar. Onlar seyahat etmekten hoşlanırlardı. Onlar seyahat ederken çoğu müzik aletlerini yanlarında taşırlardı. Orada elliden fazla Budist manastırı vardır. Onların hepsinde T'ang sülalesi tarafından koyulmuş kitabeler vardır. Bu topraklarda fakir insan yoktur. Onlar ihtiyacı olanlara yemek yardımı yaparlar. İnsanlar uzun ömürlüdür. Umumiyetle yüz yaşının üstüne [kadar yaşarlar]. Genç yaşta ölene hiç rastlanmaz (İzgi 1989: 57-63).

Tarihte Türk kültürünün en parlak çağlarından biri olan Turfan Uygur dönemi, kendinden sonraki pek çok dönemi etkilemiş ve pek çok kültüre kaynaklık etmiştir. Turfan Uygurları, bünyelerindeki köklü Bozkır geleneğini yerleşik yaşama geçtikten sonra yanı başındaki köklü Çin medeniyetinden de birçok unsur alarak harmanlamış ve kendine özgü bir yapı ortaya çıkarmıştır (Özyetgin 2014: 18).

1125 yılına kadar bağımsız bir şekilde varlığını sürdüren Uygur İdikut Hanlığı, önce Batı Kitanların hâkimiyeti altına girmiş, ardından 1209 yılında Barçuk Han zamanında kendi isteğiyle Cengiz Han'ın kurduğu Moğol İmparatorluğuna tabi olmuştur. Bu dönemde Uygurlar kültürel açıdan Moğollar içindeki hâkim unsur olmuş, Moğollar Uygur alfabesini kullanmaya başlamış ve imparatorluğun ileri gelen devlet adamları ve komutanları Uygurlardan seçilmiştir.

Cengiz Han'dan sonra Ögeday, Mönke Han ve Kubilay Han'a tabi olarak yaşayan Turfan Uygurları yaklaşık beş asır varlığını sürdürmüş ve XIV. yüzyılın ortalarında Çağatay Devleti'nin hanı olan ve İslam'ı kabul eden Tarmaşirin döneminde ortadan kaldırılmış,

toprakları da Çağatay ulusu topraklarına ilhak edilmiştir (Almas 2013: 390).

Bu beş asırlık dönemde Uygurlar Budizm çevresinde çok güçlü bir edebiyat meydana getirmiş, çeviri ve uyarılma olmak üzere binlerce eser ortaya koymuşlardır. Turfan Uygurlarından kalan yazılı eserler arasında “din dışı metinler” şeklinde nitelendirilebilecek birtakım sözleşmeler de ele geçirilmiş ve bunlar genellikle “Uygur Hukuk Belgeleri, Uygur Sivil Dokümanları” adıyla farklı araştırmacılar tarafından yayımlanmıştır.

Uygur Hukuk Belgeleri

Din dışı konuları kapsadığı için literatürde sivil belgeler olarak anılan bu belgeler, XX. yüzyılın başlarında Fin, Rus, İngiliz, Alman, Japon, Fransız ve Çinli araştırmacıların çeşitli tarihlerde Doğu Türkistan’a düzenlediği arkeolojik kazılar ve araştırma gezileri sayesinde gün yüzüne çıkarılmıştır (Özyetgin 2014: 20).

Araştırmacılar tarafından XIII. yüzyıl sonu ile XIV. yüzyıl arasında yazıldığı tahmin edilen Uygur hukuk belgeleri eski Türklerin sosyal, kültürel, iktisadi ve hukuki açıdan hangi seviyede olduğunu göstermesi bakımından son derece önemlidir. Belgelerin içeriğinin bir kısmını kişilerin toplumla ve devletle olan ilişkileri oluştururken diğer kısmını şahıslar arasında yapılan sözleşmeler oluşturur. Belgeler üzerine yapılan yayınlar Radloff ile başlar ve günümüze kadar devam eder. Konuyla ilgili müstakil çalışmaların başında L. Clark’ın *Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan* (1975) adlı doktora tezi gelir. Reşit Rahmeti Arat tarafından *Eski Türk Hukuk Vesikaları* adlı çalışma, ülkemizde belgeler üzerine yapılan çalışmaların öncülerindendir. Nobuo Yamada’nın *Sammlung uigurischer Kontrakte* (1993) adlı transkripsiyonlu metin yayımında eski Uygurların gündelik yaşamlarına ait 121 belge mevcuttur. Hukuk belgeleri üzerine yapılan en yeni çalışmalardan biri de Tuguşeva tarafından yayımlanmış *Uygurskie delovye dokumentı X-XIV vv. İz vostočnogo turkestana* adlı eserdir.

Yamada’nın çalışmasında belgeler şu şekilde tasnif edilmiştir: I. Resmî Belgeler (idarî, diplomatik, askerî, dinî birlikler): 1. Yönetmelikler ve idare yönetmelikleri, 2. Diplomatik mektuplar, 3. Sertifikalar ve lisanslar, 4. Makbuzlar, 5. Dilekçeler, 6. Raporlar, 7. Sicil ve listeler, 8. Dualar, 9. Karışık Belgeler; II. Özel Belgeler: 1. Sözleşmeler, 2. Makbuzlar, 3. Mektuplar ve hesaplar, 4. Sicil ve listeler, 5. Dualar, 6. Çeşitli konular. Yamada neşrinde yer alan 121 belge bu tasnife göre 9 alt gruba ayrılmıştır. 1. Satış (Sa); 2. Değişirme (Ex); 3. Kiralama (RH); 4. Ödünç alma (Lo), 5. Evlat edinme (Ad); 6. Rehin verme (PI); 7. Azat etme (Em); 8. Vasiyetler (WP); 9. Karışık belgeler (Mi) (Özyetgin, 2014: 20).

Bu tasniften sonra belgelerin içeriği hakkında bilgi verilir ve belgelerin yazımında şu düzene uyulduğu ifade edilir.

1. Tarih
2. Mukavelenin Konusu (Satıcı, Alıcı, Satılan ürün, Fiyat)
3. Ödemenin Tasdiki
4. Toprak Hudutları
5. Yeni Mal Sahibinin Haklarının Açıklanması
6. Sözleşmenin İhlaline Karşı Teminat ve Ceza
 1. Teminat
 2. Sözleşmenin İhlaline Karşı Ceza
7. Ek (Şahit, İmza ve Yazan)
 1. Şahidin Kaydı
 2. İmza
 - 2.1. Satarın İmzası

2.2. Şahit ve Diğer Kişilerin Nişanı

3. Yazan

8. Ek Beyan (Naskali 2012: 196)

Reşit Rahmeti Arat da “Eski Türk Hukuk Vesikaları” adlı makalesinde belgelerin tanzimini şu başlıklara ayırarak inceler:

1. Tarih
2. Vesikalarda Adları Geçen Şahuslar
3. Mukavele yapılmasının sebepleri
4. Anlaşmanın mevzuu, mahiyeti ve mukabilinde verilen bedelin tesbiti
5. Bedelin ödeme usul ve şartları.
6. Borçlu meydana bulunmadığı takdirde, onun yerine geçecek kimselerin tasrihi.
7. Mukavele şartlarının korunması ve buna itirazda bulunabilecek kimselerin zikri.
8. Anlaşmayı bozmak isteyenlere karşı alınan tedbirler.
9. Mukavele yapan taraflar ve şahitlerin zikri.
10. Mukavelenin metnini kaleme alan şahsın zikri.
11. Vesikalarda imza ve mühürler. (1987: 533).

Bu makalenin konusunu belgelerin tanzimi esnasında mukavele şartlarının korunması ve buna itirazda bulunabilecek kimselerin zikri başlığında geçen onluk ve yüzlük sözcükleri oluşturmaktadır. Yamada'nın çalışmasına aldığı 121 belge incelendiğinde onluk ve yüzlük kelimelerinin sadece altı belgede tanıklandığı tespit edilmiştir. Bu belgeler sırasıyla Sa16, Sa26, Sa27, Sa28, Mi7 ve Mi24 kodlu belgelerdir. Çalışmada, belgelerde geçen onluk yüzlük sözcüklerinin içlerinde barındırdıkları anlam ve diğer dillik ölçütler üzerinden söz konusu belgelerin yazılış tarihlerinin tespit edilmesi amaçlanmaktadır. Aşağıda belgelerin transkripsiyonlu metni ve Türkiye Türkçesine aktarımı verilmiştir. Sa16, Sa26 ve Mi07 kodlu belgelerin Türkiye Türkçesine aktarımında Özyetgin'in (2004) ve (2014) çalışmaları kullanılmış, diğer belgelerin Türkiye Türkçesine aktarımı ise tarafımızdan yapılmıştır.

Sa16

1. ... (ygr) mikä manga b(ä)g t(ä)mür-kä yunglaq- 2. -lıq böz kargäk bolup qıyasudın-tın yüz (böz) ilig-tä alıp 3. biz-ning şui kü-täki aqa ini-lär birlä ki.... Ülüş-lüg 4. borluq-ta manga tägär iki ülüş.... Qıyasudın-qa togru 5. tomıtu satdım bu borluq... qıyasudın tükäl 6. s(a)n(a)p birdim män b(ä)g t(ä)mür..... bu borluq-ning 7. sıçı-sı öngdün yınğaq s... adır(a)r kün-din 8. sarıg lam-a-nın kändü buq-a borluq... bag adır(a)r 9. tag-tın üç ülüş-lüg borluq adır(a)r bu tört sıçı-lıg 10. borluq-qa ming yıl tümän kün-kätägi qıyasudın ärklig bolzun 11. taplasar özi tutzun taplamasar adın kişi-kä ötkürü satzun 12. bu borluq yolun(ta) män b(ä)g t(ä)mür-ning inim uruğum tuğmıšım **on-13. luqum yüz-lüküm** kim kimä bolup çam çarım qılmasun-lar apam birök 14. ärklig b(ä)g işi ilçi yalavaç küçin tudup al(a)yın yul(a)yın tisär- 15. lär bu borluq tänginç-ä iki borluq birip sözläri yorımazun çam- 16. laguçı kişi qorluq bolzun bu bitig tuta qıyasudın qorsuz bolzun 17. bu bitig-kä t(a)nuq ödigä t(a)nuq mısır q(a)y-a suq t(a)nuq nartun t(a)nuq 18. bağcı turmuş bu nişan män b(ä)g t(ä)mğr-ning ol 19. bu nişan män t(a)nuq ödgä-ning ol 20. bu nişan män t(a)nuq mısır q(a)y-a suq-ning ol 21. bu nişan män t(a)nuq nartun-ning ol 22. bu nişan män t(a)nuq bağcı turmuş-ning ol 23. män mänggü b(ä)g tämür-kä üç qata ayıtıp bitidim

Aktarım

1. ... yirmisinde bana Beg Temür'e kullanmak için 2. böz gerek olup Qıyasudın'dan 100 böz elden alıp 3. bizim Şuikü'deki ağabey ve erkek kardeşlerle birlikte .. ortak 4. bağda bana ait 2 hisse ... Qıyasudın'a doğrudan 5. sattım. Bu bağ... Qıyasudın tamamıyla 6. sayıp verdim. Ben Beg Temür... bu bağın 7. sınırını doğu tarafta... ayırır. Güney taraf 8. sarıg Lama'nın, Kendü Buqa'nın bağı ayırır. 9. Kuzey tarafta üç hisseli bağ ayırır. Bu dört sınırlı 10. bağa bin yıl on bin güne kadar Qıyasudın sahip olsun! 11. İsterse kendi (elinde) tutsun istemezse başka kişiye bırakıp satsın. 12. Bu bağ hakkında ben Beg Temür'ün ... erkek kardeşim, soyum akrabam, 13. **onluğum, yüzlüğüm** her kim olursa olsun itiraz etmesinler. Fakat eğer 14. güçlü bey ve eşi(nin) elçinin nüfuzunu kullanıp geri satın alayım derse- 15. ler bu bağ dengince ili bağ verip sözleri geçmesin. İtiraz 16. eden kişi zararlı olsun. Bu senedi tutarak Qıyasudın zarar görmesin. 17. Bu senede tanık Ödige, tanık Mısır Qaya Suq, tanık Nartun 18. Bağcı Turmuş. Bu nişan ben Beg Temür'ündür 19. Bu nişan ben tanık Ödge'nindir. 20. Bu nişan ben tanık Mısır Qaya Suq'undur 21. Bu nişan ben tanık Nartun'undur 22. Bu nişan, ben tanık Bağcı Turmuş'ındır 23. Ben Mengü, Beg Temür'e üç defa sorup yazdım. (Özyetgin 2014: 181).

Sa26

1. ////////////// [yıl] üçünç ay tört yanı- 2. [ka maña] kut[lug] tämür är tugmuş 3. Toktamış olarka yunlaklık yarmak 4. kümüş kargäk bolup sänäktäs akatın 5. altmış altın alıp mubäräk hoc<a> atlıg 6. oglumnu män atası kutlug tämür aka- 7. sı är tugmuş akası toktamış üçägü birlä 8. bo [lup tolguru tumlitu satdım män bu 9. ogulka miñ yıl tümän künkä tägi 10. sänäktäs aka ärklig bolzun 11. taplasar özi tutzun taplamasar 12. adın kişikä ötkürü satzun biz- 13. N[in **o]nlukumuz yüzlükümüz** alımçımız 14. berimçimiz akamız inimiz kim kim 15. mä bolup çam çarım kılmazunlar 16. apam birök çamlasalar bo kişi 17. Täñiñä iki kişini berip sözläri 18. yo[rımaz]unlar tanuk soma tanuk 19. karagunaz t(a)nuk kıpçak bo nişan bizniñ 20. ol män asıg bolmış olar- 21 ka inçgä ayıtıp bitidim bo bitig 22 a [] niñ bägi adarnıñ tägräsin- 23 tä bitidim 24 bo nişan män tanuk somanıñ ol 25 bo nişan män tanuk karagunaznıñ ol 26 bo nişan män tanuk kıpçaknıñ ol

Aktarım

1. ... yıl üçüncü ay(ın) dörd(üncü) gün- 2. ünde ... Kutlug Temür, Er Togmuş 3. Toktamış, onlara kullanılacak sikke 4. gümüş gerek olup Senektez ağabeyden 5. altmış altın alıp Muberek Hoca adlı 6. oğlumu ben babası Kutlug Temür, ağabeyi 7. Er Togmuş, ağabeyi Toktamış üçümüz birlikte 8. olup doğruca tamamen sattım. Bu 9. oğula bin yıl on bin güne kadar 10. Senektez ağabey sahip olsun. 11. İsterse kendisi tutsun istemezse 12. başka kişiye doğrudan satsın Bizim 13. onluğumuz yüzlüğümüz, alacaklımız, 14. borçlumuz büyük ve küçük kardeşimiz hiç kimse 15. itiraz etmesin. 16. Eğer itiraz ederlerse bu kişi 17. dengince iki kişiyi verip sözleri 18. geçerli olmasın. Tanık Soma, tanık 19. Karagunaz, tanık Kıpçak. Bu nişan bizimdir. 20. Ben Asıg Bolmuş onlara 21. iyice sorup yazdım. Bu senet 22. a.-nın begi Adar'ın 23. huzurunda yazdım. 24. Bu nişan, ben tanık Soma'nındır. 25. Bu nişan ben tanık Karagunaz'ındır. 26 Bu nişan ben tanık Kıpçak'ındır (Özyetgin 2004: 198).

Sa27

1. toñuz yıl ikinti ay üç y(a)ñıka 2. maña kukdmunı t(a)munıka yunlak- 3. lık böz kargäk bolup alıp- 3. tın älig tas böz eligtä 4. alıp özümniñ yuñçı atl(ı)g 5.on üç yaşar är olannı 6. alıpşka togru tumlitu satdım 7. eligtä alıp bo bitigni 8. kılmış kün üzä män alıpş 9. tükäl s(a)n(a)p berdim män kukdmunı 10. ymä tükäl s(a)nap aldım bir ägsük-11. süz bo yuñçıka miñ yıl tümän 12. künkä tägi alıpş ärklig bolzun 13. taplasar özi tutzun tapl(a)masar 14. adın kişikä

ötkürü satzun 15. bo yuñçınıñ soñ bayan 16. ogrısı yalganı bolsa tävi kaza- 17. sı bolsa **onluku yüzlüki** bolup 18. çam çarım kılsar män kukdmunı 19. bilir män alpış bilmäz kim kim 20. mä bolup çam çarım kılsar 21. ulug süükä ak yastuk bäg- 22. lärkä ädärkä yaragu at 23. verip sözläri yorımazun 24. bo nişan tamga män kukdmunı- 25. nıñ ol t(a)nuk ötgäk t(a)nuk elçi buka 26. t(a)nuk tüşt(ä)mür bo nişan män t(a)nuk 27. ötgäknıñ ol 28. bo nişan män t(a)nuk elçi bukanıñ 29. bo nişan män t(a)nuk tüşt(ä)mürnıñ ol 30. bo nişan män togan tugdkannıñ ol 31. män şıla kukdmunıka inçgä aytıp 32. bititim.

Aktarım

1. Domuz yılının ikinci ayının üçünde 2. bana Kukdmunı Tamunı'ya kullanmak için 3. böz gerek olup Alpış'tan 4. elli böz elden alıp 5. benim Yunçı adındaki 6. on üç yaşındaki kölemi 7. Alpış'a doğrudan sattım. 8. elden alıp bu sözleşmeyi 9. düzenlendiği gibi ben Alpış 10. tamamen sayıp verdim. Ben Kukdmunı 11. da eksiksiz tamamen sayıp aldım. 12. Bu Yunçı'ya bin yıl on bin güne 13. kadar Alpış sahip olsun 14. İsterse kendi (elinde) tutsun 15. istemezse başka kişiye bırakıp satsın 16. Bu Yunçı'nın sonradan 17. hırsızlığı, yalanı olursa veya 18. kazası olursa **onluğu yüzlüğü** gelip 19. itiraz ederse ben Kukdmunı 20. sorumluyum. Alpış sorumlu değil. 21. Her kim olursa olsun itiraz ederse 22. büyük orduya ak yastuk beylere 23. eyerli at verip 24. sözleri geçmesin. 25. Bu mühür ben Kukdmunı'nındır. 26. Tanık Ötgek, tanık Elçi Buka 27. tanık Tüstemir, bu mühür ben 28. Ötgek'indir. 29. Bu mühür ben tanık Elçi Buka'nındır. 30. Bu mühür ben tanık Tüstemir'indir. 31. Bu mühür ben Togan Tudkan'nındır 32. Ben Şıla Kukdmunı'ya söyleyip 33. yazdım.

Sa28

1. beçin yıl çahşaput ay iki yanı 2. ka maña tädmilig kara buka 3. ikägükä karçlık käräk bolup 4. kutlug atlıg katun kişini satıp 5. kutlug tāmürtin yüz älig kalın böz 6. aldımız bo yüz älig bözni 7. satıg kılmuş kün üzä biz 8. tädmilig kara buka ikägü tükäl 9. sanap altımız män kutlug t[ämü]r 10. ymä tükäl sanap berdim bo kutlug 11. atlıg katun kişikä miñ yıl 12. tümän künkä tägi kutlug tāmür ärklig 13. bolzun taplasa özi tutzun 14. taplamasa adın kişikä ötkürü satzun 15. biz tädmilig kara buka ikägü- 16. nıñ akamız inimiz **onlukumuz 17 yüzlükümüz** kim kim mä bolup 18. çam çarım kılmazun ärklig bäg 19. eşi elçi yalavaç küçin tutup 20. çamlasarl ar yulayın alayın tesärlär 21. bo kutlug täg iki kişi yaratı 22. berip sözläri yorımazun çamlaguçı 23. kişi korlug bolun kutlug tāmür 24. korsuz bolzun tanuk törädü tanuk 25. tonur muñsuz tanuk torçı tanuk toyın 26. bo nişan biz tädmilig kara buka ikägü 27. niñ ol män torjma bahşı tädmilig 28. kara buka ikägükä inçgä aytıp bitidim 29. bo nişan män tanuk törädüniñ ol 29. bo nişan män tanuk muñsuznıñ ol 30. bo nişan män tanuk torçınıñ ol 31. bo nişan män tanuk toyınıñ ol 32. Kutlugnıñ 33. baş bitiği ol

Aktarım

1. Maymun yılının on ikinci ayının ikinci gününde 2. bana Tedmilig ve Kara Buka'ya 3. ikimize karçlık gerek olup 4. Kutlug adlı hatunu satıp 5. Kutlug Temür'den yüz elli böz 6. aldık. Bu yüz elli bözi 7. sattığımız mal üzerine biz 8. Tedmilig ve Kara Buka ikimiz tamamen 9. sayıp aldık. Ben Kutlu Temür 10. tamamen sayıp verdim. Bu Kutlu 11. adlı hatuna bin yıl 12. on bin güne kadar Kutlug Temür sahip 13. olsun isterse kendi elinde tutsun 14. istemezse başkasına satsın. 15. Biz Tedmilig ve Kara Buka ikimizin 16. ağabeyi, kardeşi, **onluğu, 17. yüzlüğü** her kim olursa olsun 18. itiraz etmesin. Nüfuz sahibi bey veya 19. bey karısının gücüyle 20. itiraz ederlerse zorla alayım derlerse 21. bu Kutlug gibi iki kişi verip sözleri geçmesin. 22. İtiraz eden zararlı olsun Kutlug Temür 23. zararsız olsun. Tanık Töredü, tanık 24. Tonur Munsuz, tanık Torçı, tanık Toyın. 25. Bu mühür biz Tedmilig ve Kara Buka ikimizindir. 26. Ben Tonma Bakşı

Tedmilig ve Kara Buka'ya ikisine 27. öylece söyleyip yazdım. 28. Bu mühür ben tanık Töredü'nündür. 29. Bu mühür ben tanık Torçı'nındır. 30. Bu mühür ben tanık Toyın'ındır. 31. Kutlug'un 32. belgesinin aslıdır.

Mi07

1. koyn yıl çahşaput ay yegirmikâ män yuka 2. basa togrılınñ sävig bürt bilä- 3. ki çamlıg ädgü konturulmuş olar bilä 4. bitig kılıp bermiş asıglıg kümüş- 5. tin basa togrılınñ basıgka tæg- 6. miş säkiz sıtır kümüşüg män yuka 7. altım ög bitig tıtp basa togrıl 8. ka çamım yok özgä **onluklarında** 9. çamım üzülmäyükkä ög bitiğın 10. bermätim tanuk T/MW/Y tanuk bulat 11. bo tamga män yukanın ol

Aktarım

1. Koyun yılı, on ikinci ayın yirmisinde ben Yuka 2. Basa Togrıl'ın Sevig Bürt ile 3. davalı olan Edgü ve Kuturulmuş onlar ile 4. senet yapıp verdiği faizli gümüşten 5. Basa Togrıl'ın basıg (vergisine) ait 6. sekiz sıtır gümüşü ben Yuka 7. aldım. Önceki senedi yırtıp Basa Togrıl'a 8. itirazım yok. Başka **onluklarında** 9. itirazım iptal olmayacağı için önceki senedi 10. vermedim. Tanık T... tanık Bulat. 11. Bu mühür ben Yuka'nındır. (Özyetgin 2004: 215)

Mi24

1. it yıl s[äki]zinç ay y[e]g(i)rmi altıka män 2. muşuz k(a)ya turmuş tämürkä bitig berür män 3. apamnıñ ögürükçä tämürkä ülüş kılıp kodmuş 4. çug adırıp teñzä borlukınka a[pa]m[nıñ] 5. bitiğ [] çın tep çın üçün teñzätin 6. satgın almış baş bitiğın berip bo borlukta 7. çamım kargaşa yok töp bitig bärtim muntın 8. soğara män özüm oğlanım aka inim 9. **onlukum yüzlüküm** kim kim mä çam 10. kargaşa kılmazunlar çamlasalar söz- 11. lärerim yorımazun bo sözkä kora kıtay tanuk 12. küçtämür açbuka tükäl kaya buyan kaya tanuk 13. bo nişan män muşuz kayanın ol män togda 14. muşuz kayaka aytıp bitidim

Aktarım

1. Köpek yılının sekizinci ayının yirmi altısında ben 2. Munsuz Kaya, Turmuş Temür'e senet veriyorum. 3. Büyükbabamın Ögürükçe Temür'le ortak olduğu ve 4. çalılığın ayırdığı Teneze üzüm bağında büyükbabamın 5. satın almış olduğu yerin senedinin aslını verip bu üzüm bağında 6. hakkımın olmadığına dair bir senet verdim. Bundan sonra 7. ben, oğlum, ağabeyim, kardeşim, 8. **onluğum, yüzlüğüm** her kim olursa olsun 9. itiraz etmesinler. 10. İtiraz edersek sözüme geçmesin. 11. Bu söze Kora Kıtay tanıktır. 12. Küçtemir Açbuka, Tükel Kaya, Buyan Kaya tanıktır. 13. Bu mühür ben Munsuz Kaya'nındır. Ben Togda 14 Munsuz Kaya'ya söyleyip yazdım.

Yukarıdaki altı belgede de görüldüğü üzere belgelerde geçen onluk ve yüzlük sözcükleri Arat'ın mukavele şartlarının korunması ve buna itirazda bulunabilecek kimselerin zikri kısmında geçen sözcüklerdir. Araştırmacılar tarafından "idari birim" şeklinde açıklanan bu sözcüklerin sadece altı belgede tanıklanması bu idari birimlere tüm Uygurların tabi olup olmadığı sorusunu sordurmaktadır.

Eski Uygur hukuk belgelerinin Uygurların Moğolların hâkimiyeti altında yaşadığı dönemde düzenlendiği düşünüldüğünde bu idari birimleri Moğolların oluşturduğu düşünülebilir. Bu düşünce, tarihi kaynakların verdiği bilgilerle de desteklenmektedir. Örnek vermek gerekirse XIII. yüzyılın keşiş seyyahlarından olan Rubruk, Moğollara yaptığı seyahatte Uygurlar için "on veya iki yüz kişi bir arada yaşarlar." notunu düşmüştür (Ayan 2019: 99). Uygurların onluk ve yüzlük şeklinde idari birimlere ayrılmasının Moğolların imparatorluk topraklarında yaptırdığı nüfus sayımlarının bir sonucu olarak ortaya çıktığı düşünülmektedir.

Nüfus kayıtlarının amacı, ödenecek vergi miktarının ve değerinin tahminini

kolaylaştırmak ve becerikli ustalar ile zanaatkârları bulup kendi teşkilatlarında çalıştırmak, ayrıca orduları için askerî kaynak bulmaktı (Özyetgin 2004: 26).

Thomas Allsen, Moğolların yaptığı ilk nüfus sayımının Kuzey Çin’de 1234-1236 yıllarında yapıldığını, Mönke Han zamanında ise tüm imparatorluğu kapsayacak şekilde nüfus sayımlarının yapıldığını belirtir. Allsen, bu nüfus sayımlarında Uygurların da olduğunu, özellikle Kubilay Han döneminde 1284 ve 1296 yıllarında yapılan nüfus sayımlarında Uygurların ondalık sistem temelinde onluk, yüzlük, binlik ve tümen şeklinde askerî ve idarî bölümlere ayrıldığını ifade eder (1983: 262). Allsen bu bilgiler için kaynak olarak Çin’de 1370 yılında Song Lian tarafından yazılan Yuan Shi “Yüan Hanedanlığı Tarihi” adlı eseri verir.

“Yuan Shi” ve Rubruk Seyahatnamesi gibi tarihi kaynakların verdiği bilgiler doğrultusunda onluk ve yüzlük sözcüklerinin Uygur hukuk belgelerinin tarihlendirilmesi sorununa bir nebze ışık tuttuğu ve yukarıdaki altı belgenin yazılış tarihinin XIV. yüzyıl olduğu söylenebilir. Ayrıca belgelerin sözvarlığında görülen diğer sözcükler de bu sözleşmelerin XIV. yüzyılda yazıldığına işaret etmektedir. Örnek vermek gerekirse:

Sa26’nın beşinci satırında geçen *Muberek Hoca* kişi adındaki (unvanındaki) *Muberek* sözcüğü Arapça, *Hoca* sözcüğü ise Farsçadır. Yine belgenin yedinci satırında geçen *aka* sözcüğü Moğolcadır. Bu tarz Arapça ve Farsça sözcüklerin kullanımı geç dönem Uygur metinlerinin bir özelliğidir.

Sa27’nin beşinci satırında görülen *on üç yaşar är olanı (oglanı)* ifadesindeki on üç sayısı dikkate değerdir. Bilindiği üzere Eski Türkçede birleşik sayıların üç farklı sistemi vardır. Bunlar üst onluk sistemi, ilaveli sayı sistemi ve günümüzde kullandığımız alt onluk sayı sistemidir.

Eski Uygurcada alt onluk sistemi 13. yüzyılının ikinci yarısından itibaren görülmeye başlar. Örneğin 1350 yılında yazılmış olan Totenbuch’ta üst onluk ve alt onluk sayı sistemi birlikte kullanılır. Ferruh Ağca, 13-14. yüzyıllarda yazılmış metinlerin en belirgin özelliklerinden biri olarak birleşik sayı sisteminde kullanılan alt onluk sayı sistemi olduğunu ifade eder (2006: 378).

Ayrıca Sa27’nin yirmi birinci satırında geçen *ulug süükä ak yastuk* ifadesinde geçen *ulug süü* “büyük kağan” tamlaması dikkate değerdir. Larry Clark, Uygur hukuk belgelerinde sıkça geçen bu *ulug süü* ibaresinin Yüan hükümdarlarına özellikle Kubilay Han’a işaret ettiğini ifade etmektedir (1975: 14). Bu durum belgenin Kubilay Han döneminde yazılmış belgelerden biri olabileceğini düşündürmektedir.

Sa28’in on altıncı satırında mukavele şartlarının korunması ve buna itirazda bulunabilecek kimselerin zikri kısmında geçen Moğolca *aka* “ağabey” sözcüğü de yine belgelerin XIV. yüzyılda yazıldığına önemli işaretlerinden biridir.

Eski Türkçede Moğolca sözcükler yoğun olarak 13. yüzyıldan sonra yazılmış metinlerde görülmektedir. Uygurların 13. yüzyılın ortalarında Moğol hakimiyeti altına girmesiyle birlikte bu tarihten sonra yazılmış metinlerde Moğolca sözcükler geçmeye başlamıştır. Doerfer, Uygur metinlerinde tanıklanan Moğolca sözcüklerin listesini vermiştir ve o sözcüklerden biri de *aka* sözcüğüdür (1993: 189). Moğolca ağabey anlamındaki sözcük çağdaş Türk dillerinde oldukça yaygındır.

Mi07’nin altıncı satırında geçen “säkiz sıtır kümüşüg” tamlamasındaki *sıtır* sözcüğü Soğdca kökenli olup “ölçü birimi, para ölçüsü” anlamındadır. Soğdcaya da Yunanca *stater* “gümüş para” sözünden geçmiş olan kelime bazen ağırlık bazen de para birimi olarak kullanılmıştır (Ayazlı 2016: 207). Sözcük Yüan Hanedanlığı döneminde küçük para birimi

olarak görülmektedir.

Mi24, yukarıdaki belgeler içerisinde yazılış tarihi aralığı en net olan belgedir. Mi24'ün on ikinci ve on üçüncü satırında geçen Tükel Kaya, Buyan Kaya ve Munsuz Kaya adlı kişiler 1348-1360 yılları arasında Turfan Uygurlarının başındaki han olan Çağatay Hanedanlığına mensup Tuğluk Timur'un yüksek memurlarıdır (Clark 1975: 109). Tuğluk Temür, 1347-1363 yılları arasında hüküm sürdüğünden belgenin yazılış tarihi bu yıllar arasında olmalıdır.

Sonuç

Eski Türkler, Asya Hunlarından itibaren askeri teşkilatlanmada on ve onun katlarını kullanmış ve ordunun düzeni bu onluk sisteme göre sağlanmıştır. Birçok kavim bu onluk askeri sistemi Türklerden almış ve kendi devlet kurumlarına tatbik etmiştir. Bu kavimlerden biri de Moğollardır. Cengiz Han döneminde başlayan imparatorluğa bağlı yerleşik nüfustan vergi alma sistemi zamanla geliştirilmiş ve nüfus sayımlarıyla toplanan verginin kontrolü sağlanmıştır. Cengiz Han'dan sonra Mönke Han zamanında bu nüfus sayımlarına Uygurlar da dâhil edilmiştir. Yüan Hanedanlığı döneminde ise 1284 ve 1296 yıllarında nüfus sayımı yapıldığı ve bu sayımlarda Uygurların onluk, yüzlük gibi idari birimlere ayrıldığı kaydedilmiştir.

Uygur hukuk belgelerinin Yamada neşrindeki 121 belge tarandığında onluk ve yüzlük sözcükleri altı belgede tespit edilmiş ve söz konusu belgelerin Yüan Hanedanlığı döneminde 1284-1368 yılları arasında yazıldığı hem bu sözcüklerin belgelerdeki varlığından hem de diğer dillik ölçütlerden ortaya konmaya çalışılmıştır.

Buna göre Sa16 ve Sa26 kodlu belgelerde yıl adı okunamadığından herhangi bir tarih verilememiştir; ancak belgelerde geçen Farsça ve Moğolca sözcüklerin varlığından hareketle yazılış tarihlerinin XIV. yüzyılın ilk yarısı olduğu söylenebilir.

Sa27'nin yazılış yılı olarak domuz yılı notu düşülmüştür. Domuz yılı miladi takvime göre 1287, 1299, 1311, 1323 1335, 1347 ve 1359 yıllarına denk gelmektedir. Sa27'de geçen *ulug süükä* "büyük kağana" tamlaması ise Clark'a göre daha çok Kubilay Han için söylenen bir unvan olduğundan belgenin Kubilay Han (1294) ölmeden önce yani 1287 yılında yazıldığı düşünülebilir.

Sa28'in yazılış yılı maymun yılıdır. Maymun yılı miladi takvime göre 1284, 1296, 1308, 1320, 1332, 1344, 1356 yıllarına denk gelmektedir. Sa28'in yazılış tarihi bu yıllardan biri olmalıdır.

Mi07'nin yazılış yılı koyun yılıdır. Koyun yılı miladi takvime göre 1295, 1307, 1319, 1331, 1343, 1355 yıllarına denk gelmektedir. Mi07'nin yazılış yılı bu yıllardan biri olmalıdır.

Son olarak Mi24'ün yazılış yılı köpek yılıdır. Köpek yılı miladi takvime göre 1286, 1298, 1310, 1322, 1334, 1346, 1358 yıllarına denk gelmektedir. Mi24'te geçen kişi adlarından Tükel Kaya, Buyan Kaya ve Munsuz Kaya'nın Çağatay Hanlarından Tuğluk Timur'un memurları olduğu bilinmektedir. Tuğluk Temür'ün hüküm sürdüğü yıllar 1347-1363 yılları arasında olduğundan bu belgenin yazılış tarihi 1358 yılı olmalıdır.

Şüphesiz bu tarihlerin kesin olduğu söylenemez. Ancak tarihî kaynaklar ve dillik ölçütler ışığında bu altı belgenin 1284 ve 1368 yılları arasında yazıldığı söylenebilir. Araştırma sonucunda, yazılış tarihi belli olmayan metinler üzerinde yapılacak sözvarlığı çalışmalarının, söz konusu metinlerin tarihlendirilmesinde önemli bir rol oynadığının bir kez daha ortaya çıktığı düşünülmektedir.

Summary

With the capture of Karabalgasun, the capital of the Orkhon Uyghur Khaganate in 840, a large part of the Uighurs were scattered to the west, the northern and southern foothills of Tanrı Mountains, and the rest to the south and north of China. The Uighurs who migrated to the agricultural basin reorganized here and founded the Uighur Idikut Khanate. century has continued to exist.

Uighurs built a very deep-rooted civilization in this five century period and became one of the most important representatives of all branches of science and art from medicine to engineering, from music to literature. The Uighurs, most of whom belonged to the Mahayana sect of Buddhism as faith, created a literature within the Buddhism cultural circle and many translations and adaptations were brought to Old Uighur.

Besides these works, the legal documents and contracts of Uighurs have survived to the present day. The dating in the documents was made according to the Turkish calendar with twelve animals. Researchers have limited the date range to the Mongolian-era Yuan Dynasty in China.

The subject of this study consists of onluk and yüzlük words in Uighur legal documents. The words onluk and yüzlük have been explained as "administrative units" by the researchers working on the documents and not much emphasis has been given. As a result of the researches, it was determined that the Uighurs were divided into administrative units in the form of onluk (ten) and yüzlük (hundred) as a result of the census conducted by the Mongols.

The Mongols divided the Uighurs into groups for the purpose of facilitating the estimation of the amount and value of taxes to be paid and determining the number of soldiers to join the army during wartime.

In this study, it is aimed to date these documents through the words of onluk and yüzlük words in six of Uighur legal documents. The dating process was not only made on these words, but also the linguistic criteria such as foreign words entering the Old Uighur, names of khans and number categories were also utilized.

As a result of the study, the date range of the documents was between 1284 and 1368, and between these dates it was revealed that the documents could be written according to the Turkish calendar with twelve animals.

Kaynaklar

- AĞCA, Ferruh (2006), *Eski Uygur Türkçesiyle Yazılmış Eserlerin Ses ve Şekil Özelliklerine Göre Tarihlendirilmesi*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.
- ALLSEN, Thomas T. (1983), "The Yüan Dynasty and Uyghurs of Turfan in the 13th Century", (Ed.) M. Rossabi, *China among Equals: The Middle Kindom and its Neighbours, 10-14 Century*, 243-280.
- ALMAS, Turgun (2013), *Uygurlar*, İstanbul: Selenge Yayınları.
- ARAT, Reşit, Rahmeti (1987), "Eski Türk Hukuk Vesikaları", *Makaleler C 1* (Ed. Osman Fikri Sertkaya), Ankara:Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- AYAN, Cevat Ergin (2019), *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, İstanbul: Kronik Yayınları.
- AYAZLI, Özlem (2016), *Eski Uygurca Din Dışı Metinlerin Karşılaştırmalı Söz Varlığı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CLARK, V. Larry (1975), *Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan (13th-14th cc.)* Dissertation of Indiana University, Bloomington.
- İZGİ, Özkan (1989), *Çin Elçisi Wang Yen'te'nin Uygur Seyahatnamesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ÖZYETGİN, Melek (2004), *Eski Türk Vergi Terimleri*, Ankara: KÖKSAV Yayınları.
- ÖZYETGİN, Melek (2014), *İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- YAMADA, Nabou (1993), "Uygur satış mukavelesi belgelerinin şekilleri." (Çev. Emine Gürsoy Naskali), TDED, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, C XXVI.
- YAMADA, Nabou (1993), *Sammlung Uigurischer Kontrakte*, Osaka: Osaka University Press.

ÂŞIKLIK GELENEĞİNİN GÜNCEL DURUMU VE ÂŞIKLAR ÜZERİNE BAZI TESPİTLER CURRENT STATE OF MINSTREL TRADITION AND SOME EVALUATIONS ON THE MINSTRELS

Azem SEVİNDİK*

Öz

Âşıklık geleneği, Türkoloji araştırmalarının belki de en çok çalışılan alanlarından birisidir. Türk kültür ekolojisinin önemli bir unsuru olan bu gelenek, dini-ritüelistik kökenlerinden eğlence tasarımlarının nesnesi olduğu sürece değin bir şekilde ayakta kalmasını bilmiş, yine sosyokültürel bağlamda statü sahibi bilge şairler olan âşıklar da bu yolda çaba sarf etmiş, belirli ölçülerde çeşitli kültür ortamlarına, bu ortamların unsurlarına ve halkın/yöneticilerin reflekslerine bir ölçüde uyum sağlayabilmişlerdir. Araştırma, pek çok sanatsal organizasyon ve geleneğe olduğu gibi, belirli sosyokültürel bağlama, geleneği takip eden, yaşatan ve bilen katılımcı kitlesine, ekonomik bir arka plana ve destekleyici patronlara ihtiyaç duyan âşıklık geleneğinin geçmişi ve güncel durumu üzerine bazı tespitleri içermektedir. Bu tespitlerse, geleneğin öznesi olan âşıklar, geleneğin ikincil dereceden taşıyıcıları olan katılımcı kitle ve bağlam, kültürel organizasyonları destekleyicisi patronlar ve koşullar üzerinden gerçekleştirilecektir. Nihayetinde âşıklık geleneğinin bazı olumlu ve olumsuz nitelere muhatap olduğu, kendisini mevcut şartlar ve meseleler bağlamında güncellemekte problemler yaşadığı, elektronik kültür ortamıyla birlikte geçmişte haber kaynağı olma, tarihsel hafıza taşıyıcılığı, gerçekleştirilen bir kültürel eylemi uğurlu/bereketli kılma ve bilgelik gibi özellikleri olan âşıkların statü kaybına uğradıkları, geleneksel icra törenlerinde ve usta-çırak ilişkisinde bazı değişiklikler yaşandığı, şimdilerde yaygın olarak atışmalar (taşlamalar/takılmalar) üzerinden tanınır/bilinir olan geleneğin medya patronlarınca eğlence kültürünün bir unsuru olarak kabul edildiği, geleneğe kahvehane-köy odası-sağdıç geceleri temelli eril icra tavrından vazgeçilerek radyo-televizyon-internet ortamı merkezli yeni hitap, söylem ve konulara yönelindiği, kentlerden kopamayan âşıkların yerel tavrardan da bir türlü vazgeçemedikleri anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Âşık, gelenek, katılımcı, bağlam, icra

Abstract

Minstrel tradition is likely one of the mostly studied field in Turcology research studies. This tradition, an important element of Turkish cultural ecology, has achieved to survive from the religious-ritualistic process to the process in which it has been an object of entertainment designs. Similarly, the Minstrels, who are wise poets with a prestigious status in sociocultural context, have spent efforts in this regard and have partially adapted to various cultural environments, the elements

* Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Karşılaştırmalı Edebiyat Bölümü Öğretim Üyesi, Konya/Türkiye, azemsevindik@selcuk.edu.tr, <http://orcid.org/0000-0001-6678-8329>

of these environments, and the reactions of public/administrators. This study includes some evaluations on the past and current state of minstrels tradition, which follows a specific sociocultural context and tradition; have a target audience sustain and know; and needs an economic background and supportive bosses, as is in most of the artistic organizations and traditions. These evaluations were released through minstrels as the subject of the tradition, participant audience as the carriers of the tradition at the second degree and the context, and the bosses as the supporters of the cultural organizations and conditions. As a result, minstrel tradition has some positive and negative characterizations. The tradition has problems regarding keeping itself up-to-date in the context of current conditions and issues. The minstrels have lost their prestigious status with the advent of electronic cultural environment in spite of their past characteristics such as being a source of news, being the ownerships of historical memory, making an organized cultural action fortunate/fertile, and wisdom. Some changes have been experienced in traditional performance rituals and master-apprentice relationship. Currently, the tradition has been adopted by the media bosses as an element of entertainment culture although it was commonly known as call-and-response duet (lampoon/kidology). The tradition has left masculine performance style based in coffeehouse-village chamber-groomsman nights and has directed to new addresses, discourses, and issues centered in radio-television-internet environments. It was finally revealed that the minstrels who could not leave the cities persist local styles.

•

Keywords

Minstrel, tradition, audience, context, performance

GİRİŞ

Türklerin İslamiyet'i kabulünden önceki edebiyatı, çeşitli milletlerin etkisi altında oluşturulan birkaç çeviri dışında, genellikle sazla söylenen halk şiirlerinden oluşurdu. Hakandan sıradan insanlara kadar herkese hitap eden şiirleri kopuz adı verilen sazıyla ozanlar söylerdi. Oba oba gezen ozanlar kahramanlık menkıbeleri, destanlar ve türkülerini özel ya da genel toplanışlarla icra ederlerdi. Sihirbazlık ve falcılık yaptıkları bilinen ozanlar yuğ, sığır ve şölen merasimlerinde mutlaka hazır bulunurlardı (Köprülü 1976: 11). Bununla birlikte âşıklık geleneği tarihi temelleri olan bir sözlü gelenek olarak kamlık ve ozanlığın bir devamıdır. Geleneğin ritüellerine bakıldığı zaman Şamanist öğeleri dahi bünyesinde barındırdığı iddia edilebilir. Özellikle, şaman adayının rüyasına girerek seçimine karar veren yardımcı ruhlar ile âşıklık geleneğindeki "bade içme" ritüelleri büyük ölçüde benzeşmektedir.

Şairliğin bir aşk tutkusu ile eşit görülmesi durumunun çok eski çağlarda da görüldüğü söylenebilir. Pertev Naili Boratav, Arapların pek çok büyük şairini aşk tutkusuyula ilişkilendirmesi, Orta Çağ Avrupasında *troubadour*ların yüksek soydan bir kadına olan tutkularını ifade ettikleri şiirleriyle tanınması, Orta Çağ dönemi Alman edebiyatında bu türden şiirler söyleyen kişilere *minnesinger* (aşk türküsü söyleyen şarkıcı) denmesi gibi örneklerden hareket ederek şairlikle aşk arasında bir bağ olduğunu ileri sürmüş ve 16.yy'ın başlarından bu yana bir sanatçı tipi olarak âşıkların, bir yönüyle eski destan (epope) geleneğini sürdüren ve bir yönüyle de "sevda şiirleri" (lirik türden şiirler) söyleyen kişiler olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte, âşıkların şiirleri yazmayıp söylemeleri, şiirlerinin müzikten ayrılmaz bir yapısı olması durumu da söz konusudur. Tüm bu tespitlerinin ardından Boratav âşık şiirlerinin sözlü geleneğe oluşan ve gelişen bir sanat olduğunu, müzikten ayrı düşünülemeyeceğini ve bu geleneğin (âşıklık geleneğinin) temsilcileri olan âşıkların "seyirlik-dramatik" özelliği olan halk hikâyeciliği sanatını da icra ettiklerini belirtmiştir (2015: 25-26).

Gelenekler kendilerini bağlam ve şartlara uygun olarak güncelleyebildikleri sürece ayakta kalabilirler. Kendisini değiştirerek, dönüştürerek ve yeni ortamlara uyum sağlayarak yok olmaktan kurtaran tüm refleks sahibi gelenekler gibi temeli söz, ezgi, hareket birlikteliğiyle icra edilen ve mistik unsurlardan oluşan âşıklık geleneği de, kökeninde var olan dini özelliklerini belirli bir zaman sonra kaybetmiş ve sosyokültürel değişime/dönüşüme ayak uydurup hayatta kalmasını bilmiştir.

"Eski ozanlar boy beylerini ve beylerin oğullarını, komutanlarını ve maiyetlerini destanlarla, söylencelerle, savaşlar, zaferler ve yenilgiler hakkında şarkı söyleyerek aktardıkları haberlerle ve eski olduğu kadar yeni şarkılarla neşelendirirlerdi. Efendilerinin şanını yayar ve konaklarındaki görkemli olayları betimlerlerdi. Şahısların kaderi de şairane ve müziksel olarak tasvir edilirdi. Bugün olduğu gibi o zaman da icracılar şenliklerde metni ve müziği doğaçlama yaratırlar; günümüzde artık görülmeyen bir şekilde cenaze törenlerinde de müzik kullanırlardı (Reinhard ve Pinto 2019: 23-24)." 1960'larda kültüre karşı radikal tutumların modası zamanla geçti. Kültür kavramı, belirgin bir insani özelliği işaret etmesinin yanı sıra zamanla iş dünyası ve yönetim tarafından desteklenen bir çok kurumlaşmış işlere gönderme yaptığı için *kültürel endüstri* ile özdeşleştirildi. II. Dünya Savaşı'ndan önce kültürel komite ve temsilcileri, kültür bakanlıkları mevcuttu. Devamında gelişmiş ülkelerde kitle kültürünün etkileri üzerine UNESCO gibi kültür odaklı uluslararası müzakere kurumları da oluşturuldu (Briggs 2007: 101-102). Pek çok ülke UNESCO'nun soyut ve somut kültürel unsurlara yönelik oluşturduğu

korumacı yasalara taraf oldu. Âşıklık geleneği ise 2009 yılında UNESCO'nun *Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması ve Yaşayan İnsan Hazinesi* yaklaşımı kapsamında koruma altına alınmıştır. Zira âşıklık geleneğinde yozlaşma, meslekleşme, geleneğin olağan dışı seyri, asil ustalar yerine sözde gelenek temsilcilerinin göz önünde olması, geleneğin elektronik kültür ortamının hızlı tüketim ve beklentileri karşılama talebi kısılcığında olması, medyanın ve âşıklık geleneği takipçilerinin geleneği eğlence kültürünün basit bir unsuru olarak görmeleri, üst düzey usta âşıklardan yoksunluk sebebiyle üst düzey ürünler verilememesi ve en önemlisi değişen bağlamlara uyumun özgün içerikli/nitelikli ürünlerle arzu edilen düzeyde bir türlü sağlanamaması gibi bazı problemler söz konusudur. Bu geleneğin günümüzde âşık atışmalarından ibaret görülüp bayağlaştırıldığı da görülmektedir. Elektronik kültür ortamı ile birlikte bade içme, muamma çözebilme, atışma yapabilme, dudak değmez, dedim-dedi söyleme gibi sanatçı kimliği göstergelerinin yerini ilk zamanlarda plak doldurma, kaset çıkarma, daha sonraları ise elektronik kültür ortamı gelişmeleriyle birlikte, radyo ve televizyon programlarına katılma almıştır (Özdemir 2008: 260).

1. GELENEKTE ÂŞIK

Âşıklık geleneğinin hafızası, taşıyıcısı ve öznesi olan âşık “çeşitli Türk boylarında “aşig” (Azerbaycan Türkleri), “ğışıg/buluvsı” (Başkurtlar), “ğışıg/âşık/akın/çırav” (Kazaklar), “âşık/bahşi/baksı/akın” (Kırgızlar), “âşık/huştar” (Özbekler), “bağşı/âşık” (Türkmenler), “âşık” (Uygurlar), “kam” (Altay Türkleri), “oyun” (Yakutlar), “şaman” (Tonguzlar), “ozan” (Oğuz Türkleri) gibi isimlerle anılırlar (Sakaoğlu 2014: 25)”. Âşıklar sözlü hafızanın çok önemli bir aktörü olarak geçmiş, bugün ve gelecek arasında bir köprü kurar. Âşık bunu derin bir tarihi/kültürel bilgi, hitabet gücü, sanatsal tavrının göstergesi hikâye ve şiirleri ile gerçekleştirir. Avrupa tarihi de kelt ozanları (bards), Orta Çağ Alman ozanları (minnesingers), Fransız ozanları (troubadours); çeşitli dillerle oluşturulan gelenekli destanlar, şiirler ve şarkılarla doludur. Öyle ki Avrupa’da bu ozanların temsil ettiği gelenek için Türk âşıklık geleneğine benzer sınıflandırma da yapılabilir: (a) göçebe âşıklar (b) şehirli ve kasabalı âşıklar (c) asker âşıklar (Türk 2018: 111-112). Bu sınıflandırmanın bir benzeri de inanç ve çıkış yerleri dikkate alınarak halk ozanları için yapılmıştır: “(1) din ve tasavvuf şairleri (2) köylü şairler (3) kasaba ve şehir şairleri (4) yeniçeri şairleri (5) göçebe şairler (Boratav ve Fıratlı 1943: 13)”

Âşıklar geniş bir zaman diliminde *ozan* adıyla anılmaktaydı. Ozanlar İslamiyet öncesi dönemde Türklerin ata yurdu olan Orta Asya’daki eski Türklerin şamanları ve bir anlamda şair-şarkıcılarıydı. Dokuzuncu/onuncu yüzyıllardan itibaren gezgin şarkıcılar olarak varlıklarını devam ettirmişlerdir. Epik ve dini geleneği sürdüren bu sanatkarlar sazla (ilk zamanlarda kopuzla) yarattıkları şarkılarını icra etmişlerdir. *Âşık* kavramı ise ilk defa on beşinci yüzyılda ortaya çıkmıştır. Arapça ‘seven kişi’, ‘aşk şarkıları şairi’ ve ‘aşk şarkıları söyleyen kişi’ anlamına gelen ‘âşiq’ kavramı Türkler tarafından ‘halk şairi’ ve ‘saz şairi’ ile eş anlamlı kullanılır (Reinhard ve Pinto 2019: 21). O halde söz konusu geleneğin başat aktörü olan âşık kimdir? İlk olarak her yetenekli sanatçı gibi âşıkların da çok zeki olduğunu söylemek gerekir. Söz ustası bilgeler olan âşıklar, güçlerini sözü sanatkarane ve etkili bir biçimde kullanmaktan alırlar. Âşıkların yetenekli ve zeki sanatkarlar oldukları âşık olabilmenin unsurları incelendiğinde kolaylıkla anlaşılabilir. Türk kültüründe “usta-çırak ilişkisiyle yetişen, irticali yeteneği olan, bade içtiği düşünülen, atışma yapabilen, ya da bunların bir kısmını bünyesinde barındıran (Arı 2009: 27)” kişilere ise âşık denir. Saim Sakaoğlu da benzer bir şekilde bir âşığın sahip olması gereken dört özelliği şu şekilde sıralamıştır: “(a) irticalen söyleyebilmek (b) saz çalabilmek (c) atışma yapabilmek (d) bade içtiğini iddia ediyor olmak (aktaran Özarlan 2001: 209)” Âşığın olağanüstü güçlerle donatılmış yapısı, temsil ettikleri geleneği Orta Asya inanç sistemlerine

kadar götürür. Âşık tipi ise Allah'la mistik bir bağ kuran tekke şairlerinden ve müzik, dans eşliğinde yarı sihirbaz, bilici destan söyleyicisi ozan-baksı tipinden ayrılır. Âşık, kutsal olmayan mekânlarda, kahvehanelerde, hanlarda, toylarda halkı eğlendirmekle görevli, bir güzele bağlılık gibi genelde din dışı konuları işleyen bir sanatçı tipi olmuştur (Başgöz 1977: 254).

“Şaman topluluklarının çoğu, rüyaları, öteki dünyadan gelen kehanetler olarak kabul eder. Sanki bu dünyada gerçekleşecek olanı öteki dünya daha önceden bilmektedir (Perrin 2011: 37).” Umay Günay *Âşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüya Motifi* adlı çalışmasında belli bir plâna göre işleyen âşıklık geleneğindeki rüya motifinin şöyle sıralamıştır: “(a) rüya manevî büyük bir sıkıntının ardından görülmektedir (b) sıkıntının ardından görülmezse kahramanın sıkıntıdan kurtulmak üzere Tanrı'ya yalvarması sonucu ortaya çıkmaktadır (c) rüya genellikle kutsal mevkilerde uyurken görülmektedir (d) rüyada kutsal bir kişi veya kişiler bazen bir genç kızın elinden kahramana aşk badesi sunarlar, kutsal kişiler çeşitlense de rüyadaki rolleri hep aynıdır (e) kahraman badeyi içtikten sonra vücudunu bir ateş sarar, düşer bayılır, ağzından kanlı köpük gelir (f) herkes kahramanın deli olduğunu düşünürken yaşlı bir kadın veya erkek sazın teline dokunur (g) sazın sesiyle kahraman gözlerini açar, sazı eline alır, kendisine verilen mahlasla irticalen şiirler söylemeye başlar, böylece hem bâdeli hem de hak âşığı olur (2005: 46-47).” Ulularca veya bir güzel tarafından kendisine bade sunulan âşiğe bir sevgili tanıtılır ve bu kadını bulması gerektiği öğütlenir. Bu esasında açıkça âşığın iddiasıdır ve bu iddia âşığın diyar diyar gezebilmek ve kendi bağlamındaki baskılardan kurtulmak için uydurduğu bir bahane olarak görülebilir. Bahanenin Şaman olabileme süreçlerini hatırlatan dini-ritüelistik kurgusu bağlamsal onanmayı kolaylaştırdığı gibi âşiğe “seçilmişlik” imgesiyle bir statü de kazandırır. Michel Perrin *Şamanizm* adlı çalışmasında “Şaman Olmanın Üç Yolu” başlığı altında bu süreci “Şamanizm peşinden koşuş”, “kendiliğinden seçim” ve “miras” şeklinde vermiştir. Bununla birlikte *rüyalar ve görümler, tekrarlanan hastalıklar, garip davranışlar ya da olaylar* şamanlık işaretleridir (Perrin 2011: 31-40). Günay da Türk ve Moğollar arasında şaman olmanın yolunu şu şekilde vermiştir: “(1) adayın isteği olmaksızın davet veya seçim yoluyla kendiliğinden gelen davetle (2) şaman mesleğinin babadan oğula intikali ile (3) şahsi taleple: (a) estetik (rüyalar, hayal veya vecd halinin gerçekleşmesi) (b) geleneksel usulle (şaman tekniklerini, ruhların fonksiyon ve isimlerini, mitolojiyi öğrenerek) (Günay 2005: 47).”

Sözlü gelenekte irticalen şiir söyleyebilen ve hikâye anlatan, saz çalabilen ve atışma yapabilen âşıkların dikkat çekici bir diğer özelliği de kamalık kodlarından süregelen ve din-ritüelistik arka plânı olan “bade içme” unsurudur. Nazım ve nazım-nesir karışık olarak eserler vücuda getiren âşık şairlik gücünü ve yetkisini, düşünde kendisine Pirinin sunduğu (veya genç kız gibi başka bir kişinin) “aşk badesi”ni içmekle ve “ideal sevgili”nin hayâlini görmeye kazanır (Boratav 2015: 25). Kendisini kutsamak için gizemi arkasına alan her uygulama, anlayış veya kabulde olduğu gibi âşıklık geleneğinde de bade içme olayının, belki de âşıkların şairliğinin toplum tarafından kutsanmasına, önemsenmesine neden olduğu ve bu geleneğin temsilcilerini sıradanlıktan sıyrıldığı düşünülebilir.

Esasında “deneyim avcısı” gezgin ozanlar oldum olası ekmeğe (yemeğe), himayeye ve patronlara muhtaç sanatkarlardı. “Eski zamanlarda müzisyenler, tek başlarında ya da küçük gruplar halinde bir kasabadan diğerine gittikten sonra pazar meydanlarında ya da soylu kişilerin saray ve konaklarında cüzi bir miktar para ya da bir akşam yemeği gibi mütevazı bir taleple sanatlarını icra ederlerdi. Bir kısım karın tokluğuna çalışan (*bread and butter musicians/ekmek ve tereyağı müzisyenleri*), bir kısmı ise yüksek kalibrede sanat icra eden ya da soylu birisinin himayesi altına giren şanslı müzisyenlerdi (Türk 2018: 111).” Bu sebepten ozanlar, çok da akıllıca yöntemlerle, sanatsal icralarını ve bu icralar içerisindeki temaları buna

göre oluşturmasını bilmeliydiler. Müellifi belli olmayan ve 15. yy'da yazıya aktarıldığı tahmin edilen Dede Korkut boylarının Dresten versiyasının "Giriş" bölümü dikkatlice incelendiğinde, gezgin ozanların, insanları, mekânları ve geleneği kendi çıkarları bağlamında tasarlama eğiliminde oldukları kolayca fark edilir. Dede Korkut kitabının giriş bölümünde tasvir edilen dört kadının içerisinde "*ivün tayağı odur ki yazıdan yabandan ive bir konuk gelse, er adam evde olmasa, ol anı yidürür, içürür, azizler gönderür. Ol Ayişe Fatıma soyudur han'um. Anun bebekleri yetsün. Ocağuna bunçlayun avrat gelsün*" (Ergin 2011: 76)" şeklinde olumlanan "evin dayağı" kadın tipine *Fatıma soylu* olarak İslami bir kimlik giydirildiği, ancak yine bu kadın tipinin, Türk misafir ağırlama geleneklerini uygular bir biçimde, Türk kadın kimliğini de temsil ettiği göze çarpmaktadır. Burada açıkça bir *ozan uyanıklığı*ndan da söz etmek gerekir. Olumlanan ve "evin dayağı" olarak sunulan kadının en temel özelliğinin evinde eri olmasa da *yabandan gelen misafiri ağırlama* olarak seçilmesi *gezgin ozanların kendi ihtiyaçları temelinde kadınları kurguladığı* meselesini akıllara getirmektedir. Aynı uyanıklık veya kurgu âşıklık geleneğindeki "bade içme" imgesinde de göze çarpar. Bade içme; toplum içerisinde tanrısal statü elde edebilmenin, diyar diyar gezebilmenin, yabanda yiyip içip eğlenmenin icat edilmiş kültürel formülizasyonudur. Tüm bunlarla birlikte, eril mekânlarda (bey ve paşa konakları, kıraathaneler, köy odaları vb.) ve eril bir yapıda (Dede Korkut boyların "Giriş" bölümündeki kadın tiplerinde de görüldüğü üzere) tasarlanmış olan âşıklık geleneğinin bu kurgusunun elektronik kültür ortamıyla birlikte sarsıldığı görülmektedir ki bu durum âşıkların hem sanatsal icralarını hem de dilini güncellemelerini gerektirmiştir.

Eski Türk şiiri, Fars edebiyatından yalnızca kelime zevkini ve hayal sistemini almakla kalmamış; bu şiir geleneğinin yarı tarihî ve bir ölçüde İslamlaşmış mitolojisini, imparatorluğun koşullarını şartları ve tarihi ile, bira daha genişleyen coğrafyasını da almıştır (Tanpınar 2001: 4). Patronlar tarafından desteklenen divan şairlerinde görülen bu etkinin, aynı kültür ortamını soluyan âşıklarımıza da sıçramamış olması düşünülemez. Bu anlamda halk edebiyatı coğrafi, tarihî ve kültürel etkileşime bağlı olarak kendi geleneğini sürekli genişletmiş; âşıklar aruzlu türlerde de eserler vücuda getirerek kendi ustalıklarını gösterme çabasına girişmişlerdir. "Âşık tarzı yaratmalar '*âşık tarzı şiirler*' (heceli ve aruzlu şiirler) ve '*halk hikâyeleri*' olmak üzere iki alanda ilerler (Özarlan 2001: 127-134)." Âşık tarzı şiirler yaratılma bağlamında irticalen söylenmeyen *serbest deyişler* ve belirli bir katılımcı kitle önünde herhangi bir hazırlığa dayanmadan gerçekleştirilen ve atışma, deyişme, tekellüm, müsaare gibi adlarla anılan *sistemli deyişler* olmak üzere iki kısımdır (Günay 2005: 60-61). Âşık tarzı şiirlerin "heceli türler"de (semai, destan, varsağı, koşma) ve kısmen de "aruzlu türler"de (divani selis, semai, kalenderi, satranç, vezni ahar) eserler veren âşıklar, halk hikâyelerinin bir özelliği olarak nesir anlatılarına da şiirleri yerleştirmesini bilmişler; yine anlattıkları halk hikâyelerinin kimi temalarını (Tahir ile Zühre, Ferhat ile Şirin gibi) Arap ve Fars edebiyatından ödünçlemişlerdir.

2. ÂŞIKLARA YÖNELİK BAZI ELEŞTİRİLER

Bir müzisyenin en önemli hünelerinden biri müzik aletiyle bir bütün olarak gerçekleştirdiği tavrıdır. Bu bağlamda âşıkların, abdalların, davul-zurnacıların ve diğer sanatkârların devamlı kendilerini geliştirmeye çalışmaları gerekmektedir. Bununla birlikte günümüzde birçok âşık, genel olarak, âşık olabilmenin çok önemli unsurundan birini teşkil eden *saz çalabilme* ve özgün müzikal unsurlar geliştirebilme konusunda yeteneksizdir. Durumu daha da özetlemek gerekirse, ilgisizlikten şikayet eden son dönem âşıkları, Âşık Mahzuni Şerif'in *özgün bestelerinin*, Âşık Veysel'in *bıkr-i mânâya* (daha önceden söylenmemiş bir sözün şair tarafından çok hoş ve zarif bir şekilde ilk olarak dillendirilmesi) ve *sehli mümteniye* (basit ve kolay söylenmiş bir söz gibi görünmesine karşın anlam yoğunluğu bakımından yoğun olan

özlü söylemler, dizeler; “iki kapılı bir handa gidiyorum gündüz gece (Âşık Veysel)”, “alıştığımız bir şeydi yaşamak (Cahit Sıtkı Tarancı)”, “ne kadımlar sevdim zaten yoksular (Attila İlhan)” vb.) erişen sözlerinin, Neşet Ertaş'ın ses, tavır ve sazının/tezenesinin bir hayli gerisindedirler. Genel olarak âşıklardaki tüm bu sanatsal yönlerden yoksunluk ya da noksanlık, geleneğe karşı ilgisizliğin önemli nedenlerindedir.

“Gelenek, geçmişten hareketle geleceğin kurgulanması, yaratılması ve yönetilmesidir (Özdemir 2017: 162).” Âşıklık geleneğinde bu eksiklik kolayca fark edilebilmekte; âşıkların, temsil ettikleri geleneği geçmişten günümüze iyice etüt etmedikleri ve özümsemedikleri anlaşılmakta, özellikle de çağın koşullarına uygun yeni kurgular oluşturamadıkları ve stratejiler geliştiremedikleri gözlemlenmektedir. Şairlikte doğuştan gelen yetenekler de (*şair-i maderzat*: anadan doğma/doğuştan şair olmak) en az bir gelenek içerisinde yetişmek ve o geleneği öğrenmek kadar değerli, hatta belki de daha önemlidir. Bu açıdan âşıkların bu eksikliklerinden kaynaklanan özgün içerikli temalar veya söylem biçimleriyle örülü şiirler yazamamaları çok önemli bir şairane eksiklik olarak dikkat çekmektedir. Halbuki işlevini kaybeden klâsik Osmanlı şiirinin bu öz eleştiriyi çok daha önceden (özellikle 1860 yılı *Tercüman-ı Ahval* gazetesinin yayın hayatıyla birlikte Tanzimat edebiyatından başlayarak) yaptığı bilinmektedir. Namık Kemal ve Şinasi ile başlayan, Orhan Veli ile iyice derinleşen divan edebiyatı tema, üslup ve hayal dünyasını yıkarak geliştirilen şiir geleneğiyle birlikte Türk şiir sanatı yeni bir boyut kazanmış ve kendisine yeni kitleler oluşturmasını bilmiştir. Özellikle Namık Kemal'in işlevsizleşen eski şiire karşı öne sürdüğü fikirler ve tenkitleri çok dikkat çekicidir.

Divan edebiyatına *dil, hayal ve edebî sanatlar* olmak üzere üç noktada itiraz eden Namık Kemal, eski şiirlerin süsle dolu olduğunu, seci ve kafiye hevesi yüzünden bu şiirlerden mana çıkarmanın mümkün olmadığını, bundan dolayı yazı dilinin konuşma dilinden ayrılarak tabiiyetten uzaklaştığını söyler. Divan şiirini edebî sanatlar bakımından tenkit ederken mananın sanata feda edildiğini, mübalağa ve mecaza fazla yer verilmesinden dolayı eserlerin hakikatten uzaklaştığını belirtir. Divan şiirini hayal sistemi bakımından da tenkit eden Kemal, divanları okurken insanın kendisini gulyabaniler aleminde hissettiğini kaydeder (Ercilasun 2004: 37). Kemal bu hayal sistemini verdiği şu örneklerle hicvetmiştir: “Maden elli, deniz gönüllü, ayağını Zuhâl'in tepesine basmış, hançerini Merih'in göğsüne saplamış kahramanlar; feleği tersine çevirmiş de kadeh diye önüne koymuş, Cehennemî alevlendirmiş de yakı diye göğsüne yapıştırmış, bağırırken arşîlâ sarsılır, ağladıkça dünya kan tufanına boğulur âşıklar, boyu serviden uzun, beli kıldan ince, ağzı zerreden ufak, kılıç kaşlı, kargı kirpikli, geyik gözlü, yılan saçlı sevgililer...” (Namık Kemal 1969: 7-8). İşte bu öz eleştiriyi son dönem âşıkları bir türlü gerçekleştirememiştir; hâlbuki işlevini kaybetme aşamasındaki gelenekler, ancak kendilerini tenkit edebildikleri ölçüde ayakta kalabilme şansı yakalarlar.

Âşıklık geleneğinde dillendirilen temalar “soyut konular” (inanç, aşk, sevgi, saygı, onur, nefret, cesaret, sadakat, iyilik, ihanet vb.) ve “somut konular” (teknoloji, ekonomi, yemek, alışveriş vb.) olmak üzere iki kısma ayrılır. Âşıkların geleneksel tavırlarla şekillenen soyut meselelerde, eskiden olduğu gibi günümüzde de kendilerini daha güçlü hissettiklerini söylemek gerekir. Fakat dünya çok hızlı bir biçimde değişmekte, dönüşmekte ve şekillenmektedir. Günümüzde yapay zekâ, dijitalleşen yaşam, robot teknolojileri, medya, nüfus artışı, tohum üretimi, genetik araştırmaları, azalan su kaynakları, yeniden tasarlanan/kurgulanan halklar, biyolojik ve psikolojik savaş, ilaç sektörü, enerji savaşları, yeni gruplaşma/cemiyet oluşturma/tarikatlaşma biçimleri, moda, eğitim politikaları, eğlence, seyahat ve turizm sektörü vb. çok hayati somut meseleler gündemdedir ve bu meseleler, ulusların geleceğini belirleyecek kadar kritik konulardır. İşte âşıklar, ki yarattıkları ürünlere bakıldığında,

belki de gelenekçi tutumları ve eğitim seviyeleri nedeniyle bu konuları dillendirmede/ele almada yetersiz bir performans sergilemektedirler. Bu durum âşıkların belirli uyak biçimleri ve temaları sürekli tekrar ettikleri, modern çağın meselelerine yabancı kaldıkları anlamına gelmektedir. Öyle ki bazen âşıkların tamamen ayrı (ya da benzer) söylem ve hayal unsurlarını çeşitli şiirlerde yineledikleri fark edilmektedir. Fakat âşıkların güncel ortam, mesele ve temalara tamamen yabancılaştığı da söylenemez. Kimi âşıkların bazı icralarda güncelin kritiğini yapılmaya çalıştığı görülmektedir. Kendilerini toplum değiştirici, şekillendirici, öz kültür bilicinin taşıyıcısı ve aktörü olarak gören âşıklar, tarihten miras aldıkları kodlarının gereği olarak, eskiye ait kültürel bilgilerin canlı hafızası olduklarına da inanmaktadırlar. Bu yüzden âşıklar, gelenekçi bir tutumla, “yeni” kavramı ile alakalı olan şeylere karşı savaş açmakta, bunlarla mücadele etmekte, eleştirilerini dillendirmektedirler. Âşık Ahmet Poyrazoğlu'nun 3. Ege Âşıklar Bayramı'nda söylediği türküsünde bu tavır açıkça fark edilmektedir:

Ah dünyanın devranı demi bozuldu/ Ne söylesek çare etmiyor beyim/ Yediğimiz içtiğiniz hormonlu/ Ondandır hastalık; Bitmiyor beyim bitmiyor
Ne oğlan akıllı ne kız töreli/ Dizilere akıl fikir vereli/ İnternet evlere girdi gireli/ Eşler birbiriyle; Yatmıyor beyim yatmıyor
Suni gübre attık biz tarlalara/ Tohumlar değişti hepsi de seral/ Fabrika tavukları çıktuktan sora/ Horozlar kümeste; Ötmüyor beyim beyim ötmüyor
Mağazalar çeşit çeşit dolunca/ Almak zorlu banka kartı olunca/ Ay sonunda ekistirasi gelince/ Evde dövüş kavga; Bitmiyor beyim bitmiyor
Kontur aşkıyla her taraf doldu/ Arayıp acemi kazları yoldu/ Koyunlar koçlardan zampara oldu/ Daha aklım fikrim; Yetmiyor beyim yetmiyor
Poyrazoğlu der ki çıktı çok illet/ Ne yapsın memleket şaşırdı millet/ Kadınlara maaş bağladı devlet/ Dullar da kocaya; Gitmiyor beyim gitmiyor (URL1: <https://www.youtube.com/watch?v=2Vke1BfYtaA>)

“Âşıklık geleneği halk arasında nasıl tanımlanıyor/tanınıyor?” sorusunun cevabı açıkça “âşık atışmaları” olmalıdır. Âşıklık geleneği denildiği zaman ilk akla gelen, âşıkların belirli konular üzerinden karşılıklı olarak irticalen gerçekleştirdikleri *atışmalar*dır. Radyolarda, kaset ve CD'lerde, internet ortamında takip edilen geleneğin popüler yüzü olan âşık atışmaları, toplumsal bağlamda neredeyse âşıklık geleneğinin en önemli (ya da bilinir) kimliği olarak görülmektedir. Aslında atışmalardan çok daha fazlası olan kadim geleneğin bu şekilde anlamlandırılması, *üstünlük*, *tüketim* ve *eğlence* temelli olarak şekillenen günümüz sosyokültürel ortamının bir gereği ya da sonucu olabilir. Ayrıca pek çok icra usullerinin olduğu geleneğin, sadece atışma/taşlama ile hafızalarda yer edinmesi, süreç içerisinde âşıkların kendilerini eğlence kültürünün birer nesnesi olarak konumlandırmalarına da neden olmuştur.

Dijital ortamın unsurları olan plak, kaset ya da CD'lerin âşıkların şöhret kazanmalarına, tanınır ve bilinir olmalarına olağanüstü katkısı olmuştur. Çünkü dağıtımı yapılmayan eser beğenilmez ve dolayısıyla tanınamazdır (Becker 2013: 136). Elbette son derece zeki insanlar olan âşıklar bu durumun çabucak farkına varmışlar, kendilerini göstermede ve takipçi kitlesini genişletmede bu yeni ortamdan faydalanmasını bilmişlerdir. Ancak yeni kültür ortamları âşıklık geleneğinin temelini oluşturan âşık tipini pek çok açıdan değiştirmiştir. Artık “Bilindik âşığın yerini geleneksel eğitim sistemi dışındaki saz kurslarında ya da medya ve dijital ürünler aracılığıyla yetişen, medyadan be kent kültüründen beslenen, geleneğin gereklerinden çok çıkardığı plak, kaset, cd'lerle, dağıttığı kartvizitlerle, katıldığı konserlerle, yayımladığı kitaplarla, katıldığı radyo ve televizyon programlarıyla, açtığı internet sitesiyle sanatını kanıtlayan ve tanıtan, icralarını elektronik kültür ortamlarında gerçekleştiren, kalıp konular

yerine güncel sorunları işleyen, bütün bunlara karşılık saz, hece ölçüsü ve nazım biçimlerine sadık kalan âşık tipi almaya başlamıştır. Bugün kentlerde televizyon programları yapan ve sunan, video klipleri çeken, kurslarda ders veren, konser ve geceler düzenleyen yapımcı-yönetmen-sunucu-eğitmen-organizatör âşıklar bulunmaktadır (Özdemir 2017: 161-162).” Yanlış bir hükümle sadece kır kültürü ve yöreselle sınırlandırılan/özdeşleştirilen geleneğin, yeniden yaygınlaşabilmesi için mutlak suretle kentlere/kentlilere, yine kentlerin iletişim araçlarına, mekânlarına ve burjuvasına ihtiyacı olduğu anlaşılmaktadır.

Âşıklarla gerçekleştirilen kimi mülakatlara bakıldığında, gelenek temsilcilerinin elektronik kültür ortamına bir şekilde uyum sağlamaya çalıştıkları, özellikle de son dönemde Facebook, Youtube ve Whatsapp Messenger gibi sosyal medya platformlarının etkin bir biçimde kullanımını önemsedikleri anlaşılmaktadır: “Facebook'ta canlı yayınlar falan yapmaya çalışıyoruz. Böyle ortamlar bizi kaynaştırıyor, buluşturuyor. (Âşık Gülten Bulutoğlu)/Facebook'ta eser yayınlarız. Gidip geldiğimiz programların özetlerini yayımlarız. Beğeni ve yorum alırız. (Âşık Ensar Şahbazoğlu)/ Bu medya aslında bizi değiştiriyor. Benim mesela beş bin arkadaş kitem var. Yine bir on-on beş binlik fan sayfam var. Seyircilerimiz, sevenlerimiz bizi buradan beğenip takip ediyorlar, iletişime geçiyorlar. Bunların isteklerini kaleme alıp, doğrudan okuyup doğrudan canlı yayını yapıyoruz. Ne güzel! Örf burada, gelenek burada, âdet burada. (Âşık Mürsel Sinan)/ Sosyal medyayı kullanmazsam kendi sözlerim bende kalır. Ta biz öldükten sonra araştırma yaparlar. Benim sözümün bende kalmaması için sosyal medyayı kullanmak mecburiyetindeyim. Duyur! Facebook'ta paylaş, Youtube'ta paylaş. (Âşık Nihat Sönmez)/ Teknoloji çağındayız. Bilim çağındayız. Eski gibi değil artık yani istediğin bir yere ulaşabilmek, haberleşebilmek... Teknolojinin her şeyinden faydalanabilmeli insan. Âşık olsun olmasın, ama iyi kullanılmalı. (Âşık Devai) (Türk 2018: 200-204)”

Elektronik kültür ortamıyla birlikte gelenekteki usta-çırak ilişkisinin de değiştiği gözlemlenmektedir. Artık “Âşık adayları geleneğin ustalarını, yüz yüze yerine, radyo yayınları aracılığıyla tanımaya başlamışlardır. İkincil sözlü kültür ortamında odak âşık radyo ve televizyon kanalları ile internet sitelerinde aranmalıdır. Böylelikle âşıklık geleneğinde ‘elektronik/sanal çıraklık’ dönemi başlamış ve geleneğin eğitim sistemi değişmiştir. Tek ustalı geleneksel eğitim sisteminin yerini, elektronik/sanal dünyanın çok ustalı eğitim sistemi almaktadır. Sanatçı (âşık) kimliğinin ispatlanması ve ruhsat alınması uygulamalarıyla ritüellerinin (bade içme, muamma çözme, nazire, dudak değmez, dedim-dedi söyleme, atışma) yerine, ilk dönemde plak doldurma ve kaset çıkarma, daha sonra da radyo ve televizyon programlarına katılma yeterli sayılmıştır (Özdemir 2017: 161).”

Sözel bağlamda halk kültürü sıkça iddia edildiği üzere yüz yüze kişisel iletişim temeline dayanır ve kültür doğrudan onu yaşayan insanlardan beslenir (Briggs 2007: 100). Bu anlamda bazı araştırmacılar, ki M. Fuad Köprülü de bunlardan birisidir, elektronik kültür ortamının âşıklık geleneğini sarsacağını düşünmüştür. Köprülü *Türk Saz Şairleri* (1962) adlı eserinde, ki bu eser âşıkları bilimsel bir yaklaşımla ele alan ilk çalışmalardan biridir, şair-çalgıcıların (yani saz şairlerinin) umumi mekânlarda (kahvehaneler, panayırlar, eğlence organizasyonları) artık eskiye nazaran daha az talep gördüklerini, Osmanlı devrinde önemli bir mesleki zümre olma durumunu yitirmeye başladıklarını söyler. Yine Köprülü, 19. yy’dan sonra siyasi ve ekonomik etki altında maddi ve manevi olarak bozulmaya başlayan âşıklık zümresinin Orta Çağ’a ait bir takım unsurlarının devam edemeyeceğini, nitekim Tanzimat’tan itibaren merkezden taşraya doğru yayılan yeni fikri akımların, etkili yeni telkin ve terbiye unsurlarının (sinema, radyo, televizyon), sanayileşme hareketlerinin, bazı eski müesseselerin (medrese ve tekke gibi) kapatılmasının bu geleneğe zarar vererek yavaş yavaş ortadan kaldırdığını belirtir. Böylece 20. yy’da âşıklık geleneği artık şehirlerden uzaklaşarak Orta Çağ koşullarında hayatın devam ettiği

taşarlarda ancak devam edebilecektir (Köprülü 1962: 9-11).

Hemen her gelenek göstergebilimin de ilgisini çeken bir araştırma alanıdır. Bu bağlamda her geleneğin özgün görüntü, simge ve sembollerinin olduğu söylenebilir. Aynı durum âşıklık geleneği ve âşıklar için de söz konusudur. Âşıklar çoğu kez plaklarında, kasetlerinde, CD'lerinde ve katıldıkları programlardaki sunumlarında, kültürel değişimleri ve modayı eleştirerek, savundukları gelenek karşısında bir cephe oluşturma yolunu seçerler. Bu yolla dinleyici kitlesini arkasına alıp öteki olanı gülünç duruma düşürmeyi, komiklikleri ortaya çıkarmayı ve bir anlamda hedef alınanı eleştirmeyi amaçlarlar. Ancak gelenek savunucusu olduklarını iddia eden ve bu yüzden moderniteyi ve modayı eleştiren bir çok âşığın geleneksel kıyafetlerden ziyade takım elbise giymeyi ve kravat takmayı bir âdet haline getirdikleri, saçlarını ve bıyıklarını boyattıkları da görülmektedir. Bu, âşıklık geleneğinin tavır/duruş ve görünüm/uygulamaları arasındaki bir çelişkisi olarak karşımızda durmaktadır.

Şunu da söylemek gerekir ki âşıkların özellikle ekonomik bazı talepleri, bu geleneğin sonunu da getirebilecek adımlara dönüşebilir. Söz gelimi Kültür Bakanlığı tarafından âşıklara verilmesi kararlaştırılan aylık maaşlar sonrası bu gelenek, bazı kişilerce bir meslek kapısı olarak görülebilir, bu sefer âşıklık geleneği bir sanatsal organizasyondan çıkar odaklı zanaat faaliyetine dönüşebilir. Âşık, maşukun yolunda türlü cefalar çektiğinde belki de gerçek bir aşk şiiri yazabilir. Öyle ki bir çok başarılı şiir tabiat ve sosyal yaşam karşısında edinilen tecrübeler üzerine yazılmıştır. Âşıklar da çileli buldukları bu yolda yürümeli ve yürüdükleri yolda ayaklarına batan her diken bir imge kaynağı olarak düşünerek sanat eserlerini oluşturmalıdırlar. Gelenek bir anlamda kendi yolunu bulmalı, âşıklar da bu yolda yaratıcı fikirler geliştirmeli, damarını bulmaya çalışan geleneğin öz suyuna yardımcı olmalı ve kendilerini güncellemelidirler. Örneğin bu bağlamda *âşık kafeleri* açılabilir ve bu kafelerdeki yiyecek, içecek ve hediyeler gelenek bağlamında yeniden tasarlanabilir; bu durum, kendisine yeni yaşam alanları arayan geleneğin eril âşık kahvehanelerin yanı sıra modern kafelerde yeniden tasarlanması, sunulması ve kurgulanması anlamına gelir. Bu anlamda kent kimliğiyle tasarlanan *türkü kafeler*, gelenekselin eğlenceli içeriklerle pazarlandığı kültürel-ekonomik mekânlardır.

3. BAĞLAMA, KATILIMCI KİTLELERE VE PATRONLARA YÖNELİK BAZI ELEŞTİRİLER

Âşık edebiyatı ve dijital ortam (ya da yazılı, görsel ve işitsel medya) arasındaki ilişkiye iki farklı boyuttan hareketle yaklaşılabilir. İlki, medyanın bir şekilde âşıklık geleneğinden yararlandığı ve geleneği biçim-içerik-işlev yönünden açısından etkisizleştirdiği varsayımdır. Çok sayıda savunucusu olan bu yaklaşım tarzı, medyaya etkenlik, âşıklık geleneğine ise edilgenlik niteliklerini yakıştırmaktadır. Daha tutarlı gibi görünen ikinci yaklaşıma göre medya ve âşıklık geleneği birbirlerini dönüştüren iki farklı dinamik olarak kabul edilmektedir. Âşıklar, yazılı medya aracılığıyla elde ettikleri unsurları, âşıklık geleneği ürünlerinin yaratılmasında değerlendirmesini bilmişlerdir. İçerik olarak medya kökenli bu tür uygulamalar/unsurlar, âşıklık geleneğinin medya medya aracılığıyla değiştirildiğini örneklemektedir. Düne kadar dünyayı ve tarihi, sosyokültürel bellek ile kendi yerel bakış açısıyla yorumlayan âşıklar, gazete, radyo, televizyon ve internetle tanıştıktan sonra, artık çevresini, olayları, insanları ve dünyayı medyanın penceresinden değerlendirir hale gelmişlerdir. Değer taraftan âşığı işlevsizleştirerek sıradanlaştıran medya, esasında haber verme ve yorumlama, bilgilendirme işlevi sayesinde âşığın statüsünü elinden almıştır. Bu, âşığın bilgilendirmesini doğru ve güvenilir bulan sözlü kültür toplumunun, kitle iletişim araçlarıyla dönüştürülmesinin de bir sonucudur (Özdemir 2017: 148-151).

“Âşıkların medya merkezli ürünler ve icralar ortaya koyması, âşıklık geleneğinde söyleyiş ve dil sorunlarını da beraberinde getirmiştir (Özdemir 2017: 159).” Bu durum, zaten geleneğe ait olmayan mekânlarda yapay icralar gerçekleştiren âşıklar için, bir üst dile (standartlaşan medya diline) biat edildiği anlamına da gelmektedir. Öyle ki âşık söz konusu icra bağlamlarında artık kendi yasalarıyla değil, belirlenmiş ve çerçevesi çizilmiş hareket/söylem yasaları uyarınca hareket edebilecektir.

Günümüzde âşıklar ve onların temsil ettiği sanatkârane icra usul ve yöntemler, bir anlamda geleneksellik ve modernlik arasında sıkışıp kalmış gibi görünmektedir. Artık elektronik çağda kent yaşamına önyargılı olayı bir türlü terk edemeyen “âşıklar ne kentli ne de kentsiz edebilmekte, âşık var olabilmek için geleneğe/yöreye, yaşayabilmek için de moderniteye/kente ihtiyaç duymaktadır. Bu kararsızlık âşıklık geleneğini güçsüzleştirmektedir. Özellikle 1950 sonrasında ortaya çıkan iç ve dış göçle kente taşınan yerel âşık açısından kendisine kucak açmayan kent, hep ‘yaban’ olarak kalmıştır. Türkiye’de kentleşmememe ya da kente uyum sorunu, âşıkların deyişlerinde yansıtılmaktadır (Özdemir 2017: 152).” Bu anlamda son dönem âşıkları, her yeni bağlamı ya da güncellenen yeni yaşam alanlarını kitleler oluşturmada önemli bir icra konusu olarak görmüşlerdir. Köylü-kentli, sıla-gurbet, gelenekçilik-modernlik vb. zıtlıklar üzerine kurguladıkları bu tutumlarının belirli oranlarda bir karşılık bulduğunu da söylemek gerekir.

*Geçen akşam işten geldim/ Sordum karı komşularda/ Bir de geldi kaş göz boya/ Dedi herif
moda moda*

*Bir gün sonra saçın kesmiş/ Güç mü yeter kafa esmiş/ Etek kab’etini geçmiş/ Dedi herif
moda moda*

*Samsun içer taze gelin/ Ateş oldu yurdum yerim/ Kız kalkar seni döverim/ Dedi baba moda
moda*

*Dedim bu gidişat yanlış/ Dedi herif sen de alış/ Ayakkabısı bir karış/ Dedi herif moda moda
Karı döktün dişlerimi/ Sen ağarttın saçlarımı/ Avratlar içki içer mi/ Dedi kocam moda
moda*

*Kızıltuğ’um söz gizlidir/ Benimki köylü kızıdır/ Fistan giyer baş bağlıdır/ Ankara’da moda
moda (Ali Kızıltuğ, Pahalıysa Pahalı Albümü, “Moda Moda” Şarkısı)*

Günümüzde âşıklar, çok da bilinçli olmayan bir takipçi kitlesine sahiptirler. İcra ortamları genişleyen âşıklık geleneğinin meraklı takipçilerinin geleneği geliştirici eleştiriler yapamadıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca âşıklık geleneğinin, bu geleneğin icra yöntemlerinden habersiz yeni ortamlara ve kitlelere açılması bazı önemli problemleri de beraberinde getirmektedir. Âşıklar bayramı, festivaller, hemşeri geceleri, düğünler vesilesiyle icraların gerçekleştirildiği kimi ortamlarda bazı dinleyicilerin icralarda geçen kelimelerin anlamlarını dahi bilmedikleri, âşık tarzı gelenek kültürü, fasılları ve icra biçimlerinden bî-haber oldukları görülmektedir. Geleneğin seyri ve geleceğiyle ilgili kafalarda beliren her türlü soru işaretine, bilinçsiz bir dinleyici kitlesine ve yetersiz patronaj desteğine rağmen âşıklar, ısrarla geleneği ayakta tutabilmek için direnmektedirler.

*Yaşayan Âşıklık Geleneği Oturumu (Âşık Feymani ve Âşık Hüseyin Sümmanoğlu)
Feymani’yim sohbet soğuk gülemem/ Bu bir taşlamadır özür dilemem/ İçinizi Allah
bilir bilemem/ Dışımızı beğenmedim Hüseyin*

*Söze mana verir akıl sahibi/ Sümmanoğlu der ki bakma bu gibi/ Ben tüfek elimde sen
ceylan gibi/ Peşinizi beğenmedim Feymani (URL 2:
<https://www.youtube.com/watch?v=GRHFBFmMJW8>)*

Yaşayan Âşıklık Geleneği Oturumu'ndaki bir atışmada (taşlama/takılma) Hüseyin Sümmanoğlu'nun "içinizi Allah bilir bilemem/ dışınızı beğenmedim Hüseyin" diyen Feymani'ye verdiği karşılık aslında oldukça ağırdır. Burada "ben tüfek elimde" ile *erkeklik organı*, "sen ceylan gibi" ile *dışılık* ve "peşinizi beğenmedim" ile de *rakibin ardıarkası* kastedilmiştir. Ancak sembollerle oluşturulmuş ve eril bir tavırla söylenmiş olan bu çok ağır cevabı geleneğin hayal dünyasına yabancı ve kelime bilgisi kısıtlı olan katılımcı kitle anlayamayarak tepkisiz kalmıştır.

"Batılılaşma" eğilimi üzerinden çağdaş sanatları önemseyen patron/sponsor niteliği olan "seçkin" veya "zengin" halk gruplarının esasında genel olarak Türk kültür imgelerine ve özelinde bu geleneğe yeterince önem vermemesi gibi pek çok problem geleneği olumsuz yönde etkilemektedir. Bilindiği üzere hemen her sanatsal gelenek, eğilim, ürün ve sanatçı ekonomik bir arka plâna sırtını yaslar. Bazı gelenekler arkalarında büyük bir ekonomik organizasyonu saklar ya da böyle bir sektörü geleneğin sahiplenen kitle oluşturur. Geleneklerin bu özellikleri, onların aynı zamanda patron ve sponsorlara da ihtiyaç duyduğu anlamına gelir. Âşıklık geleneğinin bu bağlamda biraz talihsiz olduğunu belirtmek gerekir. Bu durumun en dikkat çekici örnekleri ise Osmanlı Dönemi divan edebiyatı geleneğinde görülür. Osmanlı dönemi divân şiirinin gelişmesindeki en önemli hususlardan birisi "üst zümre" şeklinde adlandırılan kesimin bu geleneğe verdiği destek olmuştur. Halil İnalçık *Şair ve Patron Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerinde Sosyolojik Bir İnceleme* (2016) adlı çalışmasında bu durumu ayrıntılarıyla işlemiştir. Çok kültürlü Osmanlı dönemi kültür dairesi halkın farklı dinî, politik ve kültürel eğilimleri nedeniyle çeşitli edebî eğilimleri, söylemleri, yapıları ve tipleri üretmesine neden olmuştur. "İlk Osmanlı beyleri Babaî-Kalenderî dervişlerine, dinî-epik halk edebiyatına, bir kelime ile Türkmen kültür çevresine bağlı idiler. Sonraki yüzyıllarda, özellikle Fatih Sultan Mehmed döneminde saray, Orta-Doğu kozmopolit kültürüne yöneldiğinde, bu Türkmen kültür geleneği etkisini sürdürmüştür. Kahire ve Tebriz'den gelen ulema, münşi-şair ve mutasavvıfların yanında, Osmanlı hükümdarları her zaman popüler bir tarikat şeyhine saygı ve bağlılığını devam ettirmiştir (İnalçık 2016: 12)."

Patrimonyal (sosyal onur, statü ve mertebelerin mutlak egemen bir hükümdar tarafından belirlendiği) bir toplum yapısına sahip olan Osmanlıların divan edebiyatı şiir zevki, dönemin *sanat sponsorları* olarak görülebilecek patronların himayesinde şekillenmekteydi. "Yüksek kültür" demenin "saray kültürü" demek olduğu bu toplum yapısında *en gözde şair*, şiir sanatını çok önemseyen ve kimi zaman Avnî (Fatih Sultan Mehmet), Selimî (Yavuz Sultan Selim), Muhibbî (Kanuni Sultan Süleyman) vb. mahlaslarla şiirler de yazan padişahların lûtfuna mazhar olan *sultân'uş-suarâ*lardı. Saraylar arasında şair rekabetinin de olduğu (Fatih Sultan Mehmet'in Mola Camı'yi İstanbul'a getirmek istemesi/Yavuz Selim'in Tebriz ve Kahire'yi aldığı yüzlerce sanatkârı İstanbul'a götürmesi vb.) bu dönemde, saray/patron şaire, şair ise patrona/sarayla nam ve şan kazandırmaktaydı. Belli sanat zevkine sahip patronun (beyler, paşalar ve padişahlar) himmetine muhtaç olan şairler, ona göre eserler oluşturmaya özen gösterirlerdi. Şiir zevki seviyesini belirleyen padişahlar, "kul"ları olan şairleri zamanla patron (Necatî gibi) veya şeyhülislam (Bakî gibi) seviyesine de ulaştırabiliyorlardı. Bununla birlikte şairlerin tenkidinin yapıldığı önemli bir mecra da tezkirelerdi. Tezkirecilere göre aranan şiir edebî sanatların beceriyle uygulandığı "mansu" şiirlerdi. Ama tasannu *latif, nâzik, zarif ve matbu* olmalı, garâbete kaçmamalı, *tâze* (orijinal) olup *taklit olmamalıydı* (İnalçık 2016). Osmanlı tarihçileri ise eserlerinde âşıkları ve sanatsal yaratmalarını pek önemsemedikleri için âşıklara yer vermemişlerdir. Divan şiirinin ve şairlerinin tenkit edildiği tezkirelerde çok nadir olarak âşıklardan bahsedilmiştir (Tolasa 1983: 3).

Âşıklık geleneğinin istenen düzeye ulaşmamasının ve yeterince ön plana çıkmamasının en önemli nedenlerinden birisi de medya patronlarının geleneğe olan ilgisizliği, hatta karşıt tavrıdır. Ayrıca geleneğin şampiyonalar, sanat festivalleri, resepsiyonlar gibi büyük organizasyonlarda boy gösterememesi, yine hükümet/yönetim organları ve “patronlarca” desteklenmemesi geleneğin istenen seviyelere ulaşmasını engelleyen önemli sebeplerdir. Bu bağlamda katıldığı Karçıçeği adlı televizyon programında Metin Özarlan şu hususlara dikkat çekmiştir: “Azerbaycan Türklerinin bir sözü var. Çok hoşuma gider benim. Sırası gelmişken söyleyeyim. ‘Âşığı halk saklar.’ derler. Yani millet onu korur. Bu bize pek sirayet etmiş değildir. Bir de Türkiye’de Cumhuriyet’ten itibaren siyasi iktidarlar değişir -ideoloji ya da siyaset yapmıyorum yanlış anlaşılmasın- fakat değişmeyen bir iktidar vardır öteden beri. Bu, kültür ve sanat iktidarındır ki hangi hükümet hangi ideolojik kökenden gelirse gelsin ülkeyi yönetirler; fakat kültür ve sanat iktidarı değişmez. Âşıkları bekleyen belki de en büyük tehlike/sıkıntı kültür ve sanat iktidarlarının onlara yeteri kadar güleç yüzlü ve koruyucu davranmamasıdır. Onların rakibi şu gün -hâlâ cari olarak geçerli- kültür ve sanat patronlarına karşı mücadele vermek, kazanmak zorundadırlar (URL 3: https://www.youtube.com/watch?v=RWbzEYdwZ_Q.)”

Değişen sosyokültürel yapıya bağlı olarak âşıklar için de günümüzde sanatlarını icra edecekleri mekânlar değişmiştir (Özarlan 2001: 99). Âşıkların radyo ve televizyon gibi yeni ortamlarda yeni sahipler, patron ve sponsorlar aradıkları görülmektedir. Bu yolda bir çok âşık, kendilerini gösterme fırsatı buldukları TV şovlarını fırsata çevirerek kanala, kanal patronuna şovmene ve şov programının ismine övgüler düzmeyi ihmal etmemektedir. Âşıkların bu tavır, gündemde kalabilmek, milyonların takip ettiği bu eğlence organizasyonuna tekrar çağrılabilir ve yeni sponsorlar/hamiler bulabilmek için yapılmış olan stratejik bir tavır gibidir. Zaten “Geleneğin temel dinamiğini ‘doğurganlığı’ oluşturur. Diğer bir ifade ile gelenek, yeni gelenek/ler yaratabiliyorsa gelenektir. Bu özelliğini kaybeden gelenekler, kültürel belleğe çekilir (Özdemir 2017: 162).” Organizasyonlar, teşvikler ve destekler temelinde geleneğin ayakta kalması ve özgün yaratmalar üretebilmesinde ekonomik sac ayakları başat dinamizmi oluşturmaktadır.

“Barış Manço” Dere Depe Türkiye (Reyhani ve diğer âşıklar)

Akıllı başla beraber/ Gidin arkadaşlarla beraber/ Erzurum’a kışla beraber/ Barış geldi Barış geldi

Uzun bıyık sırma kaşlı/ Vazifesinde savaşı/ Sigortalı uzun saçlı/ Barış geldi Barış geldi (URL 4: <https://www.youtube.com/watch?v=F1Kz7zx27uU>)

Gönül Kervanı TV programı (Âşık Çobanoğlu)

Ehli kâmil olan insanın dilleri tatlı olur/ Her ne yanı gitse bile yolları tatlı olur/ Kanal A’da muhabbetim oldu benim bu gece/ Asıl âşık olanların telleri tatlı olur (URL 5: https://www.youtube.com/watch?v=U4m6_Yd0wGM)

O Ses Türkiye TV programı (Âşık Kul Erdal)

Bir zaman gezdi firarda/ Dominik’te Survaver’da/ O Ses’in mimarı burda/ Acun O Ses Türkiye’de (Acun Ilıcalı’ya atfen)

Biri dağdır biri duman/ Biri handır biri mihman/ Karşınızda Hakan-Gökhan/ Şimdi O Ses Türkiye’de (Gökhan Özoğuz ve Hakan Özoğuz’a atfen)

Gülüşleri var o biçim/ Şampiyon olmuyor niçin/ Alkışlar Hadise için/ Şimdi O Ses Türkiye’de (Hadise Açıkgöz’e atfen)

Kulak verir söze saza/ Kendini çok çeker naza/ Alkış gelsin Murat Boz’a/ Şimdi O Ses Türkiye’de (Murat Boz’a atfen)

Mavi gözler koyar zora/ İnsanı yandırır nara/ Alkışlar Hülya Avşar’a/ Şimdi O Ses

Türkiye’de (Hülya Avcı’ya atfen)

Bakışlarında var mana/ Neşe veriyor insana/ Alkış gelsin Sibel Can’a/ Şimdi O Ses Türkiye’de (Sibel Can’a atfen)

Günde bin bir nota dizer/ Nota dizer mana süzer/ En büyük şef Tarık Sezer/ Şimdi O Ses Türkiye’de (Tarık Sezer’e atfen) (URL 6: <https://www.youtube.com/watch?v=HFohT-Dn7UI>)

Tüm bunlarla birlikte âşıkların toplumun sesi olmaktan çıkarak tamamen ekonomik çıkarları üzerinden hareket ettikleri söylenemez. Onların belirli toplumsal hassasiyetleri/meseleleri de göz ardı etmeyerek kendi özgün görüşlerini savunma çabasında oldukları (Âşık Mahsuni Şerif-“Mamudo Gurban Niye Doğdun”, Âşık Ali Kızıltuğ-“Hababam”, Ozan Arif-“Kim?”, Âşık Murat Çobanoğlu-“Yirminci Asrın Sonuna/Bilmiyor”, Âşık Gürnlü Güllhani-“Şairnâme/Ozanlar Geçidi” vb.) veya ideolojik yapılarına uygun hamiler aradıkları gerçeğini de belirtmek gerekir.

İbo Şov TV programı (Âşık Mahsuni Şerif ve Âşık Murat Çobanoğlu)

Mahsuni Şerif: Murad bizim aramızda/ Bayram olur barış olur/ İnanma sen İbrahim’el/ Bayram olur Barış olur/ Tatlı tatlı yarış olur

Murat Çobanoğlu: Ayrımız gayrımız yoktur/ Bayram olur barış olur/ Bir yetim güldüğü zaman/ Bayram olur barış olur

Mahsuni Şerif: Aktı kanım ılık ılık/ Biz yalancı kör değılik/ Aradan kalksa ikilik/ Bayram olur barış olur/ Bir dost dostu kavuş olur

Murat Çobanoğlu: Aynı beden aynı yürek/ Kalem yazsın duysun melek/ Ne Alevi Kürt ne de bilek/ Hepsî Türk’tür barış olur/ Bayram olur barış olur

Mahsuni Şerif: Çekilmez bayramın yası/ Olmaz bayramın kavgası/ Çözümüdür demokrasi/ Bayram olur seyran olur/ Dost dostuna kurban olur

Murat Çobanoğlu: Evde kazan kaynarısa/ Kız anayı anlarısa/ Oğul babayı tanırısa/ Barış olur bayram olur

Mahsuni Şerif: Mahsuni gel kendin tanı/ İkilik olmasın yani/ Gel öpelim İbo seni/ Bayram olur seyran olur/ Can canana kurban olur

Murat Çobanoğlu: Çobanoğlu düşme derde/ Sırrını verme namerde/ Tatlıses olduğu yerde/ Bayram olur barış olur

Mahsuni gel kendin tanı/ İkilik olmasın yani/ Gel öpelim İbo seni/ Bayram olur seyran olur/ Can canana kurban olur (URL 7: <https://www.youtube.com/watch?v=zS4q2rZ7cEY>)

Türüt Show TV programı (Âşık Murat Çobanoğlu ve Âşık Nusret Sümmanioğlu)

Âşık Nusret Sümmanioğlu: Helal olsun derim işi bilene/ Daşı gedigine koyan koyana/ Senin tercihinle başa gelene/ Hiç dönüp baktın mı soyan soyana

Âşık Murat Çobanoğlu: Ne güzel konuştun canım gardaşım/ Türüt dediği gibi yiyen yiyene/ Ne olduysa gardaş fahıra oldu/ İşte böyüklere söylen söylene

Âşık Nusret Sümmanioğlu: Ah hele birisi halkaya barmağı tahti/ Biri şifre çözdü kasayı yıkti/ Hortumladı Ulu Dağ’dan su çıktı/ Binip dağıza da kayan kayana

Âşık Murat Çobanoğlu: Bilir misiz gardaş gönül hilesi/ Çekilir mi şu gurbetin çilesi/ Eskiden herkes Türk’ün kölesi/ Şimdi başlarını eğen eğene

Âşık Nusret Sümmanioğlu: Ah hele dornum mazlum olan gülmedi/ Dünya Sultan Süleyman’a kalmadı/ Talan varmış haberimiz olmadı/ Domino daşları uyan uyana

Âşık Murat Çobanoğlu: Çobanoğlu der ki çektiğim ahtır/ İnsanı öldüren ben bir meraktır/ Vallahi Türk’ün dostları yoktur/ Sözleri her yana yayan yayana (URL 8:

<https://www.youtube.com/watch?v=J5z20M4N0Wc>

SONUÇ

Türk kültüründe kelâmın büyüğü bir gücü olduğuna inanılır. Türk halk kültüründe negatif sözlemlerin gerçekleşeceği, bazı sözlü ifadelerin bir takım eylemlerin gerçekleşmesini sağladığı, inanç tasarımlarında sözlü icranın olmazsa olmaz bir unsur olduğu açıkça görülür. Semavi dinlerde söz her zaman inancın ya da dini eylemin bir tamamlayıcısı konumundadır. Şamanist inanç sisteminde de bir ruh atalarının konaklarına ancak şamanların büyüsel sözleriyle (dualarıyla) ulaşabilir ve söz, bir anlamda ritüelin vazgeçilmez unsurudur. Yakut inancında ormanların ve hayvanların koruyucusu Baay Bayanay bir masal delisidir. Ava çıkmadan önce gece avcılar mutlaka efsunlu masallar anlatmalı, böylece Baay Bayanay memnun edilmelidir. Benzer bir durum da dağların koruyucu ruhuna hikâyeler anlatan Hakaslarda görülür. Ayrıca Türk kültüründe sadece avların değil; düşünlerin, şenliklerin, oyunların, gecelerin ve gündüzün bereketli olması için kalıplaşmış sözlü ifadeler vazgeçilmez bir unsurdur. Âşıklarsa sözün sultanları olarak bu unsuru şamanlık/kamlık kökenlerinden bu yana bir şekilde tekellerinde tutmasını bilmişler ya da en azından bu gücü kaybetmemek için ellerinden geleni yapmışlardır. Fakat öyle anlaşılıyor ki günümüzde ritüelistik özelliklerini kaybederek eğlence endüstrisinin basit bir unsuru konumuna indirgenen âşıklık geleneğinin daha geniş çerçevede bazı sorunlarla karşı karşıya olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bu sorunlar hem yetenekleri ve özgünlükleri tartışılan âşıklar hem de yeni kültür ortamının getirdiği bazı şartların gelenek üzerindeki etkileri temelinde ele alınmalıdır. Ele aldıkları konulara, gerçekleştirdikleri eleştirilere, kelime hazinelerine ve ağız özelliklerine, eserlerindeki hayal unsurlarına ve katıldıkları etkinliklerdeki katılımcı kitlenin taleplerine bakıldığında, kentlerde kırlı reflekslerini bir türlü terk edemedikleri anlaşılan âşıkların tüm bu tavırlarına rağmen elektronik kültür ortamının gücünün farkında oldukları da anlaşılmaktadır. Bu bağlamda pek çok âşığın özellikle Facebook hesabı açtığı, icralarını sosyal medya platformlarında paylaştıkları, takipçileriyle bu tarz platformlar üzerinden ilişki kurdukları, televizyon ve radyo programlarında görünür, tanınır ve bilinir olmaya çalıştıkları görülmektedir. UNESCO'nun *Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması ve Yaşayan İnsan Hazineleri* yaklaşımları kapsamında 2009 yılında koruma altına alınan âşıklık geleneğinin, genel olarak, dejenere olma, işlev kaybına uğrama, gerçek ustalardan ziyade yeteneksiz temsilcilerin ön planda olması, geleneğin modern çağın tüketim, alışkanlık ve beklentilerinin kısılcacında sınırlı hareket alanı bulabilmesi, medyanın ve âşıklık geleneği takipçilerinin geleneği eğlence kültürünün basit bir unsuru olarak görmeleri, üst düzey usta âşıklardan yoksunluk, değişen bağlamlara uyumun özgün içerikli/nitelikli ürünlerle arzu edilen düzeyde bir türlü sağlanamaması vb. bazı problemlerinin olduğu anlaşılmaktadır. Tüm bunlarla birlikte tema, tavır, söylem, ortam, kostüm gibi konularda âşıkların kafa karışıklıkları yaşadığı da anlaşılmaktadır. Gelenekselliğin savunucusu olduklarını iddia eden ve bu yolda moderniteyi, modayı, dijital ortamı ve tüm bunları şekillendiren bir mekân olarak kenti eleştiren âşıkların, geleneksel kıyafetlerden ziyade takım elbise giymeyi ve kravat takmayı bir âdet haline getirdikleri, kimi zaman elektronik saz kullanmayı tercih ettikleri, saçlarını ve bıyıklarını boyattıkları, özgün söylemler geliştiremedikleri ya da söylenmiş olanları basitçe değiştirdikleri ve kopya ettikleri görülmektedir. Gelenek tüm bu koşullar altında adeta bir yaşam mücadelesi vermektedir. Her ne kadar dijital ortam ve kentleşmenin geleneği olumsuz etkilediği veya daha radikal bir yaklaşımla işlevsiz kıldığı düşünülse de, yeni ortamların âşıkların çok daha geniş kitlelere ulaşabilmesine imkan tanıdığı göz ardı edilmemelidir. Sözlü ve yazılı (yazmalar ve basmalar çağı) kültür ortamında yaşamış âşıkların, hafızadan hafızaya aktarılan ve yazıya geçirilen

sadece bazı şiirleri günümüze ulaşabilmiştir. Hatta günümüzde mahlas benzerliği olan pek çok aşıkların (Erzurumlu Emrah ya da Karacaoğlan gibi) şiirleri, araştırmacılarca üslup tutumları/tavırları üzerinden ayırt edilmeye çalışılmaktadır. Ancak, elektronik cihazlar, âşıkların şiirlerini kaydetmekle kalmamış; onların seslerini, görüntülerini, tavırlarını, mimiklerini ve kostümlerini de ölümsüz kılmıştır. Esasında, sözlü kültür ortamında doğan, yaşatılan ve geliştirilen âşıklık geleneğini olumsuz olarak etkileyen, sadece değişen sosyokültürel ortamların (elektronik kültür ortamı) getirileri/götürüleri olmaktan ziyade, belki de (daha ciddi meseleler olarak karşımızda duran) şu gerçek problemlerdir: (a) gelenek temsilcilerinin süregelen uygulama esaslarını, sanatkârlarını ve nitelikli eserlerini etraflıca etüt etmede yetersiz, geleneğe katkı sağlayamayan, enstrümanını güzel kullanamayan ve kendilerini güncelleyemeyen *yeteneksiz âşıkların* mevcudiyeti (b) âşıklarca bu *geleneğin bir sanattan ziyade zanaat (geçim kaynağı)* olarak görülmesi (c) radyo, televizyon ve diğer sosyokültürel etkinliklerde âşıklara destek vermekten kaçınmayı bir âdet/refleks haline getiren *medya patronları* (d) devlet kurum ve kuruluşlarınca geleneğin tanıtım, organizasyon ve etkinliklerden menedilmek suretiyle görmezden gelindiği *kültür politikaları* (e) kültürel etkinliklerinde işlevsiz, gereksiz ve demode (modası geçmiş) görerek geleneğe yeterince ilgi göstermeyen ilgisiz, bilgisiz ve geleneğin yasalarından habersiz *halk kitleleri* ve geleneğe -bilinçli ya da bilinçsiz- yeterince önem vermeyen *bağlam* (f) geleneğin pazarlanma ve sunum yöntemlerinin günümüz *mesele, zevk ve şartlarına* göre uyarlanamaması (g) geleneksel sunum, anlam ve tanım ilkelerindeki *kafa karışıklıkları* (h) çok hızlı bir biçimde değişen, dönüşen ve şekillenen dünyanın somut meseleleri konusundaki yetersiz *fikir, tavsiye ve yaklaşımlar*.

SUMMARY

It is believed in Turkish culture that words have a magical power. It can be clearly observed in Turkish folk culture that negative expressions would become true, some verbal expressions make some actions true, and verbal performance is a prerequisite factor in belief systems. In divine religions, words are always a complementary elements of belief and religious actions. In Shamanist belief system, a spirit can only access to his ancestor's houses through Shamans' magical words (prays) and words are, in a sense, a prerequisite for the ritual. In Yakut belief system, Baay Bayanay, the protector of forests and animals, is a fable mad. Night hunters have to tell charming stories before hunting and thus Baay Bayanay should be kept pleased. A similar situation is observed in Hakasses, who tell stories to the protector spirit of mountains. Additionally, it is a prerequisite element in Turkish culture to use stereotype verbal expressions so as to make in not only hunts, but also weddings, festivals, games, nights, and day fertile. Minstrels as the sultans of words have achieved to dominate this element in some way since the roots of shamanism or they at least have done their best not to lose this power. However, minstrel tradition, who have currently lost its ritualistic characteristics and diminished into a simple element of entertainment culture, face some problems in a wider perspective. Nevertheless, these problems are required to be considered based on both minstrels whose talents and originalities are discussed and the effects of some conditions with the new cultural environment on the tradition. Considering the issues they deal with, their critics, vocabulary, oral characteristics, imaginary elements in their art, and the demands of the participants in their activities, it is observed that minstrels have never lost their rural styles. In spite of this style, they are aware of the power of the electronic cultural environments. In this context, it is observed that most of the minstrels especially have Facebook profiles, share their performance on social media platforms, have established relationships with their audience via these platforms, and strived to be visible, recognizable, and known through television and radio

broadcasts. Minstrel tradition, which have been included in the *Protection of Intangible Cultural Heritage and Living Human Treasures* program by UNESCO since 2009, generally has some problems such as degeneration, losing functions, highlighting untalented representatives rather than real masters, limited performance environments under the pressure of consuming habits and expectations of the modern age, media and the followers' belief that minstrel tradition is a simple elements of entertainment culture, lack of high-level master minstrels, and inability to adapt to changing contexts at a desired level with original content/qualifications. Together with these, it is observed that minstrels are confused in terms of the issues such as theme, style, discourse, environment, and costume. The minstrels, who claim that they are the defenders of traditionalism and consequently criticize cities as the places of shaping modernity, fashion, digital environments, and all of these, have institutionalized to wear suit and tie rather than traditional dresses, sometimes prefer playing electronic saz, and have colored hair and mustache. Besides, they are unable to develop original discourses or they simply change and copy what has already been said. In this sense, the tradition, kind of, try to survive under all these circumstances. Although it is considered that digital environment and urbanization negatively influence the tradition or, with a more radical saying, make it disable, it is remarkable that the new environments provide the minstrels with accession to a wider audience. Only some of the poems by the minstrels lived in oral and written (writings and printings age) cultural environment have survived by transferring from memory to memory and by writing. Even the poems of many minstrels (e.g. Erzurumlu Emrah or Karacaoğlan) with similar pseudonyms are currently attempted to be differentiated by the researchers in terms of genre attitudes/styles. However, electronic devices not only record their poems, but also immortalize their voices, views, styles, mimics, and costumes. In fact, it is not only the advantages/disadvantages of the changing sociocultural environments (electronic cultural environment) that negatively affect minstrel tradition, which was born and has been sustained and improved in oral cultural environment, but also these real problems (as appeared more serious issues): (a) existence of *untalented minstrels* who are incompetent in thoroughly investigating continuous codes of practice, artists, and qualified works of the representatives of the tradition, are unable to contribute to the tradition, are unable to aesthetically use their instruments, and are unable to update themselves (b) view by the minstrels that this *tradition is a craft (a meal ticket) rather than an art* (c) *media bosses* who have institutionalized avoiding to support the minstrels in radio, television, and other sociocultural activities (d) *cultural policies* through which the tradition is ignored by precluding it from publicity, organization, and activities by public institutions and organizations (e) *public audiences* with no interest, knowledge, and awareness about the laws of the tradition who are inadequately interested in it in their cultural activities by viewing it as non-functional, unnecessary, and demode (obsolete) and the *context* which -deliberately or not- gives inadequate importance to the tradition (f) inability to adapt marketing and presentation methods of the tradition according to today's *issues, pleasures, and conditions* (g) *confusion* in traditional presentation, meaning, and definition principles (h) Inadequate *idea, recommendation, and approaches* for the concrete issues of rapidly changing, evolving, and shaping world.

KAYNAKÇA

- ARI, Bülent (2009), *Adana'da Geçmişten Bugüne Âşıklık Geleneği (Karacaoğlan-1966)*, Adana: Altın Koza Yayınları.
- BAŞGÖZ, İlhan (1977), "Halk Edebiyatı ve Folklor", *Milliyet Sanat Dergisi*, (216).
- BECKER, Howard S. (2013), *Sanat Dünyaları* (Çev.: Evren Yılmaz), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- BRİGGS, Asa (2007), "Kültür", (Çev.: Sevim Kebeli), *Millî Folklor*, (74): 99-103.
- BORATAV, Pertev Naili ve FIRATLI, Halil Vedat (1943), *İzahlı Halk Şiiri Antolojisi*, Ankara: Maarif Matbaası.
- BORATAV, Pertev Naili (2015), *Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği*, Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- ERCİLASUN, Bilge (2004), *Servet-i Fünûnda Edebi Tenkit*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERGİN, Muharrem (2011), *Dede Korkut Kitabı I*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÜNAY, Umay (2005), *Türkiye'de Âşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüya Motifi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- İNALCIK, Halil (2016), *Şâir ve Patron Patrimonyal Deolet ve Sanat Üzerinde Sosyolojik Bir İnceleme*, İstanbul: Doğu Batı Yayınları.
- SAKOĞLU, Saim (2014), *Âşık Edebiyatı Araştırmaları*, Konya: Kömen Yayınları.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad (1962), *Türk Sazşairleri*, Ankara: Milli Kültür Yayınları.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad (1976), *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- NAMIK KEMAL (1969), *Mukaddime-i Celâl, Celaleddin Harzemşah*, İstanbul.
- ÖZARSLAN, Metin (2001), *Erzurum Âşıklık Geleneği*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ÖZDEMİR, Nebi (2008), *Medya Kültür ve Edebiyat*, Ankara: Geleneksel Yayınları.
- ÖZDEMİR, Nebi (2017), *Kültür Bilimi ve Yönetimi*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- PERRİN, Michel (2011), *Şamanizm*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- REINHARD, Ursula ve PINTO, Tiago de Oliveira (2019), *Türk Âşık ve Ozanları*, (Çev.: Elif Damla Yavuz), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi (2001), *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Çağlayan Kitabevi.
- TOLASA, Harun (1983), *Sehî, Latîfi, Âşık Çelebi Tezkirelerine Göre 16. Yüzyılda Şair Edebiyat Araştırma ve Eleştirisi*, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- TÜRK, M. Taner (2018), *Edebiyat ve Şölen* (Aktör, Mekân ve Ritüel), Konya: Çizgi Kitabevi.
- URL 1: <https://www.youtube.com/watch?v=2Vke1BfYtaA>
- URL 2: <https://www.youtube.com/watch?v=GRHFbFmMJW8>
- URL 3: https://www.youtube.com/watch?v=RWbzEYdwZ_Q
- URL 4: <https://www.youtube.com/watch?v=F1Kz7zx27uU>
- URL 5: https://www.youtube.com/watch?v=U4m6_Yd0wGM
- URL 6: <https://www.youtube.com/watch?v=HFohT-Dn7UI>
- URL 7: <https://www.youtube.com/watch?v=zS4q2rZ7cEY>
- URL 8: <https://www.youtube.com/watch?v=J5z20M4N0Wc>

HAYVAN BENZETMECELERİNE DAYALI DEVE OYUNLARINA DAİR BİR DEĞERLENDİRME AN ASSESSMENT OF CAMEL PLAYS BASED ON ANIMAL IMITATIONS

Hatice Kübra UYGUR*

Öz

Anadolu'nun geçmişinde köklü bir oyun geleneği yatmaktadır. Çok daha eskilere gidilirse bu oyunların mitik ve ayinsel yönlerinin olduğu bilinmektedir. Bu oyunlar zamanla toplumu bir arada tutan onların iyi vakit geçirmelerini sağlayan, eğlendiren seyirlik oyunlara dönüşmüştür. Bu çalışmada Anadolu'nun pek çok yöresinde devecilik kültürünün izlerini taşıyan "deve oyunları" örneklendirilecektir.

Anadolu'nun toprağa ve hayvancılığa bağlı yaşam tarzı toplumun kültürel kimliğinde, hafızasında belirgin olarak ortaya çıkmaktadır. Bu etki hayatın hemen her alanına yaşam tarzıyla, söz varlığıyla sirayet etmektedir. Gündelik hayattan, geleneklere, sözlü kültür ürünlerine kadar bu etkiyi tespit etmek mümkündür. Deve oyunları da sözlü kültür ürünleri arasında yaşayan, geleneksel oyunlar arasındadır. Devecilik kültürüne dair yapılan saha çalışmalarında geçmişte develerin hayatın pek çok alanında yer aldığı zamanla sayılarının azaldığı, gündelik hayat içindeki işlevlerinin güçsüzlere doğru evrildiği bu sayede deveciliğin zamanla eğlence odaklı olduğu tespit edilmiştir. Anadolu'nun pek çok bölgesinde özellikle kış aylarında, bayram günlerinde, düğünlerde pek çok köy seyirlik oyunu özellikle hayvan benzetmesine dayalı deve oyunları oynanmaktadır. Bu çalışmada dikkat çekici olan durum deve oyunlarının deveciliğin azalmaya başladığı yörelerde oyunlar yoluyla toplumun hafızasında sürdürüldüğü yönündeki tezdur.

Anahtar Kelimeler

Köy Seyirlikleri, Hayvan Benzetmecesi, Deve, Deve Oyunları.

Abstract

Beneath the surface of Anatolia's history lies a well-established tradition of plays. If we go way back, it is known these plays have mystical and ritualistic aspects. Over time, these plays have turned into theatrical plays binding the society together, entertaining and providing them a good time. In this study, "camel plays" carrying traces of the culture of camel breeding in many parts of Anatolia will be exemplified.

Lifestyle in Anatolia bounded by the land and animal breeding emerges in the cultural identity and memory of society. This influence is spread across all areas with life styles and its impact on vocabulary. It is possible to identify this influence in daily life, traditions and oral cultural artifacts. Among oral cultural artifacts, camel plays are living traditional plays. During onsite surveys on the culture of camel breeding conducted, it is seen that camels had their part in many areas of life in past

* Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Halk Edebiyatı ABD, uygur_haticekubra@hotmail, <https://orcid.org/0000-0001-6549-9218>.

Gönderim Tarihi: 17.05.2019
Kabul Tarihi: 07.11.2019

but in time, their numbers decreased and function within life evolved into wrestling therefore they remained for entertainment purposes only. In many parts of Anatolia, especially during winter months, festivals or wedding ceremonies, camel plays based on animal imitations are performed. The remarkable point in this study is that camel plays still exist within collective memory of society even in places camel breeding has long started to fade.

Contribution of camel plays on the sustainability of culture derived as a result of literature scanning will be assessed in this study.

•

Keywords

Theatrical Village Plays, Animal Imitations, Camels, Camel Plays.

GİRİŞ

Toplumsal ve psikolojik rahatlamanın aracı olan oyunlar pek çok çalışmaya konu olmuştur. John Huizinga Homo Ludens adlı kitabında, oyunun kültürden de önce var olduğundan (2006: 16) bahsederken Roger Caillois “Man, Play and Games” adlı kitabında ise, oyunun kültürden bağımsız olmadığını (2001: 6) söyler. Oyunu, gönüllü bir aktivite, eğlence ve neşe kaynağı olarak tanımlar. Oyunu tanımlamaya yönelik bu çalışmalarda oyun ve kültür ilişkisinin kurulması dikkat çekicidir.

İşlevsel yapıya sahip oyunlar, geleneği aktarma, hatırlama, canlandırma, sürdürme, dönüştürme gibi çok sayıda işleve sahiptir. Oyunların sahip oldukları bu özellikler sayesinde toplum bilimciler kültürlerin değişim ve dönüşümleri tespit edebilir. Bu gibi sebeplerle günümüz kültürel çalışmalarında özellikle toplumların eğlencelerine ve oyunlarına ayrıca verilmektedir.

Halk edebiyatının edebi türleri arasında köy seyirlik oyunları yer almaktadır. Köy seyirlik oyunlarının toplumsal yapıya katkıları, işlevselliği önemlidir. Ritüel kökenlere sahip bu oyunlar sayesinde geçmişin süzgecinden geçirilen tecrübeleri, zamanla bir toplumu eğlendirirken eğitmiştir. Bu oyunlar “toplumda sosyal ve kültürel bağları güçlendirmeye devam etmektedir” (Artun 2006: 199). Bir toplumu anlamamanın yolu halkı bir arada tutan değerleri, gelenekleri, eğlenceleri, oyunları, ritüelleri, inançları kısacası kültürünü değerlendirmekten ve anlamaktan geçer. Oyunlar da bir toplumun küçük ölçekte yansımasıdır.

Anadolu’nun köy seyirlik oyunlarını “insanlık serüveni” olarak ele alan Koçak makalesinde “İnsanlık serüvenine eşlik eden bu oyunların bize anlatacakları daha pek çok şey var. Bu bağlamda nice anlatılar, oyunlar, türküler, bilmeceler farklı disiplinlerin yeni yaklaşımlarıyla sessizce yeniden yorumlanmayı, anlamlandırılmayı, unutulmayarak insanlığa hizmet etmeyi beklemekteler.” (Koçak 2014: 197) diyerek konunun çalışılmasının gerekliliğini ortaya koymaktadır. Pertev Naili Boratav ise köy seyirlik oyunlarını toplumsal yapı içinde değerlendirmeyi önerir. Köy seyirlik oyunlarını gündelik hayat ile ilişkilendirdiği tanımlamasında; “seyirlik oyunlar, sadece eğlence vesilesi ve aracı, hayal ürünü, gelip geçici şeyler değil, onlar toplumun günlük sorunlarından, tasalarından, kaygılarından, sevinçlerinden, işlerinden, üretim ve tüketim çabalarından, törelerinden ve törenlerinden ayrılamaz... halkın yaşamıyla kaynaşmışlardır; onunla bir bütün halindedirler ve ancak toplumun yaşamının türlü yönleriyle bir arada incelenerek değerlendirilip yorumlanabilirler ” (Boratav 1988: 224).” Kısaca halkın yaşamı ile kaynaşmış ve bütünleşmiş hâldedirler. Oyunların toplum hayatının gündelik yaşamından ve inançlarından bağımsız olmadığı düşünüldüğünde köy seyirlik oyunlarının verileri sayesinde toplumsal hayata dair fikir sahibi olunabilir, toplumun geçmişine geleceğine ve bugününe dair fikir edinilebilir.

Kültürel mirasın korunması için Somut Olmayan Kültürel Miras çalışmalarının amaçları arasında oyunlar da yer almaktadır. Bu nedenle “sözlü gelenek ve anlatımlar,

¹ Koçak, A. (2014), Anadolu Köy Seyirlik Oyunlarında İnsanlık Serüveni: “Ölü Oyunu” Örneği, folklor/edebiyat, cilt: 20, sayı: 79, 2014/3 ss: 188-197.

dramatik yapıları, toplumsal uygulamalar, doğa-evrenle ilgili uygulamalar, el sanatları unsurları” (Şarman 2015: 1094) incelenmelidir. Böylece yörelerin oyunları, oyunların varyantları toplumun ortaklıkları ve farklılıkları tespit edilebilir. Kültürlerarası oyunun yetişkin açısından işlevine bakıldığında, oyun yetişkine değerlerini ve dünya görüşünü aktarmada bir fırsat sağlayabilir (Oksal 2004: 105). Bir toplumun anlam ve değerler dünyasının temelleri, söz varlıkları oyunları aracılığıyla aktarılır. Bu konuların çalışılması ise toplumsal yapının anlaşılmasında yarar sağlar. Günümüz dünyasında bu değerlerin korunması ise ayrı bir önem taşımaktadır.

Köy Seyirlik oyunları; oyunların oynanma zamanı, doğanın canlanması için oynanan oyunlar, hasat sonu oynanan oyunlar, hayvanların üremesi için oynanan oyunlar olarak dönemsel alt başlıklara ayrılmıştır. İçerik açısından ise; töresel ya da büyüsel oyunlar, eğlence için oynanan oyunlar, müzikli ve danslı sözsüz oyunlar, müzikli, danslı ve türkülü oyunlar olarak alt başlıklara ayrılmıştır. Mekân, metin, oyuncular, dekor, kostüm-aksesuar –makyaj, efekt-ışık, müzik ve dans, karakterler (Artun, 2006: 199-206) ise bu oyunların teknik özellikleridir.

Oyunların fiziksel ortamını oluşturan önemli bir tür hayvanlardır. İnsanoğlu çevresinde gördüklerini, taklit yoluyla tekrarlar, öğrenir, hayvanlar hakkında bilgilerini, gözlemlerini oyunlar sayesinde pekiştirir. Geleneğin doğal yollarla aktarılması, etkin kültürün çocuklara, gençlere aktarılması bu yolla oyunların işlevsel yönünü daha belirgin şekilde ortaya çıkarmaktadır. Oyunların çocuklar ve yetişkinler üzerindeki psikolojik etkisi konunun işlevsel yönünü ortaya koymaktadır.

1.Ritüel ve Oyun

Gündelik hayat içinde yaşanan değişim ve dönüşümler her alanda olduğu gibi köy seyirlik oyunlarına da sirayet etmiştir. Köy seyirlik oyunlarının ortaya çıkışında yatan dini ve ritüelistik işlevler yerini “eğlenme” odaklı anlayışa bırakmıştır. Ritüellerin ve köy seyirlik oyunlarının temelinde yatan işlevlerin “bilinçaltında” yaşatıldığı yönündeki iddia ve “bu işleve geri dönme isteği” köy seyirlik oyunlarının önemini ortaya koymaktadır. And (2007: 307), kültürel olguları ve onların işlevsel yönlerini ele alırken en derin şekilde ilkel kökenlerine kadar inmeyi önerir. Oyunun kültürden önce var olduğu tezinden hareketle kökeni geçmişte aramanın gerekliliği ortaya çıkacaktır. Pek çok düşünürü göre “taklit etme içgüdüğü insanın asal eğilimlerinden biridir ve insanı hayvandan ayıran özelliktir. İnsanoğlu taklit etmekten de, taklidi seyretmekten de hoşlanır.” (Şener 2006: 43-44). Bu çalışmada özellikle üzerinde durulan kökende yer alan işlevin bugün de var olmasını gerektirmez; tersine çoğu kez bu işlevin kalkmış, belki yerini başka bir işlevin almış olduğu düşüncesidir.

Anadolu köy seyirlik oyunları, ilkel toplumlardan günümüze değişim göstererek ulaşan ve önceleri insanoğlunun yaşamının daha verimli olabilmesi için doğaya, doğaüstü güçlere ve tanrılara karşı gerçekleştirdiği törenlerdi. Bu törenler; farklı inanışların, efsanelerin ve değişik kültürlerin etkisiyle toplum yaşamına girmiş ve bugüne kadar gelerek seyirlik oyun olarak şekillenmiştir. Seyirlik oyunların içinde barındırdığı ritüellerin ve inançların bir kısmı günümüze kadar ulaşabilmiştir. Başta teknoloji, ulaşım, yaşam şartlarının değişmesi gibi sebepler olmak üzere köy seyirlik oyunları ritüel özelliklerini kaybetmeye başlamıştır. Ritüelin barındırdığı inancın

değişmesi, unutulması ve oyunlardaki işlevlerin değişmesiyle seyirlik oyunlar büyük değişikliğe uğramış ve eğlence niteliği taşıyan gösterimlere dönüşmüşlerdir (Özdiñer 2011: 2). Günümüzde bazı seyirlik oyunların içinde barındırdığı ritüel uygulamalar ve inançların izleri günümüze kadar eğlence yoluyla ulaşabilmiştir. Köy seyirlik oyunları hayat şartlarında yaşanan değişimlere paralel olarak pek çok kültürün etkisinde kaldıkları gibi geçmiş kültürlerin izleri zamanla silinmeye başlamıştır. Bu dönüşümlere rağmen icra mekânı olarak özellikle köyde, kırsalda oynanmaya devam etmektedir. Köy seyirlik oyunlarının ritüelistik yapısı zamandan, teknolojiden etkilenmiştir. Seyirlikler içindeki bu yapılar zaman içinde ya unutulmuş ya da dönüşerek eğlence odaklı sürdürülmektedir. Burada kesin cümleler kurmak ya da genelleme yapmak pek çok açıdan doğru olmayabilir. Her yöre kendi şartları dikkate alındığında zamanın farklı tesirleri sonucunda oluşan bu değişim ve dönüşümden etkilenmektedir. Ancak günümüz şartlarında bilinçli veya bilinçsiz direnen, inançlarını korumaya çalışan yörelerin olduğu da bilinmektedir. Bu durumu bilinçaltında yatan sebeplerden biriyle açıklamak gerekirse; eğlence odaklı yaşadığı dönüşüme rağmen toplumun geleneklerinin temelinde yatan oyunların ayinsel yönünü koruma çabası olarak yorumlamak mümkündür.

Ritüel kökenli oyunlar, yüzyıllar içinde din dışı bir mahiyete bürünmüştür. İnsanların yılın belli zamanlarında eğlenmek ve bereket arttırmak için oynadıkları bir gelenek halini almıştır. Bugün Anadolu'da vahşi ve evcil hayvanları konu edinen pek çok seyirlik oyun vardır (Duymaz- Şahin 2010: 173). İcracıların özellikle yakın ilişki içinde oldukları hayvanları taklit ederek, onların maketlerini yaparak kılığına girerek oynadıkları oyunlar sayesinde insan hayvan ilişkisini ve ortaya çıkan durumları oyun yoluyla geleceğe aktardıkları ve böylece geleneği sürdürdükleri görülmektedir. Konargöçer toplumların yerleşik hayata geçmesiyle köy seyirlik oyunlarına konu olan develer, taşımacılık işlevlerini kaybetmiş dahi olsalar bu oyunlar sayesinde toplumun belleğinde aktarılacak geleneği farklı boyutta geleceğe taşıyıp sürdürmelerine böylece imkân tanımaktadır.

Köy seyirlik oyunları; hatırlamanın, geçmişin, toplumsal hafızanın parçasıdır. Konuyu zamansal düzlemde tanımlamak gerekirse; Aristoteles'e göre zaman, harekete bağlı olarak değişime göre ölçülebilen bir şeydir. Bu bir anlamda, geçmişteki algılar ve deneyimler tarafından oluşan bellekle ilgilidir. Aristoteles, "Hafızanın konusu geçmiştir" der. Bellek, geçmişe ait anıların hatırlanması ile ilgilidir. "Hatırlama" mneme ile anamnesis kavramlarıyla tanımlanmıştır. Paul Ricoeur'e göre, mneme ve anamnesis arasındaki farka dayanan belleğin iki türlü işleyişi tespit edilebilir. Mneme, aniden akla gelen, bir duygu (pathos) gibi edilgen bir şekilde belirerek ortaya çıkan bir anıya yönelik hatırlama; anamnesis ise, sahip olunan bir anının peşine düşülerek, etken bir şekilde hatırlama çabası (İlhan 2015: 1400) olarak tanımlanır. Hayvan benzetmecesine dayalı deve oyunları bir anlamda "anamnesis" kavramına karşılık gelir. İster bireysel bellek ister kollektif bellek bağlamında köy seyirlik oyunlarını değerlendirelim bu oyunların birey ve topluluk bazında hatırlama ve tekrarlama esasına dayalı sürekliliğe sahip oldukları söylenebilir. Söz konusu hatırlama ve süreklilik olduğunda ise farklı görüşler ortaya çıkmaktadır.

Maurice Halbwachs, bireysel bellek kavramını aşmak için zamanın ve mekânın bir grup içinde birlikte yaşandığından, hatırlamanın da bir *"birlikte hatırlama"* olduğu ya da hatırlamak için *"tanıklar"* gerektiği yönündeki düşüncesi, bireyselliğin ölümlü belleğiyle örtüşmektedir. Çünkü ona göre, hatırlama bir grup içinde olmaya bağlı olarak, tanıklar sayesinde gerçekleşir. Grup dağıldığında ya da tanıklar öldüğünde, Halbwachs'ın kolektif belleği de bireysel belleğin ölümlüğünden nasibini almış olacaktır. Jan Assmann bu durumu şöyle eleştirmektedir; bireysel belleğin dayandığı geçmiş düşüncesinin kuramadığı bir *"gelenek"* fikri, kolektif bellekle kurulamayacaktır. Assmann, Kültürel Bellek kitabında, Halbwachs'ın kolektif bellek kuramından hareket etmesine rağmen grup içindeki yaşantılara dayanan hatıraların bir sonraki kuşağa aktarılmasını sağlayacak bir araç önermemiştir (Assmann 2001: 30-51; İlhan 2015: 1403). Ayinler, köy seyirlik oyunları, danslar bu aktarımın birer aracı olarak düşünülebilirler. Bu çalışmada deve oyunları tam da bu noktada geçmiş refere eden araçlar olarak düşünülmüştür.

Connerton'a (1999: 62) göre de Halbwachs, grubun yaşlı üyelerinin genç üyelere aktarılmasıyla ilgili yeterli bir temel oluşturmamıştır. Kendi verdiği örneğe bakılırsa, nineler ve dedeler, *"kendi anılarını bölük pörçük ve sanki o sırada içinde buldukları ailenin yaşamında verilen aralarda torunlarına iletirler."* Grup içinde kalan bireylerin karşılıklı oldukları durumlarda gerçekleşen hatırlamayla, anılar bireyler arası iletişimle aktarılır. Geçmişle ilgili imgeler, var olan toplumsal düzeni meşrulaştırır ancak taşınır sürdürülmesi için yeterli değildir. Geçmişin imgeleri veya hatırlanan deneyimleri *"törenselle"* denilebilecek bir *"performans"* ile sonraki kuşaklara taşınır ancak Connerton'a göre hatırlama, bireysel olmaktan çok kültürel bir etkinlik olarak kabul edildiğinde, *"görme"* odaklı bir eğilimle gerçekleştiği varsayılır (İlhan 2015: 1403-1404). Connerton (1999: 13) bu durumu *"Toplumlar Nasıl Anımsar"* adlı kitabında şöyle açıklar: *"Toplumsal bellek diye bir şey varsa, anma töreni niteliği taşıyan etkinliklerde bulunabileceğini göstereceğim; ancak anma törenleri uygulamısal (performatif) olmaları durumunda anma niteliği gösterir ve uygulamısal, alışkanlık edinme kavramı olmadan düşünülemez der."* (Connerton 1999: 60). Böylece geçmiş, anımsanan törenselle nitelikli ritüellerle hafızada yer almaktadır. Köy seyirlik oyunları da bu ayinlerin bir parçası olarak günümüze kadar gelmiştir. *"Belleğin toplumsal yoldan kuruluşu olarak tanımladığı toplumsal belleği, bireylerin anılarını belleklerinde bir yerlere yerleştirerek toplumsal bir grubun üyesi olarak tanımlar"* (Connerton 1999: 60).

Sözlü kültürün hâkim olduğu topluluklarda kültürel bellek, metinlerden ziyade danslar, oyunlar, gelenekler, geleneksel giysiler ile zaman içinde süreklilik kazanır. Kültürel belleğe ait tüm üretimler ve ritüeller insan belleğinde saklanır ve sözel yolla döngüsellik sağlanır. Ritüel bir sunuş, tiyatral bir gösteri olan deve oyunları tüm ritüellerde olduğu gibi *"tekrarlama"* ve *"canlandırma"* işlevlerini içerir. Hayvan benzetmelerinden deve oyunları sayesinde topluluk geçmişle bağını kurar, grup kimliğine referans yapar. Daha önce bu işlemde geçmiş olanlar ya da bu bilince sahip durumdakiler ise hatırlama figürleri aracılığıyla bunları belleklerinde canlandırarak kimliklerini pekiştirir. Deve oyunu yoluyla kimliğin pekiştirilmesi gündelik, sıradan bir olay değildir, ritüelistik bir olgudur ve bu durum ritüelistik iletişimin nesnesini, aracını oluşturur (Temur 2011: 59-62).

2. Oyun-Köy Seyirlik Oyunları

Oyunu kültürel bir olgu olarak ele alan Huizinga (2006: 14); “kültürün morfolojisine uygulanan bilimsel düşünce araçlarıyla” oyunun ele alınması gerekliliğini vurgulamıştır. Oyunların temel işlevi arasında yer alan eğlenceler, toplumları geçmişten alıp geleceğe taşır. İnsanoğlu oynarken ve bu etkinliğin neticesinde eğlenirken “geçmişini yaşatma, bugünü çözümleme, anlama ve geleceği kurgulanma olanağı elde ederler, ya da bu amaçlarını gerçekleştirmek için eğlenceler düzenler.” (Özdemir 2005: 57). Köy seyirlikleri de bu oyunların parçasıdır.

Doğanın düzenli değişimiyle yaratılan mitlerin yer aldığı tören ve şenliklerle ilgili inanışları, çeşitli pratikleri yansıtmaları bakımından köy seyirlik oyunları önemlidir. Kırsal çevrelerde, köy seyirlik oyunlarının özellikle kış aylarında, düğünlerde, şenliklerde, dinî ve milli bayramlarda bolluk ve bereketi sağlamak ve eğlenmek amacıyla oynandığı bilinmektedir (Çıblak Çoskun 2018: 130). Geleneksel eğlence ve oyunlar gündelik hayatta yaşanan değişim ve dönüşümlerden etkilenmiştir. Bu durum sadece kentlerde değil kırsal bölgelerdeki eğlence hayatının da değişmesine zaman zaman unutulmasına sebep olmuştur. Köy seyirlik oyunları açısından değerlendirmek gerekirse tüm bu süreçten oyunların dramatik yapısının etkilendiğini söylemek mümkündür.

Anadolu Köy Seyirlik oyunlarında işlevler değişse de öz ve biçim farklılaşsa da seyirliklerin oynanma zamanında çok fazla değişiklik olmamıştır. Yeni yılda, bayramlarda, düğünlerde gelecek yılın sağlık, bolluk ve bereket içinde geçmesi amacıyla çeşitli ritüeller uygulanmaktadır. Özel günler, bayramlar, mevsim geçişleri ve hasat sonları gibi zamanlara dikkat edilmektedir (Özdinçer 2011: 3). Temelinde ayin ve ritüellerin olduğu ancak günümüzde bu özelliklerin yerini eğlencenin aldığı köy seyirlik oyunları özellikle bu dönemlerde oynanmaktadır.

Eğlence süresince ve sonunda psikolojik işlevin ön plana çıktığı dramatik kökenleri olan köy seyirlik oyunlarında, mizah unsuru dikkat çekicidir. Dramatize edilen oyunlardaki mizahi öğeler, konunun işlenişinde, oyuncuların abartılı hareketlerinde, taklit yeteneklerinde ve konuşmalarında oyunun komiği olarak kendini göstermektedir. Bunun yanı sıra kullanılan makyaj ve kostüm de komik bir görünüm yaratması dolayısıyla (Çıblak Çoskun 2018: 137) eğlendirmektedir. İcracıların oyunlardaki coşkulu halleri oyunu izleyenler tarafından da keyifle karşılanmaktadır. Köy seyirlik oyunları; izleyenlerin gülüp eğlenmelerini, psikolojik rahatlamalarını sağladığından toplumsal birlikteliği daha güçlü kılar. Yöre halkının kültürel kodlarının sürdürülebilirliğini sağlayan oyunlar, aynı zamanda geçmişin hafızasını canlı tutarak eğlendirmektedir.

3. Anadolu Dramatik Oyunları -Hayvan Benzetmeceleri

Dramatik oyunların kökenini geçmişte aramanın gerekliliğinden bahsedilmiştir. Tanrı Dionysos onuruna yapılan törenlerde Dionysos’un kutsal hayvanı olan teke kılığına girilerek şarkılar söylendiği bilinmektedir (Şener 2006: 16). Sanatın pek çok alanında insanın doğa ve insanın hayvanlarla ilişkisinden doğan ayinsel, sanatsal uygulamalar oyunların temelinde yatmaktadır. Doğa ile etkileşim içinde olan

insanoğlu bu gözlemlerini elbette sanatına da yansıtacaktır. “Eğer bir ressam, insan başına at boynu takmaya kalkarsa, çeşitli hayvanlardan aldığı parçaları bir araya getirir, üzerlerini tüylerle kaplarsa, üstü güzel bir kadın, altı çirkin bir balık biçiminde olursa, böyle bir manzara karşısında gülmek elde midir, dostlarım!” der. (Şener 2006: 63). Bu durumda hayvan benzetmecelerine dayalı köy seyirlik oyunlarında da karşılaşılır. Horatius, “şairlerin ve ressamların, istediklerini yapma özgürlükleri olduğunu kabul etmekle beraber, onların bu hakkı “evcil olanla yabani olarak yan yana getirecek, yılanlarla kuşları, kuzularla aslanları eş yapacak” biçimde aşırı olarak kullanmamalarını salık verir.” (Şener 2006: 63).

Hayvan benzetmecesine dayanan oyunların bazıları belirli bir konudan, olaylar dizisinden yoksun, sadece bir hayvan benzetmecesi iken bazıları da ana kahramanı hayvan olan bir olayı geliştirmektedir (And 2003: 221). Bu oyunlara kaynaklık eden mitolojik yapı da insanın doğa ile kurduğu ilişkinin bir sonucu olarak belli hayvan motiflerini kutsallaştırmıştır. Dolayısıyla oyunlarda hem vahşi yaşama dayalı hem de evcil hayvanlara ait birçok hayvan taklidi görebiliriz. Artvin’de kurt, tavuk; Bolu’da öküz; Çankırı’da eşek, leylek, Elazığ’da sivrisinek; Tokat’da arı; Karaman’da katır, Bursa’da, Çanakkale’de, Nevşehir’de develer (Özdinçer 2011: 34) taklit edilerek hayvan benzetmecesine dayalı köy seyirlik oyunları icra edilir. Özellikle kırsal alanlarda insanların doğayla olan ilişkisi düşünüldüğünde köy seyirlik oyunlarında neden hayvan motiflerinin öne çıktığı daha anlaşılır olmaktadır. Konargöçer yaşamda ve toprağa dayalı yaşam biçiminde hayvanlar ilk sırada yer almaktadır. Hayvan benzetmecesine dayalı çok sayıda oyunun olması bu nedenle açıklanabilir. Hayvan maketlerini yaparak hayvanların hareketlerini taklit etme esasına dayalı dramatik köy seyirlik oyunları, geleneğin aktarıcısı olarak toplumsal yapıda yer almaktadır. Bu oyunların çoğunun ritüel anlamları vardır. En yaygın olan hayvan benzetmecesine dayalı oyunlar ise deve oyunlarıdır.

Anadolu dramatik oyunları başlığı altında yer alan hayvan benzetmecelerinden devecilik kültürü bağlamında gelişen deve oyunları bu çalışmanın konusudur. Devecilik kültürüyle ilgili yapılan saha çalışmasının yanı sıra Anadolu halkının temas halinde olduğu, kutsiyet atfettiği gündelik hayatta yer verdiği deve oyunları literatür çalışmasıyla elde edilmiştir.

4. Devecilik Kültürü

Anadolu’nun pek çok yöresinden deve oyunlarına dair örnekler verilmeden önce develere ve devecilik kültürüne kısaca değinilecektir. Türk kültüründe önemli yere sahip olan deve ve etrafında gelişen devecilik, aynı zamanda bir yaşam biçimidir. Geçmişte işlevsel olarak özellikle Yörük kültürünün gündelik hayatında diğer hayvanlara görece daha fazla yer kaplayan deve, sevgisiyle, kutsanmışlığına olan inanç ile yer almaya devam etmektedir. Toplumsal hayattaki işlevi arabaların kullanımıyla azalmış olsa da deveye duyulan bağlılık ve sevgi, onu günümüze kadar korumuştur. Bu durum deve ile ilgili pek çok inanışı ve uygulamayı beraberinde getirmiştir (Uygun 2016: 411). Bahaeddin Ögel, Türk kültüründe deveyi; “halk ve devlet ile benzeşmiş bir hayvan olarak” (Ögel 2006: 540) tanımlamaktadır. Göktürkler çağında, çift hörgüçlü develerin, figürler halinde kaya ve duvar üzerine sıkça işlendiği (Sili 1997: 157) görülmektedir. Bazı Şamanist inançlarda savaş Tanrısı, İslamiyet’ten sonra

Karahanlılar'da ise deve bir unvan ongunudur. Yaşar Çoruhlu ise deveyi Türk mitolojisinde alplik simgesi olarak değerlendirir. Buğra denilen erkek develer kahramanlar tarafından töz olarak kabul edilir (Özkartal 2012: 70-71). Devlet ve halk yaşamında bu denli yer alan deve, sözlü ve yazılı edebiyat ürünlerinde sıklıkla yer almaktadır. Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğünde deveyi en az altmış kez kullanmış olması Türkler arasında devenin önemine işaret etmektedir (Roux 2012: 64). Dede Korkut boylarında Bayındır Han bir boğa ile deveyi güreştirir. Boğa ve deve, güç, kuvvet ve kudret simgesi olarak hikâyede yer almıştır. Kanturalı boyunda da benzer durum yaşanmaktadır. Kanturalı'nın Tırabuzan tekfürünün kızı Salcan Hatun'u almak için önce boğa, sonra aslan, üçüncü olarak da deve ile savaşması Alp tipinin (Özkartal 2012: 70) gücünün kuvvetinin göstergesidir.

Sözlü edebiyat ürünlerinden atasözlerinde de "deve" oldukça geniş bir yer tutmaktadır. Birkaç örnek vermek gerekirse; *"Deveyi yardan uçuran bir tutam ottur./Kiminin devesi, kiminin duası./ Derdi olmayan deveyi görmez./ Deve deveden geviş, gız gızdan nakış öğrenir./ Deve, deve yerine çöker./Yiğidi ar, deveyi zelber öldürür."* (Sili 1997: 158). Develerin ve deveciliğin gündelik hayata, yazılı ve sözlü edebiyata etkisi oyunlar, güreşler ve metinler sayesinde gözlenebilir.

Sadece ekonomik alanda değil sosyal alanda da yer alan (Abokor 1987: 31) develer, takvime bağlı ritüel olarak Türkiye'nin batısından güneyine kadar olan geniş bölgede, aralık ayından mart ayı sonuna kadar her pazar günü belirli yörelerde düzenlenen deve güreşi ritüelleriyle yaşatılmaktadır. *"Toplumsal yaşamın hiyerarşik karakterine, erkeklikle ilgili statülere, prestij yarışına ve değerler dünyasına gönderme yapıp, yaşamı 'sadece bir oyun' olarak kurduktan sonra 'bir oyundan daha fazlası' ile ilişkilenebilir."* (Uygur 2016: 414). Güney Marmara'dan Akdeniz'e kadar güreşler aracılığıyla yaşatılan devecilik kültürü diğer yörelerde köy seyirlik oyunları ile aktarılmakta ve hatırlanmaktadır. Geçmişle karşılaştırıldığında köy seyirlik oyunlarının zaman, mekân ve şartlara bağlı olarak azaldığı görülse de Anadolu'da deve oyunu oynanmaya devam etmektedir. Bu durum çoklu değişkenlerin köy hayatına etkisiyle açıklanabilir. Yapısal ve işlevsel değişime uğrayan köy seyirlik oyunları ve özellikle deve oyunları düğünlerde, bayram günlerinde, uzun kış gecelerinde, festivallerde icra edilmeye devam etmektedir.

Metin And "Oyun ve Büğü" adlı kitabında devenin Anadolu'daki yaygınlığının, toplum hayatına etkisi ve anlamı üzerinde araştırmaların devam ettirilmesi kanaatindeydi. Bu nedenle kitabında pek çok deve oyununa yer vermiştir. Çalışmasında Anadolu'nun hemen her şehrinden örnek vermiştir. Bu durum peygamber atı olarak bilinen devenin geçmişte fonksiyonel olarak taşımacılıkta kullanılması, anlam dünyasındaki ve gündelik hayattaki önemi ile açıklanabilir. Deve ile ilgili oyunlar, özellikle geçmişte devecilik kültürünün hâkim olduğu günümüzde ise bu etkinin azaldığı yörelerde sıklıkla oynanmaktadır denilebilir. Oyunlar ve devecilik kültürü arasında ters orantılı bir ilişki olduğu söylenebilir. Toplumsal hafıza, gelenekler, hatırlamanın yolunu oyunlar sayesinde bulmuştur. Fiziki olarak develer, o yörelerde azalsa dahi kültürel bellekte yaşatılmaktadır. Oyunlar da bu duruma aracılık etmektedir.

Göçebe toplumlarının deve kervanlarıyla yaptıkları yolculuk konargöçer yaşam biçimlerini yansıtmaktaydı. Çocukların da yetişkinlerin de oyunlarında deve taklitlerine, tasvirlerine, modellerine rastlanması geçmişin hafızasının oyunlar aracılığıyla hatırlanmasının kanıtıdır. Kökeni çok uzakta aramamıza gerek olmayan deve ile ilgili oyunlarda, gözlem, taklit ve gündelik hayatın bir parçası olan develerin bu oyunlara etkisi görülmektedir. Ahmet Kutsi Tecer makalesinde, “her oyunun bir yerin, bir köy veya kasabanın, daha doğrusu orada yaşayan insanların ürünü olduğunu belirterek, bağlam konusuna dikkat çekmiştir. Tecer, ayrıca âdet ve merasimlere bağlı oyunların (dans) genel olarak sosyal bir fonksiyona bağlı olduğunu ve toplumun yaşayış tarzına göre anlam kazandığını ve biçimlendiğini kaydeder” (Tecer 1960: 147’den aktaran: Özdemir 2006: 278).

5. Deve Oyunları

Deve oyunu, Geçmişten Geleceğe Yaşayan Kültür Mirasımız Türkiye Somut Olmayan Kültürel Miras Ulusal Envanteri adlı kitapta “2014 yılında gösteri sanatları alanında 01.0073 envanter numarası ile Türkiye Somut Olmayan Kültürel Miras Ulusal Envanterine dâhil edilerek kayıt altına alınmıştır.” (Atlı 2017: 22). Deve oyunları doğadaki değişime bağlı olarak belirli günlerde oynanan, hayvan benzetmelerine dayalı, müzikli ve danslı dramatik köy seyirlik oyunudur. Deve oyunu, hayatın yeniden canlanmasını yansıtan ölüp dirilme motifini barındırmaktadır. Bu yönleriyle özel dönemlerde yeni yıl, gün dönümü gibi törenlerde ritüel kökenli dramatik oyunlardan biri olarak; bunun yanında uzun geçen kış gecelerinde, düğünlerde, köy meydanlarında eğlenmek amacıyla sergilenmektedir (<https://aregem.ktb.gov.tr>).

Çalışmada devecilik kültürünü ele alan saha çalışmasıyla konu kültürel olarak değerlendirilirken oyunlarla ilgili literatür taraması sonucu elde edilen örnekler sayesinde de insan-hayvan ilişkisi sonucu kurulan bağın ve bu durumun küçükten büyüğe topluma etkisinin, geleneğin köy seyirlik oyunlarına etkisi deve oyunları özelinde örneklendirilmiştir. Yörük kültürünün dolayısıyla konargöçer yaşamın izleri deve oyunlarında görülmektedir. Karaman-Taşkale’de, Yozgat’ın köylerinde, Kars, Ordu- Ünye’de, Niğde’de, Balıkesir’de, kısacası Türkiye’nin dört bir tarafından farklı araştırmacılar tarafından yapılan derlemeler sayesinde deve oyunları literatüre geçirilmiştir.

5.1. Deve oyunu

Hayvan benzetmesine dayalı köy seyirliklerde özellikle deve maketi yapılarak oynanır. Karaman’a bağlı Taşkale’de oynanan deve oyununda, deve maketinin yapılışı kısaca şöyle anlatılır: Bir merdiven alınır, dört kişi ucundan merdiven sırtlanır, merdivenin üzerine bir arı kovana geçirilir, bir deve başı eğri bir ağaca takılır, bu gövdeye bağlanır, üzerine bir örtü atılır, arkaya bir kuyruk takılır, göz yerine ayna, boynuna çan konur, iskelet kafanın ağzını oynatacak bir düzen de yapılır; önde deveci bir merkebin üzerindeyken yularını çeker, birden deve ölür, devecibaşı bir ağıt söyler. Bu sahne karşısında seyirciler duygulanıp onlar da eşlik etmeye başlarlar. Bir süre sonra deveci devenin sırtına sopayı vurunca deve canlanır, halka saldırır, böylece ortam neşelenir (And 2007: 222). Anadolu’nun dramatik oyunlarında “ölüp diriltme” başlığı da yer almaktadır. Ölüp dirilme motifi mitik kökenlere dayanmaktadır. Sözlü

anlatı geleneğinde özellikle Türk destanlarından efsane ve masallarına kadar hemen tüm anlatılarda bu motifi görmek mümkündür. Bu motifin yer aldığı oyunlar ayinsel özelliklerini kaybetmiş olsa da eğlendirme işlevi sayesinde sürekliliğini sağlamaktadır.

5.2.Deve oyunu

Karadeniz yöresinden derlenen oyun üç kişi ile oynanmaktadır. Öncelikle deve şekline getirilen büyük bir çul hazırlanır içine iki kişi geçer. Diğer bir kişi de deveyi gezdirir. İnsanları deveye bindirmeye çalışılır ve bu esnada şakalar yapılır (Kılıç 2018: 272-273). Böylece oyunun mizahi ve eğlenceli yönü ortaya çıkar. Oyunu oynayanlar, izleyenler hep birlikte gülüp eğlenirler. Devenin taklit edilmesi, deve postuna girerek eğlenmek, şakalaşmak oyunun amaçları arasındadır.

5.3.Deve botlatması/ bortlatması

Oyun, Toroslarda yaşayan konargöçerlerin, göçlerini, develerin yavrulamasını, bu olayın obada yarattığı sevinci anlatır. Konargöçer yaşam tarzının vazgeçilmez unsuru konumundaki deve ve onun yavrulaması, bu olayın oba halkı üzerinde yarattığı mutluluk mizahi yolla anlatılmaktadır (Çıblak Çoskun 2018: 132). Hayvan benzetmecesine dayalı deve botlatması mizah unsurları olan seyirlik bir oyundur. Geçmiş dönemlerdeki insan doğa ilişkisi göz önüne alınacak olursa özellikle bereket, kutsama amacıyla bu oyunların oynandığı anlaşılmaktadır. Ritüel kökenli bu oyunların, zaman içinde dini olan mahiyetini yitirdiği, eğlencenin ana unsur olduğu görülmektedir.

5.4.Deve kurdu

Oyuncular ikiye ayrılırlar. Birinci grup deveyi oluşturacak ekiptir. İkinci grup ise kurt olmaktadır. Deveyi oluşturan kişiler arka arkaya dizilirler. Herkes bir önündekinin elbisesinden tutar. Böylece bir kervan düzölmüş olur. Deve kervanının da bir bekçisi olur. Bekçide tura bulunmaktadır. Kurt sürüsünü oluşturan diğer grubun amacı ise deve kervanından deve çalarak kervanı devesiz bırakmaktır. Kurt rolündekiler doğadaki gibi uluma sesi çıkartırlar. Kurt grubu deve kervanından bir oyuncuyu almaya çalıştıkça bekçi tura ile onları dövmektedir. Bu sırada tura ile vurduğu kişinin ismini söyler. Böylece o kişinin deve kervanından aldığı oyuncu olsa bile vurulduğu için almış kabul edilmez. Ama ebe tarafından turalanmayan kişi, develerden birisini çalarsa o kişi oyundan çıkar. Tura yiyen kurdun oyuna devam etme hakkı vardır. Tüm develeri almayı başaran kurtlar, oyunun sonunda kervan bekçisinin üzerine atlarlar ve böylece oyunu kazanmış olurlar. Kurt grubu ile deve kervanını oluşturan grup yer değiştirerek oyuna yeniden başlarlar. Oyun, bıkana kadar bu şekilde devam etmektedir (Büyüksahin 2018: 288). Yörük kültürünün vazgeçilmezi kervanlardan esinlenerek oynanan bu oyunda kurt ve devenin taklitleri yapılır. Oyuncular ortak dünyadan farklılıklarını kılık değiştirerek ya da başka yollarla (Smith 1999: 65-66) vurgulamaktadırlar.

5.5.Deve oyunu

Yozgat'ın çoğu köylerinde rastlanan deveci oyununda iki kişi bir deve yaparlar. Öndeki deve başına bir deve başı geçirir, arkadaki eğilir, üzerlerine bir çarşaf örterler. Bununla halkı eğlendirirler (And 2007: 222). Yozgat yöresinde oynanan bu köy seyirlik

oyununda develerin taklit esasına dayalı manzum ezgili özelliklerin ön plana çıktığı anlaşılmaktadır.

5.6.Deve oyunu

Kars'ta deve oyununda deve başı, ağaçtan, ağzı açılır kapanır biçimde hazırlanır; diş yerine çiviler, göz yerine yuvarlak cep aynaları takılır; iki kişi sırtlanır, üzerlerine bir kilim atılır, boynuna irice ziller takılır. Deve kız evinde konukların içine getirilir, deve hacca gidecektir, deve hacı adayı arar. Kayınbaba hacca gitmek üzere deveye bindirilir. Biraz dolaşır, deve herkesi ısırma çalışır. Sonunda bahşış verilir (And 2007: 222). Yöre halkı hazırlanan deve maketi aracılığıyla gülüp eğlenir. Böylece oyunların eğlenme-eğlendirme işleviyle toplumsal rahatlama sağlanmış olur.

5.7.Deve oyunu

Oyun, deve yapımıyla başlar. Biri önde, biri arkada iki adamın omuzlarına araba tarları² konular, üzerine bir kilim örtülür. Uzun bir ağaç parçasına deriden veya posttan deve boynu yapılır. Öndeki adam bu boynu tutar. Deve tamamlandıktan sonra Alvar'ın içinde yürümeye başlar. Devenin önünde bir adam yürür. Devenin sahibi devenin önünde yürüyerek isteyenleri para karşılığı deveye bindirir. Sokak sokak dolaşarak, kapı önlerinde duran deveye erkekler ve çocuklar bindirilir. Binmek isteyen olunca deveci deveye arkadan vurarak, "deve yık" der. Deve yere çöker. Sonra deveci tekrar vurarak "deve kalk" der. Deveden inen gönlünden ne koparsa deveciye verir. Deveyi taşıyana eziyet olsun diye, deveye iki kişi bindirildiği de olur. Bu durumda deve yük ağır diyerek çöktüğü yerden kalkmak istemez; ancak deveci sopasıyla deveye vurarak ayağa kaldırır. Deve bu şekilde beldeyi dolaşırken davul ve zurna da ona eşlik eder (Çatal 2008: 75). Bu oyunda da gerçek deveye yaptırılan her şey deve kılığına giren kişilere yaptırılır. Devenin çökmesi, kalkması, gezdirilmesi, yıkılması oyunun hareketleri arasında yer almaktadır. Ayrıca deveci de oyuncular arasındadır. Gelenegin etkisinin izleri deve oyununda görülmektedir. Havut hayrından³ sonra veya güreşlerden önce develerin davullar eşliğinde gezdirilmesi gibi ritüel uygulamalarına rastlanmaktadır. Gerçek hayatta yapılan uygulamalar taklit esasıyla oyuna aktarılmıştır.

5.8.Deve oyunu

Deve oyunu için öncelikle bir deve maketi hazırlanır. Deve maketi için tahta, bez, çul, hayvan kemikleri kullanılır. Deve maketi, tahta merdivene benzer bir iskeletin üzerinden eğri çıtaların geçirilmesiyle oluşturulur. Bu maketin üzerine çul, kıldan örtü ya da deve rengini veren herhangi bir malzeme örtülür. Daha sonra deve kafası yapmak için ölmüş olan bir hayvanın kafatası alınır ve uzunca bir sopanın ucuna geçirilir. Çenesinin altından bir ip yardımıyla bu kafatası gövdeye monte edilir ve çenesinin altındaki ip devenin içine girecek olan öndeki kişiye uzatılır ki bu şekilde devenin ağzını oynatabilsin (Durmaz 2016: 89).

² Eskiden kağınların kenarına takılan uzun düz tahtaya tar denirmiş.

³ Yük taşımacılığında güreşlere evrilen süreçte deve semeri olan havutun deveye giydirilmesi yani havutlama ve akabinde gerçekleştirilen havut hayrı devecilik kültürünün ritüel uygulamalarına sahne olan aşamasıdır. Devecilik kültürünün hâkim olduğu yerleşim yerlerinde havut giydirme işlemine "havutlama" ve ardından yapılan ritüele ise "havut hayrı" adı verilmektedir (Uygur; Koyuncu Okca 2019:214-216).

Oyunun oynanışı ise genel olarak şöyledir: Devenin içerisine iki kişi girer. Bunlar deveyi hareket ettirmek ve koşturmakla görevlidirler. Devenin başında bir de deveci olur bu da devenin hareketlerini yönetmekle yükümlüdür. Elindeki mendille ya da sopayla devenin hareketlerini gösterir ve devenin önünden koşturur. Deve, köy odasından ya da köyün herhangi bir yerinden oyunun oynanacağı meydana getirilir ve koşturulmaya başlanır. Deve bu koşturmaya sırasında köyün sokaklarını, evlerini dolaşır. Halkın arasına dalar ve onları korkutur, kovalar. Daha sonra tekrar oyun oynanan köy meydanına gelir. Bu gezinti sırasında yöre halkından bahşiş toplar. Bu paralar oyuncular tarafından paylaşılır. Oyunun sonuna doğru deve yorulur ve yere yatar. Deveci devesinin hastalandığını ve ölmek üzere olduğunu söyler. İnsanlardan yardım ister. Deveyi tekrar hayata döndürmek için halkın arasından bir hoca bulunur ve bu deveye okuyup üfler bu sayede deve tekrar ayaklanır bir süre daha koşturduktan sonra deve oyunu sona erer. Deve oyununun oynanma zamanı yerleşim yerine göre değişse de genel olarak Kurban bayramının ikinci ya da üçüncü günü ve bazen de düğünlerdir (Durmaz 2012: 69-70). Bu oyunda sadece deve değil devecilik kültürünün önemli aktörlerinden devecilere de yer verilmektedir. Oyunda devenin hastalanması ve okunarak tekrar ayağa kalkması, seyirlik oyunlarda sıklıkla karşılaştığımız ölüp-dirilme motifini karşılamaktadır. Balıkesir’de oynanan deve oyunlarında dikkat çekici bir motif olan ölüp-dirilme, Şamanlığa geçiş törenlerinde ve Türk destanlarında da karşımıza çıkar. Temizlenme, arınma, yeni bir hayata başlama, güçlenme, sırlara vakıf olma, bolluk, bereket ve dirilik gibi çeşitli amaçlar için kullanılan ölüp-dirilme, günümüzde büyük oranda köy seyirlik oyunlarında yaşamaya devam etmektedir. Sadece bu motif bile seyirlik oyunların kökeni konusunda önemli ipuçları vermektedir (Duymaz - Şahin 2010: 179).

Sonuç

Deve güreşlerinin ve oyunlarının devecilik kültürü ile ilişkilendirildiği bu çalışmada devecilik; Güney Marmara’dan Akdeniz’e kadar güreşler yoluyla varlığını sürdürmektedir. Karadeniz’den İç Anadolu’ya, Doğu Anadolu’ya kadar olan bölgelerde ise devecilik yapılmamasına, güreş düzenlenmemesine rağmen bu bölgelerde yaşayan toplumların hafızasında, kültürel belleğinde yer eden gelenekleri köy seyirlik oyunları aracılığıyla geleceğe taşınmaktadır. Çalışmada dikkat çekici olan durum günümüzde develerin sayıca azalmasına rağmen devecilik ve etrafında gelişen kültürün sadece güreşler yoluyla değil, hayvan benzetmecesine dayalı deve oyunları aracılığıyla da aktararak kültürel belleğin bir parçası olmayı sürdürdüğüne gözlenebilmesidir.

Saha çalışmasının yapıldığı bölgelerde devecilik kültürünün güreşler aracılığıyla sürdürüldüğü bilinmektedir. Literatür taraması sonucu elde edilen hayvan benzetmecesine dayalı deve oyunlarının ise Anadolu’nun hemen her bölgesinde bulunduğu ve oynandığı çalışmada tespit edilmiştir. Çalışmada devecilik kültürünün Anadolu’nun dramatik oyunlarından hayvan benzetmecesine dayalı deve oyunları aracılığıyla toplumsal hafızada hatırlanması ve sürdürülmesi üzerine değerlendirmelerde bulunulmuştur. Sözlü edebiyatın bir parçası olan oyunların, aynı zamanda kültürün taşıyıcısı rolünü üstlendiği tespit edilmiştir. Hayvan

benzetmelerinden deve oyunları aracılığıyla devecilik kültürünün etkileri, yaşatıldığı toplumu ve toplumun kültürel belleğini beslemektedir. Bu durumda toplumsal işleve sahip oyunların korunması, kayıt altına alınması için kültür politikaları oluşturulmasının gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

Summary

Introduction

Camel breeding as cultural groove has been passed on for centuries. However, this study will also make an assessment whether the culture of camel breeding is still applicable and sustained in collective memory of society through camel plays based on animal imitations among other dramatic plays in Anatolia. These plays which are a part of oral literature are also a conveyer of culture.

Theatrical village plays are a literary genre of folk literature. The contribution and functionality of theatrical village plays on social structure is important. Thanks to these dramatic plays in Anatolia with ritualistic roots, experiences from the past educated a society while also entertaining them. The way of understanding a society has a lot to do with understanding and assessing the culture consisting of beliefs, rituals, plays, forms of entertainment, traditions and values that bind society together. The plays, a part of the culture, are also a reflection of society on a small scale.

Method

The study is based on literature scanning and onsite surveys conducted in the form of participant observations. The data regarding the culture of camel breeding has been derived from onsite surveys conducted between the years of 2015 and 2019. While the subject has been assessed in terms of culture with onsite surveys dealing with the culture of camel breeding, thanks to the examples derived as a result of literature scanning in relation to the plays, the reflections of the connections established between people and animals as a result of mutual relation on the plays are also exemplified.

The study using methods and techniques of ethnology adopts a functionalist approach. Introduction includes general explanations for the study. It is split up under 5 main topics which are Ritual and Plays, Plays and Theatrical Village Plays, Anatolian Dramatic Plays; Animal Imitations, Culture of Camel Breeding and Camel Plays; and then camel plays from various regions are exemplified under 8 subsidiary topics. In conclusion part, significance of the study is discussed.

Discussion and Conclusions

Theatrical village plays and especially the camel plays, despite structural and functional changes, are still performed during weddings, festivals, long winter nights and some other occasions. The influence of traditions on these plays based on animal imitation and other plays have been exemplified specific to camel plays. The traces of Yoruq and nomad lifestyle are observed in camel plays. A cultural make up analysis was made with the examples of camel plays from four corners of Turkey such as Taskale Karaman, villages in Yozgat, Kars, Unye Ordu, Nigde and Balikesir.

Passing down the traditions in natural ways, conveying active culture reveal the functional aspects of plays. The psychological effect of plays on people and the society

reveal the traditional and functional aspects of the subject.

Changes and transformations experienced within daily lifestyles are observed in theatrical village plays as well as in every area of life. "Entertainment" focused approach has replaced the religious and ritualistic functions underlying the emergence of theatrical village plays. The argument that functions underlying the rituals and theatrical village plays still exist in "the subconscious" and "the desire to go back to this function" reveals the significance of theatrical village plays.

Camel plays are registered having been included in National Intangible Cultural Heritage Inventory of Turkey with the inventory number 01.0073 in the area visual art forms in 2014. Camel plays are dramatic theatrical village plays with music and dances, based on animal imitations, performed on special occasions depending on changes in nature. Camel plays include resurrection motives reflecting the dying and birth of livings. With these aspects, they are performed as dramatic plays based on rituals during ceremonies such as the new years and solstices, and for entertainment purposes during long winter nights, at weddings and in village squares.

This situation can be explained with the fact the significance of camels in daily life and semantic world, being known as horse of the prophet, and for their use in transportation functionally in the past. It can be said that plays related to camels had and have often been performed in regions where camel breeding culture prevailed and regions where nowadays this influence decreased. It can be argued that one of the objectives of this study is to reveal the inverse correlation between plays and camel breeding. Collective memory finds a way to remember traditions thanks to plays; even if camels decrease in a region in numbers, they still live in cultural memory. Theatrical village plays are a means of this.

KAYNAKÇA

- ABOKOR, Axmed Cali (1987), *The Camel in Somali Oral Tradations*, (Translations: Axmed Arten Xange), Somali Academy of Sciences and Arts in Cooperation with Scan dinivian Institute of African Studies, Uppsala, Motola, Grafiska, ISBN: 91-7106-269-6.
- AND, Metin (2007), *Oyun ve Bügü, Türk Kültüründe Oyun Kavramı*, İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- ARTUN, Erman (2006), *Anonim Türk Halk Edebiyatı Nesri*, İstanbul: Kitabevi Yay.
- ASSMANN, Jan (2001), *Kültürel Bellek: Eski Yüksek Kültürlerde Yazı Hatırlama ve Politik Kimlik*, (Çev. A.Tekin), İstanbul: Ayrıntı Yay.
- ATLI, Sagıp (2017), "Köy seyirlik oyunlarından "deve oyunu" üzerine bir değerlendirme ve Balıkesir-Pamukçu deve oyunu", *Journal of Turkish Language and Literature* Volume: 3, Issue: 2, Spring: 16-40.
- BORATAV, Pertev Naili (1988), *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*, İstanbul: Gerçek Yay.
- BÜYÜKŞAHİN, Ferhat (2018), "Kaybolan Çocuk Oyunlarının Kültür ve Çevre Bağlamında İncelenmesi: Sarıkeçili Yörük Örneği", *Examination of Disappeared Children's Games in Culture and Environment Context: Sarıkeçili Yörük Example*, *Journal of Human Sciences*, 15(2): 881-892.
- CAİLLOIS, Roger (2001), *Man, Play and Games*, Chicago: University of Illinois press.
- CONNERTON, Paul (1999), *Toplumlar Nasıl Anımsar*, İstanbul: Ayrıntı Yay.
- ÇATAL, Serap (2008), *Alvar Monografisi*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ÇIBLAK-ÇOŞKUN, Nilgün (2018), "Mersin ili köy seyirlik oyunlarında deve botlatması ve Âşuk-Mâşuk oyunu", *Karadeniz*, 39, ss: 129-140.
- DURMAZ, Uğur (2012), *Balıkesir Köy Seyirlik Oyunları Üzerine Bir İnceleme*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- DURMAZ, Uğur (2016), "Amaçları Bakımından Balıkesir Deve Oyununda Yer Alan Ölüp Dirilme Motifi ve Kurban Ritüelinin Benzerliği", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:19, Sayı: 36: 80-93.
- DUYMAZ, Ali; ŞAHİN, Halil İbrahim (2010), "Balıkesir ve Çevresinde Hayvan Benzetmesine Bağlı Köy Seyirlik Oyunları", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C 13, S 23: 171-185.
- Geçmişten Geleceğe Yaşayan Kültür Mirasımız Türkiye Somut Olmayan Kültürel Miras Ulusal Envanteri <https://aregem.ktb.gov.tr> (Erişim tarihi: 25.02.2019).
- HUIZİNGA, John (2006), *Homo Ludens, Oyunun Toplumsal İşlevi Üzerine Bir Deneme*, (Çev: Mehmet Ali Kılıçbay), İstanbul: Ayrıntı Yay., 6.bs.
- İLHAN, Emir (2015), "Gelenek ve Hatırlama: Belleğin Kültürel Olarak Yeniden İnşası Üzerine Bir Tartışma", *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 10/8: 1395-1408.
- KARABAŞA, Solmaz (2009), *Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın Somut Olmayan Kültürel Miras Çalışmaları, Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması, Temel Belgeler: 97-112*, Ankara.
- KILIÇ, Samet (2018), *Bir Sakin Kent Folkloru: Perşembe*, Ankara: Merdiven Yay.
- KOÇAK, Aynur (2014), "Anadolu Köy Seyirlik Oyunlarında İnsanlık Serüveni: 'Ölü Oyunu' Örneği", *Folklor/Edebiyat*, C 20, S 79: 188-197.
- OKSAL, Aynur (2004), *Türkiye'de Çocuk Oyunları Araştırmaları, Kuşaklararası Oyun: Yetişkin ve Çocuk Kültürü Arasında Bir Köprü*, No: 12, (hzl. Prof. Dr. Bekir Onur, Neslihan Güney), Ankara: Çocuk Kültürü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yay.
- ÖGEL, Bahattin (2006), *Türk Mitolojisi II (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- ÖZDEMİR, Nebi (2005), *Cumhuriyet Dönemi Türk Eğlence Kültürü*, Ankara: Akçağ Yay.
- ÖZDEMİR, Nebi (2006), *Türk Çocuk Oyunları I-II*, I. Baskı, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ÖZDİNÇER, Ferruh (2011), *Anadolu Köy Seyirlik Oyunlarının Gösteri Danslarına Dönüştürülmesinde Yöntem Önerisi ve Bir Uygulama Örneği*, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Sahne Sanatları Anabilim Dalı, (Basılmamış Doktora Tezi).
- ÖZKARTAL, Mehmet (2012), "Türk Destanlarında Hayvan Sembolizmine Genel Bir Bakış (Dede Korkut Kitabı'ndan Örnekler)", *Millî Folklor*, S 94: 58-71.
- ROUX, Jean-Paul, (2012), *Eski Türk Mitolojisi*, Ankara: BilgeSu Yay., 2.bs.

- SİLİ, Timur (1997), "Atayurt'tan Anayurda Deve Folkloru", *Bilig-4*: 156-160.
- SMİTH, Brian Sutton (1999), *Methods in Children's Folklore. Children's Folklore Book*, (Editor(s): Brian Sutton-Smith, Jay Mechling, Thomas W. Johnson, Felicia R. McMahon) Published by: University Press of Colorado, Utah State University Press. (1999) Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/j.ctt46nskz>. (Erişim tarihi: 22.02.2019).
- ŞARMAN, Sennur (2015), *Seferihisar Geleneksel Çocuk Oyunları ve Oyuncakları Üzerine Bir İnceleme*, İzmir: Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ŞENER, Sevda. (2006), *Dünden Bugüne Tiyatro Düşüncesi*, Ankara: Dost Yay.
- TEMUR, Nezir (2011), "Kültürel Bellek Bağlamında Deve Oyunu", *Milli Folklor*, S 90: 54-61.
- UYGUR, H.Kübra; KOYUNCU-OKCA, Ayşegül (2019), "Devecilik Kültüründe Havut Hayrının Ritüelistik Uygulamaları", *Mukaddime*, 10(1): 213-231 DOI: 110.19059/mukaddime.535262, ss:213-231.

**GÖÇMEN FOLKLORU BAĞLAMINDA BAŞHÜYÜK'E (KONYA)
YERLEŞEN KARAÇAY-MALKAR TÜRKLERİ ÜZERİNE BİR
DEĞERLENDİRME***
**AN EVALUATION IN THE CONTEX OF MIGRANT FOLKLORE ON
KARACHAY-MALKAR TURKS WHO SETTLED DOWN IN
BAŞHÜYÜK (KONYA)**

Nilgün AYDIN**

Öz

Tarih, pek çok milletin savaş, siyasi ve ekonomik durumlar, sürgün, doğal afetler gibi sebepler sonucunda gerçekleşen göçüne tanıklık etmiştir. Bazı toplumlar, kendi istekleri ile göç ederken; bazıları ise, göç etmek zorunda bırakılmışlardır. Göç etmek zorunda kalan toplumlardan biri de Karacay-Malkar Türkleridir.

Makalede, Kuzey Kafkasya'da Elbruz (Mingi Tav) Dağı etrafında yaşayan ve 1905 yılında buradan göç ederek Konya'nın Sarayönü ilçesine bağlı Başhüyük Kasabası'na yerleşen Karacay-Malkar Türklerinin göç serüveninin tarihsel arka planı ile Başhüyük'e yerleşmeleri hakkında bilgi verildikten sonra burada oluşturdukları kültürel ortam göçmen folkloru bağlamında ele alınmış ve geçiş dönemleri ile ilgili uygulamalar üzerinden bazı değerlendirmeler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Göç, göçmen folkloru, Karacay-Malkar Türkleri, Konya, Başhüyük

Abstract

History has witnessed many surges in migration due to war, excile, political or economic conditions or natural disasters. While some people choose to migrate, some others have been forced to do so, an example of which has been Karacay-Malkar Turks.

In this article, after giving information about the historical background of the migration adventure of the Karachay-Malkar Turks living around the Mountain Elbrus (Mingi Tav) in the Northern Caucasus who migrated from here in 1905 to settling in the town of Bashuyuk in Sarayonu county of Konya. In this context of immigrant folklore, the cultural environment they created here was given and some assesments were done through the practises related to transitional periods of life.

Keywords

Migration, migrant folklore, Karachay-Malkar Turks, Konya, Başhüyük

* Bu makale, *Avrasya Halklarının Tarihi-Kültürel Mirası Forumu* çerçevesinde Rusya Bilimler Akademisi tarafından 23.11.2014-29.11.2014 tarihleri arasında Moskova'da düzenlenen *Uluslararası Karacay-Balkar Halkının Etnogenezi, Tarihi, Dil ve Kültürünün Oluşumu Sempozyumu'nda* sunulmuş, basılı olmayan bildiri metninin genişletilmiş şeklidir.

** Arş. Gör. Dr., Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Konya. e-posta: naydin@selcuk.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-4444-6461>

Gönderim Tarihi: 05.09.2019
Kabul Tarihi: 13.11.2019

GİRİŞ

En eski zamanlardan beri bilinen “göç” kavramı genel olarak “insan ve insan topluluklarının buldukları bölgelerden geçici veya sürekli olmak üzere başka bölgelere gitmeleri ve yerleşmeleri suretiyle meydana gelen ‘yer değiştirme hareketi’dir.” (Saydam 1997: 1). Bu yer değiştirme hareketi, gidilen yerin konumuna göre “iç” veya “dış”; kişi veya toplumun kendi arzu ve isteği dâhilinde olup olmama durumuna göre ise “serbest” veya “mecburi” göç olarak adlandırılır. Mecburi göç, “insanların buldukları bölgede yaşayabilmeleri için bulunması gereken asgari şartların ortadan kalkması hâlinde yapılan göç” (Saydam 1997: 1) türüdür.

Kendi arzusu dışında vatan bilinen coğrafyadan uzaklaşarak yeni yerlerin yurt edinilmesi durumu, birtakım sosyokültürel çatışmaların oluşumuna zemin hazırlar. Göç edilen bölge ile yerleşilen bölge arasındaki sosyokültürel yapı, coğrafi özellikler, hayat şartları gibi farklılaşan çeşitli etmenler, ilk etapta toplum bireyleri üzerinde yaşanacak ‘kültür şoku’na sebep olur. Bu ilk aşamadan sonra ise yeni girilen ortamı her yönüyle algılama ve anlamlandırma sürecinin akabinde bir de uyum ya da uyumsuzluk süreci ortaya çıkar. Göç eden topluluk beraberinde getirdiği kültürü yaşayıp yaşatmak ve belki de geldikleri yerdeki hayat şartlarını yakalamak isteyeceğinden ilk zamanlar yerli kültürle bu açılarından ‘çatışma ve gerilme’ olabilir. Yaşanan bu kültür şoku ve sonucunda bireyde veya toplumda oluşan boşluk durumundan ötürü göç eden birey veya toplum üyeleri kendi cemaatlerinin ya da kendine yakın kültüre sahip cemaatlerin yanında yaşamlarını sürdürürler (Emiroğlu-Aydın 2003: 537). Nitekim ülke genelinde kentlerdeki yerleşimlere bakıldığında, aynı bölgeden göç etmiş, aynı kültüre sahip insanların bir arada olma ve kültürlerini yaşatmak için kurdukları köy, ilçe ve il dernekleri bu temayülü açıklar mahiyettedir.

I. Göçmen Folkloru Kavramı, Karaçay-Malkar Türkleri ve Başhüyük

Girişte verilen bilgilerden hareketle göç, konu gereği “dış göç” ve “mecburi göç” odağında ele alınmış, dış göç sonucunda Başhüyük’e yerleşen Karaçay-Malkar Türklerinin taşıdıkları ‘folklorik metin’ ve ‘sözel tarih’ anlatıları şeklindeki unsurlar (Görkem 2006: 42) bu bağlamda değerlendirilmiştir.

Tahir Alangu’ya göre, göç eden kişilerin ilk anda yaşadıkları ‘çatışma ve gerilimler’, sonrasında onları ‘direnme ve kapanmaya’ iter. Yani göç edilen yerde yaşadıkları kültür şoku sonucunda bir anlamda kendi içlerine dönerek dışa kapalı bir ortam oluştururlar (1983: 238). Tüm bu süreçler düşünüldüğünde *göçmen folkloru*, göç eden unsurların yerleştikleri yerde, beraberlerinde getirdikleri sosyokültürel çevre, coğrafi şartlar gibi çeşitli etkenlere paralel değişim gösteren, yaşatmaya çalıştıkları kültürel unsurları kapsar. Bundan dolayı ‘folklorik metin’ ve ‘sözel tarih’ anlatılarının incelenmesi büyük önem arz etmektedir.

Göç edenlerin folklorik metinleri, “bu göç olayını yansıtan, eski yurtlarını özlemle tasvir eden türküler, eski yurt manzaralarını ve hayatını yücelten hikâyeler”den oluşmaktadır (Alangu 1983: 238). Başlangıçta daha yoğun olarak yaşayan bu türler, daha sonraki yıllarda kendi içinde uyum sürecini tamamladıktan sonra devam etmekle birlikte eskisi gibi etkin olamamaktadır. Zira bir göç sonucu gelen toplulukta birinci kuşakların duyduğu hissiyat, özlem, yaşanmışlık duygusu ve bunların sonucunda ortaya çıkan ürünlerin, beş altı kuşak sonra aynı yoğunlukta olmamasının veya icra bağlamlarının zayıflamış olmasının doğal bir durum olduğu düşünülmektedir. Çünkü burada artık iki katmanlı bir durum söz konusu

olmaktadır. Birincisi, göç eden bir kesimin olması ve uyum süreçleri; ikincisi ise, folklorun 'dinamik' yapısından ötürü tabiatı gereği bir değişim ve dönüşüm içinde olmasıdır. Bu açıdan göç eden kesim kendi ortamından kopup geldiği için hem kendine bir kültür ortamı oluşturmak ve kültürünü koruyup yaşatmak hem de bir şekilde bu değişim dönüşümden etkilenmek durumunda kalmaktadır.

Osmanlı döneminde Anadolu toprakları pek çok dış göçe kucak açmıştır. Kuzey Kafkasya'dan 1768-1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra başlayıp 1905 yılına kadar süren göçlerde Karaçay-Malkar Türkleri de gelmiştir (Özkan 2002: 185). "1905 yılının Kasım ayında Kafkasya'nın Karaçay, Bashan, Köndelen, Çegem bölgelerinden Osmanlı devleti topraklarına göçe zorlanan Karaçay-Malkar muhacirleri, at sırtında uzun bir yolculuktan sonra Karadeniz kıyısına gelirler. Burada gemilere doldurulan Karaçaylılar Osmanlı devleti ile Rusya arasındaki anlaşmaya göre İstanbul'a gönderilirler. Onları iyi karşılayan Sultan İkinci Abdülhamit Karaçaylıları İstanbul çevresine yerleştirmek ister ve şimdiki Bebek sırtlarında arazi gösterir. Ancak kendilerinden önce Osmanlı devletine göç etmiş olan Kafkas muhacirlerinin tavsiyelerini dinleyerek Karaçaylılar İstanbul çevresinde iskân edilmeyi istemezler. Bunun üzerine tren yoluyla Ankara ve Konya'ya gönderilirler" (Tavkul 2004: 47). Mecburi göç sonucu Osmanlı topraklarına gelen Karaçay-Malkar Türklerinin -ilki 1885-1886 yıllarında ikincisi 1906-1910 yılları arasında olmak üzere- yerleştirildikleri yerler şunlardır: ¹ Eskişehir'in Belpınar, Yakapınar (Ertuğrul), Gökçeyayla (Kilisa), Yazılıkaya, Akhisar; Tokat'ın Arpacıkaraçay, Çilehane; Afyon'un Doğlat [Malkarlar]; Kayseri'nin Eğrisöğüt; Sivas'ın Emirler [Malkarlar] köyleri; Yalova'nın Çiftlikköy ilçesi ve Konya'nın Başhüyük ve Ankara'nın Yağlıpınar mahalleleri (Tavkul 1989: 193).

Başhüyük Mahallesi, Konya'ya bağlı Sarayönü ilçesinin 7 km kuzeydoğusunda yer almaktadır. Başhüyük'ü kuran ve hâlen ikamet eden halkın tamamı, Kuzey Kafkasya'dan 1905 yılında göç eden Karaçay-Malkar² Türklerinden oluşmaktadır. Karaçay-Malkar Türkleri Kafkasya'da Çerkeslerle komşu olarak yaşadıklarından ve aralarında kültürel olarak yakınlık bulunduğundan ötürü halk arasında yanlış olarak Kafkasya'dan göç edenlere verilen ortak isimle, "Çerkes" diye tanınmışlardır. 1908 yılında Sultan II. Abdulhamid'in iskân politikası neticesinde Başhüyük'e yerleşen bu halk, bir asırdan fazladır burada yaşamaktadır. Sultan II. Abdülhamid'in emri ve yardımlarıyla kurulduğu için *Ümran-ı Hamidiye* adını alan köye 1905 yılında 450 hane Karaçaylı yerleştirilmiştir. Cumhuriyetin ilanından sonra, yakınlarda bulunan bir höyüğün verdiği ilhamla, devlet yetkilileri tarafından bu köyün adı *Başhüyük* olarak değiştirilmiştir (Tavkul 2004: 47).

II. Göç, Sözel Tarih ve Folklorik Metin Ekseninde Başhüyük

"Sözel tarih, her ne kadar kişisel yaşam öykülerinin belgelenmesi olarak algılsa da folklor paradigmasında kolektif bilincin ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Göçler, iskân, tarihi olaylar vs. daha çok sözlü tarihin kapsamına alınmıştır." (Bayat 2009: 85-93). Çünkü "Toplumun hayatında yaşanmış ortak veya bireysel olaylar, bu olaylarda yaşananlar, kimi insanların başından geçenlerin tespiti, yaşanan çatışmaların arkada bıraktığı akisler, bunlara tanık olmuş sözel ortam anlatıcıları tarafından anlatılır ve birer belgeye dönüştürülür ise, o toplumun veya bireyin tarihi yazılırken yazılı belgelerin anlaşılmasında ve açıklanmasında önemli kaynak görevi görürler" (Yıldırım 2004: 141). "Buradan hareketle Başhüyük'e nasıl yerleşildiği ile ilgili de yukarıda verilen tarihi bilginin yanı sıra Başhüyük'te derlenmiş bir rivayet şöyledir:

¹ 1943 yılındaki sürgünde gelen Karaçay-Malkar Türklerinden de bu yerlere gelerek yerleşenler olmuştur. Başhüyük'e 1950 yılında sekiz Malkar ailesinin geldiği bilinmektedir (KK4).

² Başhüyük'te yaşayan Malkar Türkleri sayıca çok az olmakla birlikte, burada yaşayanlar aralarında bir ayrım olmadığını vurgulamak için Karaçay-Malkar olarak anılmak istediklerini belirtmiş, derneklerinin adının da bu doğrultuda belirlendiğini aktarmışlardır (KK2, KK6).

“Karaçaylar İstanbul'a indiğinde II. Abdülhamid vezirini göndermiş bir bak diye. Vezir gitmiş. Bizimkiler Şam'a gitmek istiyoruz demişler. Orası kutsal topraklar diye... Sonra çok iyi insanlar, temiz, medeni, görgülü diye rapor gelince; dağdan gelen adamlar çölde yaşayamaz diye bunlara İstanbul ve çevresinde yerler göstermişler. Bizimkiler kabul etmemiş, akıllarında illa Şam'a gitmek var, ikna edilememişler bir türlü. Tren'e binip yola çıkmışlar. Tabii Konya'ya da haber göndermiş padişah, tren durmuş Konya valisi bunları bir şekilde kandırıp trenden indirmiş ve şimdiki Arablar Mahallesi'nde hanlara yerleştirmişler. Aradan bir süre geçince bizimkiler artık gidemeyeceklerini anlamış ve atlarla yerleşecek yer aramaya çıkmışlar. Şimdiki Başhüyük mevkiinde gelev otu diye bir ot bulmuşlar ve bu otun verimli topraklarda olacağını düşünerek buraya köy kurmaya karar vermişler. Bu durumu da bildirince Saray'dan mimarlar geliyor Başhüyük'ü kuruyorlar” (KK6).

Sözel tarih metinleri elbette tarih metni gibi kabul görmez.³ Fakat bu metinler sözlü gelenek ile yayılıp kuşaktan kuşağa geçtiğinden artık geçmişte yaşananlara tanıklık etmiş bir toplumun bakış açısı, algısı, inancı ve bir anlamda sosyokültürel düzlemde var olan türlü unsurları içeren bir ambar vazifesi görür. Şu an Şam'da da yaşayan Karaçay-Malkar Türklerinin varlığı düşünüldüğünde Başhüyük'teki soydaşlarının Şam'a gitme isteklerinin yanlış olduğunu düşünmek doğru olmayacaktır. Nitekim yukarıdaki rivayette, tarihi belgelerde yer almayan bazı bilgiler de bulunmaktadır.⁴

Başhüyük'te yaşayan Karaçay-Malkar Türkleri için düşünüldüğünde, rivayette de yer alan önce Şam'a gitme isteği, tarihi kaynaklarda ise Osmanlı topraklarına önceden yerleşmiş veya gelip görmüş kişilerin buranın Müslüman toprağı olmasından ötürü buraya göçü öğütlemesi önemli bir husustur. Diğer bir önemli husus ise, göç edilen coğrafyanın Türk toprağı olmasıdır. Türk ve Müslüman olan Karaçay-Malkarların Türk ve Müslüman bir toprağı gelmeleri onların açısından -lehçe ve kültürel farklılıklar olsa da- büyük önem arz etmektedir. Nitekim şu an Amerika'da yaşayan Karaçay-Malkarların kendi kültürlerine yabancılaşıp pek çok şeyi unuttukları veya Amerikan kültüründen etkilendikleri de bilinmektedir (Tabakçı 2009: 145).

Başhüyük'e bakıldığında adeta bir şehir gibi düzenli olduğu görülür. Mimarlar tarafından yerleşimi hilal şeklinde tasarlanmış Başhüyük'te, herkes bununla ilgili bilgi sahibi olup bu düzeni Türklerin savaş taktiği olan “hilal taktiği”ne bağlamaktadır (KK2).

“Göçlerin sebepleri ve biçimleri ne olursa olsun insan grupları ile eski yurt arasındaki ilişki, yapı olarak aynı özelliklere sahiptir. Arkada ecdâd hatıraları, mukaddes topraklar üzerinde yürüyüp yaşadıkları ve isimlendirdikleri, her şeyiyle paylaştıkları bir tabiat ortamı, belki bir daha geri dönemeyecekleri baba ocağı, yaşayış tarzlarını etkileyen, düşüncelerini şekillendiren, dünya görüşlerini belirleyen yurt kalmıştır.” (Yıldırım 1998: 139). Karadeniz kıyısında kendilerini İstanbul'a götürecek gemileri bekleyen Karaçay-Malkar Türklerinin çoğu burada tifo-karahumma gibi hastalıklar yüzünden hayatlarını kaybeder. Ve bu acı bekleyiş sırasında dillerden içinde umudu da barındıran ağıtlar yükselir.

*“İnşallah biz İstanbul'la keterbiz
İnşallah Kara tengizden öterbiz
Biz İstanbul'da zemzem kuyarbız kumganga
Biz İstanbul'da tüye soyarbız kurmanga”*

*“İnşallah biz İstanbul'a gideriz
İnşallah Karadeniz'den geçeriz
Biz İstanbul'da zemzem koyarız ibriğe
Biz İstanbul'da deve keseriz kurbanlığa”*

(Tavkul 2004: 255).

³ Sözel tarih metinlerinin özellikleri ve nasıl değerlendirilmesi gerektiği hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Yıldırım 2004: 131-154).

⁴ Söz konusu rivayet ile tarihî bilgileri kıyaslamak için bk. Tavkul (2012: 255-258).

Metinde artık bir an önce içinde bulunulan durumdan kurtulma isteği ve eğer sağ salim geçerlerse bunun için kurban kesecekleri, adak adadıkları görülmektedir. Ayrıca İstanbul'da ibriğe zemzem koymanın ise temsilen Müslüman bir muhite gidecek olmalarını vurgular mahiyette olduğu düşünülmektedir.

Başhüyük'ten 1992 yılında derlenmiş göçü anlatan başka bir ağıt ise şöyledir:

Karaçay Türkçesi

*“Oy ketip a barama ma ulla meşinalaga minip a
Vo kula tüzlerinde da karalıp
Kelinle da kızlar var manga cılaydıla harip
Tereze tüplerden a taralıp
Kelinle da kızla vay aytığız cılamasınla harip*

Vo meni va kibik caksız balağa

*Alman da dohturla da darman tapmaydı deydile aruv
Tüşmanla salgan a caraga
O Rus a dohturla da darman tapmaydı deydile aruv
Tüşmanla salgan a caraga*

*Vo honşuma tiyrem marva aytıp a carlı
Vo meni sütge iyelle
Izımdan da kararga kişim bolmayın a harip
Vayra sabiy sallarımı da tüyelle
Artımdan da kararga da kişim bolmayın a harip
Vayra sabiy sallarımı da tüyelle
O Türkiye'de da egeçlerim a karnaşlarım
Voy manga va kara kiyelle
Vo rira da rirav rira vay rarira vay rarira rirada vay
rarira*

*Vuv sol kolum a vurulğant
Manga ol va işgok atadı
Canımdan a süygen a bağılı tengim a harip
Katımda vurulup a catadı*

*Canımdan a süygen a bağılı tengim a aruv
Katımda vurulup a catadı
Vo Türkiye'de da egeçlerin karnaşların
Voy can çaçlarını da tartadı*

*Vo rira da rirav rira vay rarira vay rarira rirada vay
rarira*

*Vo seni billa da gezgen a ama Ukrayna'da tüzlede
Vo seni va kibik a aruv körmegenem harip
Vayra Allah caratgan a canlada
Seni va kibik a adam körmegenem harip
Vayra Allah caratgan a canla da...”
(Demirpolat 1992)*

Türkiye Türkçesi

*“Oy gidip varıyorum işte büyük makinalara binip
Ah ova düzlüklerinde de kara kara düşünüp
Gelinler de kızlar da bana ağlıyorlar garip
Pencere kenarlarında da acıyıp
Gelinler de kızlar vay söyleyin ağlamasınlar garip*

Ah benim gibi kadersiz çocuğa

*Alman doktorlar da ilaç bulmuyor diyorlar güzel
Düşmanların koyduğu yaraya
O Rus doktorlar da ilaç bulmuyor diyorlar güzel
Düşmanların koyduğu yaraya*

*Ah konum komşum güzel söyleyip ey zavallı
Ah beni de hizmete gönderiyorlar
Arkamdan da bakmaya kimsem olmadan ey garip
Vay çocuk vücudumu da dövüyorlar
Arkamdan da bakmaya kimsem olmadan ey garip
Vay çocuk vücudumu da dövüyorlar
Ah Türkiye'de de kız kardeşlerim ve erkek kardeşlerim
Vay bana da kara giyiyorlar
Vo rira da rirav rira vay rarira vay rarira rirada vay
rarira*

*Vay sol kolum da vuruldu
Karşıdaki düşmanım tüfek atıyor
Canımdan da sevdiğim kıymetli dengim ey garip
Yanı başımda vurulup da yatıyor*

*Canımdan da sevdiğim kıymetli dengim ey güzel
Yanı başımda vurulup da yatıyor
Ah Türkiye'de de kız kardeşlerin ve erkek kardeşlerin
Vay yan saçlarını da yoluyorlar*

*Vo rira da rirav rira vay rarira vay rarira rirada vay
rarira*

*Ah seninle gezdiğimiz işte Ukrayna'da ovalarda
Ah senin gibi güzel görmemiştim garip
Vayra Allah'ın yarattığı da insanlarda
Senin gibi adam görmemiştim garip
Vayra Allah'ın yarattığı da insanlarda...”
(Demirpolat 1992)*

Göçün insan hafızasında bıraktığı etkinin yanında bu folklorik metin üzerinden tarihte yaşanmış hadiselerin ipuçları da görülebilmektedir. Türkülerin yanı sıra kuşaktan kuşağa anlatılan göç hikâyeleri, anılar, toplumsal belleği canlı tutmaktadır. Aslında bilinçli olmadan toplumsal belleği canlı tutan mekanizma, aynı zamanda kültürel hayatın, geleneklerin yaşatılmasını da mümkün kılan bir ortam hazırlamaktadır. Bir anlamda kültürel bellekle paralel ve onu besleyici bir işleve sahip olmaktadır. Bunun -toplumsal ve kültürel belleğin⁵- yansımaları inanışlarda, ritüellerde, danslarda, toylarda, gelenek ve göreneklerde, sözel edebiyat ürünlerinde, geçiş dönemlerinde, kimi törenlerde yapılan uygulamalarda hâsılı bir toplumun folklorunda görülebilmektedir. Bu itibarla çalışma Başhüyük'te daha önceden yapılmış ve tarafımızca da yapılan araştırmalar sonucunda elde edilen verilerin salt yansıtılması şeklinde değil, değişen ve değişmeyen unsurların folklorun dinamik yapısı içinde değerlendirilmesine yönelik olarak hazırlanmıştır.

Başhüyük'e yerleşen Karaçay-Malkar Türkleri, uzunca bir müddet kapalı toplum özelliği göstermiştir. Şu an mahalle olan bu yerin tüm sakinleri hâlâ Karaçay-Malkarlardır. Fakat hayat şartları, iş sahası, eğitim gibi faktörler onları Başhüyük'ün dışına çıkmaya mecbur bırakmıştır. Eğitim için başka şehirlere giden öğrenciler, iş için şehir merkezine yerleşen aileler kültürel etkileşimin kapılarını aralamıştır. Güzün okulların açılması ve sonrasında kış mevsiminin gelmesiyle sakinlerin çoğu yaylak-kışlak şeklinde bir yaşam tarzına sahip olmuştur. Düğün, cenaze, toy gibi törenler ise hiçbir şart gözetmeksizin bir araya gelmeyi sağlayan bir işleve sahiptir.

III. Başhüyük'e Dair Bazı Tespitler

Kafkasya'dan ayrılarak yurt edindikleri Türkiye'de aradan 114 yıl geçmesine rağmen kültürlerini canlı bir şekilde yaşatan Başhüyük'lülerin zamanın getirilerine ayak uydurdukları görülmektedir. Her ne kadar hayıflansalar da onlar da eskiden uygulanan bazı geleneklerin, âdetlerin, hayat şartları, çağın ilerlemesi, sosyo-ekonomik vs. sebepler yüzünden değişmiş olmasını ya da ortadan kalkmasını anlayışla karşılamaktadırlar. Çünkü artık çoğu aileler Başhüyük'te değil şehir merkezlerinde yaşadığından, tüm kültürlerde olduğu gibi eskiyle mukayese edildiğinde kültürün canlı olarak yaşadığı bir ortamda doğup büyümeyen nesillerin aynı oranda kültürlerine âşına olmaları beklenmemektedir. Orta kuşak nesil bu durumun farkında olmakla birlikte onların, özellikle şehirde büyüyen çocukların ana dilleri olan Karaçay Türkçesini iyi bilmemelerinin en büyük sorun olarak gördükleri anlaşılmaktadır. Çünkü dil "kültürün yarattığı anlamların ve kavramların koruyucu biçim ambarıdır" (Yıldırım 1998: 135) ve halk da dil olmazsa kültürün birkaç kuşak öteye taşınmasının mümkün olmadığını bilincindedir. Başhüyük'e gitmeden evvel yapılan araştırmalar, elde bulunan 1982 ve 1992 yıllarında derlenmiş metinler ile 2014'te tarafımızca Başhüyük'te yapılan derleme ve mülakatlar ve sonrasındaki katımlı gözlemler sonucunda tespit edilen hususlar şunlardır:

Araştırmanın yapıldığı zaman Eylül ayı olmasından ötürü okulların açılması, şehir merkezinde veya başka şehirde çalışanların evlerine dönmesi sebebiyle nüfusun azlığı fark edilmiştir. Fakat tesadüf edilen bir cenaze töreni vesilesiyle şehir merkezinde yaşayanların

⁵ "Toplumsal bellek iki tarzda işler: 1) Kökeni göz önünde tutan, kökensele hatırlama tarzında; 2) kişinin özel deneyimleri yani "yakın geçmiş"ni, göz önünde tutan biyografi tarzında. Kökensele hatırlama -yazı kültürüne sahip olmayan toplumlarda da- dilde ya da dil dışı araçlarla yaptığı nesneleştirme olan her türlü simgeye başvurur: hatırlama tekniği içermeleriyle, yani hatırlamayı kimi destekleyici yönleriyle "memoria" kavramı altında toplayabileceğimiz bu simgeler arasında törenler, danslar, anlatılar, desenler, giysi, takı, dövmeler, yollar, resimler, mekânlar ve benzeri öğeler sayılabilir. (.....) Kültürel bellek için gerçek değil hatırlanan tarih önemlidir. Hatta kültürel bellekte gerçek tarihin, hatırlanana tarihe ve ardından efsaneye dönüştüğü söylenebilir" (Assman 2001:55-56).

hemen çoğu Başhüyük'e gelmiştir. Burada yapılan ilk tespit, bir arada olamamanın kültür ortamını yaşamaya engel teşkil ettiği düşüncesine karşılık, doğum, evlenme, ölüm gibi geçiş dönemlerinin toplumu bir arada tutan işlevinin geçerliliğini koruduğudur. Aslında Başhüyük'te yaşayan Karaçay-Malkarlar bu törenlerde yer alarak birlik ve beraberliklerini göstermekte, kültürlerini koruma ve devamlılığını sağlama işlevini yerine getirmektedirler. Bu bağlamda, Başhüyük'te folklorun, geleneğe dayalı çoğu pratikte, halk dansları, törensel uygulamalarda devamlılığını canlı bir şekilde korurken; kimi "sözel edebiyat" ürünlerinin, halk mutfağının, giyim kuşam âdetlerinin bundan 20-30 yıl öncesine göre oldukça zayıfladığı söylenebilir. Mahalle sakinlerinden yaşları 30 ila 65 arasında olan kaynak şahıslarla yapılan görüşmeler sonucunda şahısların bir tekerlemeye, masala, ninniye başlayıp unuttukları, bir müddet düşünerek tamamlamaya çalıştıkları, yaşı genç olanların bazı atasözlerini tamamlayamayıp büyüklerine sorduğu yahut "bunların aynısı internette var"(KK5, KK3, KK2) diyerek bazen yarım bıraktıkları görülmüştür. Bununla birlikte fıkra, bilmece mâni gibi diğer halk edebiyatı ürünleri ile Kafkasya'ya ve Başhüyük'e yerleşime dair hikâye ve anekdotların canlılığını koruduğu tespit edilmiştir.

Konunun kapsamının geniş olmasından ötürü yukarıda zikredilen tüm hususlar ayrı ayrı örneklendirilmemiştir; geçiş dönemleri, bazı gelenek ve folklorik ürünlerin kısaca değerlendirilmesinden sonra Başhüyük'te yaşayan kültür ortamının devamlılığı ve canlandırılması adına yapılan faaliyetlere değinilmiştir.

III.I. Geçiş Dönemleri ile İlgili Tespitler

Doğum:

Başhüyük Karaçay-Malkarları, doğumla ilgili âdetlerin uygulanmasına önem göstermektedir. Kaynak kişilerin aktardığına göre doğumla ilgili pek çok âdet aynı şekilde uygulanmaya devam etmekle birlikte bazı âdetler ya form değiştirmiş ya da uygulanmaz olmuştur (KK2, KK3, KK5).

Doğum öncesinde, gelin hamile kaldığında ilk etapta aile büyüklerine haber verilmemektedir. "Kız cönger" (kızın yengesi) ve "giççe gelin"(süleledeki en küçük gelin) durumu gelinin kayınvalidesi ve annesine bildirmekte ve müjdeli haber kaşılığında para, başörtüsü, elbiselik kumaş gibi hediyeler almaktadır. Haberi alan kaynana ise durumu gerekli gördüğü aile bireylerine, yakın akrabalara ve samimi olduğu komşularına uygun bir dille aktarmaktadır (Solmaz 2018: 508). Çocuk doğduktan sonra ailesi tarafından yakınlarının davet edilmesiyle uygulanan yeni doğan bebeğin özel bir tören, eğlence ile beşiğe yatırılması âdeti "beşiğ bölegen"; dış çıkardığında yapılan "tis cırna"; ilk yaş günü "cıl gırçın" âdetleri hâlâ devam etmektedir. Bununla birlikte kaynak kişilerin aktardığına göre beşiğ bölegen esnasında gençlerin oynadığı "börk takgan" oyunu ile çocuğun ilk saç kesiminden sonra "hıçın" yapıp eşe dosta dağıtılması âdeti ise artık görülmez olmuştur. Beşiğ bölegende eskiden kurban kesilirken bu uygulama şimdilerde tercihe ve ekonomik duruma göre yapılmaktadır. Ayrıca Türk mitolojisinde "al karısı, al bastı" diye bilinen ve lohusa kadına musallat olduğu düşünülen, Karaçay-Malkar Türklerinde ise "aymastı" olarak adlandırılan doğa üstü yaratığın lohusa kadına zarar vermemesi için kız erkek tüm gençlerin on on beş gün boyunca her gün lohusa kadının yanına gidip sabahlara kadar oturup düğün yapmaları şimdilerde kaybolmuş durumdadır. Bu âdetin adı "ıstım saklama, ıstım bekleme" olup kadını ve bebeği öldüren bir de "obur" adlı bir varlığın olduğuna inanılmaktadır (KK4). 'Oburdan ıstım saklamak' olarak geçen bu süreçte gençlerin düğün yapmalarının sebebinin kötü ruhları korkutup kaçırma olduğu düşünülmektedir. Günümüzde bu âdet de eskisi gibi uygulanmamakta, bu işi belli bir müddet hane halkından kimseler yapmaktadır.

Evlenme:

Başhüyük'te evlenme ve düğün ile ilgili gelenekler devam etmekle birlikte son yıllarda bazı uygulamalarda değişiklikler meydana gelmiştir. Karaçay-Malkarlarda kesinlikle akraba evliliği yapılmamaktadır. Önceleri yedi kuşak öteye kadar hiçbir şekilde akrabalık bağının bulunmaması gerekirken, bu durumun şimdilerde üç kuşak öncesine kadar indiği belirtilmiştir (KK4, KK2). Bu ve başka kültürel farklılıklardan ötürü Başhüyükçüler dışarıdan kız alıp vermemiş ve dışı kapalı bir yaşam tarzı benimsedikleri için de dil ve kültürlerini uzun yıllar canlı tutmayı başarmışlardır (Tavkul 2004: 49).

Kız ve erkek evlenmeye karar verdikten sonra erkek tarafının yanlarında hatırlı biri ile "keleş" (dünürücü) gitmesi, "söz tavushan" (söz kesimi)da kız ve erkeğin bulunmaması, erkeğin düğün bitene kadar kızın yakın akrabalarına görünmemesi, onları gördüğü yerde kaçması, düğün öncesi ve sonrasında "boluş üy"de (*boluş evinde*) saklanması âdetleri aynı şekilde devam etmektedir. Yine gelin alayının bayrakla gelerek kızı alması, orada kız tarafından kişilerce damadın yakınlarına ceza verilmesi uygulaması devam etmektedir. Önceleri verilen cezalardan; ayaklardan tavana asma, iğne batırma, tekerlek üzerinde döndürme, temsili diş çekmeden sadece berberin tıraş etme cezası uygulanmaktadır. Gelin alayının gelerek gelinin evden alınması sırasında halk arasından itibarlı bir büyüğün elinde şerbet dolu tasla "algış" (dua) okuması da aynı şekilde devam etmektedir.⁶ (KK2, KK4). Geline ve ailesine iyi dileklerin sunulup kötülüklerden korunmalarının dilendiği bu dua Karaçay Türkçesi ile yapılmaktadır (Solmaz 2015: 292). Eskiden bir hafta, on gün, bir ay süren düğünler, her ne kadar düğün evine - az da olsa- imece usulü yardım devam etse de, düğün sahibine ekonomik olarak getirdiği külfet, Başhüyük dışında çalışanların çok olmasından dolayı zaman bulamamaları gibi sebeplerden ötürü şu an birkaç gün sürmektedir. Düğün sahibi, gelen misafirlere geleneksel yemekleri olan "et hıçın" (etli börek) ikram etmektedir. Bununla birlikte son yıllarda bazı düğünlerde yemekler geleneksel Konya düğün yemeği usulünce de verilmeye başlanmıştır. Başhüyük düğünlerinin zamana yenik düşmeyen diğer bir özelliği salonda düğün yapılmamasıdır. Bu sayede gelinle damadın düğün esnasında kesinlikle birbirini görmemesi âdeti ve yukarıda zikredilen diğer uygulamalar devam ettirilebilmektedir (KK2, KK4). Çünkü Düğün salonlarının kısıtlı zaman sunması ve gelinle damadın aynı mekânda bulunması gerektiğinden buralar, yukarıda zikredilen uygulamaların yapılabilmesi için zaman ve mekân açısından uygun bir zemin değildir.

Karaçay-Malkar düğünlerinde nişan ve kına merasimleri olmazken, son yıllarda yerel kültürle etkileşimin bir sonucu olarak bu törenlerin de yapıldığı görülmektedir.

Düğünlerin değişmezi gençlerin bir araya gelip kız erkek karşılıklı dizilerek icra ettikleri halk danslarıdır. Düğünü organize eden "toyçu başı"nın düğünü başlatması ile gençler "kobuz" (akordeon) eşliğinde "abazek", "tögerek tepsev", "çoban (üçöflen)", "ziya biy", "tüz tepsev", "apsuva" adlarındaki oyunları icra ederler (KK6, KK5). Ayrıca genç kız ve erkeklerin gizli saklı olmadan konuşup anlaşılabildikleri bir mecra olma işlevini de taşıyan düğünlerde, büyük bir kabiliyet gerektiren "nakırda etme", yani erkek tarafından kıza çeşitli iltifatlar etmek ya da kışkırtmak suretiyle arkadaşlık teklif edilmesi geleneği de eskiden görüldüğü sıklıkta olmasa da devam etmektedir. Nakırda geleneği sayesinde birbirlerini tanıyan gençler sağlıklı evlilikler yapabilmektedir. Bununla birlikte elektronik kültür ortamı vesilesi ile başka şehirlerden, hatta ülkelerden tanışıp evlenenler de bulunmaktadır (KK4).

⁶ 1974 ve 2014 yıllarında Başhüyük'te çekilmiş iki 'algış' videosu için bk.

<https://www.youtube.com/watch?v=WV5eGvERves>

<https://www.youtube.com/watch?v=At56QNND05c> Erişim tarihi: 15.10.2019

Ölüm:

Daha önce bahsedildiği gibi Karaçay-Malkarlar cenaze merasimlerine büyük önem vermekte, Başhüyük'te yaşasın veya yaşamasın, kesinlikle bu törenlere iştirak etmektedirler. Başhüyük'te cenaze merasimlerinde defin işlemi gerçekleştikten sonra cenaze sahiplerine taziye sunulmakta ve cenaze evine günlerce yakınları ve komşuları tarafından "kaygı aş" (kaygı aş) adı verilen yemekler götürülmektedir (KK2). Bu âdet ile misafirin çok geldiği ilk zamanlarda cenaze evine destek verilmekte ve böylelikle yası olan insanlar da başkaca şeyler düşünmek durumunda kalmamaktadır. Karaçay-Malkarlarda ölünün ruhunu rahatsız etmeme düşüncesi baskın olduğundan ağıt yakma geleneğinin canlı olmadığı anlaşılmaktadır. (KK4, KK2).

IV. Kültürü Canlı Tutmak Adına Yapılan Çeşitli Faaliyetler:

Başhüyük'te 1989'da kurulan *Başhüyük Karaçay-Malkar Kültür Eğitim Doğayı Koruma Derneği*, kurulduğu günden günümüze kültürü korumak ve canlandırmak adına çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur. Kurulduğu yıl ilk faaliyetine Kurban Bayramı'nın ikinci veya üçüncü günü "et hıçın (etli börek) günü" düzenlenmesiyle başlayan dernek, bunu geleneksel bir gün hâline dönüştürmüş ve bu gün, diğer illerde bulunan Karaçay ve Malkarların da iştirak ettiği bir gün hâlini almıştır. Bunun yanı sıra derneğin kurulmasından sonra birtakım âdetlerin kaldırılması için girişimlerde bulunulmuştur. Birkaç dönem dernek başkanlığı yapmış emekli tarih öğretmeni Tokay Delibay, Başhüyük'te bazı maddi külfet getiren uygulamaların (düğünlerde on adet bilezik takılması zorunluluğunun, kalım verilmesinin, karşılıklı gönderilen kumaş, bez, gömlek vs. hediyeler gibi) gereksiz masraf edilen âdetlerin yapılan görüşmeler sonucunda ihtiyar heyeti tarafından kaldırıldığını belirtmiştir (KK2). Delibay, düğün sahiplerine destek amaçlı adına "soyum" denilen, koyun, inek gönderilmesi âdetinin de daha önceden kaldırıldığını aktarmıştır.

Dernek şu anda da aktif bir şekilde faaliyetlerine devam etmektedir⁷. Başhüyük'te yer alan dernekte, masrafları dernek tarafından karşılanmak üzere 2009 yılından bu yana yaz aylarında çocuklara Kafkasya'dan akordeon, halk dansları ve Karaçay Türkçesi dersleri vermek üzere 3 eğitmen getirtilmektedir. Böylece dil ve kültür bağlamında canlılığı sağlamak adına çok önemli faaliyetlerde bulunulmaktadır. Yaz aylarında çocuklar için yapılan bu faaliyetlerin yanı sıra dernek çeşitli toylar düzenlemekte, birlikteliği sağlayan bir fonksiyon üstlenmektedir. Derneğin bahçesinde bulunan Horayda Kafe de büyükler için buluşma mekânı durumundadır. Başhüyük'te çocuklarda daha az olmakla birlikte büyük çoğunluk Karaçay Türkçesi konuşmaktadır. Ayrıca Dombay Halk Dansları Topluluğu kurulmuş ve Kafkasya'dan gelen bir dans eğitmeni tarafından Dumlupınar Gençlik Merkezi spor salonunda Karaçay halk dansları dersleri verilmiştir. 2014-2016 yılları arasında ve gençlerin yoğun katılımıyla çalışmalarına devam eden topluluk ilk gösterisini Başhüyük Kuzey Kafkas Karaçay Malkar Derneğinin 25. kuruluş yılı kutlamaları kapsamında 16 Mayıs 2015 cumartesi günü saat 20.30 da Selçuklu Belediyesi Uluslararası Spor Salonunda yapmıştır⁸. Topluluk 2016'dan beri pasif durumdadır. Tavlan, bu durumun topluluk bünyesindeki gençlerin çeşitli sebeplerle dağılmış olmasından kaynaklandığını aktarmıştır (KK6).

Yemek kültürünün kaybolmaması için kadınlar tarafından yöresel yemeklerin yapıldığı toplantılar da düzenlenmekle birlikte bunun devamlılığının oldukça zor olduğu

⁷ Dernek, 21 Temmuz 2019'da *Geleneksel Nart'ları Toy Künnü* düzenlemiş, Kafkasya'dan ve Eskişehir'den gelen Karaçay-Malkar halk dansları ekipleri ve sanatçılarla bir kültür etkinliği gerçekleştirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. <https://www.saraymedya.com/bashuyukte-karacay-malkar-kultur-etkinligi-27986.html> Erişim Tarihi: 22.10.2019

⁸ Gösterinin duyuru metni ve davetiyesi için bk. <https://www.facebook.com/karachaymalkarlila/posts/1462454960713297/> Erişim tarihi: 15.10.2019.

düşünülmektedir. Çünkü geleneksel Karacay yemeklerinin tamamı o coğrafya ve iklim şartlarına göre oluştuğundan Konya iklimi düşünüldüğünde halkın yemek kültürünün Konya şartlarına göre şekillenmesi gayet tabiidir. Ayrıca genç nesillerin geleneksel yemekleri yapmayı pek bilmedikleri görülmektedir (KK3).

Başhüyük ile ilgili pek çok veriye “elektronik kültür ortamı” üzerinden ulaşmak mümkündür. Derneğin resmi sitesinin yanında, bir de *faceebok* sayfası olup tüm haberler, duyurular, folklorik veriler buradan yayınlanmakta ve geniş kitlelere ulaşmaktadır. Ayrıca bu sayfa üzerinden Karacay Türkçesi ile yazılıyor olması da lehçenin kullanımına katkı sağlaması açısından önemlidir⁹.

Sonuç:

Göç sonucu insan hafızasıyla taşınıp kuşaktan kuşağa aktarılan kültürel yapılar ve folklorik metinler ile göç edilen yerde anıların canlı tutulamaya çalışılması, kültürün korunması gibi çeşitli sebeplerle ‘kapalı toplum’ özelliği gösteren yapılar ortaya çıkmaktadır. Geçmişe uzak kalınan, toplumsal bellekte kalan, hatırlamaya yardımcı, kültürü diri tutan kodların ne olduğunun sorgulandığı zaman diliminden anıların canlı olduğu ilk zamanlara bakıldığında hayatın döngüsü içinde tabii olarak kendini güncelleyen veya farklılaşan yapılarla karşılaşmaktadır. Nitekim bir asırdan fazladır Başhüyük’te yaşayan Karacay-Malkar Türkleri de bu kaygılarla uzun yıllar boyunca izole bir hayat sürerek taşıdıkları kültürel yapıların korunması adına direnç göstermiştir. Fakat insanoğlunun iletişim kurma ihtiyacı, ekip biçme gibi pratiklerden yemek kültürüne kadar tesir eden iklime uyum sağlaması, eğitim alma, iş bulma gibi gereksinimleri onları dışa açılmaya sevk etmiştir. Koruduğu, değiştirdiği, güncellediği çeşitli sosyokültürel yapı ve yapılanmaları ile önem arz eden Başhüyük Karacay-Malkarlarının çeşitli, âdet, gelenek, göreneklerinde her ne kadar değişme veya kayıp olursa olsun, bu hususların göç, farklı coğrafyada yaşama ve en önemlisi folklorun dinamik yapısı içinde değerlendirildiğinde normal karşılanması gerektiği düşünülmektedir. Hatta bazı kültürel unsurların, göç etmiş olmanın, belki de anayurtta yaşayanlara nispetle halkın birbirine kenetlenmesi ve uzun bir müddet kapalı topluma dönüşmesi sonucu daha canlı kalmasına etkisinin olabileceği dikkat edilmesi gereken bir husustur. Çünkü hayat şartları değiştiği için, Kafkasya’da yaşayan Karacay-Malkarların kültürünün değişmediğini söylemek de imkânsızdır. Dolayısıyla günümüzde tüm kültürlerin yaşadığı bu normal süreç içinde Başhüyük folklorunun, bir de göçmen folkloru içinde düşünüldüğünde, yapı ve işlev olarak kendini devam ettirdiği; değişerek geliştiği, gelişerek değiştiği görülmektedir. Ayrıca son dönem folklor çalışmaları içinde önemli yere sahip “elektronik kültür ortamı” verileri de Başhüyük folklorunun canlı olduğunu gösterir mahiyettedir.

SUMMARY

History has witnessed a great number of migration emerging as a result of various reasons such as warfare, exile, natural disasters, economic and political situations so far. Some nations migrated voluntarily and some were forced to immigrate. “Migration” which is one of the most ancient phenomenon of the world, deeply impacted the life of individuals and communities through the history. Movements of migration, generally originate when people seek to find better places to live in. Yet, “having people emigrated” due to political reasons are among the reasons of forced migration. Anatolian territories welcomed many immigrations at Ottoman times. Russia threatening the security of Ottoman borders, forced muslim- Turkish community in the region to migrate, and tried to make socio-economic pressure on people. Some

⁹ Derneğin resmi internet sitesi geçici olarak pasif durumda olup facebook sayfası ise aktif şekilde kullanılmaya devam etmektedir. <https://www.facebook.com/groups/6533249610/> Erişim tarihi: 20.10.2019

nations migrated voluntarily and some were forced to immigrate. Karachay-Malkar Turks are one of those forced immigrants. Ongoing phenomenon of migration, was realized with the flow of Turkish-Muslim people into Turkey's lands from north of Blacksea, Balkans, and Central Asia. Majority of Karachay-Malkar Turks who were continuously scattered during 18th and 19th centuries emigrated to Ottoman lands. Karachay-Malkar Turks are one of those forced immigrants. They were living around the Mountain Elbrus (Mingi Tav) in the Northern Caucasus who migrated from here in 1905 to settling in the town of Bashuyuk in Sarayonu county of Konya.

Karachay-Malkar Turks living in Konya, even though it has been 115 years since the time they immigrated, still maintain their cultures vividly. As required by the nature of folklore, of course there has been change and transformation in their traditions, just like as it happens in other communities too; yet they never forget the values which unify them, and never forget who they are. Karachay-Malkar Turks, who left their homelands, and were settled according to Ottoman settlement policy, retained closed community life for long years. The fact that the place they immigrated to, is a Turkish and Muslim place was among the reasons of their preference, yet, as they still faced the different climate, geography, and culture, they experienced culture shock initially. Karachay-Malkar Turks, who adapted to the requirements of the time as the time passes, later started to live in city centers as well in order to let their children get quality education, and because there are more job opportunities in the city. Inhabitants of the villages are usually retired people.

Immigrant folklore, the cultural environment they created here was given and some assessments were done through the practises related to transitional periods of life. The fact that transition periods such as birth, marriage, and death, function to keep society together, contrary to the argument that not being together is a hindrance to live a cultural environment, still remain to be valid. As a matter of fact, Karachay-Malkar Turks living in Konya, prove their solidarity by showing up in such ceremonies; and continue to conserve and maintain their culture. In that vein, the most important finding is that while many folk dances are traditionally maintained in practice, and during ceremonies; some products of "oral literature (folk literature), folk cuisine, traditions of clothing were weakened when compared to their state 20-30 years ago.

In fact, it is important to note that some cultural elements may have an impact on the fact that immigration may remain alive as a result of the interlocking of the people and turning into a closed society for a long time. Because the living conditions have changed, it is impossible to say that the culture of Karachay-Malkars living in the Caucasus has not changed. Therefore, within the normal process that all cultures live today, Başhüyük folklore, when considered within the immigrant folklore, maintains itself as a structure and function; It is seen that it evolved by changing and evolving. In addition, the "electronic culture of milieu" data, which has an important place in recent folklore studies, shows that Başhüyük folklore is alive.

KAYNAKÇA

- ALANGU, Tahir (1983), "Balkan Ulusları ile Türkiye Arasında Karşılıklı ve Sürekli Folklor İlişkileri, Ortak Unsurlar, Göçmen Folkloru Sorunları Üzerine Bir Değerlendirme", *Türkiye Folkloru El Kitabı*, İstanbul: Adam Yayınları.
- ASSMANN, Jan (2001), *Kültürel Bellek Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik*, (çev. Ayşe Tekin), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- BAYAT, Fuzuli. (2009), "Sözlü Tarih Kavramı: Geçmişin Anlamlandırılması Geleceğin Kurulması", *Folklor/ Edebiyat*, (57/1), 85-93.
- EMİROĞLU, Kudret-Suavi Aydın (2003), *Antropoloji Sözlüğü*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- GÖRKEM, İsmail (2006), "Tahir Alangu'nun Balkan Folkloru Çalışmaları", *Türkbilgi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, (11), 40-55.
- ÖZKAN, Nevzat (2002), *Türk Dilinin Yurtları*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- SAYDAM, Abdullah (1997), *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- SOLMAZ, Sefer (2015), "Başhüyük Karaçay-Malkar Türklerinde Evlilik ve Düğün Gelenekleri", *Tarih, Kültür, Sanat, Turizm Ve Tarım Açısından Uluslararası Sarayönü Sempozyumu (24-26 Ekim 2014 Konya) Bildiri Kitabı*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 285-296.
- SOLMAZ, Sefer (2018). "Başhüyük Karaçay-Malkar Türklerinin Doğum Âdet ve Gelenekleri". *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*-. (20), 505-519.
- TABAKÇI, Nurullah (2009), *Alt Kültürlerde Kimlik Türkiye'deki Karaçaylar*, Konya: Kömen Yayınları.
- TAVKUL, Ufuk (1982), "Başhüyük Köyünden Derlenen Karaçay Âdet ve Gelenekleri", *Kırım Dergisi*, 12 (47), 47-53.
- TAVKUL, Ufuk (2004), "Türkiye'deki Kafkasya Başhüyük", *Kafkasların Kalbine Yolculuk Karaçay Malkar*, Ankara: Bengü Yayınları.
- YILDIRIM, Dursun (1998), "Coğrafyadan Vatana Geçiş ve Vatan ile Göç Ediş Problemi", *Türk Bitiği Araştırma /İnceleme Yazıları*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- YILDIRIM, Dursun (2004), "Sözel Tarih Belgesi: Sözel Tarih Metinleri [Kamanlı Mendoğ'un Sözel Tarihine Bağlı Sözel Belge Üzerine Bir Deneme]", *Türkbilgi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, (2004/8), 131-154.

Sözlü Kaynaklar*

- KK1: Hüseyin Yıldız, 1936, (derleyen: Nalan Demirpolat), Konya, ilkokul mezunu, Başhüyük, 1992, SÜ. Türk Halk Kültürü Uygulama ve Araştırma Merkezi, Kayıt no: 1804.
- KK2: Tokay Delibay, 1952, Konya, üniversite mezunu, emekli tarih öğretmeni, Başhüyük, Eylül 2014.
- KK3: Havva Fatma Malkondu, 1957, Konya, lise mezunu, ev hanımı, Başhüyük, Eylül, 2014.
- KK4: Nurullah Tabakçı, 1966, Eskişehir, doktora, akademisyen, Başhüyük, Eylül, 2014.
- KK5: Medine Tezcan Bağcı, 1973, ortaokul mezunu, ev hanımı, Başhüyük, Eylül, 2014.
- KK6: Fatih Tavlan, 1983, üniversite mezunu, inşaat mühendisi, Başhüyük, Eylül, 2014 ve Ekim 2019.

* Kaynak kişilerle ilgili bilgiler şu sırayla verilmiştir: Adı, soyadı, doğum yılı, doğum yeri, eğitimi, medeni hâli, mesleği, derlemenin yapıldığı yer ve tarih.

**ÂDEM İLE HAVVA VE YASAK MEYVE ARKETİPİ
METİNLERARASILIK BAĞLAMINDA TABUNUN ANLATIDA
İZDÜŞÜMÜ
ADAM AND EVE AND ARCHETYPE OF FORBIDDEN FRUIT
PROJECTION OF TABOO ON (TO) NARRATIVE IN THE CONTEXT
OF INTERTEXTUALITY**

Tuğrul BALABAN*

Öz

Her metnin kendinden öncekilerle ilgisi bulunur. Metinlerarasılık, iki metin arasında var olduğu düşünülen kolektif bilinci tanımlayan bağın okura sezgisel olarak anımsatılmasıdır. Nesnelere köküne dair merak duymak insanoğlunun güvenlik ihtiyacının bir sonucudur ki bu mitin konu alanına girer. İnsanoğlunun en çok tekrarladığı, gönderme yaptığı, anımsadığı ve yeniden yorumladığı bilgiler, kutsal kaynaklar ve mitlerdir. Zamanın başlangıcına ve sonuna dair merakın temel sebebi bilinen evrenin ötesindeki gelinen ya da gidilecek olan metafizik dünyanın izah olunmaya muhtaç varlığıdır.

Cennet, başlangıcın, en mükemmel olanın, kozmosun ve öyleyse arzulan zamanın adı olmanın yanı sıra tabunun yıkılmasıyla kaosun da köklerinin atıldığı metafizik bir coğrafyadır. Bilinmeyene dair merakın sonucu olarak yasak meyvenin yenilmesi arketipinin/ilk örneğinin/ilk günahının ortaya çıktığı bu mekândan kovulmak insanın 'Tanrı Gibi Olmak' ihtirasına sahip olması ile ilgilidir ya da kutsal metinlerde bu şekilde sunulur. İnsanın kendi ilk öyküsünün konusunu mahfuz ilk günahına dair göndermeler -fıtratın nihai sonucu gibi- çözülmesi gereken metinlerarası ilişkiler ağına dönüşerek geleneksel ve modern anlatının içine gizlenir.

Yasak meyve İlyada'da Agamemnon'un öldürülmesi; Kral Oidipus'ta kadere aklıyla karşı koymaya çalışan Oidipus'un kurtuluşunu kadere bağlı oluşu; Macbeth'de yasak olanı arzulanı kadederi sanan Macbeth'in cezalandırılması; Hayvan Çiftliği'nde elindeki ile yetinmediği için daha kötüye mahkum olan hayvanların durumu; Binbir Gece Masalları'nda Affan'ın yanbaşıdaki âb-ı hayat otunu görememesi; Şahmaran'ın Bacakları'nda ustasına ve geleneğe ihanet eden İlyas'ın zamanda asılı kalması ilk örneği hatırlatır. Yasak meyve arketipinin ele alındığı bu çalışmada ontolojik varoluşun kaynağı olarak kabul edilen/inanılan kutsal anlatılardan beslenen ilk günah mitinin yeniden tekrar tekrar yazılması farklı metinler üzerinden örnekler verilerek semiyotik bakışla incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler

Metinlerarasılık, Tabu, Arketip, Yasak Meyve, Âdem ile Havva

* Dr. Öğr. Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, tuğrulbalaban@nevsehir.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2975-9347

Gönderim Tarihi: 07.09.2019
Kabul Tarihi: 13.11.2019

Abstract

Each text has to do with those that are before it. Intertextuality is that relationship describing collective consciousness which is thought to exist between two texts is reminded to the reader intuitively. To be curious about root of objects (things) is a result of humanbeing's safety need, which is within myth's field of subject. Knowledge which have been the most repeated, referred, reminded and reinterpreted by humanbeing are sacred (holy) resources and myths. Main cause of curiosity about the beginning and end of time is existence in need of (further) explanation of metaphysical world at which is arrived or to which will be gone, beyond universe.

Eden (heaven) is a metaphysical geography where roots of chaos were laid, with breaking of taboo, as well as being the name of, the beginning, the most perfect (excellent, dandiest) one, cosmos and if so of the desired time. Expelling from this space in which archetype/first example/first sin of eating of forbidden fruit as a consequence of curiosity about the unknown is related to that human has ambition 'To Be Like God', or is presented in this way in holy texts. References to the first (original) sin, conserved subject of human's first story,—such as a final result of disposition (creation)—are kept secret into traditional and modern narrative by turning into network of intertextual relations to be solved.

In this study where the archetype of forbidden fruit were addressed, rewriting again and again myth of the first sin, fed from holy narratives which are accepted/believed as source of ontological existence (presence), was examined with a semiotic point of view by giving examples over different texts.

•

Keywords

Intertextual, Taboo, Archetypes, Forbidden Fruit, Adam and Eve

GİRİŞ

Sosyal bilimlerin yapısına uygun olarak tarihsel gelişimi içerisinde üzerinde ittifak edilen bir tanımı bulunmayan 'metinlerarasılık' kavramının konu başlıklarına da herhangi bir sınırlama getirilememiştir. Kavramı ilk kez kullanan Julia Kristeva'ya göre metinlerarası *"Bir metnin önceki bir metni yinelemesi değil, sonsuz bir süreç, metinsel bir devinimdir. Metinlerarası başka metinlere ait unsurları taklit etmek ya da onları olduğu gibi yeni bir metne sokmak işlemi değil bir yer (ya da bağlam) değiştirme (transposition) (Aktulum 2000: 43) işlemidir. Buradan hareketle kutsal kaynaklarda da (Eski Ahit) kaydedilen 'Güneşin altında yeni bir şey yok.' (Vaiz, 1:9) söylemine uygun olarak tüm metinler yeni bir bağlamla üretilseler de beslendikleri kaynak eskidir ve daha önce dile getirilmiştir.*

Kubilay Aktulum metnin yeniden yazma eylemi olarak ele alınan kavramı *'Yeniden-yazma hangi türden olursa olsun, önceki bir metnin, onu taklit eden, dönüştüren, açık ya da kapalı bir biçimde ona gönderen bir başka metinde yinelenmesi'* (2000: 236) olarak tanımlarken basit olarak *"iki ya da daha çok metin arasında bir alışveriş, bir tür konuşma ya da söyleşim biçimi"* (2000: 17) ifadesiyle metnin bir alıntılar toplamı olduğunu belirtir. Bu bağlamda Âdem ile Havva'nın ilk günah mitinin metinlerarasılık bağlamında 'İlyada, Kral Oidipus, Macbeth, Hayvan Çiftliği, Binbir Gece Masalları (Şahmaran) ve Şahmeran'ın Bacakları' adlı farklı türlerdeki anlatılarda yeniden yazılması, kutsalın ve kutsalın sandukasında gizlenen arketipin yaşama gücü ile ilişkili olmalıdır. Kutsalın en belirgin niteliği özüne sadık kalınarak tekrar etmesidir. Şahmeran'ın Bacakları'nda şahmerancının hep aynı şeyi aynı şekilde çizen çırağı İlyas'a nasihatini tekrarın insanlığın ontolojik varlığıyla yaşıt olduğunu gösterir: *"Bir insan hep aynı şeyi çizer aslında ama hiçbiri ötekine benzemez."* (Mungan 2006: 21)

Ebedi saadetten kovuluşun anlatısı/kıssası kutsal kitapların metin boyutunda son bulsa da insanlığın onlardan sonraki bütün arzu odaklı maceralarında her an yeniden yaratılmaya devam etmektedir. Arketipler, varlığın ilk aşamasında ortaya çıktığı ve tekrar ettiği düşünülen ezoterik bilgiler olmakla birlikte ritüelin yinelenmesi gibi durağan ve değişmez değerlerdir. İfade ettikleri anlam ve değeri yaşatırken metnin ihtiyaç duyduğu şekle de bürünebilir, değişen yapı içerisindeki değişmezi vurgularlar.

Kolektif bilinçdışı ve arketip yaklaşımları ile analitik psikoloji alanında önemli bir yere sahip olan Carl Gustav Jung tarafından terimleştirilen arketip kelimesi, *"'arche' (başlangıçtaki, ilk) ve 'typos' (biçim) sözcüklerinin birleşmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu terimi karşılamak üzere bazı Türkçe kaynaklarda 'ana örnek', 'ilk model', 'ilk imge', 'asıl numune' gibi söz grupları önerilmişse de 'arketip' ve 'arşetip' biçimleri yaygınlaşmıştır."* (Sarıçiçek 2013: 5) Jung, imge sözcüğünü de arketip ile aynı anlamda kullanarak eylem biçiminin ilk halinin tipik durumuna ve ortaya çıkışının türün ortaya çıkışıyla aynı zamanda olduğuna dikkat çeker: *"(...) bir insanın insan gibi davranmasını sağlayan bilinçdışı psişik yapıların işleyişini (...) bilmiyoruz. Bunlar benim 'imgeler' diye tanımladığım işlev biçimleri olsa gerek. 'İmge' yalnızca gerçekleştirilecek eylemin biçimini değil, eyleme neden olan tipik durumu da ifade eder. Bu imgeler, türe özgü olmaları nedeniyle 'ilkinimgeler'dir ve eğer bir şekilde 'oluşmuş' iseler bile, oluşumları türün ortaya çıkışıyla eşzamanlıdır. İnsanı insan kılan*

özelliklerdir bunlar, insan eylemlerinin insana özgü biçimleridir.” (Jung 2005: 20)

İnsanın ortak geçmişinden gelerek kolektif bilinç dışında biriken, aktarılan ve sürekli olarak yeni bir görünümle ilk imgenin birer yansıması olarak tekrar etmesi sebebiyle insana dair her serüvende izi sürülebilecek arketipler bu yönüyle bir eleştiri yöntemi olarak yol gösterici olmaktadır. Bu noktada insan türünün ilk örnekleri olması sebebi ile Âdem ve Havva'nın kutsal kitaplarda anılan öyküsü/kıssası incelenerek Jung'un kastettiği o en ilk denilebilecek noktadan, ilk insanın yaratılışındaki ilk maceradan başlayarak arzu dolayımında gerçekleşen çatışmalar ve arketipler belirlenmelidir. Belirlenen bu çatışma ve arketiplerin yansımaları, dünya edebiyatına mâl olmuş önemli birer klasik olmaları, farklı milletlere ait olup farklı dillerde yazılmaları ve farklı türlerde verilmiş edebi eserler olmaları sebebiyle kolektif bilinç dışına ait arketiplerin izini sürmek adına iyi birer örnek teşkil ettiğini düşündüğümüz *İlyada*, *Kral Oidipus*, *Macbeth*, *Hayvan Çiftliği*, *Binbir Gece Masalları* (*Şahmaran*) ve *Şahmeran'ın Bacakları* adlı eserlerde metin altı okumalarla tespit edilmeye çalışılacak ve insanlığın ilk macerasına göndermeleri yönüyle incelenecektir.

İncelememizde nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi yöntemini kullandık. Kültür ve medeniyetin geçmişine dair yapılan araştırmalarda özellikle kalıntılardan ve izlerden yola çıkılarak elde edilen verileri belirli bir mantıksal çerçeve içerisinde ilişkilendirerek bütüncül bir görüntü elde etmek maksadı ile incelenmesi yöntemine 'doküman analizi/inceleme' adı verilir. Önemli dokümanların nasıl tespit edileceği ve kaynak metin olarak kullanılacağı araştırma problemine cevap verebilecek ve tespit edilen metinlerin birbirleri ve temel metin ile bağlarını ortaya koyabilecek en uygun yöntemlerden biri olarak olarak gördüğümüz doküman inceleme yöntemi zamana yayılmış veri ve metinlerin tespitini de oldukça kolaylaştırmaktadır. Yöntemin birçok örnekleme aynı anda aynı yapı içerisinde değerlendirmeye imkân tanınması da önemli bir başka yönüdür.

Kutsal Metinlerde Âdem ile Havva Anlatısı/Kıssası

Âdem ile Havva'nın kutsal kitaplarda yer alan anlatısı/kıssası; iyiyle kötüyü bilme ağacının yasak meyvesini yiyerek ölmenin (masumiyetlerinin ölmesi); Tanrının buyruklarına ilk kez karşı gelerek bitmeyen bir saltanat olan Aden'den kovuluşun; aklını şeytanın/yılanın hırs, haset, yalan, kibir gibi fısıltıları doğrultusunda kullanarak, tek olma, en ... olma, ölümsüz olma, her şeyi bilme gücüne sahip olma dolayısıyla 'tanrı gibi olma arzusunun'¹ ilk kez ortaya çıkışının macerasıdır. İnsanoğlunun o günden sonra yaşadığı bütün maceralar, bu arketipin farklı silüetlere bürünmüş birer yansımalarıdır. Anılan arketip, *Tevrat* ve *Kur'an-ı Kerim*'de anlatının/kıssanın okuyucuya/dinleyiciye dönük yüzünde, arzu odaklı, belli başlı çatışma tipleri kılığında görülür. *Kur'an-ı Kerim*'de ebedi olmakla, ölümsüzlükle -Tanrı gibi- aldatılan Âdem ile Havva, *Tevrat*'ta 'İyiyle kötüyü bilmekle' -yine Tanrı gibi olmak amacıyla- yasak meyveyi yemeye sevk edilir. *“Her iki kutsal metin de Tevrat ve Kur'an) insanın yaratıcısına*

¹ Tanrı gibi olmak' Yaratılış 3/5 ve 3/6 bölümlerinde yılanın insanı/kadını kandırarak için kullandığı bir ifadedir. Kadının bu arzu ile yasak meyveyi koparıp yediğine vurgu yapılır: "Çünkü Tanrı biliyor ki, o ağacın meyvesini yediğinizde gözleriniz açılacak, iyile kötüyü bilerek Tanrı gibi olacaksınız./ Kadın ağacın güzel, meyvesinin yemek için uygun ve bilgelik kazanmak için çekici olduğunu gördü. Meyveyi koparıp yedi. Yanındaki kocasına verdi, o da yedi."

benzeme arzusunu ve bunun sonucu giriştiği eylemi hata olarak niteler. Dolayısıyla dünya hayatı ve onun bütün görünüşleri böylesi bir hatanın sonucu olarak vardır." (Kaygana 2014: 558)

İnsanın yaratılışı *Tevrat*'ta *Yaratılış Kitabı Bölüm 2*'de *Âdem ile Havva* başlığında ve *Bölüm 3*'te *İnsanın Günahı* başlığı altında; *Kur'an-ı Kerim*'de ise *Bakara 35-36*², *Araf 19-27*³ ve *Taha 117-123*⁴ ayetlerinde yer alır. Anlatılarda da metin altı göndermelerin daha çok *Tevrat* anlatısına yapıldığı görülür.

Tevrat'ta *Âdem*, suret olarak Tanrı'ya benzeyendir ve onun yeryüzündeki halifesidir: "*Yaratılış 1/26: Tanrı, "İnsanı kendi suretimizde, kendimize benzer yaratalım" dedi, "Denizdeki balıklara, gökteki kuşlara, evcil hayvanlara, sürüngenlere, yeryüzünün tümüne egemen olsun."* Buradan *Âdem*'i insan olarak anlıyoruz.

Egemen olma yetkisi kadın ve erkek olmak üzere her ikisine de verilmiştir: "*Yaratılış 1/28: Onları kutsayarak, "Verimli olun, çoğalın" dedi, "Yeryüzünü doldurun ve denetimimize alın; denizdeki balıklara, gökteki kuşlara, yeryüzünde yaşayan bütün canlılara egemen olun."* Böylece Tanrı insana kendi dünyası ve hâkimiyet alanında büyük bir güç ve sınırsız imkânlar verir: "*Yaratılış 2/8: RAB Tanrı doğuda, Aden'de bir bahçe dikti. Yarattığı Âdem'i oraya koydu. 2/9: Bahçede iyi meyve veren türlü türlü güzel ağaç yetiştirdi. Bahçenin ortasında yaşam ağacıyla iyiyle kötüyü bilme ağacı vardı."*

Henüz her şeyde özgürdür, sadece tek bir yasak vardır *Âdem* için: "*Yaratılış 2/16: Ona, "Bahçede istediğin ağacın meyvesini yiyebilirsin" diye buyurdu. 2/17: "Ama iyiyle kötüyü bilme ağacından yeme. Çünkü ondan yediğin gün kesinlikle ölürsün."*

-
- 2 /BAKARA-35: Ve Âdem'e şöyle buyurmuştuk: "Ey Âdem, sen ve eşin cennete yerleşin ve ondan dilediğiniz yerde, bol bol yiyin. Ama şu ağaca yaklaşmayın, yoksa zulme sapanlardan olursunuz." 36: Bunun üzerine, şeytan o ikisini oradan kaydırıp ve onları buldukları yerden çıkarttı. Dedik ki: "Kiminiz kiminize düşman olarak inin. Yeryüzünde sizin için belli bir vakte kadar yerleşim yeri ve geçimlik vardır."
- 3 7/A'RÂF-19: Ve ey Âdem! Sen zevcen (Havvâ) ile Cennete yerleş; artık dilediğiniz yerden yiyin; fakat şu ağaca yaklaşmayın, yoksa zâlimlerden olursunuz!) 20: Derken şeytan ayıp yerlerini kendilerine göstermek için ikinize de vesvese verdi ve dedi ki: Rabbimiz, sizi başka bir şey için değil, ancak iki melek veya ebedi kalanlardan olmanızı önlemek için yasaklamıştır.) 21: Ve; doğrusu ben size öğüt verenlerdenim, diye ikisine yemin etti. 22: Ve böylece onları yanıltıcı düşüncelerle yönlendirdi. Fakat o ikisi, sözü geçen ağacın meyvesinden tadar tatmaz birden çıplaklıklarının farkına vardılar; ve bahçeden topladıkları yapraklarla üzerlerini örtmeye koyuldular. Bunun üzerine Rableri onlara (şöyle) seslendi: "Ben sizi o ağaçtan menedip de, Şeytan sizin gerçekten apaçık düşmanunuzdur dememiş miydim?". 23: Dediler ki: «Ey Rabbimiz! Biz kendi nefislerimize zulmettik, ve eğer bizi yarlıgamaz isen ve merhamet buyurmaz isen elbette biz hüsrâna uğmuşlardan oluruz. 24: Allah: "Birbirinize düşman olarak inin! Siz yeryüzünde bir müddet yerleşip geçineceksiniz. " buyurdu. 25: Orada yaşayacak, orada ölecek ve oradan çıkarılacaksınız.26: "Ey Âdem'in evlatları! Bakın size edep yerlerinizi örteceğiniz giysi, süsleneyeceğiniz elbise indirdik. Fakat unutmayın ki en güzel elbise, takvâ elbisesidir. İşte bunlar Allah'ın âyetlerindedir. Olur ki insanlar düşünür de ders alırlar". 27: Ey Âdem oğulları, şeytân, ana babanızı, çirkin yerlerini onlara göstermek için elbiselerini soyarak cennetten çıkardığı gibi, sizi de (şaşırtıp) bir belâyâ düşürmesin! Çünkü o ve kabilesi, sizin onları göremeyeceğiniz yerden sizi görürler. Biz şeytânları, inanmayanların dostları yaptık.
- 4 20/TÂHÂ-117: Bunun üzerine: Ey Âdem! dedik, bu, hem senin için hem de eşin için büyük bir düşmandır. Sakın sizi cennetten çıkarmasın; sonra yorulur, sıkıntı çekersen! 120: Sonunda şeytan ona vesvese verdi ve: 'Ey Adem! Sana sonsuzluk ağacını ve yok olmayacak bir mülkü bildireyim mi?' dedi. 121: Böylece ikisi ondan yediler, hemen ardından ayıp yerleri kendilerine açılıverdi, üzerlerini cennet yapraklarından yamayıp örtmeye başladılar. Adem, Rabbine karşı gelmiş oldu da şaşırıp kaldı. 122: Sonra Rabbi, onu seçti de tevbesini kabul buyurdu ve ona doğru yolu gösterdi. 123: Onlara şöyle dedi: «Birbirinize düşman olarak hepiniz oradan inin. Elbet size Benden bir yol gösteren gelir; Benim yoluma uyan ne sapor ve ne de bedbaht olur."

Âdem tek başınayken o ağacın meyvesinden yemedi ta ki Tanrı ona bir yardımcı verene kadar. "Yaratılış 2/18: Sonra, "Âdem'in yalnız kalması iyi değil" dedi, "Ona uygun bir Yardımcı Yaratacağım."

Havva, Âdem'in kaburga kemiğinden yaratıldı; topraktan yaratılan her şeye ad veren Âdem, ona da adını verdi: "Yaratılış 2/23: Âdem, "İşte, bu benim kemiklerimden alınmış kemik, Etimden alınmış ettir" dedi, "Ona 'Kadın denilecek, çünkü o adamdan alındı.'"⁵

Havva yaratıldığında, Âdem'e eş olduğunda ve adı konulduğunda, henüz ikisi de çıplaktı ve çıplaklıklarının farkında değillerdi. Zira bedenleri kadar ruhları da çıplaktı, elbiseleri olmadığı gibi maskeleri de yoktu henüz. Havva Âdem'i yalnızca eş olarak değil, insandaki arzu gizil gücünü ortaya çıkarmak açısından da tamamladı ve uygun zemin oluştuğunda onu kullanmak için gerekli şartlar da ortaya çıktı: "Yaratılış 3/1: RAB Tanrı'nın yarattığı yabanıl hayvanların en kurnazı ylandı. Yılan kadına, "Tanrı gerçekten, 'Bahçedeki ağaçların hiçbirinin meyvesini yemeyin' dedi mi?" diye sordu."

Yılanın soruyu sorma şekli kadındaki özgüveni ortaya çıkaracak şekildeydi. "Yaratılış 3/2: Kadın, "Bahçedeki ağaçların meyvelerinden yiyebiliriz" diye yanıtladı." Yasak meyveyi yemeyi düşünmedi, yine de ekledi: "Yararatılış 3/3: "Ama Tanrı, 'Bahçenin ortasındaki ağacın meyvesini yemeyin, ona dokunmayın; yoksa ölürsünüz' dedi." Ve yılan kadının artık kendi istediği gibi düşünmesine zemin hazırlar: "Yararatılış 3/4: Yılan, "Kesinlikle ölmezsiniz" dedi. 3/5 "Çünkü Tanrı biliyor ki, o ağacın meyvesini yediğinizde gözleriniz açılacak, iyiyile kötüyü bilerek Tanrı gibi olacaksınız."

Tanrının sunduğu bütün imkânlarla rağmen o izin verilmeyen tek ağacın meyvesini yeme, aslında insanın iyiyile kötüyü bilme, tanrı gibi olma arzusunun da ilk arketipidir. Yasak meyveyi yalnız kendisi yemez, kocasına da verir Havva. Böylece gözleri açılır ve çıplaklıklarını fark ederler ilkin. Hemen incir yapraklarıyla çıplaklıklarını örter ve ne olacağını beklemeye başlarlar. Tanrı'nın bahçeye gelişyle Tanrı-Âdem arasındaki gerilim yani insanın yaşadığı maceranın ilk çatışması başlar: "Yaratılış 3/9: RAB Tanrı Âdem'e, "Neredesin?" diye seslendi. 3/10: Âdem, "Bahçede sesini duyunca korktum. Çünkü çıplaktım, bu yüzden gizlendim" dedi."

Bu gizlenme de yine ilktir. İnsanın ilk kez kendini gizlemesi, gizleyeceği bir durumu olmasıdır. Tam da bu an, aslında onun her şeyiyle en ortada olduğu andır; çünkü bu, onların yasak meyveyi yediklerinin işaretidir: "Yaratılış 3/11: RAB Tanrı, "Çıplak olduğunu sana kim söyledi?" diye sordu, "Sana meyvesini yeme dediğim ağaçtan mı yedin?"

Bu andan itibaren Tanrı-Âdem gerilimi bir anda Âdem-Havva çatışmasına doğru yön değiştirir: "Yaratılış 3/12: Âdem, "Yanıma koyduğün kadın ağacın meyvesini bana verdi, ben de yedim" diye yanıtladı." Bu çatışma onlardan sonra gelen bütün kadın-erkek mücadelelerinin arketipi olacaktır. Böylece Âdem'in meyveyi ona yedirdiği için Tanrıya şikâyet ettiği Havva da işlediği hatayı yılanı yansıtır ve ilk kadın (Havva)-Yılan (şeytan) çatışması yaşanır: "Yaratılış 3/13: RAB Tanrı kadına, "Nedir bu yaptığın?"

⁵ "Adem Cennetten ayrılmadan önce karısına Havva (ya da Hawwa) adını verdi; sık sık İbranice'deki haya (yaşam) kelimesiyle ilişkilendirilen bir isim. Yaşayanların annesi'nin adı, daha çok ilk uygarlıklardaki anaerkil gücün geç bir yankısı gibi duruyor. Bununla birlikte Aramice hevyā kelimesi, bazen de 'yılan' anlamına gelen hawwa olarak yorumlanır. Hawwa adı eskiden 'yılan-anne' (ana tanrıça) anlamına gelebiliyordu fakat Yaratılış'ın yazarı 'yaşayanların annesi' anlamını seçti." (Schipper 2015: 169)

diye sordu. Kadın, "Yılan beni aldattı, o yüzden yedim" diye karşılık verdi." Bu da aldatmanın ve aldanmanın arketipidir.

Tanrı-kadın çatışmasından sonra: "Yaratılış 3/16: RAB Tanrı kadına, "Çocuk doğururken sana çok acı çektireceğim" dedi, "Ağrı çekerek doğum yapacaksın. Kocana istek duyacaksın, seni o yönetecek." diyerek kadını cezalandırır. Tanrı-yılan (şeytan) çatışması sonucunda ise: "Yaratılış 3/14: Bunun üzerine RAB Tanrı yılanı, "Bu yaptığından ötürü bütün evcil ve yabanıl hayvanların en lanetlisi sen olacaksın" dedi, "Karnının üzerinde sürünecek, yaşamın boyunca toprak yiyeceksin." Sözleri ile yılan lanetlenir. Bu, yılanın/şeytanın tanrıyla ilk çatışması da değildir üstelik. Kur'an-ı Kerim'de yer alan anlatıma göre O (şeytan/yılan), Âdem yaratıldığında bütün melekler secde ederken, insanın çamurdan kendisinin ateşten yaratıldığını söyleyerek haset ve kibre kapılmış; yeryüzünde Tanrı'nın halifesi olmaya kendisinin daha layık olduğunu düşünmüştür: "7.12 Allah, 'Sana emrettiğim zaman seni saygı ile eğilmekten ne alıkoydu?' dedi. (O da) 'Ben ondan hayırlıyım. Çünkü beni ateşten yarattın. Onu ise çamurdan yarattın' dedi." Bu nedenledir ki, insanın yaşadığı haset ve kibirle ilgili tüm çatışmalar için de bu durum referans olmuştur.

İblis dışında diğer melekler de Âdem'in halife oluşuna karşı çıkarlar: "2.30: Hani, Rabbin meleklerle, 'Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım' demişti. Onlar, 'Orada bozgunculuk yapacak, kan dökecek birini mi yaratacaksın? Oysa biz sana hamdederek daima seni tesbih ve takdis ediyoruz.' demişler. Allah da, 'Ben sizin bilmediğinizi bilirim' demişti." Kur'an'da geçen Tanrı-melek karşılaşmasının bu ilk örneğinde aslında diğer melekler açıkça dile getirmeseler de kendilerinin halifelige daha layık olduklarını düşünürler, fakat şeytanın onlardan farkı, düşüncesinde ısrarcı olmasıdır. Söz konusu çatışmalardan sonra Âdem ve Havva Aden'den kovulur, çünkü yılanı uymakla ve meyveyi yemekle Tanrı gibi olma yolunda ilk deneyim yaşanmış ve gizil güç ortaya çıkmıştır: "Yaratılış 3/22: Sonra, 'Âdem iyiyle kötüyü bilmekle bizlerden biri gibi oldu' dedi, 'Artık yaşam ağacına uzanıp meyve almasına, yiyip ölümsüz olmasına izin verilmemeli.' 3/24: Onu kovdu. Yaşam ağacının yolunu denetlemek için de Aden bahçesinin doğusuna Keruolar ve her yana dönen aleoli bir kılıç yerleştirdi." ifadeleri gücün devam ettiğine işaret etmektedir.

Değişen pek çok bileşen içinde değişmeyi tespit etmek üzere söz konusu maceranın izlerini sırasıyla *İlyada*, *Kral Oidipus*, *Macbeth*, *Hayvan Çiftliği*, *Binbir Gece Masalları* (*Şahmaran*) ve *Şahmeran'ın Bacakları*'nda sürmek mümkündür:

İlyada

İlyada, Yunan dini inanışlarının en eski metinlerinden biridir. Genel hatlarıyla destan olarak isimlendirilen anlatı Troya Savaşı ile başlar. Metinde, Yunan inanışından hareketle yine Tanrı-insan ve kadın-erkek arasında güç ve şehvet (yasak meyve) görünümlü Tanrı gibi olma arzusu çatışmaları görülür. Odysseus'un planıyla şehre girip kaleyi alan Agamemnon'un manidar bir şekilde Briseis tarafından öldürülmesi aslında tanrıların kendisine biçtiği, kutsal olana dokunmanın bedeli olarak destanın ana metne göndergelerindedir. Pagan geleneğinde görülen tanrıları insanlaştırma, insanları tanrılaştırma anlayışına da sıkça yer verilir.

Anlatıda pek çok şehir ve onları yöneten ayrı ayrı pek çok kral olmasına rağmen,

Miken Kralı Agamemnon'un diğer krallardan daha üstün olduğu görülür; çünkü o Tanrıların en üstünü Zeus tarafından verilmiş asayı taşımaktadır. Yunan krallarının asalarının olmasının sebebi çoban olmalarıdır. Burada asa, tanrısal bir simgedir. Tanrı olmaya diğer insanlardan daha yakın olmanın simgesi. Hz. Musa'nın da asası vardır. Asası ile Agamemnon'un, tanrılara diğer insanlardan bir adım daha yakın olduğuna inanıldığı söylenebilir. Öyleyse Zeus, tanrıların çobanyken; Agamemnon kralların çobanıdır. İnsanlar yeryüzünde yaşarken, tanrılar gökyüzünde Olimpos Dağı'nda yaşarlar, merkezde ise Kudüs vardır.

Pagan kültürde ezeli-ebedi tanrı iktidarı yoktur, bu yüzden tanrılarda da insanlara has hırsların, arzuların, güç mücadelelerinin olduğu görülür. Zeus'un diğer tanrılarla yaşadığı üstünlük savaşında Hera, Poseidon, Thetis gibi tanrılar ona yardım ederler. Zeus'un, Agamemnon'un karşısındaki en güçlü kahraman olan Thetis'in oğlu Akhilleus'a karşı bu yüzden zaafı vardır. Bahsedilen kozmogoni nedeniyle de tanrı-insan arasında böyle güç çatışmaları görülür. Bütün şehirlerin ayrı ayrı kralları olduğu gibi ayrı ayrı da koruyucu tanrıları vardır ve o şehrin halkı bu tanrılara adaklar, kurbanlar sunarak tanrılarının gönlünü hoş tutarlar. Bu ritüelle aynı zamanda insan davranışlarının da anlamını yitirdiği görülür; çünkü insanlar, tanrılar nasıl uygun görürse o şekilde bir hayat sürmektedirler. Bir tanrıyı kızdırmanın çok ağır bedelleri vardır insanlar için.

Yunanlılar şehir devletlerinde yaşarlar ve misafirperverliğe önem verirler. Paris, misafir olduğu sarayda kralın karısı ile birlikte olup, sonra da onu kaçırarak bu pratiğe aykırı hareket eder. Paris-Helena-Menelaos çatışmasında, Paris ve Helena arzularına, şehvetlerine yenik düşerler. Her ikisi de her şeye sahipken o bir tek tabuya/yasak olana/yasak meyveye el uzatırlar.

İlyada, tanrısal ceza ile başlar. Agamemnon savaş payı olarak kendisine düşen kadını geri isteyen kadının babası ile çatışma yaşar. Agamemnon-Yaşlı Adam çatışmasının nedeni kadın simgesi altında kralın güç göstergesini hakkı olduğunu düşündüğü için geri vermek istememesidir. Yaşlı Adam Apollon'a yalvararak Agamemnon'u cezalandırması için yardım diler. Apollon-Agamemnon arasındaki çatışma sonucu, Troya'nın Tanrısı Apollon Agamemnon'un ordusuna salgın hastalık verir. Bunun üzerine Agamemnon, Akhilleus'un savaş payı Briseis karşılığında kadını vermeye razı olur. Briseis, onun için kaybettiğinin yerine koyduğu, üzüntüsünü azaltacak bir merhemdir aslında. Böylece ikisi arasında Agamemnon-Akhilleus güç odaklı Tanrı gibi olma çatışması yaşanır.

Agamemnon'un arzusu (yasak meyve) Troya'ya egemen olmak; kardeşi Menelaos'unki ise karısı Helena'yı almaktır. Babaları Briam ise bunun bir güç savaşı olduğunu bildiği için Paris'i Menelaos ile teke tek dövüşten vazgeçirmek ister. Paris, Tanrıların güzellik yarışında Hera yerine Afrodite'i seçtiği için Menelaos'un karşısında yenik düştüğü halde, Afrodite'in yardımıyla kurtulur ve Paris-Menelaos çatışması, Hektor'un Menelaos'u öldürmesi ile sonuçlanır. Bunu fırsat bilen Agamemnon, Troya'yı almak üzere savaş açar; çünkü Troya onun güçlü olma, Tanrı gibi olma arzusunun simgesidir.

Akhilleus olmadan Troya'yı almanın mümkün olmadığını gören Agamemnon,

Akhilleus'un Briseis'ini geri verir. Akhilleus'un Apollon Tapınağına saldırması sonucunda ise Akhilleus, tanrılar tarafından cezalandırılır ve Patraklos'un Hektor tarafından Akhilleus sanılarak hunharca öldürülmesiyle ise bu kez Akhilleus-Hektor arasında güç çatışması yaşanır. Zeus'un, Thetis'den dolayı gücün yönünü Akhilleus'tan yana çevirmesi ile tıpkı Hektor'un Akhilleus'un zırhlarını giyen Patraklos'u arabayla sürüklemesi gibi O da Hektor'un cesedini atlı arabasıyla sürükler. Yarı tanrı ve ölümsüz, fakat yaptıklarıyla tanrıları kızdıran Akhilleus'tan Hektor'un intikamını Paris alır.

Kral Oidipus

Kral Oidipus'ta Oidipus-Theresias arasında yaşanan çatışmada, Oidipus dünyevi/sınırlı aklı, Theresias hikmet sahibi/her şeyi bilen/ tanrısal aklı temsil eder. Sebeplerle uğraşan aklın, sonucu bilen akıl karşısındaki acizliğinde çatışma insan-tanrısal olan, savaşına dönüşmektedir. Eserde Oidipus kaderinde olanları yaşayandır. Onu kral yapan, en güçlü, en mutlu, en vd. yapan aklı aynı zamanda, Sphinks'i yenerek tanrısal olana karşı gelmesine ve tanrıların onu cezalandırmasına sebep olur. Kral Oidipus'un yasak meyvesi, aklıyla hareket etmesidir.

Kral Oidipus'un şehrinin lanetlenmesi, halkın saray önünde toplanıp ondan yardım dilemesi ile başlar eser. Lanet nedeniyle yaşanan kıtlık, hastalık, veba gibi olumsuzluklar alt metinde İlyada Destanı'na Agamemnon'un tanrıların lanetine uğradığı için ordusunun kırıldığı olaya gönderme yapar. Kral Oidipus halkının gözünde ölümlülerin en akıllısı, şerefli, kurtarıcısıdır. Metinlerarasılık açısından bakıldığında Agamemnon da kralların en güçlüsü idi. Oidipus, bu laneti kaldırmak için halkına yardım etmek ister. Agamemnon'un kudretini tanrısal bir güçten (Zeus'un verdiği asa) alışığı gibi Oidipus da krallığını tanrısal bir güç olan Sphinks'i bilgisiyle yenerek elde eder. Oidipus çözüm bulması için Kreon'u gönderir.

Oidipus, Laios'un öldürülüşü ile kendisi arasında hiçbir bağlantı kuramaz ve halkına bu zamana kadar neden katilleri bulmadıklarını sorar; olayın bu noktasında hala katili bulup, kendisi de bu katillerden korumak ve halkını lanetten kurtarmak düşüncesindedir. Tanrısal olan karşısında aklını ön plana çıkardığı için cezalandırılan Oidipus, Theresias ile karşılaşmasında hala aklı ile konuşmaya devam eder. Oidipus-Theresias arasında yaşanan çatışmada; Oidipus dünyevi/sınırlı aklı, Theresias hikmet sahibi/her şeyi bilen/ tanrısal aklı temsil etmektedir, bu nedenle konuşmak istemeyen Theresias, Oidipus'un suçlamaları karşısında daha fazla dayanamaz ve gerçeği söyler:

“OİDİPUS: Pekala ... Beni öyle kızdırdın ki, içimden geçenleri gizlemeyeceğim: Bu cinayeti sen tasarladın, sen işledin; belki kendi elinle öldürmedin, gözlerin görseydi, o işi de yaptığını söylerdim.

TEİRESİAS: Öyle mi? O halde yüksek sesle herkese verdiğin emirlere uymaya davet ediyorum seni. Yani bugünden itibaren hiç kimseyle, bu insanlarla da, benimle de konuşmayacaksın; çünkü bu kentin yüz karası, bu kenti kirleten eli kanlı adam sensin ...” (Sophokles 2012: 26)

Sebeplerle uğraşan aklın, sonucu bilen akıl karşısındaki acizliğinde artık çatışma, insan- tanrısal olan, savaşına dönüşmektedir. Gerçeği öğrendikten sonra, Oidipus'un

Theresias'ı küçümsemesi, kehaneti küçümsemesi sonucu Theresias'ın dile getirdiği "kaderi seninki kadar korkunç bir yaratık..." sözleri, gözle görülen, akıl ile izah edilen gerçeğin, kalp ile bilinen mutlak hakikat karşısında aciz kalınca tanrısala boyun eğişini göstermektedir.

İokaste eserde sahneye hem anne hem de eş olarak girerken, o da akıyla Oidipus'a katılmaktadır. Fakat getirilen kölenin sözleri ile artık hakikat ortaya çıkar;

"Acıdım da ondan efendimiz; onu başka bir kente, kendi kentine götürür diye düşünmüştüm. Onu kurtarmakla başına daha büyük belalar açtım. Eğer sen o çocuksan bilesin, bahtı kara geldin dünyaya... Oidipus kaderine isyan eder: Her şey aydınlandı artık... Ey gün ışığı, bu seni son görüşüm olsun! Doğurmamalıydı beni doğuran, birleşmemeliydim birleştiğimle, öldürmemeliydim öldürdüğümü..."
(Sophokles 2012: 76)

Oidipus altın iğne ile gözlerini kör eder. Bu körlük sayesinde ki artık aydınlanır, gerçekleri görmeye ve kabullenmeye başlar.

Macbeth

Şeytanın fısıltılarıyla ve akıyla gerçeği gördüğü yanılgısına kapılan insanın bilgi kırıntılarına tamah edip tanrısal olana dokunması, cezalandırılmasına sebep olur. Macbeth-Banquo çatışması aslında yüzeyde dile getirilmiş bir çatışma olmamakla birlikte, ikisinin de krallıkla ilgili arzuları Âdem ile Havva'nın çocuklarının da elinde sahip olduklarına bakmayıp, o bir tek sahip olunmayana duyulan arzuya gönderme yapmaktadır. Nitekim aynı arzu Paris/Helena -Menelaus'la İlyada'da da dile getirilmişti. Eserin Kutsal Kitap'taki anlatıya gönderileri; Macbet-Banquo ve tek taraflı Macbet-Duncan çatışmalarında güçlü olma, Tanrı gibi olma arzusu yasak meyveye gönderme yapar. Kadın-erkek çatışması Lady Macbet-Macbet arasındaki çatışmalarla verilir. İtici ve şeytani güç ise cadılarla temsil edilir.

Shakespeare'in bu tiyatrosunda Birinci Perde cadılar ile başlar. Batı seyircisinin cadı kavramı ile ilgili bir hazır bulunuşluluğu vardır. Cadıların şeytanın yardımcısı rolü burada da Âdem ile Havva bağlamına götürür bizi. Her şeye sahip olan aslında talihli gözükten Macbeth için "kader..." diye geçen ifadelerdeki mutlak bilgi-akıl çatışması metin altında kaderini yaşayan Oidipus'a gönderme yapmaktadır. Golgotha Tepesi'nin İsa'nın çarmıha gerili olarak yürüdüğü yer olması yönüyle Macbeth burada İsa gibi gösterilmektedir. Onun bir yandan cadılarla konuşması bir yandan İsa gibi gösterilmesi, bizi temel bir çelişkiye götürmektedir. Oidipus gibi Macbeth'in de önünü akıl aydınlatmaktadır. (Cadıların verdiği müjdelerin bir bir gerçekleşmesi) O da aklına tabi olarak ilahi bilgi ile çelişki yaşamayı seçecektir.

Shakespeare, Duncan'ın ağzından Covdor Beyi için "Onun her yitirdiğini Macbeth kazandı" sözlerini aktararak okuyucu/izleyicinin de Macbeth ile ilgili yargılarıyla oynamaktadır. (Kral ve Krala sadık olanların kazanacağı vurgusu) Nasıl ki tanrılar insana akıl yoluyla gerçeği hakikatmiş gibi göstererek düşünce ve davranışlarını yönlendiriyorsa; metnin yaratıcısı olan yazar da okuyucu/izleyiciyi yanlış kanılara götürecek imalar gizleyebilmektedir satır aralarında. Üçüncü Sahne'de Shakespeare, cadıların ne iş yaptığından bahseder:

“Bir gemicinin karısı.. Kucağında bir etek kestane;
 Yedikçe yiyor; çene değil değirmen karınki.
 «Bana da ver » dedim, sen misin diyen:
 «Defol, cadı karı!» demez mi bana şıfıntı ...
 Kocası Halep'e gitmiş seninkinin;
 Kaplan gemisinin suvarisiymiş.
 Atlayıp bir eleğe düşeceğim peşine.

 Kurutup çöpe döndüreğim herifi, düpedüz:
 Ne gece uyutacağım ne gündüz
 Cehenneme çevireğim teknesini.
 Dokuzu dokuza vur, ne eder?
 O kadar hafta sallandı mı_ denizde yeter:
 Hayal-i fener olduğunun resmidir.
 Gemisi batmasına batmaz
 Ama yemediği fırtına kalmaz .” (Shakespeare 1967: 14, 15)

Metinlerarasılık açısından bu ifadeler, tanrıları kızdırdığı için denizlerde kaybolan Odyssea'ı işaret etmektedir. Yine cadıların sözlerindeki üçlemeler büyü sözleri olup, şeytani olanı ifade eder. Glamis Beyi, Covdor Beyi, Yarının Kralı müjdesi ile Âdem ve Havva Kıssası'nda şeytanın “tanrı gibi olacaksın” fısıltısı ve “yasak meyve”ye gönderme vardır. Aynı gönderme Banquo'nun sözleriyle Macbeth'i yılanın dürtmesi gibi yanlış düşüncelere sevk etmesinde de görülür. Tanrısal bilgi hepsinin üstünde olup; şeytanın fısıltılarıyla ve aklıyla gerçeği gördüğü yanılışına kapılan insanın bu bilgi kırıntılarında tamah edip, tanrısal olana dokunması cezalandırılmasına sebep olmaktadır.

Macbet'in, Banquo'un ve Lady Macbet'in iç konuşmaları ve sesli olarak dile getirdikleri ve yaşadıklarında hep bir iç-dış, görülen-görülmeyen çatışması vardır.

Lady Macbet yılanın Havva'ya, Havva'nın Âdem'e fısıldaması gibi Macbeth'in kulağına fısıldar, ondaki kral olma arzusunu kışkırtır. Daha sonraki bölümlerde kralı öldürüp, sahte yüzlerle gezmekten Macbeth ve karısında ruhsal bozukluklar ortaya çıkar. Lady Macbeth sürekli ellerini yıkayan bir uyurgezere dönüşür. Macbet içinse artık uyku ile uyanıklık, hayal ile gerçek çizgisinde kopmalar ortaya çıkar. Arzularının peşinde, şeytanın bilgi kırıntılarında beslenen, bu uğurda acımasızca insanları öldürmeye devam eden Macbeth, uykuyu da öldürür⁶.

Hayvan Çiftliği

George Orwell alt başlığı “Bir Peri Masalı” olan *Hayvan Çiftliği* adlı eserini masal tarzında kaleme almıştır. *Kelile ve Dimne*, *La Fontain* ve *Ezop*'ta geçen hayvanları konuşurma tekniğini Orwell, siyasi bir eleştiri romanı yazmak için kullanmıştır.

⁶ Bu duruma Necip Fazıl Çile'de: “Uyku, katillerin bile çeşmesi/Yorgan, Allahsızaya kadar sığınak/ Teselli pınarı, sabır memesi/ Size şerbet, bana kum dolu çanak.” (Kısakürek 1998: 18) dizeleriyle gönderme yapar.

Eserin kahramanları ve kavramlarının da gerçek hayatta bir karşılıkları vardır. *Hayvan Çiftliği*'nde; Âdem ile Havva kıssasına paralel olarak, Napeleon'un güçlü olma tanrı gibi olma odaklı arzusu görülür. Hayvanların mevcut durumlarını beğenmeyerek, var olan imkânlarını da kaybetmeleri ise yasak meyveye göndermedir.

İnsanların emeklerini sömürmesine ve iyi bakılmamalarına isyan ederek; insanı ortadan kaldırırlarsa sömürünün yok olacağını düşünen hayvanlar; hep birlikte ütopyalarına kavuşmak üzere, çiftliğin kötü kalpli sahibi Bay Jones'u çiftlikten kovalarlar. "Beylik Çiftliği" artık "Hayvan Çiftliği" olarak anılmaya başlar. Yeni koşullarından memnun, özgürlüğün tadını doya doya yaşayan hayvanlar, zamanla yeni bir güce boyun eğmeye başlarlar. İsyana birlikte özgürlüğüne kavuşanlardan biri de kötü kalpli domuz Napeleon'dur. İnsanoğlundan ve onlara ait her şeyden nefret ettiğini söyleyen Napeleon, zamanla tüm şartları lehine çevirir ve yavaş yavaş yeni bir diktatörlüğün temeli atılır. Napeleon; önce, isyanda büyük bir emeği olan; Hayvan Çiftliği'nde sözü dinlenen, Snowball'dan kurtulur. Ardından zamanla çevresine güçlü köpekleri de alarak yepyeni bir otorite kurar. Bu saatten sonra kimse sesini çıkarmaya yeltenemez, çıkan seslerin ne dedikleri de köpeklerin hırıltısından anlaşılmaz.

Hayvanlar, Bay Jones'ın Çiftliği'ni ele geçirdikleri günlerde yedi maddeden oluşan yeni bir kanun hazırlarlar. -Bu yedi emir Hz. Musa'nın on emrini düşündürür- Ancak aşamalı bir şekilde bu yedi emir, yine Napeleon, tarafından çıkarları doğrultusunda değiştirilir:

1. İki ayak üstünde yürüyen herkesi düşman bileceksin. (Napeleon, zamanla çiftliğin ihtiyaçlarını karşılamak adına insanlarla ticaret yapar.)

2. Dört ayak üstünde yürüyen ya da kanatlan olan herkesi dost bileceksin. (Zamanla, diğer hayvanları domuzlardan aşağı tutup, hor görmeye başlar.)

3. Hiçbir hayvan giysi giymeyecek. (Sadece domuzların giyinmesine izin verilir. Napeleon, zamanla bir insan gibi-giyinip kuşanır.)

4. Hiçbir hayvan yatakta yatmayacak. (Bir süre sonra domuzlar, Bay Jones'ın evine yerleşirler. Sebep olarak bütün yükün domuzlarda olduğu, onların rahat etmesi gerektiği olarak gösterilir.)

5. Hiçbir hayvan içki içmeyecek. (Arka bahçeye arpa ekilir, kilerdeki bütün içkileri domuzlar içmeye başlar.)

6. Hiçbir hayvan başka bir hayvanı öldürmeyecek. (Napeleon, zamanla, Snowball'a iş birliği yapan hayvanları idam ettirir.)

7. Bütün hayvanlar eşittir. (Çiftliğin ana kanunu olan bu madde, bir gece vakti ansızın değişerek; "Bütün hayvanlar eşittir ama bazı hayvanlar diğerlerinden daha eşittir." şekline dönüşür.) (Orwell 2012: 41)

Yedinci maddeye gelene kadar birçok belirti olmasına rağmen, hayvanların kafası, özgürlük ve refah düşünceleriyle o kadar çok karışmıştır ki, tüm bu aşamaları fark edemez ve sistemin çarkları olmaya devam ederler. Halk, özgürlüğün rehabetine kapılmış rahat bir hayat sürerken, bu rahatlığı, çıkarlarına alet etmek isteyen Napeleon gibi kişiler çıkar ortaya. Nutuklarla onların gözünü boyamaya başlar. Halk başlarda olacakları kestiremez. Ardından, sürekli iyi bir gelecek için çalışmaya zorlanırlar.

Ayrıca eskisi kadar da dinlenmeye zaman bulamazlar. Gün boyu tarlalarda çalışıp, yarı aç bir hayat sürerler. Bunu Hayvan Çiftliği'nin gelişmesi için, büyümesi için yaptıklarını sanmaktadırlar. Tabii Hayvan Çiftliği hızla büyürken, toplum da hızla çöküşe sürüklenmektedir. Bir süre sonra ise yöneticilerin, eleştirdikleri sistemin peşinden gittikleri net olarak görülmeye başlar ama artık çok geçtir. Altı insanla altı domuzun bir masada kumar oynadığı sahne kitabın bitiş paragrafıdır ve sistemin kimler için kimleri feda ederek kurulduğunun özeti niteliğindedir: "İçeride on ikisi de öfkeyle bağırıyor, on ikisi de birbirine benziyordu. Artık domuzların ne olduğu anlaşılıyordu. Dışarıdaki hayvanlar, bir domuzların yüzlerine bakıyor, bir de insanların. Ama birbirlerinden ayırt edemiyorlardı." (Orwell 2012: 152) Hz. İsa'nın 12 havarisi ile yediği son akşam yemeğinde otuz gümüş karşılığında kendisini ele veren/ihanet eden Yahuda'nın (Matta 26: 14-25) hatırlatıldığı sahnede yeminine sadık kalamayan insan hatırlatılır.

Âdem ile Havva'nın 'bilme ve Tanrı gibi olma' arzu odaklı eylemi neticesinde ortaya çıkan kaosu insan yerine çiftlik hayvanları (ki uysal tabiatları gereğince eserde bilinçli bir tercih olarak yer verildiği anlaşılıyor) ile temsil edilen masum yaratılışın da kısa zamanda tekrarlaması fitratı işaret ederek yasak meyveye yapılan bir gönderge olarak okunmalıdır. Hayal ettikleri ideal dünyaya ulaşmak isterken, bu kez insanların değil, domuzların sömürüsüne maruz kalan hayvanlar 'arzuları' doğrultusunda hareket etmeleri ile şeytanın fısıltılarına kulak vererek istismara uğramaktan kurtulamazlar.

Binbir Gece Masalları

Binbir Gece Masalları bütün kurmaca metinlerin kaynağını oluşturan arzu ve arzunun dolayımını oluşturan cinsellik, güç, iktidar, zenginlik, ölümsüzlük ve nihayet tanrı gibi olma isteklerinin çok renkli bir çeşnisini sunar; masal içinde masal, anlatma içinde anlatma, aldatma içinde aldatma kurgular. Eserde, Affan'ın sudan geçme otuna şartlanması nedeniyle, önünden geçtiği ab-ı hayat otunu göremeyecek kadar kör olması, Âdem ile Havva'nın iyiyle kötüyü bilme ağacının meyvesine kapılıp, yaşam ağacını fark edememelerini anımsatır.

Köken olarak Doğu'ya ait sözlü gelenek ürünüdür ve Hint, Çin masal okyanuslarından beslenmiştir. Batı edebiyatını da derinden etkilemiştir. Kendinden sonraki tüm zamanlarda, farklı açılardan tekrar tekrar okunabilecek bir metin olan bu masallar yine her yönden defalarca tartışılmış ve dünya fantastik edebiyatının zemininde yer almıştır. Konuya bakan yüzü ile de insanlığın arzu odaklı ilk yaşağı çığnemesine birçok göndermesi olan zengin bir metindir.

Hasip ve arkadaşlarının kuyuda buldukları 'bal' arzuyu (yasak meyve) çağrıştırır, bulaştıkça kendine çeker, bağımlısı yapar ve daha çoğu için tutsağı yapar insanı.

Şehriyar ile eşi ve Şahzaman ile eşi aynı çatışmayı yaşarlar, iki kardeş kendilerini her şeyin sahibi ve en kudretli yani en tanrı gibi olduklarını sandıkları anda eşleri tarafından aldatılırlar.

İlk günahı üstlenme görevi kutsal hikâyeden beri hep kadının işi olmuştur. Şehriyar ve Şahzaman'ın tek suçlu olarak kadını göstermesi alt metinde, Âdem'in

Tanrı'ya ağacın meyvesini, yanına koyduğün kadın verdi demesine gönderme yapar.

Hasip-Şahmeran karşılaşması onun bala bulaşması sonucu gerçekleşir. Şahmeran'ın yaşadığı mekân, normal insanların gözünün önünde değil fakat belli bir eşikle de ulaşılabilen adeta paralel bir evren gibidir. Paralel anlatımla burası Âdem ile Havva'nın cenneti gibidir. Kadim cennetin düzeni nasıl insan geldikten sonra bozulduysa, Şahmeran'ın paralel evrendeki mekânı da Hasip'in gelişiyile bozulur.

Şehrazat Şehriyar'ı arzu (bilmek isteme/ merak) ile oyalar, vatanına dönmek isteyen Hasip'i de Şahmeran aynı şekilde hikâyeler anlatarak oyalamaktadır. Hasip, Şahmeran ne yaparsa yapsın bir süre sonra evine dönme arzusuna odaklanır. Şahmeran aynı zamanda ifritlerin, cinlerin hükümdarı, yarı insan yarı yılandır. Affan ile Berkiya'nın hikâyesini anlatarak Hasip'in arzusuna olan odaklanışını başka bir arzuya meraka yönlendirmek ister Şahmeran. Bu hikâyede Affan şeytani arzuyu (ölümsüzlük/tanrı gibi olma), Berkiya insani arzuyu temsil eder. Affan tarafından kulağına "ölümsüz olursun" fısıldanan Berkiya, insanın şeytan karşısındaki durumuna "kesinlikle ölmezsiniz"e gönderme yapar.

İnsan özünde iyi olma gizil gücüne sahiptir, ancak birinin yönlendirmesine ihtiyaç duymaktadır. Bu yönlendirici çoğu kez şeytani olarak karşısına çıkar. Berkiya Affan'ın şeytani yönlendirmesine, arzusuna kavuşmak adına kanar, süt ve şarapla Şahmeran'ı kandırırlar. Burada süt yine doğal arzu ile Berkiya'nın; şarap, şeytani arzu ile Affan'ın mizacına işaret eder. İnsanlar belli bir arzuya tutuldukları zaman, tanrının onlara zaten sunacağı anı ve şeklini beklemeye sabredemedikleri için şeytanın bu durumu kullanacağını düşünemez hale gelmektedirler. Yani insan arzularını kontrol edemediği her durumda dizginlerini şeytana teslim etme hatasına düşmeye mahkûm olmaktadır.

Affan, Süleyman'ın yüzüğünü görünce heyecandan duayı karıştırır. "Alma" diyen ses odaklanmasına engel olur ve arzu ateşiyle yanıp kül olur. Affan (şarap) yanar çünkü onun arzusu şeytanidir ve şeytan nasıl ebediyen lanetlendiyse Affan da o şekilde lanetlenir. Berkiya'yı kurtaran arzusunun doğal, insani oluşudur. Âdem ve Havva'nın affedilmesi gibi Berkiya (süt) da tövbe ederek, Tanrının büyüklüğünü hatırlayarak kurtulur.

Şehrazat'ın Şehriyar'ı masal anlatarak oyaladığı masal içinde, Şahmeran Hasip'i oyalamak için Berkiya'nın macerasını anlatır. Cihanşah'ın hikayesi içiçe üçüncü hikayedir. Cihanşah geyik (arzu)nun peşine takılır, garip varlıklar görür. Yine Hasip'in gördüğü gibi bir tahta oturur.

Tüccar, cariyeye ve mücevher vereceğini söyleyerek Cihanşah'ı cezbedecek arzular fısıldar. Kuşlar tekkesinde "...şu odaya girme.." sözüne rağmen o kutsal hikayedeki "şu ağacın meyvesine dokunma"dan sonra işleyen kader süreci işlemeye başlar.

Şahmeran'ın Bacakları

Şahmeran'ın Bacakları adlı metin Murathan Mungan'ın *Cenk Hikâyeleri* kitabının ilk öyküsüdür. Metin, bir Şahmeran anlatısı ekseninde, şahmerancının yanına çırak olarak verilen İlyas'ın öyküye paralel bir şekilde farklı ruh hallerine bürünerek mesleği öğrenme, olgunlaşma alt metinde ise bilme/lanetlenme/cennetten çıkarılma

süreçlerinden geçişini konu alır.

Daha ziyade Fars kaynaklı anlatılardan tanınan Şahmaran, belden altı yılan üstü ise insan şeklinde tasvir edilen doğaüstü bir varlıktır. Şahmaran sözcüğü, Farsça Hükümdar anlamına gelen 'şah' ve yılan anlamındaki 'maran' sözcüklerinin birleşmesinden oluşmuştur. Her ne kadar hükümdar ifadesi eril bir varlığı çağrışırsa da Şahmaran dişildir.

Kadın ile yılanın karşılaşması kutsal metinlerde Havva ile onu yasak meyveyi yemeye teşvik eden yılan ile başlıyor ise de bugün pek çok kaynakta cennette Havva'dan da önce bulunan bir kadından, Lilith'den bahsedilir. Lilith, yüzyıllardır kadınlara atfedilen bütün olumsuzlukların taşıyıcısı yılan-kadındır. O her yönüyle ayartıcı, cadı, cinlerin ve kötücül güçlerin öncüsü bir kadındır. Aynı zamanda şeytandır ve erkek egemenliğini kabul etmeyen bir kadındır. (Schipper 2012: 133-136) İlk Havva olarak anılan Lilith'in cennetten kaçmış ve Şeytan ile evlenmiştir: "*Tanrı'nın verdiği emir üzerine sürüldüğü Kızıldeniz kenarındaki konaklaması esnasında Samael'in (şeytan) eşi olur: 'Samael'in karısının adı Yılan'dır, fahişedir, tüm etin sonudur, tüm günlerin sonudur.'* (Sohar I, 148a)" (Zingsem 1999: 219) İnsanlardan intikam aldığına ve doğan çocuklarına zarar verdiği inanan Lilith ile Türk halk inançları içerisinde adı sıklıkla anılan 'al karısı'nın da benzerlikleri dikkat çekicidir⁷.

Kolektif bilinçdışındaki gizemli ortaklık diyebileceğimiz yönleri ile Şahmeran hem geleneksel ve modern sanatta hem de halk anlatıları olan sözlü gelenek ürünleri ve modern edebiyatta pek çok esere ilham kaynağı olmuştur. Anadolu'da her evin bir yılanı veya yılan suretinde bir sahibi olduğuna; evi ve hane halkını koruyarak bereket getirdiğine inanılan bir iyesi bulunmaktadır. Bu koruyucu ruhun öldürülmesi hanenin de yok olmasına sebep olacağından evin etrafında bulunan yılanların öldürülmesine iyi gözle bakılmaz.

Şahmeran, insanlara ve daha ziyade insan yavrularına zarar veren Lilith'in aksine çoğu zaman bir şifa kaynağı olarak bilgeliğin de tezahürü olarak bütün dünyada görülebilen evrensel bir simgedir. "*Anadolu'da uğur, üreme amaçlı olarak genç kızların çeyizine işleme olarak konmaktadır. Halk resimlerinde yaygın olarak cam altı, taş baskısı, boyama, işleme ve örme teknikleriyle görülen Şahmeran motiflerinin; kötülükten, yangın ve afetlerden koruyacağına, bereket, uğur ve bolluk getireceğine, dolayısıyla gücü temsil ettiğine inanılmaktadır*" (Şentürk 1997: 40).

Mungan'ın öyküsünde, İlyas'ın Şahmerancının yanına çırak olarak verilmesi de Âdem ile Havva'nın cennetten kovulmasına sebep olan bir yılan vesilesi iledir. Onun yılanı da kutsal anlatıdaki gibi bilmeyi, güzeli, lanetlenmeyi göze alması iledir. Âdem ile Havva'nın tanrı gibi olma arzusu İlyas'ın çocuk ruhuyla izah edemese bile ileride bir yazar olarak kendi metinlerini yaratması düzeyinde gerçekleşir.

Çocukluk cennetinden, oyun dünyasından çıkarılan İlyas, iç dünyasında cennetten kovulan Âdem ile Havva'nın yaşadığı düzenin bozulmasının verdiği huzursuzlukları, gelgitleri yaşar. Âdem ile Havva'nın toprağı ekmek, lanetlenen

⁷ Kabala'ya göre günümüzde Lilith Âdem'in ilk karısıdır ve yasak sözleri söyleyerek kanatları ile cennetten uçarak kaçmıştır. Soyu hâlâ anne ve çocuklarına zarar vermek için uğraşmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Akıncı 2008 ve Scholem 2008)

topraktan emekle ürün almak, kadının doğururken sancı çekmesi ve kocasına bağımlı olması İlyas'ın cennetten sonra girdiği yetişkinlerin çalışma dünyasında bilmek- lanetlenmek, bilmek-yabancılaşmak, bilmek-ayrılmak, bilmek-ölmek tecrübelerini yaşamasına sebep olur. Cennetteki yasak meyveyi yiyerek masumiyeti ölen Âdem ile Havva gibi İlyas'ın da çocukluk masumiyeti ölür.

Mungan'ın Şahmeran'ında dişil güç olan Şahmeran, yerin altında, eril güç ise yerin üstündedir. Dişil güç eril olandan daha üstün nitelikleri; erdemi, zenginliği, güzelliği, bilgeliği kendinde barındırmaktadır, aynı zamanda bütün bitkilerin bilgisine vakıftır; bir tür Lokman Hekim gibi bu anlamda kısmi kutsallık atfedilen bir güçtür.

Şahmeran'ın Bacakları adlı hikâyede, Şahmerancının yanına çırak olarak verilen İlyas'ın, mesleği öğrenme süreci ile Şahmeran hikayesini öğrenme süreci iç içe bir anlatımla sunulur. Artık çırak verilme yaşına gelen İlyas için bu durum; çocukluk ve oyun dünyasından koparılıp, arkadaşlarına yabancılaşması, bilmenin kapısından girerek yetişkinlerin dünyasına adım atması anlamını taşır. İlyas çırak verilmekle, bilmeye yürümekle bir nevi çocukluk cennetinden çıkarılır, lanetlenir. Âdem ile Havva'nın cennetten kovulması yılan yüzündendir. İlyas'ın da bilme sürecine girişi dolaylı olarak bir yılan -Şahmeran- sebebiyle gerçekleşir. Âdem ile Havva'nın tanrı gibi olma arzusuyla yasak meyveyi yiyerek başlayan maceralarının aksine İlyas'ın böyle bir arzusu bulunmamakta, yaşı geldiği için babası tarafından toplumsal bir gerekliliği yerine getirmek için çırak olarak verilmektedir. Babasının onu çırak vereceğini söyledikten sonraki İlyas'ın ruh hali ve teslimiyeti İsmail'in babası tarafından kurban edilmeye gidişindeki (bkz. 37-Saffat: 101-107) teslimiyetle aynıdır.

Mademki "Her çocuğa el becerisine göre bir iş biçilirdi." (Mungan 2006: 13) o zaman İlyas da kendisine biçilen iş elbisesini, toplumsal rolünün gerektirdiği kıyafeti giyecekti, yoksa o ilk kıssanın kahramanları gibi çıplak kalacaktı, razı oluşu bunu toplumun dayatmasının gereği olduğunu bilecek kadar hassas, uysal bir çocuk olduğunu gösteriyordu. Çarşıda pazarda çalışırken gördükleri eski oyun arkadaşlarının saklanıp, gözlerini kaçırıp, utanmaları da aynı çıplaklık korkusundandı. Çünkü çıplaklık lanetlenmenin, bilmenin göstergesidir.

İlyas'ın çocukluk cennetinden çıkarılıp yetişkin dünyasına adım attığı dönem kimlik kazanma dönemidir. Bu açıdan, yeteneğinden dolayı Mahir Usta gibi bilge ve maharetli bir ustanın yanına verilmesi İlyas için lanetlenmenin biraz da şans olduğunun bir göstergesidir. Aslında tüm insanlar bilmenin sırrına eremediği gibi lanetlenmez de.

Mungan'ın hikâyesinde iç içe geçen anlatım *Binbir Gece Masalları'nın* yapısına uygun olarak inşa edilmiştir. Ana anlatı Şahmeran'ın da içinde olduğunu bildiğimiz *Binbir Gece Masalları'ndaki* Şehrazat ile Şehriyar'ın anlatısı, onun içinde Şahmeran ile Camsap'ın hikâyesi, onun içinde Berkiya ve sonrasında da Cihanşah'ın anlatısıdır. Ustasının İlyas'a anlatması ise en üst anlatı katmanını oluşturur.

Camsap'ın ve Belkiya'nın Şahmeran'a ihanetleri onun yerini insanlara söylemekse İlyas'ınki de Ustasının mesleğinin sonraki kuşaklara aktarılamaması yani bir şekilde İlyas'tan daha üstün, daha bilen, bilmeye lanetlenen bir çırağın olamayışıdır. İlyas'ın ustasının elini öperek ayrıldığı dükkân yetenekli bir yazar olarak

döndüğünde artık yerinde değildir. Yarım bıraktıklarına karşı borcunu hikâyesini yazmakla öder.

Öyküde yer verilen hem İlyas'ın hem insanın, Âdem ile Havva'nın Tanrının buyruğuna ilk ihanetlerinin tekrarıdır. Kutsala dokunmanın, lanetlenmenin, bilmenin bedelini öderler. Şahmeran'ın yüzünü çizmeye çalışan Şahmerancı çırağının tasvirlerinin daha çok Camsap'a benzemesi insanın bu serüvende hep ilk günahın yanında yer aldığını, fitratını hissettirir: *"Bu yüze ne koyacaktım ben? Çizdiğim birkaç Şahmeran, Şahmeran'dan çok Camsap'a benziyordu. Bendeki Camsap'a."* (Mungan 2006: 38)

Jung'un ortak sembolizmi içerisinden "kahraman" arketipine yoğunlaşan Joseph Campbell halk anlatılarının kurgularındaki benzerlik ve döngüsel anlatımı "monomit" olarak adlandırır. Jung'un kolektif bilinçdışı ve arketip yaklaşımı ve takipçisi olan Campbell geliştirdiği monomit sistematığı ile kahramanın yolculuğu arketipine yoğunlaşarak bu macerayı yola çıkış, erginlenme ve dönüş aşamalarına göre inceler. Campbell'ın yola çıkış aşamasının erginlenmeden bir adım önceki son aşaması balinanın karnıdır. (Campbell 2010: 107) Burası kahramanın asıl imtihan yeridir. Şahmeranın yeraltındaki mağarası da aslında bu yönüyle eserin kahramanı için balinanın karnı gibi erginlenme yeridir.

Mağara sembolü, kahramanın yeniden, farklı bir bilinç düzeyinde doğumunu hazırlayan kutsal ifade eder. Metin içerisinde Şahmeran'ın yaşadığı yeraltı cenneti de ana rahmi gibi dişildir, Camsap'ın, Belkiya'nın farklı bir düzleme geçmelerini sembolize eder. Kahramanın yeniden doğuşu için bu geçiş hem zoru hem de bir daha asla aynı kişi olmamayı temsil eder. İlyas, Şahmerancının yanında girmekle kendi kişisel mağarasına ve lanetlenme kuyusuna da girmiş olur. Burada bildikçe lanetleneceğini fakat yine bildikçe aydınlanacağını keşfeder. Şahmeran'ın yeraltı cenneti de bir zamanlar insanlardan kaçmak için girdiği mağarasıdır.

Şahmerancının yanında Şahmeran çizerek yalnızca elini değil ruhunu da geliştirir İlyas. Ustasına duyduğu bir tür oidipus diyebileceğimiz sevmeye, nefret etmeye, özenmeye, kıskanmaya ve kendini ona ispat etmeye çelişkileri İlyas'ın bu kompleksle içinde barındırdığı dişil yönünü ortaya çıkarır. Animayı keşfetmesi ile Şahmeran'ın suretinde bu yönüyle barışık yaşayan bir yazar olur.

Sonuç

Metinlerde farklı isimler, cinsiyetler, kimlikler, varlıklar üzerinden sunulan yaşamöyküleri ile bilinç altında insanın cennetten koparılması hatırlatılır ve böylece insanlığın ilk trajedisi tekrar tekrar birçok biçimde yaşanarak 'ebedi dönüş miti' şeklini alır. Yasak meyve ile kaosa/ölümlü dünyaya doğan insan bu tecrübeyi bilgiye dönüştüremez ve hatayı tekrar eder ya da fitratının gereği ve Tanrının rızası budur. Hem Eski Ahit hem de Kur'an cennetten çıkarılmayı cezalandırma olarak sunsa da kötü olan şeytanın da iyi olan Âdem'in de cennetten kovulması çelişki değil ise Tanrının muradıdır. Kenz-i mahfî olarak da nakledilen "Ben gizli bir hazine idim. Bilinmek istedim. Kâinatı yarattım. Ta onunla kendimi bileyim." anlamı verilen ve 'kutsi hadis' olarak ifade edilen metnin göndergesi belki de yasak meyvenin insana sunulmuş bir 'rıza lokması' olarak kabul edilebileceğidir. Sebep her ne olursa olsun

cennetten kovulmanın arketipi olan yasak meyve, farklı türlerde, farklı dönemlerde ve farklı uluslar tarafından oluşturulmuş olsa da kolektif bilinçdışı olarak açıklanan gizemli ortaklıkla Âdem ile Havva anlatıları üzerinden metinlerarasılık ile tespit edilebilmektedir. Metinlerin asıl anlatıya doğrudan göndermeleri iyi ile kötüyü bilmek üzerinden verilir.

Kutsala dokunan Agamemnon'un manidar bir şekilde öldürülmesi; aklıyla kaderi yenmeye çalışan Oidipus'un kaybolduğu labirentin tek çıkışının kaderi oluşu; yine yasak olanı arzulanışı ve bunu kaderi sanışıyla Macbeth'in cezalandırılması; adil bir iktidar arzusuyla daha beter bir sömürüye mahkum olan hayvanların durumu; Affan'ın suda yürüyebilmek için âb-ı hayat otunu görememesi; ustasını terk ederek hem ona hem de şahmarancılığın geleceğine ihanet eden İlyas'ın çocukluk masumiyetinin ölmesi ve geçmişe takılı kalması metinlerin ilk örneğe göndermeleridir. Ele alınan metinlerde tanrısal yoldan gitmeye çalışanlar daha uzun ve zor bir süreç yaşasalar da hep kazanmakta; fakat sabredemeyip, arzularına yenik düşerek şeytani olanı seçenler ya da tanrısal olana dokunanlar cezalandırılmaktadır.

Özellikle Şahmeran, dişil ve erilliği bünyesinde birlikte barındırmasıyla, aynı zamanda hem güzel hem korkunç olmasıyla, ihaneti affetmesiyle Âdem ile Havva'yı cennetten kovduktan sonra onları yine de affeden, bunu insan oldukları için yaptıklarını bilen, onların iyiliğini isteyen Tanrıya yaklaşır. İnsanın fıtrati 'Tanrı gibi olmak' metaforu üzerinden açıklanmaya çalışılır. İnsan olmak, hata yapmak, öğrenmek, pişman olmak, tövbe etmek, sabretmek ve affedilmenin mutluluğunu yaşamak ve tekrar zamanın başlangıcındaki gibi lanetlenmek döngüsünden ibaret görülür. İlk anlatının/kıssanın her çağda yeniden yaratıldığı bu tekrar/ritüel hissi, insanı ortak maceranın parçası olmanın ebedi sona/başlangıca kadar sürüp gideceği sonucuna götürür. Modern hayat teknolojik gelişmişliği ile baş döndürücü bir hızla değişse de insan, hem bireysel hem de toplumsal manada geçmişin yükünü taşımaya devam etmektedir.

Geçmişini yeniden, bir başka kahraman etrafında ve bir başka yönden ele alan metinler ile okuyucunun ana ve eskiye bakışı alıntı, anırtırma ya da etki yoluyla kurgulanmaya çalışılsa da ortak bir didaktik çıktının kendi sınırlılıkları içerisinde her metinde benzer söyleme dönüştüğü açıktır.

Summary

Each text has to do with those that are before it. Myths which tell story of the initial one are holy texts and have had left deep traces in ones which would be told after it. By referring to the beginning, a lot of texts had attributed human nature to the disposition/creation and had tried to throw (shift) off some part of responsibility load. Human has not been contented with the presented ones and been curious about what has been forbidden to human. This situation is a result of human's instinctual creation of desire-oriented 'to know and to be like God'. What had happened or what will be happened in metaphysical universe at which were arrived or to which would be gone are based on Adam and Eve's first sin and on the result of forbidden fruit which are thought to have been eaten by them.

While eden (heaven) describes the most perfect one, cosmos, the world is chaos

universe to which human has been exiled as a final consequence of archetype of the first sin. In this world, although returning to eden again is promised as award for living a suitable life to God's orders, human continues to repeat the first sin and betrayal. What are told in a lot of texts there are that this beginning/end is reinterpreted (recommented) through intertextuality. When this earliest story/myth of the first sin, rewritten/retold again and again, is examined with a semiotic point of view by giving examples over different texts in different periods and genres, such as *The Iliad*, *Oedipus The King*, *Macbeth*, *Animal Farm*, *One Thousand and One Arabian Nights* (Shahmaran) and *Shahmaran's Legs* etc., it is seen that human behaves in accordance with one's disposition, as Eve first and next Adam did once one has caught the opportunity 'To be like God'. It is unknown whether the first sin is human's choose or it is a result of God's wanting or 's intention to be known, but the first sin repeats continuously

Forbidden fruit of *The Iliad* is desire/conflict (battle) to be like God, looking (in disguise of) power and lust between god-human and female-male. Killing meaningfully Agamemnon, who entered to the city and captured the castle through Oedipus's plan, by Briseis is one of referents of the epic to main text, which is, in fact, casted to him by Gods, as a cost of touching to the sacred (holy) one.

In *Oedipus The King*, in the conflict (battle) which happened between Oedipus-Tiresias, while Oedipus represents earthly/limited mind, Tiresias represents wise/the all-knowing (omniscient)/divine mind. In inability of the mind engaging in causes against the mind which knew the result, the conflict turns into the war of human one-god (divine) one. In the work, Oedipus is the one who has experienced for what is destined. His mind which made him king, the most powerful, the happiest, the most....,at the same time leads to oppose (go against) the divine one by defeating Sphinx, and to be punished him by God. Oedipus the King's forbidden fruit is that he acts with his mind.

In the *Macbeth*, the mind also illuminates Macbeth's ahead like Oedipus. He also chose to be in dilemma with divine knowledge by being dependent on his mind. Possessed by (got into) mistake that one saw the true with Devil's whispers and one's mind, human's covetting to crumb of knowledge and 's touching to the divine one caused human to be punished. Although conflict between Macbeth-Banquo, in fact, is not a conflict which is mentioned on the surface, their (both of them) desires about kingdom refer to the desire that is yearned by Adam and Eve's children to that only non-possessed one, by not looking at what they have gotten. As a matter of fact, the same desire had been mentioned in *Paris/Helen-Menelaos*, as well. References of the text to narrative in Holy Scripture; and desire to be powerful, to be like God in conflicts of Macbeth-Banquo and of single-sided Macbeth-Duncan refer to the forbidden fruit.

In *Animal Farm*; in parallel with parable of Adam and Eve, it is seen Napoleon's desire, oriented to be powerful, 'to be like God'. By not liking current situations, animals' losing their existing facilities is a reference to the forbidden fruit. While animals wanted to arrive at ideal world of which they dreamed, they underwent pigs' exploitation but not human's for this time; they can not get rid of being abused, by

giving ear to devil's whispers, with their acting in line with their desires

One Thousand and One Arabian Nights present a multi-coloured flavour of desire constituting source of all fictional texts, and of requests such as sexuality, power, potency, richness, immortality and finally to be like god etc, which constitute mediation of the desire. In the work, due to Affan was conditioned to the herb of walking on water, his being so blind as not to see the herb of immortality by which he passed, reminds that Adam and Eve were attracted by fruit of tree of knowledge of good and evil, and that they could not notice tree of life.

In Mungan's story, Ilyas's apprenticing to Shahmaran maker is on the occasion of a snake (basilisk, serpent) which caused Adam and Eve to be expelled from even. His snake is through venturing to know, beauty and to be cursed. Adam and Eve's desire to be like god comes true on the level for Ilyas to create his texts as a writer in the future even though he could not explain with his childish spirit (soul). Adam and Eve's cultivating the soul; harvesting product from the cursed soil labouredly; woman's suffering pain while giving birth; and her being dependent on her husband; cause Ilyas to get experiences of knowing-cursing (damnation), knowing-becoming stranger, knowing-separating, and knowing-dying in Adults' world of work into which Ilyas has entered after eden. Just as Adam and Eve whose innocence died, eating the forbidden fruit in Eden, Ilyas's childhood innocence also dies.

With containing femininity and masculinity within itself, being both beautiful and horrible at the same time, and with forgiving betrayal, Shahmaran approaches God who has still forgiven Adam and Eve after God casted them out of Eden, who has known that they did this since they were human, and who wants what is best for them (favour, goodness).

On narratives addressed, as sub-text message, it is seen that pursuing way of God (Divine path) is advised. Those who choose this way (path, road) would finally win even though they have experienced a longer and hard process; but, those who choose devilish one, by being overwhelmed by their desires, not being able to be patient, or who touch divine one would be punished.

KAYNAKÇA

- AKINCI, Ahmet (2008), *Kabala Sınırsız'a Yolculuk*, İstanbul: Dharma Yayınları.
- AKTULUM, Kubilay (2000), *Metinlerarası İlişkiler*, Ankara: Öteki Yayınevi.
- CAMPBELL, Joseph (2010), *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu*, (Çev. Sabri Gürses), İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- ELIADE, Mircea (2005), *Dinler Tarihi*, (Çev. Mustafa Ünal), İstanbul: Serhat Kitabevi.
- FROMM, Erich (1992), *Rüyalar, Masallar, Mitoslar*, (Çev. Aydın Arıtan, Kaan H. Ökten), İstanbul: Arıtan Yayınevi.
- HOMEROS, (2014), *İlyada*, (Çev. Azra Erhat, A. Kadir), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- JUNG, Carl Gustav (2005), *Dört Arketip*, (Çev. Zehra Aksu Yılmazel), İstanbul: Metis Yayınları.
- KAYGANA, Mehmet (2014, Eylül), "Kadim Bir Zarfa Sığdırılmış Yeni Bir Hülya Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Âdem'le Havva Hikâyesinin Semiyotik Yapısı", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 5, s. 551-562.
- KISAKÜREK, Necip Fazıl (1998), *Çile*, İstanbul: Büyük Doğu Yayınları.
- MORAN, Berna (1994), *Edebiyat Kuramları ve Eleştirisi*, İstanbul: Cem Yayınevi.
- MUNGAN, Murathan (2006), "Şahmeranın Bacakları" *Cenk Hikayeleri*, İstanbul: Metis Yayınları.
- ORWELL, George (2012), *Hayvan Çiftliği*, (Çev. Celal Üster), İstanbul: Can Yayınları.
- SARIÇİÇEK, Mümtaz (2013), *Modern Kahramanın Mitolojik Yolculuğu*, Kayseri: Tezmer Yayınları.
- SCHIPPER, Mineke (2015), *Âdem ile Havva Her Yerde*, (Çev. Arlet İncidüzen), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- SCHOLEM, Gershom G. (2008), *Zohar: İhtişamın Kitabı*, (Çev. Ebru Yetiş), İstanbul: Dharma Yayınları.
- SHAKESPEARE, William (1967), *Macbeth*, (Çev. Sabahattin Eyüboğlu), İstanbul: Remzi Yayınevi.
- SOPHOKLES, (2012), *Kral Oidipus*, (Çev. Bedrettin Tuncel), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- SÖZERİ, Tankut (2000), *Kültürlerde Şahmaran*, İstanbul: İm Yayınları.
- ŞENTÜRK, Şennur (1997), *Camaltında Yirmi Bin Fersah, Geleneksel Kültürümüzde Şahmaran*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- TOPAKTAŞ, Alptuğ (2017), *Adalet Ağaoğlu'nun Romanlarına Arketipsel Yaklaşım* Nevşehir: Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü: (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)
- UĞURLU, Seyit Battal (2008), "Çağdaş Türk Edebiyatında Şahmeran İmgesi: Arketipsel Bir Yaklaşım", *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, 10-15 Eylül 2007, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanlığı Yay., C.4, s. 1691-1718.
- YURDATAP, Selami Münir (2006), *Binbir Gece Masalları*, İstanbul: Elips Yayınları.
- ZINGSEM, Vera (1999), *Lilith: Adem'in İlk Karısı*, (Çev. Devrim Doğan Yüzer), İzmir: İlyayayınevi.

**TEMETTUAT DEFTERİNE GÖRE İNLÜCE KÖYÜNÜN SOSYAL VE
EKONOMİK GÖRÜNTÜSÜ (1844-1845)
SOCIO-ECONOMIC APPERANCE OF INLUCE VILLAGE IN
TEMETTÛAT REGISTRY**

Bayram ÜREKLİ*
Ahmet Necati ÖZDOĞAN**

Öz

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılda Tanzimat'ın ilanından sonra yapılan mali düzenlemelerle birlikte mevcut nüfus tahrirlerinden başka bir de Temettuat sayımı adı altında kayıtlar tutulmuştur. Bu defterlerde; nüfus tahrirlerinden farklı olarak hane reisinin ismi, mesleği, kaç dönüm arazisinin olduğu ve bunlardan ne kadarını kullandığı ve ne kadarını kullanmadığı, elde ettiği tarım ürünleri ve buna bağlı olarak ödediği vergi ve küçükbaş-büyükbaş hayvanlarının sayıları gibi şahsi mal varlıklarına ulaşmak mümkündür. Bu açıdan bakıldığında temettuat sayımlarının vergi mükelleflerinin tespiti ve dengeli bir bütçe oluşturmak amacıyla daha adil bir vergi toplama usûlü olduğunu söyleyebiliriz. Bu çalışmada Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde ML.VRD.TMT 10381 numaralı Temettuat defterinden faydalanarak H.1260-1261 (M.1844-1845) yılı Konya kazasına bağlı İnlüce köyünün sosyo-ekonomik yapısı incelenmiştir. Toplam; 111 hanesi bulunan İnlüce köyünde insanların temel geçim kaynağı tarım ve hayvancılıktır. Meslek grupları içinde Ziraatle uğraşan çoğunlukta olsa da bunun yanında Hizmetkar, İmam, Irgat, Hamal, Muallim-i Sibyan gibi mesleklere de rastlamak mümkündür.

Anahtar Kelimeler

Konya, İnlüce, Temettat Defterleri, Osmanlı, Vergi

Abstract

In Ottoman Empire, along with the financial regulations that were introduced after the declaration of Tanzimat (political reforms) in the XIX. Century, a new type of records called Temettuat registry was kept in addition to existing population records. In these registers; unlike the population changes, it is possible to reach the information related to the head of household, his occupation, how many acres of land and how much of it is used, how much of it is not used, the current agricultural products obtained and the tithe tax he paid and the number of sheep and cattle owned. From this point of view, we can say that there is a fairer tax collection procedure in order to determine taxpayers and to create a balanced budget. In this study, the socio-economic structure of Inluce village of Konya in the year H.1260-1261 / (M.1844-1845) was examined by utilizing the

* Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, burekli@selcuk.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-8985-9190>

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, nct4241@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-1956-7707>

Gönderim Tarihi: 18.10.2019
Kabul Tarihi: 22.10.2019

Temettuat book numbered 10381 in ML.VRD.TMT in the Ottoman Archives of the Prime Ministry. The main source of livelihood for people in Inluce village, with a total of 111 households, is agriculture and animal husbandry. Although the majority of the people were agrarians, it is possible to come across professions such as servant, Imam, laborer, porter, and elementary school teacher.

•

Keywords

Konya, Inluce, Temettuat Registers, Ottoman Population, Tax.

GİRİŞ

Sultan II. Mahmud ile birlikte Osmanlı'da merkezileşme politikası kapsamında bazı yenilikler gerçekleştirilmişti. Bunlardan birisi de Modern nüfus sayımı ve arazi tespiti idi. Bu yeniliklerin amacı askere alınacak nüfus ile vergilendirme esasını belirleyebilmektir. Nüfus sayımıyla birlikte toprak mülkiyetini de kayıt altına almak hem vergi miktarını daha etkin kılacak hem de verginin daha doğru şekilde tespit edilebilmesini gerçekleştirecekti (Lewis 2015: 126-127).

Gelişen yeniliklerle birlikte Osmanlı Devleti için Tanzimat dönemi en önemli süreçlerden biri olmuştur. Yıllardır yıpranan devlet mekanizmaları, Tanzimat döneminde yeniden yapılanma yoluna giderek ihtiyaçlara cevaplar aranmıştır. Nitekim en önemli hususlardan biri de bozulan mali sistemi onarmaktır. Bir devletin ayakta kalabilmesi için en önemli kriter şüphesiz gelir kaynaklarıdır. Bozulan gelir-gider dengesinin yeniden oluşturulması için değişiklikler yapılması yerinde olacaktır. Bu amaç doğrultusunda önemli adımlar atılarak; gelir-gider dengesinin merkezileştirilmesi kararlaştırılmıştır. Böylece tüm gelirler hazinede toplanacak, tüm giderlerde hazineden harcanacaktı (Şener 1990: 70).

Tanzimat ile beraber getirilen bir diğer önemli yenilik vergilerin basitleştirilmesi olmuştur. Daha önce 'tekâlif-i şer'iyeye' adı altında alınan vergiler, öşür, adet-i ağnam ve cizye hariç tümü kaldırılmıştır. Bu basitleştirme ile beraber 'tekalif-i örfiye' adı altında alınan vergiler de birleştirilip "virgü" adı altında tek bir defterde toplanacaktı (Güran 1989: 13). Bu doğrultuda 1835'de çıkarılan talimatname ile muhassıllar nezaretinde her yerde ahalinin ismi, arazisi ve hayvanları ile esnafın ise yıllık gelirlerinin kaydedilmesi emredilmiştir (Demir 1999: 316). Daha kapsamlı ve ayrıntılı bilgiler ihtiva eden bu temettuat defterleri, klasik dönem tahrir defterlerinden farklılık göstermektedir. Daha adil bir düzen getireceğine inanılan bu yöntemle; esas alınan idari taksimat, hane hane kaleme alınarak herkesten, var olan mal varlıkları üzerinden vergi miktarı belirlenmekteydi.

Bir bölgenin sosyo-ekonomik yapısının tespiti beşeri faktörlerin bilinmesiyle önem kazanmaktadır. Nüfus, yaş, cinsiyet ve meslek gruplarının bilinmesi çalışma içeriklerini daha zengin ve bilimsel kılmaktadır (Muşmal-Şahinkaa 2016: 330). Temettuat defterlerinden; belirlenen köyün, tam nüfusu ve cinsiyetleri bilinmiyor olsa da meslek gruplarının olması ve ödediği vergi miktarıyla beraber mal varlığının bilinmesi temettuat defterlerine ayrı bir önem kazandırmıştır. 1988 yılından itibaren araştırmacıların ilgi odağı haline gelen bu defterler, kısa sürede tarihe yeni bir sosyo-ekonomik bakış açısı getirmiştir.¹

Bu çalışmada Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maliye Nezareti Temettuat Defterleri kataloğunda 10381 numarada kayıtlı bulunan Konya kazasına bağlı İnlüce karyesi Temettuat defteri incelendi. Defter; H. 1260-1261 (M. 1844-1845) yıllarına aittir. 10381 numaralı İnlüce Temettuat Defterine 111 hane kaydedilmiştir. Her sayfada ortalama 6 haneye ait bilgi verilmektedir. Bu bilgiler arasında hane reisinin ismi, mesleği, ve altında mal varlığı belirtilmiştir. Hane numaraları birden başlayarak her hane bir numara ile gösterilmiştir. Burada ele alınan İnlüce köyü Konya'nın ova bölgesinde yer alan köylerden farklı olarak fazla araziye

¹ Bu defterler ilk defa Prof. Dr. Tevfik Güran tarafından kullanılmıştır. Bk. "Ondokuzuncu Yüzyıl Ortalarında Ödemiş Kasabasının Sosyo-Ekonomik Özellikleri", *İktisat Fakültesi Mecmuası Ord. Prof.Dr. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan Sayısı*, XLI/1-4 (İstanbul 1984), s. 301-319.

sahip olmayan, dağlık yerde kurulmuş bir köy konumundadır. Buradaki halkın yaşam durumunun diğeryerlerden farklı olarak nasıl olduğu ortaya konmaya çalışılacaktır.

I. TEMETTUAAT DEFTERLERİ

Temettuat kelimesi, Arapça kökenli bir kelime olan *Temettû'*dan türetilmiş olup, kârlar, kazançlar anlamına gelmektedir (Subaşı-Araz 2013: 2; Pakalın 1983: 453). *Temettu' vergisi* ise; sanat, hırfet ve ticaretle meşgul olanların senelik kazancı üzerinden devlete verdiği vergi, esnaf vergisi anlamına gelmektedir (Sami 2015: 344; Pakalın 1983: 454). Klasik dönem vergi usûllerinden farklılık gösteren bu defterler; kişilerin ekonomik gücüne göre alınacak vergi miktarını belirleyerek, Emlâk, Arazi ve Hayvanât sayımları sonucu oluşan ve kısaca adına Temettuat Defterleri adı verilen defter kataloglarıdır (Akgündüz-Öztürk 2002: 29). Temettuat Defterleri, Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıl ortalarında içinde bulunduğu sosyo-ekonomik yaşam ile ticari hayatını yansıtmaktadır. Temettuat defterlerinden, hane sayısı, hane reisi, ödenen vergi, mal varlıkları gibi kesin rakamsal değerlere ulaşmak mümkündür (Bizirlik-Atar 2009-1: 39).

A. Temettuat Defterlerinin Önemi

Temettuat vergisi, esas olarak Sultan II. Mahmud zamanında ihdas olunan esnafın yaptığı alışveriş üzerinden yapılan *ihtisap resmidir* (Pakalın 1983-2: 43). Tanzimattan sonra malın kıymeti yerine kazanç üzerinden alınan vergiye dönüşmüştür. Osmanlı'da XIX. yüzyılda vergi sistemi büyük ölçüde değiştirilip, iltizam kaldırılarak cizye ve aşar vergisi dışında kalan bütün vergiler kaldırılmıştır. Yeni uygulanacak sistemle herkesten geliri nisbetinde vergi alınarak vaktinde ödenmesi gerekliliği istenmekte, muhalefet edenlere ise hapis cezası verileceği ifade edilmektedir (Adıyeke 2000: 771).

Devlet, vergi toplanacak bölgeye verginin toplam miktarını önceden bildiriyor; muhassıllar köy imamları ve muhtarlar vergi dağılımını kişilerin mali gücüne göre ayarlamaktaydı. İlk başlarda Ruz-ı Hızır (M. 6 Mayıs), Ruz-ı Kasım (M.9 Kasım) olmak üzere iki taksitle toplanan vergi, daha sonraları mükellefin durumuna göre toplanmıştır. Bu vergi düzeninin en önemli aksaklığı ise, köyü terk edenlerin vergisini de köyde kalanların ödemeye devam etmesiydi. Böylece kişi başı ödenecek vergi yükünün artmasıyla ödeme zamanlarının on taksite kadar çıktığını söylemek mümkündür (Gündüz 2014: 253). Bunların yanında; Uzun zamandır vergi vermeyen müftü, imam ve gayrimüslim din adamlarının da yazımlara karşı muhalefet gösterdikleri görülmektedir.

1840 yılında yapılan ilk tahrirlerde hakkaniyet gözetilmediği, tahrirde usûlsüzlükler yapıldığı ve kazadan kazaya değişen oranlarda vergi miktarı belirlendiği anlaşılmıştır. Bu nedenle bu ilk tahrir defterlerine itibar edilmemiştir. 1845 yılına girerken Meclis-i Vâlâ²'nin eyaletlerden merkeze çağırdığı eşraf temsilcileri ile yapılan görüşmeler sonucu vergi ıslahı için yeniden emlâk ve Temettuat tahririnin yapılmasına karar verilmiştir. Bugün elde olan Temettuat Defterlerinin büyük bir bölümü 1844-1845 dönemi sayımlarına aittir (Kütükoğlu1995: 396; Yeşil 2006: 13).

1845 sayımları için merkezden görevliler gönderilmeyip,³ Tahririn yapıldığı kazadan kâtipler görevlendirilecek, müslüman nüfusu; mahalle ve köyün imam ve muhtarları, Gayr-i

² *Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye*: 24 Mart 1938'de II. Mahmud zamanında bu meclis idare, Tanzimat, adliye adıyla üç kısma ayrılmıştır. Adliye kısmı memurların muhâkemesi, hükümet ile halk arasındaki davaların görüşülmesi gibi meseleler ile ilgilenmekte, Danıştay ve Yargıtay yetkilerine sahip önemli organ olarak teşkil edilmiştir. Bk. Pakalın 1983-2: 431.

³ 1256 (1840) sayımlarında merkezden katip, muhassıl ve müftü görevlendirilirken, sonraki sayımlar da köyü ve bölgeyi tanıyan; muhtar-ı evvel, muhtar-ı sani ve köyün imamı görevlendirmiştir (Adıyeke 2000: 778).

müslim nüfusu ise papaz veya kocabaşları vasıtasıyla başlarında devletin görevlendirdiği il yazıcının nezaretinde yazılıp tahrir tamamlanacak (Demir 1999: 318) kontrol ve tahkik için kaza meclisine teslim edilecektir. Her köyün ve kazanın defterleri ayrı ayrı düzenlendikten sonra topluca merkeze, maliye hazinesine gönderilecektir. Defterler Meclis-i Vâlâ'da incelendikten sonra maliye nezaretine gönderilmektedir. Maliye Nezareti bünyesinde emlâk ve temettuat tahriri ile ilgili işleri takip etmek üzere teşkil olunan ceride muhasebesi⁴ne gelen temettuat defterlerinden iki nüsha tanzim edilip; bir nüshası burada saklanacak diğer bir nüshası tekrar geldiği bölgeye gönderilecektir (Yeşil 2006: 13). Tahrir esnasında her defterin sonuna geçmiş senenin vergi ve Temettuat toplamının yazılması ve her kazanın toplam Temettuat vergilerini gösteren bir icmal pusulasının hazırlanıp merkeze gönderilmesi kararlaştırılmıştır (Yeşil 2006: 12).

Temettuat defterleri, klasik dönem Tapu Tahrir Defterleri gibi bir mantık ve gerekçe ile hazırlanmıştır. Tahrir Defterleri, ilgili bölgenin genel vergi miktarını kimlerden ve ne kadar toplanması gerektiğini ifade ederken; Temettuat Defterleri ise daha kapsamlı bir şekilde hazırlanmıştır. Tahrir Defterlerinden farklı olan Temettuat Defterleri; Hane reisi merkezli ayrıntılara yer vermiştir. Hane halkının mevcut menkul ve gayrimenkullerini, yıllık kazancını, mesleğini kapsamlı bir şekilde ifade etmektedir (Kütükoğlu 1995: 397; Akgündüz 2002: 30).

B. Temettuat Defterlerinin Amacı

Temettuat Defterlerinin öncelikli amacı; hane başına düşen ödeme gücünü adil bir düzen içerisinde belirleyebilmek ve sayım sonuçlarına göre gerekli ayarlamaları yapmaktır (Güran 1998: 226). Böylece *"herkesin mutasarrıf olduğu emlâk ve arazi-i mevcudesinin menafii ve Temettuat-ı hasulasına ve kar ve ticaret ve iktidarına ve'l-hasil hal ve tahammüllerinin derecesine göre virgü namıyla"* vergi miktarlarının oranları belirlenecektir (Adıyeye 2000: 769; Süleyman Suudi 1307: 78).

Defterlerde tahriri yapılan bölgede haneler birden başlayarak numaralandırılmaktadır. Her bir numara bir haneyi göstermektedir. Bir hane içerisinde hane reisinin adı ve mesleği belirtilerek, hane reisinin isminin altında sahip olduğu tarım ürünleri, varsa gayri menkulleri ve kaç adet malı varsa bunlar kaleme alınmıştır (Yereli 2015-1: 119). Bunların dışında da Hizmetkârlık, Çoban ve Irgat gibi meslek grupları da vergilendirmeye tâbi tutulmuştur. Üzerinde çalıştığımız defterde bu husus; *"Karye-i Mezbur Sekenesinden Ayan oğlu Mehmed'in sakin olduğu hanesinden başka bir şeyi dahi olmayup fakat hizmetkarlık ile melûf olduğu"* (ML.VRD.TMT. 10381-108) ve *"Karye-i Mezbur Sekenesinden İbrahim oğlu Zabıt Mehmed'in sakin olduğu hanesinden başka bir gûna emlâk ve arazi ve hayvanat-ı sairesi olmayup fakat ırgatlık ile melûf olduğu"* (ML.VRD.TMT. 10381-109) şeklinde kaydedilmiştir. Tek tek kaydedilen bu defterlerde her hanenin sonunda toplam kazançları yazılmıştır.

Tanzimat ülkenin tamamında uygulanmadığından Temettuat uygulamaları da belli bölgelerde yapılmıştır. Uygulanan yerler; Ankara, Aydın, Bolu, Cezyir-i Bahr-i Sefid, Edirne, Erzurum, Hüdavendigâr, Konya, Niş, Rumeli, Selanik, Silistre, Sivas, Üsküb ve Vidin eyalet ve kazalarına ait defterler yazılmıştır (Kütükoğlu 1995: 225, 395; Öztürk 2003: 292).

Temettuat defterleri 1988 yılına kadar Kamil Kepeci ve Maliyeden Müdevver defter tasnifi içerisinde yer almıştır (Demir 1999: 318). 1988'de katologlanarak araştırmalara sunulan defterler; dokuz katolog içerisinde toplam 17.747 defterden oluşmaktadır. Bu defterlerin büyük çoğunluğu 1261 (1845) yılına ait çalışmaları kapsamaktadır (Kütükoğlu 1995: 395; Serin 1998: 724).

⁴ Ceride Nezareti; Ceride sözlükte "defter; zabıtnâme, tutanak; gazete" anlamlarına gelir, 1831 yılında Osmanlı Devleti'nde maliye, nüfus ve istatistik işlerine bakmak üzere kurulan dairedir. Bkz. (Küçük C. 7 1993: 409).

C. Temettuat Defterlerinin Kapsamı

Hane esasına göre yapılan temettuat sayımlarında nüfusu tam olarak tespit etmenin mümkün olmadığını daha önce ifade etmiştik, ancak gelire ilgili bilgilere ulaşmak mümkündür. Bir sene içinde ödenen verginin kuruş olarak miktarı, aynı ödenen aşarın değeri veya parasal değerini tespit etmek mümkündür. Yine *taşınır veya taşınmaz mal varlıkları*. Hane reisinin himayesinde bulunan ekilen ya da nadasa bırakılan toprağın dönümü, sahip olunan hayvan çeşitleri ve sayıları ile eğer varsa dükkân, değirmen vs. gibi sahip olunan taşınmaz mal varlıklarına ulaşılabilir. Defterlerde bulunan bir diğer husus da; Hane reisinin bir sene içerisinde taşınır ve taşınmaz mal varlıklarından sağladığı gelirleri bu defterlerde kayıt altına alınmıştır.

Temettuat defterlerinde vergiler hane reisinin isminin yazılı olduğu alan üzerinde dikey bir şekilde yazılmıştır (Kütükoğlu 1995: 411). Temettuat Defteri kayıtlarında “*Sene-i sabıkada vergi-yi mahsusadan bir senede vermiş olduğu*” ibaresi hemen her hane için yazılmıştır. Yapılan bu çalışmada bu vergi için yazılanın; en yüksekinin 120 kuruş; en düşüğünün ise 15 kuruş olduğu görülmektedir. Her hanenin ne kadar vergi verdiği bu bölümde ifade edilip, eğer kişilerin kazançları yüksekse vergi-yi mahsusa'nın da yüksek; kişinin kazancı düşükse vergi-yi mahsusa'nın da düşük olduğu görülmektedir. İkinci vergi öşürdür. “*Aşar ve sene-i sabıkada vermiş olduğu*” başlığı altında Hınta (Buğday) ve Şa'ir (Arpa) başta olmak üzere her hanenin kaldırdığı mahsulün önce kilesi sonra kıymeti yazılarak en son olarak da kuruş olarak toplam değeri ifade edilmiştir.

II. İNLÜCE KÖYÜ NÜFUS VE HANE REİSLERİNİN MESLEKLERİ

A. İnlüce Karyesi

Bugün Konya-Seydişehir yolu üzerinde yer alan İnlüce köyü, Konya'nın Meram ilçesine bağlı olup, Konya merkezden 52 km, Seydişehir'e ise 40 km. mesafededir. “İnlüce” isminin nereden geldiği kesin olarak bilinmemekle beraber, *İnlüce* ismi; dere boğazı olarak da bilinen İnceboğaz'dan geldiği rivayet edilmektedir (Kuş 2017: 58).

B. İnlüce Köyünde Nüfus ve Kullanılan İsimler

1. Nüfus

Temettuat Defterleri, hane reisi esasına göre tutulduğu için İnlüce köyünde yaşayan erkek nüfusun hepsi deftere kaydedilmemiştir. Ömer Lütfi Barkan, haneyi beş kişi olarak kabul ettiğini göz önünde tutarak; biz de haneyi ortalama 5 kişi düşündüğümüzde 10381 numaralı İnlüce defteri kayıtlarında bulunan 111 hanede tahmini nüfusun 555 kişi olabileceğini söyleyebiliriz.⁵ Bunun yanında temettuat defterlerinde yaşlar yazılmadığından ihtiyar ve genç nüfusu ayırt etmek oldukça güçtür. Defterlerde yalnızca verginin esas olduğu hane reislerinin isimleri kaydedilmiştir.

Temettuat Defterlerinde, Tahrir defterlerinde bulunan “*Veled-i*” yerine “*oğlu*” kelimesinin kullanıldığı görülmektedir. Eğer varsa lakapı ile de yazılabilmektedir. Örneğin; *Mustafa Oğlu Hacı Mehmed, Süleyman Oğlu Seyid* ifade edilirken oğlu ifadesi kullanılmıştır. *Hatib Mehmed, Küçük Hoca, Aşık Hasan ve Cinci Mustafa* gibi isimler de ise elkab kullanılmıştır.

Babasının ismi kullanılmayıp, sadece babasının elkabını kullanan isimlere de rastlanılmaktadır. Örneğin; *Şeyh Oğlu İsmail, Eskici Oğlu Süleyman, Tatar Oğlu Hüseyin, Yalancı Tatar Oğlu Mehmed, Kömürcü Oğlu Ali, Kömürcü Oğlu Hasan, Dede Oğlu Seyid ve Ayan Oğlu*

⁵ Türk aile yapısına bakıldığında; dede, nine, babalar, oğullar aynı çatı altında tek bir hanede ikamet ettiği için nüfus belirleme de “x5”, yerine “x10” kullananlar da vardır (Bk. İsmail Yakıt 2002: 196.). İnlüce köyü nüfusunu x10 üzerinden düşünürsek o zaman; 1110 sayısına ulaşılmaktadır.

Mehmed. Bunların dışında baba ismi ve elkabı bulunmayan, sadece kendi adı yazılı olan isimlerde bulunmaktadır. Bunlar ise; *Abdullah, Osman, Ahmed, Süleyman, Mustafa, İbiş* ve *Abdülhalim* gibi isimlerdir. Ayrıca isimlerinin önüne nereli olduklarını belirten sıfatlar da konulmaktadır. *Kavaylılı İbrahim, Çalmanlı Halil* ve *Bozkırlı Mahmud* isimlerinde bu husus görülmektedir.

İnlüce temettuat defterinde 'Hacı' elkabının 11 kişi için kullanıldığını görmekteyiz. 3. Hanede *Mustafa Oğlu Hacı Mehmed*, 18. Hanede *Hacı Hasan Oğlu Hasan*, 41. Hanede *Hacı Abdurrahman Oğlu Abdurrahman*, 42. Hanede *Hacı Osman*, 53. Hanede *İbrahim Oğlu Hacı Ahmed*, 64. Hanede İmam olan *Hacı Ahmed Efendi*, 66. Hanede Hamal *Hacı Hasan Oğlu Mehmed*, 67. Hanede yine Hamal *Hacı İsmail Oğlu Osman*, 81. Hanede *Sofu Hacı Abdullah yetimi Halil İbrahim*, 105. Hanede *Hacı Veli* ve 110. Hanede *Hacı Ali Oğlu Osman* isimlerinde kullanılmıştır.

İnlüce köyünde 'Hafız' elkabı iki, 'Molla' elkabı ile bir kişi belirtilmiştir. Hafız elkabı ile 14. Hanede *Hüseyin Oğlu Hafız Mehmed* ve 31. Hanede *Ali Efendi Oğlu Hafız Halil*'dir. Her ikisi de ziraat ile meşguldür. 'Molla' elkabı ile anılan *Süleyman oğlu Molla Abdurrahman* ziraat ile meşguldür.

İnlüce köyünde iki tane 'Ak' ve bir tane de 'Kara' lakaplarının kullanıldığı da görülmektedir. Bu lakapların Hasan isimlerinin önüne gelmesine baktığımızda bu ismin çok kullanılan isimler arasında olduğunu ve birbirlerinden ayırt etmek amacıyla kullanılmış olabileceğini söyleyebiliriz (bk. Tablo 1).

İmam, Muallim, Irgat, Hamal ve Hizmetkâr gibi meslek sahipleri de vergiye tâbi tutulup, isimleri yazılmış, yine babadan yetim kalan hane reislerinin durumları da belirtilerek deftere kaydedilmiştir. Örneğin; 81 Numaralı hanede; *Sofu Hacı Abdullah'ın yetimi Halil İbrahim* olarak ifade edilip, vasisi dedesidir.

2. Kullanılan İsimler

İnlüce köyünde sık kullanılan isimler tabloda (bkz. Tablo-1) gösterilmiştir. Tabloda da görüleceği üzere isimler, en sık kullanılanıdan az kullanılanına doğru sıralanmıştır. En fazla kullanılan isimler *Mehmed, Osman, Hasan* ve *Hüseyin* olarak sıralanabilir.

Temettuat defterleri sadece aile adlarının değil, yörede kullanılan kişi adlarının da tesbiti bakımından önemlidir (Demir 1999: 318). Kullanılan isimler de genel olarak dini duyguların hâkim olduğu görülmektedir. İnlüce köyünde gerek baba ismi olarak gerekse hane reisi olarak gösterilen, toplamda 42 farklı ismin kullanıldığını görmekteyiz. Köyde kullanılan isimlere bakıldığında en çok kullanılan isim % 11'lik (14 kişi) oranıyla *Mehmed*'dir. *Mehmed*'i % 10 (12 kişi) ile *Osman*, % 7 (8 kişi) ile *Hasan* ve % 6 ile (7 kişi) ile *Hüseyin, Süleyman* ve *Mustafa* takip etmektedir. Aşağıda tabloda İnlüce'de kullanılan isimler, bu isimlerin kaç adet olduğu ve yüzdelik oranları verilmiştir.

Tablo 1: İnlüce Köyünde Hane Reislerinin Kullandıkları İsimler

İsim	Kişi	Yüzde	İsim	Kişi	Yüzde
<i>Mehmed</i>	14	% 11	<i>Halil</i>	2	% 2
<i>Osman</i>	12	% 10	<i>Bekir</i>	2	% 2
<i>Hasan</i>	8	% 7	<i>Ömer</i>	2	% 2
<i>Hüseyin</i>	7	% 6	<i>Seyid</i>	2	% 2
<i>Süleyman</i>	7	% 6	<i>Seyid Mehmed</i>	1	% 1
<i>Mustafa</i>	7	% 6	<i>Hasan.Hüseyin</i>	1	% 1
<i>Ahmed</i>	6	% 5	<i>Durmuş</i>	1	% 1

<i>İbrahim</i>	5	% 5		<i>Seyid Ali</i>	1	% 1
<i>Ali</i>	5	% 5		<i>Abdülhalim</i>	1	% 1
<i>Abdurrahman</i>	4	% 4		<i>Halil İbrahim</i>	1	% 1
<i>Mahmud</i>	4	% 4		<i>Mürsel</i>	1	% 1
<i>Musa</i>	3	% 3		<i>Abdi</i>	1	% 1
<i>Veli</i>	3	% 3		<i>Yusuf</i>	1	% 1
<i>Abdullah</i>	3	% 3		<i>Memiş</i>	1	% 1
<i>İsmail</i>	3	% 3		<i>İbiş</i>	1	% 1

İnlüce köyünde ikamet eden hane reislerinin isimleri, aile adları ve meslekleri

HANE	HANE REİSİ	MESLEĞİ
1	Mehmet Oğlu Musa	Erbab-1 Ziraat
2	Ali Oğlu Veli	Erbab-1 Ziraat
3	Mustafa Oğlu Hacı Mehmed	Erbab-1 Ziraat
4	Süleyman Oğlu Seyid	Erbab-1 Ziraat
5	Osman Oğlu Süleyman	Erbab-1 Ziraat
6	Ali Oğlu Süleyman	Erbab-1 Ziraat
7	Ahmed Oğlu Mehmed	Erbab-1 Ziraat
8	Mehmed Oğlu Seyyid Mehmed	Erbab-1 Ziraat
9	Mehmed Oğlu Ahmed Hoca	Erbab-1 Ziraat
10	Hatib Mehmed	Erbab-1 Ziraat
11	Ali Çelebi Oğlu Hüseyin	Erbab-1 Ziraat
12	İbrahim Oğlu Hüseyin	Erbab-1 Ziraat
13	İsa Oğlu Hasan	Erbab-1 Ziraat
14	Hüseyin Oğlu Hafız Ahmed	Erbab-1 Ziraat
15	Abdülkerim Oğlu Ahmed	Erbab-1 Ziraat
16	İbrahim Oğlu Musa	Erbab-1 Ziraat
17	Şaban Oğlu Ahmed	Erbab-1 Ziraat
18	Hacı Hasan Oğlu Hasan	Erbab-1 Ziraat
19	Ahmed Oğlu Mehmed	Erbab-1 Ziraat
20	Mehmed Beğ Oğlu Mehmed	Erbab-1 Ziraat
21	Abdullah	Erbab-1 Ziraat
22	Mehmed Ağa Oğlu Osman	Erbab-1 Ziraat
23	Kara Hasan Oğlu Hasan	Erbab-1 Ziraat
24	Süleyman	Erbab-1 Ziraat
25	Kerim Oğlu İbrahim	Erbab-1 Ziraat
26	Mehmed Oğlu Ali	Erbab-1 Ziraat
27	Kör Ahmed Oğlu Süleyman	Erbab-1 Ziraat

28	Süleyman Oğlu Molla Abdurrahman	Erbab-1 Ziraat
29	Kerim Oğlu Hasan	Erbab-1 Ziraat
30	Yalancı Tatar Oğlu Mehmed	Erbab-1 Ziraat
31	Ali Efendi Oğlu Hafız Halil	Erbab-1 Ziraat
32	Şaban Oğlu Mahmud	Erbab-1 Ziraat
33	Veysel Oğlu Abdullah Oğlu İbrahim	Erbab-1 Ziraat
34	İbrahim Oğlu Ali	Erbab-1 Ziraat
35	Ali Oğlu Memiş	Erbab-1 Ziraat
36	Ömer Oğlu Osman	Erbab-1 Ziraat
37	Murtaza Oğlu Mustafa	Erbab-1 Ziraat
38	Bekir Oğlu Mehmed	Erbab-1 Ziraat
39	Osman Oğlu Mustafa	Erbab-1 Ziraat
40	Cemal Oğlu Mehmed	Erbab-1 Ziraat
41	Hacı Abdurrahman Oğlu Abdurrahman	Erbab-1 Ziraat
42	Hacı Osman	Erbab-1 Ziraat
43	Ebubekir Oğlu Mahmud	Erbab-1 Ziraat
44	Abdullah Oğlu Abdurrahman	Muallim Sıbyan
45	Ömer Oğlu Osman	Erbab-1 Ziraat
46	Hüseyin Oğlu Durmuş	Erbab-1 Ziraat
47	Dede Oğlu Seyid	Erbab-1 Ziraat
48	Şeyh Oğlu İsmail	Çoban
49	Küçük Hoca	Erbab-1 Ziraat
50	Mürsel Oğlu Bekir	Erbab-1 Ziraat
51	Mehmed Oğlu Ömer	Erbab-1 Ziraat
52	Musa Oğlu Hüseyin	Erbab-1 Ziraat
53	İbrahim Oğlu Hacı Mehmed	Erbab-1 Ziraat
54	Eskici Oğlu Süleyman	Erbab-1 Ziraat
55	Nurullah Oğlu Hasan	Erbab-1 Ziraat
56	Osman	Erbab-1 Ziraat
57	Emir Ali Oğlu Mehmed	Erbab-1 Ziraat
58	Ahmed Oğlu Osman	Erbab-1 Ziraat
59	Veli Oğlu Osman	Erbab-1 Ziraat
60	Ahmed	Erbab-1 Ziraat
61	Ovacıklı Oğlu Hüseyin	Erbab-1 Ziraat
62	Veli Hoca	Erbab-1 Ziraat
63	İbiş	Erbab-1 Ziraat
64	Hacı Ahmed Efendi	İmam

65	Yusuf Oğlu Hüseyin	Erbab-1 Ziraat
66	Hacı Hasan Oğlu Mehmed	Hamal
67	Hacı İsmail Oğlu Osman	Hamal
68	Cabbar Oğlu Osman	Erbab-1 Ziraat
69	Süleyman	Erbab-1 Ziraat
70	Abdurrahman	Erbab-1 Ziraat
71	Cinci Mustafa	Erbab-1 Ziraat
72	Süleyman Oğlu Mustafa	Erbab-1 Ziraat
73	Ak Hasan Oğlu İsmail	Erbab-1 Ziraat
74	Mustafa	Erbab-1 Ziraat
75	Süleyman Oğlu İsmail	Erbab-1 Ziraat
76	Aşık Hasan	Erbab-1 Ziraat
77	Ali Oğlu Mahmud	Erbab-1 Ziraat
78	Bekir Ali Oğlu Seyid Ali	Erbab-1 Ziraat
79	Abdülhalim	Erbab-1 Ziraat
80	Eyüp Oğlu Bekir	Erbab-1 Ziraat
81	Sofu Hacı Abdullah'ın Yetimi Halil İbrahim	Yetim
82	Müteveffa Osman'ın Yetimi Mürsel	Yetim
83	Dede Oğlu İbrahim	Erbab-1 Ziraat
84	Ak Hasan Oğlu Hasan	Erbab-1 Ziraat
85	Çalmanlı Halil	Erbab-1 Ziraat
86	Ömer Oğlu Mehmed	Erbab-1 Ziraat
87	Bozkırlı Mahmud	Erbab-1 Ziraat
88	Mehmed Oğlu Ömer	Erbab-1 Ziraat
89	Hasan Oğlu Abdi	Erbab-1 Ziraat
90	Tatar Oğlu Hüseyin	Çoban
91	Veysel Oğlu Mustafa	Erbab-1 Ziraat
92	Murtaza Oğlu Hüseyin	Çoban
93	Mustafa	Erbab-1 Ziraat
94	Ömer Oğlu Osman	Erbab-1 Ziraat
95	Ömer Oğlu Yusuf	Erbab-1 Ziraat
96	Süleyman	Erbab-1 Ziraat
97	Oğlu Musa	Erbab-1 Ziraat
98	Kömürcü Oğlu Ali	Erbab-1 Ziraat
99	Kavaylılı İbrahim	Irgat
100	İsa Oğlu Abdullah	Çoban
101	İbrahim	Hizmetkâr

102	Veysel Oğlu Ali	Çoban
103	Ali Beğ Oğlu Abdullah	Hizmetkâr
104	Hasan Oğlu Hüseyin	Çoban
105	Hacı Veli	Hizmetkâr
106	Kömürcü Oğlu Hasan	Hizmetkâr
107	Kel Hasan Oğlu Ali	Irgat
108	Ayan Oğlu Mehmed	Hizmetkâr
109	İbrahim Oğlu Zabıt Mehmed	Irgat
110	Hacı Ali Oğlu Osman	-
111	Mürsel Oğlu Osman	Hizmetkâr
TOPLAM		

3. Meslek Grupları

Temettuat defterlerinin önemli kayıtlarından biri de hane reislerinin mesleklerini belirtmiş olmasıdır. İnlüce köyünde 7 farklı meslek erbabının olduğunu görmekteyiz. Çiftçilik yapanlar toplumun büyük bir kesimini oluşturmaktadır. Çiftçilik yapan her ne kadar büyük bir oranda olsa da yetiştirilen tarım ürünlerinin çeşitlilik göstermediği; yalnız Hintta (Buğday) ve Şa'ir (Arpa) yetiştirdikleri görülmektedir. Sadece bu iki tahıl çeşidi elbette dönem açısından düşünüldüğü zaman önemli ürünlerdendir. Konya'nın ikliminin de bu iki ürüne müsait olması ve hayvanların yem ihtiyacını karşılayabilmek açısından özellikle Arpanın bu hususta önemli olduğu söylenebilir.

Bundan başka 6 hizmetkâr ve 6 çoban vardır. Yine köyde bir muallim-i sıbyan ve bir imam olduğu görülmektedir. Bir imamın olduğundan yola çıkarsak köyde bir mescidin olduğunu söylemek mümkündür. Bir muallimin varlığı da küçük çocukların eğitim aldığını göstermesi bakımından dikkat çekmektedir.

Tablo 2: İnlüce Köyü Meslek Grupları

Meslek Adı	Meslek Sahibi Hane Reisi Sayısı	Oranı (%)
Çiftçi (Erbab-ı Ziraat)	89	% 80,18
Hizmetkâr	6	% 5,40
Çoban	6	% 5,40
Irgat	3	% 2,70
Hamal	2	% 1,80
Yetim	2	% 1,80
Muallim-i Sıbyân	1	% 0,90
İmam	1	% 0,90
(Hane 110) ?	1	% 0,90

III. İNLÜCE KÖYÜNDE TARIM VE HAYVANCILIK

A. Tarımsal Faaliyetler ve Arazi Durumu

1844-1845 tarihinde İnlüce Temettuat defterindeki kayıtlara göre köyde toplam 1948 dönüm arazi olup; bunun 1025 dönümü Mezru' (yani ekili) tarla, 923 dönümü ise Gayr-i Mezru' (nadasa bırakılan) tarla olarak kaydedilmiştir. Ekilebilen alanlarda yalnızca Buğday ve Arpa

ekimi yapıldığı görülmektedir. Bunlar dışında herhangi bir tarım ürünü veya başka bir ürün yetiştirilmişse de defterlere yazılmamıştır. Yetiştirilen ürün ile birlikte a'şar vergisi, kile olarak miktarı ve kuruş olarak değeri belirtilmiştir.

Tablo 3: Arazi Durumu

Arazilerin Kullanım Durumu		
Arazi	Dönüm	Hane Başına Düşen Miktar
Mezru' Tarla	1025 Dönüm	9.23 dönüm
Gayr-i Mezru' Tarla	923 Dönüm	8.31 dönüm
Toplam	1948 Dönüm	17.54 dönüm

Mezru' Tarla; 94 Hanede görülüp, 17 Hanenin ise mezru' arazisi yoktur. Gayr-i Mezru' Tarla ise 98 Hanede görülmektedir. 13 Hanenin ise arazisi yoktur. Hane başına düşen 17 dönüm arazi bir çiftçi için az miktarı göstermektedir. Örneğin Konya'nın Çumra köyünde aynı tarihte hane başına 46 dönüm arazi düşmektedir (Muşmal 2008: 267).

1. Mezru' Tarla:

Ekilen alanlara Mezru' tarla denilmektedir. defterlerde, tarlanın dönümünden başka "hasılat-ı senevisi" ifadesi altında kuruş cinsinden değeri belirtilmiştir. Sayımlar 1260 yılında yapıldığı için '1260' yılı altında yazılan hasılat-ı senevisi gerçek değerini verirken; '1261' yılı altında yazılan rakamsal değer ise tahmini olarak kaydedilmiştir.

İnlüce köyünde; arazi durumuna baktığımızda 1025 (%53) dönümlük mezru' alan karşımıza çıkmaktadır. Köyde ürün çeşitliliği kısıtlı olmasıyla bu alanlarda kayıt edilen Buğday ve Arpanın yetiştirildiği görülmektedir. Bu ürünlerde ölçü birimi olarak kile kullanılmıştır. Yaklaşık 313 kile (%59) Arpa ile 213,4 kile (%41) Buğday yetiştirilmiştir. Osmanlı'da Kile ölçümü bölgeden bölgeye farklılıklar gösterdiğinden; Konya'da kullanılan 1 kilenin yaklaşık 171,788 kg (Taşkın 2005: 66). olduğunu ele alırsak köydeki ekili alanlarda hemen hemen 904.292,032 kg. ürün yetiştirilmektedir. Arpa'nın Buğdaydan daha çok yetiştirildiği gözlerden kaçmamaktadır. Bu durum göz önüne alındığında köyün kurak bir bölgede olduğunu ifade edebiliriz. Nitekim Arpa, hayvan yemi ihtiyacının ham maddesinin başında gelmektedir. Konya genelinde bu iki mahsülün yetiştirilme oranları yüksektir. Öyle ki üç çeşit buğdaydan 20 çeşit beslenme maddesi elde edilebilirliği ile buğday temel gıda maddeleri arasındadır (Tuş 2001: 228). İnlüce köyünde bu iki tarım ürünüden başka ne bir hububat çeşidi ne de bir meyve-sebze çeşidi kaydedilmemiştir.

2. Gayr-i Mezru' Tarla:

O yıl herhangi bir ürün ekilmeyen tarlaya gayr-i mezru tarla denilmektedir. Üzerinde ürün yetiştirilmediğinden dolayı defterlerde sadece dönüm olarak miktarı yazılmıştır. Gayr-i mezru' tarla olarak; İnlüce köyünde 923 dönümlük (%47) alan gösterilmektedir. Bu oran temel geçim kaynaklarından birinin tarım olduğu bir yerde ekilmeyen arazi olarak oldukça yüksektir. Konya'nın iklimi, toprağının verimsiz ve sulama imkanının elverişsiz olması ziraatçiliği etkilemektedir (Tuş 2001: 246).

Tablo 4: İnlüce Köyünde yetiştirilen Tarım Ürünleri

Yetiştirilen Tarım Ürünleri			
Cinsi	Kile	Oran	Hane Başına Düşen Miktar
Hınta (Buğday)	213,4 Kile	% 41	1.92 kile
Şa'ir (Arpa)	313,0 Kile	% 59	2.82 kile
Toplam	526,4 Kile	% 100	4.74 kile

İnlüce köyü temettuat defterinde; 86 Hane buğday ve arpanın her ikisini de yetiştirmektedir. 16 hanede ise her iki tarım ürünü de görülmemektedir. *Mehmet Oğlu Musa*'nın reisliğini yaptığı 1 nolu hanede en fazla yetiştirilen mahsul 15 kile ile arpadır. Arpanın kile olarak fazla mahsul alındığı diğer haneler ise 8. ve 9. Hanelerdir. 8. Hanede *Mehmed Oğlu Seyyid Mehmed* ve 9. Hanede *Mehmet Oğlu Ahmet Hoca*'nın hanesinde 10 kile olarak görülmektedir. 2 nolu hanede *Ali Oğlu Veli*'nin hanesinde 9 kile ile buğday en fazla paya sahiptir.

Tablo 5: Buğday ve Arpa mahsulü yetiştirmeyen haneler meslekleriyle birlikte görülmektedir

Hane No	Hane Reisi	Mesleği
48	Şeyh Oğlu İsmail	Çoban
90	Tatar Oğlu Hüseyin	Çoban
92	Murtaza Oğlu Hüseyin	Çoban
99	Kavaylılı Hüseyin	İrgat
100	İsa Oğlu Abdullah	Çoban
101	İbrahim	Hizmetkar
102	Veysel Oğlu Ali	Çoban
103	Ali Beğ Oğlu Abdullah	Hizmetkâr
104	Hasan Hüseyin	Çoban
105	Hacı Veli	Hizmetkâr
106	Kömürcü Oğlu Hasan	Hizmetkâr
107	Kel Hasan Oğlu Ali	İrgat
108	Ayan Oğlu Mehmed	Hizmetkâr
109	İbrahim Oğlu Zabit Mehmed	İrgat
110	Hacı Ali Oğlu Osman	?
111	Mürsel Oğlu Osman	Hizmetkâr

B. Hayvancılık

Hayvancılık, tıpkı tarım gibi İnlüce köyünde temel geçim kaynaklarından. Konya ve köylerinde, Mera ve çayır gibi alanların olması hayvancılık için önemlidir. Çeşitli meslek sahiplerinin evlerinde manda, inek, camus, koyun ve keçi gibi hayvan beslemekte ve bunların etinden, sütünden ve yününden gelir elde edilmektedir (Kütükoğlu 1995: 410). Temettuat kayıtlarında, en son yazılan unsurlar hayvan çeşitleridir. Her hanenin kaç çeşit ve ne kadar hayvanı olduğunu görmek mümkündür. İnlüce'de her hanenin belirli miktarda hayvanı olduğu görülmektedir. İnlüce köyü sakinlerinin 416 adet (%23) büyükbaş, 1285 adet (%71) küçükbaş ve 102 adet (%6) yük ve binek hayvanı olmak üzere toplam 1803 adet hayvanı olduğunu görmekteyiz. Hayvancılığın görülmediği haneler olmakla birlikte hane başına ortalama 16

hayvan düşmektedir. Bunlardan başka arıcılık gibi herhangi bir farklı hayvan çeşidine rastlanılmamıştır.

Tablo 6: İnlüce Köyündeki Hayvan Çeşitleri

Hayvan Çeşidi	Sayı	Oranı %	Hane Başına Düşen Miktar
Büyükbaş Hayvan	416	% 23	3,75
Küçükbaş Hayvan	1285	% 71	11,58
Yük/Binek	102	% 6	0,92
Toplam	1803	% 100	16,25

1. Büyükbaş Hayvancılık

Büyükbaş Hayvan çeşitleri; *Sağmal İnek, İnek Buzağısı, İnek Düvesi, Dölsüz İnek, Düve, Erkek Dana, Karasığır öküzü, Karasığır Buzağısı, Tosun, Dölsüz Tosun, Manda Buzağısı, Koşum Mandası, Sağmal Camus, Camus Düvesi, Camus Buzağısı, Koşum Camusu, Dölsüz Camus ve Kısır Camus* sayılmıştır. Gücünden yararlanılarak özellikle çift sürmede kullanılan Karasığır öküzünden 141 adet, Koşum Camusundan 21, Koşum Mandasından ise 1 adet bulunmaktadır. 4 adet Karasığır öküzü bulunan *Süleyman Oğlu Seyid*, en fazla Karasığır Öküzü bulunan kişidir.

Tablo 7: Büyükbaş/İnek Çeşitleri

Hayvan Çeşidi	Sayı	Oranı	Hane Başına Düşen Miktar
Sağmal İnek	114	% 61	1,03
İnek Buzağısı	58	% 31	0,53
İnek Düvesi	12	% 6	0,10
Dölsüz İnek	1	% 1	0,01
Dana	1	% 1	0,01
Toplam	186	% 100	1,68

Tablo 8: Büyükbaş/Karasığır Çeşitleri

Hayvan Çeşidi	Sayı	Oranı %	Hane Başına Düşen Miktar
Karasığır öküzü	141	% 90	1,3
Karasığır Buzağısı	1	% 1	0,01
Tosun	13	% 8	0,12
Dölsüz Tosun	1	% 1	0,01
Toplam	156	% 100	1,44

Tablo 9: Büyükbaş/Manda Çeşitleri

Hayvan Çeşidi	Sayı	Oranı %	Hane Başına Düşen Miktar
Manda Buzağısı	2	% 67	0,01
Koşum Mandası	1	% 33	0,01
Toplam	3	% 100	0,02

Tablo 10: Büyükbaş/Camus Çeşitleri

Hayvan Çeşidi	Sayı	Oranı %	Hane Başına Düşen Miktar
Sağmal Camus	35	% 49	0,32
Camus Düvesi	6	% 9	0,05
Camus Buzağısı	3	% 4	0,03
Koşum Camusu	21	% 30	0,19
Dölsüz Camus	3	% 4	0,03
Kısır Camus	3	% 4	0,03
Toplam	71	% 100	0,65

2. Süt Hayvancılığı

İnlüce köyünde dört sağmal hayvan çeşidi vardır. En fazla görüleni 314 adet (%42) Sağmal Ağnam (koyun)'dır. Bunu 287 adetle (%38) Sağmal Keçi, 114 adetle (%15) Sağmal İnek ve 35 adetle (%5) Sağmal Camus takip etmektedir. Toplamda 750 adet sağmal hayvan bulunan köyde hane başına 6,77 hayvan düşmektedir. Sağmal İnek toplamda 87 hanede görülüp en az 1 en fazla 2 görülmektedir. Süt Hayvancılığında en yüksek sayıya sahip olan Sağmal Ağnam, yaklaşık 73 hanede görülmektedir. En fazla görülen hanelerin başında; 11. Hanede *Ali Çelebi oğlu Hüseyin*'in ve 99. Hanede *Kavaylılı İbrahim*'in 10 adet sağmal ağnamı, olduğu görülmektedir. Sağmal Keçi ise yaklaşık 56 hanede görülmektedir. En fazla sağmal keçiye sahip haneler ise; 13. Hanede *İsa Oğlu Hasan* ve 47. Hanede *Dede Oğlu Seyid*'in 15 adet keçisi vardır.

Tablo 11: Süt Hayvancılığı Çeşitleri

Hayvan Çeşidi	Sayı	Oranı %	Hane Başına Düşen Miktar
Sağmal Camus	35	% 5	0,32
Sağmal İnek	114	% 15	1,03
Sağmal Ağnam	314	% 42	2,83
Sağmal Keçi	287	% 38	2,59
Toplam	750	% 100	6,77

3. Küçükbaş Hayvanlar:

İnlüce köyünde 6 çeşit küçükbaş hayvan cinsi bulunup bunların toplam sayısı 1285'dir. Bunlar: Sağmal Ağnam, Erkek Ağnam, Sağmal Keçi, Erkek Keçi, Kuzu ve Oğlaktır.

Tablo 12: Küçükbaş Hayvancılık

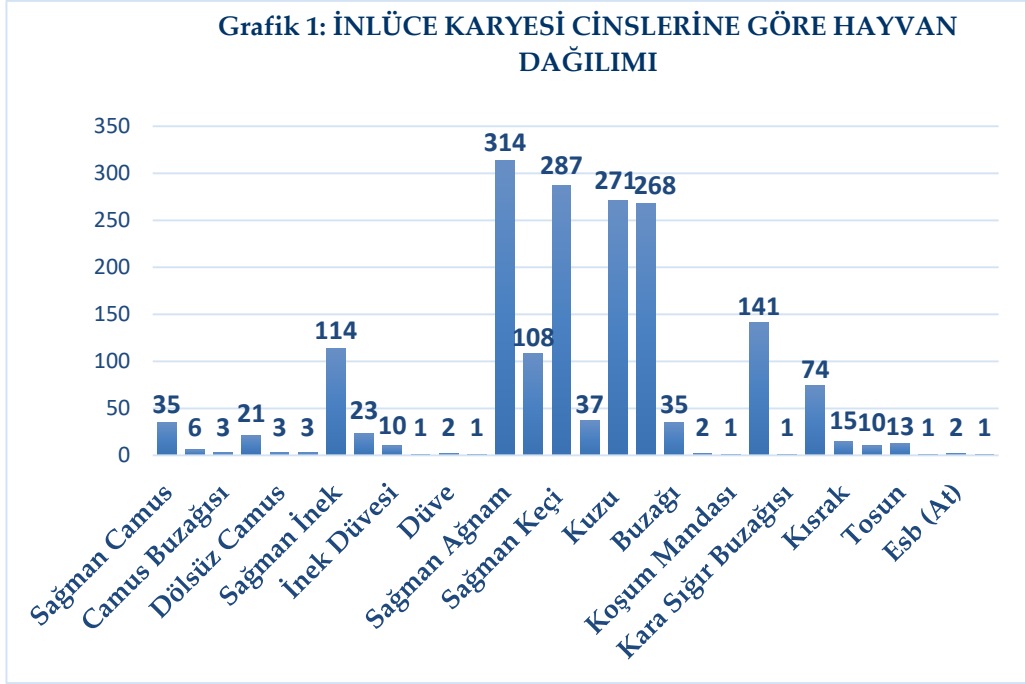
Hayvan Çeşidi	Sayı	Oranı %	Hane Başına Düşen Miktar
Sağmal Ağnam	314	% 25	2,83
Erkek Ağnam	108	% 8	0,97
Kuzu	271	% 21	2,44
Sağmal Keçi	287	% 22	2,59
Erkek Keçi	37	% 3	0,33
Oğlak	268	% 21	2,42
Toplam	1285	% 100	11,58

4. Yük ve Binek Hayvanları

Yük ve Binek Hayvanı denilince akla ilk gelen Merkep'tir. İnlüce köyünde yük hayvancılığında en fazla paya sahip olan Merkep, 74 hanede görülmektedir. Yine Merkep gibi diğer yük ve Binek hayvanı olan Kısarak ve Dölsüz Kısarak'da buldukları hanelerde 1'den fazla görülmemektedir. Köyde toplam 2 tane bulunan Esb (at) sahipleri *Ali Oğlu Süleyman* ve Muallim-i Sibyan olan *Abdullah Oğlu Abdurrahman*'dir.

Tablo 13: Yük ve Binek Hayvan Çeşitleri

Hayvan Çeşidi	Sayı	Oranı %	Hane Başına Düşen Miktar
Merkep	74	% 72	0,69
Kısarak	15	% 15	0,14
Dölsüz Kısarak	10	% 10	0,09
Esb (At)	2	% 2	0,02
Bargir (Beygir)	1	% 1	0,01
Toplam	102	% 100	0,95

5. Gelir Getiren Hayvan Çeşitleri

İnlüce karyesinde '*hasılat-ı senevi*' ifadesi altında 11 farklı hayvan cinsinin gelir getirdiğini görüyoruz. Bunlardan 4 tanesi sağmal hayvandır. Sağmal olanların sütünden faydalanıldığı gibi bazılarının etinden ve yününden de faydalanılmakta hatta satışı dahi yapıлып kazanç elde edildiğini söyleyebiliriz. Gelir Getiren Hayvan çeşitleri: Sağmal İnek, Sağmal Camus, Sağmal Ağnam, Sağmal Keçi, Kısırak, Erkek Ağnam, Karasığır Öküzü, Erkek Keçi, Buzacağı, Camus ve Kuzu olarak kaydedilmiştir.

SONUÇ

Bu çalışma Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan ML.VRD.TMT 10381 numaralı H.1260-1261 (M.1844-1845) tarihli temettuat defterinden hareketle hazırlanmıştır. Defterde yazılı olan bilgiler, değerlendirilmiş ve İnlüce karyesinin sosyo-ekonomik durumu ortaya konmaya çalışılmıştır.

Temettuat defterinde hane numarasının yanında yazılan "*Sene-i sabıkada vergi-yi mahsusadan bir senede vermiş olduğu*" ifadesiyle bir vergi alındığını görmekteyiz. Bu vergi en çok 120 kuruş olup en az 15 kuruş olarak kaydedilmiş, bir kişi hariç her haneden alınmıştır. Alınan vergi-yi mahsusayı topladığımızda; 4.723 kuruş olduğu görülmektedir.

Defterdeki kayıtlara göre tüm hanelerin bir senelik toplam temettu' miktarını topladığımızda yaklaşık olarak; 28.115,35 kuruşluk bir değer karşımıza çıkmaktadır. Hamallık, hizmetkârlık, ırgatlık, gibi diğer temettü'larla beraber bu rakam 35.782,50'yi bulmaktadır.

Köyde kullanılan isimlerde özellikle dini niteliğin ağır bastığını görmekteyiz. En çok kullanılan isim Mehmed olup, onu Hasan ve Hüseyin takip etmektedir. Yine Süleyman, İbrahim, Musa, İsmail, Yusuf gibi isimler ile Ömer, Bekir, Osman ve Ali gibi halife isimleri de kullanılmıştır.

İnlüce köyünün nüfusunun tahmini olarak 550 civarı olduğunu söyleyebiliriz. Temel geçim kaynakları Tarım ve Hayvancılık olan köyde 7 farklı meslek grubu olup %80'i çiftçilik ile meşgul olmaktadır. 1948 dönümlük arazinin yaklaşık 1025 dönümü işlenmiş olup, geri kalan

923 dönümünün ise nadasa bırakıldığı görülmektedir. Köyde çiftçilik dışında; Hizmetkâr, Irgat, Hamal, Çoban, İmam ve Muallim-i sıbyan gibi meslek sahibi bulunmaktadır.

İnlüce köyünde Büyükbaş ve küçükbaş hayvancılığın yanında yük ve binek hayvanları da vardır. Toplam 1803 adet hayvan vardır. 750 adedi süt hayvanıdır. Süt hayvanlarında en çok beslenen Sağmal koyun olmakla beraber, Sağmal Keçi, Sağmal İnek ve Sağmal Camus da bulunmaktadır.

Bu bağlamda ondokuzuncu yüzyıl ortalarında İnlüce'de yaşayan ailelerin ortalama bir binek hayvanı, bir çift öküzü, kendilerine yetecek kadar küçükbaş hayvanı, arazilerinin azlığı ve kendilerine yetecek miktarda tahıl üretimi yaptıklarını ve bu sebeple tipik bir Orta Anadolu köyü olduğunu ifade edebiliriz.

SUMMARY

Fundamental changes were made in the financial field, in addition to other fields, in the Ottoman Empire in the 19th century. In order to unite the taxes taken under different names earlier and to determine the income of the households a census called dividend (temettu) was performed. These censuses contain important information about Ottoman social and economic history. As a matter of fact, two types of censuses were considered in the first half of the same century. The first one was dividend (temettu) and the other one was the population census, in which only the male population was counted. Dividend counts. Although the dividend count does not provide as detailed information as the population registers in terms of the determination and quality of the population, it is important for the determination of the goods that are the basis of the tax. In dividend counts based on the household, the name of the household owner and his profession are recorded. The amount of all property, real estate and land owned by the household owner and the amount of those land planted and left empty are stated. The breed and quantity of cattle and sheep, and the income generated within one year from all his assets are determined. In this study, the socio-economic structure of Inluce village of Konya was examined by utilizing the Temettûat book recorded during the mid-nineteenth century. People dwelled in Inluce village during this earned their living from agriculture and husbandry as in some other villages in Central Anatolia. In this village with 111 households, both the number and number of animals owned and the scarcity of cultivated land are remarkable. Therefore, considering the time they lived, it can be said that they maintained middle level life style.

KAYNAKÇA

- ADIYEKE, Nuri (2000), "Temettuat Sayımları ve Bu Sayımları Düzenleyen Nizamname Örnekleri", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S.11, Ankara, s. 769-823, Ankara Üniversitesi Yayını.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet-Said Öztürk (2002), *Darende Temettuat Defterleri*, C. I, İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayını.
- BİZBİRLİK, Alpay-Zafer Atar (2009), "XIX. yüzyıl Osmanlı Tarihinde Temettuat Defterleri'nin yeri: Saruhan Sancağı Mütevellî Çiftliği Defteri Örneği", *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, Haziran, s. 37-57, Sakarya Üniversitesi Yayını.
- DEMİR, İsmet (1999), "Temettuat Defterlerinin Önemi ve Hazırlanış Sebepleri", *Osmanlı*, C.VI, Ankara, s. 315-321, Yeni Türkiye Yayınları.
- GÜNDÜZ, Tufan (ed.) (2014), *Osmanlı Teşkilat Tarihi*, Ankara, Grafiker Yayınları.
- GÜRAN, Tevfik (1989), *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)*, Ankara.
- GÜRAN, Tevfik (1998), "Osmanlı Tarım Ekonomisi 1840-1910" XIX. Yüzyıl Osmanlı Tarımı, İstanbul.
- KUŞ, Ahmet (2017), *Meram'daki Yer Adları*, Konya, Meram Belediyesi Yayınları.
- KÜÇÜK, Cevdet (1993), "Ceride Nezareti", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul, s. 409-410, İsam Yayını.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat (1995), "Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettuat Defterleri", *Belleten*, C. LIX/225, s. 395-418, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- LEWIS, Bernard (2015), *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Boğaç Babür Turna, Ankara.
- Başbakanlık Osmanlı Arşiv (BOA), *Maliye Varidat Temettuat Defteri*, (ML.VRD.TMT) nr. 10381
- MUŞMAL, Hüseyin (2008), "XIX Yüzyılın Ortalarında Çumra'nın Sosyo-Ekonomik Görüntüsü (10353 numaralı Temettuat Defterine Göre) S.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. 24, Konya, s. 253-276. S.Ü. Yayını.
- MUŞMAL, Hüseyin - Müjgan Şahinkaya (2016), "Nüfus ve Temettuat Defterlerine Göre Bozkır Kaza Merkezi'nin Demografik yapısı, Sosyal ve Ekonomik Özellikleri", *Uluslararası Sempozyum: Geçmişten Günümüze Bozkır*, S.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (06-08 Mayıs 2016), Konya, s. 229-246, Konya İl Kültür Müdürlüğü Yayını.
- ÖZTÜRK, Said (2003), "Türkiye'de Temettuat Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.1, S.1, s. 287-304, Bilim ve Sanat Vakfı Yayını.
- PAKALIN, Mehmet Zeki (1983), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I-II, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayını.
- SERİN, Mustafa (1998), "Osmanlı Arşivinde Bulunan Temettuat Defterleri", *I. Milli Arşiv Şurası 20-21 Nisan 1998 Tebliğler ve Tartışmalar*, Ankara, s. 717-728, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını.
- SUBAŞI, Turgut,-Mahmut Araz (2013), "Temettuat Defteri Kayıtlarına Göre Söğütlü Karyesi", *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, s. 1-22.
- Süleyman Suudi (1307), *Defteri Muktesid*, C. 1, İstanbul.
- Şemseddin Sami (2015), *Kâmûs-ı Türki*, İstanbul.
- ŞENER, Abdullatif (1990), *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İşaret Yayınları, İstanbul.
- TAŞKIN, Ünal (2005), "Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ.
- TUŞ, Muhittin (2001), *Sosyal ve Ekonomik Açından Konya*, Konya Ticaret Odası Yayını.
- YAKIT, İsmail (2002), *Osmanlı Araştırmaları*, Isparta, Fakülte Kitabevi Yayını.
- YERELİ, Ahmet Burçin (2015), "Sorgun Kazası XIX Yüzyıl Temettuat Defterleri Üzerinden Gelir Dağılımı ve Göreli Yoksulluk Üzerine Bir İnceleme" *Sosyoekonomi*, Ocak-Mart, s. 113-138.
- YEŞİL, Tahsin (2006), "9930 Numaralı Temettuat Defterine Göre XIX. Yüzyıl Ortalarında Eğirdir'in Köylerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı", SDÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta.

XVI. YÜZYILIN ORTALARINDA İLTİZAM SİSTEMİNİN YAYGINLIĞI: LÂRENDE KAZASI ÖRNEĞİ*

THE PREVELANCE OF İLTİZAM PRACTISE IN THE MIDDLE OF THE XVITH CENTURY: IN CASE OF LARENDE DISTRICT

Doğan YÖRÜK*

Öz

Çalışmamız, Lârende özelinde iltizam sisteminin 16. yüzyılda geniş bir uygulama zemini bulunduğunu öne sürerken, sistemle ilgili şikâyetlerin daha çok neden bu yüzyılda değil de sonraki dönemlerde ortaya çıktığı sorusuna cevap aramaktadır. Bu amaçla, sistem içindeki mültezimler, taşeron mültezimler, kefiller, iltizam süreleri, mukataaların bir veya birkaç kalemden oluşması, mukataaların tasarruf biçimleri (has, zeamet, timar, vakıf, mülk), mukataa birimlerinin meblağları vs. gibi hususlar üzerinden yürüttüğümüz incelemede 17-19. yüzyıllardaki uygulamalara göre bazı farklılıklar tespit edilmiştir. Buna göre, incelenen dönemde mukataalar tasarruf edilişleri bakımından çeşitlidir, mukataaları almak için yarışan mültezim sayısı ve rekabet oldukça fazladır, birden fazla mukataayı eline geçiren mültezim yok gibidir, taşeron mültezimlerin sayıları oldukça düşüktür, henüz ranttan beslenen bir mültezim grubu ortada yoktur, zaman zaman sayıları 2-5 arasında değişen ortaklıklar mevcuttur, ihale süreleri 70 günle başlayıp 3 yıla kadar uzamakta, daha çok 1 yıla sınırlandırılanlar ağır basmaktadır. Ayrıca devlet kurumlarını ve toplum hayatını sarsacak köklü değişiklikler yaşanmamıştır. Buradan hareketle, zamanla sistemin kendi içyapısındaki değişimin – iltizam, emanet, malikâne – iltizam uygulamalarını maliye ve reaya açısından sıkıntılı hale getirdiği iddia edilebilir.

Anahtar Kelimeler

Mukataa, Mültezim, Malikâne, Vergi, Dirlik

Abstract

Our study suggests that the tax farming system (iltizam) in Lârende has found a wide ground of application in the 16th century, and seeks to answer the question of why the complaints about the system arose in the following periods, not in this century. For this purpose, research on some matters as multazims, subcontractor multazims, warrants, taxpayment periods, one or more items of mukataas, saving forms of mukataas (has, zeamet, timar, foundation, property), sums of mukataa units etc. in the system, some differences have been determined according to the applications of 17th century and 18. centuries. According to this, mukataas are varied in terms of savings and the number of multazims competing to get mukataas and the competition is quite high. There is almost no any multazim seized more than one mukataa. the number of subcontractors is quite low. there is not yet a group of multazim fed by rent. There are partnerships varying from 2 to 5. Tender process start with

* Bu çalışma, 20-22.06.2019 tarihleri arasında Karaman'da düzenlenen Karaman Sempozyumu'nda, aynı adla, sunulan bildirinin genişletilmiş hâlidir.

* Prof. Dr. Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, ORCID : <https://orcid.org/0000-0003-3358-384X> dyoruk@gmail.com

Gönderim Tarihi: 26.07.2019
Kabul Tarihi: 15.10.2019

70 days and extend to 3 years but most of all restricted to one year. In addition, there were no fundamental changes that would shake the state institutions and society. From this point of view, it can be argued that the change in the internal structure of the system (iltizam, emanet, malikâne) over time made tax farming practices (iltizam) troublesome in terms of finance and reaya.

•

Keywords

Mukataa, Multazim, Malikâne, Tax, Dirlik

GİRİŞ

Osmanlı mali tarihiyle ilgili yapılan araştırmalarının önemli bir kısmını mukataalar bahsi oluşturmaktadır. Mukataaların türleri, hangi vergi kalemlerinden oluştukları, ihale bedelleri, ihale süreleri ve süreçleri, ihaleye katılanlar, alıcılar, alıcıların sosyal statüleri, kefilleri vs. gibi hususlar üzerinden pek çok çalışma yürütülmüştür (Tabakoğlu 1985; Cezar 1986; Khoury 1999; Çakır 2003; Özvar 2003; Salzman 2011). Özellikle, 18. yüzyılda ayan adı altındaki zümrelerin ortaya çıkışındaki temel etkenin mukataa ve malikâne imtiyazları olduğu belirtilmiştir (Pamuk 2005: 140-152; İnalçık 2016: 62-95). Modern öncesi devlet yapılanmalarında vergi gelirlerinin yaklaşık % 70'inin askeri harcamalara sarf edildiği bilinmektedir. Osmanlı merkezi hazinesinin gelirleri doğrudan ve dolaylı olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Buna göre, askeri hizmet karşılığı belli bir bölgenin gelirini toplama hakkını elinde tutan tımarlı sipahiler, zaimler ve bazı has sahiplerinin vergi gelirleri doğrudan ilgili kişilerce veya adamlarınca toplanıp tasarruf edilirdi. Bunun yanında padişah hasları, cizye, ağnam, tuzla, maden, iskele, liman, gümrük, avarız, tekâlif-i divaniye vergileri de merkezi hazineye aktarılır, harcamalar da buradan yapılırdı (Tabakoğlu 1985: 120-122; Tabakoğlu 1997: 177; Demirtaş 2012: 229).

Timar sistemi, sipahi-reaya arasına herhangi bir aracı girmediğinden, vergi kaybının olmadığı ve reaya daha fazla vergi yükünün bindirilmediği ideal bir vergi toplama yöntemi olarak algılanagelmıştır. Kılıç, kalkan, ok, yay, mızrak, gürz vs. orta çağ savaş teçhizatlarını kullanan tımarlı sipahilerin savaş meydanlarındaki pozisyonlarını yitirmesine bağlı olarak, bu vergi toplama biçimi de yaygınlığını kaybetmiştir. Ateşli silahların ve bu silahları kullanan askerlerin ordularda istihdam edilerek, kışlalara alınmasıyla birlikte bunlara nakdi ödeme yapılma zorunluluğu doğmuş, bu da daha fazla oranda vergi gelirlerinin merkezi hazineye transferini gündeme getirmiştir (Özvar 2003: 9-19). Ancak, Osmanlı maliyesinin taşradaki vergileri merkeze aktarabilecek ne yeterli memuru, ne de buna uygun alt yapısı vardı - Bu mesele Tanzimat dönemine kadar devam edecek, maliyenin merkezileştirilmesi çabalarıyla çözülmeye çalışılacaktır- (Kahraman – Pamuk 2009: 31-33). O halde yapılması gereken, vergi toplama işinin özelleştirilmesiydi, nitekim öyle de oldu. Bir veya birden fazla vergi kaleminin köy, kaza, sancak hatta eyalet ölçeğinde birleştirilmesiyle oluşan vergi üniteleri mukataa haline getirilmiş, böylelikle merkezde veya taşrada düzenlenen müzayedelerle özel şahıslara devredilmiştir. Bu devir işlemi iltizam, emanet ve malikâne adı verilen üç yöntemle gerçekleştirilmiştir.

Kaynağı Roma ve İslam'ın ilk dönemlerine kadar giden iltizam usulünün Osmanlılardaki tatbikini erken dönemlerden itibaren takip etmek mümkündür. Zira yukarıda da değinildiği gibi dirlik ve vakıf-mülk sahiplerine tahsis edilen gelirlerin dışında, hazine-i amireye aktarılacak olan vergiler mukataaya dönüştürülerek havass-ı hümayun adı altında kaydedilmişlerdir. Merkezi hazineye gidecek olan bu mukataa gelirleri iltizam (kar-zarar şahsın kendisine ait) ve emanet (kar-zarar devlete ait) usulüyle işletilmişlerdir (Küçükkalay – Çelikkaya 2010: 885). Dolayısıyla mukataa, iltizam-emanet sistemi 17. yüzyılda ortaya çıkan kurumsal yapılar değil, erken dönemden beri var olan uygulamalardır (İnalçık 1987: XXXV; Çakır 2003: 31-40). Ancak bu yüzyıldan itibaren, dirlik sahipleri - tımarlı sipahiler - yerine Anadolu kökenli saruca ve sekbanlar ile kapıkulu kökenli yeniçerilerin sayısı ve istihdamının arttırılmasıyla, söz konusu sistem çok daha fazla yaygınlık kazanmaya başlayacaktır (İnalçık 2016: 25-32, 57-64). İltizamın işleyişindeki bazı aksaklıklar nedeniyle 1695 yılında mukataalar

kayd-ı hayat şartıyla malikânelere dönüştürülecek İstanbul ve taşradaki müzayedelere çok sayıda müteşebbis ilgi duyacaktır (Özvar, 2003: 20).

Devletin kuruluşundan beri bir şekilde varlığı bilinen iltizam uygulamasına yönelik eleştiriler daha çok 17. yüzyılda başlamakta (Koçi Bey 1993: 105-106; Defterdar Sarı Mehmet Paşa 1992: 70), 19. yüzyıl sonlarına kadar uzanmaktadır. Bu olumsuzlukların başında mültezimler tarafından ahaliye baskı yapıldığı, daha fazla vergi alınmaya çalışıldığı ve zulme uğratıldığı gibi hususlar gelmektedir (Tanzimat Fermanı hakkında bk. *Düstur 1289*: 4-7; Kili – Gözübüyük 1985: 11-13; Özbek 2015: 39-74). O halde, sorunu iltizamda değil, zamanla bu sistemin geçirdiği evrede ve bileşenlerinde aramak daha doğru bir yaklaşım olsa gerek. Zira sistem sanıldığı gibi aksine 15-16. yüzyıllarda da yaygın bir şekilde tatbik edilmesine rağmen, bu döneme ait kaynaklarda iltizama yönelik olumsuz görüşlerin henüz yaygınlık kazanmadığı söylenebilir (Bazı adaletnâmelerde mültezimlerin usulsüzlüklerinden söz edilmektedir bk. İnalçık 1965: 73). Bu çerçevede çalışmanın problematiğini iltizamın tatbikinde dönemlere göre farklılıklar olduğu, bu farklılıkların da sistemin bileşenlerindeki ve devletin kendi iç yapısındaki değişimden kaynaklandığı düşüncesi oluşturmaktadır.

LÂRENDE MUKATAALARI

Hazineye ait bir kısım vergilerden oluşturulan mali birim anlamına gelen mukataa teriminin Osmanlı maliyesinde oldukça yaygın bir kullanımı vardır. Mukataalar, belli bir meblağ karşılığında özel kişilere iltizama verilerek veya memurlara emaneten teslim edilerek işletilirdi (Genç 2006: 129). Hazineye aktarılacak vergi gelirlerinin yanında, timar sistemi içindeki dirlik sahipleriyle, vakıflara ait gelirler de pekâlâ mukataa haline getirilip iltizama sunulabilirdi (Sadreddin Konevi vakfına ait köylerin öşür gelirlerinin iltizamla toplatıldığına dair örnekler için bk. Yörük 2013: 50-85). Özellikle vakıf sektöründeki gelirlerin toplanmasında da bu usulün tatbik edildiği bilinen bir gerçektir. 16. yüzyıl kaza, sancak ve eyalet ölçeğindeki mukataalar hakkındaki malumatımız daha çok Mufassal, İcmal ve Mültezim defterleri ile Şer'îye Sicillerine dayanmaktadır. Lârende kazası özelinde çalışmanın ana kaynağını 324 Numaralı *Karaman Şer'îye Sicili* oluşturmaktadır. Söz konusu kaynak, 2006 yılında Aköz tarafından günümüz harfleriyle özet şeklinde yayınlanmıştır (Aköz 2006). Bu kadı sicilinin en büyük özelliği Lârende'nin en eski, Osmanlı Anadolu'suna ait erken tarihli defterlerden biri olmasının yanında, içerik ve tertip açısından da geç tarihli sicillerden farklılaşmasıdır. Sicili bizim açımızdan önemli kılan husus ise içerisindeki yaygın mukataa sözleşmelerinin varlığıdır. Bahsi geçen kadı sicilinin yanında Mufassal ve İcmal defterlerdeki verilerden de zaman zaman karşılaştırma amacıyla yararlanılmıştır.

Mufassal defterlerde ilgili şehrin mahallelerinden sonra köylere geçmeden önce şehre ve kazaya ait vergi gelirleri yazılır, öşür, resim ve mukataa üniteleri belirtilirdi. Elimizdeki 1500, 1518, 1530, 1539 ve 1584 tarihlerine ait defterlerden şehir/kazadaki mukataa kalemlerinin neler olduğu, bunlardan da ne kadar vergi alındığını görebiliyoruz (BOA TT 40: 904; BOA TT 63: 165-166; BOA TT 387: 106-108; BOA TT 415: 122; TKGM TT 104: 142b-143a). Yine İcmal defterlerdeki verilerden de bu mukataaların kimlere veya hangi dirliklere tahsis edildiğini öğrenebiliyoruz (BOA TT 387: 106-108). Mufassal defterlerdeki verilere göre Lârende kazasına ait mukataa sayısı 10-14 arasında gidip gelirken, gelirleri de 84.786 – 201.950 akçe arasında değişmektedir. İncelediğimiz döneme yakın olan 1530 tarihli Muhasebe – İcmal defterde ise mukataa adedi 22, bunlardan elde edilen gelir de 249.910 akçeye ulaşmaktadır (BOA TT 387: 106-108; T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı 1996: 106-108). Mufassal defterlerdeki sayı ve hâsil miktarından farklılaşan 1530 yazımının en büyük özelliği şehre ait bütün vergi kalemlerini mukataa başlığı altında gösterilmesinden kaynaklanmaktadır.

Ayrıca hangi mukataa kalemlerinin kimler tarafından (padişah, beylerbeyi vs.) tasarruf edildiği de belirtilmektedir. Bu doğrultuda kıyaslama ve karşılaştırma yapabileceğimiz birinci sıradaki kaynağımızı 1530 tarihli Muhasebe-İcmal defter, diğer kaynağımızı ise 1539 tarihli Mufassal defter oluşturmaktadır. Söz konusu defterde şehir/kazaya ait vergi adedi 25 iken bunlardan sadece 14'ü mukataa başlığı altında verilmektedir. Vergilerin toplamı 275.150 akçe iken mukataalara ait gelir yekûnu 201.950 akçede kalmaktadır (BOA TT 415: 122).

Aşağıdaki Tablo I'de de görüleceği üzere, mukataalar meyhane, bozahane, boyahane vs. gibi tek bir kalemden oluşabileceği gibi mirabiye, bad-ı heva, beytülmal ve ihtisap gibi vergiler de birden fazla kalemin veya ilgili şehir ve kazanın hatta civar kazaları bile içine alabilirdi. Bu nedenle şehre veya kazaya ait vergilerin toplamını net olarak belirlemek mümkün olmasa da böyle bir çalışma tamamen faydasız da değildir.

Tablo I: Lârende Mukataaları (1530-1539)

Sıra	Vergi Çeşidi	1530	1539
1	M. İhtisâb maa resm-i kabbân ve bâc-ı meyve	60.000	65.000
2	M. Meyhâne	12.000	-
3	M. Şemhâne ve bezirhâne (Yağhâne ve şemhâne ve bezirhâne-i nefis-i şehir maa yağhâne ve bezirhâne-i nevâhi-i Lârende 1539)	7.000	4.000
4	M. Zemin ve bağhâne (Zeminhâ-i debbağhâne 1539)	1.000	0
5	M. Mirâb-ı şehir (maa rüsum-ı asiyâbhâ-i nefis-i şehir 1539)	10.000	10.000
6	M. Bağât-ı şehir	6.300	-
7	M. Öşr-i gallât-ı şehir ve mahsul-i Hatunözü	10.000	-
8	M. Resm-i ağnâm-ı şehir	1.000	-
9	M. Beytülmal ve mâl-ı gâib ve mâl-ı mefkûd ve avâbık ve yava	2.000	4.000
10	M. Bazar-ı siyah (Bâc-ı bazârıstan 1539) ve bâc-ı esir ve esb ve gâv ve kirbâs ve nemek	60.000	50.000
11	M. Tamga-yı dülbend ve boğasi der kazâ-i Lârende tabi-i liva-i Konya ve kaza-i Ermenek ve Mud tabi-i liva-i İçil ve gayri	-	30.000
12	M. Boyahâne	20.000	20.000
13	M. Niyâbet ve bâd-ı hevâ nefis-i Lârende	12.000	10.000
14	M. Mirâbiye-i liva-i Lârende ve nisf resm-i ağnâm ve nisf bâd-ı hevâ an-reâyâ-yı sipâhiyân ve merdân-ı kal'a gayr-i ez-timarhâ-i serbest	30.000	-
15	M. Başhâne ve debbağhâne	2.000	2.200
16	M. Bozahâne	1.000	1.000
17	M. Bağ-ı Murad	210	350
18	M. Öşr-i kovan-ı şehir	1.000	-
19	M. Serasesân nefis-i Lârende	10.000	3.400
20	M. Çayır-ı Çavuş ve çayır-ı Sıdırva	1.300	-
21	M. Çayır-ı Boyalık	500	-
22	M. Mirabi-i âb-ı Foni Deresi der-liva-i mezkûr	2.000	2.000
23	M. Zeminhâ-i der-nefis-i Lârende 5 kıt'a	600	-
		249.910	201.950
1	Öşr-i meyve-i bağât-ı şehir	-	6.000

2	Öşr-i gallât-ı şehir ve mahsul-i Hatunözü maa salâriye min arazi-i vakf ve deştâni ve resm-i arûs	-	12.000
3	Resm-i ağnâm-ı merdüm-i şehir-i Lârende ...	-	1.500
4	Öşr-i kovan-ı merdüm-i şehir	-	1.000
5	Çayır-ı Çavuş ve çayır-ı Sıdırva	-	1.300
6	Adet-i emîrâne-i kazâ-i Lârende ve kaza-i Belviran an-nısf bâd-ı hevâ ve nısf resm-i arûsâne-i reâyâ-i sipâhiyân ve merdân-ı kılâ' gayr-i ez-timarhâ-i serbest An-kaza-i Lârende 15.000 An-kaza-i belviran 7.000	-	22.000
7	Resm-i arûsâne-i mustahfızân-ı Kal'a-i Lârende	-	100
8	Zeminhâ-i der-nefs-i Lârende 5 kıt'a der-tasarruf-ı Hacı veled-i Pir Gâyib ve Hamza-i Güvenç ber-vech-i tapu, öşr-i gallât	-	800
9	Beytülmal ve mâl-ı gâib ve mâl-ı mefkûd ve yava ve avâbık nevâhi-i kazâ-i Lârende der nefsi-i şehir ki müstakil kalemdir	-	7.000
10	Bâc-ı bazar-ı galle ber müceb-i adet-i kadime der kaza-i Lârende ve Seydişehir ve Belviran ve liva-i İçil ve kaza-i Niğge ve Anduğu ve gayri	-	20.000
11	Riyaset-i akzâ kaza-yı Lârende ve kaza-i Niğdeve kaza-i Ereğli der tasarruf-ı Hüsrev veled-i Kapucu Yusuf	-	1.500
		-	73.200
	Genel Toplam	249.910	275.150

Kaynak: BOA TT 387: 106-108; BOA TT 415: 122; Gümüüşçü 2001: 80-81.

Arşiv kaynakları ile incelediğimiz defterdeki mukataa birimleri ve gelirleri birbirinden oldukça farklılık göstermektedir. Mufassal defterlerde genelde has ve zeametlere tahsis edilen mukataalar mevcut iken, üzerinde çalıştığımız defterde has, zeamet, timar, vakıf ve mülk sahiplerinin de yer aldığı geniş bir mukataa yelpazesi bulunmaktadır. Bu durum vergi gelirlerinin mukataaya dönüştürülerek özel şahıslar eliyle toplanması uygulamasının ne kadar yaygın olduğuna işaret etmektedir. Dükkân ve yer kiralari dışında tespit edebildiğimiz 71 kalem mukataa birimi bulunmakta, bunların da 25'i has, 2'si zeamet, 24'ü timar, 15'i vakıf, 5'i de mülktür (Bk. Tablo II). Mülk ve vakıf gelirleri daha çok han, hamam ve değirmenlerden, timar gelirleri köylerden, has ve zeamet gelirleri ise şehir merkezi ile kaza bünyesindeki vergilerden müteşekkildir. Bu husus, mukataaların sadece hazine-i amireye ait gelirlerde değil, diğer dirlik çeşitlerinde de geniş bir uygulama alanı bulduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Aslına bakılırsa 71 mukataayı elinde bulunduran has, zeamet, timar, vakıf ve mülk sahipleri birinci el mutasarrıflar iken işletmesini üzerlerine alan kişiler ise ikinci veya üçüncü şahıslardır. Ancak, ikinci şahısları taşeron mültezimler olarak görmek ve değerlendirmek de mümkün değildir. Üçüncü şahıslar taşeron grubuna girse de sistem içindeki varlıkları oldukça düşüktür.

Timar birimiyle anılan dirliklerin sahipleri tarafından mukataa haline getirilerek bir müzayede ile en yüksek meblağı teklif eden müteşebbislere devredilmesi (bk. Akdağ 1995: 254-261), konumuz açısından oldukça önemlidir. Timar ve iltizam uygulamaları her ne kadar birbirinin alternatifi olarak algılansa da, Lârende'de bunun aksine pek çok timarın iltizamla mültezimlerin eline geçtiği açık bir şekilde görülmektedir. Toprak dirliklerinin iltizama dönüşümünü Berkes, 1544'te sadrazam olan Rüstem Paşa ile ilişkilendirirken (2013: 284-285) İnalıcı, ilk devirlerden itibaren bu tür uygulamaların geniş ölçüde tatbik edildiğinden söz

etmektedir (1987: XXXV). Buna göre mevcut timar birimlerinden ne kadarının iltizama konu olduğuna baktığımızda, karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır: 1522-1525 yılları arasında 62, 1537-1538 yılları arasında ise 65 timarın varlığı tespit edilmektedir (Aköz 2006: 187-193). Bu çerçevede, Lârende'deki timar birimlerinin yaklaşık % 37-38'inin mültezimler eliyle işletildiğini söylemek mümkündür. Bu hususu, geçici mi, yoksa doğal bir gelişme olarak mı tayin etmek bizim açımızdan oldukça belirsizdir. Gelirlerinin tamamını veya bir kısmını mültezimlere devreden timarlı sipahilerin veya ehl-i örfün iltizam sektöründeki diğer mukataalara ilgi duymadıkları, mültezim isimlerinden anlaşılmaktadır. O halde, söz konusu sipahilerin timarlarını mültezimlere devretmelerinin gerekçeleri nelerdir? En önemli sebep, sipahilerin askerî ve idarî harcamalarının yanında geçim masraflarını karşılamak için topladıkları aynı vergileri nakde çevirme zorunluluklarıdır. Ayrıca, hasat zamanında seferde olma ihtimaline karşı gelirlerini garanti altına alma düşüncesi, mevsimsel sıkıntılar ve vergi toplama sürecindeki maliyetler de dirlik sahiplerini böyle bir yola itmiş olabilir (Geniş bilgi için bk. Akdağ 1995: 254-261). Böylelikle sipahiler yaşadıkları köylerin ve diğer kırsal toplulukların piyasaya en fazla yönelen ve en fazla para kullanan üyeleri olmuşlardır (Pamuk 2006: 28).

Mukataalardaki iltizam süreleri 1-3 yıl arasında değişmekle birlikte, genellikle 3, 9 hatta 12 yıla kadar da gidebilirdi. Uzun süreli mukataalar daha çok hazineye ait vergilerin tahsilinde (Genç 2000c: 155) karşımıza çıktığından, yerel ölçekte Lârende'deki vergilerin neredeyse tamamının padişah ve beylerbeyi hasları ile timar ve vakıflara tahsis edilmiş olması nedeniyle, bölgedeki iltizam sözleşmeleri ağırlıklı olarak 1 yıllığına verilmiştir. 3 yıl süreyle verilen vergi ünitesi 6 kalemede toplanmakta (bâc-ı keyl, ihtisap, Lârende hasları, karabâzâr ve niyâbet, Mud şehri bâd-ı hevâ ve cürm-i cinâyet ve tamgâ-i vilâyet-i Karaman), onlar da mevcut mukataa birimlerinin en yüksek dilimlerini oluşturmaktadır. Bunun dışında bazı mukataaların günlük belli bir ücret üzerinden ihale edildiği de görülmektedir. Mukataaların gelirleri günlük, aylık, kile vs. gibi farklı ölçeklerle verilmesi nedeniyle 1533 ve 1534 yıllarına ait toplamlar tespit edilememektedir.

Tablo II- Lârende Mukataaları (1532-1535)

Sıra	Mukataa Adı	Tasarruf Biçimi	Süre	1533 Akçe	1534 Akçe
1	M. Asesân-ı içeri şehir	Timar	5 ay	150	-
2	M. Asesbaşılık	Timar	1 yıl	2800	-
3	M. Bâc-ı bâzâr	Has	15 pazar	9975	-
4	M. Bâc-ı keyl	Has ?	3 yıl	17.100	-
5	M. Bâd-ı hevâ-i karye-i İlisira	Has	1 yıl	0	-
6	M. Bağ akçesi ve mîrâblığı	Has	-	5000	-
7	M. Başhâne	Timar	Günlük	6	4
8	M. Bâzâr-ı siyâh ve niyâbet-i nefis-i şehir	Has	1 yıl	-	67.000
9	M. Bezir yağı	Has	1 yıl	-	8800
10	M. Boyahâne	Zeamet	70 gün	3596	-
11	M. Çayır-ı Kîçikoru	Timar	1 yıl	-	400
12	M. Debbâğhâne	Timar	1 yıl	1000	-
13	M. Haymana	Has	2 yıl	Silik	-
14	M. Haymana perâkende ve mu'tak kullar ve câriyeler	Has	1 yıl	-	2000

15	M. İçeri şehir ihtisâbı	Has	1 yıl	1500	2250
16	M. İhtisâb	Has	3 yıl	350.000	334.500
17	M. İhârîye	Has	1 yıl	700	-
18	M. Kabbân vezzânlığı	Timar ?	1 yıl	1900	-
19	M. Resm-i kassâbân	Zeamet	Günlük	0	40
20	M. Lârende hasları	Has	3 yıl	300.000	350.000
21	M. Lütî Paşa'nın timarı olan karabâzâr ve niyâbet ve nefis-i şehrin işin(i)	Has	3 yıl	0	-
22	M. Mehmed Beğ'in Tarsus'da olan timarı	Timar	Belli değil	0	-
23	M. Melis-i (?) şehir	Timar	1 yıl	400	0
24	M. Meyhâne	Has	1 yıl	0	4025
25	M. Mezraa-i Ahişeref tâbi-i karye-i Mandasun	Has	1 yıl	0	100 kile
26	M. Mîrâbiye	Has	1 yıl	0	5000
27	M. Mud şehri bâd-ı hevâ ve cürm-i cinâyet	Has	3 yıl	66.000	66.000
28	M. Musa Beğ hasları	Has	1 yıl	-	10.000
29	M. Nefs-i Lârende deştbanlığı	Has	1 yıl	120	200
30	M. Resm-i ağnâm-ı İç-il Beği Musa	Has	1 yıl	0	9800
31	M. Suğla	Has	1 yıl	200 kile	-
32	M. Şâb	Has	1 yıl	11.000	15.000
33	M. Şem'hâne	Has	1 yıl	800	750
34	M. Tamgâ-i Vilâyet-i Karaman	Has	3 yıl	134.000	-
35	M. Yava ve beytü'l-mâl ve abd-ı avâbık	Timar	1 yıl	0	1100
36	M. Timar-ı karye-i Çoğlu ve karye-i Kal'acık ve karye-i Mercik ve Karalgazi ve Balime ve Karalar ve Çardaklar ve İdris ve Dağdafgandos	Timar	1 yıl	6550 kile	-
37	M. Karye-i Çardaklar ve Karalar ve Balime gallâtı	Timar	1 yıl	1300	-
38	M. Timar-ı karye-i Dafda	Timar	1 yıl	-	1500
39	M. Timar-ı karye-i Dinek	Timar	1 yıl	670 kile	-
40	M. Timar-ı karye-i Fenârik	Timar	1 yıl	-	290 kile
41	M. Timar-ı karye-i Fisandun	Timar	1 yıl	90 kile	-
42	M. Timar-ı karye-i Gaferyad	Timar	1 yıl	1770 kile	-
43	M. Timar-ı karye-i İlisıra	Timar	1 yıl	400 kile	-
44	M. Timar-ı karye-i Kalıblar	Has	1 yıl	100 kile	-
45	M. Timar-ı karye-i Karacalar	Timar	1 yıl	1000 kile	-
46	M. Timar-ı karye-i Kayı ve Ahişeref Mezraası	Timar	1 yıl	780 kile	-
47	M. Timar-ı karye-i Kutluköy	Timar	1 yıl	770 kile	-
48	M. Timar-ı karye-i Oyuklu	Timar	1 yıl	400 kile	-

49	M. Timar-ı karye-i Selarek ve Dazla'nın? melisi	Timar	1 yıl	0	-
50	M. Timar-ı karye-i Sınukahur	Timar	1 yıl	540 kile	-
51	M. Timar-ı karye-i Zosta	Timar	1 yıl	300 kile	
52	M. Vakf- karye-i Balganda	Vakıf	1 yıl	-	4500
53	M. Vakf-ı mezraahâ-i zâviye-i Hacı Evkâf	Vakıf	1 yıl	1700 kile	-
54	M. Asiyâb-ı Çeltek	Vakıf	Günlük	12	-
55	M. Asiyâb-ı Emir Musa	Vakıf	Günlük	1	-
56	M. Asiyâb-ı Gürmü	Mülk ?	1 yıl	1890	-
57	M. Asiyâb-ı Hânkâh	Vakıf	Günlük	8	-
58	M. Asiyâb-ı Medrese-i Zincirli	Vakıf	1 yıl	1000	-
59	M. Asiyâb-ı Mehmed b. Hacı Yusuf	Mülk	1 yıl	470 kile	-
60	M. Asiyâb-ı Subaşı	Vakıf	Günlük	6	-
61	M. Asiyâb-ı Timurtaş	Mülk	90 gün	100	-
62	M. Emir Musa Hamamı	Vakıf	Günlük	-	9
63	M. Emirşâh Hamamı	Vakıf	1 yıl	300	-
64	M. Fenâri Hamamı	Vakıf	Günlük	-	14
65	M. Hatûniye Hamamı	Vakıf	Günlük	5	-
66	M. La'l Hamamı	Vakıf	Günlük	25	-
67	M. Nasuh Beğ Hamamı	Vakıf	Günlük	12	12
68	M. Seydi Hamamı	Mülk	Günlük	14	13
69	M. Süleyman Paşa Hamamı	Vakıf	Günlük	-	8
70	M. Nasuh Beğ Hanı	Mülk	1 yıl	4500	-
71	M. Piri Paşa Hanı	Vakıf	1 yıl	4500	3 yıl/ 4500

İncelediğimiz dönemdeki mukataalar ve gelirleri ile 1530 ve 1539 tahrirlerindeki arasında gerek isim, gerekse meblağ bakımından ciddi farklılar göze çarpmaktadır. Bunların başında ihtisap mukataası gelmektedir. Mukataayla ilgili kayıtlar 9 Temmuz 1532'de başlamakta 3 Ağustos 1534'te bitmektedir. Mukataanın tahrirlerdeki geliri 1530 – 1539 arasında yıllık 60.000 – 65.000 akçe arasında değişirken 1532-1534 arasındaki iltizam sözleşmelerinde 3 seneliğine 350.000 – 334.500 akçe arasında değişkenlik göstermiş ve alıcı bulabilmiştir. Bu süre zarfında 6 kez miktar artışına sahne olmuş ve 3 kez el değiştirmiştir (Aköz 2006: 3, 4, 10, 12, 24, 25, 28, 271). Mukataadaki artış sürelerine bakıldığında düzenli bir zaman aralığı görülmemekte, 2-7 ay arasında değiştiği dikkat çekmektedir. Tahrirlerdeki yıllık 60.000 – 65.000 arasındaki gelirlerle karşılaştırıldığında kârlı bir işletme olduğu söylenebilir. Nitekim yıllık 116.666 – 111.500 akçe arasında değişen ihale bedelleri buna delalet etmektedir. Bu husus tahrir defterlerindeki verilerin gerçeği yansıtmaktan uzak olduğu yönünde yorumlanabileceği gibi, ihtisap mukataasının zamanla farklı kalemlerle desteklenmesi sonucunda söz konusu artışların gerçekleştiği de iddia edilebilir (Karşılaştırmak için bk. Yörük – Temel 2018: 339). Nitekim 22 Eylül 1533 tarihli sözleşmede 255.000 akçelik mukataa “*nefs-i Lârende'nin ihtisâb ve ihtisâba müteallik olan kalemleri ve bâc-ı keyli*” şeklinde geçmektedir (Benzer durum XVIII. yüzyıl başlarında da görülmektedir bk. Yörük – Temel 2018: 339, 347-348). Hâlbuki bir önceki 10 Mayıs 1533 tarihli sözleşmede ihale bedeli 247.000 akçede kalmıştı (XVIII. yüzyılın başlarında bu mukataanın yıllık malı 152.100 akçe iken yüzyılın sonlarına doğru yıllık malı 175.893 akçeye yükselmiştir. Bk. Yörük – Temel 2018: 339). Bu husus ikinci şıkkı desteklemekle birlikte, asgari

düzeyde dahi olsa tahrir defterlerindeki verilere ihtiyatla yaklaşılmasını (Ünal 1995: 298, 299) öneren söylemle de ilişkilendirilebilir. Benzer durum *tamga-i vilâyet-i Karaman* ile *bâzâr-ı siyâh ve niyâbet-i nefis-i şehir* mukataalarında da görülmektedir. Ne var ki bu husus, bazı mukataa kalemleriyle sınırlı kalırken boyahane, mîrâbiye, aseslik gibi ünitelerde de tahrirlerdeki meblağlardan daha düşük seviyelerde seyretmektedir. Bunların dışında tahrir defterlerindeki mukataalar ile incelediğimiz defterdeki mukataa birimleri arasındaki farklılığa da dikkat çekmek gerekir.

Mukataaların iltizama verilmesinde rol oynayan kişiler dirliğin tasarruf biçimine göre değişmektedir: Haslarda genellikle eminler, timarlarda sipahinin kendisi veya vekili, vakıflarda ise mütevelliler öne çıkmaktadır. Bu kişiler mukataaların ihaleye çıkarılması, ilgili kişilere devredilmesi, teklif artışlarının kadı mahkemesine taşınarak dikkatle takip edilmesi, mültezimlerden mukataaya dair ödemelerin teslim alınması gibi işleri yürütürlerdi. Örneğin 26 Şubat 1533 tarihli duruşmada Lârende'deki padişah haslarının emini olan Mehmed Ağa'yı, kardeşi Ali b. Sadaka temsil etmiş, Süleyman b. Mustafa ve Pir Ahmed b. Hamza adlı mültezimler, bir aylık pazar akçesi olan 2140 akçeyi vekil Ali b. Sadaka'ya vermişlerdir (Aköz 2006: 6). Bunun yanında, dirlik sahiplerinden daha çok tımarlı sipahiler zaman zaman bizzat işlerinin takipçisi olmuşlardır (Aköz 2006: 296. *Karye-i Fisandun sipâhilerinden Emirza b. Mustafa'nın karye-i mezkûre gallâtından bana â'id olan galleyi 90 kile galleye ki 50 kilesi buğday ve 40 kilesi arpadır karye-i mezkûre kethüdası Karagöz'e mukâta'aya verdim deyjüb*)

Mukataaların her birinin aynı oranda karlı ve cazip olmadığı bilinen bir gerçektir. Buna göre karlı görülen mukataalarda çetin bir rekabet, diğerlerinde ise durgun ve hareketsiz bir ihale süreci yaşanmış olmalıdır. Bu çerçevede, ele aldığımız mukataalardan 29'unda artış veya el değiştirme yaşanmış, diğerlerinde ise herhangi bir hareketlilik gözlenmemiştir. Durgun mukataaların bir kısmı mültezim ile emin arasındaki anlaşmazlık veya ödemelerle ilgili kayıtlardan derlendiği için bu tür hareketlerin görülmemesi doğal karşılanmalıdır. En sert rekabet meyhane mukataası ihalesinde meydana gelmiştir. 24 Haziran 1534 – 4 Mayıs 1535 tarihleri arasında yaklaşık bir yıl içinde tam 15 kez artırıma gidilmiş, 10 kez de el değiştirmiştir. Mukataa 24 Haziran 1534 tarihinde bir yıllığına ihaleye çıkarılmış Ahmed, Hamza ve Mehmed adlı üç ortaklı bir girişim tarafından bir yıllığına 1000 akçeye alınmış, ancak Alagöz adlı bir müteşebbis önce 200 akçe, sonra 100 akçe olmak üzere iki defa artırıma gitmiş, bu kez ihaleyi yürüten emin Hasan Ağa ihale müddetinde değişikliğe giderek iki yıl beş aya yükseltmiş, böylelikle ihale bedeli 5400 akçe olmuş, bu meblağ üzerinden yapılan tekliflerle mukataa 8050 akçeye kadar çıkmıştır (Aköz 2006: 22-24). Hâlbuki 1530 tahririnde meyhane mukataasının yıllık getirisi 12.000 akçe iken, 1539 tahririnde aynı mukataa için *hâliyâ merfû'* ifadesiyle, yürürlükten kaldırıldığı bilgisine yer verilmiştir. Benzer durum Konya (Yörük 2018: 244), Beyşehir (Erdoğan 2004: 11) ve Aksaray (Yörük 2005: 199) şehirlerinde de tespit edilmiş, Akşehir'de ise tamamen kaldırılmak yerine gelir seviyesi 7500 akçeden 1000 akçeye gerilediği görülmüştür (Ertürk 2011: 173). Bu husus, merkezi yönetimin 16. yüzyılın ortalarına doğru meyhaneleri kapatması ve Müslümanların müskirat içmelerini men' etmesi uygulamasıyla yakından ilgili olsa gerek (Emecen 1989: 69). Ancak pratikte bu yasağa pek uyulmadığı, hatta müşteri ve işletmecilerinin Müslüman olduğu (Benzer durum için bk. Yörük 2017: 367), şehirdeki gayrimüslim nüfusun azlığından (13-32 nefer) ve mültezimlerin kimliklerinden anlaşılmaktadır. Örneğin, meyhane mukataasını almak için kıyasıya mücadele eden dokuz girişimden beşi müstakil, üçü iki, biri de üç ortaklıdır. Buradaki 14 müteşebbisten sadece Alagöz adlı kişi gayrimüslim iken diğerleri Müslümandır.

Meyhane dışında ihtisap (6 kez artış, 3 kez el değiştirmiş), içeri şehir ihtisabı (8 kez artış,

5 el değiştirmiş), asesbaşılık (5 kez artmış, 4 el değiştirmiş), bâc-ı keyl (5 kez artmış, 3 el değiştirmiş), Hacı Evkâf Zaviyesi'ne ait mezraalar (8 kez artmış, 3 el değiştirmiş), Dinek (6 kez artmış, 2 el değiştirmiş) ve Kayı (4 kez artmış, 3 el değiştirmiş) köyleri ile Piri Paşa Hanı (6 kez artmış, 3 el değiştirmiş) en fazla artış ve el değiştiren mukataaların başında gelmektedir. Belgelerden ihale bedellerinin ne kadarının peşin, ne kadarının taksitli ve bu taksitlerin periyodlarını tespit etmek maalesef mümkün değildir. Ayrıca mültezimlere kredi sağlayan kişi veya kişiler hakkında da herhangi bir veriye ulaşılamamaktadır.

Lârende'deki 71 mukataa yaklaşık 187 mültezim tarafından işletilmiştir. Mültezimlerden 6'sı Hacı, 1'i kasap, 1'i dede, 3'ü fakih, 2'si muhızır, 1'i çelebi, 1'i de kethüda unvanı taşımaktadır. Kethüda ve muhızır dışında ehl-i örf ile ilişkilendirebileceğimiz tek bir amil yoktur. Ayrıca yerel köklere işaret eden sosyal statü, lakap ve unvanla anılan kişilerin yok denecek kadar azlığı mahkemenin yazım tercihi olabileceği gibi, henüz yerel seçkinlerin bu tür ekonomik ilişkilere rağbet göstermediği şeklinde de yorumlanabilir. Yine bu husus, Lârende özelinde mültezimlerin daha çok yerel unsurlardan oluştuğuna delalet ederken, diğer yandan askerî-yönetici-ehli örf kesiminin bu sektördeki ağırlığını 17. yüzyıl başlarına kadar götürmektedir. Her ne kadar askeri zümre mensuplarının iltizam sektöründeki varlığı erken dönemlerle ilişkilendirilse de (Genç 2000c), Lârende özelinde bu husus gözlenmemektedir. Yerel ve sıradan insanlar olan mültezim veya mültezim adaylarının neredeyse tamamının şehir ahalisinden hatta köy sakinlerinden bile oldukları rahatlıkla söylenebilir. Örneğin, İç-il Beyi Musa Bey'in Eski-il, Lârende ve Ereğli kadılıkındaki haslarının rüsûm-ı aġnâmını önce Ereğli'ye tabi Armağanlar köyünden Seydi b. Abdi almış, fakat bir hafta sonra daha yüksek ücret veren Ece b. Tebrik ve Mehmed b. Ahmed'e devretmek zorunda kalmıştır (Aköz 2006: 15). Yine, Suğla mukataasındaki miriye ait olan galleyi 150 kile arpa, burçak, nohut, zeyrek ve buğday ile resm-i bostan karşılığında tasarrufuna alan İsa b. Takiyüddin, mukataayı 50 kile arttırarak toplamda 200 kile galleye çıkararak Çoğlu köyünden Halil b. Pir Ahmed'e bırakmıştır (Aköz 2006: 7). Ayrıca, İlisıra köyünden Yusuf b. Akbaş (Aköz 2006: 14), Kerenit köyünden Yusuf b. Hoca Ahmed (Aköz 2006: 300), Fisandun köyü kethüdası Karagöz (Aköz 2006: 296), Kalıblar köyünden Seydi b. Habib (Aköz 2006: 300) çeşitli mukataaları üzerlerine almaya çalışırken, Şahin köyünden Hamza b. Mehmed (Aköz 2006: 297), Kerenit köyünden Hamza b. Mehmed (Aköz 2006: 292), Masara köyünden Dede b. Hacı Pir Ahmed (Aköz 2006: 306), Dafgandos köyünden Emirşâ b. Aydın ve Mestgân b. Gececi (Aköz 2006: 299) gibi köylüler de değirmen ve han işletmecisi olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Bu husus, yukarıda isimleri zikredilen köylülerin bir yandan mukataa bedellerini karşılayabilecek nitelikteki ekonomik güçlerine, diğer yandan girişimci ve müteşebbis ruhun sadece ehl-i örf ve şehirlilerde değil köylülerdeki varlığına da işaret etmesi bakımından önemlidir. Özellikle Armağanlar köyünden Seydi b. Abdî'nin tek başına 9000 akçe gibi oldukça yüksek bir bedeli karşılayabilmesi, bu konuya güzel bir örnek teşkil etmektedir. Köylerde yaşadıkları belirtilen bu kişiler 1539 tarihli Mufassal defterden takip edilerek hangi raiyyet vergilerine (çift, nim-çift, bennak, caba) muhatap oldukları tespit edilmeye çalışılmış, buradan da ilgili kişilerin ekonomik durumları hakkında değerlendirmeler yapılmak istenmiş, ne var ki Kerenit köyü sakinlerinden Hamza b. Mehmed dışındakilerin hiç birisi bulunamamıştır. Buradaki Hamza b. Mehmed'in yarım çift ölçęindeki toprağıyla, yıllık 4500 akçe bedelle Piri Paşa Hanını işletebilecek kadar müteşebbis ve ekonomik durumunun iyi olduğunu söyleyebiliriz. Hâlbuki İnalçık, nim-çift vergisi ödeyen köylüleri çift vergisi ödeyenlere göre daha az toprağı ve tek bir öküze sahip, genç aileler olarak tanımlamıştır (İnalçık 2000: 194).

İhalelere katılan girişimcileri dinî aidiyet bakımından tasnif ettiğimizde Alagöz adlı tek

bir gayrimüslim dışında diğerlerinin hepsinin Müslüman oldukları görülmektedir. 16. yüzyılda gayrimüslimlerin sistem içinde azımsanmayacak sayıda yer almalarına rağmen, 17. yüzyılın ortalarından itibaren askeri zümre mensuplarının artışına bağlı olarak silinmeye başlandığı bilgisine yer verilmiştir (Genç 2000c: 156). Nitekim 1695-1697 yılları arasında ülke genelinde satışa çıkarılan 1113 malikânededen sadece 5 tanesinin gayrimüslimler tarafından alındığı belirtilmiştir (Özvar 2003: 164, malikânecilerin isimleri için de bk.: 209-291). Sistem içinde gayrimüslimler daha çok hazineye ödenecek muaccelle bedellerinin temininde ortaya çıkacak, mültezimlere bir yandan kredi verirken diğer yandan da kefil olarak kendilerini göstereceklerdir (Pamuk 2005: 150-152). İncelenen dönemde Lârende'deki gayrimüslim müteşebbislerin veya mültezimlerin yokluğu, şehirdeki nüfuslarının azlığıyla alakalı olsa gerek.

Sektördeki 187 mültezim kaza genelindeki mukataaları alabilmek için genellikle bireysel, bazen de iki ile beş arasında değişen ortaklıklar kurarak mukataalardan pay kapma yarışı içine girmişlerdir. Bu çerçevede 83 tekli, 36 ikili, 9 üçlü, 1 dördü, 4 de beşli ortaklık kurularak toplam 133 girişim meydana getirilmiş, fakat bunlardan 42 tekli, 23 ikili, 3 üçlü, 3 de beşli ortaklıklardan oluşan toplam 71 girişim ve 113 mültezim sistem içinde ancak yer alabilmiştir. Diğer 74 mültezimin sistem dışına tamamen itildiğini söylemek de pek mümkün değildir. Zira sözü edilen kişilerin ihale bedellerini arttırmada rol oynamalarının yanında, zaman zaman üzerlerine aldıkları ve belli bir süre işlettikleri mukataalardaki fiyat artışlarına ayak uyduramadıklarından rakiplerine devretmek zorunda da kaldıklarını da belirtmek gerekir.

Tablo III- Lârende Mukataalarındaki Mültezimler (1532-1535)

Sayı	Mukataa Adı	Mültezimler	Mltzm adedi	Açıklamalar
1	Asesân-ı içeri şehir	Ramazan b. Hamza	1	-
2	Asesbaşılık	Hacı Ali b. Mahmud	1	Kefil Divane Ali
		Çini b. Musa	1	Nefsine ve zararına Seydi Ahmed b. Yusuf kefil
		Çini b. Musa İsa b. Ali	1	-
		Elvan b. Mehmedi	1	-
		Çini b. Musa Divane Ali	1	-
		Hacı Ali b. Mahmud Elvan b. Mehmedi	-	-
3	Bâc-ı bâzâr	Süleyman b. Mustafa Pir Ahmed b. Hamza Ali b. Sadaka	3	-
4	Bâc-ı keyl	Ali b. Hasan	1	-
		Ahi b. Sinan Veli b. Hamza Sinan b. Aydın Kaya b. Fahreddin	4	-
		İsmail b. Hasan İshak b. Pir Gayib	2	-
		Ali	1	-

5	Bâd-ı hevâ-i karye-i İlisira	Yusuf b. Akbaş	1	İlisira köyünden
6	Bağ akçesi ve mîrâblığı	Mehmed b. Tunci	1	-
		Mehmed b. Kazancı	1	-
7	Başhâne	Mahmud b. Ali	1	-
		İshak	1	-
8	Bâzâr-ı siyâh ve niyâbet-i nefis-i şehir	Celeteoğlan Yusuf Mehmed b. Hüsam	2	-
9	Bezir yağı	Ahmed b. Hamza Mustafa b. Sofu	2	Kefiller İvad b. Halil Süleyman b. Davud
10	Boyahâne	Yusuf b. Dede	1	-
11	Çayır-ı Kіçikoru	Seydi Ali b. Süleyman	1	-
12	Debbağhâne	Mehmed b. Seydi Osman b. Habil Hacı İlyas b. İbrahim Mustafa b. Tebrik Hamza b Hızır	5	Mültezimler debbağhâne halkından
13	Haymana	Ahmed İlyas	2	-
14	Haymana perâkende ve mu'tak kullar ve câriyeler	Mehmed b. Yusuf Süleyman Mustafa	3	-
15	İçeri şehir ihtisâbı	Hamza b. Seydi	1	-
Ahmed b. Abdullah Hamza b. Seydi		1	-	
Cafer b. Mustafa		1	Nefsine babası Mustafa kefil	
Mustafa b. Yusuf Mehmed b. Yusuf		2	-	
16	İhtisâb	Süleyman b. Mustafa Pir Ahmed b. Hamza	2	-
		Mahmud b. İbrahim Ali b. Hasan	2	Kefiller Cömerd b. Çengel Hüsam b. Düdügü Tatar b. Ahmed

		Hızır b. Bektaş Mustafa b. Hacı İsa	2	Kefiller Satılmış b. Seydi Hacı Hamza b. Seydi Cafer b. Mustafa
		Süleyman b. Mustafa Pir Ahmed b. Hamza Hızır b. Bektaş	-	Kefiller Hamza b. Emir Hızır b. Satılmış İsa b. Ali
		Divane Ali b. Halil	1	-
17	İhzâriye	Ali b. Seydi Kemal b. Yusuf Abdullah b. Seydi Ahmed	3	-
		Muhzır Ali Muhzır Odabaş	2	-
18	Kabbân vezzânlığı	Yusuf b. Hamza	1	-
		Yusuf b. Bahşayış	1	-
19	Kassâban	Kasap Mustafa b. Ahi Musa	1	-
20	Lârende hasları	Hasan b. Mustafa	1	Hacı Ahi b. Mustafa kefil
		Hasan b. Mustafa Ali b. Hacı	1	Kefiller Karye-i Masara'dan Mahmud b. Aydın Karye-i mezkûreden Yusuf b. Hacı İlyas Karye-i Kalecik'den Bekir b. Davud Karye-i Filederiç'den Mustafa b. Hızır
21	Lütfi Paşa'nın timarı olan karabâzâr ve niyâbet ve nefsi-i şehrin işin(i)	Tavşancıl b. Piri Ahmed b. İsa	2	-
22	Mehmed Beğ'in Tarsus'da olan timarı	Pir Ömer b. Hacı	1	Salur köyünden
23	Melis-i (?) şehir	Ebr b. Abdullah İbrahim b. Hacı Mahmud	2	-
24	Meyhâne	Ahmed Hamza Mehmed	3	-

		Alagöz	1	Zımmi
		Ahmed b. Abdullah Cafer b. Mustafa	2	-
		Emirşâh b. Tanrıvermiş	1	-
		Evran b. Tanrıvermiş Mehmed b. Yusuf	2	-
		Ali b. Mahmud	1	-
		Abdi b. Hızır Veli b. Süleyman	2	-
		Sefer b. İsa	1	-
		Arslan b. Musa	1	-
25	Mezraa-i Ahişeref tâbi-i karye-i Mandasun	Pir Ahmed b. Hamza	1	-
		Şüca b. Erdoğmuş Ahi b. Mustafa	2	-
26	Mîrâbîye	Hayreddin b. Mustafa	1	-
		Hamza	1	-
27	Mud şehri bâd-ı hevâ ve cürm-i cinâyet	Esbiya İsa b. Emre	1	-
28	Musa Beğ hasları	Mehmed b. Şikari	1	-
29	Nefs-i Lârende deştbanlığı	Süleyman b. Davud	1	-
		Hızır b. Satılmış	1	-
30	Resm-i ağnâm-ı İç-il Beği Musa	Seydi b. Abdi	1	Ereğli'ye tâbi Armağanlar köyünden
		Ece b. Tebrik Mehmed b. Ahmed	2	-
31	Suğla	İsa b. Takiyüddin	1	-
		Halil b. Pir Ahmed	1	Çoğlu köyünden
32	Şâb	-	-	-
33	Şem'hâne	Muharrem b. Mehmed el- helvayî	1	-
		Hızır b. Durduhan	1	-
34	Tamga-i vilâyet-i Karaman	Mehmed b. İbrahim	1	-
		Hayreddin b. Mustafa	1	-
		Hayreddin b. Mustafa Mehmed b. İbrahim	-	-
35	Yava, beytü'l-mâl ve abd-i avâbık der Lârende	İsmail b. Hasan Mustafa b. Sofu Süleyman b. Davud	3	-
36	Timar-ı karye-i Çoğlu, Kal'acık, Mercik, Karalgazi, Balime, Karalar, Çardaklar, İdris ve Dağdafgandos	Hüseyin b. Ali	1	-
		Emir b. Hamza	1	-
		Nasuh	1	-

37	Karye-i Çardaklar, Karalar ve Balime gallâtı	Musa b. Mihmad Abdülkerim b. İbrahim	2	-
		Bedel b. Salih Turgud b. Musa	2	-
38	Timar-ı karye-i Dafda	Pir Ahmed Kethüda b. Mehmed Kethüda	1	-
		İnce b. Tebrik Doğan b. Halil	2	-
39	Timar-ı karye-i Dinek	Osman b. Şikâri	1	-
		Mustafa b. Musa	1	-
		Mustafa Turahân	2	-
		Mustafa b. Bahşayış Turahân	1	-
40	Timar-ı karye-i Fenârik	Hüdaverdi b. Arab	1	-
41	Timar-ı karye-i Fisandun	Karagöz	1	Fisandun köyü kethüdası
42	Timar-ı karye-i Gaferyad	Nasuh b. Mehmed Beğ	1	-
43	Timar-ı karye-i İlisıra	Hacı Eyvad b. Evcı İsmail b. Dede	2	-
44	Timar-ı karye-i Kalıblar	Seydi b. Habib	1	Kalıblar köyünden
45	Timar-ı karye-i Karacalar	Abdurrahman b. Evrenos Seydi Ali Çelebi	2	-
		Mehmed b. Seydi Ahmed	1	-
46	Timar-ı karye-i Kayı ve Ahişeref Mezraası	Pir Baba b. Resul Halil b. Satılmış Sinan b. Yusuf	3	-
		Yusuf b. Fakih	1	-
		Hoca b. Fakih	1	-
		Pir Ahmed b. Hamza Halil b. Satılmış	1	-
47	Timar-ı karye-i Kutluköy	Yusuf b. Hoca Ahmed	1	Kerenit köyünden
		Hacı Musa b. Musa Hacı	1	-
		İdris	1	-
48	Timar-ı karye-i Oyuklu	Göçübeği b. Mehmed	1	-
49	Timar-ı karye-i Selarek ve Dazla'nın? melisi	Minnet b. Fazıl Süleyman Çelebi b. Alaeddin Halife	2	-
50	Timar-ı karye-i Sınkahur	Musa b. Nasuh Yusuf b. Nasuh Mehmed b. Beni Nasuh b. Sevindik İsa b. Mahmud	5	-

51	Timar-ı karye-i Zosta	Musa b. Mürüvvet	1	-
52	Vakf-ı karye-i Balganda	Ümmet Fakih b. İsa Fakih	1	-
53	Vakf-ı mezraahâ-i zâviye-i Hacı Evkâf	Pir Ali Fakih b. Vakkas Dede Vefa Dede b. Pir Ahmed Dede Beni b. Veli Emirza b. Yusuf Dede Mahmud b. Vakkas Dede	5	-
		Abdullah b. Şeyh Ali	1	-
		Mezid Fakih Hızır Pir Gâyib	3	-
54	Asiyâb-ı Çeltek	Halil b. Abdi Ramazan b. Erdoğan	2	-
		Mustafa b. Yusuf	1	-
		Durmuş b. Erdoğan	1	-
55	Asiyâb-ı Emir Musa	Ali b. Işık Mehmed	1	-
56	Asiyâb-ı Gürmü	Halil b. Abdi	1	-
57	Asiyâb-ı Hânkâh	Veliyüddin b. Durmuş	1	-
58	Asiyâb-ı Medrese-i Zincirli	Hüdaverdi b. Emir Hüdaverdi b. Sevindik Mehmed b. İsa	3	-
		Hüdaverdi b. Emir Hüdavirdi b. Sevindik Mehmed b. İsa İbrahim b. Hasan Yakub b. Mahmud	2	-
59	Asiyâb-ı Mehmed b. Hacı Yusuf	Hamza b. Mehmed	1	Şahin köyünden
60	Asiyâb-ı Subaşı	Mehmed b. Seydi Ahmed Şabân b. Tanrıvermiş	2	-
61	Asiyâb-ı Timurtaş	Abdullah oğlu Kasım	1	Kefil Hacı Mehmed b. Durmuş
62	Emir Musa Hamamı	Hacı Hamza b. Seydi	1	-
63	Emirşâh Hamamı	Ali b. Seydi Mehmed b. Turan Beğ	2	-
64	Fenâri Hamamı	Gani b. Hasan	1	-
		Mustafa b. Mahmud	1	Konya'dan
65	Hatûniye Hamamı	İlyas b. Hacı	1	-
		Hamza b. Seydi	1	-
66	La'l Hamamı	Ali b. Beğ Piri	1	-
		İskender b. Abdullah	1	-
		Ramazan b. İnsan Ali b. Beğ Piri	1	Kefil Kara Yusuf b. İbrahim
67	Nasuh Beğ Hamamı	Mustafa b. Piri	1	-

		Mustafa b. Osman	-	-
68	Seydi Hamamı	Piri b. Yakub Ece	1	-
		Mustafa b. Osman	1	-
69	Süleyman Paşa Hamamı	Hacı Mehmed b. Hamza Fakih	1	-
70	Nasuh Beğ Hanı	Emirşâ b. Aydın Mestgân b. Gececi	2	Dafgandos köylülerinden
71	Piri Paşa Hanı	Kerenit köyünden Hamza b. Mehmed	1	Kefil Gögez b. Hacı Yakub
		Halil b. Durmuş	1	
		Karye-i Masara'dan Dede b. Hacı Pir Ahmed	1	Kefiller Sinan b. Aydın Hüdaverdi b. Arslan

Ortaklıkların kurulmasında mukataa bedellerinin yüksekliği gibi herhangi belirleyici bir etkenin olup olmadığı sorgulanmış; bu çerçevede geliri 10.000 akçe üzerindeki 7 mukataaya bakılmış, bunlardan sadece 3'ünün 2 kişilik ortaklık tarafından alındığı tespit edilmiştir. Buna karşılık, kazadaki en yüksek gelire sahip *Lârende Hasları ile İhtisap* mukataalarını alanların bireysel girişimler olması nedeniyle, ortaklıklarda mukataa bedellerinin düşüklüğünün veya yüksekliğinin belirleyici olmadığına sonucuna varılmıştır.

1695 yılında iltizam sisteminde malikâne uygulamasına geçildiği ve mukataaların mültezimlere kayd-ı hayat şartıyla verildiği bilinmektedir. Malikânecilerin zamanla zengin birer bürokrat sınıfına dönüşmeleriyle malikâneler ikinci ve üçüncü elden mültezimlere devredilmiş, böylelikle vergi kaynakları daha fazla aracı elinde paylaşarak köylünün ödediği vergi yükü artmaya başlamıştır. Bu husus reaya açısından daha fazla vergi yükü, hazine açısından da vergi gelirlerinin araçlarla paylaşması şeklinde kendini göstermiştir (Genç 2000a: 111-112; Genç 2000b: 167-168). Öyle ki 17-18. yüzyılda toplanan vergi gelirlerinin yalnızca üçte birinin merkezi hazineye girdiği, diğer üçte ikisinin araçlar elinde paylaşıldığı zikredilmiştir (Kahraman – Pamuk 2009: 31). Buradan hareketle, 16. yüzyılda sistem içindeki araçlara baktığımızda, birkaç mukataada sadece ikinci elden taşeron mültezimler görülmektedir. Örneğin, Lârende şehrinin bâc-ı keylini 3 yıla 17.100 akçeye mukataaya alan Ali b. Sinan 15 Haziran 1533 tarihinden itibaren 10 ay 10 güne 5.000 akçeye Ahi b. Sinan ve Veli b. Hamza ve Sinan b. Aydın ve Kaya b. Fahreddin'den oluşan dördü bir ortaklığa devretmiştir. Bir hafta sonra 22 Haziran 1533'de İsmail b. Hasan ve İshak b. Pir Gayib adlı iki ortak 500 akçe arttırarak, ihale bedelini 5500 akçeye çıkartıp mukataayı üzerlerine almışlardır (Aköz 2006: 6). Yine, Piri Beğ b. Kara Sadık'ın timarı olan Çoğlu, Kal'acık, Mercik,, Karalgazi, Balime, Karalar, Çardaklar, İdris ve Dağdafgandos köyleri hasılatını Kal'acık köyü sakinlerinden Hüseyin b. Ali 22-31 Ağustos 1533'de 6550 kile galleye iltizama almış, fakat mukataayı hemen parçalayarak Çardaklar, Karalar ve Balime köylerinin hasılatını 1100 kileye Musa b. Mihmad ve Abdülkerim b. İbrâhim'e devretmiş, artışlarla birlikte ihale 1300 kileye çıkmış, mukataa da el değiştirmiş, Bedel b. Salih ve Turgud b. Musa adlı taşeron mültezimlere geçmiştir (Aköz 2006: 296-299). Asesbaşılık mukataasında da benzer bir durum yaşanmıştır: İbrahim Beğ b. Sinan Beğ ve Hızır Bali'nin ortak timarı olan asesbaşılık 17 Mart 1533'de 2200 akçeye Hacı Ali b. Mahmud'a verilmiş, yapılan artışlarla ihale bedeli 2800 akçeye kadar çıkmıştır. Mukataanın Hacı Ali'ye

geçmesiyle birlikte asesbaşı unvanını da almış, 5 Kasım 1533'de içeri şehir ihtisabını beş ay için 150 akçeye Mustafa b. Yusuf ve Mehmed b. Yusuf adlı kişilere devretmiştir (Aköz 2006: 291, 299). Her üç örnekteki birinci mültezimin aldığı iltizam bedeli ile ikinci mülteziime devredilen fiyatlarda herhangi bir farkın bulunmaması henüz rantiyecilik anlayışının gelişmediği, bu nedenle köylünün vergi yükünü etkilemediği şeklinde yorumlanabilir.

İltizam sisteminin önemli ayaklarından birini de kefiller oluşturmaktadır. Her mültezim adayı talip olduğu mukataa için ödeyeceği toplam meblağı, muaccele miktarını, kefillerine ait liste ile her bir kefilin taahhüt ettiği miktarı ve şartlarıyla ilgili teklifini kadiya yahut defterdar ve muhassıl gibi mahallin en büyük maliye yetkilisine sunardı. En uygun teklifi veren kişi ve kefillerinin mali durumları incelendikten sonra arz tezkeresi merkeze gönderilir, bunun üzerine İstanbul'dan ilgili kişiye mültezim beratı gönderilir, vergilendirme de bundan sonra başlardı (Genç 2000c: 155). İncelediğimiz döneme ait 71 mukataanın sadece 10'unda kefil/ler görülmektedir (Bunlar İhtisap, Lârende Hasları, Bezir Yağı, Kayı Köyü, Lütü Paşa Hasları, Asesbaşılık, Timurtaş Değirmeni, Taş Mahzen Değirmeni, Piri Paşa Hanı ve La'l Hamamı mukataalarıdır). Teoride her mültezim adayının kefil/leri olması gerekirken burada çok azında zikredilmesi mahkeme kayıtlarının yeterliliğiyle alakalı olsa gerek. Ayrıca, bunlardan bazılarının ne kadarlık bir meblağa kefil oldukları da belli değildir. Herhangi bir meblağ belirtilmemişse nefsine veya zararına ya da her ikisine birden nefsine ve zararına kefil oldukları zikredilmiştir. Kefillik en fazla *ihtisap* mukataasında işlemiş, burada 9 ayrı kişi kaydedilmiştir. Üç yıllık tahvilde 350.000 akçelik meblağa ulaşan mukataayı almaya çalışan mültezim adaylarının kefillerinden yedisi 1.000 akçeye, biri 1.500 akçeye, biri de 3.000 akçe gibi oldukça düşük rakamlara kefil olmuşlardır (Aköz 2006: 4, 10-11). En yüksek kefalet *Lârende Haslar* mukataasında görülmekte, 30 Nisan 1533 tarihinde üç yıllığına 300.000 akçeye mukataaya alan Hasan b. Mustafa'nın 5.000 akçelik zararına Hacı Ahi b. Mustafa kefil yazılmıştır (Aköz 2006: 4). Mültezimler bırakıp gittiklerinde veya borçlarını ödemediklerinde devreye kefiller girmiş, zarar veya mesuliyet bunlara yüklenmiştir. Örneğin, Kerenid köyünden Hamza b. Mehmed 4500 akçeye Piri Paşa Hanı'nı bir yıllığına mukataaya almış, kefil olarak da Göğez b. Hacı Yakub'u göstermiştir. Fakat mültezimin kısa bir süre sonra bırakıp gitmesiyle han kefilin üzerinde kalmış, o da yıllık 4000 akçeye Halil b. Durmuş'a devrederek (Aköz 2006: 292) 500 akçelik zararla bu işten kurtulabilmiştir. Yine, Karaman beylerbeyi Lütü Paşa'nın has gelirlerinden karabâzâr ve niyâbet vergilerinin mukataasını alan Tavşancıl b. Piri ve Ahmed b. İsa'nın önceki tahvilden borcu olması nedeniyle hapsedilmiş, bunun üzerine Kasım b. Salih ve Sofu b. Şadi Tavşancıl'a kefil olmuşlar, Tavşancıl serbest kaldıktan sonra izini kaybettirmiş, fakat devreye giren kefiller Tavşancıl ve Ahmed'e gerekli cezanın verilmesi için Memi Çavuş'a teslim etmişlerdir (Aköz 2006: 38). Böylelikle kefiller aracılığıyla mültezimlerin yaptıkları veya yapacakları usulsüzlüklerin önüne geçilmeye çalışılmış, örnekler çerçevesinde de başarılı oldukları görülmüştür.

SONUÇ

Vergi toplama yöntemlerinden biri olan iltizamın 16. yüzyılda da yaygın bir şekilde tatbik edildiği anlaşılmaktadır. Hatta bu usulün sadece hazineye ait gelirlerde değil beylerbeyi ve sancakbeyi haslarında, subaşı zeametlerinde, sipahi timarlarında, şahıslara ait özel mülkiyetlerde ve vakıflarda da geniş bir uygulama zemini bulunduğunu söylemek mümkündür. Özellikle sipahi timarlarına ait gelirlerin mukataa haline getirilerek özel kişilere devredilmesi timar ve iltizamın birbirinin alternatifi olmadığını göstermesi açısından önemlidir.

İkinci olarak, sistem içindeki mültezimler, taşeron mültezimler, kefiller, iltizam süreleri,

mukataaların bir veya birkaç kalemden oluşması, mukataaların tasarruf biçimleri (has, zeamet, timar, vakıf, mülk), mukataa birimlerinin meblağları vs. gibi hususlar üzerinden yürüttüğümüz incelemede 17-19. yüzyıllardaki uygulamalara göre bazı farklılıklar tespit edilmiştir. Buna göre, incelenen dönemde mukataalar tasarruf edilişleri bakımından çeşitlidir, mukataaları almak için yarışan mültezim sayısı ve rekabet oldukça fazladır, birden fazla mukataayı eline geçiren mültezim yok gibidir, taşeron mültezimlerin sayıları oldukça düşüktür, henüz ranttan beslenen bir mültezim grubu ortada yoktur, zaman zaman sayıları 2-5 arasında değişen ortaklıklar mevcuttur, ihale süreleri 70 günle başlayıp 3 yıla kadar uzamakta, daha çok 1 yıla sınırlandırılanlar ağır basmaktadır. Ayrıca devlet kurumlarını ve toplum hayatını sarsacak köklü değişiklikler yaşanmamıştır. Dolayısıyla, hem sistemin 16. yüzyıldaki kendi bileşenleri hem de uygulandığı devlet ve toplum düzenindeki yapılar dikkate alındığında, iltizam uygulamalarının toplum nezdinde henüz sıkıntı üretmekten uzak kaldığı söylenebilir.

SUMMARY

Taxes are generally the focus of studies on Ottoman financial history. Taxation of the means of production, collection of tax from person or groups and finally transfer to the center has been one of the most important efforts of the central bureaucracy. Issues such as shortage of money and difficulty of transportation have brought up two different tax collection methods: the first is timar and the other is iltizam. Taxes were first converted into mukataa by giving iltizam then transformed into malikâne operating by multazims and owners of malikâne with the understanding of lifelong has brought many problems. It was one of the most repeated complaints that the multazims oppress the people for more taxes and persecute them. In addition, it is necessary to add that the central government has lost tax income due to the multazim hierarchy formed in the Istanbul and provinces and that only 1/3 of the collected tax can be transferred to the treasury. Deactivation of intermediaries in the tax collection process was only possible with financial centralization. The criticism of the practice of tax farming (iltizam), which has been known to exist since the establishment of the state, started mostly from 17th century to the end of the 19th century.

Our study suggests that the tax farming system (iltizam) in Lârende has found a wide ground of application in the 16th century, and seeks to answer the question of why the complaints about the system arose in the following periods, not in this century. For this purpose, research on some matters as multazims, subcontractor multazims, warrants, taxpayment periods, one or more items of mukataas, saving forms of mukataas (has, zeamet, timar, foundation, property), sums of mukataa units etc. in the system, some differences have been determined according to the applications of 17th century and 18. centuries. According to this, mukataas are varied in terms of savings and the number of multazims competing to get mukataas and the competition is quite high. There is almost no any multazim seized more than one mukataa. the number of subcontractors is quite low. there is not yet a group of multazim fed by rent. There are partnerships varying from 2 to 5. Tender process start with 70 days and extend to 3 years but most of all restricted to one year. In addition, there were no fundamental changes that would shake the state institutions and society. From this point of view, it can be argued that the change in the internal structure of the system (emanet, iltizam, malikâne) over time made tax farming practices (iltizam) troublesome in terms of finance and reaya.

KAYNAKÇA

- AKDAĞ, Mustafa (1995), *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, II, İstanbul: Cem Yay.
- AKÖZ, Alaaddin (1992), XVI. Asırda Lârende (Karaman) Kazâsı, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- AKÖZ, Alaaddin (2006), *Kanunî Devrine Ait 939-941 / 1532-1535 Tarihli Lârende [Karaman] Şer'îye Sicili Özet – Dizin – Tıpkıbasım*, Konya: Tablet Kitabevi.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tapu Tahrir Defterleri (BOA TT): 40, 63, 387, 415.
- BERKES, Niyazi (2013), *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- CEZAR, Yavuz (1986), *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*: Alan Yay.
- ÇAKIR, Baki (2003), *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul: Kitabevi Yay.
- Defterdar Sarı Mehmet Paşa (1992), *Devlet Adamlarına Öğütler*, Sad. Hüseyin Ragıp Uğural, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- DEMİRTAŞ, Mehmet (2012), "Osmanlı Maliye Teşkilatı", *Osmanlı Teşkilat Tarihi El Kitabı*, (ed. Tufan Gündüz), Ankara: Grafiker Yay.: 217-272.
- Düstur (1289), "Tanzimat Fermanı", Tertib 1, C.1, Matbaa-i Amire: 4-7.
- EMECEN, Feridun M. (1989), *XVI Asırda Manisa Kazâsı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- ERDOĞRU, M. Akif (2004), *Beyşehir Sancağının 1584 Tarihli Nüfus Sayımı (Beyşehir, Seydişehir, Bozkır)*, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.
- ERTÜRK, Volkan (2011), *XVI. Yüzyılda Akşehir Sancağı*, İstanbul: Atı Yay.
- GENÇ, Mehmet (2000a), "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken Yay.: 99-152.
- GENÇ, Mehmet (2000b), "18. Yüzyıla Ait Osmanlı Malî Verilerin İktisadî Faaliyetin Göstergesi Olarak Kullanılabilirliği Üzerinde Bir Çalışma", *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken Yay.: 153-195.
- GENÇ, Mehmet (2000c), "İltizam", *DİA*, C.XII, İstanbul: 154-158.
- GENÇ, Mehmet (2006), "Mukataa", *DİA*, C.XXXI, İstanbul: 129-132.
- GÜMÜŞÇÜ, Osman (2001), *XVI. Yüzyıl Lârende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- İNALCIK, Halil (1965), "Adâletnâmeler", *Belgeler*, II/3-4, 1965: 49-142.
- İNALCIK, Halil (1987), *Hicrî 835 Tarihli Süret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- İNALCIK, Halil (2000), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C.I: 1300-1600, (çev. Halil Berktaş), İstanbul: Eren Yay.
- İNALCIK, Halil (2016), *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV Âyânlar, Tanzimat, Meşrutiyet*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- KAHRAMAN, Kıvanç – PAMUK, Şevket (2009), "Avrupa Devletleriyle Bir Karşılaştırma Osmanlı Bütçeleri ve Mali Yapının Evrimi", *Toplumsal Tarih*, S.191, Kasım: 26-33.
- KHOURY, Dina Rizk (1999), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu Musul 1540-1834*, (çev. Ülkün Tansel), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- KİLİ, Suna – GÖZÜBÜYÜK, A. Şeref (1985), *Türk Anayasa Metinleri "Senedi İttifaktan Günümüze"*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- Koçi Bey (1993), *Koçi Bey Risalesi*, Sad. Zuhuri Danışman, İstanbul: MEB Yay.
- KÜÇÜKKALAY, A. Mesud – ÇELİKKAYA, Ali (2010), "Osmanlı Vergi Sistemi ve Vergi Tahsil Yöntemi Olarak İltizam", *Türkler*, X, (ed. Hasan Celal Güzel vd.), Ankara: Yeni Türkiye Yay.: 878-892.
- ÖZBEK, Nadir (2015), *İmparatorluğun Bedeli Osmanlı'da Vergi, Siyaset ve Toplumsal Adalet (1839-1908)*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yay.
- ÖZVAR, Erol (2003), *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, İstanbul: Kitabevi Yay.
- PAMUK, Şevket (2005), *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, İstanbul: İletişim Yay.
- PAMUK, Şevket (2006), "Osmanlı Devleti'nin İç Borçlanma Kurumlarının Evrimi 1600-1850", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler 1*, (hızl. Mehmet Genç – Erol Özvar), İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yay.: 27-38.

- SALZMAN, Ariel (2011), *Modern Devleti Yeniden Düşünmek Osmanlı Ancien Régime’i*, (çev. Ayşe Özdemir), İstanbul: İletişim Yay.
- T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (1996), 387 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri (937/1530), I, <Dizin ve Tıpkıbasım>, (hızl. Ahmet Özkılınç – Ali Coçkun vd.), Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay.
- TABAKOĞLU, Ahmet (1985), *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul: Dergâh Yay.
- TABAKOĞLU, Ahmet (1997), *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yay.
- Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Tahrir Defterleri (TKGM TT): 104.
- ÜNAL, Mehmet Ali (1995), “Tahrir Defterlerindeki Bilgilerin Güvenilirliği”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.1: 295-300.
- YÖRÜK, Doğan – TEMEL, Eşref (2018), “XVIII. Yüzyılda Konya Mukataaları”, *Yeni İpek Yolu Dergisi Özel Sayısı, Konya Kitabı XVI, Konya Ticaret Tarihi, C.1*, (ed. Abdulkadir Buluş – Caner Arabacı), Konya: Konya Ticaret Odası Yay.: 333-354.
- YÖRÜK, Doğan (2005), *XVI. Yüzyılda Aksaray Sancağı (1500-1584)*, Konya: Tablet Kitabevi.
- YÖRÜK, Doğan (2013), *3 Numaralı Konya Şer’iye Sicili (937-1330 / 1579-1912) (Transkripsiyon ve Dizin)*, Konya: Palet Yay.
- YÖRÜK, Doğan (2017) “XVI. Yüzyılda Konya Şehir Ekonomisi”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.42: 353-379.
- YÖRÜK, Doğan (2018), “XVI. Yüzyılda Konya Şehrindeki Ticari Faaliyetleri Etkileyen Unsurlar”, *Yeni İpek Yolu Dergisi Konya Özel Sayısı-Konya Kitabı XVI-Konya Ticaret Tarihi*, (ed. Abdulkadir Buluş – Caner Arabacı), Konya: 229-248.

OSMANLI VE CUMHURİYET DÖNEMİ'NDE MADER-İ MEVLÂNA KÜLLİYESİ'NİN BAKIM VE ONARIM FAALİYETLERİ*

THE MAINTENANCE AND REPAIR ACTIVITIES OF THE MADER-İ MEVLÂNA ISLAMIC-OTTOMAN SOCIAL COMPLEX IN OTTOMAN AND REPUBLICAN ERAS

Hüseyin MUŞMAL*
İrem GÜRBÜZ**

Öz

Mader-i Mevlâna Külliyesi, Mevlâna Celâleddin Rumî'nin annesi Mümine Hatun'un Karaman'da bulunan kabrinin çevresine çeşitli vakıf binalarının inşa edilmesiyle kurulmuştur. Mümine Hatun'un türbesinin külliye'nin en eski ve ana yapısı olmasından dolayı buraya bu isim verilmiş olup Valide Sultan'ın mezarının yanı sıra burada, Hz. Mevlâna'nın ağabeyi Muhammed Alâeddin'in kabri ile Mevlevî şeyhlerinin ve çelebilerin mezarları da bulunmaktadır. Külliye, Mader-i Mevlâna'nın vefatından çok sonra Hz. Mevlâna'nın torunu Ulu Arif Çelebi'nin müridi Kalemioğlu Ahi Mehmed Bey tarafından inşa edilmiş; Karamanoğlu Mirza Halil Bey ve onun oğlu Alâeddin Bey dönemlerinde ise onarım ve ilavelerle genişletilip değiştirilmiştir.

Aktekke (Ağa Tekke) Cami, Kalemîye Zaviyesi, Karaman Mevlevîhanesi, Mader-i Mevlâna Türbesi, Mümine Hatun Türbesi ve Valide Sultan Cami gibi çeşitli isimlerle de anılan bu Karamanoğlu yapısında, elimizdeki arşiv belgelerine göre XVIII.-XIX. yüzyıllara ait toplamda 10 adet; XX.-XXI. yüzyıllara ait olarak ise 7 adet tadilat ve tamirat girişimi bulunmaktadır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Mader-i Mevlâna Külliyesi'ne ait yapıları koruma ve hayatiyetini sürdürme çabasından yola çıkılarak çalışmamızda; külliye'nin tamir ve tadilat süreci, onarım ve bakım masrafları, burada kimlerin çalıştığı gibi hususlar üzerinden bazı değerlendirmeler yapılmıştır. Ayrıca külliye'nin 700 yılı aşkın bir süre boyunca geçirdiği değişim ve dönüşümü, devletin bu eski eseri korumak için gösterdiği ihtimamı çözümleyebilmek amacıyla külliye'nin Mevlevîliğe ait olması veya Hz. Mevlâna'nın annesinin merkatının burada bulunmasının bu süreçte etkili olup olmadığı sorgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler

Mader-i Mevlâna, Karaman Mevlevîhanesi, Aktekke, Valide Sultan Cami, Kalemîye Zaviyesi

* Bu çalışma, 20-22 Haziran 2019 tarihleri arasında gerçekleştirilen "Sosyal ve Beşerî Bilimlerde Karaman" adlı sempozyumunda sunulan "Osmanlı Dönemi'nde Mader-i Mevlâna Külliyesi'nin Bakım ve Onarım Faaliyetleri" adlı tebliğin geliştirilmesi ile oluşturulmuştur.

* Prof. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, hmusmal@hotmail.com <http://orcid.org/0000-0002-3137-0069>

** Doktora Öğrencisi, Selçuk Üniversitesi SBE Tarih Anabilim Dalı, iremgurbuz90@hotmail.com <http://orcid.org/0000-0001-8866-9953>

Gönderim Tarihi: 15.08.2019
Kabul Tarihi: 19.11.2019

Abstract

Mader-i Mevlâna Islamic-Ottoman Social Complex was established with the construction of various foundation structures around the mother of Mevlâna Celâleddin Rumî, Mümine Hatun's grave being in Karaman. Since the oldest and main structure of the social complex was Mümine Hatun's shrine, this name was given to it and other than the Mother's grave, there are also the graves of Muhammed Alâeddin, the brother of Hz. Mevlâna, Mevlevi sheikhs and gents. The social complex was built by Kalemioğlu Ali Mehmed Bey, who was the disciple of the grandson of Hz. Mevlâna, the Great Arif Çelebi. Much later than Mader-i Mevlâna's death and in the eras of Karamanoğlu Mirza Halil Bey and his son Alâeddin Bey, it was expanded and changed with repairs and additions.

In this Karamanoğlu structure also named as Aktekke (Ağa Tekke) Mosque, Kalemîye Islamic Monastery, Karaman Mevlevi Lodge, Mader-i Mevlâna Shrine, Mümine Hatun Shrine and Valide Sultan Mosque, there are 10 modification and repair initiatives in XVIII.-XIX centuries; 7 modification and repair initiatives in XX.-XXI. centuries according to our archive documents. Therefore, some evaluations were made on issues such as the repair and modification process, restoration and maintenance expenses and who the workers are with the attempt to protect the vitality of the structures of Mader-i Mevlâna Social Complex of the Ottoman Empire and Turkish Republic. In addition, it was questioned whether the fact that the social complex's belonging to the Mevleviyeh or Hz. Mevlâna's mother's grave's being here was effective in this process in order to analyse the change and transformation that the social complex went through for more than 700 years, and the care that the Ottoman showed to protect this old work of art.

Keywords

Mader-i Mevlâna, Karaman Mevlevi Lodge, Aktekke (White Lodge), Valide Sultan Mosque, Kalemîye Islamic Monastery

GİRİŞ

Mader-i Mevlâna Külliyesi; zaviyenin ilk kurucusu Kalemioğlu Ahi Mehmed Bey'e ithafen Kalemiye Zaviyesi olarak adlandırılırken, Mevlâna'nın annesinin kabrinin burada bulunması sebebiyle de Mümine Hatun, Valide Sultan ve Mader-i Mevlâna gibi isimlerle de anılmaktadır. Mevlevîliğe ait olan tekkenin aynı zamanda Mevlevî Tekkesi veya Mevlevîhane olarak isimlendirildiği de bilinmektedir. Bununla birlikte Mader-i Mevlâna Cami'nin inşasında ak taş kullanıldığı için halk arasında Aktekke (Ağa Tekke) Cami şeklinde de adlandırılmaktadır (Konyalı 1967: 229; Gülcan 1977: 15; Akman 2018: 197-198).

Mader-i Mevlâna olarak bilinen şahsiyet, Harezmi Türklerinden Belh Emiri Rüküddin'in kızı olup Mevlâna Celâleddin Rumî'nin de annesidir. Farsça kökenli bir kelime olan "Mader", "Anne" anlamına gelmektedir (Çağbayır 2007: III/3003). Dolayısıyla "Mader-i Mevlâna" tabiri de, "Mevlâna'nın annesi" manasını taşımaktadır. Asıl adı Mümine olan Mader-i Mevlâna, günümüzde Afganistan toprakları içerisinde yer alan Belh şehrinde doğmuş ve burada İslam âlimlerinden olan Bahâeddin Veled ile evlenmiştir. Bu evliliğinden Fatma adında bir kızı, Muhammed Alâeddin ve Muhammed Celâleddin adlarında da iki oğlu olmuştur. Mümine Hatun, muhtemelen yaşadıkları bölgede siyasî olayların artması sebebiyle evlendirdiği kızını burada bırakarak ailesi ile birlikte Horasan'dan Anadolu'ya gelmiş ve H. 618 / M. 1221-1222 yıllarında Karaman'a yerleşmiştir (Oral 1943: 124-125; Gülcan 1977: 5-6; Bekleyiciler 2014: 47-48). Ahmet Eflakî H. 605 / M. 1208-1209 yıllarında (Eflakî 1953: I/5-9), Evliya Çelebi ise H. 604 / M. 1207-1208 senelerinde Mevlâna ve ailesinin Anadolu'ya geldiklerinden bahsetse de (Evliya Çelebi 2006: III/34); Mümine Hatun'un eşi Sultan'ül-Ulemâ Bahâeddin Veled'in *Maârif* adlı eseri incelendiğinde, verilen bu tarihlerin hatalı olduğu anlaşılmaktadır (Şahinoğlu 1991: 460-461; Öngören 2004: 441-442; Bahâeddin Veled 2018: 12, 308, 331). Karaman'a yerleşmesinden birkaç sene sonra vefat eden Mevlâna'nın annesi; Osmanlı Dönemi'nde Larende'nin Ali Şâhne¹ Mahallesi olarak bilinen günümüzde Karaman'ın Tahsin Ünal mahallesinde, Turgut Özal Caddesi ile Atatürk Bulvarı arasında yer alan mevkiye defnedilmiştir (Oral 1943: 124-125; Öngören 2004: 441-442; Bekleyiciler 2014: 47-48; Uca-Ülker vd. 2015: 57; Dilay 2016: 570-571).

Evliya Çelebi; Mevlâna'nın büyük oğlu Sultan Veled'in rüyasında babaannesini ölüm döşeginde gördüğünü² ve bunun üzerine Konya'dan Karaman'a giderek Mümine Hatun'un son nefesine yetiştiğini, babaannesini Karaman'a defnettikten sonra ise Konya'ya tekrar döndüğünü söylemektedir (Evliya Çelebi 2006: III/35). Fakat hem Valide Sultan'ın ölüm yılı ile ilgili verilen bilgiler, hem de Sultan Veled'in M. 1226 senesinde doğmuş olması göz önünde bulundurulduğunda, bu hususun da doğruluğu pek mümkün görünmemektedir (Öngören 2004: 442). Mümine Hatun'un ölüm yılı hakkındaki bilgiler, Mevlâna Celâleddin Rumî'nin Gevher Hatun ile evlendiği yıldan (H. 621 / M. 1224-1225) bir iki sene sonraya tekabül ettiği

¹ Cumhuriyet Dönemi'nde "Ali Şahane" olarak telaffuz edilen bu mahallenin aslı "Ali Şâhne"dir. Kökeni Oğuz Türklerine dayanan ve vali anlamına gelen "Şâne" kelimesi; Selçuklular döneminde "Şâhne" şekline dönüştürülmüştür. Aynı zamanda illere atanan subaşılara da "Şâhne" adı verilmiştir. 1247 yılında Larende Emiri yani şâhnesi olduğu anlaşılan Sadettin Ali Bey'e ithafen, buraya Ali Şâhne Mahallesi denilmiştir. Karamanoğulları ve Osmanlılar döneminde de bu şekilde kullanılan şâhne teriminin, zamanla "Şahane" olarak kullanılmaya başlandığı bilinmektedir (Gülcan 1977: 26; İncekara 2005: 235;).

² "Hazret-i Mevlana'nın şefkatli anneleri Konya şehrinin kible tarafına bir menzil uzaklıkta Larende şehrinde oturmakta idi. Bu Sultan Veled Efendi'nin rüyasına büyük annesi girip, 'Yetiş ey oğul! Halet-i nez'deyim (ölmek üzereyim), beni defneyle' diye rüyasında görür. O an Sultan Veled uyanıp yolları katlayarak Larende'de bulunup babaannesinin son nefesinde yetişir. Büyükannesini Larende Mevlevihanesi'nde defn edip yine yolları katlayarak Konya'ya gelir. Bu kerametlerini açıkladıklarından sonra 712 [1311-12] tarihinde vefat eder" (Evliya Çelebi 2006: III/35).

üzerinedir (Oral 1943: 125; Gülcan 1977: 9). Fakat bazı araştırmacılar tarafından Valide Sultan'ın ölüm yılı M. 1224 senesi olarak kabul edilmektedir (Özönder 1994: 144; Küçükdağ 2012: 185; Cengiz 2014: 94; Uca-Ülker vd. 2015: 57). Bu fikir ayrılığından dolayı vefat yılı ile ilgili kesin bir tarih vermek mümkün değilse de, Mümine Hatun'un M. 1224-1226 yılları arasında vefat ettiği söylenebilir. Valide Sultan'ın defnedildiği yere ölümünden çok sonra bir türbe ve zaviye inşa edilmiş ve ilerleyen dönemlerde de bu yapı, yeni ilavelerle genişletilerek bir külliyeeye dönüştürülmüştür. Bu nedenle Mümine Hatun Türbesi, diğer yapılarına kıyasla Mader-i Mevlâna Külliyesi'nin en eski tarihli yapısıdır. (Gülcan 1977: 2-3; Özönder 1994: 144-145; Cengiz 2014: 94). Mümine Hatun'un yanı sıra Mevlâna Celâleddin Rumî'nin ağabeyi Muhammed Alâeddin'in de kabrinin burada olduğu bilinmektedir. Caminin kitabesine göre Karamanoğlu Seyfeddin Süleyman Bey ve Hz. Mevlâna'nın ilk eşi Gevher Hatun'un da bu türbeeye defnedildiği bilgisi yer alsada, bu iki mezarın yeri şimdiye kadar tam olarak tespit edilememiştir (Tanrıkorur 2000: 143; 2001: 447; Türkmen 2005: 542-543; Evliya Çelebi 1935: IX/312).

Osmanlı ve Karamanoğulları dönemlerinde çeşitli bakım, onarım ve ilavelerle genişletilen külliyeenin kurucusunun kim olduğu hususunda farklı görüşler bulunmaktadır. Mader-i Mevlâna Cami'nin giriş kapısının üzerindeki kitabede, Karamanoğlu Alâeddin Bey'in bu yapıyı H. Evâil-i Rebi'ül-evvel 772 / M. 23 Eylül – 2 Ekim 1370 tarihinde yaptırdığı bilgisi yer almaktadır (Konyalı 1967: 230-233; Denктаş 1995: 131-132; Türkmen 2005: 542-543). Hatta kitabe üzerinde oğul anlamına gelen “*ibn*” kelimesinin okumalar sırasında atlanmasından dolayı külliyeenin kuruluşunun Alâeddin Bey'in babası Mirza Halil Bey'e atfedilmesi de söz konusu olmuştur (Oral 1943: 123; Konyalı 1967: 234-235; Tanrıkorur 2000: 143; 2001: 447). Fakat bazı çalışmalarda bu tarihin tekkenin ilk yapılış tarihi olmadığı, Karamanoğlu Mirza Halil Bey ve onun oğlu Alâeddin Bey dönemlerinden önce burada bir zaviye bulunduğu ve onların döneminde ise onarım, bakım ve ilavelerle genişletildiğine değinilmektedir. Dolayısıyla kitabe üzerinde yer alan bu tarih zaviyeenin onarım ve genişletme tarihi olmalıdır. Mevlâna'nın annesi Mümine Hatun ve ağabeyi Muhammed Alâeddin'in mezarlarının bulunduğu yere bir türbe ve zaviye kurulması ise Mevlâna'nın torunu Ulu Arif Çelebi'nin müridi Kalemioğlu Ahi Mehmet Bey tarafından gerçekleştirilmiştir. İlerleyen dönemlerde ise bu yapılar Mirza Halil Bey ve Alâeddin Bey dönemlerinde yeniden inşa ettirilmiştir. Dolayısıyla Mader-i Mevlâna Külliyesi'nin ilk kurucusunun Kalemioğlu Ahi Mehmet Bey olduğu ve bu yapıların, Ulu Arif Çelebi'nin postnişinliği/ şeyhliği sırasında inşa edildiği göz önünde bulundurulursa; türbe ve zaviyeenin ilk inşasının, Mümine Hatun'un ölümünden yaklaşık yüz sene sonra 1312-1319 yılları arasında gerçekleştirilmiş olduğu söylenebilir (Konyalı 1967: 232-234, 236; Gülcan 1977: 14-16; Özönder 1994: 145; Çiftçioğlu 2001: 294; 2005: 591-592; Küçükdağ 2012: 184; Topal, N. 2018: 129-130). Sezai Küçük “*Mevlevîliğin Son Yüzyılı*” adlı çalışmasında, Karaman Mevlevîhânesi'nin banisi olarak Kalemioğlu Ahi Mehmet Bey'den; külliyeenin yapılış senesi olarak ise 1367 yılından bahsetmektedir. Ancak külliyeenin 1344-1345 yıllarına ait bir vakfiyesinin bulunduğu, 1367-1368 senelerinde de başka bir vakfiye tanzim edildiği; netice itibarıyla Küçük'ün söz ettiği tarihin doğru olmadığı anlaşılmaktadır (VAD, 579/363-364; Konyalı 1967: 235, 252; Konyalı 1968: 103-105; Küçük 2007: 244; Akman 2018: 75-76). Bununla birlikte Karaman'da 1312-1319 senelerinde inşa edildiğini tahmin ettiğimiz bu külliyeenin, Konya'daki mevlevîhânenin ardından Anadolu'da kurulan ilk mevlevîhâne olduğu bilinmektedir (Tanrıkorur 2000: 142; Küçükdağ 2012: 185).

Mader-i Mevlâna Külliyesi'nin şimdilik 7 adet vakfiyesi tespit edilmiş olup bunlardan 3'ü Karamanoğulları, 4'ü ise Osmanlılar dönemine aittir. Külliyeenin tespit edilen en erken tarihli

vakfiyesi ise H. 745 / M. 1344-1345 tarihli olan Karamanoğlu Emir Mahmud oğlu Mirzade Halil Bey Vakfiyesi'dir. Arapça olarak yazılmış olan bu vakfiyeye göre mevlevîhâneye, Mirza Halil Bey tarafından birer adet değirmen, tarla ve arazi vakfedilmiştir (VAD, 579/363-364; Konyalı 1967: 235; Akman 2018: 75-76). Bir diğer vakfiye H. 766 / M. 1364 tarihli Mirza Halil Bey oğlu Alâeddin Bey Vakfiyesi'dir. Külliye bu tarihte bir fırın ve bir arazi vakfedilmiş olup gelirlerinin öncelikle külliye bakım ve onarımına; artan gelirlerin ise misafirlere ve dervişlere harcanmasına karar verilmiştir. (VAD, 579/361-362; Konyalı 1967: 234; Akman 2018: 76). Karamanoğulları döneminde Mader-i Mevlâna Külliyesi'ne ait olduğu bilinen son vakfiye ise H. 769/ M. 1367-1368 tarihli Mirza Halil Bey oğlu Alâeddin Bey Vakfiyesi'dir. Foni Köyü ile Selerek Köyü'nün tamamı; aynı zamanda da Vâkif Alaeddin Bey'in kardeşi Hızır Çelebi ile yeğenlerinin hisseleri bu tarihte mevlevîhâneye bağışlanmıştır (Konyalı 1967: 252; Konyalı 1968: 103-105; Küçükdağ 2012: 186; Akman 2018: 76). Netice itibarıyla Karamanoğlu Alâeddin Bey, birkaç yıl ara ile külliye çeşitli bağışlarda bulunmuş ve iki farklı vakıfname tanzim ettirmiştir.

Osmanlı Dönemi'nde Larendede Kadısı Mevlâna Seyit Mehmet Efendi Vakfiyesi'ne göre 15-25 Aralık 1602 tarihinde mevlevîhâneye 1.350 akçe vakfetmiş olup bağışlanan paranın "*onu on bir buçukdan istirbâha*" verilmesi ve anaparanın geliri mütevellinin kontrolünde olması, bunun da her sabah namazından sonra Yasin Suresi okuyacak olan cami imamına verilmesi kararlaştırılmıştır (KŞS 278 / 19-3; Küçükdağ 2012: 186; Akman 2018: 76). Külliye ait bir diğer vakfiye, Hassa Ahır Hazinesi Kâtibi Seyit Mehmet Efendi'nindir. Vâkif Seyit Mehmet Efendi tarafından 4 Eylül 1796 tarihinde 375 esedî kuruş bağışlanarak gelirinin, Halveti Şeyhi Seyit Şeyh Mehmet Efendi Tekkesi, Mader-i Mevlâna Zaviyesi ve Mümine Hatun Türbesi'nde mevlit okuyanların giderleri arasında pay edilmesine karar verilmiştir (KŞS 297 / 260-1; Küçükdağ 2012: 186-187; Akman 2018: 76-77). 20 Aralık 1824'te tanzim edilen ve daha önce İç-il Mütessellimi olarak görev yapan hassa silahşorlarından Vâkif Aziz Efendi ise külliye 500 kuruş bağışlamış ve vakfiyede; bu paranın dergâhın imamı, dergâhta ikamet eden dedeler ve çeşitli ihtiyaçlara sarf edilmesi belirtilmiştir (KŞS 293 / 575-1; Akman 2018: 77). Mader-i Mevlâna Külliyesi'nin tespit edilen son vakfiyesi ise Ser-postnişin Seyit Şeyh Mehmet Arif Efendi'ye ait olup kendi tasarrufundaki ev ve dükkânları külliye bağışladığına dair vakfiyeyi 14 Temmuz 1834 tarihinde tanzim ettirmiştir. Kiraya verilecek olan mülklerin gelirleri zaviyenin giderleri ve Yasin Suresi'ni okuyacak olan Halil oğlu Hafız Mehmet Efendi'ye tahsis edilmiştir (KŞS 298 / 27-1; Küçükdağ 2012: 186-187; Akman 2018: 77).

Çeşitli vakıf binaları inşa edilerek bir külliye haline dönüştürülen zaviye için yeniden inşa ve onarım tarihi olan H. 772 / M. 1370-1371 yılından üç sene önce Alaeddin Bey tarafından bir vakfiye düzenlenmiş ve Larendede'ye bağlı Selerek Köyü'nün tamamı buraya vakfedilmiştir. Yine Karamanoğulları döneminde külliye diğer gelir kaynakları, Larendede'nin Buğday Pazarı yakınındaki bir fırın, Gazialpi civarındaki bir arsa ile Süleyman Bey Hamamı'ndan oluşmaktadır (Özönder 1994: 150). Larendede'nin Osmanlı topraklarına dâhil edilmesinden sonra Sultan II. Mehmet, külliye Karamanoğulları dönemindeki vakıf hükümlerine aynen devam etmiş ve sonraki dönemlerde buraya yeni vakıf ve vakfiyeler ilave edilmiştir. 1476 tarihinde Selerek ve Çeltik Köyü, zaviye yanındaki değirmen ve bağ, Subaşı Değirmeni ve Çeltik Köyü yakınındaki bağlar, Göded Köyü'ndeki tarla, Topraklık yeri, Debbağhane yanındaki Çakır yeri, Tayı Buzhanesi'nin ve Kürd Köyü'nün yanındaki arsalar ile Sultan Hamamı'ndan Tahl Pazarı'na kadarki harap dükkân yerleri külliye vakıfları arasında gösterilmektedir (TK. KKA. TD. 564/32; Uzluk 1958: 31-32; Akman 2018: 77). 1483 ve 1500 tarihlerinde de aynı gelir yerlerine sahip olan külliye, 1530 tarihinde tasarruf ettiği vakıfları ise Larendede'ye bağlı Selerek Köyü ve zaviye yanındaki bağa ilaveten üç kıt'a bağ ile dört kıt'a da arsadan

oluşmaktadır (Coşkun 2010: 33). Vakfın 1483'te 1.210 (Erdoğan 2003: 122-123), 1500'de 2.461(TK. KKA. TD. 565/66), 1530'da ise 3.030 (Aköz 2000: 107) akçelik geliri bulunmaktadır. 1530 yılında tamamen harap olan vakfın gelirini, zaviyede şeyhlerinin tasarruf ettiği ve dergâh-ı âli tarafından Hoca Yahya ile mevkuf olan Piri Halife camilerine bağlandığı bilinmektedir (Konyalı 1967: 236-237; Aköz 2000: 107; Çiftçioğlu 2001: 295-297; 2005: 593).

Mader-i Mevlâna Külliyesi, günümüzde bahçeli bir ana avlunun kuzeydoğusunda derviş hücreleri, güneybatısında cami (türbe, semahane ve mescit) ve onun arka tarafındaki hazire kısmı ile doğusundaki Süleyman Bey Hamamı'ndan müteşekkildir (Bkz. Ek 2; Ek 3; Ek 4).Caminin avlusuna doğu ve batı taraflarındaki iki kapıdan girilmekte olup; bunlardan batı tarafındaki kapı yol hizasında, doğu tarafındaki kapı ise yolun zamanla dolması neticesinde bir metre aşağısındadır. Dolayısıyla caminin doğusunda kalan bu kapıdan merdivenle avluya inilmektedir. Yapının güney ve batı yönlerinde yer alan hazire kısmında (Bkz. Ek 9); Karamanoğulları, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerine ait mezarlar bulunmakta olup, burada mevlevîhânedede şeyhlik yapan kişilerin aileleri ile derviş ve Mevlevîlerin gömülü olduğu bilinmektedir (Topal, C. 2009: 246; Şahin 2017: 297). Karamanoğulları dönemine ait sanatı yansıtan ve genellikle yörede kurt taşı olarak bilinen por taş ile beyaz mermerin kullanıldığı kabirlerden yalnızca bir kısmının taşları günümüze kadar ulaşmıştır (Özönder 1994: 146; Denктаş 1995: 130; Dülgerler 2000: 138, 2006: 86; Tanrıkorur 2001: 447;).

Külliyenin bir diğer yapısı ise Süleyman Bey/ Paşa Hamamı'dır. Mader-i Mevlâna Cami'nin yol aşırı doğusunda bulunan ve kitabesiz olan bu yapının banisi, Karamanoğlu Seyfettin Süleyman Bey'dir. Yapılış tarihi ile ilgili kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte hamamın, Süleyman Bey'in hayatta olduğu H. 757-762 / M. 1356-1361 yılları arasındaki bir zamanda inşa edildiği tahmin edilmektedir. Karamanoğulları döneminde Kalemiye Zaviyesi'ne vakfedilen bu yapı, tamamıyla kesme taştan yapılmış olup zemin ve sekileri de taş ile kaplanmıştır. Büyük ve kasnaksız olan sağır kubbesi de taş ile örtülü olup kubbenin üzerinde bir tepe ışıklığı bulunmakta, altında ise sonradan yapılmış bir havuz yer almaktadır. Aynı zamanda kuzey duvarında iki, batı duvarında ise bir dolap nişi bulunan hamama,140 cm genişliğindeki hafif basık kemerli giriş kapısından beş basamaklı bir merdivenle inilmektedir. 12 kurnalı olan ve herhangi bir süsleme izi bulunmayan duvarlarının kalınlığı ise 280 cm'dir (Konyalı 1967: 535-536; Uysal-Alodalı vd. 1992: 527; Aköz 2000: 110-111; Tanrıkorur 2000: 150-152; Dülgerler 2000: 162-163; 2006: 198-200).

Yapımı son zamanlarda gerçekleştirilen ve avlunun kuzeybatı kısmında yer alan şadırvan baldeken tarzında yapılmış olup, örtüsü Attariye (Pazar) Cami'nin XX. yüzyılın ortalarında yıkılan şadırvanına aittir (Konyalı 1967: 262; Akman 2018: 51, 199). Avlunun kuzeydoğusundaki kesme taştan yapılan derviş hücreleri ise, doğu-batı yönlü birbirine bitişik halde sıralanmış olup birer kapı ve pencere ile avluya açılmaktadır. Günümüze yalnız yedi adedi ulaşan bu hücrelerin, belli dönemlerde Karaman Belediyesi tarafından depo olarak kullanıldığı bilinmektedir (Konyalı 1967: 262; Özönder 1994: 146; Denктаş 1995: 130; Dülgerler 2000: 138; 2006: 86; Tanrıkorur 2001: 447-448; Akman 2018: 199).

Türbe, mescit ve semahane; günümüzde tek kubbe ile örtülü ve beyaz kesme taştan yapılmış olup dikdörtgen planlı cami içerisinde kalmaktadır (Bkz. Ek 7; Ek 8). Son cemaat yeri ise kasnaksız üç küçük kubbe ile örtülü olup duvarlar ve iki mermer sütunla da desteklenmektedir. Bu üç küçük kubbe ile harimin üzerini kaplayan ve sekizgen kasnağa oturtulmuş kubbe, kurşun ile kaplıdır. Kuzeydoğu cephesinde, şerefesi altı mukarnas dolgulu ve ajurlu taş korkuluklu tek bir minaresi olan bu caminin, içeriyi aydınlatan taş söveli ve lokma demir parmaklı on yedi adet de penceresi bulunmaktadır. Bunlardan ikisi, son cemaat

mahallinin doğu ve batıya bakan taraflarındadır (Özönder 1994: 148; Denктаş 1995: 130-132; Tanrıkorur 2001: 447-448; Topal, C. 2009: 122).

Caminin giriş bölümünde iki adet yan niş bulunmaktadır. Söveleri ve basık kemeri iki renk mermer malzeme ile yapılan giriş açıklığının üzerinde iki yanı çiçek dalları ile süslenmiş bir Mevlevî sikkesi işlemesi ve bu işlemenin üzerinde de eserin Karamanoğlu Alaeddin Bey tarafından yaptırıldığını gösteren beş satırlık sülüs yazılı kitabe yer almaktadır. (Konyalı 1967: 230-233; Denктаş 1995: 130-132; Tanrıkorur 2000: 146-149; Türkmen 2005: 542-543). Taç kapının sağ köşesindeki basık kemerli bir kapı ile minareye, sol köşesindeki kapı ile de iki mermer sütunun taşıdığı Bursa kemerleri üzerinde önü kafesle kapatılmış olan kadınlar mahfiline çıkılmaktadır. Caminin içerisine girildiğinde, sol tarafta Karamanoğlu Seyfettin Süleyman Bey'in yanı sıra Mevlâna'nın annesi, ağabeyi ve yakınlarına ait olan taştan yapılmış 21 adet sandukalı kitablesiz mezar taşı bulunmaktadır (Bkz. Ek 5). Kible duvarının hemen önünde yer almakta olan Mümine Hatun'un sandukası, kuzeydoğu tarafında küçük bir kapısı bulunan ampir tarzda yaldızlı yüksek bir ahşap kafesle çevrilmiştir. Taş ve çamur sıvalı bu sandukanın üzeri renkli kumaşlarla örtülüdür. Cami içerisinde ana mekânın doğu bölümünün tamamıyla türbeye ayrılması sebebiyle mescit bölümünün mihrabı tam ekseninde olmayıp batıya doğru kaydırılmıştır (Bkz. Ek 8). Türbe kısmına nazaran caminin sol tarafında, sema yapmak ve namaz kılmak için genişçe bir yer bulunmaktadır. Mihrabın hemen önü namaz için ayrılmış olup bu alanın kuzeyinde ise sema için kotu düşük olan bir mekân tasarlanmıştır (Özönder 1994: 147-148; Denктаş 1995: 131-132; Dülgerler 2000: 138; 2006: 86; Tanrıkorur 2001: 448; Çiftçioğlu 2005: 592; Özüdoğru 2005: 156-157; Dilay 2008: 26).

Kesme taş ile inşa edilen bu yapının giriş kapısı ve pencere kemerlerinde beyaz ve renkli taşlar kullanılmış olup; mahfil ve son cemaat revakı sütunları, mihrap ve minber, pencere söveleri ve giriş kapısı mermerdir. Ayrıca pencere ve kapı söveleri, saçak silmeleri/kabartmaları, mihrap ve şerefe altı mukarnasları caminin süslemesini de oluşturmaktadır. Mihrapta doğal malzemelerden yararlanılmış olup, sıva üzerinde zencerek, rumi, palmet ve hatayî motiflerinin kullanıldığı Osmanlı klasik dönem kalem işleri bulunmaktadır (Bkz. Ek 6). Bitkisel ve geometrik olan ve renkli boyalarla işlenen bu motifler; ana kubbeyi taşıyan büyük kemerler, pandantifler ve kubbe içi süslemelerinde görülmektedir (Denктаş 1995: 132; Dülgerler 2000: 139; 2006: 87; Özüdoğru 2005: 160-162; Dilay 2008: 26; Topal, C. 2009: 122).

Türk-İslam devletleri için sosyal yaşamın temelini oluşturan dinî yapılar; hem bir ibadethane merkezi, hem de toplumsal eğitimin gerçekleştirildiği birer mekân vazifesindeydiler. Dolayısıyla XIV. yüzyıl yapılarından biri olan Mümine Hatun Cami de, Karamanoğulları ve Osmanlılar zamanında mahallenin idarî yapılanmasında ve sosyal yaşamın tesisinde önem arz etmekteydi. Ayrıca Mader-i Mevlâna Külliyesi; hem Mevlâna'nın annesi ve ağabeyi başta olmak üzere yakınlarının burada gömülü bulunması, hem de Mevlevîliğe bağlı bir zaviye olması sebebiyle de Osmanlı döneminde önemli bir ziyaret ve konaklama yeri idi. Osmanlı Devleti de bu sebeple külliyenin tadilat ve tamirata, aynı zamanda da sosyal yaşamın ihtiyaçlarını karşılayabilecek yeni binaların inşası hususu üzerinde önemle durmuş ve külliyenin yapılarının hayatiyetini sürdürmesi için çeşitli girişimlerde bulunmuştur. (Özönder 1994: 149-150; Tanrıkorur 2001: 447).

Osmanlı Devleti'nin Anadolu'nun ve Rumeli'nin pek çok bölgesinde yapmış olduğu tamir, bakım ve imar faaliyetlerine dair çok sayıda belge arşivlere yansımıştır. Bu anlamda Karaman'da önemli bir ziyaret alanı olarak görülen Mader-i Mevlâna Külliyesi'nin tadilat ve

tamirata ile ilgili belgeleri de, Osmanlı arşivlerinde bulmak mümkündür. Başkanlık Osmanlı Arşivi'nde yaptığımız taramalar neticesinde Mader-i Mevlâna Külliyesi ile ilgili 16 adet arşiv dosyasına rastlanmıştır. Bu dosyalarda bulunan belgelerin sayısının, ekleri ile beraber 36'ya ulaştığı görülmektedir. Bunlar arasında, Mader-i Mevlâna Külliyesi'nin onarımı, bakımı ve ilaveleri ile ilgili vilayet ve merkez arasında yapılan yazışmalara dair kayıtların yanı sıra, alınan kararlar neticesinde yapılacak tamirler ile ilgili keşif defterleri ve bunlara dair muhasebeleri içeren bir takım kayıtlar da bulunmaktadır. Ancak yaptığımız tüm taramalara rağmen, 1817-1820 yıllarına ait masraf defteri haricinde külliye de gerçekleştirilen diğer tadilat ve tamirat sonrası harcamaların kaydedildiği muhasebe defterlerine ulaşamamıştır. Bununla birlikte Cumhuriyet dönemine ait Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın arşiv kayıtlarına ulaşılmış olup Mader-i Mevlâna Cami ve müştemilatında gerçekleştirilen değişiklikler hakkında da çok az sayıda veri elde edilmiştir. Yine de, elimizde bulunan çok sayıda vesikadan ve verilerden hareketle Mader-i Mevlâna Külliyesi'nde gerçekleştirilen tamir ve bakımlar ile ilgili önemli ve yeni bilgilere ulaşılmış, bu konuda bazı değerlendirmeler yapabilmek mümkün olmuştur.

Çalışmamızın amacı, günümüze sağlam bir vaziyette intikal ettirilmiş olan Mader-i Mevlâna Külliyesi'nin 1310'lardan itibaren yani 700 yılı aşkın süre boyunca geçirdiği değişim ve dönüşümü takip edebilmek; aynı zamanda bugüne ulaşması hususunda gösterilen çaba ve gayretleri tespit edebilmektir. Karaman'da bazı yapılar XX. yüzyıla ulaşamamışken Mader-i Mevlâna Külliyesi'nin 700 yıl boyunca ayakta kalmasının gerekçeleri sorgulanmıştır. Kamu binalarının vakıfları vasıtasıyla ayakta tutulduğu, korunduğu, tamir ve bakım gördüğü bilinmekle birlikte, vakfı olan bazı eserlerin ayakta kalamaması, vakıfların Osmanlı Devleti'nin ekonomik olarak sıkıntıya girdiği dönemlerde sürekliliğini sürdürememesi gibi durumlar göz önüne alındığında bu konuda Hz. Mevlâna'nın annesi olan Mümine Hatun'un merkatının olduğu külliye ye özel bir ihtimam gösterilip gösterilmediği de bizim çalışmamızın sorunsalını oluşturmaktadır. Son tahlilde Osmanlı padişahlarının Mevlevîlik ve eski eserler hususundaki ilgileri, Mader-i Mevlâna Külliyesi özelinde ele alınacaktır. Nihayetinde vakıf, vakıf gelirleri ve Osmanlı Devleti'nin ekonomik durumu gibi faktörleri göz önünde tutarak Karamanoğlu-Osmanlı rekabetinin gölgesinde Karamanoğlu eserlerinin ihmal edildiği hakkındaki kanaate Mader-i Mevlâna Külliyesi penceresinden bakmak da mümkün olacaktır. Çalışmamız, Kalemiye Zaviyesi Vakfı ile doğrudan alakalı olmadığından vakıflarla ilgili defterlere ve bu konudaki malî kayıtlara müracaat edilmemiştir. Bununla birlikte çalışma, külliye de yapılan bakım ve onarımlarla sınırlı tutulduğundan; öncelikle Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde Mader-i Mevlâna Külliyesi'nde yapılan tamir ve bakımlar, yapım tarihlerine göre sınıflandırarak ele alınacaktır. Ayrıca tadilat ve tamiratta görev alan kişilerin yanı sıra külliyenin bakıma muhtaç olan kısımları, kullanılan malzemeler ve ödenek ile ilgili hususlara da belge ve bilgilerin müsaade ettiği çerçevede değinilecektir.

A. 1767-1768 YILLARI BAKIM VE ONARIMI

Şikarî'nin Larende ile ilgili aktardıklarına göre oldukça bayındır bir halde bulunan Larende'nin, Karamanoğlu-Osmanlı mücadelesi sonucunda cami, medrese, mescit, han ve hamam gibi birçok yapısının zarar gördüğü bilinmekte; hatta 117 mahallenin, 307 mescidin, 29 hamamın ve 7 adet hanın yakılıp yıkıldığına dair ciddi rakamlar verilmektedir. Ayrıca Fatih Sultan Mehmet'in Larende'yi Karamanoğulları'ndan aldığı (M. 1471) Karamanoğlu sarayını yıktırıp buraya bir hisar yaptırdığı ve Cami-i Hasan Basri, Cami-i Sultan, Cami-i Kebir, Ak Mescit ve Mescid-i Nizamşah gibi Karamanoğulları yapılarını, hisarın yapımına harç eylemek için yıktığından söz edilmektedir. Savaş sonrası dönemde bilinçli bir şekilde yıktırılan binaların yanı sıra Osmanlı'nın Larende ve çevresindeki eski eserleri bakımsız bırakması şehrin

harap olmasına etki ederken; ilerleyen dönemlerde Larende'nin Karamanoğulları dönemindeki ihtişamına tekrar ulaşamamasına da neden olmuştur. Bununla birlikte hem Karamanoğlu-Osmanlı savaşının etkisi ile Larende ve çevresinin harap olması, hem de uzun yıllar boyunca şehrin bakımsız bırakılması; çoğu Karamanoğlu ve Selçuklu yapısının sağlam bir şekilde günümüze kadar gelebilmesi için ilk hallerine nazaran daha farklı bir görünüm ve mahiyete bürünmesine sebebiyet vermiştir. Bunlardan bir tanesi, Fatih Sultan Mehmet'in Larende'yi ele geçirdiğinde yıktırmadığı Karamanoğlu eserlerinden olan ve uzun süreli bakımsızlıktan sonra tamirat ve tadilatlar ile Osmanlı mimarisinin özelliklerini alan Mader-i Mevlâna Cami ve Türbesi'dir. Sultan II. Mehmet'in bu yapıya neden dokunmadığı, bu hususta Hz. Mevlâna'nın annesi Mümine Hatun'un mezarının burada bulunması veya Mevlevîliğe ait bir tekke olmasının etkili olup olmadığı bilinmemektedir. Ancak buranın Mevlevîler için önemli bir ziyaretgâh alanı olması ve önemli bir yol güzergâhı üzerinde bulunan Larende'de külliyenin konumu ve işlevi etkili olmuş olabilir (Şikarî 2005: 235, 238; Gümüüşçü 2001: 41-43; Dülgerler 2006: 87).

Mader-i Mevlâna Türbesi'nin ve zaviyenin önemli bir ziyaret merkezi olması neticesinde, farklı ihtiyaçlar doğrultusunda çevresine çeşitli binalar ilave edilerek geliştirilmesi ve bir külliyeeye dönüştürülmesi; aynı zamanda da yapıların uzun yıllar boyunca ayakta ve faal kalabilmesi için Osmanlı döneminde çeşitli bakım ve onarımlar yapılmıştır. Bu kapsamda, külliye ile ilgili tespit edilebilen en erken tarihli onarım kayıtları XVIII. yüzyılın ikinci yarısına aittir. XVIII. yüzyıl öncesine dair bu konuda arşivde herhangi bir belge bulunmamasına rağmen, XIV. yüzyılın başlarında yapılmış olan külliyenin bu tarihten itibaren 1767 yılına kadar yaklaşık 450 yıllık dönemde zaman zaman tamir görmüş olduğu düşünülebilir.

1767 yılında Karaman Valisi Vezir Abdi Paşa'ya gönderilen bir fermanda, türbenin ahvalinden "*Hazret-i Mevlâna kuddîse sırrahu'l-'ala hazretlerinin Larende'de medfûn vâlide-i mükerremelerinin türbe-i şerîfeleri dört beş yüz seneden berü ta'mîr olunmadığından müşrif-i harab*" (BOA. C.EV. 630/31794, Lef/1-2) olduğu şeklinde söz edilmektedir. Türbe ve çevresindeki çeşitli binaların da kesintisiz faaliyette olduğu hesaba katılırsa; bu binaların hiçbir yenileme ve değişikliğe uğramadan asırlarca ayakta kalması pek de mümkün görünmemektedir. Ayrıca; günümüzde XVII. yüzyıl Osmanlı mimarisinin özelliğinin taşıyan bu yapı silsilesinin, Karamanoğullarından Osmanlılara geçtiği dönemde perişan bir halde olduğu ve bu durumun Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanat yıllarına (M. 1520-1566) kadar devam ettiği de farklı çalışmalarda zikredilmektedir (Tanrıkorur 2000: 144; 2001: 477; Cengiz 2014: 94; Akman 2018: 74). Kanuni devrinden itibaren XVIII. yüzyılın sonuna kadar yapılan çeşitli onarım, yenileme ve ilavelerle külliyenin XVII. Yüzyıl Osmanlı mimarisinin özelliğini aldığını düşünmek mümkündür. Fermanda 400-500 yıllık bir zaman diliminden bahsedilmesinin muhtemelen külliyenin uzun yıllar boyunca kapsamlı ve nitelikli bir tadilat ve tamirat işlemi geçirmediğinin; aynı zamanda da türbe ve çeşitli vakıf binalarının vahametinin anlaşılması amacıyla yapıldığı düşünülebilir.

1. Bina Emîni/Mimar ve Keşif Heyeti

1767-1768 yılları arasında Mader-i Mevlâna Külliyesi'nin harap ve perişan olan yerlerinin keşfine, Larende Âyanı ve Kadısı Çavuşzâde Seyyid Zeynelabidin'in³ tayin edildiği bilinmekte olup; bu vazifelendirmenin ne zaman gerçekleştiği ise tam olarak bilinmemektedir (BOA. C.EV.

³ Ayanlık ve kadılığın yanı sıra Larende İhtisap Mukataası Malikânciliği ve İçel Sancağı Avarızı Mültezimliği yapan, ayrıca geriye birçok hayır eseri bırakan bu ayan; eşkıyalık faaliyetlerinde bulunduğu ve halka zulüm ettiği için 1766 yılında öldürülen Çavuşzâde Seyyid Abdurrahman Ağa oğlu Zeynelabidin Ağa ile karıştırılmamalıdır (Bkz. Temel 2017: 123).

630/31794, Lef/1-2; BOA. C.MF. 7/331; BOA. C.EV. 633/31910; Konyalı 1967: 182). Bu tarihlerde külliye'nin tamire muhtaç kısımlarının keşfi ile imar ve inşa gibi vazifelerinin yerine getirilmesi; aynı zamanda da inşa malzemelerinin tedariki için yerel bir yönetici tayin edilmiştir. Genellikle Hassa Mimarları Teşkilâtı, taşrada yapılacak olan imar ve inşa gibi faaliyetlere, Hassa Mimarları Ocağı'nda yetişmiş mimar halifelerini, vilayet mimarlarını veya Divân-ı Hümâyûn'dan çıkan hükümlerle tamir ve inşa ile yetkilendirilen mahallî idarecileri göndermektedir. Nitekim bu durum, geniş bir coğrafyaya sahip olan Osmanlı Devleti'nin ve Hassa Mimarları Teşkilâtı'nın ülke içerisindeki imar ve inşa çalışmalarını denetleyebilmesi içindir. Dolayısıyla ocakta yetişmeyen Çavuşzâde Zeynelabidin'in de, külliye'nin imar ve inşa faaliyetleri ile görevlendirilmesi bu sebeptir. Hassa mimarı yerine vazifelendirilen ve asıl görevi mimarlık olmayan bu bina emininin göreve getirilmesinde ise "*fenn-i binaya vâkıf ve mu'temed ve kar-güzâr*" (BOA. C.EV. 630/31794, Lef/2) bir kişi olmasının etkili olduğu anlaşılmaktadır (Küçük, 1992: 179; Dündar 200: 162; Şenyurt 2008: 153-155; Akman 2018: 200). Elimizdeki belgelere göre tamirat ve tadilatın önce iki kez keşif yapılarak tahmini bir maliyetin oluşturulduğunu bildiğimiz külliye'nin, harap olan kısımlarının keşfinde, bina emini Seyyid Zeynelabidin'den başka kimlerin görev aldığı ise bilinmemektedir (BOA. C.EV. 630/31794, Lef/1-2).

2. Külliye'nin Bakım ve Onarım Gören Kısımları

Elimizdeki kayıtlara göre 1767-1768 yılları arasında külliye'nin bakım ve onarıma ihtiyaç duyulan yerlerinin iki kez keşfinin yapıldığı bilinmekte olup ilk keşfe nazaran ikinci keşifte külliye'nin daha kapsamlı ve büyük bütçeli bir tamirat ve tadilata ihtiyaç duyduğu anlaşılmaktadır. Tam tarihini bilmediğimiz ilk keşifte, türbenin kubbesinin bir kısmının yağmur ve kar nedeniyle çöktüğü, dolayısıyla kurşun ile kaplandığında daha dayanıklı bir hale geleceği ifade edilmektedir. Bu keşif defterinde yine türbe içerisindeki merdivenlerin ak taş ve kireç ile imarının; bunun yanı sıra da tabhane, medrese⁴ ve saçakların onarılmasının gerektiğine değinilmiştir. 4 Ağustos 1767'de yapıldığını tahmin ettiğimiz ikinci keşifte ise keşf-i evvelde tespit edilenlerle birlikte Vezir Hanı'nın⁵ kuzeyindeki 20 bab odanın tamamen çöktüğü, içerisinde tüccar ve misafirlerin konaklamasının mümkün olmadığı bu odaların yeniden inşa edilmesi gerektiği tespit edilmiştir (BOA. C.EV. 630/31794, Lef/1-2).

Tamir keşfinin yapılmasından sonra 9 Ağustos 1767 tarihinde, külliye'nin onarım ve bakımı için ödenek oluşturulmuş ve faaliyete geçilmesi için de müsaade verilmiştir (BOA. C.EV. 630/31794, Lef/1-2). Fakat 5 Nisan 1768 tarihinde; yeni Karaman Valisi Vezir Ali Paşa'ya, Larende Kadısı ve Âyanı Çavuşzâde Zeynelabidin'e ve Esbkeşân mukataasının muhafazasıyla yükümlü olan Uzun Ali'ye hitaben gönderilen fermanın, bakım ve onarım çalışmalarının bu tarihlerde henüz başlamadığı, bir an evvel başlanıp tamamlanması için Sultan III. Mustafa'nın emrinin tekrarlandığı anlaşılmaktadır (BOA. C.EV. 633/31910). 1767 senesi yazının son zamanlarında külliye'nin tamir gerektiren kısımlarının belirlenmesi; malzemelerin temini, usta ve işçilerin ayarlanması gibi zaman gerektiren hazırlıkların ardından tamirat ve tadilatın güz aylarına denk gelip inşaat mevsiminin bitmek üzere olması sebebiyle, imar ve inşa çalışmalarına başlanılamamış olmalıdır. Nitekim bu nedenle 1768 yılında bir an evvel bakım ve onarım faaliyetlerinin başlatılması istenilmiştir. Ancak tarafımızdan işçilerin faaliyete geçme tarihi ile ilgili kesin bir bilgi elde edilememiş, imar ve inşa sonrası sarf defterine de

⁴ Evliya Çelebi, Mader-i Mevlâna Külliyesi dâhilinde bulunan bu medreseyi evkafı ve talebeleri çok, mamur ve eşsiz bir yapı olarak tanımlamıştır (1935: IX/313; Küçükdağ 2012: 186).

⁵ Mader-i Mevlâna Türbe ve Zaviyesi'nin vakıflarından biri olan bu hanın H. Evâil-i 1160 / M. 6-15 Ekim 1747 tarihinde sahibinin Seyit Şeyh Ahmet olduğu bilinmekte olup; bu han ile ilgili şimdilik başka bir bilgiye ulaşılamamıştır (Bkz. Cengiz 2014: 34; KŞS 297 / 304-3).

ulaşılamamıştır. Bu sebeple söz konusu tarihte külliye'nin tamirat ve tadilat gören birimleri hakkında kesin bir malumatımız yoktur. Ayrıca 1767-1768 tarihlerinde türbe ve diğer vakıf binalarının imar ve inşası için merkez ile vilayet arasında yapılan yazışmaların neticesinde Mader-i Mevlâna Külliyesi'nin tamire muhtaç olan kısım ve öğelerinin, kesin olarak onarım ve bakım görüp görmediği veya bu tamirat ve tadilat süresinin ne kadar sürdüğü de bilgimiz dâhilinde değildir. Ancak merkezle yapılan yazışmalar neticesinde külliye'de bakım ve onarım faaliyetleri gerçekleştirildiyse, daha önce kâgir örtülü olan kubbeler onarılıp kurşunla kaplanmış, türbe içerisindeki merdivenler, medrese, tabhane ve saçaklar onarılmış; ayrıca külliye'nin vakıflarından olan Vezir Hanı'nın kuzey tarafında yıkılan 20 bab odası da yeniden inşa edilmiş olmalıdır (BOA. C.EV. 630/31794, Lef/1-2; C.MF. 7/331; C.EV. 633/31910). Nitekim söz konusu tamirin gerçekleştirildiği hakkında kesin bir bilgi bulunmamasıyla birlikte tamir öncesinde külliye'nin içinde bulunduğu durumun vahameti ve yapının sonraki dönemlere intikal etmesi gibi durumlar göz önüne alındığında bu tarihlerde külliye'de bir tamir yapıldığı söylenebilir (Tanrıkorur 2000: 144).

3. Malzeme ve Maliyet

1767-1768 yıllarında türbe, medrese, han, tabhane ve saçaklar gibi külliye'nin tamire muhtaç kısımlarında yapılacak olan onarım ve bakım çalışmalarında; ak taş, kireç ve kurşun gibi malzemelere ihtiyaç duyulduğu anlaşılmaktadır (BOA. C.EV. 630/31794, Lef/1-2; Muşmal - Çetinaslan 2009: 451). Bu tarihe ait keşifte külliye'nin vakıflarından Vezir Hanı'nın yıkılan odalarının yeniden inşa olacağı belirtilmiş; fakat hangi malzemelere ihtiyaç duyulduğu, bu malzemelerin miktarlarının ne kadar olduğu, nereden ve nasıl temin edilebileceği hakkında bilgi verilmemiştir. Ancak bu hususla ilgili olarak hükümetin öncelikle imar ve inşa faaliyetinin gerçekleşeceği vilayetin kadılıklarına malzemenin o bölgeden temin edilmesi; edilemediği durumda da civar kadılıkların yardımında bulunması için hükümler gönderdiği bilinmektedir. Ayrıca inşaat malzemelerinin temin edilmesi, işlenmesi ve nakledilmesi gibi durumların zorluğu neticesinde inşaat mahalline yakın eski eserlerin taşlarından yararlanılırken (Dündar 2000: 174, 176; Yörük 2008: 88), kimi zamanda harabeye dönen binanın kendi enkazından da faydalanılarak onarım yapıldığı bilinmektedir⁶. Bununla birlikte bu malzemelerden, özellikle kurşun ve taşın inşaat alanına at ve öküz arabalarıyla nakledileceği göz önünde bulundurulursa, bu yapı malzemelerinin yine Karaman civarından temin edildiği düşünülebilir.⁷

Usta ve diğer işçilerin sayısının ne kadar olduğu, bu kişilere ve bina eminine ne kadar ücret ödendiği gibi hususlarda da herhangi bir bilgi elde edilememiştir. Ancak belgelerden tamirat, tadilat ve inşa masrafı için birinci keşifte 1.800, ikinci keşifte ise 3.000 kuruşa ihtiyaç duyulduğunu öğrenmekteyiz (BOA. C.EV. 630/31794, Lef/1; Akman 2018: 200). Buna rağmen Sultan III. Mustafa'nın kendi döneminde yapılan bu onarım ve bakım faaliyeti için uygun gördüğü ödenek ise 2.000 kuruştur. Türbe ve diğer kurumların imarının yanı sıra türbenin vakıflarından olan Vezir Hanı'nın yıkılan odalarının enkazının kaldırılması ve buraya yeniden oda inşasının yapılmasının istenmesine rağmen keşifte belirlenen paradan neden 1.000 kuruş

⁶ XVI. yüzyıl ortalarında inşa edilen Süleymaniye Cami'nin yapım aşamasında gerekli olan taş malzemeler, harabeye dönmüş eski eserlerin taşları devşirilerek tedarik edilmiştir. Bunun nedeni ise taşın çıkartılma, işlenme ve inşaat mahalline naklinin, mahallinde satın alma fiyatının neredeyse 4-5 katına denk gelmesi ile açıklanmıştır (Bkz. Barkan 1972: 331-335). Mader-i Mevlâna Külliyesi'nin 1803-1805 tarihli bakım ve onarım çalışmalarında, matbah ve meydan odası enkazları ile birlikte yeniden inşa edilmiştir (BOA. EV. HMD. d. 7803).

⁷ Yaklaşık 20 yıl sonra Bozkır Maden Ocağı'ndan gönderilecek kurşun ile yine Mader-i Mevlâna Külliyesi'nin harap olan kurşunlarının onarılması planlanmıştır. Dolayısıyla 1767-1768 tarihlerinde de, kurşun ihtiyacının Bozkır'dan karşılandığı düşünülebilir (BOA. AE. SABH. I. 64/4447).

eksik bir ödenek çıkarıldığı ve bu ödeneğin içerisinde usta, işçiler ve bina emininin ücretinin olup olmadığı ise yine bilgimiz dâhilinde değildir. Muhtemelen bu durum, padişahın israftan kaçınılması hususundaki uyarılarının dikkate alınması için yapılan bir uygulama olmalıdır (BOA. C.EV. 630/31794, Lef/1-2; C.MF. 7/331; Hızlı 1993: 227).

Belgelerde sıklıkla karşılaştığımız “*Türbe-i şerife ile han-ı mezkûr asâr-ı hayriye-i mülükânemden olmak üzere*” (BOA. C.EV. 630/31794, Lef/1-2) şeklindeki ifadelerden bu tür eserlerin devletin tasarrufunda ait olduğu ve onlar tarafından büyük ilgi gördüğü anlaşılmaktadır. Dolayısıyla 1767-1768 yılları imar ve inşaa çalışmalarında sultanın uygun gördüğü ödeneğin yeterli gelmemesi halinde masrafların karşılanması için padişahın yeni bir talepte bulunulmaktadır. 12 Ağustos 1767 tarihli bir hükümde, külliye için gereken meblağın Esbkeşan Mukataası’nın malikâne mutasarrıfları Mustafa ve Ahmet’ten tahsil edilmesi emri olduğu halde ödemeyi yapmayan bu kişilerin yakalanarak Konya Kalesi’ne hapsedilmeleri, bütün eşyalarının satılması ve tamir için gerekli paranın alınması emredilmiştir (BOA. C.MF. 7/331; Cengiz 2014: 94). Türbe ve zaviyenin vakıflarından olan Vezir Hanı’nın harabeye dönmesi ve yine gelir sağladığı bir çiftliğin senelik mahsulâtının çok az olması, nitekim buradan elde edilen gelirin tamire yeterli gelmemesi nedeniyle bakım ve onarım için gerekli meblağın Esbkeşan mukataasından karşılanması öngörülmüştür (BOA. C.EV. 630/31794, Lef/1-2; C.MF. 7/331; C.EV. 633/31910).

Sultan III. Mustafa; 12 Ağustos 1767 tarihli bir hükümde, Karaman Valisi Vezir Abdi Paşa’nın bu meblağı tahsil edip herhangi bir aksilik olmaması veya aksama çıkmaması için bizzat bina eminine iletmesini emretmiştir (BOA. C.MF. 7/331). Fakat hem bakım ve onarım çalışmalarına başlanması, hem de paranın israf edilmemesi için yedi ay sonra yapılan bir uyarıda; külliye için oluşturulan ödeneğin muhafazasına Uzun Ali adında bir memurun görevlendirildiği anlaşılmaktadır (BOA. C.EV. 633/31910). Muhtemelen keşiflerde farklı maliyet hesaplarının çıkarılması ve bir takım yolsuzlukların önlenmesi için böyle bir vazifelendirmeye ihtiyaç duyulmuştur.

B. 1803-1805 YILLARI BAKIM VE ONARIMI

XIX. yüzyılda Mader-i Mevlâna Külliyesi’ne ait ilk tadilat ve tamirat kayıtları 1803-1805 yıllarına tekabül etmektedir. 1768 ve 1805 yılları arasında, türbe ve camide herhangi bir onarım ve bakım çalışmasının yapıp yapılmadığına dair arşivlerde yaptığımız aramalar sonucu herhangi bir belgeye ulaşamadık. Ayrıca külliye durumu, XIX. yüzyılın başlarındaki belgelere “*türbe-i şerife ve tekke-i münifeleri tamire eşedd-i ihtiyâç ile muhtac olduğuna binaen*” (BOA. C.EV. 236/11763, Lef/2) ve “*mürûr’üz-zaman ile fenâpezir ve muhtac-ı tecdid ve tamir*” (BOA. C.EV. 236/11763, Lef/4) şeklinde yansımıştır. Dolayısıyla bu husus, 1767 yılında yapılan tamirden sonra külliye yaklaşık 30-35 yıl boyunca tekrar bir onarım ve bakım çalışması görmediğini düşündürmektedir. Buna ilaveten 1781-1782 ve 1785 yıllarında, külliye kubbelerinin kurşunla örtülmesi için bir takım girişimlerde bulunulmuş; fakat çeşitli nedenlerle bu girişimler sonuçsuz kalmıştır. Nitekim hiçbir müdahalede bulunulmadan geçen zaman ile yağmur, kar, dolu, rüzgâr ve aşırı sıcakların binayı yıpratıcı etkenler arasında bulunduğu ve 30-35 yıllık bir süreç içerisinde bu yapıların doğa olaylarından etkilenmesinin de olağan bir durum olduğu unutulmamalıdır (Hızlı 1993: 224-225).

1803-1805 yıllarındaki bakım ve onarım faaliyetlerine geçmeden önce daha önceki süreçte yapılan bazı girişimlerden bahsedilebilir. Bu girişimlerden ilki 1781-1782 yıllarında olup bu tarihlere, Mader-i Mevlâna Türbesi’nin üzerindeki dört kubbenin üzerinin kurşun ile

örtülmesinin planlanmış olmasıdır. Bu sebeple Bozkır Madeni'nden 10.000 vukiyye⁸ kurşun talebinde bulunulduğu, ancak bu hususun yerine getirilmediği, 1785 yılında bu emrin tekrarlandığı görülmektedir (BOA. AE. SABH. I. 64/4447). Buna ilaveten H. 6 Safer 1214 / M. 10 Temmuz 1799 tarihinde yine külliyenin onarımı ve kubbelerin kurşunla kaplanması için girişimlerde bulunulmuş olup külliyenin tamiri için gereken ödeneğin 2.500 kuruşu İstanbul'dan gönderilmiştir. Geri kalan 1.362 kuruşun ise Esbkeşan Voyvodası Süleyman tarafından karşılanması gerekirken yerine ulaştırılmadığı, dolayısıyla bu meblağın temini için Karaman Valisi'ne hitaben bir ferman yazıldığı bilinmektedir (Cengiz 2014: 94-95; Akman 2018: 75; KŞS 297 / 189-3).

9 Şubat 1803 ve 20 Ocak 1804 tarihli tezkirelerde, geçmiş yıllarda (1799) türbenin tamiri için Larende Mukataası'ndan 2.500 kuruş yardımıyla bulunulduğu, fakat tamiratın 5.000 kuruşla mümkün olacağına anlaşılmamasının yanı sıra Ordu-yu Hümâyûn'un Konya'da olduğu sırada dergâhın şeyhi olan Seyyid Arif Efendi'nin hem tamiratın, hem de yeni ve düzgün yolların yapılmasını istemesi sebebiyle külliyedeki bakım ve onarım çalışmaları gerçekleştirilememiştir (BOA. C.EV. 230/11495; C.EV. 236/11763, Lef/4; Cengiz 2014: 94-95; Akman 2018: 75). Dolayısıyla ya yarım kaldığını, ya da hiç başlanılmadığını düşündüğümüz bu imar faaliyetlerinin yapılabilmesi için 1803 yılında harekete geçilmiş ve binaların tamirat gerektiren kısımlarının tespiti ile onarım ve bakım çalışmaları için bir mimar halifesi vazifelendirilmiştir.

1. Bina Emni/Mimar ve Keşif Heyeti

Elimizdeki arşiv belgelerine göre külliyenin 1803-1805 yılları arasında tamirat ve tadilat gerektiren kısımlarının keşfi ile inşasına, Hassa Mimarları Ocağı'nda mimar halifesi olan Mehmed Emin Ağa tayin edilmiştir. Genellikle belgelerde Hafız Mehmed Efendi ya da Hafız Mehmed Halife olarak bahsedilen, kendisinin de Hafız Mehmed Efendi imzasını kullandığını bildiğimiz bu mimarın, göreve getirilme tarihi ise H. Evâsıt-ı Zilhicce 1217 / M. 4-13 Nisan 1803'tür (BOA. C.EV. 236/11763, Lef/4; Can 2003: 460-461). Bununla İslam Ansiklopedisi'nde yer alan "*Mehmed Emin Ağa*" maddesinde; bu mimarın 10 Mayıs 1802 tarihinde Mader-i Mevlâna Türbe ve Zaviyesi'ni tamir ettiğinden bahsedilmektedir (Can, 2003: 460). Fakat hem bina emni tayin edilen mimar halifesinin göreve getirilme tarihi (BOA. C.EV. 236/11763, Lef/4), hem keşf-i evvel (BOA. EV. HMD. d. 7803) ve keşf-i sâni (BOA. C.EV. 236/11763, Lef/1-2) defterlerinin daha ileriki bir tarihte olması, hem de tamir için tahsil edilen ödeneğin bina eminine geç bir dönemde ulaştırılması (BOA. C.EV. 236/11763, Lef/4)⁹ sebebiyle verilen bu tarihin hatalı olduğunu söyleyebiliriz.

1803 yılının baharında göreve tayin edilen mimar halifesinin, 24 Eylül 1803 (BOA. EV. HMD. d. 7803) ve 16 Kasım 1803 (BOA. C.EV. 236/11763, Lef/1-2) tarihli keşf-i evvel ve keşf-i sâni defterlerine göre Mader-i Mevlâna Külliyesi'nde yaptığı keşif ve muayeneye, Şeyh Çelebi Efendi'nin eşlik ettiği anlaşılmakta olup keşif heyetinde yer alan diğer kişilere dair ise herhangi bir bilgi bulunmamaktadır (BOA. EV. HMD. d. 7803; C.EV. 236/11763, Lef/1-2).

2. Külliyenin Bakım ve Onarım Gören Kısımları

24 Eylül 1803 ve 16 Kasım 1803 tarihli keşf-i evvel ve keşf-i sâni defterlerine göre Mader-i Mevlâna Külliyesi'nin tamire muhtaç olan çeşitli birimleri tespit edilerek, ayrıntılı bir şekilde kaleme alınmış ve bu husus bir arzual ile Dersaadet'e bildirilmiştir (BOA. C.EV. 236/11763,

⁸ Vukiyye, kıyye ve okka'nın 1,282 kg olarak kabul edilmekte olup; 10.000 vukiyye 12.820 kg, yani yaklaşık 13 ton'dur (Bkz. Hinz 1990: 30; İnalçık 1991: 27-28).

⁹ Osmanlı Devleti'nde inşa, bakım ve onarım çalışmalarında alınacak malzemelerin masrafları genellikle peşin olarak ödenmekteydi. Bu sebeple imar ve inşa faaliyetleri, ödeneğin mimar veya bina eminine eksiksiz tesliminden sonra başlatılmaktaydı (Bkz. Dündar 2000: 177).

Lef/2; C.EV. 236/11763, Lef/3). Yine bir önceki tadilat ve tamiratta olduğu gibi ilk keşif ve muayeneye göre ikinci keşifte daha ayrıntılı ve yüksek maliyetli bir onarım ve bakım çalışmasına ihtiyaç duyulduğu belirlenmiştir. Hafız Mehmed Halife ve Şeyh Çelebi Efendi'nin 24 Eylül tarihinde yaptığı ilk keşif ve muayene sonucunda tamir gerektiren kısımlar ile tahmini inşa maliyeti 27 başlık altında ele alınmış olup bunlar; 4 adet kubbe, 10 adet derviş hücre, 32 adet mezar, mahfil ve son cemaat mahalli, dolap ve pencereler, şeyh odası ve kahve ocağı ile Mümine Hatun'un mezarının muhafazası için elvan boya ve tezhip onarımını ihtiva etmekteydi. Ayrıca keşif heyeti; tahta döşemeler, cam duvarlar ve sıvaların yenilenmesinin yanı sıra tamamen viran olan mutfak ve meydan odasının da enkazıyla birlikte yeniden inşa edilmeye ihtiyaç duyduğunu belirtmiştir (BOA. EV. HMD. d. 7803).

16 Kasım'da yapılan ikinci keşif ve muayenede ise külliye'nin tamire muhtaç olan kısımları ilk keşif defterindekilere ilaveten külliye'nin çatı kirişlerini, yağmurluğunu, mescit ve hamam gibi birimlerini içermekte olup; bu ünitelerde yapılacak değişiklikler, 36 başlık altında teferruatlı bir şekilde kaleme alınmıştır. Bunun yanı sıra külliye'nin harap olan kurşunlarının da yenilenmesi gerektiğine değinilmiştir (BOA. C.EV. 236/11763, Lef/1). 1803-1805 yıllarında merkezle vilayet arasında yapılan uzun yazışmalar neticesinde 25 Ocak 1805 tarihinde mimarın görevini ve inşaya başlamasını bildiren emirnamenin kayıtlara geçtiği malumumuzdur (BOA. C.EV. 326/16558). Mimar ve işçilerin ne zaman faaliyete geçtikleri ve bu imar çalışmasının da ne kadar sürdüğü hakkında bilgimiz olmasa da, keşif defterlerinden anlaşılacağı üzere bu yıllarda külliye, kapsamlı bir tamirat ve tadilatın geçmiş olmasıdır. 16 Kasım 1803 tarihli keşif defterine göre muhtemelen külliye'deki imar faaliyetleri şu çalışmaları ihtiva etmektedir:

- Kâgir kubbenin içindeki tahtalarının ve beyaz sıvanın yenilenmesi,
- Kubbenin tahta zemininin ve beyaz sıvasının yenilenmesi ve bazı kısımlara tel çekilmesi,
- Kubbenin altındaki cam duvarların, demir kuşaklı ve ardıç ağacından çerçevesi camlar ile yenilenmesi ve tel örmelerin onarılması,
- Buradaki büyük pencerelerin köşelerinin demir bentleri, rahtları/menteşeleri, camı ve çerçevelerinin yenilenmesi,
- Sema mahallinin tahta döşemelerinin bazı kısımlarının tamir edilmesi,
- Mümine Hatun'un mezarının üzerindeki kitabe yazısının yanı sıra tekke'deki elvan boya ve tezhibin yenilenmesi,
- Mahfilin döşemelerinin yenilenmesi,
- Mevlâna'nın ağabeyinin ve şeyhlere ait olan toplam 32 mezarın tamiri,
- Türbe üzerindeki kâgir som arşın taştan döşemelerinin kaldırılıp, altına harç ilave edildikten sonra yerine konması; ardından da köşelerinin harçla doldurulup derzlerinin yenilenmesi,
- Kubbenin taş döşemelerinin yenilenmesi
- Son cemaat mahallinin üzerindeki üç küçük kâgir taş kubbenin iç ve dış tarafındaki köşelerinin doldurulması, çivileme ve kâgir sıvalarının yenilenmesi,
- Son cemaat mahallinin muhafazası için Rumili omurgasına benzer üç yerinden kuşaklı, ardıç ağacından açma başlıklı ve ayaklı parmaklığın yenilenmesi,
- Bu parmaklığın ortasındaki kapının yenilenmesi,
- 10 adet hücrenin içerisine iki kat beyaz sıva yapılması, aynı zamanda da bütün dolap ve pencerelerin tamiri,
- Hücrelerin önündeki çatının taban ve sütunlarının tamiri,
- Tekke içerisindeki meydan odasının enkazıyla birlikte yeniden inşa edilmesi,

- Şeyh odasının yenilenmesi,
- Kahve ocağının yenilenmesi,
- Tekke içerisindeki mutfağın ve kâgir ocağının enkazıyla birlikte yeniden inşa edilmesi,
- Buradaki tuvaletin tamiri ve beyaz sıvalarının yenilenmesi,
- Sokak tarafındaki kâgir duvarın tamirinin yanı sıra sıvalarının yenilenmesi,
- Buradaki kubbelerin, sütunların, giriş ve tabanın; ayrıca kurşunun yenilenmesi,
- Son cemaat mahalli üzerindeki yağmurluğun yenilenmesi,
- Üç tarafından kuşaklı olan kapının onarılması,
- Kurşunun ve kireç duvarların yenilenmesinin yanı sıra büyük sütunların onarılması,
- Mescidin onarılması,
- Tamamen harap olan hamamın onarılması gibi başlıklar yer almaktadır. (BOA. C.EV. 236/11763, Lef/1).

İkinci keşif defterine ait bu bilgilerden yola çıkarak türbe, semahane, mescit, hamam, son cemaat mahalli, mutfak, tuvalet, kahve ocağı, şeyh odası, mahfil, son cemaat mahallindeki kapı ile kubbeler, camlar, çerçeveler, hücreler ve mezarlarda; ayrıca çatı, sütun, duvar ve zemin gibi kısımlarda tamirat ve tadilat yapıldığı anlaşılmaktadır (Tanrıkorur 2000: 144). Dolayısıyla 1803-1805 yıllarında külliyenin kapsamlı bir imar ve inşa çalışmasından geçtiği görülmektedir. Ayrıca Mevlevîliğe bağlılığı ve Mevlevîhânelerin bakım ve onarıma gösterdiği ihtimam ile bilinen Sultan III. Selim için Mevlâna'nın annesi Mümine Hatun'un kabrinin burada bulunması ve külliyenin Mevlevîliğe ait bir zaviye olması sebebiyle buranın Sultan III. Selim döneminde kapsamlı bir imar ve inşa çalışmasından geçmiş olabileceği düşünülebilir (Özönder 1994: 22). Ancak 1817-1820 yıllarında külliyenin bu birimlerinde tekrar yapılacak olan bakım ve onarım çalışması göz önünde bulundurulur ve külliyenin 10-15 yıllık süreç içerisinde herhangi bir doğal afetten zarar görmediğini düşünülürse; 1803-1805 yılları arasındaki onarım ve bakım çalışmalarının nitelikli bir boyuta ulaşmadığı anlaşılmaktadır.

3. Malzeme ve Maliyet

1803-1805 yılları arasında külliyenin türbe, mescit, semahane, mahfil, son cemaat mahalli, derviş odaları, kahve ocağı, meydan odası, mutfak, hamam, kubbeler ve şeyh odası gibi yerlerinde gerçekleştirilen bakım ve onarım çalışmalarında; kurşun, kireç, demir, cam, taş, sıva, boya ve çeşitli ahşap malzemeler kullanılmıştır (BOA. C.EV. 236/11763, Lef/1). Ayrıca bu malzemelerin külliyenin hangi kısımlarında kullanıldığına dair bilgiler bulunmasına rağmen; malzemelerin miktarı, ücreti ve nereden temin edildiğine dair ayrıntılara ise yer verilmemiştir. Bununla birlikte 1803-1805 yıllarında külliyedeki onarım ve bakım sonrası masraf defterlerine de ulaşamamıştır. Ancak keşif defterlerinden ve merkezle vilayet arasındaki yazışmalardan yola çıkarak bu yıllarda külliye de gerçekleştirilen imar ve inşa faaliyetlerinin toplam maliyetine ulaşmak mümkündür.

Hafız Mehmed Efendi'nin hazırladığı keşif defterlerinde imar için gereken maliyet hesabı "para" üzerinden yapılmış; fakat 24 Eylül 1803 tarihli ilk keşif defterinde, toplam miktar defter üzerine not edilmemiştir. Dolayısıyla bina emini tarafından keşif tutanağına kaydedilen maliyetler, tarafımızdan 193.710 para (4.842,75 kuruş) olarak hesaplanmıştır (BOA. EV. HMD. d. 7803). Daha kapsamlı ve büyük bütçeli bir tamiratı gerektiren ikinci keşifte ise maliyetler para türünden hesabı yapıldıktan sonra toplam tutar kuruş olarak yazılmış ve merkezle yapılan yazışmalarda da kuruş hesabı üzerinden gidilmiştir. Ayrıca ikinci keşif defterinde 6.387¹⁰,

¹⁰ 6.387 kuruş 10 para'dır. (Bkz. BOA. C.EV. 236/11763, Lef/1-2, 3).

6.381¹¹ ve 6.331¹² kuruş olmak üzere üç farklı maliyet çıkarılmıştır. Merkezle vilayet arasında yapılan ilk yazışmalarda, külliye'nin tamirat ve tadilatı için 6.387 kuruşa ihtiyaç duyulduğu belirtilirken (BOA. C.EV. 236/11763, Lef/2; 236/11763, Lef/3); daha sonra bu maliyet ayrıntılı bir açıklamaya yer verilmeden 6.331 kuruşa düşürülmüştür (BOA. C.EV. 236/11763, Lef/4; 326/16558). Neticede Sultan III. Selim döneminde, külliye'nin bakım ve onarımı için çıkarılan ödenek 6.331 kuruş olmuştur (BOA. C.EV. 326/16558).

Elimizdeki belgelere göre 1803-1805 yıllarında külliye'nin çeşitli binalarla muazzam bir boyuta ulaştığı anlaşılmaktadır. Ancak külliye'nin bu tarihlerde vakfının veya vakıf gelirinin bulunup bulunmadığı ile ilgili olarak belgelerde herhangi bir bilgiye ise yer verilmemiştir. Dolayısıyla vakıf gelirinin yeterli gelmemesinden dolayı külliye'nin tamir ve inşasının gerçekleştirilebilmesi için gereken 6.331 kuruşun 2.500 kuruşu, İçil Sancağı'nın H. 1217 / M. 1802-1803 senesi avarız ve nüzul malından; 3.831 kuruşu ise Aksaray Sancağı'na bağlı Selendi Karyesi'nin mukataasından karşılanması kararlaştırılmıştır (BOA. C.EV. 236/11763, Lef/4; 326/16558; C.ML. 54/2510;).

C. 1817-1820 YILLARI BAKIM VE ONARIMI

Mader-i Mevlâna Külliyesi'nde 1803-1805 yıllarında gerçekleştirilen bakım ve onarım çalışmalarının üzerinden yaklaşık 10-15 yıl geçmesine rağmen külliye'nin türbe, mescit, semahane, meydan odası, han ve hamam gibi yapılarının yeniden tamire muhtaç hale geldiği anlaşılmaktadır (BOA. C.EV. 645/32525; 352/17855, Lef/1; 3-6). Üstelik 1817-1820 yılları arasında merkez ile vilayet arasında yapılan yazışmalardan külliye'nin tamiri için görevlendirilen bina emininin inşaat mahalline varmadan önce tamire muhtaç olan 43 han odasının 10 adedinin yıkılması, hamamın da perişan halde bulunması sebebiyle bina emininin gelmesi beklenmeden, dergâhın postnişini es-Seyyid eş-Şeyh Ali Efendi tarafından bu kısımlarının bakım ve onarımının yapıldığı anlaşılmaktadır (BOA. C.EV. 352/17855, Lef/4). Nitekim bu durum 10-15 yıl önce gerçekleştirilen imar ve inşaa faaliyetlerinin yeterli mahiyet ve nitelikte olmadığını; dolayısı ile bu tarihlerde türbe, mescit, semahane, derviş odaları, mutfak, kiler, ahır, odunluk, kahve ocağı, şeyh odası, han ve hamam gibi kısımlardan müteşekkil olan külliye'nin hayatiyetini sürdürmesi için yeniden tamirat ve tadilata ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir (Tanrıkorur 2001: 447; Akman 2018: 75).

1. Bina Emini/Mimar ve Keşif Heyeti

1817-1820 yılları arasında Mader-i Mevlâna Külliyesi'nin bakım ve onarımına bina emini olarak Dergâh-ı Âlî Gedüklülerinden Alaybeyi-zâde Hüseyin Ağa tayin edilmiştir (BOA. C.ML. 39/1774, Lef/1; C.EV. 645/32525). Hüseyin Ağa'nın bina emini olarak ne zaman görevlendirildiği malumumuz değildir. Bununla birlikte 21 Mart 1817 tarihinde külliye'nin tamir gerektiren kısımlarının belirlenmesi üzere Hüseyin Ağa tarafından keşif yapıldığı; fakat bu keşifte kendisine kimlerin eşlik ettiği ise yine bilinmemektedir (BOA. C.EV. 352/17855, Lef/1). Ayrıca Hüseyin Ağa'nın külliye'nin keşif ve tamirine bina emini tayin edilmesine rağmen mimar halifesi Hâlet/Halit Efendi Larend'e gelerek türbe, semahane, meydan odası, derviş hücreleri ve matbahın onarımına ihtiyaç duyan kısımlarını muayene ve keşif etmiş ve yalnızca türbenin tamirinin 3.000-3.500 kuruşa, türbe ile müştemilatın onarımının ise 15.000 kuruşa mâl olacağını tespit etmiştir (BOA. HAT. 549/29123). Ancak merkezle yapılan yazışmalarda ne mimar

¹¹ İlk hesaplamada 6.387 kuruş maliyet çıkarılmış olup bu maliyetten de, nedeni belirtilmeden 6 kuruş düşülmüştür. Merkezle yapılan yazışmalarda ise 6.381 kuruşluk maliyete hiç yer verilmemiştir (Bkz. BOA. C.EV. 236/11763, Lef/1).

¹² Keşif defterinde para hesabından yapılan toplam maliyetten yine açıklamasına yer verilmeden 2.250 para düşülmüş ve geriye kalan meblağ, kuruşa çevrilerek 6.331 kuruş olarak hesaplanmıştır. Dolayısıyla merkezle yapılan birkaç yazışmada keşif için gereken bütçenin önce 6.381 kuruş olduğu belirtilmiş olup daha sonra bu miktar 6.331 kuruşa düşürülmüştür (Bkz. BOA. C.EV. 236/11763, Lef/1-2; 3;4; 326/16558).

halifesinden, ne de mimar halifesinin keşifte belirlediği bu maliyetten tekrar bahsedilmemiştir. Üstelik belgelerde, böyle bir görevlendirmenin neden yapıldığı veya niçin sonlandırıldığı bilgisi de yer almamaktadır.

1817-1820 yılları arasında külliyenin perişan halde bulunan 10 adet han odası ile hamamın kazgan ve cehennemliğinin, bina emini olan Alaybeyi-zâde Hüseyin Ağa'nın inşaat mahalline gelmesi beklenmeden dergâhın postnişini es-Seyyid eş-Şeyh Ali Efendi tarafından imar ve inşa edildiği; dolayısı ile bu yıllar arasında Hüseyin Ağa'nın yanı sıra zaviyenin şeyhinin de burada bina eminliği yaptığı anlaşılmaktadır (BOA. C.EV. 352/17855, Lef/4; Gülcan 1977: 25). Nitekim bütün bu bilgilerden yola çıkılarak külliyenin 1817-1820 tarihli onarım ve bakım çalışmalarında üç kişinin bina emini olarak görev aldığı; farklı zamanlarda gerçekleştirilen tamir keşiflerinin Alaybeyi-zâde Hüseyin Ağa ve mimar halifesi Hâlet/ Halit Efendi tarafından; onarım ve bakımının ise yine Hüseyin Ağa ve dergâhın postnişini es-Seyyid eş-Şeyh Ali Efendi aracılığı ile yapıldığı söylenebilir.

2. Külliye'nin Bakım ve Onarım Gören Kısımları

1817-1820 tarihleri arasında Mader-i Mevlâna Külliyesi'nin tamire muhtaç olan kısımlarının belirlenmesi ve tahmini bir tamirat maliyetinin oluşturulması için yapılan keşiflerden keşf-i evvel Alaybeyi-zâde Hüseyin Ağa tarafından (BOA. C.ML. 39/1774, Lef/1; C.EV. 645/32525), keşf-i sâni ise mimar halifesi Hâlet/Halit Efendi tarafından gerçekleştirilmiştir (BOA. HAT. 549/29123). Bu defterlerden yalnızca keşf-i evvele ulaşılmış olup, keşf-i sâni'nin de merkezle yapılan yazışmalardan tamirat için gereken toplam maliyetine ulaşılabilmektedir. Dolayısıyla keşif tarihi, keşif heyeti ve tamire muhtaç kısımların teferruatlı bilgisi mevcut değildir. Buna rağmen M. 3 Cemaziye'l-evvel 1232/ H. 21 Mart 1817 tarihli olan ve Hüseyin Ağa tarafından 18 başlık altında kayıt edilen birinci keşif defterinde, onarım ve bakım görmesi gereken kısımlar şu şekildedir:

- Mümine Hatun'un türbesi, mescit ve semahaneyi örten dört kubbenin üzerindeki ve bazı yerlerindeki beyaz taş kaplamaların Horasan harcı ile sıvandıktan sonra kurşun ile kaplanması,
- Türbe, mescit ve semahane içerisindeki büyük kubbenin etrafı ve altındaki duvarların üçer kat sıvanması,
- Tamamen harap olan meydan odasının kendi enkazı kullanılarak yenilenmesinin yanı sıra duvarları üzerine çam sereninden kirişli ve kamıştan hatıl (odunluk), ayrıca üzerine çamur ve toprak ilave edilmesi,
- Kahve ocağının çam çubuğundan kirişli, kamış ve toprak ile örtülü çatının, bununla birlikte sıvanın yenilenmesi,
- Hücrelerin ardıç ağacından kirişleri, çam pembesinden olan döşemeleri ve içinin badanasının yenilenmesi,
- Hücrelerin önündeki dehlizin örtüsünün hasır ve kamış ile döşendikten sonra çamur ve toprak ile örtülmesi,
- Hücrelerde olduğu gibi mutfağın çatısının onarılması ve iç sıvalarının yenilenmesi,
- Meydan odası yanındaki kiler ve odunluğun çatıları ile iç ve dış duvarların yenilenmesi,
- Ahırın kendi enkazı ile birlikte yeniden inşası,
- Şeyh efendi hanesindeki bir oda ve kahve ocağının enkazıyla birlikte yenilenmesi,
- Sokak tarafındaki kerpiç duvarların halis harç ile sıvanması,
- Dergâhın vakıflarından olan hamamın künklerinin değiştirilmesi ve temizlenmesi,

döşemelerin onarılması, cehennemliğin temizlenmesi, su deposunun tamiri ve kubbelerin kireçle sıvanması,

- Külhanın üzerindeki çatının onarılması ve taş duvarların tamiri,
- Hanın çatısının onarılması,
- Hanın kapılarının yenilenmesi ve duvarların sıvanması,
- Hanın iki odasının enkazıyla birlikte yeniden tamir edilmesi,
- Hanın önündeki semahanenin ve kuyunun tamiri,
- Hanın ahırının kâgir sütunlarının yıkılarak yeniden inşa edilmesi(BOA. C.EV. 352/7855, Lef/1; Tanrıkorum 2000: 144).

Yukarıdaki bu bilgilere göre meydan odası, kiler, odunluk, han, hamam, han önündeki semahane, ahır, şeyh odası, kahve ocağı ile kubbeler ve hücrelerin tamiratının yanı sıra duvarların, çatının ve zeminin onarımını ihtiva eden 1817-1820 yılları arasındaki bakım ve onarım çalışmaları, 1803-1805 yılları arasında külliyyede gerçekleştirilen tamirat ve tadilat çalışmalarının nitelikli yapılmadığını düşündürmektedir.

3. Malzeme ve Maliyet

Külliyyenin 1817-1820 yılları arasında gördüğü bakım ve onarım çalışmalarında Horasan harcı, kireç, taş, toprak, sıva, kerpiç, saman, bal mumu, kalay, demir, kurşun, hasır, kamış ve ahşap gibi malzemelerin yanı sıra çömlek, urgan, kömür ve kurşunun kullanıldığı bilinmektedir (BOA. C.EV. 352/17855, Lef/5). Bu malzemelerin her birinin nereden temin edildiğini tespit etmek mümkün olmamıştır. Ancak ahır, han odaları, şeyh hanesindeki iki bab oda ve kahve odası gibi birimlerin inşası için ihtiyaç duyulan taşın bir kısmının külliyyenin harap olan kısımlarından, yani kendi enkazlarından karşılandığı anlaşılmaktadır(BOA. C.EV. 352/17855, Lef/1). Ayrıca külliyyenin kubbelerinin yağmur ve kardan etkilenmesini en aza indirmek için gerekli olan 10.656 vukıyye¹³ kurşun ile külliyyenin çeşitli yerlerinde kullanılacak olan 666 vukıyyenin¹⁴ de Kayseri'den karşılandığı bilinmektedir (BOA. C.EV. 352/17855, Lef/5). Bunlar arasında yalnızca kurşunun öncelikle merkezden karşılanması düşünülmüş; ancak merkezden gönderilecek kurşunun Larend'e'ye ulaştırılmasının ulaşım ve maliyet açısından zor olacağı anlaşılınca Larend'e'ye daha yakın olan Kayseri Sancağı'ndan tedarik edilmesine karar verilmiştir (BOA. C.EV. 645/32525). Fakat 1787 yılında yeniden açılan ve 1817-1820 tarihlerinde faaliyette olan Bozkır Madeni yerine kurşunun neden Larend'e'ye üç kat uzaklıktaki bir mesafede olan Kayseri Sancağı'ndan karşılandığı ise bilinmemektedir. Bu tarihlerde Bozkır Madeni'nde kurşun üretiminin önemli miktarda düşüş yaşaması bu hususta etkili olmuş olabilir (Muşmal-Çetinaslan 2009: 452; Şafakçı 2013: 44, 238). Aynı zamanda Bozkır Madeni gibi Larend'e'ye aynı mesafe uzaklıkta olan vilayet dâhilindeki Bolkar Dağı Madeni'nden ve Larend'e'ye iki kat mesafe uzaklıktaki Bereketli Madeni'nden de kurşun çıkarıldığı bilinmekte olup kurşun temini için neden buraların tercih edilmediği ise yine malumumuz değildir. Ancak kurşunun tenörünün düşük olması, rezervlerinin azlığı veya Bolkar Dağı'nda çıkarılan kurşunun ayrıştırılması zor olan bakır, altın ve gümüş gibi cevherlerin karışımını ihtiva etmesi sebebiyle maliyeti artıracığından dolayı tercih edilmemiş olabilir (Şaşmaz 2002: 62).

Mader-i Mevlana Külliyesi'nin bakım ve onarım faaliyetlerinin yalnızca 1817-1820 yılları arasında oluşturulan masraf defterleri elimize ulaşmış olup bu deftere göre ustalara, amelelere veya malzemelere ödenen ücretin toplu verilmesi ve malzemelerin miktarlarının not edilmemesi sebebiyle her bir malzemenin ücret ve miktarı hakkında bilgi vermek mümkün

¹³ 10.656 vukıyye kurşun, 13.660 kg'dır.

¹⁴ 666 vukıyye tahta, 853 kg'dır.

değildir. Yine usta ve amelelerin sayısı ve yevmiyeleri hususunda da bir malumatımızın bulunmaması, bu konuda da bir değerlendirme yapmayı zorlaştırmaktadır. Fakat külliye'nin bu tarihlerdeki imar ve inşasında çalışan çeşitli meslek gruplarından kalay, kurşuncu, sıva ile yapıcı ustaları ve dülgerlerle birlikte kalfa ve amelelerin çalıştığı söylenebilir (BOA. C.EV. 352/17855, Lef/5).

Külliye'nin tamirinden önce yapılan keşf-i evvelde, toplam maliyet 40.998,5 kuruş olarak hesaplanmış olup, tamirat ve tadilat sırasında 3.415,5 kuruş fazla masraf yapılmıştır. Dolayısıyla toplamda külliye'nin onarım ve bakımına 44.414 kuruş harcanmıştır. Nitekim keşif defterindeki toplam maliyetten 3.415,5 kuruş fazla masraf yapılmış olup merkez bu hususla ilgili masraf defterinin ekte bulunduğu bir yazı ile bilgilendirerek yapılan fazla harcamanın karşılanması talep edilmiştir. Ayrıca H. 1 Rebi'ül-âhîr 1233 / M. 8 Şubat 1818 tarihinde başlayıp, H. 30 Cemaziyel-evvel 1235 / M. 15 Mart 1820 tarihinde son bulan ve toplamda 26 ay süren tadilat ve tamirat çalışmaları sırasında bina emininin 2 ay Konya'da, 4 ayda külliye'de eşya tedariki için beklediği ve bu süreçteki harcamaları kendi maaşından sarf ettiği, diğer 20 aylık maaşı ile birlikte 6 aylık masrafının da hesaplanarak kendisine verilmesini istemiştir (BOA. C.EV. 352/7855, Lef/2-3; Gülcan 1977: 94). Ancak bina emininin 20 aylık maaşı 350'şer kuruştan¹⁵ 7.000 kuruş olarak hesaplanmış ve hem imar ve inşa, hem de bina eminine verilecek olan aylık ücretlerinin toplamı 51.414 kuruş olarak hesaplanıp bina eminine teslim edilmesi kararlaştırılmıştır. Fakat bina emini Hüseyin Ağa'nın 6 ay boyunca burada kendi isteği ile kalmadığı eğer bu aylarda yaptığı masraflar kendisine ödenmezse borçlu ve mağdur olacağını belirterek eksik hesaplanan maaşını yeniden talep etmiştir (Gülcan 1977: 94). Lakin bu hususla ilgili son kararın ne olduğu bilinmemektedir.

Belgelerde tespit edilemeyen bir diğer durum ise külliye'nin bakım ve onarım ücreti ile bina emininin maaşının nereden karşılandığı hususudur. Bu konuyla ilgili olarak Durmuş Ali Gülcan, 1817-1820 yılları arasında tamirat için gerekli ödeneğin ve bina emininin maaşının Halep, Karaman ve Serez illerindeki Kiptiyanlardan alınacak cizye geliri, Diyarbakır Voyvodalığı geliri, Üsküp Nezareti geliri, Afyon ve Edirne illeri Kalemiye gelirleri, Sivas ve Eğriboz illeri hayvan gelirleri ile Koçhisar-Tuz Gölü mukataa vergisinden karşılanacağını ifade etmiştir (1977: 26). Ancak belgeler aynı olmasına rağmen, tarafımızdan bu hususla ilgili hiçbir malumata ulaşamamıştır.

D. 1856-1857 YILLARI BAKIM VE ONARIMI

1856-1857 yılları arasında külliye de yapılması planlanan bakım ve onarım çalışmaları ile ilgili Osmanlı Arşivi'nde yaptığımız araştırmalar sonucu beş adet leften oluşan bir dosyaya ulaşılmıştır. Bu dosya içerisinde en erken tarihli belge ise H. 17 Cemaziyel-evvel 1272 / M. 15 Ocak 1856 tarihine aittir. Bu belgeye göre Mader-i Mevlâna Külliyesi'nin kurşun ve sıvalarının döküldüğü, 31 Mart 1850 tarihinde onarım için gereken 7.000 vukıyye kurşunun¹⁶ Bereketli Maden-i Hümayun'unun hasılatından karşılanmasına¹⁷ karar verildiğinden bahsedilmektedir

¹⁵ 23 Eylül 1817 tarihli bir tezkirede, tamir için gerekli olan toplam maliyetin yanı sıra bina emini Hüseyin Ağa'nın maaş talebinde bulunduğu; ayrıca bina eminliği yapan kişilere ödenen maaşın ayısının ödenmesini istediği anlaşılmaktadır. Bu sebeple devlet tarafından Teke Kalesi'nde daha önce bina eminliği yapan Gedüklü Osman Ağa'ya ödenen 350 kuruş maaşın ayısının Hüseyin Ağa'ya ödenmesi uygun görülmüştür. Bu husus, tamir için oluşturulan ödeneğin içerisinde bina eminleri veya mimarların maaşlarının olmadığını göstermektedir (BOA. C.ML. 39/1774, Lef/1; C.EV. 352/17855, Lef/6).

¹⁶ 7.000 vukıyye kurşun, 8.974 kg yani yaklaşık 9 ton'dur.

¹⁷ Cevher üretiminde önemli bir düşüş olması nedeniyle 1839 yılında kapatılan Bozkır Madeni yerine XIX. yüzyılda kurşun ihtiyacı, Konya Vilayeti dâhilindeki Bolkar Dağı ve Bereketli Madeni'nden karşılanmaya başlanmıştır. Bununla birlikte 1850'li yıllarda Mader-i Mevlâna Külliyesi'nde yapılması planlanan onarım ve bakım çalışmasında, kubbelerin yağmur ve kar suyuna karşı daha dayanıklı hale getirilebilmesi için gerek duyulan kurşunun, Bolkar

(BOA. İ.MVL. 365/15985, Lef 1-2). Ancak 1856 yılının başlarına kadar herhangi bir faaliyette bulunulmadığı, bu tarihte ücretin ödenmesi ve tamiratın başlanmasına tekrar müsaade edildiği anlaşılmaktadır (BOA. İ.MVL. 365/15985, Lef 1-2). Bunun yanı sıra 1856 yılında belirtilen onarımının yapılmaması halinde külliye'nin daha da perişan hale geleceği ve büyük çaplı bir tadilat ve tamirat gerektireceği belirtilmiştir (BOA. İ.MVL. 365/15985, Lef/2). Geçen 6 yıl içerisinde imar çalışmalarının neden başlatılmadığı malumumuz değildir. Ancak 18 Ocak 1857 tarihli bir belgede, onarımının yapılmasını içeren hükmün tekrarlandığı dolayısıyla bu tarihlerde külliye'nin hala tamiratının gerçekleştirmediği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte külliye'nin bir önceki onarım ve bakım çalışmasının 37 yıl öncesine yani 1817-1820 senelerine tekabül ettiği göz önünde bulundurulursa; külliye'nin 1856-1857 yıllarında vahim bir halde olduğu; dolayısıyla bu tadilat ve tamirat girişiminin de gerçekleştirilmiş olduğu düşünülebilir.

Külliye'nin yalnızca kubbelerinde ve iç kısımlarında yapılacak olan onarım çalışmaları için kurşun ve sıvaya ihtiyaç olduğu, kurşunun 7.000 vukıyye olup 21.000 kuruşa mâl olacağı ve ücretinin Laleli Vakfı'na kayıt edilip; ödemenin ise Evkâf-ı Hümâyun Hazinesi'nden yapılmasına karar verilmiştir (BOA. İ.MVL. 365/15985, Lef/ 4-5). Bunun yanı sıra merkezle vilayet arasındaki yazışmalarda kurşun, sıva ve nakliye için ilk hesaplanan ücret 21.325 kuruş olmuştur (BOA. İ.MVL. 365/15985, Lef 3, 4). Fakat daha sonra herhangi bir açıklama yapılmadan bu ücretin 21.300 kuruşa düşürüldüğü görülmektedir (BOA. İ.MVL. 365/15985, Lef/ 5).

Külliye'nin onarım ve bakım görece kısımlarının belirlenmesi, ayrıca bir ödenek oluşturulması; külliye'nin bir keşif heyeti tarafından muayene ve keşif edildiğini, bu defterin bize ulaşmadığını ve bina emini ile keşif heyetinde görev alan kişilerin isimlerine ise hiç değinilmediğini göstermektedir. Nitekim külliye'nin tamir gerektiren kısımlarının belirlenip, ödenek çıkarılmasının üzerinden 6 yıl geçtikten sonra faaliyete geçilmesinin istenmesi ve merkezle yapılan yazışmalardan bu talebin bir yıl kadar daha sürmesi sebebiyle bu süreçte bir ihmalkârlık bulunduğunu düşündürmektedir. Bununla birlikte her ne kadar külliye'nin tamire muhtaç olduğu, onarımı gerçekleştirilmediği takdirde daha büyük bir tamirat ve tadilat gerektireceği belirtilse de; imar faaliyetlerine başlanıp başlanılmadığı malumumuz değildir.

E. 1889 YILI BAKIM VE ONARIMI

1889 yılı tamirat ve tadilatı ile ilgili elimizde yalnızca iki belge mevcut olup, ilk belge külliye'nin tamirine başlanması için gereken ödeneği hazineden talebini içeren arzuhaldir. Dolayısıyla bu belgeden Mader-i Mevlana Külliyesi'nde keşif ve muayene yapıldığı; imar ve inşaa faaliyetlerinin sonucunda ise külliye'nin toplamda 56.350 kuruşa vücuda geleceğinden, bu tarihlerde külliye'nin vakıftan geliri olsa bile bunun fukaraya yardım için kullanıldığından; dolayısıyla tamir için gerekli paranın hazineden karşılanması talep edildiği anlaşılmaktadır (BOA. DH. MKT. 1672/88). Ancak bu arzuhalden başka külliye'nin hangi kısımlarının tamire muhtaç olduğu, ne gibi malzemelere gerek duyulduğu, bu malzemelerin nereden karşılanacağı ile bina emini olarak kimlerin görev aldığı bilinmemektedir. Bunun yanı sıra Konya Valisi Avlonyalı Mehmet Ferit Paşa 1899 yılındaki vilayet gezisi sırasında, Mader-i Mevlâna Külliyesi'nin harap bir halde olduğunu¹⁸, külliye'nin onarım ve bakımı için beş yıl öncesinden

Dağı yerine Larende'ye iki kat mesafedeki Bereketli Madeni'nden karşılanması amaçlanmıştır. Muhtemelen Bolkar Dağı'nda çıkarılan kurşunun altın, bakır ve gümüş karışımını ihtiva etmesi sebebiyle bunların ayrıştırılmasının zor olmasından ve cevherin maliyetini artıracığından dolayı onarım için gerek görülen kurşunun temini Bereketli Madeni'nden sağlanmış olmalıdır. Ayrıca kalifiye işçinin olmaması, kurşunun tenör ve rezervinde düşüş olması gibi nedenlerde bu hususta etkili olmuş olabilir (Bkz. Şaşmaz 2002: 62; Şafakçı 2013: 49; 2017: 143-144).

¹⁸ Konya Valisi Avlonyalı Mehmet Ferit Paşa'nın vilayet gezisini yaptığı sene içerisinde Mader-i Mevlâna Külliyesi'nin vaziyetini gösteren fotoğraf için bkz. Ek 1.

ödenek oluşturulduğunu; fakat bu girişimin neticelenmediğini tespit etmiştir (BOA. DH. TMİK. S. 28/1). Dolayısıyla 1889 yılından sonra beş yıl ara ile yani 1894 yılında tekrar tadilat ve tamirat girişiminde bulunulması bu yıldaki onarım ve bakım çalışmasının faaliyete geçirilemediğini göstermektedir. Nihayetinde elimizdeki mevcut belgelere göre en son 1856-1857 tarihleri arasında külliye tamirat ve tadilat geçirmiş olmalıdır.

F. 1959-2018 YILLARI BAKIM VE ONARIMI

Osmanlı'nın son dönemlerine kadar muhafaza edilmeye çalışılan ve faaliyette kalması sağlanan külliye'nin, onarım ve bakımında bazı ihmalkârlıklar yaşansa da; cami ve külliye'nin diğer birimleri, kısmen sağlam bir şekilde Cumhuriyet dönemine kadar gelebilmiştir. Ancak vakıf gelirleri azalan, birimlerinin bir kısmı yıkılan ve yerine yenileri inşa edilmeyen, aynı zamanda da bazı kısımları yıkılmak üzere olan Mader-i Mevlâna Külliyesi'nin XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren eski ihtişamını ve bayındırlığını kaybettiği söylenebilir. Bununla birlikte, 1925 senesine kadar mevlevîhane olarak hayatini sürdüren Mader-i Mevlâna Külliyesi'nin semahane bölümü, ülke genelinde tekke ve zaviyelerin kapatılması hususunda 13 Aralık 1925 tarihinde yayınlanan resmî yazı ile birlikte yalnızca namaz kılmak için kullanılmaya başlanmıştır (Tanrıkörur 2000: 145; Apaydın 2017: 154;). Dolayısıyla bu durum XIX. yüzyılda ihtişamını yitirmeye başlayan külliye'nin, XX. yüzyılda eski canlılığını da yitirmesine sebep olmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti Başkanlık Devlet Arşivi'nde yaptığımız taramalar neticesinde Mader-i Mevlâna Külliyesi ile ilgili Cumhuriyet dönemine dair herhangi bir arşiv vesikasına rastlanamadıysa da; Barihüda Tanrıkörur bu dönemde Mader-i Mevlâna Cami'nde gerçekleştirilen ilk bakım ve onarım çalışmasının 1959 yılında yapıldığını, Mevlevî motifli kalem işlemleri yerine, Osmanlı rumî ve palmet motifli süslemelerin işlendiğini belirtmektedir. Bununla birlikte mihrabın yanındaki çerağ dolaplarının, semahane ve camiye ayıran camekân ve mesnevî kürsüsünün kaldırıldığını, ancak bu tarihte bir imam odası eklendiğini de ifade etmektedir (Tanrıkörur 2000: 145; 2001: 447). Tanrıkörur, bundan sonraki bakım ve onarım çalışmasının ise 1965 senesinde olduğundan, caminin çevresine bir cadde yapılması sebebiyle iki derviş hüccesinin yıkıldığından, avlunun batısındaki üç oda ve bir salondan teşekkül eden şeyh dairesinin, yarı fevkanî çelebi dairesini içeren selamlık ile derviş hüccelerinin arkasında bulunan bağdadî çelebi konaklarının; bunlara ilaveten de hazire bölümünün bir kısmının kaldırıldığından bahsetmektedir. Bu dönemde ayrıca külliye'ye bir şadırvan yapıldığından (Konyalı 1967: 262; Akman 2018: 51, 199) ve Süleyman Bey Hamamı'nın da Evkâf İdaresi'nce şahsa satıldığından da söz etmektedir (Tanrıkörur 2000: 145; 2001: 447). Ancak bu iki tamirat ve tadilat çalışmaları ile ilgili kaynak bilgisi verilmediği için her iki durumda tam manasıyla doğru olup olmadığı bilinmemektedir. Bununla birlikte Osmanlı'nın son dönemlerindeki tamirat girişimlerinin gerçekleştirilemediği ve külliye'nin vahim bir halde bulunduğu göz önünde bulundurulursa, bu imar ve inşaa faaliyetleri gerçekleştirilmiş olmalıdır.

Tanrıkörur'un Cumhuriyet döneminde külliye'de gerçekleştirildiğinden söz ettiği iki bakım ve onarım çalışmasının yanı sıra Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın kayıtlarından edindiğimiz bilgilere göre XX. yüzyılın son çeyreği ile XXI. yüzyılın başlarında külliye'de yapılan mevcut değişiklikler hakkında da bilgi edinilebilmektedir. Bu kayıtlarına göre Mader-i Mevlâna Cami ve müştemilatında; 1982, 1986-1987, 1997-1999 ve 2018 yılları olmak üzere toplamda beş ayrı bakım, onarım ve tarihi dokuyu koruma çalışmasının gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Bunlardan 1982 tarihli olanı caminin hazire kısmında izinsiz depo yapıldığı, dolayısıyla sorumluları hakkında kovuşturma açılması gerektiği; buna ilaveten de hem izinsiz

yaptırılan depo, hem de deponun bitişiğinde yer alan kireç söndürme ocaklarının kapatılması hususundaki kararnameyi ihtiva etmektedir (AGEEAYK, 11.11.1982, Karar No: 3909). Nitekim bu durum cami ve müştemilatındaki binaların dayanıklılığının artırılmasına dair bir bakım ve onarım çalışmasını içermese de; tarihsel dokuyu bozan yapılar ortadan kaldırılırken; bu husustan mesul olanlar için de gerekli cezaî işlemler uygulanmıştır.

1982 senesinden sonra Mader-i Mevlâna Cami hakkındaki kurul kararı, yine caminin müştemilatında ve çevresinde yapılan tahriplerin giderilmesi hususunu ihtiva etmektedir. Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlü, Tespit Planlama ve Arşiv Daire Başkanlığı tarafından 1986 yılının Aralık ayında, cami ve çevresinde tarihî dokuyu bozan durumlar fotoğraflanarak raporlanmış; 1987 senesinin Nisan ayında ise bu tahribatın önlemesi için bazı girişimlerde bulunulmuştur. Netice itibariyle 3 Nisan 1987 tarihli ve 158 numaralı kurul kararına göre cami avlusundaki eski medrese odalarında faaliyette bulunan vakıf arşivinin ve caminin güney kısmında yer alan kireç imalathanesinin tarihî çevre dışında daha uygun bir yere nakledilmesine; ayrıca son cemaat mahallinin çevresine çekilen bez perdelerin kaldırılmasına karar verilmiştir (KKTBVKK, 03.04.1987, Karar No: 158).

Barihüda Tanrıkorur'un bahsettiği 1959 ve 1965 senelerindeki bakım ve onarım çalışmalarının ardından elimizdeki bilgi ve belgelere göre camide 1989 senesinde, yanibir önceki tadilatın yaklaşık 25 yıl sonrabir takım tamirat ve tadilat çalışmaları yapıldığı; 25 yıllık süreç içerisinde yapılan diğer iki girişimin ise yalnızca tarihî dokuyu korumak üzere alınan tedbirler olduğu anlaşılmaktadır. 1989 senesinde Mader-i Mevlâna Cami'nde yapılmak istenen imar ve inşa çalışması ise yalnızca mimarî yapıya aykırı olan ve orijinal olmayan minberin inşasını ihtiva etmekte olup; bu hususla ilgili olarak İbrahim Kodabey adındaki Karamanlı bir hayırseverin inşa ve yardım girişiminde bulunduğu bilinmektedir. Nitekim Kodabey'in inşa ve yardım talebi hususu, Konya Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Kurulu tarafından uygun bulunmuş; hazırlanacak tamir projesinin de kurul tarafından onaylandıktan sonra gerekli işlemlere başlanılabileceği de ilgili birimlere bildirilmiştir (KKTBVKK, 24.03.1989, Karar No: 420). Ancak bu tamirat ve tadilatın yapıp yapılmadığı tarafımızdan bilinmemektedir.

Mader-i Mevlâna Cami'nin ve müştemilatının Cumhuriyet dönemindeki en kapsamlı bakım ve onarım çalışması ise 1997-1999 yılları arasında gerçekleştirilmiştir. 1997 sonbaharından başlayıp 1999 sonbaharına kadar süren tamirat ve tadilat, Vakıflar Genel Müdürlüğü uzmanları denetimi ve "*Bahçe Tanzim Projesi*" kapsamında;

- Şadırvanın ıslahı ve boyasının yapılması,
- Caminin doğu, batı ve güney cephesinin temeli açılarak su yalıtımı yapılması,
- Minare şerefesinin döşemesindeki derzlerin yapılarak su tahliyesinin sağlanması,
- Cami ve minarenin bozulan taş kaplamasının mevcut şekliyle tamamlanması,
- Minare külahındaki ve kubbelerin üzerindeki kurşun kaplamanın ıslahı ve yenilenmesi,
- Son cemaat mahallindeki ahşap saçaktaki sehim ve kırılmaların onarılmasına karar verilmiştir (KKTBVKK, 11.09.1997, No: 2950).

Uzmanların denetiminde gerçekleştirilecek olan imar ve inşa faaliyetlerinin sonucunda, fotoğraflar ve ayrıntılı rapor ile durumun Konya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'na bildirilmesi; bu hususa ilaveten de aynı belgede, cami içerisinde izinsiz yaptırılan kalorifer tesisatının bilgi ve belgelerinin yine kurula iletilmesi gerektiği belirtilmiştir. Nitekim tüm bunların değerlendirmeye alınacağı, tarihî dokuyu bozan veya eski eserlere zarar veren bir durum söz konusu olduğunda müdahale edileceği izah edilmeye çalışılmıştır (KKTBVKK, 11.09.1997, Karar No: 2950). Bununla birlikte "*Bahçe Tanzim Projesi*" kapsamında önce ıslahı ve boyasının yenilenmesine karar verilen şadırvanın, sekiz ay sonra Vakıflar Genel Müdürlüğü

uzmanlarınca avlu içerisinde belirlenen başka bir yere taşınmasına ve şadırvanın çevresindeki yeşil dokunun yoğunlaştırılmasına karar verilmiştir. (KKTBVKK, 21.05.1998, Karar No: 3139; 04.06.1998, Karar No: 3196; 05.11.1998, Karar No: 3366). Şadırvanın taşınmasının yanı sıra birkaç ay sonra muhtemelen tarihî dokuyu bozduğu için caminin müştemilatındaki tuvaletlerin de uygun bir yere taşınması kararlaştırılmıştır (KKTBVKK, 25.06.1998, Karar No: 3235). Bu hususla ilgili müracaat ettiğimiz belgenin eklerinde yer alan fotoğraflardan, caminin kuzeybatı tarafında ve derviş hücrelerinin giriş kapılarının baktığı alanda olduğunu anladığımız şadırvanın, bu tarihlerde caminin güneybatı kısmında yer alan tuvaletlerin önüne taşındığı bilinmektedir. Günümüzde şadırvan hala taşınan bu yeni yerinde olmakla birlikte, çevresindeki yeşil alanlar yoğunlaştırılmış; tuvaletler ise cami avlusundan tamamen kaldırılmıştır (KKTBVKK, 15.10.1998, Karar No: 3352; 26.08.1999, 3593).

Mader-i Mevlâna Cami ile müştemilatındaki diğer birimlerle ilgili olarak en son 2018 senesinde, Konya Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından caminin rölöve, rölöve detay, restitüsyon, restorasyon ile çevre düzenleme projeleri; ayrıca bunların raporunun değerlendirilmesi istenmiştir. Hazırlanan belge ve raporlar neticesinde ise, Aktekke Cami'ne ilişkin olarak tasarlanan Elektrik Projesi ve raporu uygun bulunmuştur (KKTBVKK, 17.08.2018, Karar No: 5541; 14.09.2018, Karar No: 5587). Ancak proje kapsamında herhangi bir müdahalede bulunup bulunulmadığı malumumuz değildir.

SONUÇ

XIV. yüzyıl başlarında yapılan Larende'de Mader-i Mevlâna Külliyesi hem sosyal yaşamın merkezinde olması, hem de Mevlâna'nın yakınlarının ebedî istirahatgâhı oluşu sebebiyle Osmanlı döneminde önemli ziyaret merkezlerinden biri olmuştur. Bu sebeple devlet, zaman içerisinde vakıf binalarını korumak, gelecek nesillere aktarmak ve yakta kalabilmesini sağlamak için külliye de bir takım bakım ve onarım çalışmalarını gerçekleştirmiştir. Elimizdeki belge ve bilgilere göre Osmanlı döneminde toplamda 10 kez külliyenin onarım ve bakımı için girişimde bulunulmuş olup bunlar arasından yalnızca 1767- 1768, 1803- 1805, 1817- 1820 ve 1856- 1867 yıllarındakiler tamamlanabilmiştir. 1781-1782, 1785, 1799, 1850, 1889 ve 1894 yıllarındaki girişimleri ihtiva eden toplam 6 adet onarım ve bakım çalışmaları ise bazen ihmalkârlık, bazen ödeneğin ve gerekli inşaat malzemelerinin temin edilmesinde yaşanan aksamalar gibi çeşitli sebeplerle bütünüyle neticelendirilememiştir. Cumhuriyet döneminde ise 1959, 1965, 1982, 1986-1987, 1989, 1997-1999 ve 2018 yılları olmak üzere Konya Tabiat ve Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından külliye de hem bakım ve onarım çalışmaları yapılmış, hem de tarihî dokuyu bozan cami avlusunun içerisindeki binalar kaldırılmıştır.

Külliyenin bazı dönemlerde vakıf gelirinin bulunmaması, bazı dönemlerde ise gelirinin yeterli gelmemesi nedeniyle imar ve inşaa faaliyetleri için gerekli olan ödeneğin başka kaynaklardan; örneğin 1767-1768'de Esbkeşân mukataasından, 1803-1805'te İçil Sancağı avarız ve nüzul malı ile Selendi mukataasından ve 1856-1857'de ise Evkâf-ı Hümayun Hazinesi'nden karşılanmak durumunda kalınmıştır. 1817-1820 yıllarındaki tamirat ve tadilatla ise ödeneğin temini hakkında kesin bir malumatımız yoktur. Bununla birlikte külliyenin imar ve inşasında; 1767-1768'de Larende Âyanı ve Kadısı Çavuşzâde Seyyid Zeynelabidin, 1803-1805'te mimar halifesi Mehmed Emin Ağa, 1817-1820'de ise Dergâh-ı Âlî Gedüklülerinden Alaybeyi-zâde Hüseyin Ağa, dergâhın postnişini es-Seyyid eş-Şeyh Ali Efendi ve mimar halifesi Hâlet/Halıt Efendi'nin görev yaptığı anlaşılmaktadır. Nihayetinde külliyenin tamirat ve tadilatında daha çok binaya vakıf, güvenilir ve işin ehli olan yerel görevlilerin çalıştığı söylenebilir.

Külliyede gerçekleştirilen imar ve inşaa faaliyetlerine göre türbe, semahane ve mescidin üzerini örten büyük kubbe ile son cemaat mahallindeki üç küçük kubbe ilk kez 1767-1768 yıllarında kurşun ile kaplanmıştır. Daha sonra külliyyede gerçekleştirilen tamirat ve tadilatlarda da, her seferinde bu kubbelerin üzerindeki kurşun ile iç sıvaları yenilenmiştir. Bununla birlikte türbe, semahane ve mescit kısımları 1767-1768, 1803-1805 ve 1817-1820 yıllarında olmak üzere toplamda üç kez onarım ve bakım görmüştür. Nitekim en fazla bakım ve onarım gören külliyyeye ait bu birimler günümüze kadar sağlam kalabilmiştir.

1767-1768 yıllarında külliye içerisinde bulunan tabhane ve medresenin bu yıllarda onarımı gerçekleşse de, daha sonraki yıllarda bu birimlerim tamirat ve tadilatına hiç yer verilmemiştir. Üstelik ayrı bir birim olarak külliye içerisinde yer alan ve Evliya Çelebi'nin aktardıklarına göre oldukça mamur ve eşsiz bir yapı olan medrese yerine Osmanlı Devleti'nin son yıllarında derviş hücrelerinin medrese olarak kullanılması; bu yapıların XIX. yüzyıl ortalarına kadar ayakta kalamadığını ve günümüze intikal etmediğini göstermektedir. Bununla birlikte; külliyenin müştemilatında bulunan şeyh odası, kahve ocağı, mutfak, 10 adet derviş hücre ve Süleyman Bey Hamamı ise 1803-1805 ve 1817-1820 yıllarında, yani her biri en azından ikişer kez olmak üzere imar ve inşaa faaliyetlerinden geçmiştir. Ancak XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra bu yapılarda herhangi bir imar ve inşaa faaliyetinin gerçekleşmemesi neticesinde ancak hamam ile birlikte 7 adet derviş hücre günümüze kadar ulaşabilmiş; şeyh odası, kahve ocağı, mutfak bölümü günümüze intikal etmemiştir. 1767-1768 ve 1817-1820 senelerinde olmak üzere yine iki kez tamirat ve tadilat geçiren Vezir Hanı ve 1817-1820 yıllarında onarım gören han önündeki semahane, ahır ve kuyunun da tamamen yıkıldığı anlaşılmaktadır.

1803-1805 yılında onarılacak mezar sayısı 32 adet olarak verilmiş olup bu mezarların türbe içerisinde mi, yoksa hazire kısmında mı yer aldığı belirtilmemiştir. Ancak bu 32 mezar türbe dâhilinde ise taş ve çamur sıvalı olup kötü vaziyette buldukları, ayrıca gerekli ihtimam gösterilmediği için günümüzde bu mezarların sayısının 21'e düştüğünü, dolayısıyla türbe içerisindeki 11 adet mezarın günümüze ulaşamadığını söylemek mümkündür. 1817-1820 yıllarında ise külliye dâhilinde bulunan meydan odası, kiler, odunluk ve ahırın birer kez tamirat geçirdiği ancak bu birimlerin hiç birinin de günümüze sağlam bir halde gelemediği bilinmektedir. Dolayısıyla Mader-i Mevlâna Külliyesi'nde en kapsamlı ve nitelikli tamirat ve tadilat çalışması 1817-1820 yıllarında yapılmış olup buna rağmen bu yıllarda onarım gören kahve ocağı, şeyh odası, meydan odası, kiler, odunluk, ahır, mutfak, han, hana bağlı semahane, ahır ve kuyu ile 3 adet derviş hücre günümüze ulaşamamıştır. Yine bu tarihlerde tamir gören hamam, tek bir kubbe altında birleştirilen mescit, semahane ve türbe ise hala ayaktadır. Bunun yanı sıra külliyyede, son cemaat mahallinin camekân ile kapatılması ve XX. yüzyıl ortalarında da şadırvanın inşaa edilmesi gibi ilave ve değişikliklere de gidilmiştir. Hatta cami müştemilatında tarihî dokuyu bozan yapılar ya tamamıyla kaldırılmış, ya da başka bir yere taşınmıştır. Buna rağmen Cumhuriyet döneminde onarım ve bakımlara yoğunlaşmak yerine, sık sık cami içerisinde yapılan değişiklikler binaların daha da yıpranmasına neden olmuştur. Nihayetinde XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren bütün imar girişimlerinin sonuçsuz kalması, ayrıca XX. ve XXI. yüzyıldaki yanlış belediyeçilik faaliyetlerinin de bu hususa eklenmesi külliyenin perişan hale gelmesine, hatta önemli bir kısmının günümüze ulaşamamasında etkili olduğu söylenebilir.

SUMMARY

Mader-i Mevlana was the daughter of Rukniddin, the Emir of Khorezm one of the Khorezm Turks and the mother of Mevlana Celâleddin Rumî. Mümine was her actual name. Mader-i Mevlana was born and got married in the city of Balkh in Afghanistan. Mümine Lady also gave birth to her three children there; one girl and two boys and she came to Anatolia from Horasan probably upon the increase of political events in the region and moved to Karaman with her family in 1221-1222. Mümine Lady passed away few years later she moved to Karaman and she was buried in the neighborhood of Larende known as Ali Şahne in the Ottoman period, today known as Tahsin Ünal neighborhood. A tomb and zawiya was built in the place where Mader-i Mevlana was buried long after her death between 1224 and 1226 as we assume, this structure was later transformed into an Islamic complex by various extensions additions. As the oldest building of this Islamic complex among the others is Mader-i Mevlana Tomb; the complex is known as Mümine Hatun, Valide Sultan and Mader-i Mevlana Islamic complex. Although it is also known as Kalemîye Zawiya dedicated to Kalemioğlu Ahi Mehmed Bey the founder of the tomb and zawiya, it has been known that this lodge belonging to the Mevleviyeh was called as the Lodge of Mevlevi. However, it is also called Aktekke (Aga Lodge) Mosque colloquially today as the white stone was used in the construction of the mosque covering the tomb, masjid and semahane with a single dome.

The aim of this study is to follow the change and transformation of Mader-i Mevlana Islamic Complex starting from the XIV. Century and to determine the efforts and works in the Ottoman and Republican periods for its survival until today. On the other hand, the reasons why some structures in Karaman could not survive until XXI. Century but Mader-i Mevlana Islamic Complex could survive for seven centuries were asked. Regarding particularly the facts that some of these works kept by the foundations could not survive and the foundations was not sustainable when the Ottoman Empire was in economic difficulty, the possibility whether special attention was paid to this Islamic complex where the meerkat of the relatives of Mevlâna were located was examined.

It is thought that this complex built by Karemioğlu Ahi Mehmed Bey in Karaman in 1312-1319 is the first Mevlevi Lodge built in Anatolia following the one in Konya. Mader-i Mevlana Islamic Complex serving as an important place in the establishment of social life due to its comprisal of various foundation buildings was a lodge belonging to the Mevleviyeh as well as being an important visit and accommodation center during the Ottoman period since the relatives of Mevlana especially his mother were buried there. This fact probably prevented the destruction of the Mader-i Mevlana Complex and being affected by the fight between the Karamanoğulları and the Ottomans. On the other hand, various attempts were made in the construction of new buildings to meet the needs of social life and the survival of the buildings of this Islamic complex.

According to our documents and information obtained, ten attempts were made for the maintenance and repair of the Islamic complex during the Ottoman period. The oldest of those attempts dates back to 1767-1768. On the other hand, it could be stated that the Islamic complex estimated to have been built in the 1310s underwent maintenance and repair time to time until today. Although the Ottoman Empire attempted into numerous maintenance and repairs to preserve the buildings of foundations, hand down to future generations and to ensure the survival of the Islamic complex; only the ones in 1767-1768, 1803-1805, 1817-1820 and 1856-1857 could be completed among the numerous maintenance and repair attempts. Six repairs and

maintenance attempts in total including the attempts in 1781-1782, 1785, 1799, 1850, 1889 and 1894, could not be fully completed due to the negligence and disruptions in terms of supply of the necessary construction materials. In the Republican period, Konya Regional Council for the Protection of Natural and Cultural Properties conducted seven maintenance and repair works in the complex. These include both maintenance and repair works in 1959, 1965, 1982, 1986-1987, 1989, 1997-1999 and 2018, as well as the removal of the buildings built later inside the mosque courtyard affecting the historical fabric.

The allowance needed for zoning and construction works had to be taken from mukataa goods and some extraordinary taxes in Ottoman Empire due to the lack of foundation income in some periods of the Islamic complex. This situation is related to the fact that the Islamic complex was an important visiting center and an important place in the establishment of social life. In other words, it was the efforts of the government to ensure the survival of these foundation buildings. On the other hand, it has been clear that in 1767-1768 proprietor of Larende and Kadı Çavuşzâde Seyyid Zeynelabidin, in 1803-1805 the architect khalipha Mehmed Emin Aga and in 1817-1820 Alaybeyi-zâde Hüseyin Aga, one of the Dergâh-ı Âlî Gedüks, the postniş of the dervishes as es-Seyyides-Şeyh Master Ali and architect khalipha took part in the reconstruction and construction of the complex. As a result, it could be noted that local officials being trustworthy and competent in their profession took part in the repair and renovation of the complex.

The most repaired parts of the complex are the single dome and the tomb, semahane, mosque covering the prayer room and community compartment covered with three small domes. It was first coated with lead in 1767-1768; during the repairs and maintenance works carried out in the complex, the internal plasters of these domes were renewed with lead each time. Hence, sections under went the major maintenance and repair was able to survive until today.

Until the first quarter of the XIX. century, the repair and maintenance of the the barn, tabhane, madrasah, square room, kitchen, coffee stove, cellar, woodshed, sheikh room, tendervish cells and the Baths of Süleyman Bey were completed. After this period, only seven dervish cells with baths could survive until today due to insufficient zoning and construction activities in these sections. Vezir Inn and the semahane in front of the inn, barn and well were completely destroyed in the middle XIX as they did not undergo the necessary repair and maintenance. In addition, the number of graves to be repaired in 1803-1805 was 32 and they were not specified whether they were located in the tomb or in the burial area. However, it could be noted that the number of these tombs has decreased from 32 to 21 as these tombs were not coddled.

It is not known whether any other repairs and maintenance work was carried out in the complex in the late Ottoman period and in the early years of the Republic. However, regarding the fact that the last repair and maintenance work was carried out in 1856-1857 during the Ottoman period and the first repair, maintenance and construction activities of the Republican Period were carried out in 1959 according to the documents. It could be noted that the complex was ruined in 100 years and the most of the buildings were demolished during that time. On the other hand, in the middle of the XX. century, additions and changes such as the construction of fountains in the complex were performed. Moreover, the constructions disrupting the historical fabric in the outhouses of the mosque were either completely removed or moved to another location. However, frequent changes rather than concentrating on repairs and maintenance in the mosque caused the buildings to corrode more in the Republican period. Finally, it is

possible to state that the fact that all reconstruction attempts have failed since the last quarter of the XIX. Century and that the wrong municipality activities since XX. and XXI.Centuries caused the miserable condition of the complex and even the fact that significant part of the complex could not survive until today. However, the fountain, seven dervish cells, a part of the burial section, Süleyman Bey Bath and the masjîd, semahane and tomb joined under a single dome have survived until today.

KAYNAKÇA**A. ARŞİV KAYNAKLARI****1. Ankara Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi**

Tapu Tahrir Defteri: (TK. KKA. TD.), 564, 565.

2. Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Kaynakları

Ali Emiri Abdülhamid I (AE.SABH.I.), 64/4447.

Cevdet Evkâf (C.EV.), 230/11495, 236/11763, 326/16558, 352/17855, 630/31794, 633/31910, 645/32525.

Cevdet Maarif (C.MF.), 7/331.

Cevdet Maliye (C.ML.), 39/1774, 54/2510.

Dâhiliye Mektubî (DH.MKT.), 1672/88.

Dâhiliye Islahat (DH.TMIK.S.), 28/1.

Evkâf-ı Harameyn Muhasebesi Defterleri (EV.HMH.d.), 7803.

Hatt-ı Hümâyûn (HAT.), 594/29123.

İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MVL.), 365/15985.

3. Kültür ve Turizm Bakanlığı Arşivi

Ankara Gayrimenkul, Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu (AGEEAYK) No: 3559.

Konya Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Kurulu (KKTVKK), Karar No:158, 420, 2950, 3139, 3196, 3366, 3235, 3252, 3593, 5541, 5587.

4. Şer'îye Sicilleri

Karaman Şer'îye Sicili (KŞS), 278, 293, 297, 298.

5. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

Vakıf Defteri (VAD), 579.

B. KİTAP VE MAKALELER

AHMET EFLAKÎ (1953), *Âriflerin Menkıbeleri*, [çev. Tahsin Yazıcı], C. III, Ankara: Milli Eğitim Basımevi Yayınları.

AKMAN, İbrahim Hakkı (2018), *Lârendel/ Karaman Kenti Osmanlı Klasik Eğitim Kurumlarının Analizi (1600-1839)*, Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

AKÖZ, Alâaddin (2000), "Tarihî Eserler ve Evkâfı", *Karaman (Tarih, Kültür, Sanat)*, Karaman: Karaman Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları: 91-119.

APAYDIN, Cem (2017, Aralık), "Belgeler Işığında Tekke, Zaviye ve Türbelerin Kapatılması Üzerine Bir Değerlendirme", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları (YADTA)*, C. XVI (32): 149-171.

BARKAN, Ömer Lütfi (1972), *Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı (1550-1557)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

BEKLEYİCİLER, Nezahat (2014), "Mümine Hatun (Mader-i Mevlâna)", *Konya Ansiklopedisi*, [ed. Muhammet Ali Orak], VII, Konya: Kültür Yayınları: 47-48.

CAN, Selman (2003), "Mehmed Emin Ağa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXVIII, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: 460-461.

CENGİZ, Ahmet (2014), *Karaman Tarihi (XVIII. Yüzyıl)*, Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.

COŞKUN, Fahri (2010, Haziran), "888/1483 Tarihli Karaman Eyaleti Vakıf Tahrir Defteri", *Vakıflar Dergisi*, C. XXXIII (33): 15-52.

ÇAĞBAYIR, Yaşar (2007), *Ötüken Türkçe Sözlük*, C. III, İstanbul: Ötüken Yayınları.

ÇİFTÇİOĞLU, İsmail (2005), "Karaman Eğitim Öğretim Müesseseleri", *Karaman Tarihi ve Kültür*, II, Karaman: Karaman Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları: 395-758.

ÇİFTÇİOĞLU, İsmail (2001), *Vakfiyelere ve Tahrir Defterlerine Göre Karamanlı Eğitim-Öğretim Müesseseleri*, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

DENKTAŞ, Mustafa (1995), "Karaman'daki Klasik Devir Osmanlı Camileri", *Vakıflar Dergisi*, XXV: 125-146.

DİLAY, Seda (2016), "Karamanoğulları Beyliği Dönemine Ait En Önemli Yapılardan Biri Olan Aktekte Camii'ne Tarihi ve Kültürel Açından Bakış", *Karamanoğulları Beyliği*, [ed. Mehmet Şeker vd.], II, Konya: NEÜ Yayınları: 562-577.

DİLAY, Seda (2008), *Karaman Mimari Yapılarındaki Yazılı ve Süslenmiş Taşların İncelenmesi ve Seramikte*

- Uygulanması*, Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- DÜLGERLER, Osman Nuri (2006), *Karamanoğulları Dönemi Mimarisi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- DÜLGERLER, Osman Nuri (2000), "Karamanoğulları Dönemi Mimarisi", *Karaman (Tarih, Kültür, Sanat)*, Karaman: Karaman Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları: 121-211.
- DÜNDAR, Abdülkadir (2000), "Osmanlı Mimarisinde Yapıların İnşa Süreci Üzerine Bir Araştırma", *KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, (Osmanlı Özel Sayısı): 155-184.
- ERDOĞRU, Mehmet Akif (2003, Aralık), "Murad Çelebi Defteri: 1483 Yılında Karaman Vilayetinde Vakıflar II", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVIII (2): 99-140.
- EVLİYA ÇELEBİ (2006), *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Konya, Kayseri, Antakya, Şam, Urfa, Maraş, Sivas, Gazze, Sofya, Edirne* (3. Kitap, 1. Cilt), [haz. Seyyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı], İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- EVLİYA ÇELEBİ (1935), *Seyahatname*, C. IX, İstanbul: Devlet Matbaası Yayınları.
- GÜLCAN, Durmuş Ali (1977), *Karaman Mevlevîhanesi, Mevlevîlik ve Karamanlı Mevlevî Velileri*, Karaman: Doğu Matbaası Yayınları.
- GÜMÜŞÇÜ, Osman (2001), *XVI. Yüzyıl Lârende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- HINZ, Walter (1990), "İslâm'da Ölçü Sistemleri", [çev. Acar Sevim], *Türklük Araştırmaları Dergisi*, (5): 1-82.
- HIZLI, Mefail (1993), "Osmanlı Vakıf Eserlerin İnşa, Tamir ve Restorasyonları", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. V: 219-232.
- İNALCIK, Halil (1991), "Osmanlı Metrolojisine Giriş", [çev. Eşref Bengi Özbilen], *Türk Dünyası Araştırmaları*, (73): 21-50.
- İNCEKARA, Halil İbrahim (2005), "Karaman Mahalleleri", *Karaman Tarihi ve Kültürü*, C. VI, Karaman: Karaman Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları: 225-318.
- KONYALI, İbrahim Hakkı (1968), "Bir Hüccet İki Vakfiye", *Vakıflar Dergisi*, C. VII (7): 97-110.
- KONYALI, İbrahim Hakkı (1967), *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Karaman Tarihi: Ermenek ve Mut Âbideleri*, İstanbul: Baha Matbaası Yayınları.
- KÜÇÜK, Cevdet (1992), "Bina Emini", *DİA*, C. VI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: 179.
- KÜÇÜK, Sezai (2007), *Mevlevîliğin Son Yüzyılı*, İstanbul: Vefa Yayınları.
- KÜÇÜKDAĞ, Yusuf (2012), "Valide Sultan Tekkesi Karaman Mevlevîhânesi Vakıfları ile Vakfiyeleri ve Karaman Turizminin Geliştirilmesi İçin Önemi", *Karaman Ulusal Kültür ve İnanç Sempozyumu*, 23-25 Mart 2012, Karaman: Karaman Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları: 183-188.
- MUŞMAL, Hüseyin - ÇETİNASLAN, Mustafa (2009), "Bir Keşif Defteri Işığında Konya Kapı Camii'nin İnşa Süreci ve Mimari Özellikleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. II (6): 446-480.
- ORAL, M. Zeki (1943), "Mader-i Mevlâna=Prences Mü'mine Cami, Türbesi ve Hayatı", *Konya Halkevi Kültür Dergisi: Mevlâna Özel Sayısı*, [ed. Vahit Armağan], Konya: Halkevi Yayınları: 121-129.
- ÖNGÖREN, Reşat (2004), "Mevlânâ Celâleddin Rumî", *DİA*, C. XXIX, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: 441-448.
- ÖZÖNDER, Hasan (1994), "Karaman (Lârende) Mevlevî-hânesi", *Osmanlı Araştırmaları*, [ed. Halil İnalçık vd.], (14): 143-152.
- ÖZÖNDER, Hasan (1988), "Mevlana Türbe ve Külliyesinin Tamir ve İlaveler Kronolojisi", *Selçuk Dergisi*, (2): 13-75.
- ÖZÜDOĞRU, Şerife (2005), "Karaman'da Türk Mimari Eserleri Süslemesi", *Karaman Tarihi ve Kültürü*, C. V, Karaman: Karaman Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları: 129-309.
- SULTANÜ'LEMA BAHÂEDDİN VELED (2018), *Maârif*, [çev. Şadi Aydın - Elver Music], İstanbul: Rumi Yayınları.
- ŞAFAKÇI, Hamit (2017), "Bozkır'da Madencilik Faaliyetleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. X (49): 134-148.
- ŞAFAKÇI, Hamit (2013), *Bozkır'da Madencilik (1776-1839)*, Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

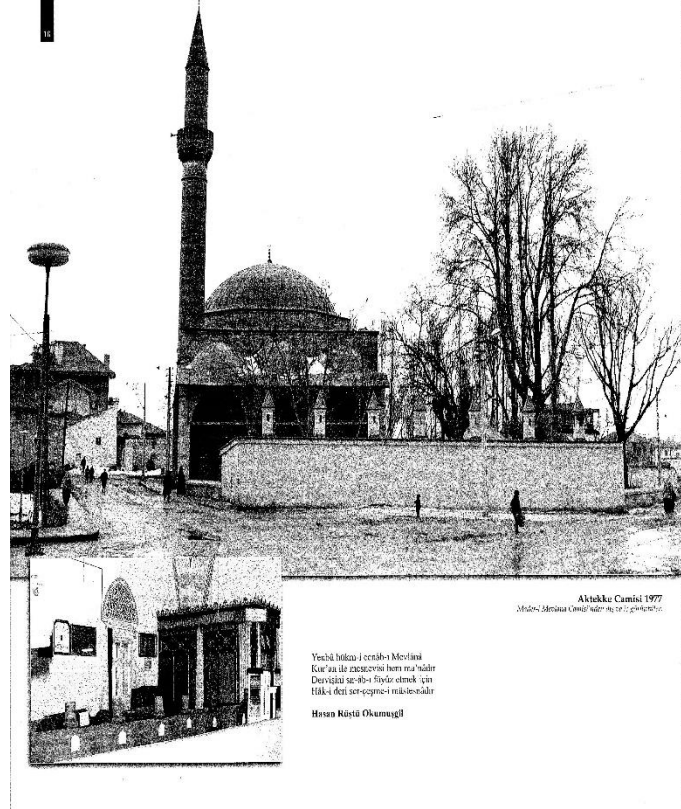
- ŞAHİN, Harun (2017), "Karaman Mader-i Mevlana (Aktekke) Camisi Haziresinde Bulunan Mezar Taşları", *Türk Dünyası, Dil ve Edebiyat Dergisi*, (44): 297-343.
- ŞAHİNOĞLU, M. Nazif (1991), "Bahâeddin Veled", *DİA*, C. IV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: 460-462.
- ŞAŞMAZ, Musa (2002), "İngiliz Konsolosu Stewart'ın Konya Vilayetine Dair Genel Raporu (1879)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (12):57-97.
- ŞENYURT, Oya (2008), "Geç Osmanlı İnşaat Ortamında 'BinâEmînliği'", *Metu Journal of the Faculty of Architecture (METU JFA)*, C. XXV (2): 151-169.
- ŞİKARÎ (2005), *Karamannâme (Zamanın Kahramanı Karamanîler'in Tarihi)*, [haz. Metin Sözen-Necdet Sakaoğlu], Karaman: Karaman Belediyesi Yayınları.
- TANRIKORUR, Barihüda (2001), "Karaman Mevlevîhânesi", *DİA*, C. XXIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: 447-448.
- TANRIKORUR, Barihüda (2000), *Türkiye Mevlevîhanelerinin Mimarî Özellikleri*, Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- TEMEL, Eşref (2017), *Konya'da Ayanlık (1639-1839)*, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- TOPAL, Cengiz (2009), *Karaman Kültür Envanteri*, Karaman: Karaman Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.
- TOPAL, Nevzat (2018), "Türkiye Selçukluları ve Beylikler Devrinde Karaman Vakıfları", *Karaman Kitabı: Karaman ve Tarih*, [ed. İdris Nebi Uysal – Mehmet Mercan], C. III, Karaman: Karaman Belediyesi Kültür Yayınları: 107-139.
- TÜRKMEN, Kerim (2005), "Karamanoğlu Kitabeleri", *Karaman Tarihi ve Kültürü*, III, Karaman: Karaman Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları: 467-609.
- UCA, Alaattin vd.(2015), *Karaman'ın Ünlü Şahsiyetleri*, Ankara: Altınordu Yayınları.
- UĞURLU, Kamil (2014), *Evel Zaman İçinde Karaman*, Karaman: Karaman Belediyesi Yayınları.
- UYSAL, Abdullah vd.(1992), *Dünü ve Bugünüyle Karaman: Kültür - Tarih - Coğrafya*, Konya: Karaman Yunus Emre Kültür Derneği Yayınları.
- UZLUK, Feridun Nafiz (1958), *Fatih Devrinde Karaman Eyâleti Vakıfları Fihristi*, Ankara: Vakıf Umum Müdürlüğü Yayınları.
- YÖRÜK, Doğan, "Osmanlı Devleti'nde Kütüphane Yaptırmanın Maliyeti: Konya Yusuf Ağa Kütüphanesi Örneği (1794-1796)", *Bişkek: Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (19): 85-104.

EKLER

EK 1: Mader-i Mevlâna Külliyesi'nin 1899 yılındaki görünüşü

EK 2: Mader-i Mevlâna Cami'nin 1977 yılındaki görünüşü (Uğurlu 2014: 10)

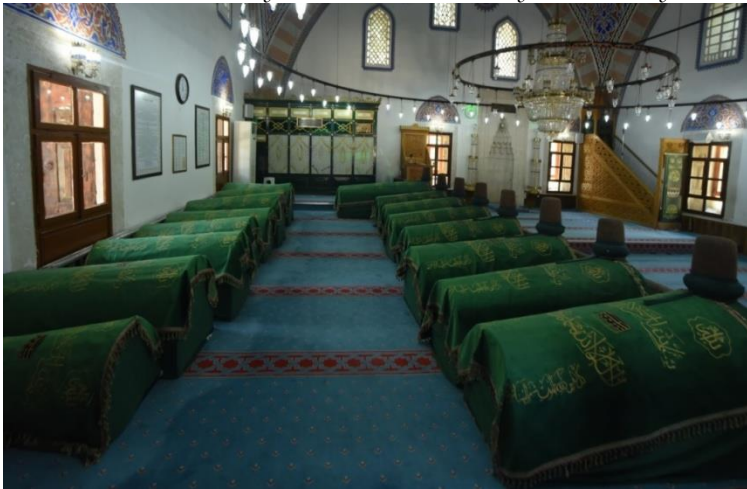
EK 3: Mader-i Mevlâna Cami'nin kuzeydoğu tarafından görünüşü

EK 4: Günümüzde depo olarak kullanılan derviş hücreleri.

EK 5: Mader-i Mevlâna'ya ve Hz. Mevlâna'nın yakınlarına ayrılan türbe kısmı

EK 6: Kubbe içi süslemeleri gösteren bir resim

EK 7:Harimin görünümü

EK 8: Türbe, namaz ve semahane alanı, mihrap ve minberin görünümü

EK 9: Mader-i Mevlâna Cami'nin hazire bölümünün günümüzdeki görünüşü

EK 10: Süleyman Bey Hamamı'nın görünüşü

**SOVYET BASININDA TÜRKİYE VE TÜRKİYE
CUMHURİYETİ'NİN İLANI: PRAVDA VE İZVESTİYA
GAZETELERİ ÖRNEĞİ***
**TURKEY AND DECLARATION OF THE TURKISH REPUBLIC IN
THE SOVIET PRESS: ON EXAMPLE OF PRAVDA AND IZVESTIA
NEWSPAPERS**

Aslı YURDİGÜL*
Banu ERDOĞAN ÇAKAR**

Öz

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanı dünya genelinde pek çok gazetede olduğu gibi, Sovyet basınında da yer almıştır. Bu çalışma, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin resmen kurulması anlamına gelen cumhuriyetin ilanının Sovyet yazılı basınında nasıl yer aldığını incelemeyi amaçlamaktadır. Bu incelemeyi dönemin en önemli yayın organlarından Pravda ve İzvestiya gazeteleri üzerinden yapmaktadır. Söz konusu gazeteler, Sovyet döneminde devlet ideolojisini temsil eden, dış haberlere yer veren ve diğer basın organlarına da kaynaklık eden gazeteler olmaları nedeniyle tercih edilmiştir. Çalışma kapsamında, ilgili gazetelerin 1923 yılı, 1 Ekim - 31 Aralık aylarını kapsayan 3 aylık dönemleri örnek olarak alınmıştır; bu sayılarda yer alan 'Türkiye' konulu haberler incelenmiştir. Araştırma yöntemi olarak içerik analizi yönteminin kullanıldığı çalışmanın sonunda, iki gazetede toplam 22 habere ulaşılmıştır; bu haberler duyuru amaçlı, açıklayıcı ve röportaj kategorileri altında başlık, konu, özne, tanımlamalar, haberin yönü ve kaynağı gibi özellikler üzerinden değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Sovyet basını, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanı, Pravda Gazetesi, İzvestiya Gazetesi

Abstract

The proclamation of the Republic of Turkey took place in many newspapers in the world, and also in Soviet press. This study aims to examine how the proclamation of the republic which means officially declared the Republic of Turkey, was reflected in the Soviet-Russian writing press. This review is done through the newspapers Pravda and Izvestiya which were the most important publications of the period. These newspapers were chosen because they represented the official ideology in the Soviet era, has included foreign news reports and because of that they were a source for other media. In the scope of the study, 3-month periods covering 1 October- 31 December of the

* Bu makale, 1-5 Ekim 2018 tarihleri arasında Türk Tarih Kurumu tarafından düzenlenen XVIII. Türk Tarih Kongresi'nde sunulmuş bildirinin genişletilmiş ve yeniden düzenlenmiş şeklidir.

* Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi/Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, İletişim Fakültesi, asliyurdagul@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-5333-9751

** Arş. Gör., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi İletişim Fakültesi, banu.erdogancakar@manas.edu.kg, ORCID: 0000-0002-0632-5098

Gönderim Tarihi: 18.03.2019
Kabul Tarihi: 22.10.2019

1923 were taken as an example. The news about "Turkey" in these newspapers was investigated. Content analysis was used as research method. At the end of the work, total of 22 news of this two newspapers were reached; these reports were evaluated on the basis of features such as title, subject, description, news direction and source under the explanatory and interview categories.

•

Keywords

Soviet press, Declaration of the Turkish Republic, Pravda Newspaper, Izvestia Newspaper.

1.GİRİŞ

Basın, tarihin her döneminde ve her toplumda bilgilendirme aracı olarak oldukça önemli bir rol üstlenmiştir. Ancak bu önemli aracın sadece bilgilendirme değil aynı zamanda yönlendirme aracı olarak da keşfedilmesi onu iktidarların vazgeçilmez haline getirmiştir. Bu nedenle, iktidarlar her dönemde ve her yerde basını elinde tutma ve basın üzerinden kitleleri yönlendirme arzusu duymuşlardır. İktidarlar tarafından duyulan bu arzu; basına sahip olma, yayın içeriklerini belirleme ve kontrol etme, zaman zaman da sansür ve yasaklamalarla kendini göstermiştir. İktidarlar tarafından şekillendirilen basın, iktidarların istediği yönde kitlelerin oluşmasını sağlamıştır.

Bugün Sovyet basın tarihine bakıldığında da ilk gazeteden günümüze, basın-iktidar ilişkilerini görmek mümkündür. Bu ilişki, basının sadece ulusal değil uluslararası arenada da iktidarın duruşuna paralel yayınlar yapmasına neden olmuştur. Bu durumu, bu çalışma özelinde de okumak mümkündür. SSCB ve Türkiye Cumhuriyeti arasındaki diplomatik ilişkiler, dönemin basın organlarının yayınlarında vücut bulmuştur. Bu süreçte iki ülke arasındaki ilişkiler; resmi görüşmeler, siyasi ve ekonomik antlaşmalar, tarihsel süreç içinde gelişen olaylar, farklı ülkelerle olan ilişkiler, tarihi karakterler tarih sayfalarından çıkararak haber aktörleri olarak günümüze ulaşmıştır.

Bu çalışmada gerek Türkiye gerekse de diğer uluslar için büyük önem taşıyan cumhuriyetin ilan edilerek yeni bir devletin, Türkiye Cumhuriyeti'nin, kurulma sürecinin Sovyet basınına yansımaları konu almaktadır. Bu bağlamda sadece cumhuriyetin ilanı değil, Türkiye ile ilgili haberlerin de basına yansımaları incelenmiştir. Literatürde Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanının iç ve dış basına yansımaları biçimlerine ilişkin yapılmış bazı çalışmalar olmasına rağmen, gerek Milli Mücadele döneminde gerekse de öncesinde yoğun ilişki içinde bulunan Sovyet basınına yansımaları biçimine dair bir çalışmaya rastlanmamıştır. Oysaki Sovyetler Birliği ile siyasi, ekonomik ve askeri ilişkiler tarih boyunca devam etmiştir. Bazen savaşlar bazen de barışlar üzerinden devam eden bu ilişkiler, 1917'de Çarlık Rusya'sının yıkılması, Anadolu'da Milli Mücadele döneminin başlaması ve Sovyetler Birliği'nin kurulmasıyla farklı bir boyuta taşınmıştır. Bu süreçte iki ülke arasındaki ilişkiler, karşılıklı çıkarlar ve stratejik işbirlikleri üzerinden devam etmiştir. Özellikle Batı karşıtlığı olarak emperyalizmle mücadele, iki ülkenin birlikte hareket etmesini sağlamıştır. Bu nedenle de Millî Mücadele'ye gerek maddi gerekse manevi her türlü desteği veren Sovyetler 'de Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanı ve bu süreç oldukça yakından takip edilmiştir. Dolayısıyla Anadolu'daki rejim değişikliği sadece Rusya'da değil; Sovyetler Birliği'ni oluşturan geniş coğrafyada da büyük bir yankı uyandırmıştır. Söz konusu bu çalışma, Türkiye Cumhuriyeti'nin Sovyet basınında nasıl yer bulduğunu araştırmayı amaçlamaktadır.

2.LİTERATÜR

Çalışmanın önemini ve alandaki yerini görmek açısından Türkçe, Rusça, İngilizce olmak üzere 'Rus basınında Türk, Türkiye, Osmanlı, İstanbul' gibi anahtar kelimeler kullanılarak internet taraması yapılmıştır. Tarama sonucunda 11 adet çalışmaya

ulaşmıştır. Bu çalışmalardan 6 tanesi cumhuriyetin ilanından öncesini konu alan çalışmalardır. Bu çalışmaların başlıkları: “*Basın Slav Sorunu Hususunda Nadir Bir Birliktelik Gösteriyor (1877-1878 Rus-Türk Savaşı Askeri Basını)*” (Кочуков, 2016, Rusya); “*Rusya Türkleri (Tatar, Başkurt, Kırım Tatarları) ve Rus Basınında II. Meşrutiyet (1908-1909)*” (Demirbaş, 2009, Türkiye); “*Balkan Savaşlarında Edirne’nin İşgali Ve Geri Alınışının Rus Gazetelerine Yansıması*” (Demiroğlu, 2016, Türkiye); “*Rusya gazetelerinde I. Dünya Savaşında Esir Düşen Türk Askerleri*”(Сибгатуллина, Rusya); *Mudanya Ateşkes Antlaşması’nın Sovyet Rusya Basınında Yansımaları (Pravda ve İzvestiya Gazeteleri Üzerinden Basın Analizi’*, (Akman, 2014, Kırgızistan); “*I. ve II. İnönü Savaşlarının Sovyet Rusya Basınında Yansımaları (Pravda ve İzvestiya Gazeteleri Üzerinden Basın Analizi)*” (Akman, 2014, Kırgızistan).

Diğerleri ise daha yakın tarihli, cumhuriyetin ilanı ve sonrasına yönelik olan çalışmalardır. Bu çalışmaların başlıkları ise: “*Atatürk’ün Vefatının Sovyet Basınında Yansıması*” (Ağayev, 2010, Türkiye); “*Von Papen Suikastinde Sovyet İzleri ve Sovyet Basının Tutumu*” (Sırakaya, Türkiye); “*15 Temmuz Darbe Girişimi’nin Rusya’daki Yansımaları*” (Kemaloğlu, 2016, Türkiye); “*Azerbaycan Basınında Atatürk’ün Vefatı*” (Aslanlı ve Kurban, 2018, Azerbaycan); “*Atatürk’ün Vefatının Ukrayna Basınına Yansımaları*”(Benhür, 2018, Türkiye).

Tarihi akış içerisinde çalışmalar anlamlandırıldığında; Koçukov’un çalışmasında 1877-1878 Rus-Türk Savaşı dönemindeki askeri basında Milli Savunma Bakanlığı’nın kontrolünde tek kaynaktan bilgilerin yansıdığı ve basının topyekûn bir birlik beraberlik sağlamak için kullanıldığı dikkat çekmektedir. Demirbaş’ın Rus basınına II. Meşrutiyet’e bakış açısını incelediği çalışmasında 1900’lü yıllardaki tek bir ağız yerine basında muhalif sesler de varlık göstermiştir. Bunda elbette ki, Sovyet dönemi katı sansürünün etkisinin azalması önemli rol oynamıştır. Basın, Meşrutiyetin ilanına ideolojik bakış açıları doğrultusunda liberal ve sağcı kesim olarak ayrılmıştır. Liberaller Meşrutiyeti barış ortamı sağlayacağı düşüncesiyle desteklerken, sağcı yani çar idaresini destekleyen basın ise geçmişte Slav kardeşlerinin haklarının Ruslar tarafından savaşla garanti altına alındığını sık sık hatırlatıp, halen Hristiyanlara eşit hakların verilmediği ve II. Abdülhamid’in kan dökerek despot bir rejim uyguladığına dair haberlere yer vermiştir. İki ülke ilişkilerinin basına yansıdığı bir diğer çalışma ise, Demiroğlu’nun Balkan Savaşları sürecinde Edirne’nin düşürülmesinin ve akabinde yeniden alınmasının Rus basınına yansımasını inceleyen ‘*Balkan Savaşlarında Edirne’nin İşgali Ve Geri Alınışının Rus Gazetelerine Yansıması*’dır. Basın Edirne’nin düşmesini sadece haber metniyle değil ayrıca karikatür de kullanarak büyük bir memnuniyet içerisinde vermiştir. Akabinde Edirne’nin geri alınmasıyla da basında matem havasındaki demeçler dikkat çekmektedir. Aynı olumsuz hava Sibgatullina’nın ‘*Rusya Gazetelerinde I. Dünya Savaşında Esir Düşen Türk Askerleri*’ adlı çalışmasında da görülmektedir. Türk askerlerini ele geçirdiklerinde aç ve sefil bir görüntü içinde olduklarına dair haberler yer almıştır. Hatta bir Türk askerinin Rusya vatandaşı olmak istediği, savaşmak istemediği bile yazılmıştır. Ayrıca çalışmada esir düşen askerlerin sayısı konusunda Türk ve Rus basınındaki tutarsızlığa dikkat çekilmiştir.

Savaş süreçlerinin bitmesiyle zaman içerisinde ilişkilerin yönü değişmiş, Türkiye’nin en büyük, hatta Rus basınında belirtilen şekliyle tek, destekçisi Sovyetler

olmuştur. Türkiye'de Milli Mücadele'nin başlamasıyla iki ülke arasında ilişkiler daha da ilerlemiştir. Bu dostluk şüphesiz ki kendisini basında da hissettirmiştir. I. ve II. İnönü savaşlarının basına yansımalarının incelendiği Akman (2014)'in çalışması da bu görüşü destekler niteliktedir. Basında geniş yer bulan Türkiye'ye dair haberlerde olumsuz habere rastlanmamıştır. Üstelik Türk ordularının kahramanlıklarından, başarılarından sık sık övgüyle bahsedilmektedir. İyi ilişkilerin basında hissedildiği bir diğer çalışma Akman'ın (2014) '*Mudanya Ateşkes Antlaşması'nın Sovyet Rusya Basınında Yansımaları (Pravda ve İzvestiya Gazeteleri Üzerinden Basın Analizi)*'dir. Haber metinlerinde Türklerin askeri zaferleri ve başarıları ön plana çıkartılarak Türkiye'nin emperyalistlere karşı verdiği mücadelede Sovyetlerin Türkiye'nin yanında olduğu ifade edilmiş ve iki ülke arasındaki dostluk vurgulanmıştır. Bu dostluk Cumhuriyet'in ilan edilmesiyle de devam etmiştir. Sovyetler Birliği Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra tebrik telgrafı gönderen ilk ülkelerden olmuştur. Sovyetlerin vermiş olduğu destek elbette ki Sovyet basınına da yansımış ve bu durum çalışmamızda değerlendirilmiştir.

Zaman içerisinde iki ülke arasındaki ilişkiler dünyada yaşanan gelişmeler neticesinde istikrar gösterememiş, iyi olan ilişkiler 1936 Montrö Boğazlar sözleşmesi sonrası soğumaya başlamıştır. Ancak bu soğukluk hemen basına yansımamıştır. Ağayev (2010)'in '*Atatürk'ün Vefatının Sovyet Basınında Yansımaları*' adlı çalışmasında da görüldüğü üzere, basında Atatürk'ün vefatı oldukça geniş yer bulmuştur. Haber metinlerinde Atatürk'ten bağımsızlığın ve refahın sembolü gibi methiyelerle bahsedilmiştir. Mustafa Kemal Atatürk'ün vefatı ile 11 Kasım 1938 tarihli Sovyet basını sadece Atatürk'ün vefatı haberini vermekle kalmamış, ilk sayfalarında Sovyet devlet yetkililerinin Atatürk'ün vefatıyla ilgili taziye telgraflarına da yer vermişlerdir. Ancak Türkiye'ye taziye telgrafı gönderenler arasında Stalin'in olmaması dikkat çekmektedir. Birçok ülke cenaze törenine Başbakan, Bakanlar düzeyinde katılırken, Sovyetler Birliği Dışişleri Halk Komiseri yardımcısı, Türkiye'de bulundurduğu elçi ve Karadeniz filosu 2. dereceli flagmanı düzeyinde katılmıştır. Soğumaya başlayan ilişkiler Atatürk'ün vefat haberinde kendini göstermese de 1936 Montrö Boğazlar sözleşmesi sonrası ve II. Dünya Savaşı öncesi Sovyet-Türk ilişkileri bozulmaya başlamıştır. Bu soğukluğun artık basına da yansıdığı Sırakaya'nın *Von Papen Suikastında Sovyet İzleri ve Sovyet Basının Tutumu* adlı çalışmasında görülmektedir. Türkiye'nin denge politikası güttüğü bir dönemde, Ankara Alman büyükelçisi Von Papen'e suikast düzenlenmesinde olayın azmettiricileri olarak Sovyet istihbaratına mensup iki kişiyi yargılamıştır. Bu önemli gelişmeler mahkeme gününe kadar Rus basınında yer almamıştır. Sonrasında iddianamenin tamamen asılsız olduğuna, asıl suikastı Hitler Almanya'sının Türk mahkemesinin şerefine ve bağımsızlığına yaptığına ve Türk savcılara dair olumsuz haberler yapılmıştır. Anadolu Ajansı bu haberlere 'Sovyet basını, burada tekrarına imkân olmayan ifadelerle Almanya'ya, Türk mahkemesine ve Türk memurlarına hakaret etmektedir' başlığı altında cevap vermiştir. Türkiye'nin Batı ile dış ilişkileri geliştirmeye ve NATO üyeliğine öncelik vermesiyle Soğuk Savaş döneminde de Sovyet-Türk ilişkileri sürekli gerginleşen bir çizgide devam etmiştir. Elbette ki ilişkiler bu düzeyde kalmamış, zaman içerisinde komşu iki ülke ilişkileri normalleşmiştir. Öyle

ki Rusya Türkiye'nin yakın zamanda yaşadığı 15 Temmuz darbe girişimini kınayan ilk devletlerden biri olmuştur. Rusya'nın Türkiye Cumhuriyeti yönetiminin yanında olduğuna dair bu resmi yaklaşım ülke basınına da yansımış ve Kemaloğlu'nun '15 Temmuz Darbe Girişimi'nin Rusya'daki Yansımaları' adlı çalışmasında da ortaya konmuştur. 2018 yılında Aslanlı ve Kurban'ın "Azerbaycan Basınında Atatürk'ün Vefatı" ile Benhür'ün "Atatürk'ün Vefatının Ukrayna Basınına Yansımaları" isimli çalışmalar yayınlanmıştır. Bu çalışmalarda Atatürk'ün vefatının dönemin SSCB ülkelerinin basınına yansımaları incelenmiş ve merkezi Sovyet basınına paralel olarak Atatürk'ün ölümünden dolayı samimi üzüntülerin dile getirildiği sonucuna varılmıştır.

3. TÜRKİYE VE SOVYETLER BİRLİĞİ İLİŞKİLERİ

Ekim Devrimi dünyada her alanda yeni bir devrin başlangıcı olmuştur. Bu yeni dönemin akabinde kurulan Sovyetler Birliği diğer ülkelerle daha iyi ilişkiler kurarak daha barışçıl bir politika izleme yolunu seçmiştir. Bu durum, ülkenin Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerine de yansımış; 18 Aralık 1917'de imzalanan Erzincan Ateşkes Antlaşması ile iki devlet arasındaki çatışmalar sona erdirilmek istenmiştir (Земсков 1959:53-57). Rusların barıştan yana olan bu tutumu, Bolşevizm'in yayılması endişesiyle Batılı devletler tarafından çok da hoş karşılanmamıştır. Oysaki bu durum, hem Batılı devletlerin taleplerini önlemek hem de Milli Mücadele'de kendisine destek sağlamak adına Türk dış politikası için bir fırsat sunmuştur. Bu dönemde Türk dış politikasını yürüten Mustafa Kemal, bu fırsatı değerlendirerek Sovyetler Birliği ile ilk resmi ilişkileri başlatmıştır. Mustafa Kemal tarafından 26 Nisan 1920'de, V.İ. Lenin'e imzalı bir mektup gönderilerek Türkiye'nin bağımsızlık mücadelesinde Sovyetler Birliği'nin desteği talep edilmiştir. Ayrıca mektupta Batılı emperyalist güçlere karşı birlikte hareket edilmek istendiği belirtilmiştir. Bu mektup üzerine Sovyetler Birliği, dünyada TBMM'yi tanıyan ilk ülke olmuştur. Bunun üzerine Mayıs 1920'de TBMM'nin ilk yurtdışı elçisi Moskova'ya gitmiş; Ekim 1920'de de Sovyetler Birliği'nin elçisi Ankara'ya gelmiştir (Киреев 2007:130). Moskova'ya TBMM'yi temsilen ilk resmi heyet, 19 Temmuz 1920'de Dışişleri Bakanı Bekir Sami başkanlığında gitmiştir. İki ülke arasındaki bu dostane ilişkiler 24 Ağustos'ta imzalanan işbirliği anlaşması ile devam etmiştir. Bu anlaşmaya göre Sovyetler Birliği Türkiye'ye askeri mühimmat, gerek görülürse askeri operasyonlarda yardım ve 1.250.000 Osmanlı altını vermeyi taahhüt etmiştir (Киреев 2007:138). Bu anlaşmayla Sovyetler Birliği, Sevr Antlaşması'nı tanımayacağını ve TBMM'ye her türlü maddi ve siyasi desteği vereceğini bildirmiştir. Sovyetler Birliği'nin TBMM'ye vermiş olduğu maddi ve siyasi destek şüphesiz kendi çıkarlarını gözetmektedir. Sovyetler Birliği, Ankara'nın Milli Mücadele'de yenilmesi durumunda Anadolu'nun ve boğazların Yunanistan'a, dolayısıyla da İngiltere'ye geçeceğini bilmekte, bu nedenle de Ankara ile ilişkilerini iyi tutmaya özen göstermektedir.

TBMM'nin 29 Ekim 1923'de Cumhuriyeti ilan etmesi ve Mustafa Kemal'in ilk Cumhurbaşkanı olarak atanmasını takiben de iki ülke ilişkileri dostane bir şekilde devam etmiştir. Lenin tarafından Mustafa Kemal'e bir tebrik telgrafı gönderilmiş ve 4 Kasım 1923'te de Mustafa Kemal'den teşekkür telgrafı gitmiştir (Калинин 1922'den akt. Алекперли 2018). Cumhuriyetin ilanından sonra Türkiye'de yaşanan siyasi ve

sosyal dönüşümler Sovyetler Birliği tarafından da yakından takip edilmiş ve bu yeni dönem farklı isimler altında açıklanmaya çalışılmıştır. Örneğin, dönemin önemli tarihçilerinden Rozaliev, Kemalist devrimin demokratik bir ulusal kurtuluş hareketi olarak görülmesi gerektiğini (Розалиев 1960:192) ileri sürerek bu süreci 'Kemalist devrim' olarak tanımlarken, Şamsutdinov (<https://www.booksite.ru/fulltext/1/001/008/060/576.htm>, 14.07.2019) gibi bazı tarihçiler de 'burjuva devrim' kavramını kullanmayı tercih etmiştir.

Türkiye ve Sovyetler Birliği ilişkilerinde kırılma noktası Lozan Antlaşması olmuştur. Türkiye'nin uluslararası arenada Türkiye Cumhuriyeti olarak yer alması, Sovyetleri saf dışı bırakarak Batılı devletlere yakınlaşması iki ülke arasındaki ilişkileri olumsuz etkilemiştir. Ancak bu olumsuzluk 17 Aralık 1925'te iki ülke arasında imzalanan Paris Antlaşması'yla bir nebze giderilmiş; ülkeler arasındaki ticari, ekonomik ve diplomatik ilişkiler devam etmiştir (Киреев 2007:187). Milletler Cemiyeti'ne henüz girmeyen iki ülke arasındaki bu Antlaşma, Sovyetler Birliği'nin dünya politikasına yeni bir anlayış getirmiştir (Саакян 1960:25).

İki ülke ilişkileri yakın tarih üzerinden değerlendirildiğinde, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinde Sovyetler Birliği'nin Milli Mücadele'ye destek verdiği, özellikle emperyalist güçlere karşı birlikte hareket etme düşüncesiyle aynı saflarda yer aldığı görülmektedir. Bu dostane ilişkiler Lenin'in ölümünden sonra, Stalin döneminde de devam etmiştir.

4.SOVYET BASINI

20. yüzyılın başlarında, Sovyetler Birliği yeni, umut vaat eden ama aynı zamanda da son derece karışık bir döneme girmiştir. Ülkede bir yandan siyasi bir istikrar sağlanmaya çalışılırken diğer yandan toplumsal kutuplaşmalar baş göstermiştir. Özellikle ülke içindeki fikir ayrılıkları siyasi iktidarların zor dönemler geçirmesine neden olmuş ve sık sık olağanüstü kongreler düzenlenmiştir. Bu kongrelerde siyasi iktidarlar tarafından alınan kararların halka duyurulması ise basın aracılığıyla sağlanmıştır. Bu noktada özellikle gazeteler, iktidarlar tarafından gerek propaganda gerekse bir iletişim aracı olarak yoğun bir şekilde kullanılmış, ülkedeki politik mücadelenin etkili bir aracı haline gelmiştir (Бендерский – Хмылёв 2006:7).

Ülkede 1917'de yaşanan Ekim Devrimi, Rusya tarihinde olduğu gibi, Rusya basın tarihinde de 'yeni bir sınır'ın başlangıcı olmuştur. İşçi sınıfı ve köylüyle ittifak halinde, sosyalist bir toplum kurma yoluna gidilen bu süreçte basın, eskisinden çok daha önemli bir konuma gelmiş, ülkedeki basın özgürlüğü kitlelerin davranışlarını kontrol altında tutabilmek amacıyla bir güvence olarak görülmüştür. Ülkenin en büyük basın evleri kamulaştırılmış, kâğıt stoklarına el konulmuş, sendikalara ve çeşitli kurumlara kendi yayınlarını yapabilmeleri için fırsatlar sağlanmıştır. Ayrıca gazetelerin, kitapların ve diğer tüm eserlerin yayınlanabilmesi için gerekli olan materyaller de ülke çapında serbest dağıtımına sokulmuştur (Кафедрой Журналистики Высшей Партийной Школы 1954:179).

27 Nisan 1917'de kabul edilen Basın Kanunu ise Rusya basın tarihinde birçok yeni düzenlemeyi getirmiştir. Kanunla basın üzerindeki her türlü sansürün

kaldırılması ve siyasi güçlerin basılı faaliyetlerinin yasallaşması sağlanmıştır. Yeni düzenlemelerle monarşi basını çökertilerek yerine, *Novoye Vremya* (Новое Время), *Birjeviye Vedomosti* (Биржевые Ведомости), *Russkaya Volya* (Русская Воля), *Jivoye Slovo* (Живое Слово) gibi gazetelerin ön plana çıktığı, liberal bir basın gelmiştir (Бендерский – Хмылёв 2006:76). Ancak basın alanında yaşanan bu özgürlükçü ortam çok da uzun sürmemiştir. Devrim karşıtı yayınların ortaya çıkması sonucunda, Lenin de daha önceden eleştirdiği iktidarların yaptığını gibi, basına müdahale etmiş; “Elbette sansüre hala ihtiyaç var. Yayınlar devrim karşıtı ve ahlaksız olmamalı” (Жирков 2001:135) diyerek sansürün gelişini haber vermiştir.

Basın Kanunu’nun kabulünü izleyen süreçte, Ekim Devrimi’nin ertesi günü Sovyet Hükümetini ‘kısa ömürlü’, temsilcilerini ‘bir saatlik şövalyeler’ gibi başlıklarla eleştiren Bolşevik muhalif gazeteleri 10 gün süreyle kapatılmıştır. 26 Ekim 1917 tarihinde, tüm kitle iletişim araçları için çıkarılan bir kararnameyle de basın, iktidarın siyasal bir uzantısı olarak sosyalist bir yapıya dönüştürülmek istenmiş, muhaliflere çok sert cezalar getirilmiştir. Bunun için de, merkezileşmiş askeri bir ceza sistemi oluşturulmuştur (Ахмадулин - Овсепян 2008:196).

Basına yönelik yapılan bu düzenlemeler sosyalizm propagandasının ulusal ölçekte işlenerek daha kalıcı hale gelmesini sağlamıştır. Ancak bu durum, kısa sürede sadece muhaliflerin değil, sosyalizm yanlılarının bile tepkisine neden olmuştur. Rus Yazarlar Birliği, bu sürece olan tepkisini 26 Kasım 1917’de gazete başlıklarına yansıtmış; gazeteler ‘kelimeler öldürmez’, ‘idealin karalanması’, ‘şiddet’, ‘kızıl duvar’, ‘basın üzerindeki şiddete karşı protestolar’ başlıklarıyla yayınlanmıştır (Кузнецов 2002:75). Ancak bu protestolar işe yaramamış; bazı gazeteler kapatılırken bazı gazeteciler de hapse atılmıştır. Ülkenin basın tarihini derinden etkileyen bu olaylar, *Pravda* ve *İzvestiya* gibi Sovyet gazetelerinde ise ‘devrim düşmanlarına ölüm’, ‘fırsatçılara ölüm’ gibi başlıklarla yer almıştır (Ахмадулин - Овсепян 2008:199).

Sovyet döneminin ilk yıllarında gazeteler oldukça önemli bir güce sahipti. Yayınları ile gündemi belirliyor, kamuoyu oluşturuyor ve siyasi bir yapının kurulmasına önderlik ediyorlardı. Bu durumun farkına varan siyasi iktidarlar, basını siyasi bir uygulama alanı olarak görüyorlardı. Özellikle 19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başlarında, siyasi bir güç aracı olarak basında sosyal demokratlar, sosyal devrimciler, liberal burjuva ve ılımlı sağcılar varlık göstermekteydi (Федоринов 2012:294,299). Bu nedende, Rus basın tarihindeki bu dönem ‘parti basını’ olarak adlandırılmıştır.

Sovyet gazeteciliği açısından önemli dönüm noktalarında biri de, 1918’de, Rus Telgraf Ajansı (ROSTA)’nın kurulmasıdır. Bu ajans sağlam bilgi servisi, bilgilerin hızlı bir şekilde yayılmasını sağlayacak bir ağ, yurtiçinde ve yurtdışındaki bilgilerin raporlanması noktasında önemli bir işleve sahip olarak Sovyet gazeteciliğinin gelişmesini sağlamıştır (Кузнецов 2002:84). Rus Telgraf Ajansı ile birlikte gazete sayıları da artmıştır. Ekim Devrimi zamanında, Bolşeviklerin kontrolünde yaklaşık 100 gazete ve dergi yayınlanmaktaydı. 1918’in ortalarına gelindiğinde ise 120’den fazla il merkezinde, ulusal dillerde çıkan yaklaşık 40 gazete dâhil, 884 gazete vardı. Bu gazetelerden *İzvestiya* 450 bin, *Bednota* 240 bin ve *Pravda* 170 bin tiraja sahipti. *İzvestiya*, *Bednota*, *Pravda* gibi gazeteler merkezi gazete sistemine alınarak varlıklarını

korumaları garanti altına alınıyordu (Кузнецов – Попов 1975:4).

Sovyet gazetelerinin tirajları yükselmesine rağmen özerk cumhuriyetlerdeki ulusal basın durumu pek iç açıcı değildi. Örneğin Kırgızistan'da sadece bir gazete çıkarken, Tataristan'da hiç gazete çıkmıyordu. Yapılan yasal düzenlemelerle bu sorunlar aşılmaaya çalışılmıştır. Özellikle yerel basının kalitesini arttırmak amacıyla birlik içinde çıkan 232 gazete devlet ağı içine alınmıştır (Ахмадулин - Овсепян 2008:198).

Sovyet iktidarının ilk 10 yılı sonunda sadece gazeteler değil kitaplar da SSCB halklarının dilinde yayınlanmaya başlanmıştır (Назаров 1952:120). Ayrıca Sovyet basınına güçlendirmek için, Ekim 1921'de, Moskova'da Devlet Gazetecilik Enstitüsü kurulmuş, Enstitü aracılığıyla profesyonel gazetecilerin yetiştirilmesi ve süreli yayınların çıkarılması amaçlanmıştır.

Bu gelişmelerin yanı sıra, 1920'lerden itibaren Sovyetler Birliği Telgraf Haber Ajansı (TASS) bünyesinde de köklü değişiklikler yapılmıştır. Ülkenin tüm bölgelerinde, TASS ofisleri açılmış ve muhabirler gönderilmiştir. Bu durum, özerk cumhuriyetlerden ve bölgelerden gelen mesajların akışını sistematik hale getirmiştir. Ajans, 1930'lardan sonra ise uluslararası alanda akreditasyon olarak uluslararası bilgi alışverişinde önemli bir aktör konumuna gelmiş ve Reuters, Associated Press, France Press gibi dünyanın en büyük ajanslarına bilgi göndermeye başlamıştır. (Ахмадулин - Овсепян 2008:231).

1920'li ve 30'lu yıllarda, ülkedeki kitle iletişim araçlarının tamamen ideolojik bir kurum olarak çalıştığı görülmektedir. Özellikle Sovyetlerin ilk 10 yılında basın, Lenin ve arkadaşlarının salt bir parti aracı olarak kullanılmıştır. Lenin'in talimatları ve kontrolü doğrultusunda yayınlar yapılmış, parti diktatörlüğünün güçlendirilmesinde bir araç olmuştur. Basının kitleler üzerindeki ideolojik ve örgütsel etkisini daha da güçlendirmek arzusu ile çeşitli tedbirler alınmış; basın, yönetim-komuta zincirinin bir aracı haline getirilmiştir (Ахмадулин - Овсепян 2008:255).

1940'lı yıllara gelindiğinde, mevcut siyasi ve toplumsal koşullara paralel olarak basın alanında da birtakım değişiklikler yaşanmıştır. Yaşanan savaş göz önünde bulundurularak gazetelere propaganda birimleri eklenmiş, 'düşman yenilecek, zafer bizim olacak', 'cepheye mektuplar' formatında haberlerle çok sayıda gazete ve broşür yayınlanmıştır. O dönemki gazeteciler sadece yazmak için değil cepheye manevi destek vermek için de yazmışlardır (Иванова – Кузнецов 1985:14). Bu dönemde gazetelerin tirajları da 36,2'den 38,4 milyona çıkmıştır (Чувиков 1967:190).

1980'ler gibi, daha yakın tarihlere gelindiğinde ise gazetelerin Sovyet halklarının 55 dilinde ve 9 yabancı dilde yayın yaptıkları görülmektedir. Bunun yanı sıra çeşitli bölgelerde basınla ilgili sendikalar açılmıştır (Вачнадзе 1992). Ayrıca basının geçmiş oranla daha fazla özgürleştiği görülmektedir. Ülkede 333'ü siyasi, 89'u edebi ve sanat, 36'sı din ve 16'sı çevreyle ilgili olmak üzere bine yakın periyodik yayın bulunmaktadır (Корнилой 1999:100). Bu dönemde artık vatansever gazetecilik anlayışı bitmiş, yerine insan odaklı habercilik anlayışı gelmiştir. Sovyet-Rus basınında 'yeniden inşa' dönemi olarak adlandırılan bu dönemde; insan haklarına, siyasi parti ve basına dair yeni

düzenlemeler yapılmış, kitle iletişim araçlarının çalışma sistemleri yenilenmiş ve üniversitelerde bir meslek olarak gazetecilik seminerleri düzenlenmeye başlanmıştır (СВИТИЧ – Ширяева 1997:29).

1991'in Aralık ayında Rusya Federasyonu, Beyaz Rusya, Ukrayna ve Orta Asya Cumhuriyetleri tarafından Bağımsız Devletler Topluluğu'nun oluşmasına dair imzalanan bir anlaşmayla Sovyetler Birliği dağılmıştır. Bu, tek partili Sovyet basın tarihinin de kapanması anlamına gelmiştir. Sovyet döneminde siyasi rekabetin olmayışından basın politik işlevini kaybetmiş ve iktidarın bir aracına dönüşmüştür. Bu durumun Sovyet gazeteciliğinin gelişimi üzerinde belirleyici bir etkisi olmuştur. Dönem dönem değişiklikler olsa da, Sovyet basınının gelişmesinde sansür en büyük engellerden biri olmuştur. Sovyet Rusya'da otoriter ideolojinin kitle iletişim araçlarına karşı ısrarlı tutumu, yalnızca ekonomik değil, ruhsal açıdan da toplumu oldukça etkilemiştir. Gazetecilik tamamen idari-komuta sistemine bağlı ve en önemlisi de bağımsızlıktan yoksun (Ахмадулин - Овсепян 2008:255) olarak varlık göstermiştir.

5.PRAVDA VE İZVESTİYA GAZETELERİ

Pravda (Hakikat) Gazetesi ilk olarak 1903 yılında edebi bir gazete olarak Valentin Alekseevich Kozhevnikov editörlüğünde basılmaya başlanmıştır. Aylık olarak çıkan gazetede edebiyat ve sanat konuları yer almıştır (Фокин 2007:568-569). Gazete ülkedeki sansür uygulamaları nedeniyle, 1908 yılından sonra kaçak olarak dağıtılmıştır. Gazete zaman zaman kapatılsa da farklı isimler altında varlığını sürdürmeye devam etmiştir. 1912 tarihinden itibaren günlük gazete olarak yayınlanmaya başlanmıştır (Еремеева vd. 1927:11). Bir iktidar gazetesi olarak Lenin, Stalin, Kruşçev, Brejnev, Andropov, Çerneko ve Gorbaçov dönemlerinin en etkili yayın organlarından biri olmuştur. İlk sayıları fotoğrafsız olarak yayınlanan gazetede, sonraki yıllarda fotoğraf kullanılmaya başlanmıştır. Gazetede genel olarak ekonomi, bilim, kültür, edebiyat, dış politika haberlerine yer verilmiştir.

İzvestiya (Haberler) Gazetesi Rusya'nın en eski gazetelerinden biridir. İlk olarak "Sovyet İşçi ve Asker Temsilcileri'nin Haberleri" ismiyle çıkmıştır. Ancak bu isim çok uzun olduğundan akılda kalmaz düşüncesiyle sadece İzvestiya olarak yayın hayatına devam etmiştir. Gazete günlük olarak yayınlanmaya 1917 yılı Mart ayında başlamıştır (Глинкин 2014:2). 1917 Ekim'ine kadar gazetenin politik yönünü, o zamanlar Sovyet işçi ve askerlerin lideri konumda olan Menşevikler ve Sosyalist-Devrimciler belirlemiştir. Ekim Devrimi'nden sonra ise gazete Bolşeviklerin eline geçmiş, politikası da bu yönde değişmiştir. Bu tarihten sonra yayınlarında daha çok Bolşevik Hükümeti'nin kararnamelelerini duyurmuştur. 1992 yılındaki özelleştirmeye sahipliği Anews'e geçen gazete, günümüzde de yayınlarına devam etmektedir. Gazete, Rus Hükümeti'nin kararnameleleri dışında ekonomi, bilim, kültür, sanat, yurttan haberler ve dış politika haberlerine yer vermektedir. Gazetenin özellikle dış politika haberleri kapsam ve analitik yorumlarıyla dikkat çekmektedir.

6.BULGULAR VE YORUM

Çalışma kapsamında Sovyet basınına temsilen Pravda ve İzvestiya Gazeteleri örneklem olarak alınmıştır. Bu gazeteler Sovyet döneminde resmi ideolojiyi temsil etmesi, dış haberlere yer vermesi ve diğer basın organları için de haber kaynağı görevi

görmeleri nedeniyle tercih edilmiştir. Gazeteler, 1923 yılının 1 Ekim ile 31 Aralık tarihlerini kapsayan 3 aylık dönemde incelenmiştir. Araştırmada Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanı bağlamında, Türkiye konulu haberlerin hepsi çalışma kapsamına alınmıştır. Bunun temel nedeni de Cumhuriyetin ilanı ile ilgili çıkan haberleri belirli bir bağlam içinde, bir bütün olarak görebilmektir.

Tablo 1. Haber Kategorileri

Haber Kategorileri	Pravda	İzvestiya
Duyuru	6	4
Açıklayıcı	2	7
Röportaj	1	2

Araştırma yöntemi olarak içerik analizi yönteminin kullanıldığı çalışmada, söz konusu haberler hem niceliksel hem de niteliksel olarak değerlendirilmiştir. Niceliksel olarak çıkan haberlerin sayıları dikkate alınırken, niteliksel olarak da 3 kategori altında değerlendirilmiştir. Bunun için duyuru amaçlı haberler, açıklayıcı haberler ve röportaj kategorileri oluşturulmuş ve bu kategorilere giren haberler başlıklarına, konularına, öznelerine, tanımlamalarına ve olumlu ya da olumsuz yargı bildirme durumlarına/yönlerine göre incelenmiştir. Çalışma sonunda Pravda Gazetesi'nde duyuru amaçlı 6, açıklayıcı 2 ve röportaj 1 ve İzvestiya Gazetesi'nde duyuru amaçlı 4, açıklayıcı 7 ve röportaj 2 olmak üzere toplamda 22 habere ulaşılmıştır.

Tablo 2. Duyuru Amaçlı Haberler Listesi

Gazete	Tarih	Başlık	Konu	Özne	Tanımlama ve Kavramlar	Yönü	Bildirim Yeri
Pravda	6 Ekim	Türkiye-Cumhuriyet	Cumhuriyetin ilan	Halk Partisi	-	Olumlu	Ankara
	7 Ekim	Türk Ordusu Konstanin o-pol' de	Türk ordusunun yurda dönmesi	Türk ordusu	-	Olumlu	Ankara
	11 Ekim	Ankara Türkiye'nin Başkenti	Ankara'nın başkent olması	Halk Partisi	Mustafa Kemal Paşa'nın Partisi	Olumlu	Ankara
	28 Ekim	Türkiye Kabinesi İstifa Etti	Mevcut kabinenin güven kazanmak amacıyla istifa etmesi	Türkiye kabinesi	Güvenilir yeni kabine, fırsat	Olumlu	Ankara

	21 Aralık	Diplomatik Dünyada Türkiye Büyükelçisi Geldi	Rus Büyükelçisi'nin Moskova'ya gelişi	SSCB Türkiye Büyükelçisi Yoldaş Surits	-	Olumlu	
	23 Aralık	SSCB ve Türkiye Türkiye tohumları SSCB'den satın alıyor	SSCB'de Türkiye'ye tohum ve tahıl ithalatı	Türkiye Hükümeti	-	Olumlu	Ankara
İzvestiya	3 Ekim	Türkiye Ve Yunanistan Arasındaki Diplomatik İlişki	Dış ilişkiler	Türkiye Atina Büyükelçisi	-	Olumlu	Wien
	6 Ekim	Türkiye'de Durum	Cumhuriyetin ilanı ve yabancı sermaye	Halk Partisi, Ankara Hükümeti, Türkiye-İsviçre Bankası	Yabancı sermaye, müzakere	Olumlu	Ankara
	9 Ekim	SSCB ve Diğer Ülkeler Rus Türk İlişkileri	Rus-Türk ilişkileri	Ankara SSCB ateşesi, Konstantinopolis, Türk halkı	Müttefik, Konstantinopol tahliyesi, coşkuyla karşılama, Türk askeri	Olumlu	Odessa
	28 Ekim	Türk Kabinesinde İstifa	Kabinenin güvenoyu için istifa etmesi	TBMM, Kabine	Güçlü kabine	Olumlu	Ankara

Pravda ve İzvestiya Gazetesi'nde yer alan duyuru amaçlı haberlere genel olarak bakıldığında; haber içeriklerinin genellikle siyasi gelişmeleri Sovyet halklarına duyurmak amacıyla yayınlandığı görülmektedir. Bu haberler, herhangi bir yorum içermeyen, sadece olanı dile getiren kısa haberlerdir. Bu haberlerde Türkiye'deki Milli Mücadele'nin gidişatı, yeni yönetim şekli ve kabine, ülkenin başkenti gibi konular duyurulmaktadır. Ayrıca iki ülke arasındaki resmi ilişkiler de kutlama mesajları

üzerinden haberlere yansımaktadır.

Pravda Gazetesi'nde Cumhuriyetin ilanına yönelik 3 haber yer almıştır. 6 Ekim'de yayınlanan *Türkiye-Cumhuriyet* başlıklı haberde Türkiye Halk Partisi'nin Türkiye'yi Cumhuriyet olarak ilan etmek üzere aldığı karar duyurulmuştur. 11 Ekim'deki Ankara *Türkiye'nin Başkenti* başlıklı haberde Türkiye Halk Partisi'nin (Mustafa Kemal Paşa'nın Partisi), Büyük Millet Meclisi'ne Ankara'nın Türkiye'nin başkenti olmasını teklif ettiği belirtilmiştir. 28 Ekim'de yer alan *Türkiye Kabinesi İstifa Etti* haberinde Türkiye kabinesinin Büyük Millet Meclisi'nin güvenilir yeni kabine toplamasına fırsat vermek amacıyla istifa ettiği duyurulmuştur. Cumhuriyetin ilanı konusu dışında gazetede 7 Ekim'de *Türk Ordusu Konstaninopol'de* haberinde Türk ordusunun Konstaninopol'e girdiği, 21 Aralık'ta "...Sadece Sovyet Rusya, Türkiye'nin ne bağımsızlığını ne de ekonomisini ele geçirmek amacıyla değildir. Türkiye'nin etrafını çeviren kapitalist devletler arasında sadece Rusya, Türkiye'nin dostudur." ifadesi ile Türkiye Büyükelçisi'nin Moskova'ya gelişi ve 23 Aralık'ta "*Türkiye Tohumları SSCB'den Satın Alıyor*" haberleri yer almıştır.

İzvestiya Gazetesi'nde Cumhuriyetin ilanına yönelik 2 haber yer almıştır. 6 Ekim tarihinde *Türkiye'de Durum* başlığı altında Türkiye Cumhuriyeti'nin ilan edilmeye karar verildiği duyurulurken, 28 Ekim'de gazete *Türk Kabinesinde İstifa* haberi ile kabinenin istifasına yer vermiştir. Cumhuriyetin ilanı dışında gazetede Atina Büyükelçisi görevine Balkan Savaşı dönemindeki eski askeri bakanın atanmasının duyurulduğu *Türkiye ve Yunanistan Arasındaki Diplomatik İlişki ve Rus Türk İlişkileri* konu başlıklı haberlere yer verilmiştir. Bu haberde Konstantinopolis'in tahliyesinin olaysız geçtiği ve son müttefiklerin ayrılmasından kırk sekiz saat sonra, Türk halkının askerleri çiçekler eşliğinde coşkuyla karşıladığı belirtilmiştir.

Her iki gazetede yer alan haberlerde, bildirim yeri olarak genellikle Ankara kullanılmıştır. Bu da, gazetenin Ankara'da muhabir ya da temsilcilerinin olduğu ve gelişmeleri yakından takip ettiğini göstermektedir. Dolayısıyla, gelişme ve olaylar birinci elden aktarılmaktadır. Bu nedenle haberlerin gerçeklik ve doğrulukları konusunda herhangi bir şüpheye yer yoktur. Haberlerin öznesi, konuyla bağlantılı şekilde Halk Partisi, Mustafa Kemal ya da kabinedir.

Tablo 3. Açıklayıcı Haberler Listesi

Gazete	Tarih	Başlık	Konu	Özne	Tanımlama ve Kavramlar	Yönü	Bildirim Yeri
Pravda		Türkiye Cumhuriyeti SSCB'nin Selamlaması	SSCB'nin Türkiye'ye tebrik mesajı	Gazi Mustafa Kemal Paşa, SSCB Dışişleri Bakanlığı, Yoldaş Çiçerin	Kutlama, dostluk, umut	Olumlu	-
	12 Aralık	Karşı Devrimcilerin Entrikaları	Muhafif gazetecilerin tutuklanması ve yargılanması	Tanın, İkdam, Tavki-Tevkiyar, Yenigün ve Hamidiye Gazeteleri	Yabancıların provakasyonu	Olumlu	Ankara

İzvestiya	Ekim	“Rus Gemilerinin Konstantinopolis'ten Çekilmesi”	Rus gemilerinin İstanbul'dan çekilmesi	Rus denizciler	Protesto, tutuklama	Olumlu	Konstantinopol
	25 Ekim	“Türkiye’de Ekonomik Durum”	Türkiye ekonomisi	Yeni Türkiye, Osmanlı	Yıkıcı savaşlar	Olumlu	-
	31 Ekim	“Türkiye Cumhuriyeti'nin Yeni Anayasası”	Anayasanın kabulünün ilanı	TBMM	Anayasa, Cumhurbaşkanı Kemal, cumhuriyet kabinesi	Olumlu	Ankara
	5 Kasım	“Türkiye Cumhuriyeti ve SSCB”	Kutlama telgrafı	Transkafkasya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti, Türkiye Cumhuriyeti	Kanlı monarşizm, ezici darbe, tek dost Rusya, kardeş Rusya	Olumlu	Tiflis
		“Yunan – Türk İlişkileri”	Yunanistan-Türkiye İlişkileri	Kapitülasyonlar, Kemalistler, milliyetçilik	Lozan Antlaşması,, şeriat, demokrasi, küçük Asya	-	-
		“Konstantinopolis'teki Rus Devlet Mülkleri”	Yeni hükümetten SSCB devlet mülklerinin iade talebi	-	Kültürel değerler, yağmalama	-	-
	12 Aralık	“Türkiye’de Karşı Devrimcilerin Entrikaları”	Muhafif gazetecilerin tutuklanması ve yargılanması	Tanın, İkdam, Tavki-Tevkiyar, YeniGün ve Hamidiye Gazeteleri	İngiliz köleleri, provokasyon,	Olumlu	Ankara

Pravda Gazetesi'nde yer alan *Türkiye Cumhuriyeti, SSCB'nin Selamlaması* başlıklı habere ait kesin yayın tarihi bulunmamaktadır. Ancak haberlerin içeriğinden ve diğer yayın organı İzvestiya ile karşılaştırma sonucundan ilgili döneme ait olduğu anlaşılmaktadır. Bu haberlerin içeriğinde, Moskova'daki Türkiye Büyükelçisi'nin Rusya Dış İşleri ile olan görüşmesi konu edilmektedir. Bu görüşmede Türk Büyükelçi, Rus yetkililere Türkiye’de yönetimin cumhuriyet olarak değiştiğini, Mustafa Kemal’in ilk cumhurbaşkanı seçildiğini, İsmet Paşa’nın da Meclis Başkanı ve Dış İşleri Bakanı olarak atandığını bildirmektedir. Haberin devamında ise Rusya Dış İşleri’nin konuyla ilgili tebrik mesajı yayınlanmaktadır. “Rusya halkı ve Hükümeti adına, Türkiye halkını ve

Hükümeti'ni cumhuriyetin ilanı nedeni ile kalpten kutlarım. Mareşal Gazi Mustafa Kemal Paşayı, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı olarak seçildiği için yüreğinden kutlarım. İki devletin dostluğunun gittikçe güçleneceğinden eminim!" (Pravda Gazetesi). Pravda Gazetesi'nde açıklayıcı haber kategorisinde olan bir diğer haber de 12 Aralık tarihli, *Karşı Devrimcilerin Entrikaları* başlıklı haberdir. Haberde Padişahın yeniden gelmesine dair mektuplar yayınlayan bazı gazetelerin sahiplerinin tutuklandığı, editörlerinin de tutuklanarak yargılanacağı yazılmakta; Türkiye'de yayınlanan Hamidiye Gazetesinin "Konstantinopolis Muhalefetcilerin Arasında Yabancılar Var" ve Yeni Gün Gazetesi'nin "Cumhuriyeti Korumak İçin Elimizden Geleni Yapacağız" başlıklarına yer verilmektedir.

İzvestiya Gazetesi 7 Ekim'de *Rus Gemilerinin Konstantinopolis'ten Çekilmesi* başlıklı haberinde Rus denizciler ile Sovyet Ataşesi arasındaki anlaşmazlığa yer vermiştir. 25 Ekim 1923 tarihli İzvestiya Gazetesi *Türkiye'de Ekonomik Durum* haberinde "... yeni Türkiye, uzun süreli yıkıcı savaşların sonucunda bağımsızlığını ve egemenliğini kazanan, son derece değerli bir nimettir." diyerek Türkiye'nin Sovyetler Birliği için önemini belirtmektedir. Bu önemi, iki ülke arasındaki tarihsel diplomatik ilişkilerden okuyabileceğimiz gibi, gazete haberleri üzerinden de okumamız mümkündür. Ayrıca haberde Türkiye, "...muazzam bir tarım ülkesi" olarak tanımlanmıştır. 31 Ekim'de yayınlanan *Türkiye Cumhuriyeti'nin Yeni Anayasası* haberinde okuyucu ile Halk Partisi'nin altı saatlik toplantı sonunda mecliste Türkiye Cumhuriyeti'ni ilan eden Anayasa hükümlerini kabul ettiği, Cumhurbaşkanı olarak oybirliğiyle Kemal'in seçildiği bilgisi paylaşılmıştır. İzvestiya Gazetesi, 5 Kasım tarihli sayısında cumhuriyetin ilanını "...tüm doğu için de büyük öneme sahip bu büyük olay, Türk halkını uzun süredir boğan sultan ve onun kanlı monarşizm gücüne ezici bir darbe vurdu ..." olarak duyurmakta ve bu olayı "Bağımsız bir Türkiye Cumhuriyeti, Doğu halklarına, kurtuluşları için dünya kapitalistleriyle mücadeledeki çabalarını arttırmaları gerektiğini göstermektedir." diyerek Doğu halklarına örnek sunmaktadır. Özellikle, cumhuriyetin ilanıyla sonuçlanan, ülkenin Mustafa Kemal önderliğinde başlatmış olduğu Milli Mücadele ve bağımsızlık savaşı tamamen haklı ve yerinde bir mücadele olarak görülmüş ve gerek siyasi gerekse de ekonomik olarak Sovyetler Birliği tarafından desteklendiği duyurulmuştur. Bu amaçla gazete, aynı sayısında "...son yıllarda dünya çapında bir bağımsızlık mücadelesi veren, büyük fedakârlıklar gösteren, şu andan itibaren de özgür olan Türk halkı, kapitalistlerin bütün girişimlerine uygun bir karşılık verecektir" ve "...padişah ile birlikte halkı sömüren uluslararası kapitalistler, şimdi yıkıcı tasarımlarından vazgeçmek zorunda kalacaklar" ifadelerine yer vermiştir.

İzvestiya'da, Pravda'dan farklı olarak, Türkiye'nin diğer ülkelerle olan dış ilişkilerine de yer verilmiştir. Türkiye – Yunanistan ilişkilerini konu alan *Yunan – Türk İlişkileri* başlıklı haberde Lozan Antlaşması ve kapitülasyonlar konusu tartışılmakta ve Yunanistan'a Osmanlı döneminde verilen birtakım hakların artık geçerli olmayacağı, buna bağlı olarak da ikili antlaşmalar yapılmaması durumunda ülkeler arasındaki ilişkilerin olumsuz etkileneceği ileri sürülmektedir.

Gazetede Türkiye ve Sovyetler Birliği ilişkilerine dair yer alan haberlerden biri de Çarlık Rusya'ya ait İstanbul'da bulunan Rus Arkeoloji Enstitüsü, elçilik ve konsolosluk, okul, hastane gibi 22 binanın mülk sahibi olarak Sovyet Rusya'ya teslim

edilme talebi konulu *Konstantinopolis'teki Rus Devlet Mülkleri* haberidir. Haberde, maddi ve manevi öneme sahip bu binaların müttefik devletler tarafından yağmalandığından, mobilyalarından kapı kollarına kadar çalındığından ve hatta kundaklandığından bahsedilmekte ve Türk hükümetinin bu binaları Sovyet-Rusya'ya teslim etme kararı aldığı bildirilmektedir.

12 Aralık sayısında yer alan *Türkiye'de Karşı Devrimcilerin Entrikaları* başlıklı haberde cumhuriyet karşıtı gazete editörlerinin yargılanmasına yer verilmiştir.

Haberlere genel olarak bakıldığında her iki gazetede de yer alan haberler içerik olarak aynı haberlerdir. Türkiye'deki gelişmeler duyurulmuş, değişiklikler hakkında bilgiler verilmiştir. Ancak *İzvestiya Gazetesi*'nde haberler *Pravda Gazetesi*'nde olduğu kadar kısa değil, daha geniş bir şekilde yer almıştır. Genel olarak Sovyetler ve Türkiye ilişkileri, cumhuriyetin ilanı ve yeni hükümetin kurulması ile Türkiye'nin dış ilişkileri gibi konuların ön plana çıktığı görülmektedir. Her iki gazetede yer alan haberler Türkiye için olumlu yöndeki haberlerdir. Haberlerde genellikle iki ülke arasındaki dostluk vurgulanmıştır. *İzvestiya*'da dikkat çekici bir diğer nokta haberlerin bir kaynaktan değil farklı birçok kaynaktan gelen bilgilerle beslenmesidir. Haberler Ankara dışından Tiflis, Viyana, İstanbul ve Odesa'dan gelen bilgilerden yola çıkılarak oluşturulmuştur.

Çalışma kapsamında haberlerde öne çıkan kavram ve tanımlamalara da bakılmıştır. Bunlar içinde Halk Partisi için Mustafa Kemal Paşa'nın Partisi, başkent Ankara için Anadolu'nun kalbi, Lozan Antlaşması için olağanüstü bir başarı, Rusya için Türkiye'nin tek dostu gibi tanımlamalar ön plana çıkmaktadır. Ayrıca yayınlanan tüm haberlerin yönü olumludur. Bu da iki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin ülke basınına da yansımalarını göstermektedir.

Tablo 4. *Röportaj Haberler Listesi*

Gazete	Tarih	Başlık	Konu	Özne	Tanımlama ve Kavramlar	Yönü	Bildirim Yeri
Pravda		SSCB ve Türkiye	Türkiye'deki SSCB Büyükelçisi Yoldaş Surits ile röportaj	Türkiye, hükümet yetkilileri	Milli Mücadele, Lozan Antlaşması, Boğazlar Sorunu, sömürgeci devletler	Olumlu	-
İzvestiya	10 Ekim	“Ermenistan ve Türkiye”	Kafkasya Cumhuriyeti Büyükelçisi ile Ermenistan Türkiye ilişkileri hakkında röportaj	Türkiye ve Ermenistan	Su kaynakları, Aras nehri, ihlal	Olumlu	-

		“Yeni Türkiye”	SSCB Ankara Büyükelçisi ile röportaj	Türkiye	Milli Mücadele, Lozan Antlaşması, Boğazlar sorunu	Olumlu	-
--	--	----------------	--------------------------------------	---------	---	--------	---

Pravda Gazetesi'nde yer alan röportaj kategorisindeki haber Sovyet ve Türkiye ilişkilerini konu alan bir haberdir. Haberde Sovyet Rusya Ankara Büyükelçisi ile yapılan bir röportaj yer almaktadır. Söz konusu röportaj SSCB ve Türkiye ana başlığı altında; “SSCB'nin Türkiye'deki Büyük Elçisi Surits Bey ile Röportaj” adıyla yayınlanmaktadır. Bu haberin en önemli özelliği, bulgular arasında Türkiye ile ilgili en detaylı haber olması ve Türkiye'yi yabancı bir diplomatın gözünden değerlendirmesidir. Haber; Rusya ve Türkiye ilişkilerini konu alan karşılıklı ilişkiler, Türkiye'nin durumu ve Ankara neden başkent şeklinde 3 bölümden oluşmaktadır. Haberin ilk bölümünde, Türkiye yeni bir devlet olarak özellikle Lozan'da elde ettiği başarılarla takdir edilmekte ancak Boğazlar konusunda başarısız bulunmaktadır. Rusya'nın Türkiye'nin tek dostu olduğu vurgulanarak iki ülke arasındaki siyasi ve ekonomik işbirliklerinin artacağı bildirilmektedir. Ayrıca Rusya'dan ithal edilen tahıllardan bahsedilerek buna bağlı olarak ülkede ekmek fiyatlarında yaşanan düşüşe dikkat çekilmektedir. Haberin ikinci bölümü Türkiye'nin iç sorunlarına ayrılmıştır. Bu bölümde özellikle ekonomik olarak ülkenin zor günler geçirdiği, Amerikan Chester şirketi ile yapılan imtiyaz sözleşmesinin iptali, Yunanistan ile nüfus mübadelesi, eğitim sistemi, kadınların özgürleştirilmesi gibi konular ele alınmış ve ülkenin önünde çözülmeyi bekleyen sorunlar olarak sunulmuştur.

Büyükelçi, Ankara'nın neden başkent olduğu sorusuna ise, “Ankara, Anadolu'nun kalbidir.” diye cevap vermekte; yeni hükümetin gücünü Anadolu'daki köylüden aldığına dikkat çekerek bu seçimin oldukça mantıklı olduğunu söylemektedir.

İzvestiya Gazetesi'nde röportaj kategorisindeki bir diğer haber, dış ilişkileri konu alan 10 Ekim tarihli, *Ermenistan ve Türkiye* başlıklı haberdir. Haberde Aras Nehri'nden kaynaklanan su sorunu konu edilmektedir. İki ülke arasında sorun oluşturan bu konu, nehrin Türkiye'de doğması sebebiyle Türkiye'nin lehine bir şekilde okuyucuya sunulmaktadır.

Gazetede Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi ile yapılan bir röportaj da yer almaktadır. Pravda Gazetesi'nde de yer alan bu röportaj, burada daha kapsamlı olarak verilmiş ve habere Pravda'daki Rusya ve Türkiye ilişkilerini konu alan karşılıklı ilişkiler, Türkiye'nin durumu ve Ankara neden başkent alt başlıklarının yanı sıra; iktidar partisinin pozisyonu ve ülkeye geri dönüş komisyonu başlıkları da eklenmiştir. Haberde iktidar partisinin gücünden, Anadolu köylüsünün ve genç neslin partiye olan güveninden söz edilmekte; zayıf da olsa mecliste partiye karşı muhalif duruşların olduğu bilgisi verilmektedir. Ancak meclisteki muhalefetin zayıf ve önemsiz olduğunun altı çizilerek gerçek muhalefetin dışarıda yapıldığı belirtilmektedir. Haberde “*Muhalefet, Kemal Paşa'nın reform faaliyetlerini kabul etmek istemeyen gerici din*

adamlarının etrafında toplandığı ticaret merkezlerinde daha açık bir şekilde ortaya çıkıyor.” denmektedir.

7.SONUÇ

Çalışma kapsamında haberleri incelenen iki gazete, Pravda ve İzvestiya, dönemin siyasal ideolojisini yansıtan iki yayın organıdır. Dolayısıyla bu yayın organlarında yer alan haberlerin siyasal iktidarın politik çizgisi dışına çıkma şansı yoktur. Bu bağlamda, dönemin Türkiye ve Sovyet ilişkileri göz önüne alındığında, bu gazetelerde çıkan ‘Türkiye’ konulu haberlerin yönü de ortaya çıkmaktadır. İki ülke arasında yürütülen siyasal ve ekonomik ilişkiler bu gazetelerdeki haberleri de şekillendirmektedir. Bu nedenle, iki ülkenin dostane bir şekilde yürütmeye çalıştıkları diplomatik ilişkiler, bu haberler üzerinden rahatça okunmaktadır. İncelenen toplam 22 haberden hiçbirinde Türkiye ile ilgili olumsuz bir ifade yer almamakta, aksine tüm haberler Türkiye’yi, vermiş olduğu Milli Mücadele’yi, reformlarını, ulusal ve uluslararası arenadaki kararlarını tamamen destekler niteliktedir. Bu destek, haberde kullanılan sıfat ve tanımlamalar üzerinden de rahatlıkla görülmektedir.

Çalışma kapsamında elde edilen bulgular, duyuru amaçlı haberler, açıklayıcı haberler ve röportaj olmak üzere 3 kategoride incelenmiştir. Duyuru amaçlı haberler kategorisindeki haberlerin gazete sayfalarına yansımaları son derece kısa ve net ifadelerle olmaktadır. Bunun temel nedeni olarak dönemin habercilik anlayışını göstermek mümkündür. Bu anlayış, haberi konusuyla bağlantılı bir amaç çerçevesine oturtmaktadır. Nitekim çalışma kapsamında incelenen haberlere bakıldığında da birçok haberin konusuyla bağlantılı olarak, sadece bilgi vermek, kamuoyuna duyurulmak amacıyla üretildiği görülmektedir. Ancak haberde gerçek, çoğu zaman görüldüğünden çok daha karmaşık bir yapıya sahiptir. Dolayısıyla Sovyet basınında duyuru amaçlı yayınlanan bu kısa ve net haberler, aynı zamanda bir tanıma, kabul etme, onaylama biçimidir. Bu da haberin metinler değil kelimeler üzerinden kurgulanmasıyla işlerlik kazanmaktadır.

Bunun yanı sıra, haberlerde Türkiye ile ilgili bazı konuların daha geniş bir şekilde verildiği görülmektedir. Açıklayıcı haberler olarak adlandırdığımız bu kategorideki haberler, gazetenin kendi kimliği ve yorumuna daha fazla yer veren bulgular olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle iki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler ve iki ülkenin kendi iç sorunlarına ilişkin konular bu kategoride daha geniş bir boyutta ele alınmaktadır.

Bulgularda, Türkiye konulu bir röportaj ise oldukça dikkat çekicidir. Dönemin Sovyetler Birliği Ankara Büyükelçisi Suris ile Türkiye üzerine yapılan röportaja her iki gazetede de oldukça geniş yer verilmiştir. Röportajda Türkiye’nin içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik durum, iki ülke arasındaki diplomatik ve ekonomik ilişkiler, Lozan Antlaşması, boğazlar sorunu gibi birçok kritik konu ele alınmıştır.

Genel olarak söyleyebiliriz ki, Sovyet basınında çıkan bu haberlerde cumhuriyetin ilan edilerek Türkiye Cumhuriyeti devletinin resmen kurulması Sovyet halklarına tamamen olumlanarak ve Doğu halklarına örnek olarak sunulmuştur. Özellikle, cumhuriyetin ilanıyla sonuçlanan, ülkenin Mustafa Kemal önderliğinde başlatmış olduğu Milli Mücadele ve bağımsızlık savaşı tamamen haklı ve yerinde bir

mücadele olarak görülmüş ve gerek siyasi gerekse de ekonomik olarak Sovyetler Birliği tarafından desteklendiği duyurulmuştur.

Yeni hükümetle olan diplomatik ilişkilerin dostane bir şekilde yürütüldüğü, ikili ilişkilerin gerek siyasi gerekse ekonomik alanda artarak devam edeceği de haberlerde sıkça vurgulanmakta ve Türkiye'nin Sovyetler için önemi belirtilmektedir. Bu önemi, iki ülke arasındaki tarihsel diplomatik ilişkilerden okuyabileceğimiz gibi, gazete haberleri üzerinden de okumamız mümkündür.

Ancak tüm bu bilgilerin yanı sıra, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik sorunların da gazete haberlerine yansıdığı görülmektedir. Yeni hükümetin karşılaştığı en zor sorunlardan birinin nüfus değişimi olduğu söylenmekte; Yunanistan'dan Türkiye'ye getirilen Türk vatandaşlarının sorunu ve bu sorunun çözümüne ilişkin yeni hükümetin politikaları tartışılmaktadır. Ayrıca hükümetin toplumsal alanda; eğitim sistemi, kadınların özgürleştirilmesi, kültürel çalışmalar gibi alanlarda da çalışmalarını sürdürdüğü (İzvestiya Gazetesi, 12.12.1923) dile getirilmektedir. Ekonomik alanda ise ülkenin içinde bulunduğu sıkıntılı durum Rusya'dan tahıl ithal edilmesi, bunun ülke ekonomisine maliyeti ve ülke içindeki yansımaları üzerinden verilmiştir. Ayrıca Türkiye'deki demiryollarının yabancıların elinde olması, karayollarının savaşta yok edilmesi, uzun yıllardır Ermeni ve Yunanlıların aktif olarak rol aldığı ticaretin artık sahipsiz kaldığı ve ülkede henüz hiçbir sanayinin bulunmadığı (25 Ekim, İzvestiya Gazetesi) konularına değinilmiştir.

Sonuç olarak, incelenen dönemde Sovyet basınında çıkan haberler; yeni kurulmakta olan bir devletin siyasi, ekonomik, kültürel ve toplumsal özelliklerine ilişkin tarihi bilgiler sunmakta; ancak bunu haberin ekonomi-politiği çerçevesinde farklı bir açıdan yapmaktadır.

SUMMARY

The press has played a very important role as an information tool in every period of history and in every society. However, the discovery of this important tool not only as a means of information, but also as a means of propaganda, has made him the favorite of power. Therefore, the power has always wanted to keep the press in every period and everywhere and influence the people with the press. This desire by the power; it has shown itself to own the press, identify and control the contents of the publication, and occasionally censors and prohibitions. The press, which has shaped by the power, led to the formation of masses in the direction that the power wanted.

Today, when we look at the history of the Soviet press, it is possible to see the press-power relations from the first newspaper to the present day. This relationship caused the press to broadcast in parallel to the stance of power not only in the national but also in the international arena. It is also possible to read this situation in terms of this study. Diplomatic relations between Soviet Russia and Turkey itself through with the publications of the press organs of the period. In this process, the relations between the two countries; official interviews, political and economic treaties, events in the historical process, relations with different countries, historical characters have survived as the news actors by leaving the history pages.

This study deals with the reflection of the establishment process of the Republic of Turkey, for both Turkey and other nations also great importance, on the Soviet-Russian press. Not only the declaration of the republic, but also the press reflection forms of news about Turkey were examined. In the literature, although some studies have about the reflection of the Republic of Turkey on domestic and foreign press, there has no study the reflection on the Soviet Russian press, which had a strong relationship both before and during the period of national struggle. However, political, economic and military relations with Soviet Russia continued throughout history. These relations, with sometimes wars and sometimes peaceful, took on different dimension in 1917 with the establishment of the Soviet Union and the beginning of the period of national struggle in Anatolia. In this process, relations between the two countries have continued through mutual interests and strategic cooperation. The struggle against imperialism, especially against the West, has enabled the two countries to act together. For this reason, the proclamation of the Republic of Turkey and this process has been followed closely in the Soviets, giving all kinds of material and spiritual support to the national struggle. Therefore, the regime change in Anatolia is resonated with not only in Soviet Russia, in the vast geography that made up the Soviet Union. This study aims to examine how the proclamation of the republic which means officially declared the Republic of Turkey, was reflected in the Soviet-Russian writing press.

In the scope of the study, 3-month periods covering 1 October- 31 December of the 1923 were taken as an example. The news about "Turkey" in these newspapers was investigated. Content analysis was used as research method. At the end of the work, total of 22 news of this two newspapers were reached; these reports were evaluated on the basis of features such as title, subject, description, news direction and source under the explanatory and interview categories.

The two newspapers examined, Pravda and Izvestiya, are the two publications that reflect the political ideology of the period. Therefore, the news in these media organs do not have the chance to go beyond the political line of political power. In this context, when considering Soviet and Turkey's relations, in this newspaper the direction of news about Turkey is also emerging. Political and economic relations between the two countries shape the news in these newspapers. For this reason, diplomatic relations that the two countries are trying to carry out in a friendly way are read through this news. There are no negative statements about Turkey in the 22 news reviewed, on the contrary to all news completely support to Turkey, its national struggle, reform, and decisions on national and international arena. This support can also be seen easily through the adjectives and definitions used in the news.

In general we can say, the Republic of Turkey established formally, was presented in Soviet press as completely positive. It was also emphasized in the news that diplomatic relations with the new government are carried out in a friendly manner, and that bilateral relations will continue in both political and economic spheres. As a result, news in the Soviet press were presented historical information on the political, economic, cultural and social characteristics of a new state being established, however, it done so in a different perspective in the context of the political

economy of the news. In this context, study is important because of is presented new information and documents on the history of the Republic of Turkey by other than official history, newspaper news.

KAYNAKÇA**Kitaplar:**

- АХМАДУЛИН, Евгений Валеревич – ОВСЕПЯН, Рафаил Пагасович (2008), История Отечественной Журналистики XX Века, Ростов-на-Дону: ЮФУ.
- БЕНДЕРСКИЙ, В. В. – ХМЫЛЁВ, В. Л. (2006), История Отечественных Средств Массовой Информации, Томск: ТПУ.
- ЧУВИКОВ, Павел Андреевич (1967), Печать СССР за 50 лет, Москва: Статистические Очерки.
- ФОКИН, Павел Евгеньевич (2007), Серебряный век. Портретная галерея культурных героев рубежа XIX–XX веков, Москва: Амфора.
- ЖИРКОВ, Геннадий Василевич (2001), История цензуры в России XIX-XX вв., Москва: Аспект Пресс.
- Кафедрой Журналистики Высшей Партийной Школы При ТСК КПСС (1954), О партийной и советской печати. Сборник документов, Москва: Правда.
- КИРЕЕВ, Николай Гаврилович (2007), История Стран Востока XX Век, Москва: Институт Востоковедения РАН.
- КОРНИЛОЙ, Евгений Алексеевич (1999), Журналистика На Рубеже Тысячелетий, Ростов-на-Дону: Антеус.
- КУЗНЕЦОВ, И. (2002), История Отечественной Журналистики (1917-2000), П. Golova, Москва: Филитика Наука.
- Министерство Инастранных Дел СССР (1959), Документы Внешней Политики России Т.1, (hzt. Земсков И. Н. – и др.), Москва: Гасполитиздат.
- НАЗАРОВ, А. И. (1952), Очерки Истории Советского Книгоиздательства, Москва: Искусства.
- СВИТИЧ, Луиза Григорьевна – ШИРЯЕВА, Алла Александровна (1997), Журналистское Образование: Взгляд Социолога, Москва: Икар Москва.
- ВАЧНАДЗЕ, Георгий (1992), Секреты Прессы При Горбачеве и Ельцине, Москва: Книга и Бизнес.
- ЕРЕМЕЕВА, К. С. – и др. (1927), Правда (Рабочий Путь), Ленинград: Прибой.
- РОЗАЛИЕВ, Ю. Н. (1960). Ленин и Восток. Москва: Правда.
- Makaleler:**
- АЛЕКПЕРЛИ, Фарид 'Российско-Турецкие Взаимоотношения В 1920-1921 Г. и Их Влияние на Политическую Ситуацию в Азербайджане', Erişim Tarihi: 2018.05.31, <http://myazerbaijan.org/index.php?p=history/44>
- ФЕДОРИНОВ, Вадим Евгеньевич (2012) 'Роль Печати В Формировании Политических Партий В России В Конце XIX - Начале XX В.' Вестник Тамбовский Государственный Университет, Выпуск 5 (109): 293-299.
- ИВАНОВА, Р. – КУЗНЕЦОВ, И. (1985), 'Советская Журналистика В Годы Великой Отечественной Войны', Вестник Масковского Университет 1 (1985): 14.
- КУЗНЕЦОВ, И. – ПОПОВ, Н. (1975) 'Советская Печат В Годы Великой Отечественной Войны', Вестник Масковского Университет 2 (1975): 4.
- СААКЯН, Р. Г. (1960), 'Из Истории Советско Турецких Отношений 1928-1929', Известия Академии Наук Армянской SSR 2 (1960): 17-26.
- ГЛИНКИН, Алексей (2014), История Газеты Известия с 1991 Года. Вестник Масковского Университет Им. М. В. Ломоносова.

Gazeteler:

- İzvestiya Gazetesi 1 Ekim - 31 Aralık 1923 Sayıları.
- Pravda Gazetesi 1 Ekim - 31 Aralık 1923 Sayıları.

HALEP'TE BİR GEZGİN VE GÖZLEMLERİNDE REYHANLI TÜRKMENLERİ REYHANLI TURKMENS IN OBSERVATIONS OF A TRAVELER ALEPPO

Mehmet AK*

Öz

İngiliz çıkarlarma hizmet eden John Lewis Burckhardt, 1809 yılı başlarında Londra'daki Afrika Cemiyeti tarafından Sahra bölgesine bir keşif gezisi yapmak üzere görevlendirilir. Bu yolculuğu daha rahat yapabilmesi için Müslüman kimliği ve Arapça bilgisine ihtiyaç duyar. Bunun için yola çıkıp 1809 yılı Nisan ayında Malta'ya gelir ve burada Suriyeli bir tüccar kılığına girip Şeyh İbrahim takma adı ile zira Kur'an ve fıkıh dersleri aldığı Halep'e ulaşır. Halep'te bitki arayışı içerisinde olan bir hekim kisvesine bürünüp Reyhanlı Türkmenleri ileri gelenlerinden Muhammed Ali Bey ile tanışır. Yöredeki tarihi kalıntıları gezmek için onunla 1810 yılının Mart ayının ilk haftasında Reyhanlı Türkmenlerinin yaşadığı yere gelir. Bu süreçte Reyhanlı Türkmenlerine dair gözlemlerini 12 Mayıs 1810 tarihi ile kaleme alır. Bu gözlemlere dayanan yazı, gezginin ölümünden beş yıl sonra yayımlanan Suriye'de ve Kutsal Topraklarda Seyahat adlı eserin ekler kısmında bulunur. Yazı içerisinde Reyhanlı Türkmenlerinin sosyal, kültürel, idari, askeri ve ekonomik durumları ile ilgili bilgiler yer alır. Gezgin, bu yazıda zaman zaman öznel değerlendirmelere girer ve oryantalist bakış açısından kurtulamaz ancak verdiği bilgiler belgeler içerisinde bulunmaz ve birebir gözleme dayanır. Sunulan bilgiler, dönemin konargöçer hayatı ve yöredeki ahali ile ilişkileri bakımından olduğu kadar Suriye'nin kuzey batısına doğru, Halep, Afrin ve Antakya hattında, Türk varlığı açısından önem arz eder. •

Anahtar Kelimeler

Seyyah, Seyahatname, Antakya, Halep, Reyhanlı, Türkmen, Yörük

•

Abstract

John Lewis Burckhardt, who serves for the interests of the British, is commissioned by the African Society in London in early 1809 to make an expedition to the Sahara. In order to make this journey more comfortable, he needs the knowledge of Arabic and a Muslim identity. He leaves for Malta in April 1809, and soon arrives in Aleppo, where he takes classes on jurisprudence, and disguises as a Syrian merchant under the pseudonym of Ibrahim. In Aleppo, he pretends to be a doctor searching for herbs, and meets a prominent physician Muhammad Ali Bey, who is a respectful member of Reyhanlı Turkmens. In order to visit the historical ruins in the region, he comes to the place, where Reyhanlı Turkmens live, in the first week of March 1810. In this process, he writes his observations about Reyhanlı Turkmens on 12 May 1810. The article, based on these observations, is found in the annex to the book; Travel in the Holy Land and in Syria, published five years after the death of the traveler. The article includes information on the social, cultural, administrative, military and economic conditions of Reyhanlı Turkmens. In this paper, the traveler occasionally interprets

* Doç. Dr., Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı, Alanya/Antalya, mehmet.ak@alanya.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-0794-9046>.

Gönderim Tarihi: 13.06.2019
Kabul Tarihi: 31.10.2019

subjective evaluations and cannot avoid the orientalist point of view, but the information he gives is not contained in documents and is based on one-to-one observations. The information presented is of great importance in terms of Turkish presence in Aleppo, Afrin and Antakya lines towards the north west of Syria as well as in relation to the life of the period and its relations with the local population. •

Keywords

Traveler, Travelogue, Antioch, Aleppo, Reyhanlı, Turkmen, Yoruk

GİRİŞ

Gezgin John Lewis Burckhardt, İsviçreli olup 24 Kasım 1784 tarihinde Lozan'da doğar. Leipzig ve Göttingen'de şarkiyat araştırmaları alanında uzmanlaşır ve 1806 yılında İngiltere'ye gidip Londra ve Cambridge'de eğitim gördüğü gibi Arapça öğrenir. Bu dönemde İngiliz uyruğuna geçer ve Johann Ludwig Burckhardt olan adını John Lewis Burckhardt olarak değiştirir. Gezgin 1809 yılı başlarında merkezi Londra'da bulunan Afrika Cemiyeti tarafından, kuzey yolunu takip ederek Fizan üzerinden Sahra'nın güney bölgesine ulaşacak şekilde bir keşif gezisine görevlendirilir. Bu gezi boyunca gerekli olan Müslüman kimliği ve Arapça bilgisi için Suriye bölgesine gönderilir. Yolculuğu sırasında 1809 yılının Nisan ayında Malta'ya uğrar ve burada Suriyeli bir tüccar kılığına girip Şeyh İbrahim bin Abdullah eş-Şâmî adı ile bir müddet Kur'an ve fıkıh dersleri aldığı Halep'e gelir (Kallek 1992: 420). Edindiği sahte kimlik onun asıl amacına ulaşmak için sarf ettiği çabayı gözler önüne serer.

Suriye bölgesine gönderiliş amacı Arapça öğrenmek ve bu dili konuşma becerisini geliştirmek olsa da Halep'te bulunduğu dönem içerisinde Reyhanlı Türkmenlerini ziyaret ettiği gibi kendi ifadesine göre ziyaretinin başlıca nedeni, Türkmenlerin çadırları yakınında bulunan bazı kalıntıları görme arzusudur. Halep'te, bitki arayan bir hekim kisvesinde, Türkmen ev sahibim dediği Reyhanlı Türkmenleri arasında önemli bir şahsiyet olan Muhammed Ali Bey ile tanışır. Burada edindiği diğer bir kimlik hekim kisvesidir ki, onun her ne kadar görünürde zihninde oluşturduğu doğulu ve Türk imgesinden gelebilecek bir zarara karşı tedbir olsa da bu basit ve çıkarıcı bir yaklaşım olup asıl amacına ulaşmak için mutlaka kendisini gizlemesi gerektiği düşüncesi ile doğrudan ilgilidir. Muhammed Ali Bey ile tanışmasından sonra 1810 yılı Mart ayının ilk haftasında Reyhanlı Türkmenlerinin yaşadığı yere gelir ve Muhammed Ali Bey'in çadırında iki hafta kaldığı gibi onunla, Türkmenlerin yaşadığı yörede bulunan kalıntıları gezer. Bu gezi sırasında yörede gördüklerini not alan gezginin Reyhanlı Türkmenlerine dair gözlemleri, 12 Mayıs 1810 tarihiyle, ölümünden beş yıl sonra basılan, Suriye'de ve Kutsal Topraklarda Seyahat adlı eserinin ekler kısmında yer alır (Burckhardt 1822: 633-634, 641, 644).

Reyhanlı Türkmenlerinin, İran'ın Rey mıntıkasından Türkiye'ye göç ettiği tezi ileri sürüldüğü gibi bunlar, İran coğrafyasından Anadolu'ya uzanan geniş bir alanda yayılırlar. Kanuni döneminde bir kısmı Halep, bir kısmı Yeniil taraflarında bulunur ve bu dönemde Oğuzların Bayat Boyu içerisinde küçük bir oba olarak gösterilirler. Genel olarak Tebriz, Bayazıt, Revan başta olmak üzere Azerbaycan coğrafyası ile İğdır, Sivas, Yeniil, Adana, Antep, Kilis, Maraş, Elbistan, Göksun, Antakya, Halep, Rakka, Malatya, Gerger ve Turgud kazası yaşadıkları yerler arasındadır (Sümer 1972: 228; Türkay 2005: 124, 541; Efe 2012: 118, 235; Efe 2017: 69, 90).

Türk coğrafyasında geniş bir alanda yayılış gösteren ve asıl kütlesi Halep ve Antakya çevresinde yaşayan Reyhanlı Türkmenleri sosyal nizam olarak bir boy statüsünde olup genellikle Mursaloğlu ailesinden bir boy beyi tarafından idare edilir. Gezginin yörede bulunduğu dönem içerisinde boyun başında Mursaloğlu Haydar Bey bulunur. O, en güçlü bey ve onun dönemi boyun en şaşalı devri olarak gösterilir (Mursaloğlu 1984: 39-40, 67, 71; Efe 2013: 155, 158). Sarıcalar Oymağı'ndan olan Boy Beyi Mursaloğlu Haydar Bey, gezginin verdiği bilgilere göre Değirmenkaşı'nda bulunan konağında oturur. Mursaloğlu Haydar Bey idaresindeki Reyhanlı Türkmenleri, Türk sosyal nizamı çerçevesinde Avşar, Bahadırılı, Delikanlı, Coşlu, Halallı, Karaahmetli, Karasüleymanlı, Karkın, Kodallı, Löklü, Okçu, Sarıcalar ve Torun adlarında on üç oymaktan oluşan büyük bir boy hüviyeti taşır. Sarıcalar'ın kökeni

Maden, Coşlu'nun Payas, Bahadırlı'nın Samandağ, Halallı'nın Barak olarak verilir ancak verilen bu köken bilgisi oymakların yaşadığı coğrafi saha ile ilgili olmalıdır (Burckhardt 1822: 634-635). Bu dönemde Reyhanlı Türkmenleri içerisinde gösterilen Avşar, Beydili, Döğer, Karkın, Kayı gibi Oğuz boy adı taşıyan oymaklar yanında Acerli, Bozulus, Bozoklar, Delikanlı, Gündüzlü, Nergizli, Tecirli gibi oymakların, Amik Ovası ve çevresine elverişli ılıman iklim özelliği ve zengin otlakların varlığı nedeni ile kışlamaya geldikleri ve bu durumun daha çok idari ve mali bir bağlılık olduğu söylenebilir. Öte yandan Bahadırlı, Çamuşlı, Coşlu, Donlu, Erişdili, Halallı, Kabaklı, Karaahmetli, Karasüleymanlı, Kodallı, Köseli, Muslalı, Löklü, Okçular, Sakallı, Salalı, Sarıcalar, Tevekelli, Torun ve Yirdinli zamanla Reyhanlı Türkmenlerinin içerisinde çıkan asıl oba ve oymaklar olarak gösterilebilir (Burchardt 1822: 634; Hasluck 1929: 480; Mursaloğlu 1984: 33, 45; Kanbolat 1989: 21; Türkay 2005: 124, 247, 541; Efe 2012: 131-132).

Reyhanlı Türkmenlerini oluşturan oymakların, bir araya geldikleri, boy beyinin gücünü oymak beylerinden ve tecrübeli ihtiyarlarından oluşan boy meclisinden aldığı bir meclisleri bulunur. Oymakların başında bulunan beyler, oymak işlerini bu nizam çerçevesinde bağımsız olarak yürütürler ancak bütün boyu ilgilendiren meseleler boy meclisine getirilir (Mursaloğlu 1984: 34). Bu meclis, oymak beylerinin bir araya geldikleri bir divan olarak tanımlanır ve her oymağın divandaki mertebesinin kendi gücüyle belirlendiği hatta bunların adaylık ve onayını kendi toplumundan alan bir beyi olduğu belirtilir. Haydar Bey, boy meclisinde bir araya gelmeleri gerektiğinde bunlara boy beyi sıfatı ile başkanlık eder. O, Reyhanlı Türkmenleri üzerindeki otoritesini, beylerin görüş ve iradesine karşı divanda sürdürür. Boy beyi olarak, oymak beyleri arasında meydana gelen ve çoğu zaman birbirlerinin topraklarına saldırı ile devam eden anlaşmazlıkları çözer. Beyler, Türk yasalarına göre kendi oymakları arasındaki tüm ihtilafları çözmeye çalışırlar ancak çözemedikleri hususlarda büyük bey olarak nitelendirilen boy beyine başvururlar. Eğer aileler, beylerinden memnun kalmazlarsa, genellikle bir oymaktan diğerine geçebilirler. Reyhanlı Türkmenlerinde, Türk kanunları bile genellikle beyler tarafından istişare edilip ceza, aksine bir emsal veya geleneksel yasa bulunmadığı sürece, bey tarafından onaylanır. Haydar Bey, boşalan beyliklere aday gösterme hakkı olduğunu iddia etse de onun Reyhanlı Türkmenleri üzerindeki etkisi azaldığı gibi bu durum dönem içerisinde sadece göstermelik konuma düşer (Burckhardt 1822: 635, 640). Yine yaylak ve kışlak arasında yıllardır süren göçler oba, oymak ve boy silsilesine bağlı sosyal nizam içerisinde boy beyinin sevk ve idaresinde dirayetle yürütülür (Mursaloğlu 1984: 22-23).

Reyhanlı Türkmenleri, 17. yüzyılda Halep yakınındaki Karamurt Hanı çevresinde kışlarken 18. yüzyılda Halep çevresinde ve ilerleyen dönemlerde aynı çevreler ile özellikle Antakya Ovası ve çevresinde kışlamaya devam ederler (Hasluck 1929: 479-480; Sümer 1972: 228; Mursaloğlu 1984: 22; Türkay 2005: 124, 541; Efe 2012: 118-119; Efe 2017: 69). Özellikle bu kışlak alanlarında Türkmenleri gözlemleyen gezgin, Reyhanlı Türkmenlerinin yaşadığı yöre ile bu yörenin çeşitli coğrafi özelliklerine değindiği gibi bu alan, Halep'in kuzey batı yönünde yürüyüş mesafesi olarak yaklaşık yedi saat sürer. Orta düzlük taşlık olup neredeyse terkedilmiş vaziyette iken birçok yerde tarıma elverişli alanlarda ve harabeler çevresinde çok sayıda köy vardır. Reyhanlı Türkmenlerinin yaşadığı saha içerisinde yer alan yörede, Halep'ten batı ve kuzeybatıya doğru beş saatlik bir yürüyüş sonunda alçak bir tepenin üzerinde zeytin ve incir ağacı dikili bazı tarlalardan bahsedilir. Tepenin öbür tarafında, yaklaşık on sekiz kilometre uzunluğundaki, etrafını çevreleyen alçak tepelerin eteklerinde bulunan Halka adı verilen oval biçimli bir vadi ve sonrasında köyler yer alır. Bu köylerin Fellahları veya sakinleri, harap evlerde yaşarlar. Bu çevrede ova toprağı, neredeyse taşsız ince bir kırmızı humus olarak dikkat çeker. Mart ayında buğday ekili olup yaz mevsiminde en iyi pamuk yetiştiği belirtilir. Bütün

ova, Halep ileri gelenlerinden Halepli Abbas Efendi'nin mülkü olarak gösterilir. Halka Ovası'nın batı tarafını sınırlandıran kayalık kalkerli tepeler üzerinde, ilk Türkmen çadırları Halep'ten yaklaşık altı buçuk saatlik bir yürüyüş mesafesinden sonra bir arada görülür. Tepelerde yaşayan Türkmenler, çadırlarını aralıklarla kurdukları gibi çadırların alt kesiminde yer alan düzlükleri ekerler. Bu tepeler, kuzeybatı yönünde, Samandağ civarına doğru uzanır. İskenderun Körfezi'nin güney kıyılarında uzanan yüksek dağ zinciri ile karşı tarafa bağlanan Antakya Ovası, Reyhanlı Türkmenlerinin önemli bir yaşam alanı olarak gösterilir. Afrin Çayı, bu ovayı sulayan önemli akarsulardan biri olduğu gibi Kilis Yöresinden Antakya Gölü'ne dökülen çayın mecrası, yürüyüşle on beş veya yirmi saat sürer. Düzenli olarak ilkbaharda taşan çay, sazlarla ve olta balıkları ile dolu olup Türkmenlerin balık avlama araçları bulunmadığı belirtilir. Afrin Çayı dışında, vadileri sulayan çok sayıda küçük çay ve kaynağın varlığından söz edilir. Bunların en önemlilerinden biri, aynı adı taşıyan bir Türkmen obası yakınındaki Göl Çayı olup bu çay, Samandağ'dan yaklaşık altı saat uzaklıktaki küçük bir gölde, Afrin Çayı ile birleşir. Bu küçük gölde çok fazla balık bulunduğunu belirten gezgin, gölün çevresinde yaşayan obanın çocuklarının onları taş atarak öldürdüğünü ifade eder. Ayrıca Göl Çayı, döküldüğü gölün yakınında kurulan değirmenleri çalıştırır (Burckhardt 1822: 633-634) ve Türkmenlerin buğdayı bu değirmenlerde öğütülür (Mursaloğlu 1984: 161).

Afrin Çayı'nın sağ kıyısında, yaklaşık kırk beş dakikalık bir yürüyüş mesafesinde bulunan ve gezgini misafir eden Muhammed Ali Bey'in çadırının kuzey batı yönüne üç saatlik yürüyüşle, aralarında yarım saatlik bir yürüyüş mesafesi olan; kükürtlü ve sülfürlü iki sıcak kaynaktan bahsedilir. Türkmenler, bu kaynakların şifalı sularını hamam ve aynı zamanda tedavi amacıyla büyük bir tıbbi güç olarak kullandıkları gibi kadınlar ve erkekler, sıkça yaşadıkları şiddetli baş ağrılarının tedavisinde bu kaynaklardan yararlanırlar (Burckhardt 1822: 634).

Yörenin fiziki özelliklerinden bahseden gezgin, otuz yıl öncesine kadar Reyhanlı Türkmenlerinin yaşadıkları tepelerin kısmen ağaçlarla kaplı olduğunu ancak Halep'teki yakacak odun ticaretinin yöredeki ormanların tamamen tükenmesine neden olduğunu kaydeder. Yöredeki yaban hayatına da değinip, Türkmenlerin yaşadıkları tepelerde çok sayıda çakal, tilki ve kurt bulunduğunu belirtip yine her biri yirmi veya otuz arasında değişen sayıdaki ceylan sürülerine rastladığını; çok çeşitli kuşlar arasında, Suriyeli sporcuların en seçkin oyunlarda saygı duyduğu turaç da yer aldığını beyan eder. Türkmen ovaları sınırındaki Payas dağlarında bazen geyik avlayan Türkmenlerin, tutkuyla şahin avcılığına düşkün olduklarını, tazı beslediklerini ve ovada at koşturduklarını ifade eder (Burckhardt 1822: 634).

Reyhanlı Türkmenleri, 17. yüzyılda Kargılık ve Çobanoğlu dağları çevresinde yaylarken 18. yüzyılda Sivas'ın güneyi ile Uzunyayla'da yazı geçirdikleri (Hasluck 1929: 479; Sümer 1972: 228; Türkay 2005: 124, 541; Efe 2012: 118, 235; Efe 2017: 69, 90) gibi kışlak ve yaylak arasında mevsim farkına bağlı olarak yaşanan döngü içerisinde belirli bir göç yolunu izlerler. Bu göç yolu Reyhanlı Türkmenlerinin yaşam alanı olan Halep ve Antakya çevresinden başlayıp İslahiye, Maraşaltı, Pazarlık, Elbistan ve Göksun üzerinden Binboğa dağlarını aşarak Pınarbaşı ve Sivas arasındaki yaylak alanlarına ulaşır (Mursaloğlu 1984: 22). Antakya Ovası'ndaki sinekler, Türkmenlerin hayvanlarına zarar vermeye başlayınca Nisan ayı ortasından itibaren bu göç yolunu takiben yaylak alanlarına doğru yola çıkarlar. Yürüyüşlerini Maraş'a doğru yönlendirip yaklaşık bir ay kadar Maraş Yöresinde kalırlar. Bundan sonra Gürün ve Elbistan dağlarına ulaşırlar. Bu yörede Türkmenlerin yayladıkları dağlar, Geyikdulu, Süngülü ve Karadoruk olarak belirtilir. En sıcak yaz aylarını buralarda geçirdikten sonra Eylül ayı sonunda Elbistan Ovası'nı tekrar geçip aynı göç yolu üzerinden Antakya Ovası'ndaki kışlak yerlerine dönerler

(Burckhardt 1822: 635).

Gezgin, Reyhanlı Türkmenlerinin oturdukları konutlara dair gözlemlerini de ayrıntılı olarak aktarır. Çadırları, tepelik alanların üzerine kuzey rüzgarlarından korunaklı yerlere kurulur. Bazen beş ya da altı aile belirli bir noktada kurdukları çadırlarda bir arada yaşarlar ancak bekarların büyük bir kısmı için çadırlar birbirinden bir buçuk ile üç kilometre arasında değişen uzaklıkta yer alır. Bunların yaşadıkları konutlar, yaklaşık bir buçuk metre yüksekliğindeki gevşek taşlardan oluşan dikdörtgen bir duvar, bir düzine veya daha fazla direk tarafından desteklenen, keçi kılından dokunmuş siyah bir çul ile örtülür. Çadırın ortasında örtü yerden direkler vasıtası ile yaklaşık iki metre yetmiş beş santim yükselir. Girişin yanına taş bir bölme inşa edildiği gibi her çadırda kadınların kapının solundan çadırın daha büyük bir yarısına sahip olduğu görülür. Sağ taraftaki daha küçük olan yer erkeklere ayrılırken, ayrıca ara boşlukta, aile reisinin veya oğullarından birisinin en sevdiği atı için ahır olarak hizmet eden bir bölüm bulunurken kadın odası, erkek odası ve ara geçiş bölümünden oluşan yapının uzunluğu yirmi ile otuz metre arasında değişir. Çadırlardaki kadın odası aynı zamanda mutfak olarak da hizmet verir; hatta bu bölümde kurulan tezgâhlarda kadınlar dokuma işleri ile uğraşırlar. Halılarla kaplanan erkekler bölümü yabancılara ve ailenin bekar üyelerine yatak görevi görür. Evlenenler, kadınların bulunduğu bölümden yani harem kısmından ayrılırlar. Çadırlarda yaşayanların yanı sıra, Türkmenlerin birçoğu, özellikle ovadakiler, dört buçuk metre yüksekliğindeki büyük barınaklarda, çadırlar gibi inşa edilmiş ve yayılmış, ancak çadır kaplaması yerine, Afrin Çayı kıyısında bolca yetişen sazlar ile örtülen meskenlerde otururlar (Burckhardt 1822: 635-636). Yörede kamışlarla yapılan bu evlere Türkmenler arasında huğ adı verilir (Mursaloğlu 1984: 174).

Türkmenlerin ayrıca, büyük beyaz yün keçelerle kaplı yuvarlak kuş kafesi gibi ahşap aksamı bir tür kullanışlı çadırları vardır ki bu çadırın girişi küçük bir kapıyla kapatılmakla birlikte kadınların münhasır yaşam alanı olup yalnızca büyük mülkiyete sahip ailelerde bu çadır türü ile karşılaşıldığı belirtilir (Burckhardt 1822: 636). Boy beyi ile oymak beylerine ait olan bu çadırlara Reyhanlı Türkmenleri arasında derim evi denilmekle birlikte (Mursaloğlu 1984: 185) bu çadır, Topak ev veya Türkmen çadırı olarak da bilinen çadır türüdür.

Çadırlar ile ilgili gözlemlere göre çadırların büyük bir kısmı temiz olup, erkek odasındaki zemin divan ya da sofa ile döşenmiştir. Orta ön kısımda misafirleri ağırlamak ve kahve yapmak için sürekli olarak büyük bir ateşin yakıldığı bir ocaklık alanı bulunur. Sakinler çok miktarda kahve tükettikleri gibi kahve fincanları, Doğu Akdeniz’de yaygın olarak kullanılanların üç katı veya bir İngiliz kahve fincanı kadar büyüktür. Ne zaman bir kahve hazırlansa, her bir kişinin bardağı iki veya üç kez doldurulur. Gezgin, Türkmenlerle birlikteyken, gün boyunca sık sık yirmi ya da daha fazla fincan kahve içtiğini belirtir. Kahve hazırlama sürecinden de bahsetmekle birlikte kahve yapanların önce kahve çekirdeklerini kavurdıklarını; bundan sonra büyük tahta dibek tokmağı ile çekirdekleri ezmek için vurulurken çıkan sesi bir tür müzik ritmine benzetir (Burckhardt 1822: 638).

Reyhanlı Türkmenlerinin nüfusuna dair bilgiler verilirken nüfusun yaklaşık 3.000 civarında olan çadır sayısından kabaca hesaplanabileceği; her çadırın 2 ya da 3 ile 15 sakin içerdiği belirtilir ancak toplam nüfusa dair bir değerlendirme yapılmaz. Nüfus yanında Reyhanlı Türkmenlerinin askeri gücüne de değinildiği gibi 2.000 ile 3.000 arasında değişen sayıda süvari ve birçoğu piyade olmak üzere askeri bir güce sahip oldukları vurgulanıp Reyhanlı Türkmenlerine bağlı on üç oymağın çıkardığı asker sayısı oymaklar bazında verilir. Bunlardan Sarıcalar’ın ya da Reyhanlı Türkmenlerinin Boy Beyi Haydar Bey’in 500 atlı, Kodallı’nın 600 atlı, Coşlu’nun 200 atlı, Löklü’nün 100 atlı, Karaahmetli’nin 150 atlı,

Karasüleymanlı'nın 50 atlı, Delikanlı'nın 600 atlı, Torun'un 60 atlı, Bahadırlı'nın 100 atlı, Halallı'nın 60 atlı, Karkın'ın 20 atlı, Avşar'ın 20 atlı, Okçu'nun 50 atlı çıkardığı belirtilir (Burckhardt 1822: 634). Bu çerçevede Reyhanlı Türkmenlerinin sahip olduğu asker sayısı her zaman hazır kıta bir askeri birlik ve yörede caydırıcı bir güç unsuru olup Sayda Valisi Abdullah Paşa, asi durumuna düşünce 1822 yılında üzerine asker sevk edildiği gibi görevlendirilenler arasında Reyhanlı Türkmenleri Boy Beyi Haydar Bey de vardı (Ahmed Cevdet 1301c: 84).

Reyhanlı Türkmenleri, dönem içerisinde âyanların taşrada etkili bir güç haline gelmeleri nedeni ile mali bakımdan Anadolu'nun doğusunun güçlü âyânı olan ve Yozgat da oturan Çapanoğlu'na atlar, büyükbaş ve diğer hayvanlar için yıllık 6.215 kuruş haraç öderler. Çapanoğlu'na verilen haraç toplanırken, Haydar Bey genellikle, bir yıl boyunca yapılan harcamaları göz önünde bulundurup bunları personel giderleri, oymakların konakladığı yerden geçen memurlara verilen hediyeler, üst düzey yabancıları eğlendirmek gibi kamu hizmeti için yapılan ödemeler şeklinde belirler. Haydar Bey'in taleplerinin yanı sıra, haraç, beylerin idaresindeki her bir oymağın ödemesi gereken toplama, 400 veya 500 kuruş eklenerek toplanır ve oymak beyleri de bu çerçevede bey olarak bir gelir elde ederler. Ayrıca Türkmenler, boy beyine, oturdukları yerler için herhangi bir miri veya genel arazi vergisi ödemezler (Burckhardt 1822: 635).

Reyhanlı Türkmenleri, tarım ile de uğraşmakla birlikte bunların toprağı ekip dikmesi gezginin deyimi ile on yıllık yeni bir süreçtir. Tarım, kızı komşu Kürtlerin beyi ile evli olan Haydar Bey'in onları ikna etmesiyle başlamış, bunların toprağın ekiminden elde ettikleri gelirler, Türkmenler için bu alanda önemli bir algı oluşturmuştur. Türkmenler yörede işledikleri tarlalara buğday, arpa ve çeşitli bakliyat türleri ektikleri gibi buğdaylar gezginin yöreye gelişinden sadece iki hafta önce, 1810 yılında Şubat ayının yaklaşık yirmisinde ekilmiştir. Türkmenlerin işledikleri arazilerde zeytin, nar ve incirin yetiştirme imkanı olsa da, onlar, tarıma yeni başladıkları için henüz meyve ağaçları ile ilgili yaygın bir dikim alanı bulunmaz. Öte yandan gezgini misafir eden Muhammed Ali Bey, birkaç yıl önce, çadırlarına yakın küçük bir meyve ağacı bahçesi kurmaya başlamış olup Reyhanlı Türkmen aileleri her yıl yaylaktan dönüştü çadırlarını aynı yere kurdukları için onun çabası bunlara örnek teşkil edebilir değerlendirilmesi yapılır. Yine Değirmenkaşı'nda Reyhanlı Boy Beyi Mursaloğlu Haydar Bey'in oturduğu konağın yakınında bir bahçesi bulunur. Gençlerin tarımı desteklemeleri durumunda Antakya ovalarının zaman içerisinde tamamen ekilebileceği ve gelirlerinin büyük bir bölümünü harcayan ailelerin zenginliklerinin artabileceği görüşü ileri sürülür. Ayrıca Türkmen çadırları veya çevresinin her zaman onların topraklarını işleyen Fellah ailelerinin yaşadığı üç ya da dört hane ile çevrili olduğu belirtilir. Bu Fellahlar, terkedilmiş köylerin kalan köylüleri veya bazı fakir Kürtler olarak gösterildiği gibi Türkmenler gerekli tohumu bulurlar ve bu amaçla çalışan birkaç kişi tarafından bütün yıl boyunca yetiştirilen ürünün yarısını kış aylarında aldıkları bir ortaklık sisteminden bahsedilir. Fellahların sosyo-ekonomik durumu hakkında da bilgi veren gezgine göre, bunlar sefilce yaşamakla birlikte ne zaman turnakları ile kazıyarak küçük bir meblağı bir araya getirebiliyorlarsa, efendileri bunu ödünç alma bahanesiyle onların elinden alır değerlendirmesi yapar ki bu değerlendirme bahsettiği ortaklık sistemi ile çelişir. Akşam yemeğinde hazırlayabildikleri en iyi tabak bile kötü yağ ve kaba ekmekten oluşur. Hastalık veya yaş nedeniyle bir inek veya öküzün öldüğü durumlar dışında asla öğün tadamazlar. Bunların büyük bir kısmı ekmek ve su ile yaşar; burada ne meyve ne de sebze yetiştirilir. Yine de neşeli, iyi huylu insanlar; genç adamlar her akşam oynar, şarkı söyler ve dans edip eğlenirler, hatta kibirli efendilerinden çok fazla sıccakkanlıdırılar değerlendirmesi arazi sahibi ile toprağı işleyenler arasındaki ilişki ve bunların yaşamları

hakkında yeterince bilgi verir (Burckhardt 1822: 634, 636-637, 640).

Hayvancılık konusundaki değerlendirmeleri de dikkat çekmekle birlikte tarımdan ziyade hayvancılığın önemli bir yer tuttuğu Reyhanlı Türkmenleri, atları ve büyükbaş hayvanları, kalkerli tepelerde çokça bulunan mağaralarda veya yaptıkları küçük kulübelerde barındırırlar. Reyhanlıların, diğer Türkmen atlıları gibi her zaman sığır besleyicilerin konargöçer hayatını tercih ettikleri belirtilir. Türkmenlerin başlıca zenginlikleri hâlâ büyükbaş hayvanlardan ibarettir. Atları, fiyat olarak Arapların atlarına göre daha değersizdir ancak dağlara daha iyi uyum sağlarlar. Boyunları Arap atlarından daha kısa ve daha kalın, baş daha büyük, tüm çerçeve daha sakardır. Halep'teki iyi bir Türkmen atının fiyatı 400 ya da 500 kuruş iken iyi cins bir Arap atı iki kat ya da daha fazla paraya satılır. Arapların aksine Türkmenlerde genellikle erkekler ata biner. Hayvancılık alanında bir örnek olarak değerlendirilen gezginin kaldığı ev sahibinin ailesi 4 at, 3 kısarak, yaklaşık 500 koyun, 150 keçi, 6 inek ve 8 deveye sahip olup onun kolay zengin olan bir erkek olarak görüldüğü ifade edilir. Yine onun mülkünün yarısı kadar miktara sahip az sayıda aile varken üç ya da dört kat daha fazla sığır besleyen çok fazla insan olduğu hatta bunlar arasında 150.000 kuruşa kadar sığır ve mülk sahibi olanların bir kısmını duyduğunu belirtir ki (Burckhardt 1822: 636-637) genel olarak büyükbaş hayvan besleyen Reyhanlı Türkmenlerinin ekonomik olarak oldukça varlıklı oldukları söylenebilir.

Yaylak alanlarına gidişleri sırasında Reyhanlı Türkmenleri, daha iyi bir deve cinsi ve bazı sığırları Halep piyasası için Ermenistan'da takas edip öküzler ve Arap develerini satın alırlar beyanına göre gezginin kasıtlı olarak Ermenistan dediği yer aslında Reyhanlı Türkmenlerinin yaylak alanları ve çevresindeki Türk topraklarıdır. Ermeni veya Karaman devesi Arap develerinden daha uzun ve güçlü, boynu daha bükülmüş ve uyluklarının çevresi ve üst kısmı kalın tüylerle kaplanmıştır; aksine Arap devesinde, çok az tüy var beyanında da Ermeni veya Karaman devesi dediği de yine aynı çevredeki Türkmen devesi olmalıdır. Bu develerin taşıma kapasitesi yaklaşık 600 ile 800 kilogram arasında gösterilmesine rağmen bu abartılı bir değerlendirme olup bir devenin ortalama taşıyabileceği yük kapasitesi 250 kilogram civarındadır. Gezgin develer ile ilgili değerlendirmelerini sürdürmekle birlikte Halep'te bir Arap devesinin fiyatı yaklaşık 250 kuruş iken bir Ermeni devesinin fiyatının bunun iki katı olduğunu ifade eder. Bu deve cinsinin erkek hecin devesi ve dişi Arap devesinin çiftleşmesi ile elde edildiğini belirtir. Anadolu halkı, bu tür erkek develeri, Türkmenlerin yıllık olarak pazarlara getirdikleri küçük Arap ırkının dişileri ile çiftleştirmek amacıyla aygır olarak tutarlar; bu develer kendi aralarında üremek için bırakılırsa, Karaman develeri çok az değerli bir cılız ırk üretir değerlendirmesi yapar. Öte yandan Arapların sadece küçük deve ırklarını kullandıkları; çünkü bunların ısı, susuzluk ve yorgunluğa dayanıklı olup engebeli bölgelere çok daha iyi uyum sağladıkları belirtilir. Yine Türkmenlerin develeri, tepelerde bolca yetişen, gezginin Türk kufanı dediği, aslında keven veya geven olarak adlandırılan bir tür küçük kaba diken ile beslenirler. Akşamları dağlardan inen her bir deve, arpa unu ve su karışımından yapılan ve yaklaşık ağırlığı bir kilogram olan bir top lapa için çadırlara doğru koşar ve bu hayvanları besleme masrafı, günlük bir avuç arpa maliyetine düşürülür değerlendirmesi yanında Türkmenlerin, develerini sağlamadıklarını ve yalnızca yük hayvanı olarak kullandıklarını belirtir (Burckhardt 1822: 637).

Reyhanlı Türkmenleri, gelirlerinin büyük bir bölümünü hayvancılıktan elde ettikleri gibi gezgin bunların gelirlerinin, Halep ile yaptıkları ticaret ve kendi aralarındaki tefecilikten kazandıkları meblağdan ibaret olduğunu belirtse de tefeciliğe dair ayrıntılı bilgi vermediği için bu hususta bir genelleme yapması şaşırtıcıdır. Tarım geç başlamış olmakla birlikte Halep'teki yakacak odun ticaretinden de gelir elde ederler. Halep pazarı için Türkmenler, Afrin'in

kuzeyindeki dağlardan odun keserlerken gezgin, bunun yetersiz olduğu beyanıyla, Halep, Mısır için odun sağlanan yere, Karaman sahilindeki yakacağa bağlı olmalı tahmininde bulunur ki, bu durumun nedeni yöredeki ormanların aşırı tahribatı ile ilgilidir. Türkmenler, develeri sayesinde Halep ve çevresine hem kesip sattıkları odundan hem de taşımacılıktan büyük gelirler elde ederler. Halep ile çok karlı bir ticaret gerçekleştiren Türkmenler odunun yanı sıra, tarlalarının ürünlerini, ilkbaharda koyun, kuzu, yün, tereyağı ve peynir ile birlikte çeşitli el yapımı halıları şehre taşıyıp pazarlarlar ki bu anlamda Halep piyasasına sosyo-ekonomik olarak hareketlilik getirirler. Yine Halep'te bulunan Fransız tüccarlarının mallarını İskenderun'dan şehre taşıma işini de üstlenirler. Halep ile olan ticaretten elde edilen kârları, neredeyse tamamen ailelerinin kıyafet, kahve, tatlı, et ve doğu lüksünün çeşitli eşyalarına olan ihtiyaçlarına harcadıklarını; çadırlarına nadiren nakit para getirdiklerini belirtip bütün bunlardan sonra Türkmenlerin yaşam tarzı, gezgin tarafından konargöçer insanlar için bir lüks olarak değerlendirilir ki bu durum onun zihnindeki oryantalizm ürünü göçebe algısı ile doğrudan ilgili olup gördüğü zenginliği kendi algısı ile örtüştürememesinden; Türk konargöçerliğini tam olarak algılayamamasından ve göçebelikle karıştırmamasından kaynaklanır (Burckhardt 1822: 634, 637-638).

Öte yandan Türkmenlerin, yalnızca evlilik, sünnet, Ramazan ayı döneminde bir gece şöleni veya yabancıların gelmesi gibi durumlarda et yediklerini belirten gezgin genel olarak tükettikleri gıdayı bulgur olarak gösterir. Bu gıdanın buğday kaynatıldıktan sonra yıllık tüketim için bir süre güneşte kurutulduğu; tereyağı veya yağ ile pişirilip çok lezzetli bir besin sağladığına dair hazırlanma ve tüketim süreci anlatıldığı gibi bulgurun Suriye'nin her yerinde tercih edilen bir yemek olduğu belirtilir. Bulgurun yanı sıra pirinç, yumurta, bal, kuru meyveler ve leben adında ekşi süt de yedikleri; keçi sütü dışında hiçbir sütün olmadığı ifade edilir. Ekmekleri, kadınların bir dakikadan daha kısa bir süre içinde sıcak demir bir sacda akşam yemeğinden hemen önce pişirdikleri ince mayasız bir kek şeklinde bahsedilen bazlama veya yufkadır. Kahvaltı sabah saat 08.00'da hazırlanırken, ana yemek gün batımından hemen sonra yapılır. Türkmenler, yörede yaşayan diğer toplumlar ile karşılaştırılır ve sofrada daha kibar oldukları belirtilir. Yemek yerken basitçe parmaklarını kullanmak yerine, Türkmen, ince ekmeğini ustaca katlayıp bir kaşığa dönüştürürler ve bu ekmekten yapılmış kaşıkla tabaktan aldıkları lokmayı yutarlar. Gezgin, bir ekşi süt tasının etrafında Türkmenlerle birlikte oturduğunu ve kendisi dışında neredeyse kimsenin parmaklarını kirletmeden o tası birkaç dakika içinde silip süpürdüğünü anımsadığını dile getirir (Burckhardt 1822: 638).

Türkmenler, bir misafir için büyük bir onur duymadıkları sürece, onun, çadırda kadınların bulunduğu bölümün bir köşesinde sessizce uyumasına izin vermezler ve bu durumda yabancılar asla buraya giremezler değerlendirmesi yapılır. Türkmenlerin iffet düşüncesi, Avrupalılarınki ile karşılaştırılır ve bunun özel olduğu belirtilir. Bir Türkmen, toplum huzurunda konuşma edebini aşan konular üzerine eşi, kızı veya kız kardeşi önünde konuşulmasından hoşlanmaz. Aynı zamanda, herhangi bir arkadaşı onun kadınlarının huzurunda, bir kadının cazibesinin romantik terimleri veya aşırı sevinci ile konuşursa, buna çok kırılır. Türkmen kadınları yabancıardan çekinmezler ve kendilerini gizlemezler derken gezgin doğu dünyası hakkında kendi zihniyetini ve var olan algısını yansıtır. Kızların, babalarının misafirleriyle serbestçe konuşmalarına izin verilmesine rağmen nadiren erkeklerin odasına girdiklerini ifade eder. Kızların eşkâllerinin zarafeti ve yüz hatlarının düzgünlüğünden çok etkilenir. Ten renklerinin Avrupalı kadınlarınki kadar güzel olduğunu ancak yaş ilerledikçe güneşin tenlerini biraz esmerleştirdiğini belirtir. Ahlaki konuda, iffet, bir öpücüğün bile mutsuz suçlunun babası ya da erkek kardeşi tarafından ölümle cezalandırıldığı zorunlu bir erdem

haline gelir değerlendirmesinde bulunur. Gezgin, bu konuda Türkmenlerin aşırı ciddiyetinin birkaç örneğinden bahsedebileceğini ancak birinin yeterli olacağını beyan eder ki geziye çıkan ve ıssız bir vadiden geçen üç kardeş, orada kız kardeşleriyle, sevgilisini yakalarlar. Bunun üzerine üçü birden silahlarını çekip kızın üzerine boşaltırlar ve yere düşen kızı orada bırakırlarken sevgilisi kaçır. Gezginin misafir olarak kaldığı ev sahibi Muhammed Ali Bey, cinayetten haberdar olunca, çakalların onu yemesini önlemek için cesedi çadırına götürmek üzere hizmetçisini gönderir. Kadınlar, getirilen cesedi mezara gömmek için soyup yıkarlarken hafif nefes, onları yaşam belirtisinin henüz sönmediğine ikna eder; kız iyileşir ancak hayati tehlikeyi kısa sürede atlatamaz. Muhammed Ali Bey'in oğullarından biri harekete geçip, çadırda, ateşin etrafında somurtkan ve sessizce oturan üç kardeşi, kız kardeşlerinin kaybına duydukları üzüntü içerisinde bulur. İçeri girip onları selamlar ve "Babamın adına kız kardeşinizin cesedini sormaya geldim; ailem onu gömmek istiyor" deyince kardeşleri, kızın daha ölmediğini anlayıp ağlayarak "Eğer ölmüş olsaydı sormazdın, cesedi izniniz olmadan alırdın" dedikten sonra silahlarını kuşanıp, hâlâ yaşayan kurbanı aramak için harekete geçerler. Bunun üzerine Muhammed Ali Bey'in oğlu, babasının otoritesi ve onun sahip olduğu cesaretinin itibarı ile onların acımasız art niyetlerine karşı çıkar; çadırdan ayrılacak ilk kişiyi öldüreceğine yemin eder. Onlara, kızı yaraladıkları için zaten yeterince intikam aldıklarını; eğer kız ölmediyse, onu kurtaran şeyin peygamberin görünen koruması olduğunu söyler ve böylece onları ikna eder. Kız, üç ay boyunca Muhammed Ali Bey'in ailesi tarafından bakılır ve talihsizliğinin nedeni olan genç adamla tam olarak iyileşmesinden sonra evlendirilir. İşin bu kadar ciddiyetine rağmen, genç Türkmenler, bu tür entrikalardan ötürü övündükleri gibi gizli buluşma ve görüşmelerden kaçınmazlar. Gezgin, Türkmenlerde, evliliklerinin bitirilmesi hususunda, hanımlarından hoşlanmayan az sayıda erkek olduğunu beyan eder. Yine kadının yasak ilişki neticesinde anne olması durumunda, kendisinin hayatını ve babasının itibarını gayri meşru çocuğunu yok ederek kurtardığını belirtir (Burckhardt 1822: 636, 639, 644).

Dönem içerisinde gezginin ifadesine göre Reyhanlı Türkmenlerinin erkekleri 14 ya da 15, kızları ise 13 yaşında evlenirler. Haydar Bey ve bazı kardeşlerinin dışında, birden fazla eşi olan çok az kişi vardır (Burckhardt 1822: 642). Bu çerçevede Reyhanlı Türkmenleri Boy Beyi Haydar Bey başta olmak üzere oğulları, hem oymak beylerinin hem de hareket sahaları içerisinde bulunan yöredeki idarecilerin kızları ile evlenerek akrabalık yolu ile bağ kurdukları gibi birkaç kadın ile evli oldukları görülür. Göç yolu üzerindeki ileri gelenler ve oymakların beylerinden kız alıp vererek kurdukları akrabalık ve dostluk ile sürtüşmeleri önlemeye çalışmışlardır. Haydar Bey, Löklü oymak beyinin kızı ile evlenip aralarındaki düşmanlığı bertaraf etmiş, Kodallı'dan kız almış, Maraş Beylerbeyi Kalender Paşa'nın kızı Fatma Hanım ile evlenip takibata uğrayınca paşanın şefaati ile padişah tarafından affedilmiştir. Yine Haydar Bey, kızı Ayşe Hanımı akrabalığın devamı için Beyazıdoğlu Osman Paşa ile evlendirirken; Osman Paşa'nın, Ayşe Hanım'dan doğan kızı Gülsüm Hanımı Mursaloğlu Hurşit Bey ile evlendirmiştir. Haydar Bey, oğlu İbiş Bey'e düşmanları Sünemenli Türkmenlerinden kız alıp aradaki husumeti kaldırırken, aynı zamanda Karabeyzadelerden Hatice Hanım ile de evlendirdiği gibi; kendisinden sonra boy beyi olan oğlu Çirkin Beyi, Pehlivanlı Battal Bey'in kızı Elif Hanım ve Avşarlardan Servinaz Hanım ile evlendirmiştir. Yine oğlu Ahmet Paşa, akrabası Veli Beyoğlu Hacı Halil Bey kızı Fatma Hanım ile evlendiği gibi Akka seferine giderken Dürzi ailesinden Şemsi Hanım ile evlenmiş, ayrıca İslahiyeli Emir Şamzade kızı Ayşe Hanım yanında Altunlu Bektaş Ağa kızı Zeynep Hanımla da evlendirilmiştir. Oğullarından Halil Beyi, Baltalı Ömer Ağa kızı Senem Hatun ve Arap komşuları ile iyi ilişkilerini sürdürmek üzere Arap kızı diye bilinen Meryem Hanımla evlendirmiştir. Kilisli dönemin büyük ailesi Hacı Ömeroğlu Zor Deli Halil Ağa ile Boy Beyi Ahmet Paşa'nın kızı Hatice Hatun evlendirilmekle birlikte yapılan

evlilikler, yöredeki etkili aileleri akrabalık ve dostluk yolu ile birbirine yaklaştırmış; çok eşlilik bu çerçevede bir araç olarak kullanılmıştır (Mursaloğlu 1984: 45, 73-75).

Gezginin gözlemlerine göre Reyhanlı Türkmenleri, evlilik törenlerini büyük gösteriler ve toy ile kutladıkları gibi gençler bu vesile ile Avrupa'da bilinen çomak oyununa çok benzeyen koşu oyunlarını oynarlar. Müzikleri davul ve zurnadan ibaret olup Halepliler ve Araplar kadar müzikten hoşlanmadıkları (Burckhardt 1822: 642) belirtilse de başka bir kaynakta Reyhanlı Türkmenlerinin, gece ve gündüz eğlenceleri ile şöhret oldukları; her vesile ile davul ve zurna eşliğinde halaylar çekildiği; sazlar ile boyun pür neşe hayatı olduğu beyan edilir. Düğünlerde Tura oyunları, pehlivan güreşleri kıyasıya olup at yarışları yapıldığı; göç giderken göçün iki yanında cirit oynandığı ifade edilir (Mursaloğlu 1984: 47).

Öte yandan gezgin, çöl Arapları arasında çok sık rastlanan hikaye anlatıcılarının Türkmenler arasında bulunmadığını dile getirir. Türkmenlerde bir oğlan evlenme yaşına ulaşınca, babasının, ona evlenmeden önce, ticari gelir sağlayabileceği ve özel masraflarını karşılayabileceği bir çift deve ile bir at verdiğini belirtir. Miras paylaşımında ise babanın ölümü üzerine mülkü, Türk miras hukukuna göre aile bireyleri arasında bölünür. Ayrıca ölüm merasimine de kısaca değinen gezgin, Reyhanlı Türkmenlerinin, ölümlerini ıssız köylerin kalıntıları arasında dağınık vaziyette bulunan mezarlıklara gömdüklerini beyan eder (Burckhardt 1822: 642).

Türkmen kadınları, Suriyeli kadınlar ile benzer tarzda giyinir; onların başlıkları Venedik iplikleri veya altın parçalarla süslenir. Erkeklerin kıyafeti, Anadolu Türkleri gibidir. Atlılar, geniş bir binici pantolonu veya kumaş şalvar giyerler. Başlıkları, pamuk veya ipek kumaştan yapılmış ve etrafına türban sardıkları kırmızı bir başlıktan oluşur; varlıklı kadınlar çiçekli türbanlar, hatta Fars şallarını bile giyerler. Yirmi yıl önce ulusal başlık, gezginin tasviri ile bir şeker çuvalı şeklinde, uzun ve dar bir beyaz yün şapka iken, o zamandan beri, Reyhanlılar bunu giymeyi bırakırlar ama gezgin, Tarsus yakınındaki Türkmenler ile kaldığı süre boyunca onlarda bu türden bir başlık gördüğünü hatırladığını beyan eder (Burckhardt 1822: 639). Reyhanlı Türkmenleri ile ilgili bu gözlemleri destekleyen ayrıntılı bilgiler de bulunduğu gibi Türkmen kadınları toplum içerisinde itibarlı olup Türkmen meclisinde yaşlı hatunlar söz sahibidir. Süslü ve güzel kadınların, örgülü saçlarında altın ve gümüş saç bağları bellerine kadar iner. Saçlarına başlarına daima önem verdikleri gibi kız başı, gelin başı, hatun başı bağlamak kadınlar arasında önemli olup sarı postallı ayaklarının bilekleri halhallı, kollar burma bilezikli olarak betimlenir. Kadın elbiseleri çoğunlukla ipekten ve sırma işlemeli olup kadınlar, lahur şalı, kutnu kumaş, diba ve atlas giyerler. Başlarındaki som sırma hotozlu fesler ve üzerine yerleştirilen çeşitli altınlar çok değerli iken bellerinde gümüş ve altın kemer yer alır. Kızlar ve gelinler düğünlerde saçlarını incecik belik örüp, her belige rengârenk ipekli zarif tülbentler bağlarlar. Erkekler ise çuha şalvar, sırmalı cepken giyerler ve süslü silahlar taşırlar (Mursaloğlu 1984: 52-53).

Türkmen kadınları çok çalışkan olup ev temizliği ve bakımının yanı sıra İran üretiminden daha ucuz keçi kılı çadır örtüleri ve yün halılar dokurlar. Tezgâhları ilkel basitliğe sahip iken mekik kullanmazlar ve elleriyle çözüğü arasından atkı geçirirler. Boyama sanatında büyük ilerleme kaydettikleri gibi güzel renkler kullanırlar. Halep'ten satın aldıkları çivit mavisi ve kırmızı böceği, onlara mavi ve kırmızı renk boyaları verir, ancak diğerlerinin, özellikle de parlak yeşilin içeriği, yaylak yerlerindeki dağlardan topladıkları otlar olup boyama işlemi kadınlar tarafından ulusal bir sır olarak saklanır. Halılarının yünleri alışılmış bir türden olsa da halılar, yaklaşık iki metre on beş santim uzunluğunda ve bir metre genişliğinde olup bir parça

15 ile 100 kuruş arasında değişen fiyatlara alıcı bulur. Kadınlar bu işlerde çalışırken erkekler tüm zamanlarını boşa harcarlar; gün batımı dışında, atlarını ve develerini besledikten sonra, herhangi bir iş yapmadan bütün gün dinlenirler ki bu rahatlığın altında yatan neden hayvanların beslendiği geniş otlak alanların varlığı ile ilgilidir. Pipo tütürmek ve kahve içmek, erkeklerin en uygun eğlenceleri olup sık sık birbirlerini ziyaret ettikleri gibi ocaklığın etrafında toplanıp çok geç saatlere kadar eğlenirler. Aralarında bazılarının tambur, bir tür gitar, çalan adamlar olduğu söylene de gezgin bunlarla karşılaşmadığını dile getirir (Burckhardt 1822: 639-640). Yine gezginin gözlemlerini destekleyen bilgilere göre kadınlar temizliğe çok dikkat ettikleri için çadırın içi çok güzel ve temizdir. Kapları daima kalaylıdır. Rengârenk halı ve kilimler, genç kızlar ve kadınların övüneceği servetleridir. Yatakları zamanın en pahalı kutnu, kadife, atlas kumaşları ile kaplı ve yüzleri beyaz kılıflıdır. Çadırın kurulu olduğu yer eskidikçe çadır, başka bir çimenli yere, taze ot ve çiçeklerin bulunduğu mekâna taşınır ki Reyhanlılara göre Türkmen yurdu pirenlenmez (Mursaloğlu 1984: 52).

Reyhanlı Türkmenleri arasında kadı veya ulema bulunmadığı; bazı ailelerin, çocuklarına okuma ve dua etmeyi öğretmeleri; gerektiğinde bir hizmetkârın görevlerini de yerine getirmeleri amacıyla yanlarında bir fakih veya imam ile seyahat ettikleri belirtilir. Yine bu fakihler, genellikle Elbistan'ın yerlileri için, Elbistan'da camilerde eğitim görürler ve Kur'an'ın öngördüğü dindar amaçlara ulaştırmak için Türkmenleri izlerler ancak bunların genelde cahil oldukları beyan edilir (Burckhardt 1822: 640).

Gezgin, Türkmenler arasında hiç kitap görmediğini ve elli kişiden neredeyse birinin bile okumayı ya da yazmayı bilmediğinden emin olduğunu; hatta sadece birkaç kişinin dualarının metnini kutsal dilde Arapça olarak bildiğini; kendilerine öğretilen secdeleri sessizce gerçekleştirdiklerini dile getirir. Evli insanların, kadınlar kadar erkeklerin de, ibadetlerini hoşgörü ile yaptıklarını, ancak genç erkeklerin bu durumu hiçbir zaman kendileri için sorun etmediklerini belirtir (Burckhardt 1822: 640).

Türkmenler arasında karakterlerini doğru bir şekilde yargılayabilecek kadar, özellikle onların dilini bilmediğinden uzun süre kalmadığını belirten gezgin, iyi nitelikleri olmaksızın, çoğu konargöçer ulusların sahip olduğu bazı kusurları yeterince gördüğünü beyan eder ancak bahsettiği yeterince kavramı görecelidir. Türkmenler, Araplar ve Kürtler gibi soygunda ele geçirdikleri her şeyi, arkadaşlarına ait olmadığı müddetçe onların yasal ödülü olarak görürler değerlendirmesinde bulunur ki bu değerlendirme de önyargılı ve gezginin zihniyet dünyası çerçevesinde bahsettiği soyguncu imgesi ve genelleme ile ilgili olup oryantalist bakış açısını yansıtır. Araplar, arkadaş edindikleri veya yabancıları kendilerine çektikleri yöntem olan misafirperverlik ve serbestlik nedeniyle soygunlar için belirli ölçülerde bir telafi yoluna giderler görüşü de aynı ön yargının ürünüdür. Gezgin, bu açıdan çok geçmeden Türkmen karakteri hakkında çok hatalı bir görüş oluşturmaya yönlendirildiğini öğrendiğini söyler. Özellikle Halep'te, Reyhanlı Türkmenleri arasında önemli bir adam olan Muhammed Ali Bey ile tanışması ve onun çadırında kaldığı süre boyunca yaptığı gözlemler bu düşüncesinde etkili olur. Halep'te, ona 60 kuruşa kadar kahve ve şekerleme hediye ettiği gibi gezgini Halep'e sağ salim geri getirmesi şartıyla ona bir hediye sözü daha verdiğini belirtir. Bunlara rağmen, çadırındaki karşılanması için oldukça soğuktu ve kısa sürede kendisinden mümkün olduğunca fayda elde etmekten başka bir fikri olmayan erkeklerin arasında olduğunu anladığını söyler ancak bahsettiği fayda nedir, belli değildir. Herhangi bir kısıtlama altında değillerdi, kendisinin varlığında ziyaretinin onlara ne kadar kazandırdığını, neşeli tonları ve jestleri ile öğrendiği birkaç Türkçe kelimeden anladığını belirtir fakat kazandırdığı herhangi bir şey de yoktur. Ev sahibi akşam yemeğinden önce gezgini hemen hemen her gün dışarı gezmeye çıkarır ve gezinin

masrafa girme konusunda ihtiyatlı olması gerektiğini bilir. Arkadaşlarından birisinin gezginin ceplerini aramasına izin verir ve cüzdanında 4 veya 5 kuruştan fazla para bulunmadığını görünce son derece hayal kırıklığına uğradığını beyan eder ki gezgin, Türkmenleri kendisinden para beklentisi olan kişilermiş gibi yansıtır genelleme ile farklı bir algı oluşturmaya çalışır. Türkmenlere, atının bakımını kendisinin yapacağını ve günlük arpasını kendisine teslim etmeleri gerektiğini söyleyene kadar geçen zaman zarfında ev sahibi ile bakımı konusunda anlaştığı atının samanla beslendiğini belirtir. Bu da onların gezginden hiç çekinmeden talep ettikleri tıbbi tavsiye ve ilaçların karşılığında kendi özgürlüğü olduğunu dile getirir ki kendisine yüklediği bitki arayan sahte hekim kimliğini Türkmenlere karşı ön yargılı davranışı sırasında adeta unuttur. Türkmenlerin akıllarının sadece para odaklı göründüklerini belirtip kazanç sevenler arasında kazanç elde etmekten başka bir konuşma konusu olmadığını dile getirir ki kazanç kavramını eleştirmesi anlaşılır gibi değildir. Bir Frank kişisi, aralarında güvende olabilir, ancak çantası bir araştırmaya maruz kalacak ve güçlü bir adamın hoşuna gidecek ne varsa hemen ondan isteyeceklerdir ki ne olursa olsun, hemen o nesneden vazgeçmesi tavsiye edilir düşüncesini dile getirirken aslında Türkmenler arasında güvende olduğunu düşünmeden söylemiş olur. Türkmenler, muhtemelen şüphe duydukları için gezginin üzerini ararlarken gezgin pusulasını kuşağında sakladığını ancak cebinde buldukları bir termometrenin Türkmenlerin dikkatini çektiğini; onlara termometrenin kullanımını anlatmış olsa, birisinin ona bahsettiği kaynaklarını zehirlemek istediği şüphesine kapılabileceklerini belirtir ki aslında kendisinden şüphe duyduklarını ve Türkmenler nezdinde bir güven oluşturamadığını iyi bilir. Termometrenin, yaranın tehlikeli olup olmadığını anlamak için kullanılan, açık bir yaraya konulan cerrahi bir alet olduğunu iddia eder. Türkmenlerin karakterini yargılayabilecek kadar dillerini bilmediğinden onlarla uzun kalmadığını belirtmesine rağmen Türkmenlerin karakteri ile ilgili oluşturduğu fikirleri onların sadece kendisine karşı davranışlarından değil aynı zamanda birbirlerine olan davranışlarından edindiğini beyan eder. Kendi kabilelerinin soyguncular ve hırsızlara karşı sürekli güvenceleri olup; birbirlerini en önemsiz işlerde aldatıyorlar ve Halep tüccarlarının çoğu gibi, sahtekarlıklarını gizlemek için en korkunç yeminleri ve yanlışlıkları kullanıyorlar der ancak buna doğrudan bir örnek veremediği gibi yine oryantalist bakış açısını ortaya koyar. Zira bu değerlendirme ile dönem içerisinde ahlaki yapıya vurgu yapmış gözükse de bu değerlendirmeye ihtiyatla yaklaşmak ve bir genellemeden kaçınmak gerekir. Ayrıca eğer iyi bir kaliteye sahiplerse, dini meselelere olan hoşgörülerini, bu da onların ne kadar az umursadıklarını kanıtlar ifadesi bahsettiği hususa dayanak olarak göstermesi genelleme yapmasına delil teşkil edemez (Burckhardt 1822: 640-641).

Bir Türkmen'in, tabancası ve kılıcı olmadan ortalıkta dolaşmak için çadırından dışarı asla çıkmadığı beyan edilir. Silahların ateşleme sisteminden çok fazla şikayetçi oldukları halde bakımına gerekli özeni göstermemeleri ve silahların paslanmış olmasına çok şaşırır. Türkmenlerden, İngiliz imalatçı olup olmadığını gezgine çok sayıda kişi sorduğu gibi aralarında nalbant, yular ve at donanımı üreten birkaç usta hariç, silah ustalarının olmadığını belirtir (Burckhardt 1822: 640).

Yörede Türkmenlerin yaşadıkları çatışmalara da değinen gezginin beyanına göre Türkmenlerin büyük oymakları çoğu zaman birbirleriyle ve birçok yerde iletişim kurdukları Kürtlerle savaşırlar. Bu savaşlar nadiren üç veya dört kişiden daha fazla insanın ölümüne neden olur ve bunun ardından barış sona erer. Reyhanlı Türkmenleri ile Kürtler arasında beş veya altı ay süren son birkaç savaşta, sadece altı Kürt, dört Türkmen ölür. Türkmenlerin askeri seferlerine tüfeklerle donatılmış kendi oymakları içerisinde çıkan yaya askerler eşlik eder.

Bunlar arasında ne mızrak ne de yay kullanılır ancak bazı Kürt kabileleri, aksine, yay kullanmayı asla terk etmedi beyanında bulunur (Burckhardt 1822: 643). Yörede bu çatışmalar yaşanmakla birlikte ayrıca Mursaloğlu Haydar Bey, 1816 yılında Halep'e müdahalede bulunup kargaşa çıkarınca asi konumuna düştüğü gibi zorba ilan edilip cezalandırılması için Elbistan Ovası'nda bulunduğu sırada üzerine asker gönderilince Rakka Yöresine kaçıp oradaki Arapların içerisine karıştığı için ele geçirilemez (Ahmed Cevdet 1301a: 216). Bu olay nedeni ile hakkında yakalama fermanı bulunan Mursaloğlu Haydar Bey, kayınpederi Maraş Valisi Kalender Paşa'nın arabuluculuğu ve teminatı ile Maraş çevresinde Camustil Nahiyesinde ırz ve edebi ile oturması şartı ile Halep valisi de ikna edilince 1818 yılı içerisinde affedilip, cezası kaldırılır (Ahmed Cevdet 1301b: 48).

Yine dava veya kan davasının Türkmen ulusları ve kendileri arasında, yabancılara göre gözlemlendiğini belirten gezgin, Türkmenlerin, özellikle Araplar arasında kendisinin hiç duymadığı belirli bir kan davası türüne sahip olduklarını ifade eder. Bunun mallarla alakalı olduğunu yaşanan bir olay en iyi şekilde açıklar; önceki kış, Halep'in kapıları önünde, Karışıhlı müfrezesi tarafından odun yüklü bir Türkmen deve kervanı ele geçirilir. Türkmenlerden biri yaralanır, yükler yıkılır ve her biri 500 kuruşa mal olan 50 deve sürülüp götürülür. Türkmenler, yaşlı bir Arap kadını develeri için düşmanlarına elçi olarak derhal gönderip her birine 160 kuruştan, tümüne 8.000 kuruş verip kurtarmayı başarırlar. Böylece gezgine bir Türkmen Beyi tarafından söylendiğine göre, "Aramızdaki dava, develerin gerçek değeri olan 25.000 kuruşun toplamı için değil, yalnızca 8.000 kuruşun toplamı için olacak, ilk fırsatta intikamımızı alacağız" olur (Burckhardt 1822: 643).

Gezginin belirttiği üzere Reyhanlı Türkmenleri arasında peygamber soyundan geldiğini iddia eden şerif ailesi bulunmaz ancak bunlar arasında aile gururu bilinen bir şey olup eski ve ünlü beylerin soyundan gelenler, fakir olsalar da, sonradan görmelerin kendilerine saygı göstermesi gerektiğini iddia ederler. Bu çerçevede Kürtlerle olan son savaşlarından birisinde, bey sülalesinden gelen ancak fakir ve otoritesi bulunmayan, genç bir adam savaş ortamında "Yoldaşlar, onlara sol kanattan saldıralım! diye bağırınca; Boy Beyi Haydar Bey duydum diye haykırır ve sen kimsin, dilini tut" deyip genç adamı azarlar. Zaferden sonra genç adam, soydaşlarının sevinci ortasında, düşünceli ve hüznü görülür. Haydar Bey, tahtına oturan, gururlu bir adam olarak, kendisine bildirilen genç adamı çağırır. Genç adam, bey çadırının içine girdiğinde, Haydar Bey'in sakalını öpüp, savaşın sıcaklığında, kendisini tutamadığı zamanlarda söylemiş olabileceği şeyleri unutmaması için ona yalvarır (Burckhardt 1822: 643-644).

Gezgin, gözlemlerinin Reyhanlı Türkmenleri ile sınırlı olduğunu belirtmesine rağmen Cerid, Pehlivanlı ve Rişvanlar ile bunlara bağlı oymak ve obalar hakkında da kısa bilgiler verirken Kürt aşiretlerine dair gözlemlerini de aktarır. Yörede yaşayan Kürtlerin, Türkmenlerden daha canlı bir mızaca sahip olduklarını belirtse de Halepliler, bunların sözlerinin Türkmenlere göre daha az bağlayıcı olduğunu beyan ederler notunu da düşer. Ayrıca gezginin, Mısır ve Suriye'de yaşanan Fransız işgali bu insanların hafızasında var olduğu sürece, bir Fransız onlar için daima bir ajan olarak kalacak; ancak onların Doğu Akdeniz ülkelerinde İngilizlerin art niyetleri olabileceğine dair hiçbir şüpheleri bulunmuyor değerlendirmesi amacını göstermesi bakımından dikkat çeker. Öte yandan her iki ulus da Arap köylüleri ve Haleplilerle sürekli bir ilişki içerisinde olsalar da, kendilerini Arapça olarak nasıl ifade edeceklerini bilen üç ya da dört Türkmen ile tanıştığını belirtir (Burckhardt 1822: 642-647).

Reyhanlı Türkmenlerinin yaşadığı topraklar üzerinde dağılmış birçok kalıntı olduğunu söyleyen gezgin, bunları teker teker sayar. Yörede yer alan bu sayısız kalıntılarla dolu harabelerin, Türkmenlerin ve Kürtlerin aklını gizli hazine fikirleriyle doldurduğunu dile getirir

ancak bu konudaki kendi duygularını gizler. Halep'te, gezdiği yerlerdeki kaya örneklerini kırmak amacıyla, küçük bir çekiç aldığını ancak Türkmenlerin bu aletin altın aramak için kullanılmadığı konusunda ikna olmadıklarını belirtir. Birkaç Türkmen, gezgine kendileri adına bir gün çalışma yapması için baskı yaparlar ancak gezgin onları çekicinin şifalı otlar temin etmesine yardımcı alet olduğu konusunda ikna etmeye çalışır ki burada da doğru ve tutarlı bir davranış sergilemez (Burckhardt 1822: 647).

Sonuç

Reyhanlı Türkmenleri hakkında 1810 yılında Burckhardt'ın gözlemlerinde yer alan bilgilerin çoğu belgelerde bulunmaz. Türkmenlerle ilgili bu tarihi kesit Türk sosyal nizamı içerisinde ilişkilerin yürütüldüğünü gösterir. Buna göre Reyhanlı Türkmenleri, bir boy statüsünde olup irsiyet yolu ile Mursaloğlu ailesinden bir boy beyi tarafından idare edilirler. Oymakların başında da sosyal nizam çerçevesinde bir bey bulunur ve bey sülalesinden olanlara hürmet edilir. Halep ve Antakya Yöresindeki kışlaklarından, Maraş ve Sivas'a kadar uzanan yaylakları arasında sürdürdükleri konargöçer hayat mevcut sosyal nizam içerisinde devam eder.

Kalabalık nüfusları ile belirli bir alanda göçen Reyhanlı Türkmenleri, sahip oldukları askeri nizam ve asker sayısı ile önemli bir güç unsuru olarak dikkat çekerler. Yörede kendi oymakları arasında ve diğer Türkmen kitlesi yanında özellikle Kürt aşiretleri ile çatışmalarında sahip oldukları askerler caydırıcı bir güç olmuştur. Yörede merkezi otoriteye karşı sorun yaratanlar üzerine asker sevk edilirken Reyhanlı Türkmenleri de görevlendirilmiş, onlar da bu görevi sorunsuz yerine getirmişlerdir.

Reyhanlı Türkmenleri, karçadır, derim evi ve huğ adı verilen meskenlerde ikamet ederlerken Haydar Bey kışlak alanında konakta oturur. Yaşayış tarzları, Türk kültür hayatının önemli örneklerini barındırır. Verilen bilgiler, giyim kuşam, erkek kadın ilişkileri, misafirperverlik, beslenme alışkanlıkları ve kadın erkek ilişkilerine dair önemli bilgilerdir. Sosyal hayatın asıl itici gücü kadınlar, her alanda etkili olup beslenme, dokuma, misafir ağırlama, temizlik onların üzerindedir. İffet kavramı önemli olup bu alanda yaşanacak bir hatada suçlu kadın cezalandırılır. Evlilik alanında tek eşlilik egemenken sadece bey ailesine mensup olanlar çok eşli olup bu daha çok kendi oymakları, çatışma yaşadıkları Türkmen grupları, yöredeki idareciler ve buldukları çevredeki ahalden kız alıp verme şeklinde olur. Burada evlilik bir araç olarak kullanılıp akrabalık ve dostluk yolu ile çatışmaların önüne geçilmeye çalışılmış ve kalıcı ilişkiler kurulmuştur.

Reyhanlı Türkmenlerinin yaşadıkları kışlak ve yaylak alanlarının coğrafi özellikleri hayvancılık için olduğu kadar özellikle Antakya Ovası ve çevresi tarım açısından da elverişlidir. Hayvancılık önemli bir gelir kaynağı olup sığır, deve, koyun, keçi ve at besledikleri gibi tarım alanında 19. yüzyılın başlarından itibaren ekip dikerek ve yine sahip oldukları araziler üzerinden ortaklıktan elde ettikleri gelirler bulunur. Ürünlerinin büyük bir kısmını Halep pazarlarında sattıkları gibi piyasaya ticaret ve taşımacılık alanında canlılık getirmişlerdir. Yaylak alanları ve çevresi için Çapanoğulları ile ilişkileri ve onlara verdikleri haraç söz konusudur. Konargöçer olmalarına rağmen lüks bir hayat yaşadıkları belirtilirken bu durum elde ettikleri gelirler ve zenginlikleri ile doğrudan ilgilidir.

Reyhanlı Türkmenleri arasında misafir olarak barınan gezginin verdiği bilgiler bu çerçevede çok önemli bilgiler olmasına rağmen Türkmenler hakkındaki soyguncu, sahtekar, çıkarıcı, tefeci, gizli hazine düşkünü gibi önyargılı değerlendirmeleri olup bu onun zihniyet dünyası olan oryantalist bakış açısı ile yakından ilgilidir. Öte yandan kendi takma adı başta

olmak üzere bitki arayan hekim kisvesi, termometre ve çekiç konusunda söylediklerini görmezden gelen bir batı kurnazı rolü oynar.

Gezgin, farklı konularda kısa bir süreyi kapsamış olsa da Reyhanlı Türkmenleri ile ilgili tarihi bir kesiti geçmişten geleceğe toplumun hafızasında canlandırmıştır. Reyhanlı Türkmenlerinin tarihi süreç içerisinde yöredeki varlığı, Suriye'nin kuzeybatısına doğru, Halep, Afrin ve Antakya hattındaki, Türk varlığı açısından önemlidir. Ayrıca belirtmek gerekirse Reyhanlı Türkmenlerinin, yörede yaşanan bazı isyanların bastırılmasından, iskan faaliyetlerinin kalıcı olmasına, Hatay Devleti'nin kurulmasından Hatay'ın Türkiye'ye katılmasına kadar önemli yararlıklar gösterdikleri tarihi bir gerçektir.

Summary

John Lewis Burckhardt, who specialised in oriental studies and learned Arabic, was commissioned by the African Society in London in early 1809 to conduct an expedition to the Sahara, serving British interests. Therefore, he must have his Muslim identity and knowledge of Arabic, where he came to Malta in April 1809, where he disguised himself as a Syrian merchant and came under the pseudonym Sheikh Ibrahim bin Abdullah eş-Shami having learned the Koran and fiqh in Aleppo.

In Aleppo, under the guise of a physician looking for plants, he meets Muhammad Ali Bey, a prominent Turkmen of Reyhanli. He came with him to visit the historical ruins in the region in the first week of March 1810, where the Turkmen of Reyhanli lived. He wrote his observations of Turkmen as of May 12, 1810, as he was among the Turkmen of Reyhanli. This observation article is contained in the annexes to *Travel in Syria and the Holy Land*, published in 1822, five years after the traveller's death. Reyhanli Turkmen are administered by a height gentleman who is attached to the oba (the Turkmen group), troops and troops within the framework of Turkish social order within the framework of the size structure. There is important information that is not included in the documents regarding tribe-bound organizations of the Turkmen. The role of the tribe leader in tribe assembly draws attention. In addition, the leader of the tribe and those of his family are respected.

Information is available about the areas of the Turkmen of Reyhanli, summer and winter pastures and their migration routes and the geographical places where they lived during the historical period. Their winter areas are around Aleppo, Afrin and Antioch, where animals can be protected and sheltered from the mild-climate winter cold. There is also information about the hot water sources in this environment and the way they are utilized, as well as forest status, wild animals and hunting.

The tents, harvest houses and dwellings called huğ where the Turkmen of Reyhanli lived are depicted with the size of their internal and external equipment and information about the cleaning situation is given.

The population status of the Turkmen of Reyhanli is dealt with on the basis of households and the number of soldiers they produce is dealt with on the basis of their tribes. Their relationship with the Capanoğullari and the tributes they paid to them are also mentioned. The activities they carried out in the field of agriculture, the crops cultivated and the partnership system they used in agricultural activities are explained. Within the partnership system, the relations between landowners and land cultivators are explained. Animals such as camels, cattle and horses and their characteristics are mentioned, while the income they receive from the transport and wood trade with animals is cited as an important source of wealth. With the various goods they brought to Aleppo and the trade they made, it is seen that they brought

significant movement to the market.

There are information about the nutritional culture as well as hospitality assessments. The concept of chastity in Turkmens is compared with Europeans. Observations of women's place in social life are transmitted. Information is given about the diligence of Turkmen women, cleaning habits, weaving culture, the art of painting rope and the value of weavings. Men and women relationships, and the men's roles in social life are also depicted. The beauty of the girls, the colors of the skin are depicted. Evaluations of the age of marriage and opinions regarding marriage are included. Examples of marriage ceremonies and entertainment culture are given. It touches on what a forbidden relationship means. For a man of marriage age, what his father gave him as the wedding gift is also explained. Information about the clothes and wearing styles of men and women is given.

Evaluations regarding beliefs and literacy of Turkmens as well as their characters are also given place. It is also seen that prejudiced assessments regarding Turkmens in terms of robbers, crooks, manipulators, loan sharks, money and treasure lovers show that the traveler is unable to escape from an orientalist point of view. Turkmen temperament is compared with other ethnic elements living in the region.

It is also true that there are reports about the concept of weapons among Turkmens and the conflicts in the region. In the face of the forced capture of camel caravans, which are referred to as vendettas, their thoughts which expressed that they saved by paying the price by means of their mediator man and that they would take it through revenge at the first opportunity were also expressed.

In addition, information is given about Cerid, Pehlivanli and Rishvans and Kurdish tribes.

In this article, the traveller gives place to personal evaluations from time to time and cannot get rid of an orientalist point of view, but his information is not contained in the documents and is based on one-to-one observation. The information presented about the Turkmens of Reyhanli is important for the Turkish presence in terms of the life of the Turkmens of the period and their relations with the people in the region as well as towards the northwest of Syria, on the lines of Aleppo, Afrin and Antioch.

KAYNAKÇA

- Ahmed Cevdet (1301a), *Tarih-i Cevdet*, C. 10, Dersa'âdet: Matbaa-i Osmaniye.
- Ahmed Cevdet (1301b), *Tarih-i Cevdet*, C. 11, Dersa'âdet: Matbaa-i Osmaniye.
- Ahmed Cevdet (1301c), *Tarih-i Cevdet*, C. 12, Dersa'âdet: Matbaa-i Osmaniye.
- BURCKHARDT, John Lewis (1822), *Travels In Syria And The Holy Land*, London: Published By The Association For Promoting The Discovery Of The Interior Parts Of Africa.
- EFE, Aydın (2012), *Antakya ve Çevresi Türkmenleri: Küçük Alioğulları ve Reyhanlı Aşireti (XIX. Yüzyıl)*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- EFE, Aydın (2013, Mart), "Mursaloğlu Mustafa Şevki Paşa (1840-1914)", *History Studies*, C. 5 (2): 155-169.
- EFE, Aydın (2017, Yaz), "İşlevsel Bir Toplumsal Geçiş Formu: Reyhanlı Aşireti Örneği", *Çukurova Araştırmaları Dergisi*, C. 3 (1): 68-92.
- HASLUCK, F. W. (1929), *Christianity And İslam Under The Sultans*, C. II, Oxford: At The Clarendon Press.
- KALLEK, Cengiz (1992), "Burchart, Johann Ludwig (1784-1817) İsviçreli Müsteşrik ve Seyyah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: 420-421.
- KANBOLAT, Yahya (1989), *Reyhanlı İlçesinde Türkmen Aşiretlerinin Durumu ve Kuzey Kafkas Göçmenleri*, Ankara: Bayır Yayınları.
- MURSALOĞLU, Şemsettin (1984), *Büyük Reyhanlı Türkmen Aşireti Tarihi*, İzmir: Karınca Matbaacılık.
- SÜMER, Faruk (1972), *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri - Boy Teşkilâtı - Destanları*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- TÜRKAY, Cevdet (2005), *Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatlar*, İstanbul: İşaret Yayınları.

**OSMANLI DEVLETİ'NİN İÇ BORÇLANMA KAYNAKLARI
OLARAK EMEKLİ VE YARDIMLAŞMA SANDIKLARI
PENSION AND CHARITY FUNDS AS INTERNAL LOAN SOURCES
IN THE OTTOMAN STATE**

Mehmet GÜNEŞ *
Nursel MANAV**

Öz

Osmanlı idaresi, değişen çağın yeni ekonomik koşullarına uyum sağlamaya çalışırken sorunlar yaşıyordu. Devlet, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, bütçe açıklarını kapatmak için borçlanma yoluna gidiyordu. Borçlanma serüveni, zamanla bir kısır döngü haline geldi ve içinden çıkılmaz hal aldı. Dış kredi bulamayan hükümet, devlet kontrolündeki sandık adı verilen kaynaklara yöneldi. Nitekim bu sandıklar, işlem koşulları bakımından diğer kredi kurumlarına göre daha avantajlıydı. Bu makale, ekonomik kriz ve borç içindeki devletin, 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra diğer finans kurumlarına kıyasla sandıklardan daha elverişli şartlarla, daha uygun faiz ve geri ödeme seçenekleriyle kredi alabildiği ve bu kredi şartlarını dilediği biçimde değiştirebildiği üzerinde durmaktadır. Bu kapsamda, örnek olarak Eytam, Ağavat, Menafi, Mülkiye Tekaid, Mâzuliyet, Emniyet ve İlmiye Tekaid sandıklarından hükümetin aldığı borçlar ile bu borçların koşulları incelenmektedir. •

Anahtar Kelimeler

Osmanlı Devleti, İç borçlanma, Emekli sandıkları, Yardımlaşma sandıkları, Bankacılık.

Abstract

The Ottoman government had problems trying to adapt to new economic conditions of the changing era. In particular, since the second half of the 19th century, the state borrowed to close the budget deficits. Borrowing adventure gradually turned into a vicious circle and became inaccessible. The government, unable to find foreign loans, turned to other state-controlled debt sources called funds. Because these funds were more advantageous than other credit institutions in terms of their processing conditions. This article emphasized that after the second half of the 19th century, the state in economic crisis and debt could obtain credits from the funds with more favorable terms and more suitable interest and repayment options compared to other financial institutions and could change the terms of these credits as it wished. In this context, as examples, the debts taken by the government from Orphan, Aghavat, Benefit, Civil Service Pension, Dismissal, Security and Scientist Pension funds and the conditions of these debts are examined. •

Keywords

The Ottoman State, Internal debt, Pension funds, Charity funds, Banking.

* Doç. Dr. Iğdır Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, mhmgunes@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0003-1245-9233>.

** Dr. nurmanav2007@hotmail.com, <http://orcid.org/0000-0001-7928-9297>.

Gönderim Tarihi: 29.07.2019
Kabul Tarihi: 19.11.2019

GİRİŞ

Bu çalışmada, devletin 19. yüzyılda giderek daha fazla başvurduğu istikrazlarda yeni bir kredi kaynağı olan sandıklardan yapılan borçlanmalar incelenmektedir. Ziraatı geliştirme, memurların sosyal güvenliğini sağlama, yetimlerin terekesini koruma, halkı tasarrufa teşvik etme gibi farklı amaçlarla kurulan sandıklar, teşkil gayelerine göre farklı boyuttaki mali birikimleriyle, sıkıntılı dönemlerde hazinenin kısa vadeli nakit talebini karşılardı. Bu makalede, 19. yüzyılın ortalarından 20. yüzyılın ilk yıllarına kadar devletin bu sandıklardan krediler alması ve bu tür fonları borçlanma kaynağı olarak kullanması üzerinde durulmaktadır.

Sandıklardan borçlanmaya geçmeden önce hazinenin istikraz ihtiyacı ve kredi kanalları hakkında genel bilgiler vermek konusunun daha iyi izah edilmesi ve anlaşılması açısından yararlı olacaktır. Klasik Osmanlı maliyesinde hazine ile tımar sisteminin işleyişi büyük önem arz ederdi. Başarılı seferlerden ve vergi tahsilinden sağlanan gelirlerin hazineye yeterince aktığı ve tımar sisteminin işlediği dönemlerde mali sistem sorunsuz ilerlerdi (Cezar 1986: 29, 30). Devlet, ekonomiyi ve toplumu, loncaları ve ticareti kontrol ederek iktisadi yapıyı devam ettirmeye çalışırdı. Ne var ki 16. yüzyılın ikinci yarısında iç ve dış faktörlerin ortak tesiriyle devlet iktisadi, içtimai ve siyasi bunalımın içine sürüklendi, fiyatlar ve enflasyon arttı (Pamuk 2007: 178, 182). Avrupa ticaret merkezinin Akdeniz'den Atlas Okyanusu'na doğru kayması Osmanlı ticaretini olumsuz etkiliyordu. Artan nüfus, Amerika'dan gelen gümüş, doğal sınırlara ulaşmış olma ve yeni yerler fethedememe durumları, devletin klasik ekonomik yapısını değiştiren faktörlerdi (Kasaba 1993: 17, 17, 22).

Savaş teknolojisinde meydana gelen gelişmeler, maaşlı askere olan ihtiyacı artırmıştı. Uzun süren savaşlar da hazineyi, gelir elde etme yönünde yeni yollara sevk ediyordu. Bir yandan olağanüstü vergiler toplanırken, diğer yandan tımar sistemiyle dolaylı yoldan vergileri kullanma usulünün dışına çıkılarak doğrudan merkezde toplamak üzere iltizam sistemine başvuruldu. Uygulamada devlet, mukataa gelirlerini toplama işini açık artırma yoluyla, bir veya üç yıl sürelerle mültezim denilen kişilere veriyor; mültezimler de belirlenen meblağın bir kısmını peşin olarak, kalanını da üç veya altı aylık taksitler halinde tediye ediyorlardı (Pamuk 2007: 146, 147).

Ne var ki ödedikleri peşini ahaliden çıkarmak isteyen mültezimler, vergiyi artırdıkları için halkın üretim kapasitesi ve dolayısıyla hazinenin gelirleri düşüyordu. Bu olumsuz durumu önlemek adına malikâne sistemi devreye konuldu. 1695'te başlatılan yeni sistemde, yıllık vergi hazine tarafından belirlenir; müzayedeye ise vergiyi ömür boyu toplama yetkisini almak için ödenecek olan muaccele (peşin) üzerinde yapılırdı. En yüksek muaccele ödeyen kişi malikâneyi alırdı. Yaygınlaşarak devam eden bu süreç, 1775'e kadar yürürken, bu tarihten itibaren kârlı mukataalar esham sistemine dahil edilmeye başlandı (Genç 2003: 516, 517).

Miras ve vakıf alanında görülen esham terimi, 1775'ten itibaren Osmanlı maliyesinde bir iç borçlanma aracı olarak kullanıldı (Aydın 1998: 50). 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşının ardından imzalanan Küçük Kaynarca Anlaşması ile Osmanlı Devleti'nin ağır mali yükümlülük altına girmesiyle birlikte esham uygulamasına geçildi (Akyıldız 2014: 36). Devlet, bu sistemde malikâne usulünden farklı olarak mukataanın yıllık faizini (kâr) belirli sehimlere (paylar) bölerek satıyordu. Mukataanın işletme giderleri ve belirli ödemeleri düşüldükten sonra kalan yıllık faizi, beş ile altı katına denk bir muaccele karşılığında, açık artırmayla ve kaydı hayat şartıyla Müslim, gayrimüslim, kadın, erkek herkese verilirdi. Faizler, her sehim için yıllık 2.000 veya 2.500 kuruştı. Sehmi alan kişi, faiz bedelini ömür boyunca mukataayı işleten taraftan

alırdı. Usulen sehimler, kişi ölünce devlete intikal etmeliyken, kişiler arasında alınıp satılıyor ve varislere aktarılıyordu. Bu durum ise eshamın devlete dönmesini geciktiriyor ve hazineye zarar veriyordu (Ayдын 1998: 53, 54, 112, 113).

Esham sisteminde, Tanzimat'la birlikte önemli değişiklikler meydana geldi. Eshamın niteliği değiştirilerek iki yıllık kağıtlar piyasaya çıkarıldı. Mülkiyet ve miras garantisi sayesinde bunlar rağbet görünce faiz oranı da indirilebildi. Ancak uygulamadaki genişleme, eshamın değerini düşürdüğü için 1849'da yeni bir yola girildi. Buna göre eshamı ilk alan ve ondan satın alacak olan ikinci şahıs öldüğü zaman sehimler çocuklara intikal edecek, ikinci kuşak da ölünce sehim hazineye ait olacaktı. Fakat bu usul rağbet görmeyince esham küçük miktarlarda satılabildi. Kırım Savaşı sırasında kredi ihtiyacı oluşunca esham-ı mümtâze adıyla üç yıl vadeli %10 faizli sehimler piyasaya çıkarıldı. Daha sonra esham-ı cedide denilen bu sehimlerin satış hacmi giderek arttı. Bununla birlikte eski esham da sona ermeyip bir süre devam etti. Sahipleri öterek boş kalan sehimler, 1860'ların sonuna kadar satılmaya devam etti (Genç 1995: 379, 380).

Osmanlı Devleti'nde 15. Yüzyıldan itibaren ve daha yoğun olarak 16. Yüzyılda mali bunalımı aşmak için paranın madeni değerini düşürme yöntemi de kullanılırdı. Ahalinin elindeki altın ve gümüş sikkeler satın alınıp darphanede tağşiş edilerek daha yüksek değerler üzerinden piyasaya sürülürdü (Erdem 2006: 12; Yavuz 2009: 205). Tahta geçen padişah da yeni sikke bastırırken eskisini piyasadan çekip ağırlığını azaltırdı. Bütçe açığını kapatmak için 17. ve 18. yüzyıllarda birçok tağşiş yapıldı, bu durum 19. yüzyıl başlarında da devam etti. Öyle ki II. Mahmud zamanında altın sikke 35 kez, gümüş sikke ise 37 kez tağşiş edildi. Gümüş oranı %80 civarında azaltıldı. Tağşişler nedeniyle fiyatlar yükseldi, paranın satın alma gücü azaldı ve enflasyon arttı. Reel vergi gelirleri azaldığı için bütçe dengeleri bozuldu ve önemli açıklar oluştu. Akçeyle maaş alan memurların satın alma gücü azaldı, bu durum ise tepkilere yol açtı (Pamuk 2007: 113, 173).

Para üzerinde yapılan önemli bir işlem de kaime emisyonuydu. Kaime, esham sistemi geliştirilerek ve ilk önce el yazılı olarak 1840'ta piyasaya sürüldü. Yıllık %12,5 faiz getiri olsa da halk, alışık olmadığı için bu uygulamayı olumlu karşılamadı. Bu kaimeler, kalpazanlar tarafından taklit edilince iki yıl sonra matbuları ile değiştirildi. Daha sonra 1854'te Kırım Savaşı giderlerini karşılamak için savaş bölgesinde geçerli olmak üzere faizsiz ordu kaimeleri basıldı, bunlar 1857'de piyasadan çekildi. İlk dönem kaimeleri, ekonomiye getirdiği enflasyonist etkiler nedeniyle uzun uğraşlar sonucu 1862'de tedavülden kaldırıldı (Erol 1970: 1-12; Akyıldız 2001: 213). Ancak Balkanlarda ortaya çıkan karışıklıklar ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle ikinci kaime uygulamasına gidildi. Acil para ihtiyacı atlatıldıktan sonra temel ürünlere zam yapılarak, yardım kampanyaları düzenlenerek ve saraydaki ihtiyaç fazlası altın ile gümüş kullanılarak 1880'e kadar piyasadan önemli miktarda kaime çekilebildi. I. Dünya Savaşı'nın koşulları altında 1915'te üçüncü defa kaime emisyonu yapıldı. Savaş masrafları yüzünden kaimeler kısa sürede harcandığı için emisyonlar devam etti. Bu paraların bir kısmı sonradan piyasadan çekildiyse de bir kısmı Türkiye Cumhuriyeti'ne kaldı. Cumhuriyet döneminin ilk kâğıt paraları Aralık 1927'de piyasaya sürüldükten bir süre sonra 1928'de Osmanlı kaimeleri piyasadan çekildi (Akyıldız 2001: 213, 214). Akyıldız, Osmanlı Devleti'nin kaime serüvenini irdelediği kitabında kâğıt paraların Osmanlı ekonomisindeki enflasyonist sonuçları, para piyasalarında doğurduğu dalgalanmaları, halkın ve sarrafların kâğıt paraya yaklaşımları, kalpazanlık ve spekülatif hareketler, devletin bu paraları piyasadan çekmek için yaptığı fedakarlıklar hakkında detaylı bilgiler vermektedir (Akyıldız 2014: 41-433).

I. DEVLETİN BORÇLANMA SÜRECİ

Devlet, savaş ve maaş giderlerini finanse etmek için çare olarak 17. yüzyıldan itibaren iç borç alma yolunu deniyordu. Bu amaçla 1683 tarihinden sonra ülke çapında hane başına olağanüstü bir vergiyi (imdad-ı seferiye) toplayarak iç borçlanmaya gitti. Barış zamanında ise imdad-ı hazeriye adında bir vergiyi düzenli olarak toplamaya başladı (Tabakoğlu 2005: 211, 212). Bunun dışında devlet adamlarının mallarına el konuldu. İlk olarak II. Mehmed zamanında 1453'te Çandarlı ailesinin malları müsadere edilerek başlayan bu uygulamayla merkezi otorite, rakip güçler oluşmasını önlemeyi ve haksız kazançları hazineye döndürmeyi amaçlıyordu (Karataş 2006: 228-231). Devlet, zengin askeri zümrenin, sarraf ve tüccarın servetine de el koyabiliyordu. Lakin bu yolla sağlanan kaynaklar, savaş giderlerinin sınırlı bir bölümünü karşılıyordu (Alper-Anbar 2010: 31).

Bürokrat veya zengin kesimden borç alındığına dair örnekler de mevcuttur. 1788'de Cezayirli Hasan Paşa'dan ve ardından sarraflardan borçlar alınmış, zenginlerin devlete borç vermesi yönünde emirler çıkarılmıştı (Yılmaz 2002: 190, 191). 1780'lerin sonlarında Bursa'da Hasan Ağa'dan borç istenmişti. Fermanı getiren mübaşir, Hasan Ağa'nın nakit parasını zapt ve alacaklarını tahsil ile görevlendirilmişti. Başka bir örnekte, 1789'da Bursa'da borç alınabilecek kişiler ile alınacak borç miktarı hakkında yazışmalar yapılmıştı (Günay 2012: 273, 275).

Sarraflık da devletin mali yönden ilişkide bulunduğu bir finans ayağıydı. Kredi sağlamanın önemli aracı olan bankacılık, Osmanlı'da 19. yüzyılın ikinci yarısında başlıyordu. Bundan önce bankacılık işlemleri sarraflar tarafından yürütülürdü. Para alıp satmayı iş edinen bu zümre, gayrimenkul alım satımında aracılık etme, saray mensupları ile devlet adamlarının finans işlemlerini yürütme, kişi ve kurumlara faizle borç verme, iltizam sisteminde mültezimlere kefil olma, devlete kredi açma gibi parasal birçok alanda faaliyet gösterirlerdi. Fatih döneminden 18. yüzyıla kadar Rumlar ile Yahudilerin yürüttüğü bu meslek bu dönemden sonra büyük ölçüde Ermenilerin eline geçti. Bir kısmı Levantenlerden oluşan sermaye sahibi kesim de sarraflık ve bankerlik yapıyordu. Mali açıdan güçlenen sarrafların bir kısmı bankerliğe geçti. Çoğunun ikamet ve işyeri Galata'da olduğu için Galata bankerleri diye anılan bu kesim özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren giderek güçlendi. Sarraflar genellikle Galata semti ve civarında buldukları için bunlara Galata sarrafı ve 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Galata bankerleri denildi. Bunlar, kâğıt para piyasasından, faizle borç vermekten, dış borçlara aracılık etmekten önemli kazanç sağlardı. Bu dönemde İstanbul'da Baltazzi, Zarifi, Kamondo, Koronio, Mavrokordato, Ralli, Mısırlıoğlu gibi isimler tebarüz etti (Akyıldız 2009: 163, 164).

19. yüzyılda devletin zor zamanlarında sarraflar, devlete kredi açma veya dış borçlara aracılık etme işlevini yerine getirdiler. Saray ahalsinin ihtiyaç duyduğu paralar da bunlardan borç alınarak karşılanıyordu. Dış borçların geri ödemelerinde, kısa vadede bankerlerden kredi alınıyordu. Nitekim 1855 yılı dış borç itfası için Londra'ya gönderilmesi gereken meblağın bir kısmı banker George Zarifi'den kredi alınarak tamamlanmıştı (Hulkiender 2003: 24-31).

Dünya ekonomisiyle 19. yüzyılda ilişkileri artan Osmanlı Devleti'nde ilk olarak İngilizler banka kurma girişiminde bulundular. Sonradan Fransızlar da banka önerisi yaptılarsa da Osmanlı idaresi, yabancı sermayeli bankacılığa tereddütle bakarak bu taleplere yanaşmadı. Benzer isteklerin bir ürünü olarak 1842'de yabancı tüccar tarafından, İzmir'deki İsveç konsolosunun himayesinde İzmir Bankası faaliyete geçirildi; ancak Osmanlı idaresi, kendi kontrolü dışında oluşan bu kurumu da tanımayıp kapattı. Bunlar dışında Osmanlı ülkesinden ilk olarak 1849'da sermayedarları Jacques Alléon, Emmanuel Baltazzi ve Osmanlı hükümeti olan Dersaadet Bankası teşkil edildi. Bankanın en önemli görevi kaime ve kambiyo istikrarını

sağlamaktı. Bu girişimden beklenen gayeler hasıl olmayınca, dış borç/kredi alarak bankayı tasfiye etme yoluna gidildi. Banka, Temmuz 1852'den itibaren yeni bir poliçe ihraç işlemi bulunmadı. Tasfiye için gerekli borç görüşmeleri yapılırken banka, 1853 yılına kadar faaliyetlerine devam etti (Serदारoğlu 2011: 51-56, 120).

Osmanlı Devleti'nin idaresini finanse etme, kredi sağlama, devlete ait hesapları tutma, varlıkları muhafaza etme ve iç/dış borç hizmeti yürütme fonksiyonlarını icra edecek bir merkez bankasına ihtiyacı vardı. Böyle bir kurum olan Osmanlı Bankası, 1856'da İngiliz-Fransız yatırımcıların ortaklığı ile kurulabildi. Bankanın yönetim kurulu ve üst düzey yönetimi hissedarlar tarafından belirlenirdi. Osmanlı hükümeti, yalnızca bankayı teftiş edecek bir nazır atayabilirdi. Hükümet, bankayla kredi temini, devlet gelirlerinin hükümet adına tahsili ve merkeze nakli, devletin iç ve dış borçları, mali konularda danışmanlık gibi ilişkiler içindeydi (Bayraktar 2011: 95, 96). Autheman, 1875 yılındaki banka ve hükümet arasındaki anlaşma hakkında, Eldem ise Osmanlı Bankası'nın kuruluşu hakkında geniş bilgi vermektedirler (Autheman 2002: 74-75; Eldem 1999: 29-52).

Kapitalist sistemin Osmanlı ülkesinde etkili olduğu 19. Yüzyıl boyunca oluşan yabancı sermayenin ülkedeki iktisadi tahakkümünden kurtulmak için II. Meşrutiyet döneminde, milli iktisat oluşturma konusu üzerinde duruldu. Nitekim dünya ekonomisi ülke çıkarlarıyla örtüşmüyordu. Osmanlı Bankası ile Duyun-ı Umumiye, devlet içinde devlet gibi olmuşlardı. Milli banka kurmak için 1914 yılı başlarında ilk somut adımlar atıldı. Evkaf Nezareti'nin de sermayedarlar arasında bulunacağı bir banka kuruldu. Ne var ki Osmanlı Bankası'nın işlevini üstlenecek, milli sermayeden oluşan bir devlet bankasına ihtiyaç bulunuyordu. Bu düşünceyle 1917'de İttihatçı Milli Bankası kuruldu. Bu banka, ülkede ticaret ve sanayi alanında faaliyet göstermek üzere Türk sermayesiyle teşkil edildi. Bankanın pay senetleri satışa çıkarılıp Ziraat Bankası şubeleri tarafından satıldı (Toprak 2003: 81-84, 87, 90).

II. YARDIM VE KREDİ KURULUŞU OLARAK SANDIKLAR

Osmanlı Devleti'nde birçok alanda faaliyet gösteren yardım ve kredi sandıkları vardı. Mesela ölen yeniçerilerin yetimlerine kalan malları korumak ve rüştüne gelince sahibine vermek amacıyla, 16. Yüzyıldan itibaren rastlanan kayıtlara göre yeniçeri mensupları tarafından Eytam Sandıkları denilen fonlar teşkil edilmişti (Özcan 2006: 108). Lakin yeniçeri ocağında 18. yüzyılda artan bozulmalar bu alana da yansdı. Yeniçeri terekeleri beytülmale gönderilmek yerine, ölenin yanında bulunanlar veya bağlı olduğu serdarı tarafından alıkonuldu (Şenyurt 2017: 162). Bu sandıklar, 19. yüzyıl ortalarından itibaren devlet eliyle yönetilen bir fona dönüştü. Yetim mallarını muhafaza için düzenlemeler yapıldı. Yetim mallarıyla ilgili işleri yürütmek üzere Aralık 1851'de Emval-i Eytam Nezareti ihdas edildi ve nezaretin ilk nizamnamesi yayımlandı (Özcan 2006: 106, 110; Çanlı 2002: 61). Söz konusu nizamnameyle birlikte Eytam Sandıkları, Emval-i Eytam Nezareti'nin kontrolüne girdi. Eytam Nezareti, yetimlere kalan malların kadı veya vasi tarafından kayıt altına alınması ve işletilmesi, çocuk reşit olunca faiziyle birlikte kendisine teslim edilmesi gayesiyle çalışıyordu. Bu yolla devlet büyük bir meblağı kontrol altına almış oluyor ve gerektiğinde ihtiyaçları için bu sandıklardan borç alma yoluna gidebiliyordu (Şahin 2017: 50, 62, 65).

Osmanlı kırsalında köylülerin ihtiyacı olan krediyi kendilerine temin etmek önemliydi. Bu ihtiyaç genellikle tefeciler tarafından, köylüyü mağdur edecek biçimde karşılanırdı. Durumu müşahade eden Midhat Paşa, köylüye kredi imkânı sağlamak ve onları faizcilerin elinden kurtarmak gayesiyle 1863'ten itibaren menafi/memleket sandıklarını teşkil etti. İncece usulü örnek alınarak köylünün birbirine destek olması sağlanmak isteniyordu. Köylünün yetiştirdiği

üründen belirli oranda pay alınarak sandık sermayesi meydana getirildi ve sermaye, kredi ihtiyacını karşılamak üzere düşük bir faizle bölgedeki köylüye kullandırıldı. Ahaliye verilen kredilerden elde edilen gelirler de yine ilgili köyler için sarf edildi (Midhat 1325: 29). Henüz ilk nizamnamesi bile çıkmadan önce bu sandıklar, 1863 ile 1867 arasında faaliyet gösterdi. Bundan sonra 1867 ile 1882 yılları arasında sandıklar ülkede yaygınlaştırıldı. Akabinde geçirdiği bir dizi değişim ve dönüşümden sonra bunlar 1888'de Ziraat Bankası haline geldi (Akgün 1986: 191).

Osmanlı döneminde görevden alınan bürokratların yaşesi de dikkate alınır. Görevden alınan kişilere mazuliyet maaşı denilen bir aylık ödenirdi. 1876'da ilan edilen Kanun-ı Esasi'de terfi, emeklilik ve mazuliyet maaşlarına yer verilerek bu konuda yasalar çıkarılacağı belirtildi. Ardından memurların emeklilik hakkı ve aylıkları için 1879'da bir yasa hazırlandı. Memurların maaşlarından kesinti yaparak emekli olunca bunlara aylık ödenmesini öngören düzenleme, 1881'de değişim geçirerek *Memurin-i Mülkiye Terakki ve Tekaiüd Kararnamesi* adıyla yayımlandı. Hazine, sicili temiz ve iradeleri dışındaki nedenlerle azledilen memurlara mazuliyet aylığı ödüyordu. Bu aylıklar, 1891 yılında yayımlanan Mazuliyet Kararnamesi'ne göre ödenmeye başladı (Manav 2017: 66, 146-149).

Tanzimat döneminde, askerliğe ilişkin 1843'te yapılan bir düzenlemeden bir yıl sonra, eğitilmiş ve maharetli subay, zabıt ve neferlerin dışında kalan hasta, sakat ve yaşlılar emekli edilmişti. Ekim 1856'da çıkarılan bir nizamnameyle ümera ve zabıt emeklilerinden ölenlerin ailesine maaş bağlanmaya başlandı. Hazine, aylıkları ödemekte zorlandığı için nizamnamede ödemeler için sandık kurulması ve maaşlardan %2 kesinti yapılması öngörüldü. 1864'te bir nizamname yayımlanarak 1865'te Askeri Tekaiüd Sandığı kuruldu. 1869'da emekli bahriye askerlerinden ölenlerin ailelerine maaş bağlanması için nizamname çıkarıldı. 1880'de kara kuvvetleri için ayrı bir sandık kuruldu. Kara, bahriye ve tophane sandıkları, 1886'da Umum Askeri Tekaiüd Sandığı adı altında birleştirildi. 1870 yılından sonra ilmiye mensuplarından ölenlerin eş ve çocuklarına maaş bağlanması için *İnfak-ı Muhtacin-i Eytam ve Eramil-i İlmiyye Nizamnamesi* çıkarıldı ve bir sandık kuruldu. Bu arada işçiler için emeklilik fonu oluşturuldu. Tersane-i Âmir'e'de çalışan işçiler adına 1875'te ayrı bir sandık kuruldu. Emekli ve dul yetim aylıklarını ödemek üzere Amele Tekaiüd Sandığı tesis edildi. Mülkiye memurları için emeklilik sisteminin ertelenmesi sebebiyle çeşitli nezaretlerde kurulan sandıklar, çok parçalı bir emeklilik sisteminin ortaya çıkmasına yol açtı (Manav 2017: 7-13).

a. Eytam Sandıklarından Borçlanma

Sandıklardan alınan istikrazlara geçmeden önce belirtilmesi gereken bir husus, bu fonlardan yapılan borçlanmayla hazinenin başvurduğu diğer kredi araçları arasında farklar bulunduğu. Bu çalışmada incelenen ve çeşitli amaçlarla kurulmuş olan sandıklardan yapılan borçlanma, dış istikrazlarla ve ülkedeki banka ve bankerlerden alınan istikrazlarla, kredinin meblağı ve koşulları yönüyle kıyaslanamaz. Nitekim genellikle acil nakit ihtiyacını karşılamak, para transferini kolaylaştırmak veya diğer istikraz odaklarının hazineye para vermeyi reddettikleri dönemlerde yardım sandıklarına başvurulurdu. 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren sandıklardan alınan istikrazlar için sayılan nedenlere, diğer borçlanma olanaklarının sınırlanmasıyla birlikte kredi koşullarının iyice ağırlaşması durumu da eklendi.

Daha önce belirtildiği üzere yetim mallarıyla ilgili işleri yürütmek üzere ihdas edilen ilk nizamnamesi Aralık 1851'de yayımlanan Emval-i Eytam Nezaret'i'ne bağlı olarak işletilen Eytam Sandıkları (Özcan 2006: 110; Çanlı 2002: 61), sermaye birikimiyle devletin kontrolü altında bulunuyordu. Eytam Sandıkları, devletin nakit talebini karşılayan sandıklardan biriydi. Eytam Sandıklarından kredi kullanımına çok sık başvurulmasa da 20. yüzyılın başına kadar devam ettiği belirtilmelidir. Osmanlı Devleti'nde Eytam Sandıklarından yapılan borçlanmaya

dair ilk örnek, isyanlarla çalkalanan Bağdad'daki askerlerin iki yıldan daha uzun süre ödenmeyen maaşı karşılığı, hazinede yeterli nakit bulunmadığı için alınan kredidir (Şahin 2017: 50, 65, 66).

Başta Hindiyeye ahali olmak üzere vilayetin tüm kesimlerine yayılan aşiret isyanları dönemin Bağdad valisi Namık Paşa tarafından bastırılmış, bu ayaklanmalara karşı tedbir alınmış (Ceylan 2009: 63-64); yaşanan gelişmeler nedeniyle harcamalar artmış, bölgeye ait gelir yetmemişti (A.AMD. 36/13). 1852 yılında Bağdad'daki nizamiye ve başıbozuk askerlerin 25, 30 aylık birikmiş maaşlarının ödenebilmesi için 25.000 Lira gerekliydi. Namık Paşa, ayrıca nizamiye askerlerinin birtakım masraflarına harcanmak üzere 25.000 Liraya daha ihtiyaç olduğunu başkente bildirdi. Hassas durum yüzünden acilen para ulaştırılması gerekiyordu; ancak vilayete nakit gönderilmesi mevcut şartlar altında oldukça güçtü.

Konu Meclis-i Mahsus'ta tartışılırken Maliye Nazırı Abdurrahman Nafiz Paşa, hazinede para bulunmadığını söyleyince çözüm olarak Erzurum'da hazineye ait bulunan 7.500 Liraya, 25.000 Lira ilave edilip Bağdad'a gönderilmesi planlandı. İstanbul'da karşılığı sehim kamesi verilerek 25.000 Liranın bölgedeki Eytam Sandığından borçlanması ve paranın Cidde üzerinden Namık Paşa'ya ulaştırılması kararlaştırıldı. Sandığa sehim kamesi verilmesinin nedeni, faizin daha yüksek olmasıydı (İ.DH. 1852: 249/15234) ki hükümet özel amaca hizmet eden Eytam Sandıklarının zarar etmesi yerine hazinenin bir miktar kayba uğramasına göz yumuyordu. Eytam Sandıklarından yapılan istikrazlarda her dönem bu itinanın gösterildiği söylenebilir (A.MKT.NZD. 50/72). Sandığa iki taksit halinde ödeme yapıldı ve ikincisinde de maddi kayba uğramamasına özen gösterildi (İ.DH. 1852: 253/15575).

Burada bir borçlanma örneğine girmeden önce, belirtmek gerekir ki makalede örnekleri görüleceği üzere, Osmanlı Devleti, hazinenin ihtiyaçlarını gidermek amacıyla gerektiği takdirde faizle borç alma yoluna gidiyordu. Nitekim 1852'de hükümet, ülke ekonomisini olumsuz etkileyen kambiyo kurlarındaki dalgalanmayı önlemek amacıyla kurulmuş olan Dersaadet Bankası'nın kapatılması esnasında, devletin bankaya karşı bulunan kredisini ödemek için Eytam Sandıklarından kredi kullandı. Hazinenin Dersaadet Bankası'na olan borcunu ve bankanın yurtdışına yapması gereken ödemeleri karşılamak üzere devlet ricalinden, sarraf ve bankerlerden borçlandı. Bu meblağ da yetmeyince Eytam Sandıklarından %6 faizle 25.278 Lira aldı. Eytam Sandıklarından alınan kredinin faizi, banka için yapılan diğer borçlanmaların oranından bir puan fazla belirlenerek sandığın maddi kayba uğraması önlenmek istenmişti (A.DVN. 1852: 82/96).

Eytam Sandıklarından borç kullanılırken faiz oranına dikkat edilmekte, diğer kurumlardan yapılan istikrazlara oranla daha yüksek faiz verilmekte, mukavele koşullarına riayet edilerek fonun zayıflaması önlenmeye çalışılmaktaydı. Nitekim Eytam Sandıklarından kaime olarak alınan borçların geri ödemesinde, karşılıkları altın ve gümüş sikke rayici üzerinden hesaplanarak sandıkların zarar etmesi engellenmişti (İ.ŞD. 1883: 66/3910). Daha önce, sandıktan borçlanana uygulanacak faiz oranları için de esneklik tanınmış, *Murahaba Nizamnamesi* gereğince faiz oranları %9'a çekildiği zaman 1887'de Eytam Sandıklarının özel nizamnamesine göre hareket etmesine izin verilmişti (MV. 1887: 2541).

Bundan sonra da hükümet eytam sandıklarından borçlanmaya devam etti. 1886-87 senesine ait bazı vilayetlerin âşar geliriyle tediye edilmek üzere aynı yıl hazinenin acil ihtiyacı için eytam sandıklarından bir kısmı sözleşme yapılarak ve bir kısmı da sözleşmesiz olmak üzere 153.688 Lira kredi aldı. Bu borç ödenemediği için 1887-88 âşar tahsilatından verilmesi kararlaştırıldı. 1887-88 yılı âşar hasılatı da borca karşılık havale edilemeyince 1888-89'a ait

gelirden tediyesi planlandı. Bu plan da gerçekleşmedi ve faiziyle birlikte borç, 398.678 Liraya ulaştı. Eytam sandıklarından daha önce alınmış ve bir kısmı tediye edilememiş istikrazlardan kalan meblağla birlikte 1891 yılının Mart ayına devreden toplam borç tutarı, 505.529 Lirası sözleşmeli ve 46.836'sı mukavele harici olmak üzere toplam 552.366 Liraya çıktı (İ.MMS. 1891: 123/5279).

Hükümet, Eytam Sandıklarından diğer bir krediyi de Selânik'teki askerlerin maaşları için kullandı. Hazinesinin nakit açığı nedeniyle bölgedeki idari ve askeri harcamaların karşılanması mümkün olmayınca gerekli meblağın temini için Eytam Sandıklarına müracaat edildi. Bu şekilde, askerlerin maaşını ödemek için lazım olan 10.000 Liranın bir kısmı Selânik Ziraat Bankası şubesinden, bir kısmı da bölgedeki Eytam Sandığı'ndan alındı. Sandık ile bankadan temin edilecek kredinin, çeşitli vergilerin yılsonuna kadar gerçekleştirilecek tahsilatından ödenmesi planlandı (İ.HUS. 1900: 80/12).

Eytam Sandıklarından hazine için yapılan en yüksek miktardaki borçlanma, 1920 yılında gerçekleşti. Buna göre hazine, Eytam Sandıklarından dört ay vadeli 400.000 ve Ziraat Bankası'ndan 250.000 Lira avans alacaktı. Hazineye ait gelirler bu avansa karşılık gösterilecek ve bazı miri emlakın ferağı yapılacaktı. Borç, İstanbul gümrükleri işlemlerinden dört ay içinde geri ödenecek; faiz oranı yıllık %9 olacaktı (İ.DUİT. 1920: 97/33). 400.000 Liranın 270.000 Lirası Eytam Sandığı adına Ziraat Bankası'ndaydı ve taşradaki Eytam Sandıkları tarafından istedikleri zaman para çekme hakkı saklı kalmak şartıyla cari hesaplarda tutuluyordu. Para, savaş esnasında korunmak üzere Ziraat Bankası'nın merkez idaresine gönderilmişti. Ne var ki banka, bu hizmete karşılık meblağın 300.000 Liraya çıkarılmasını talep etmiş, Eytam Sandıkları ise bu talebe protestoyla karşılık vermişti. Sonuçta borç anlaşması yapıldı ve para, Ziraat Bankası tarafından Maliye Nezareti'ne teslim edildi (BEO. 1920: 4651/348821).

b. Küçük Borçlanmaların Durağı Ağavat Sandığı

Borç alınırken sandıkların mali birikimleri, istikrazın amacı ve adresinde belirleyiciydi. Az sermayesi olan sandıkların fonları hazine tarafından kullanılmaz, bunlardan farklı daireler kredi talep ederdi. Nitekim sermayesi vefat eden saray ağalarının terekelerinden oluşan (ML.EEM. 1905: 581/3; TSMA-E. 1909: 1094/39; HSD.CB. 1909: 3/56), talep edenlere faiz karşılığı borç veren, kuruluş tarihi tam olarak tespit edilemese de Topkapı Sarayı'nın teşkilatlanması sürecinde harem ağaları tarafından organize edildiği anlaşılan, devletin sonuna kadar varlığını sürdüren, Ağavat Ocağı da denilen, saraylardaki harem ağalarına ait bir sandık mevcuttu. Bu ocağın merkezi Dolmabahçe civarındaydı. Harem ağaları bu ocağa kayıtlı bulunurlardı; ihtiyaç halinde burada barınır, saraya veya hanedana harem ağası lazım olunca ocaktan alınırlardı (Pakalın 1983: 24). Ağavat Sandığı, başkâtip ve ikinci kâtipin yanında üyelerin de bulunduğu bir komisyon tarafından idare edilmekteydi (ML.EEM. 702/32).

Bu sandıktaki birikim talep edenlere faiz karşılığı borç verilmekteydi. Saray-ı Cedid Başkapı Gulamı Cedid Ağa, Ağavat Sandığı'ndan bir yıl vadeli 5 Lira 60 kuruş borç alırken karşılığında senet vermişti (TSMA-E 1882: 212/38). Borcu bir yıl sonra aldığı ilave miktarla 17 Lira 25 kuruşa çıktı (TSMA-E 1883: 212/40). Hicaz Valisi Ahmed Ratıb Paşa'dan borcuna karşılık 100 Lira tahsil edildi (ML.EEM. 1900: 244/35). Hendesehane müstahdemi Onnik Efendi vefat edince Haziran ayı maaşının Ağavat Sandığı'na verilmesi kararlaştırıldı. Onnik Efendi sandıktan 12 Lira kredi kullanmış ve 4,5 Lirasını ödemişti; borcun kalan kısmı maaşından mahsup edildi (ML.EEM. 1902: 413/58). II. Meşrutiyet döneminde tensikatla kadro dışında kalan Emlâk-ı Hümayun İdaresi ve diğer memurların Ağavat Sandığı'na olan kredileri aldıkları tazminat mahsup edildi (ML.EEM. 1909: 766/11). Bu sandık, faiz karşılığı borç veren bir kurum olmanın dışında özellikle II. Abdülhamid zamanında Hazine-i Hassa ile Emlâk

İdaresi'nin el attıkları bir kasa gibiydi. Abdülhamid döneminde sandık, onun tahsisatına ve emlak hasılatının tediyesiyle başka küçük masraflara harcanırdı. Dolmabahçe Sarayı'ndaki tamirat ile kalorifer ve elektrik tesisatı masrafı için gerekli meblağın Hazine-i Hassa Ağavat Sandığı'ndan alınması kararlaştırılmıştı (İ.HUS. 1900: 180/8).

Ağavat Sandığı, özellikle Emlak-ı Hümayun İdaresi tarafından çok sık kullanılmaktaydı. Şöyle ki, Emlak-ı Hümayun hasılatından II. Abdülhamid'e ödenmesi gereken paranın eksikliği olan 1.000 Lira (ML.EEM., 728/24) ve bazı masraflar için Ağavat Sandığı'ndan 500 Lira borçlanıldı (ML.EEM. 1909: 728/38). Farklı tarihlerde Ağavat Sandığı'ndan yapılan istikrazlar için 400 Lira ödendi (ML.EEM. 1909: 737/1). Yine alınan borçlara karşılık sandığa 1.000 Lira verildi (ML.EEM. 1909: 736/13). Çeşitli gereksinim için sandıktan 230 Lira alındı (ML.EEM. 1909: 739/72) ve padişaha verilmek üzere Hazine-i Hassa'ya tediyesi gereken 5.400 Lira Ağavat Sandığı'ndan alınmıştı (ML.EEM. 1909: 742/64). Kurban Bayramı'nda idare memurlarının maaşlarına yetecek nakit olmadığı için Emlak-ı Hümayun'a bağlı şubelerden gelecek parayla ödenmek koşuluyla Ağavat Sandığı'ndan %7 faiz oranıyla 3.500 Lira borçlanıldı (ML.EEM. 1909: 726/36). Bu türden çok sayıda kredi kullanımına ilişkin arşiv belgesi vardır. Bu örnekler, Ağavat Sandığı sermayesinin az olması nedeniyle düşük meblağlarla kredi alındığını ve doğrudan hazine için olmasa da devlete ait dairelerce başvurulduğunu göstermektedir.

İttihad ve Terakki iktidarı zamanında, II. Abdülhamid döneminde Ağavat Sandığı'ndan yapılmış istikrazlar tespit edildi. Maliye Nazırı Mustafa Nâil Bey, sandığın alacağı görünen 10.000 Liranın terkin kaydını, yani silinmesini önerdi. Böylece 10.000 Liranın Maliye tarafından tediyesi uygun bulunmayarak, terkin kaydı yapılması kararlaştırıldı (BEO. 1910: 3692/276852). 1920'de idare heyetine müşahib-i sâni Mazhar ve müşahibden Osman Nevres ile ağavattan Mehmed Mehiddin Ağa üye olarak atandı (HH.İ. 1920: 215/89). Yine bu dönemde, padişahın sandık gelirini dilediği gibi sarf etme hakkı elinden alınarak, Mart 1910'da kimseye sandıktan borç verilmemesi ve biriken paranın zamanı gelince tespit edilecek bir amaç için kullanılmasına karar verildi (HH.İ. 1910: 201/96).

c. Borçlanmada Yeni Bir Fon: Menafi Sandıkları

Hazinenin nakit ihtiyacına karşılık başvurduğu diğer kaynak, 1863'ten itibaren Midhat Paşa tarafından teşkil edilen Menafi Sandıklarından alınan kredilerdir. Menafi Sandıklarından istikrazlarda ilk olarak yerel hükümetin gereksinimi için kullanılmış olan bir borç incelenecektir. 1886 tarihinde Girid Adası'nın bütçe açığı nedeniyle kredi alınması gündeme geldi. Hassas durum nedeniyle Girid Adası'ndaki mali güçlüğü hızla aşmak üzere başkentte çözüm arandı ve neticede Menafi Sandıklarından borçlanılması kararlaştırıldı. 1 Nisan 1886'da Bâbiâli, Menafi Sandığı'nın 1884-85 yılı gelir fazlasından 40.000 Lira kredi kullanılmasına onay verdi (A.MTZ. GR, 4/9). Girid Valisi Sava Paşa (Kenanoğlu 2009: 183, 184), meclis üyeleri ve Girid Menafi Sandığı Müdürü Osman Efendi arasında yapılan anlaşma gereği hazırlanan sözleşmeye göre, borcun faiz oranı %6'ydı. Girid mal sandığı adına Menafi Sandığı'nda açılacak cari hesaba aktarılacak kredi, yerel hükümetçe aynı hesap üzerinden mal sandığına ödenecekti. Menafi Sandığı, 40.000 Lirayı üç ay içinde verecek, tediye dokuz aylık sürede tamamlanacaktı. Borca karşılık gösterilen teminat, 1884-85 yılı âşar sayfiye bedeliydi (Atabaş 2011: 88-91); Kredinin onaylandığı vilayete bildirildi (DH.MKT. 1886: 1353/104).

Hükümetin yerel harcaması için yapılan bu borçlanmanın dışında Menafi Sandıklarının sermayesi de hazinenin nakit ihtiyacına çözüm için kullanıldı. Ziraatı geliştirmek ve bu amaca yönelik kredi taleplerini karşılamak için oluşturulmuşsa da borçlanmanın zorlaştığı dönemlerde hazinenin nakit gereksinimi nedeniyle sandığa başvurulmuştur. Hazine, Menafi

Sandıklarından 100.000 ve ardından 38.969 olmak üzere toplam 138.969 Lira kredi kullanmıştı (İ.MMS., 87/3751). Bu borcun 38.969 Lirası, acil para ihtiyacı nedeniyle kısa bir araştırma sonucu nakit olduğu tespit edilen Aydın Menafi Sandığı'ndan alınmıştı. II. Abdülhamid, Menafi Sandığı'ndan temin edilen paranın askeri giderlere sarf edilmesini istedi (İ.MMS. 1886: 82/3554).

Bir başka istikrazın faiz oranı, şartları ve kullanım gerekçesi, devletin geri ödeme koşulları uygun ve kontrol edilebilir kredi kaynakları olan sandıklardan borç aldığını göstermesi bakımından kayda değerdir. Şöyle ki Menafi Sandıklarından bu kez hızla karşılanması gereken masraflara ve askeri giderlere harcanmak üzere 250.000 Lira alınacaktı. Bundan önce Sadrazam Kâmil Paşa'nın ve Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ'nın talebiyle sandığın nakit durumu ve yüksek meblağ alınması halinde faaliyetinde sıkıntı yaşanıp yaşanmayacağı araştırıldı. Menafi Sandıklarının 1882, 1883, 1884, 1885 senelerinin âşar gelirlerinden dördte bir oranındaki hissesinin bedeli 1.113.582 Liraydı ve hükümetin daha önce aldığı 138.968 Liradan başka kasada 964.613 Lira mevcuttu (İ.MMS., 87/3751). Mukavele gereği Menafi Sandıklarında bulunan nakitten daha önce alınmış istikrazlar mahsup edildi ve 1883-84 bakayasının 1885-86 mali yılbaşından itibaren gerçekleşecek tahsilatından tediye edilmek üzere %5 faizle 250.000 Lira borçlanması kararlaştırıldı (İ.MMS. 1887: 87/3751).

Eytam Sandıkları gibi Menafi Sandıkları da özel amaca hizmet ettiği için geri ödeme ve faiz uygulamasında diğer fonlara oranla daha az zarar görmüştü. Öyle ki Eytam Sandıkları alacağının kavâim-i nakdiye değil de altın ve gümüş sikke rayiciyle ödenmesi kararının Menafi Sandıklarına da uygulanması, Divan-ı Muhasebat Müddei-i Umumisi Ohannes Efendi'nin Şurayı Devlet'te yaptığı açıklama üzerine onaylandı. Ohannes Efendi'nin ifadesine göre, Eytam Sandıklarına yönelik karar, mevcut kaime için değil, daha önce borçlanmış kavâime aitti. Bu nedenle Menafi Sandıkları işlemlerinin kâğıt paranın ilgasından sonra yayımlanan kararnameye göre tediyesi, özel bir amacı olan bu tür müesseselerin sermayelerini imha edeceği için Eytam gibi kredilerin geri ödemesinde kaimenin altın ve gümüş sikke rayicinin esas alınması uygun görüldü (İ.ŞD. 1884: 66/3910). Sadece sandıktan borçlananlara uygulanan %12 faiz oranının, %9'a çekilen genel kredi nema seviyesinde olması istendi (MV. 1887: 2541).

d. Hazinesin Büyük Sandık Borçlanması: Mülkiye Tekaüd Sandığı

Ülkedeki sandıklar içinde, sahip olduğu fonun büyüklüğü bakımından önde gelen ve kuruluşundan kısa süre sonra hazinesin nakit talebini karşılayabilecek birikimi sağlayan müessese Mülkiye Tekaüd Sandığı'ydı. 1879 yılında devlet memurlarına emekli ve maluliyet aylığı bağlamak amacıyla kurulan sandığın sermayesini koruma ve nemalandırma amacıyla Bank-ı Osmanî'deki mevduat hesabında %5 faiz getirisinde tutulan fon, hükümet açısından banka ve finans kurumları dışında hazineye borçlanma imkânı sağlayan yeni bir odaktı. Memurların maaşından %5 aidat kesintisi yoluyla tesis edilen sermayesi kurulan Mülkiye Tekaüd Sandığı'na hükümet tarafından atanan bir nazır aracılığıyla idare edilmekteydi. İlk olarak Kâni, ardından Tefvik Paşa'nın nazırlık yaptığı bu sandıktan gerçekleştirilen istikrazların özelliği, faiz oranı ve geri ödeme koşullarının hazine lehine belirlenmesi ve istenilen her koşulda şartların değiştirilmesiydi. Emeklilik fonunda 1879-Mart 1886 arasında 815.329 Lira gelir elde edilmiş, bu meblağın 675.573 Lirası tahsil edilmişti (Manav: 2017, s. 216). Hazine, memurların yaşlılık aylıkları için kesilen aidatlardan oluşan emeklilik birikimden ilk olarak 1883'te 50.000 Lira borçlanmış; ardından Ekim 1885'te 150.000 Lira almıştı. Kredi anlaşmasına göre hazine, 150.000 Liraya %5 faiz ödeyecekti ki bu, Bank-ı Osmanî'nin sandığın mevduat hesabına uyguladığı orandı. Bu nedenle kredi faizi %5 olarak belirlenmiş ve mevduat hesabının çekilmesi yüzünden sandığın zarar etmesi önlenmek istenmişti (MV. 1887: 18/21).

Hükümet, kredi olanaklarını soruna kadar kullanıyor, bu istikrazlar yeterli olmayınca da

elinde fon bulunan tasarruf sandıklarına yöneliyordu. Mülkiye Tekaüd Sandığı'ndan arka arkaya alınan borçların bir kısmı da böyleydi. Zira Aralık 1885'te sandığın sermayesine başvuran hazine önce 50.000 Lira, 1886'da 100.000 Lira ilave kredi temin etmişti. Mart 1886'da olağanüstü askeri harcamalar için borçlanma yapılmış; bunun yarısı mühimmat alımı, diğer yarısı askeri daireler arasında pay edilmiş ve maaşların tediyesi dâhil olmak üzere tamamı kullanılmıştı. Daha önce belirtildiği üzere Menafi Sandıklarından da 40.000 Lira borçlanılmıştı; ancak açığı kapatmak mümkün olmamıştı ve askerlerin gelecek haftalıkları için para gerekmekteydi. Bu yüzden Mülkiye Tekaüd Sandığı'ndan Mart 1886'da kotasız tahvillerin piyasaya ihracı veya başka bir yolla sağlanacak parayla karşılanmak üzere asker haftalıklarına 66.000 ve bahriye kuvvetleri için 4.000 olmak üzere toplam 70.000 Lira borçlanılması kararlaştırıldı ve II. Abdülhamid, emeklilik fonundan kredi alınmasını onayladı (İ.MMS. 1886: 82/3554).

1886 yılında bir kez daha sandıktan kredi alınmış, böylece Mart 1887'de hazinenin Mülkiye Tekaüd Sandığı'na borcu 400.000 Liraya ulaşmıştı. Geri ödeme için âşar ve ağnam gelirleri gösterilmiş; fakat borcun bir kısmı âşar gelirlerinden yapılan havaleyle kapatılmasına rağmen, 1887 yılı ağnam vergi hasılatı, bütçe açığına sarf edilince tediye aksamıştı. Bu noktada Meclis-i Vükelâ, geri ödemenin âşar gelirinden yılda 75.000 Liralık taksitler halinde yapılmasına karar verdi ve bu şekilde kredi koşulları, hazine lehine rahatça değiştirildi (MV. 1887: 18/21). Maliye zor zamanlar geçiriyordu; Şubat 1887'de bütçe açığının yanı sıra Bank-ı Osmanî'den alınmış olan kredi, iç istikraz ve borç tasfiye tahvilleri nedeniyle hazinenin 19.095.000 Lira borcu vardı. Bu yüzden sandığın alacaklarını tediye için gelirleri uygun vilayetlerin seçilmesine ve Maliye Nazırı Ahmed Zühdü Paşa ile Mülkiye Tekaüd Sandığı Nazırı Tefvik Paşa'nın kredi erteleme anlaşması yapmasına karar verildi.

Bu karar uyarınca geri ödeme takvimini yeniden tespit etmek üzere Mülkiye Tekaüd Sandığı ile Maliye Nezareti arasında anlaşma tamamlandıysa da Tefvik Paşa'nın, borç erteleme mukavelesinin padişahın onayıyla yürürlüğe girmesi ve tediye tahville yapılmaması talebi nedeniyle Eylül 1887'de sözleşmenin yeniden hazırlanması kararlaştırıldı. Nihayetinde uzlaşmaya varıldı ve beş ayrı anlaşmayla hazineye verilmiş olan 400.000 ve faiziyle yaklaşık 417.465 Liraya ulaşan borç yeni bir ödeme takvimine bağlandı. Faiz oranı %5 olarak belirlendi ve tediye edilemeyen taksitlerin anaparaya eklenmesi kararlaştırıldı. Mart 1895 tarihine kadar yedi yılda borcun tamamının yılda 75.000 Liralık taksitlerle âşar gelirlerinden ödenmesi uygun görüldü. Yıllık taksitler için gelirleri uygun vilayetlerin belirlenmesi, tediye bitinceye kadar âşar vergisinin başka bir harcama için kullanılmaması ve taksitlerin sandığa ulaşması geciktiğinde Rüsumat Emaneti gelirlerinden karşılanması kabul edildi (Y.A.HUS. 1887: 207/85).

Sözleşme şartları Meclis-i Vükelâ'da bir kez daha değiştirildi. Hükümet, sandıklarla yapılan kredi anlaşmalarının koşulları üzerinde oynayarak geri ödemeyi kolaylaştıracak biçimde hazine lehine düzenlemeye gidiyordu. Ocak 1888'de Sadrazam Kâmil Paşa, nakit sıkıntı nedeniyle anlaşmadaki yıllık 75.000 Liralık taksitin indirilmesini isteyince vade 15 yıla uzatıldı. Bu arada anlaşmayla ilgili görüşmeler sürerken sandıktan Haziran 1887'de 37.272 ve Ağustos'ta 3.000 Lira olmak üzere toplam 40.000 Lira borçlanılmış; böylece Mülkiye Tekaüd Sandığı'ndan yapılan istikrazlar 460.000 Liraya çıkmıştı. İki kereden alınan 40.000 Liralık borç, sandık nazırı Tefvik Paşa ve Maliye Nazırı Ahmed Zühdü Paşa arasında bir senet karşılığında verildi. Anlaşılacağı üzere para temin etmesi istenen Maliye nazırları, ellerinin altında ve en kolay kredi bulabilecekleri fonlar olan sandıklara yönelmekteydi.

Bundan sonra yapılan sözleşmede borcun âşar gelirlerinden yıllık 44.054 Lira taksitlerle

15 yılda ödenmesi öngörüldü (İ.MMS. 1888: 100/4218; Y.A.RES., 43/32). Maliye Nazırı Çorlulu Mahmud Celaleddin Paşa zamanında Temmuz 1888 tarihli sözleşmeyle eski borçlar birleştirildi ve faiz dâhil olmak üzere tamamı anaparaya olarak kabul edildi. Sözleşme gereği yıllık faiz %5 olacak, ödenmeyen tutarlar yılsonunda anaparaya ilave edilecek, âşar hasılatı doğrudan sandığa gönderilecek, tediye işlemi yapılmadıkça gelirler başka bir harcamada kullanılmayacaktı.

Bu anlaşmaya da uyulmadı. Hazinesinin sandıktan aldığı borçların tamamı 700.000 Liraya ulaşmıştı; taksitlerin tutarı azaltılmasına, vadenin uzatılmasına rağmen, tediyesi planlanan 176.206 Liranın, yalnızca 66.054'ü sandığa ulaşmıştı. Gelirleri garanti olduğu için Manastır, Yanya, Kosova ve Konya vilayetlerinin âşar hasılatı seçilmişse de hazinenin kronik nakit ihtiyacı söz konusu gelirlerin sandığa verilmesine engel oluyordu. Bu durum, maliyenin sandıklardan borçlanma gerekçesini açıklamaktadır. Sürekli açık veren gelir gider dengesi, istikrazların yenilenmesine ve bunları geri ödemesi de yeniden nakit ihtiyacı doğmasına sebep olmaktadır. Bu durum hazinenin tediye nefes alabileceği borçlanma alanlarına yönelmesine sebep oluyordu. Sandıklar, sermayeleri ölçüsünde hazinenin borçlanma sürecinde kısa vadede soluklanmasına imkân tanyordu. Ödemeyi dilediğince geciktirmesi de başka bir avantajdı. Diğer sandıkların yanında özellikle Mülkiye Tekaüd Sandığı'ndan alınan krediler için bu durum geçerliydi.

Hazine, 1886, 1887 ve 1888 yılı taksitlerinin tamamını ödememiş ve Mülkiye Tekaüd Sandığı'na olan borç Mart 1889'da 552.367 Liraya çıkmıştı. Tediye yapılamamasının sebebi gelirlerin başka harcamalar için kullanılmasıyla beraber kuraklık nedeniyle tarımda da verimin düşük olmasıydı. Sözleşme dışında dönemin Maliye Nazırı Ahmed Zühdü Paşa'nın talebi üzerine sandıktan verilen 40.000 Lira da faiziyle birlikte 153.688 Liraya kadar yükselmişti. Bu durumda Mülkiye Tekaüd Sandığı Nazırı Tefik Paşa, gelirlerle maaş ödemelerini karşılamak anlamına gelen aktüeryel dengenin bozulduğunu ve taksitlerin ödenmemesi halinde emekli, dul ve yetim maaşları için borçlanmak zorunda kalınacağını bildirdi. Sadrazam Kâmil Paşa ve Meclis-i Vükelâ Ağustos 1891'de, Maliye Nezareti bütçesinde faiz giderleri için ayrılan tertipten 22.000 Liranın emekli aylıkları için Mülkiye Tekaüd Sandığı'na verilmesini kararlaştırdı (MV 1891: 66/62).

Borcun 15 yılda ödenmesi ve her yıl yenilenecek havalenemelerle gelirleri uygun vilayetlerden üç taksitte doğrudan sandığa gönderilmesi gerekiyordu. Yıllık faiz oranı %5'ti. Ancak ilk yıl taksitin sadece yarısı sandığa ulaşmış; ikinci taksitin karşılanamayacağı anlaşılınca faiz tutarına mukabil 22.000 Liralık havale verilmişse de bu meblağın tahsili de mümkün olmamıştı. Gelirler, diğer borçların geri ödemesine ve harcamalara sarf edildiğinden dolayı sonraki birkaç yıl için vilayetlere havale yapılamadığı gibi sandıktan iki kerede 39.775 Lira daha alınmasıyla, toplamda faiziyle birlikte hazinenin borcu 578.152 Liraya çıktı. Bu dönemin istikraz anlaşmasının koşulları bir kez daha değiştirildi; faiz oranının %5'ten %4'e indirilerek, söz konusu bir puanın anaparaya eklenmesi ve âşar hasılatından 28.907 Lira taksitle borcun 41 yılda ödenmesi teklif edildi. Sandık idaresinin itirazı üzerine faiz oranının %3'e çekilip yarım puan anaparaya ilaveyle, gümrük hasılatından 66 yılda tediye edilmesi hükümet tarafından kabul edildi (İ.ML. 1892: 1/54). Ancak Sultan Abdülhamid, gümrük hasılatının Mülkiye Tekaüd Sandığı alacağına karşılık tutulmasına onay vermedi ve başka bir gelir kaynağı bulunmasını istedi. Bu nedenle 1893 Mart ayından itibaren yarısı dört vilayetin âşar hasılatından ve diğer yarısı da ağnam varidatından olmak üzere yıllık %3 faiz ve %0,5 anaparaya eklenerek borcun 66 yılda ödenmesinde karar kılındı (İ.ML. 1892: 1/54).

Tediye planı uygulanmadığı gibi Eylül 1896'da Mülkiye Tekaüd Sandığı'ndan %5 faizle

10.000 Lira daha borç alındı ve geri ödeme koşullarının Maliye Nezareti ile sandık arasında belirlenmesi yönünde ucu açık bir ifadeyle yetinildi. Daha önce kullanılmış yaklaşık 646.000 Liranın faiz ve anaparasına karşılık gösterilen havale verilemediği için Mülkiye Tekaüd Sandığı, Bank-ı Osmanî'de kalan sınırlı sermayeyle maaş ödüyordu (BEO. 1896: 867/64977). Bundan sonraki süreçte sandığın alacaklarının bir kısmı tediye edildiyse de bazı harcamalar için yine borç alındı. Mesela Askeri Tekaüd Sandığı'nın (Bkz. Özger 2011) Ramazan ayında emekli asker, dul ve yetimlerine vereceği maaş için bir miktar para temin edilmişti; ancak meblağ yetersizdi. Bu nedenle Mülkiye Tekaüd Sandığı'ndan 2.000 Lira borçlanıldı (BEO. 1905: 2527/189494).

II. Meşrutiyet döneminde hazinenin emeklilik fonundan kullandığı krediler hakkında alınan karar önemlidir. Mülkiye Tekaüd Sandığı Nazırı Nuri Bey, Maliye Nazırı Ahmed Zühdü Paşa'nın iradesi olmadan aldığı, ödenmeyen 40.000 ve aşağıda izah edilecek olan Emniyet Sandığı kredisinin tediyesini talep edince (BEO. 1908: 3380/253451), borçlar ve faiz oranı incelemeye alındı. Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi'nce yapılan tetkike göre, sandığın varidatı 175.273'tü, 1909/1910 bütçe açığının ise 182.000 Lira olacağı tahmin ediliyordu. II. Abdülhamid dönemi kadrolarını tasfiye etmek üzere gerçekleştirilen tensikat nedeniyle görevden alınanlara açıktan maaş bağlanmıştı. Sandığın maliyeye verdiği borca karşılık tediye edilen faiz ise yalnızca %3'tü. Faizin artırılması talep edildiyse de Maliye Nezareti, sandığın geliriyle ödeyemediği maaş için genel bütçeye ödenek konulursa faiz oranını yükseltmeye gerek olmayacağı yönünde görüş bildirdi.

Mülkiye Tekaüd Sandığı'nın ihtiyat akçesi için daha önce Bank-ı Osmanî yıllık %5 faiz uyguluyordu ve hazinenin de emeklilik fonu ihtiyat akçesinden aldığı meblağ için %5 faiz vermek üzere istikraz yapılmıştı. Ancak mukaveleye rağmen bu faiz %3'e indirilmişti. Hazinenin lehine olan uygulama hükümeti fonlayan Bank-ı Osmanî yönetiminin çıkarlarına uygun düşmediği için karşılık olarak sandığın ihtiyat akçesinden kalan mevduatın faizini %3'e çekmişti. Bu durumda kredi faizinin yeniden %5'e yükseltilmesi ve sandığın gelir açığının tespit edilip bu tutarın Maliye Nezareti bütçesine konulacak ödenekten karşılanmasına karar verildi (BEO. 1909: 3480/260974).

Hükümet, sandığın ödeyeceği maaş açığını kapatmak için aylık 6.000 Liranın emeklilik fonuna aktarılmasını kararlaştırdı; bu miktar da verilmedi. Bu nedenle sandık yönetimi Şubat ayı maaşına ve daha önce verilmemiş iki aylık açığa karşılığı olarak 12.000 Lirayı talep etti (BEO. 1909: 3503/262718). Ancak bu paranın da ödenmediği anlaşılmaktadır. Mülkiye Tekaüd Sandığı'nın maliyedeki alacağına mahsuben belirlenmiş olan 5.000 Liranın tediye edilmemesi nedeniyle emekli, dul ve yetimlerin Ocak ayı aylıklarının tamamı verilemedi (BEO. 1909: 3526/264430). Olağanüstü bütçe Meclis-i Umumi tarafından onaylandıktan sonra 5.000 Lira sandığa verilebilecekti (BEO. 1909: 2554/266529).

e. Hazine İçin Başka Bir Borçlanma Kaynağı: Mazuliyet Sandığı

Hazinenin sandıklardan kullandığı kredilerin geri ödemesinde kendisine sağladığı esneklik, emeklilik fonundan aldığı kredinin dışındaki borçlanmalar için de geçerliydi. Mülkiye Tekaüd Sandığı çatısı altında faaliyet gösteren ve azledilen memurlara yeni bir göreve tayinlerine kadar geçinmeleri için maaş vermek amacıyla 1891 yılında kurulmuş olan Mazuliyet Sandığı'nın sermayesi memur maaşlarından yapılan %1 oranındaki kesintiden oluşmaktaydı (Manav: 2017, s. 147). İdaresi de Mülkiye Tekaüd Sandığı nazırı tarafından yürütülmekteydi. Azledilen memurlara maaş ödemek için yapılan kesintilerden oluşan bu fon, Bank-ı Osmanî'de emeklilik sermayesinden ayrı bir cari hesapta tutulmaktaydı. Mazuliyet fonu, kısa sürede

hazine için yeni borçlanma seçeneği haline geldi; hesabında Mülkiye Tekaid Sandığı'na kıyasla çok daha az sermaye toplansa da hazinenin kısa vadeli kredi talebini karşılayacak bir kaynak oldu.

Buradan ilk istikraz, hazinenin masrafları ile diğer bazı giderler için gereken 100.000 Liranın 20.000 Lirasının Mazuliyet Sandığı'ndan alınıp Yanya ve Teselya'daki orduların erzak giderine harcanmak üzere bölgeye gönderilmesi için yapıldı (BEO. 1897: 1053/78915). Krediyle ilgili detaylara bakılırsa, para bulmakta görevlendirilen Maliye Nazırı Tefik Hüseyin Paşa'nın kısa sürede borç temin edebileceği kaynağa yöneldiği söylenebilir. Sandık yönetiminin mazuliyet hesabında yeterli birikim bulunmadığı gerekçesiyle borçlanma talebini reddetme girişimi derhal yalanlanmış, bir miktar para olduğunun bilindiği ifade edilmişti (BEO. 1897: 1060/79456).

Mazuliyet Sandığı'nın maaşlardan yapılan kesintilerden sağlanan gelirden oluşan sermayesi, kuruluş tarihi olan 12 Ocak 1892'den itibaren yedi yıl içinde 210.526 Liraya ulaşmıştı (Y.A.RES. 1903: 120/118). Bu para âdeta hükümetin kullanımına seferber edildi. 1897'deki 20.000 Liralık krediden sonra 1905'te memur ve askerlere maaş ödemesinde kullanılmak üzere hazine adına 50.000 Lira borçlanıldı. Kredi için Mülkiye Tekaid ve Mazuliyet Sandığı Nazırı Nuri Bey ile dönemin Maliye Nazırı Ahmed Nazif Paşa arasında mukavele yapıldı. Bu anlaşmaya göre istikrazın faiz oranı %7 olarak belirlendi (BEO. 1905: 2652/198832). İki defada alınan borcun faiz ve anapara geri ödemesi için Ankara Vilayetinin 1903-1904 yılı ağnam rüsümünün ilk tahsilatının sandığa havale edilmesi kararlaştırıldı (BEO. 1905: 2535/190064; BEO. NGG.d. 737, 1905: 151). Ancak söz konusu tahsilatın yine memur ve askerlerin maaşına sarf edilmesine karar verilince, sandığın alacağına karşılık olan taksitin tarihi ötelendi. Hükümet, bundan sonraki hasılatın sandığa havalesini uygun buldu (BEO. 1905: 2569/192635). Mayıs 1905'teki karara rağmen, Ankara Vilayetinden tahsilat yapılamamış, Ağustos 1905'e kadar sandığa söz konusu 50.000 Liradan sadece 3.000 Lira ulaşmıştı. Bu esnada Ankara Vilayetinin ağnam rüsümü hasılatı tahsil edilmiş ve harcanıp bitmişti. Maliye Nazırı Ahmed Nazif Paşa, vilayet defterdarının uyarılması talebiyle Bâbiâli'ye başvurdu ve bunun üzerine Ankara Defterdarlığı ikaz edildi (BEO. 1905: 2652/198832).

Ekim 1905'te kredilerin tediyesi yapılmadığı için sandığın aylık ödemesi aksamaya başlamıştı. Mülkiye Tekaid ve Mazuliyet Sandığı Nazırı Nuri Bey, maaşların düzenli tediyesi için borcun faizini talep etti (BEO. 1905: 2678/200788). Talebe rağmen, anapara veya faiz tediyeye edilmedi. Çalışmada ortaya konulduğu üzere, idari kademesi hükümet tarafından atanan ve sermayesi bulunan sandıklardan hazine adına uygun koşullarla istikraz sözleşmeleri yapılmakla birlikte geri ödeme planlarına uyulmuyordu. Aynı durum bu kredi anlaşmasında da görülmektedir. Mazuliyet Sandığı'ndan alınan 50.000 Liranın tediyesi, kurumlar arasındaki yazışmalara rağmen mümkün olmamış ve bu nedenle borç, 1906 yılı bütçesine dâhil edilmişti (BEO. 1906: 2739/205387). Bütçede ayrılan payın da sandığa verilmediği anlaşılmaktadır.

Emekli, mazuliyet, dul ve yetim aylıkları memurların maaşlarından yapılan kesintilerle ödendiğinden hazine adına borçlanma, sandığın gelirini azaltmış ve tediyeye ettiği toplam aylık ile gelir arasında yıllık 25.000 Lira açık ortaya çıkmıştı. Sandık idaresi yeniden para talep edince bu kez Kudüs Sancağı ile bazı vilayetlerin çeşitli gelirlerinden 23.000, emlak vergisinden ise 2.000 Lira sağlanması kararlaştırıldı (BEO. 1906: 2821/211536). Tahsilat düşüktü, 46.064 Lira ödenmemiş, 3.549 Liralık faiz ilavesiyle borç yeniden 50.000 Liraya çıkmıştı. Bu kez Konya, Ankara ve Sivas vilayetlerinin 1904 yılı ağnam rüsümü tahsilatından ödeme yapılması için havale verilmişse de toplam meblağ 8.074 Lirada kalmıştı (BEO. 1907: 2997/224717).

Mülkiye Tekaid ve Mâzuliyet Sandığı'nın hesaplarını denetleyen Divan-ı Muhasebat,

1906'da yaptığı incelemede hazinenin aldığı borcu ödememesi halinde emeklilik fonunun faaliyetine devam edemeyeceğini rapor etti (BEO. 1907: 3007/225470). Mazuliyet Sandığı'nın 1905 yılı bütçesi, borçlanmanın fon üzerinde meydana getirdiği sonucu göstermektedir. Şöyle ki, hazineye kredi olarak verilen 50.000 Lira, %7 faizle Ankara Vilayetinin 1905 yılı ağnam vergisinden tahsil edilecekti. Ancak tahsilat sadece 3.935'ti, bir sonraki yıl vilayetten havale edilen meblağ ise yalnızca 8.075 Liraydı. Bu nedenle, kalan 44.582 Lira 1907-1908 yılına devredildi. Sandığın Bank-ı Osmanî'deki 27.311 Lirasına banka idaresi tarafından %2,5 faiz verilmekteydi. Hazinenin geri ödemediği borçlar nedeniyle Mülkiye Tekaüd Sandığı'nın bütçesi açık verdiğinden emekli, dul ve yetim maaşları için zorunlu olarak Bank-ı Osmanî'deki mazuliyet hesabından 1.700 Lira çekilmişti. Yine maaşlara karşılık olmak üzere sadaret tezkeresiyle Mazuliyet Sandığı'ndan 3.000 Lira istenmişti (ŞD. 1907: 2763/38).

1909 yılında Mazuliyet Sandığı'ndan hazineye verilen borcun kalan 45.000 Liralık kısmı duyun-ı gayri muntazamaya dâhil edildi. Sandık yönetiminin itirazları, hükümet nezdinde karşılık bulmadı ve bu türden kredilerin nasıl ödeneceği tespit edildiği zaman aynı uygulamanın mazuliyet fonu için de yapılacağı belirtildi (BEO. 1909: 3588/269029). 8 Eylül 1909'da Mülkiye Tekaüd ve Mazuliyet Sandığı'nın, Duyun-ı Umumiye Müdüriyetine devredilmesine karar verildi; nazır Nuri Bey'in görevinin de sona erdiği bildirildi (BEO., 3802/285114). Kısa süre sonra Mülkiye Tekaüd Sandığı'nın müstakil bir müessese olarak devam etmesi kararlaştırıldı (BEO. 1910: 3860/290401). 1910'da kadro dışında kalanlara mazuliyet maaşları hazine tarafından ödendiği gerekçesiyle Mazuliyet Sandığı'nın alacağını tediye etmeye gerek kalmadığına karar verildi ve terkin kaydı yapıldı (BEO. 1910: 37233/279944).

f. Emniyet Sandığı ile Diğer Sandıklardan Borçlanma

Halkı birikim yapmaya özendirmek, taşınır ve taşınmaz karşılığında borç vermek amacıyla 1868 yılında kurulan ve 1907'de Ziraat Bankası'na devredilen Emniyet Sandığı da hazinenin kısa vadeli nakit ihtiyacı için kullanılan fonlardan biri olmuştu. Diğer istikrazlara kıyasla önemsiz bir meblağ olsa da hükümetin kısa vadeli cari harcamalarını finanse etmek için sandıkları kullandığını göstermek üzere yer verilmesi gereken bir borçlanmadır. Maliye, Emniyet Sandığı'ndan yaklaşık olarak 12.000 Lira temin etmiş, bu nedenle zaten yetersiz olan sermayesi tükenen Emniyet Sandığı faaliyetini sürdürülemez hale gelmişti. Hazinenin kronik nakit darlığı nedeniyle borcun tediyesi yapılamadığı için Emniyet Sandığı'nın faaliyetini sürdürebilmesi için gereken sermaye, Mülkiye Tekaüd Sandığı'ndan 20.000 Lira kredi alınarak sağlanmıştı (BEO. 1896: 817/61247).

Mülkiye Tekaüd Sandığı yönetimi, 20.000 Lira alacağını talep ettiği zaman da Maliye Nezareti bütçesinde Emniyet Sandığı'na olan borç için ödenek ayrılmadığı ortaya çıkmıştı (BEO. 1896: 835/62589). Kredi kullanımı esnasında yapılan sözleşmede Emniyet Sandığı'nın 20.000 Lirayı 1,5 yılda geri ödeyeceği taahhüt edilmişti (BEO. 1909: 3571/267764); ancak uzun süre tediye işlemi yapılmadı. Mülkiye Tekaüd Sandığı yönetimi, borç sözleşmesi uyarınca sandıktaki rehinlerin icra memuru aracılığıyla satılarak geri ödemenin yapılmasında ısrarlı iken (BEO. 1898: 1088/81542), Emniyet ise paranın hazinedeki alacağından mahsup edilmesinde diretiyordu (BEO. 1898: 1101/82574). Ödenmeyen 12.000 Lira faiziyle 13.071 Liraya çıktı (BEO. 1898: 1128/84539).

Hazine aldığı parayı tediye etmediği için, durum hem Emniyet'i hem de Mülkiye Tekaüd Sandığı'nı olumsuz etkiliyordu; 1898 yılı sonunda henüz ödeme yapılmamıştı (BEO. 1898: 1237/92715; BEO. 1898: 1245/93315). Maliye Nezareti'nin mevcut kasa durumuyla krediyi kapatması mümkün olmadığından, verilmiş havalelerden sonra geliri artan vilayetlerden

karşılanması uygun bulundu (BEO. 1899: 1282/96133). Geri ödeme koşulları Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ'da bir kez daha görüşüldüyse de tediye'nin havale yoluyla yapılmasından başka çözüm bulunamadı (İ.TKS. 1900: 10/18). Hazinesinin durumu, farklı bir alternatif olarak tanımlanıyordu. Emeklilik fonundan Emniyet Sandığı'na 1896'da verilen kredi, 1906 yılına kadar sürüncemede kaldı. Nihayetinde borcun %5 faizle hazinece ödenmesine karar verildi (BEO. 1906: 2739/205309); faiz oranı %7 olan kredi bir kez daha Maliye lehine %5'e indirildi (BEO. 1897: 1000/74964; BEO. 1906: 2738/205309).

Hazine adına borçlanılan bir diğer sandık, ilmiye mensuplarının emekliliği ve yaşlılık aylığı için 1894'te kurulan İlmiye Tekaüd Sandığı idi (Manav 2017: 12). İlmiye Tekaüd Sandığı'ndan kullanılan 26.468 Liralık kredinin geri ödemesi de sözleşmedeki tarihte yapılamadı. Bu nedenle 1909'da Eytam Sandıklarının alacağıyla birleştirilerek, 26.468 Liranın olağanüstü bütçeye konulmasına karar verildi (MV. 1909: 127/16). Bir başka sandık borçlanması örneği de İdare-i Mahsusa için satın alınan Sivastopol adı verilen vapurun bedelini karşılamak amacıyla Bahriye Eytam Sandığı'ndan alınan ve uzun süre tediye edilmeyen kredidir (ŞD. 1887: 6/6). Sandıklardan kullanılan borçlardan bir diğeri Askeri İkrazat Sandığı'ndan 1908 sonunda hazine için alınmış olan 41.655 Liralık borçtur. Sermayesi kara, deniz kuvvetleri ve diğer birliklerdeki askerlerin maaşlarından yapılan kesintilerden oluşan (BEO., 4650/348679) sandığın yönetim organı Askeri İkrazat Komisyonu, 1920 yılında borcun tamamının ödenmesini, mümkün olmadığı halde peyderpey tediyesini talep etti (BEO. 1920: 4650/348679). Borçlanma esnasında en kısa zamanda ödeneceği taahhüt edildiye de üzerinden on yıldan fazla bir süre geçmesine rağmen yapılmadı. Bu kredi, devletin son yıllarına kadar sandıklardan yapılan borçlanmanın devam ettiğini ve her türlü para kaynağının hazine tarafından kullanıldığını göstermesi bakımından önemlidir.

Sandıklarda biriken sermayenin hazinenin nakit taleplerini karşılamak üzere kullanılmasına bu çalışmada verilecek son ve dolaylı bir örnek de Vilayât-ı Selâse'de yaşanan kuraklık nedeniyle oluşan vaziyete karşı tedbir almak amacıyla Nafia Sandıkları tahsisatı karşılık gösterilerek 200.000 Lira borçlanması yönündeki karardır (İ.MMS. 1887: 94/13962).

SONUÇ

Osmanlı Devleti, Kırım Savaşı'nın finansmanı nedeniyle ilk dış istikrazı aldığı tarihten itibaren giderek daha fazla borçlandı. Devlet, özellikle 19. Yüzyılın ikinci yarısında hazinenin içinde bulunduğu mali dar boğazda artan bütçe açıkları borçlanma yoluyla aşmaya çalışırken, gelir gider dengesinin bozulması yüzünden kredileri geri ödemedede güçlük yaşıyordu. Bu durumun meydana getirdiği sıkıntı nedeniyle yeniden istikraz yapıyor ve bir nevi borcu borçla kapatma yoluna gidiyordu. Bu süreç, bir borçlanma sarmalına dönüştü ve yüzyılın sonunda içinden çıkılmaz hale geldi. Böyle bir serencamda hükümetler, istikraz ödemesinin yanı sıra memur ve asker maaşlarıyla yönetimin devamı için gereken kısa vadeli cari harcamaların finansmanını temin için yurt içi ve yurt dışındaki kredi kaynaklarına yönelmeye mecbur kaldı. Hazinesinin nakit ihtiyacını karşılayan finans kurumları ve yurtdışındaki acenteler yoluyla temin ettikleri krediyi hükümete borç veren Galata bankerleri, isteğin durumuna ve kullanım alanına göre ellerindeki fonlarla, kısa vadelerle ve talebe paralel olarak yükselen faiz oranlarıyla kredi açmaktalardı. Borç sarmalında geri ödeme koşulları hükümetin denetiminden çıktığı için en önemli gelir kaynakları, tediye tahsis edilmek zorunda kalınıyordu.

Faiz oranı, emisyon hacmi ve geri ödeme koşulları, hazinenin nakit talebinin artmasına paralel biçimde giderek ağırlaşmıştı. Ülke içinde Galata bankerleri ve 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra kurulan bankalardan gerçekleştirilen istikrazların şartları da benzer gelişim göstermişti. Yüksek faiz ve kısa vadeli istikraz koşulları kabul edilmesine rağmen, kimi zaman

kredi bulamayan hükümetler, başka bir borçlanma seçeneğine yöneldi. Sandık adı verilen, farklı gayelerle teşkil edilen ve kuruluş amacına göre mali birikimi değişen bu fonlar, ülkedeki kredi kurumları dışında hazinenin nakit ihtiyacına çözüm getirdi. Devlete ait kurumların bünyesi veya gözetiminde tesis edilen, sandık adı verilen fonlar, bürokrasi ve askerlere kredi vermek, yetimlerin mirasını korumak, emekli aylığı ödemek ve ziraatın geliştirilmesi gibi farklı amaçlara hizmet eden yapılanmalardı. Makalede, hükümetlerin borçlanma seçeneği olarak başvurduğu oluşumlardan Eytam, Menafi Sandıkları, Mülkiye Tekaüd ve Mazuliyet Sandığı, Emniyet ve diğer bazı küçük çaplı sermayesi olan sandıklar incelendi.

Elde edilen bulgular itibariyle, çalışma boyunca gösterildiği üzere sandıklardan borçlanma, diğer kredilere alternatif olmaktan ziyade kısa vadeli ihtiyaçlar için nakit temininde güçlük çekildiği veya bulunan meblağ yetersiz kaldığı zaman başvuru olan bir çözüm yoluydu. Devletin denetiminde olmaları hasebiyle sandık idareleri, hazinenin para taleplerini kabul etmek zorundaydı. Sandıklardan alınan kredilerin faiz, vade ve tediye koşullarının uygun olması ve karşılık gösterilen gelirlerin hükümetin kontrolünde bulunması yanında borçlanma şartlarının değiştirilebilmesi de hazineyi cezbeden diğer etkenlerdi. Çalışmada açıklandığı üzere hazine adına kullanılan kredilerin koşulları, diğer istikrazlara göre son derece makuldü. Hükümetin denetiminde olmaları nedeniyle sandıklardan temin edilen borçların tediye şartları birçok kez değiştirildi. Faiz oranları sözleşmeye aykırı biçimde hazine lehine düşürüldü, vade tarihi ertelendiği gibi bir kısım borç geri ödenmedi. Bu nedenle alınan kredilerin tediye edilmemesinin ülkede tasarruf fonlarıyla filizlenen sermaye birikimini önlediği söylenebilir.

Netice olarak bu çalışmada, devletin 19. yüzyılda giderek daha fazla başvurduğu iç istikrazda içine düştüğü borç çıkmazının bir noktada sosyal amaçlarla kurulmuş sandıkların fonlarına kadar ulaştığı gösterilmeye çalışıldı. Bu amaçla birbirinden farklı gaye için tesis edilmiş ve yine birbirinden farklı boyutta sermayeye sahip olan sandıklardan özellikle yüzyılın son çeyreğinde giderek artan sayıda yapılmış istikrazlar incelendi. Biriken sermayeleriyle bu sandıkların, hazinenin acil nakit ihtiyacına çözüm olarak kullanıldıkları ve neticede gelir gider dengeleri bozulduğu için işlevlerini sürdürebilmek üzere devlet bütçesine bağımlı hale geldikleri ortaya konuldu. Hazinenin, diğer finans kurumlarına kıyasla sandıklardan daha elverişli şartlarla borçlanabildiği; ancak krediler geri ödenmediği için bu fonlar yoluyla oluşan sermaye birikiminin baştan nasıl yok edildiği gösterilmeye çalışıldı. Böylece, çeşitli sahalara yönelebilecek plasman olanaklarının da başlangıçta ortadan kaldırıldığı söylenebilir. İncelenen sandıklar arasında Menafi Sandıkları Ziraat Bankası'na dönüşerek kredi yoluyla hükümeti desteklemesi nedeniyle nispeten ayrı değerlendirilebilir.

SUMMARY

The Ottoman State provided its financial needs with domestic and foreign borrowing since the mid-19th century. The reforms which were started with declaration of the Tanzimat did not produce desired results, also financial pressure created by wars and internal rebellions were among main reasons for the acceleration of the borrowing process. Lack of a policy to close the deficits in income-expense imbalance in favor of expenses and to ensure stability in money markets increased the use of credit from both domestic and international financial institutions and bankers, and the process ultimately resulted in the establishment of Duyun-ı Umumiye. From then on, the borrowing slowed, but governments continued to use limited loans from their domestic credit sources. In addition, the state turned to different sources to meet its cash needs for management expenses and other expenses.

The alternative source for loan was funds so-called chest established under ministries to

carry out various functions and had savings in accordance with its purpose. The funds were seen as solution to short-term cash needs of the treasury, although their financial savings changed according to purposes of the facility. Borrowing was made for bureaucracy and soldiers and paying pensions and developing agriculture. For this purpose, the fund established to serve structures that serve different purposes, was a resource used when there was a difficulty to obtain cash for very short-term needs or when the amount found was insufficient. In fact, this kind of borrowing began in the middle of the century. The establishment of the relatively old Orphans Funds was one of them. That chest was used before and after the Crimean War. In addition, Aghavat Fund, Benefit Fund, Civil Service and Dismissal Fund, Security and Scientist Pension Fund were the other funds that had significant accumulation of funds and which the government applied for loan.

Since the fund administrations were established within ministries of the state, they had to accept the government's debt demands. Other factors that attracted the treasury were the favorable conditions of interest, maturity and repayment of loans obtained from these funds, and the government's control on the corresponding revenues, and also ability to change the borrowing conditions. According to the cash status and needs of the treasury, the repayment terms were flexed and the payment terms of debts were changed and extended without limit. In addition to lowering the interest rates in favor of the treasury in contrary to the interest rate contracts, also some of the loans received from the funds were not repaid.

Borrowing from these funds began since the 1850s. The reason for the use of credit from the Orphans Fund was made for the revolt in Baghdad in difficulty of cash transfer, it was the beginning of such borrowing. Governments maintained borrowing for from this fund until 20th century. If the financial accumulation of the funds at the time of borrowing was small scale, it was preferred for short-term cash needs of other institutions instead of treasury. Aghavat Fund consisting of heritage of deceased palace aghas, lent to those who demanded capital, due to its limited funds, it was spent during the reign of Abdulhamid for his appropriation and payment of returns of his real estate, and for other small expenses.

The Benefit Fund, which was established for the development of agriculture, was another alternative resource used by the treasury for cash needs. It was used as a solution to cash supply in a short time to finance the increasing military expenditures and costs increased with other reasons. Among the chests in the country, Civil Service Fund was the leading institution in terms of size of its fund and the saving that could meet short-term cash demand of the treasury since its establishment in 1879. The fund collected in the deposit account at The Imperial Ottoman Bank, its capital was a new source for the government to provide borrowing for the treasury besides the banks and financial institutions. Features of loans carried out from this fund were the determination of the interest rate and repayment conditions in favor of the treasury and changing the conditions in all circumstances.

The flexibility for repayment of loans from the funds for the treasury was also valid for other borrowings. The accumulation of Dismissal Fund, which was established to provide salaries to the dismissed civil servants until their appointment to a new position, and operated under the umbrella of the Civil Pension Fund, was an example of borrowing made by the treasury. Security Fund with its limited accumulation, also was one of the funds used for the short-term cash needs of the treasury. The Scientist Pension Fund which was established for the retirement and old age pension of the scientists, and also Military Loan Fund were among funds where the governments used their funds and sometimes flexed the repayment conditions.

It is seen that these funds with their capital met the urgent cash needs of the treasury, but

became dependent on the state budget in order to maintain their functions since their income and outcome balances deteriorated at the end of the borrowing process. It can be said that the application of the treasury to funds for cash needs of itself due to budget deficits prevented the accumulation of domestic capital in the country and destroyed the placement opportunities that could be directed to various fields.

KAYNAKÇA**Osmanlı Arşiv Evrakı**

- BOA, A.AMD (Sadaret Amedi Kalemi), 36/13.
- BOA, A.DVN (Sadaret Divan-ı Hümayun Kalemi), 25 Kasım 1852/13 Safer 1269: 82/96.
- BOA, A.MKT.NZD (Sadaret Mektûbi Kalemi, Nezaret ve Devair), 50/72.
- BOA, A.MTZ.GR, (Sadaret, Eyalet-i Mümtâze Girid Evrakı), 4/9.
- BOA, BEO (Babiâli Evrak Odası), 25 Temmuz 1896/14 Safer 1314: 817/61247; 5 Ekim 1896/27 Rebiülahir 1314: 835/62589; 16 Kasım 1896/10 Cemaziyelahir 1314: 867/64977; 30 Ağustos 1897/2 Rebiülahir 1315: 1000/74964; 13 Aralık 1897/19 Recep 1315: 1053/78915; 28 Aralık 1897/4 Şaban 1314: 1060/79456; 7 Mart 1898/14 Şevval 1315: 1088/81542; 1 Nisan 1898/10 Zilkade 1315: 1101/82574; 22 Mayıs 1898/2 Muharrem 1316: 1128/84539; 5 Aralık 1898/20 Recep 1316: 1237/92715; 22 Aralık 1898/8 Şaban 1316: 1245/93315; 18 Mart 1899/6 Zilkade 1316: 1282/96133; 15 Mart 1905/8 Muharrem 1323: 2527/189494; 26 Mart 1905/19 Muharrem 1323: 2535/190064; 7 Mayıs 1905/2 Rebiülevvel 1323: 2569/192635; 19 Ağustos 1905/17 Cemaziyelahir 1323: 2652/198832; 28 Ağustos 1905/26 Cemaziyelahir 1323: 2652/198832; 3 Ekim 1905/3 Şaban 1323: 2678/200788; 10 Ocak 1906/15 Zilkade 1323: 2739/205309; 10 Ocak 1906/15 Zilkade 1323: 2738/205309; 12 Ocak 1906/16 Zilkade 1323: 2739/205387; 5 Mayıs 1906/11 Rebiülevvel 1324: 2821/ 211536; 18 Şubat 1907/5 Muharrem 1326: 2997/224717; 7 Mart 1907/22 Muharrem 1325: 3007/225470; 23 Ağustos 1908/25 Recep 1326: 3380/253451; 25 Ocak 1909/3 Muharrem 1327: 3480/260974; 4 Mart 1909/11 Safer 1327: 3503/262718; 1 Nisan 1909/10 Rebiülevvel 1327: 3526/264430; 22 Mayıs 1909/2 Cemaziyelahir 1327: 2554/266529; 9 Haziran 1909/20 Cemaziyelahir 1327: 3571/267764; 1 Temmuz 1909/12 Cemaziyelahir 1327: 3588/269029; 18 Ocak 1910/6 Muharrem 1328: 3692/276852; 23 Ocak 1910/11 Muharrem 1328: 3692/276852; 5 Mart 1910/22 Safer 1329: 3860/290401; 29 Temmuz 1910/21 Recep 1328: 37233/279944; 31 Ağustos 1920/16 Zilhicce 1338: 4650/348679; 7 Eylül 1920/23 Zilhicce 1338: 4651/348821; 3802/285114; 4650/348679.
- BOA, BEO.NGG.d (Babiâli Evrak Odası, Nezaret Gelen Giden Defterleri), 14 Şubat 1905/9 Zilhicce 1322: 737/151.
- BOA, DH.MKT (Dahiliye Nezareti, Mektûbi Kalemi), 15 Haziran 1886/13 Ramazan 1303: 1353/104.
- BOA, HH.İ (Hazine-i Hassa, İradeler), 16 Mart 1910/4 Rebiülevvel 1328: 201/96: 13 Ekim 1920/29 Muharrem 1339: 215/89.
- BOA, HSD.CB (Hibe, Satın, Devir Cavit Baysun), 30 Mayıs 1909/10 Cemaziyelahir 1327: 3/56.
- BOA, İ.DH (İrade, Dahiliye), 2 Mart 1852/10 Cemaziyelahir 1268: 249/15234; 8 Haziran 1852/19 Şaban 1268: 253/15575.
- BOA, İ.DUİT (İrade, Dosya Usulü), 9 Eylül 1920/25 Zilhicce 1338: 97/33.
- BOA, İ.HUS (İrade, Hususi), 9 Ocak 1900/7 Ramazan 1317: 80/12; 10 Ocak 1900/8 Ramazan 1317: 180/8.
- BOA, İ.ML (İrade, Maliye), 17 Ağustos 1892/23 Muharrem 1310: 1/54.
- BOA, İ.MMS (İrade, Meclis-i Mahsus), 8 Mart 1886/2 Cemaziyelahir 1303: 82/3554; 25 Ocak 1887/29 R 1304: 87/3751; 27 Ekim 1887/9 Safer 1305: 94/13962. 11 Temmuz 1888/2 Zilkâde 1305: 100/4218; 5 Nisan 1891/24 Mart 1307: 123/5279.
- BOA, İ.ŞD (İrade, Şura-yı Devlet), 29 Aralık 1883/28 Safer 1301: 66/3910; 14 Ocak 1884/15 Rebiülevvel 1301: 66/3910.
- BOA, İ.TKS (İrade, Tekaüd Sandığı), 24 Ağustos 1900/27 Rebiülahir 1318: 10/18.
- BOA, ML.EEM (Maliye Nezareti Milli Emlak), 16 Haziran 1905/3 Haziran 1322: 581/3; 4 Temmuz 1900/21 Haziran 1316: 244/35; 22 Temmuz 1902/9 Temmuz 1318: 413/58; 8 Ocak 1909/27 Kanun-i Evvel 1324: 726/36; 13 Şubat 1909/31 Kanun-ı Sâni 1324: 728/38; 18 Mart 1909/5 Mayıs 1325: 737/1; 15 Nisan 1909/2 Nisan 1325: 742/64; 15 Mayıs 1909/2 Mayıs 1325: 736/13; 31 Mayıs 1909/18 Mayıs 1325: 739/72; 23 Temmuz 1909/10 Temmuz 1325: 766/11; 702/32; 728/24.
- BOA, MV (Meclis-i Vükela), 19 Mart 1887/24 Cemaziyelahir 1304: 18/21; 20 Ekim 1887/2 Safer 1305: 2541; 6 Ağustos 1891/30 Zilhicce 1308: 66/62; 20 Nisan 1909/29 Rebiülevvel 1327: 127/16.
- BOA, ŞD (Şura-yı Devlet), 13 Mart 1887/17 Cemaziyelahir 1304: 6/6; 15 Nisan 1907/2 Rebiülevvel 1325: 2763/38.
- BOA, TSMA-E (Topkapı Sarayı Müze Arşivi Evrakı), 5 Nisan 1882/16 Cemaziyelahir 1299: 212/38; 26 Temmuz 1883/1 Ramazan 1300: 212/40; 26 Şubat 1909/5 Safer 1327: 1094/39.

- BOA, Y.A.HUS (Yıldız Sadaret Hususî Maruzat Evrakı), 25 Ekim 1887/8 Safer 1305: 207/85;
- BOA, Y.A.RES (Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı), 21 Mayıs 1903/23 Safer 1321: 120/118; 43/32.
- Araştırma, İnceleme Eser ve Tezler**
- AKGÜN, Seçil (1986), "Midhat Paşa'nın Kurduğu Memleket Sandıkları: Ziraat Bankası'nın Kökeni", *Uluslararası Midhat Paşa Semineri Bildiriler ve Tartışmalar, (Edirne 8-10 Mayıs 1984)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu: 185-201.
- AKYILDIZ, Ali (2001), "Kaime", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 24: 212-215.
- AKYILDIZ, Ali (2009), "Sarrafılık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 36: 163-165.
- AKYILDIZ, Ali (2014), *Para Pul Oldu Osmanlı'da Kâğıt Para Maliye ve Toplum*, İstanbul: İletişim Yayınları., 2. bs.
- ALİ HAYDAR MİDHAT (1325), *Midhat Paşa Hayat-ı Siyasiyesi, Hidematı, Menfa-ı Hayatı, Tabsıra-ı İbret*, Birinci Kitap, İstanbul: Hilal Matbaası.
- ALKAN GÜNAY, Nilüfer (2012), "Osmanlı Yönetiminin Bursalı Zenginlerden Borç Alma Girişimi (1787-1792)", *U.Ü. Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13 (23): 269-281.
- ALPER, Değer-ADEM Anbar (2010), "Osmanlı İmparatorluğu'nun İç Borçlanmada Kullandığı Yöntem ve Araçlar", *Maliye ve Finans Yazıları Dergisi*, 24 (87): 27-49.
- ATABAŞ, Cemal (2011), *Sava Paşa'nın Girit Valiliği (1885-1887)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- AUTHEMAN, André (2002), *Bank-ı Osmanî-i Şahane Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Bankası*, (çev. Ali Berktaş), İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi., 1. bs.
- AYDIN, H. Veli (1998), *Osmanlı Maliyesinde Esham Uygulaması*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- BAYRAKTAR, Kaya (2011), "Osmanlı Bankasının Merkez Bankası Fonksiyonu (1863-1875)", *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 3 (1): 91-101.
- CEYLAN, Ebubekir (2009), "Namık Paşa'nın Bağdat Valilikleri", *Toplumsal Tarih*, 186: 76-84.
- CEZAR, Yavuz (1986), *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (18. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih)*, İstanbul: Alan Yayıncılık., 1. bs.
- ÇANLI, Mehmet (2002), "Eytam İdaresi ve Sandıklar (1851-1926)", *Türkler*, C. 14, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 57-73.
- ELDEM, Edhem (1999), *Osmanlı Bankası Tarihi*, (çev. Ayşe Berktaş), İstanbul: Osmanlı Bankası Tarihi Araştırma Merkezi., 1. bs.
- ERDEM, Ekrem (2006), "Osmanlı Para Sistemi ve Para Politikası: Dönemsel Bir Analiz", *Bankacılar Dergisi*, 56: 10-27.
- EROL, Mine (1970), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kâğıt Para (Kaime)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu., 1. bs.
- GENÇ, Mehmet (1995), "Esham", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 11: 376-380.
- GENÇ, Mehmet (2003), "Malikâne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 27: 516-518.
- HULKİENDER, Murat (2003), *Bir Galata Bankerinin Portresi: George Zarifi (1806-1884)*, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi., 1. bs.
- KARATAŞ, Mehmet (2006), "18-19. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Bazı Müsâdere Uygulamaları", *Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi (OTAM)*, 19 (19): 219-237.
- KASABA, Reşat (1993), *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi On Dokuzuncu Yüzyıl*, (çev. Kudret Emiroğlu), İstanbul: Belge Yayınları., 1. bs.
- KENANOĞLU, M. Macit (2009), "Sava Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 36: 183-184.
- MANAV, Nursel (2017), *Mülkiye Tekaiüd Sandığı Kuruluşu ve Faaliyetleri (1880-1890)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu., 1. bs.
- ÖZCAN, Tahsin (2006), "Osmanlı Toplumunda Yetimlerin Himayesi ve Eytâm Sandıkları". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14: 103-121.
- ÖZGER, Yunus (2011), *Osmanlı Ordusunda Emeklilik Sistemi ve Askerî Tekaiüd Sandığı (1865-1923)*, İstanbul: IQ Yayınları., 1. bs.
- PAKALIN, Mehmet Zeki (1983), *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, C. I, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi., 3. bs.
- PAMUK, Şevket (2007), *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İstanbul: İletişim Yay., 4. bs.
- SERDAROĞLU, Ü. Serdar (2011), *Osmanlı Devleti'nde İlk Banka: Dersaadet Bankası ve Polişe*

- İşlemleri, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ŞAHİN, Furkan (2017): Eytam Sandıklarının Kuruluşu ve Konuyla İlgili Yapılan Yasal Düzenlemeler, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ŞENYURT, Ali (2017), "Yeniçeri Ortaları Yardımlaşma Sandıkları", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 33: 155-170.
- TABAKOĞLU, Ahmet (2005), *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yayınları., 7. bs.
- TOPRAK, Zafer (2003), *İttihat Terakki ve Cihan Harbi (1914-1918)*, İstanbul: Homer., 1. bs.
- YAVUZ, Ali (2009), "Başlangıcından Bugüne Türkiye'nin Borçlanma Serüveni: Durum ve Beklentiler", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20: 203-226.
- YILMAZ, Binhan Elif (2002), "Osmanlı İmparatorluğu'nu Dış Borçlanmaya İten Nedenler ve İlk Dış Borç", *Akdeniz İİBF Dergisi*, 4: 186-198.

İNGİLİZ-AMERİKAN KAYITLARINDA 1983 ERZURUM DEPREMİ VE DIŞ YARDIMLAR 1983 ERZURUM EARTHQUAKE AND FOREIGN AID BASED ON BRITISH-AMERICAN RECORDS

Mevlüt YÜKSEL*

Öz

Erzurum ve çevresi, tarih boyunca birçok depreme maruz kalmış ve yıkımlara uğramıştır. 30 Ekim 1983 tarihinde meydana gelen ve merkez üssü Erzurum'un Horasan ilçesi olan deprem de bunlardan birisidir. 7.1 şiddetindeki bu sarsıntı, vilayetin doğu ve kuzey-doğusundaki Hasankale (Pasinler), Köprüköy, Narman, Şenkaya ve Tortum ilçelerine bağlı köylerle, Kars'ın Sarıkamış ilçesindeki bazı yerleri etkilemiştir. Felaketten sonra Türk Hükümeti, başta Kızılay olmak üzere ilgili tüm kurum ve kuruluşlarıyla derhal harekete geçerek felaketzedelerin yaralarını sarmaya çalışmıştır. Açılan kampanyalarla depremedeler için ülke içinden çok miktarda yardım ve bağış toplandığı gibi birçok ülke ve uluslararası kuruluş da Türkiye'ye yardım ve bağışlarda bulunmuştur. Depremin yaralarının sarılmasında iç yardımlar kadar dış yardımların da büyük katkılar sağladığı bir gerçektir.

Bu çalışma; 1983 Erzurum depreminde Türkiye'ye gönderilen dış yardımlar hakkında önemli ve dikkat çekici bilgilerin yer aldığı İngiliz Dışişleri Bakanlığı ile ABD'nin yardım kuruluşu USAID'm rapor niteliğindeki kayıtları doğrultusunda hazırlanmıştır. Çalışmayla; uluslararası birçok yardım kuruluşunun da seferber olduğu 1983 Erzurum depremi hakkında bir boşluğun doldurulması amaçlanmıştır. Bununla birlikte burada hedeflenen bir diğer amaç ise depreme gösterdikleri ilgiden hareketle yardım gönderen ülkelerin o dönemki dış politikalarında Türkiye'nin yeri ve önemi hakkında bir fikrin oluşmasını sağlamaktır.

Anahtar Kelimeler

Deprem, Erzurum, yardım, İngiltere, ABD.

Abstract

Erzurum region suffered from various earthquake events and was devastated various times. One of these events was the earthquake with the epicenter at Erzurum Horasan region, in October 30th, 1983. This 7.1 earthquake event affected the villages within Hasankale (Pasinler), Köprüköy, Narman, Şenkaya and Tortum districts, and some settlements in Kars Sarıkamış. After the disaster, Turkish Government with Turkish Red Crescent were immediately mobilized and rushed to aid the disaster victims. Through various campaigns run at the time, incredible amount of donations and support were received domestically. Furthermore, international institutions and foreign countries supported Turkey and made donations. It is a known fact that this aid significantly contributed to aid the disaster victims.

* Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, mevlutyuksel@atauni.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-3478-219X>

Gönderim Tarihi: 29.07.2019
Kabul Tarihi: 14.11.2019

This study is prepared in align with the British Ministry of Foreign Affairs and USA international aid institution USAID records, in which various significant and interesting facts are available regarding foreign aid sent to Turkey. The purpose of this study to fill a gap regarding 1983 Erzurum earthquake, which led significant amount of international aid institution to act. Another purpose of this study is to create an opinion about Turkey's position and significance within the foreign policies of countries that showed interest to the mentioned earthquake.

•

Keywords

Earthquake, Erzurum, aid, England, USA.

GİRİŞ

Deprem; yerküre içerisinde biriken enerjinin, yerkabuğunun zayıf noktalarından açığa çıkması sırasında meydana gelen ani ve kısa süreli yer sarsıntısıdır (Deprem 2005: 59). Depremler, can ve mal kayıplarına neden olmakla birlikte meydana geldiği bölgedeki insanlar üzerinde sosyo-psikolojik açıdan da olumsuz etkiler bırakmaktadır (Şahin-Sipahioğlu 2002: 26). Türkiye, dünyanın en önemli deprem kuşaklarından birisi olan Alp-Himalaya kuşağında bulunmaktadır. Dünyadaki toplam depremlerin beşte birinin meydana geldiği bu kuşak, Türkiye coğrafyasını kuzeyden, güneyden ve batıdan üç asli ve bunlara ilave yerel faylarla kat etmektedir (Türkiye’de Deprem Gerçeği 2012: 1). Bu yüzden Türkiye coğrafyasının büyük kısmı deprem riski altında olup, dünyadaki depremlerin yaklaşık % 6’sı burada meydana gelmiştir (Bikçe 2015: 1).

Türkiye’nin deprem bölgeleri, depremin etki ve şiddetine göre büyük ve küçük fay hatlarının saptanmasına göre belirlenmiştir. Küçük boyutlu faylar Anadolu’nun hemen her yerinde vardır. Buldukları yerlerin morfolojisinde de etken olan büyük boyutlu faylar ise bir kısmı dikey, bir kısmı da yatay atımlıdır. Belli başlı dikey atımlı fay sahaları, Batı Anadolu’da; Büyük ve Küçük Menderes vadilerinde, Gediz vadisi yamaçlarında ve Edremit körfezi çevresinde, İç Anadolu’da; Tuz Gölü doğusundaki Ekecek Dağı yamaçlarında, Güney Anadolu’da ise; Amik Ovası çevresinde bulunmaktadır. Yatay atımlı faylar ise, Anadolu’yu batıdan doğuya kat eden, kırık hatların iki yanındaki blokların yatay hareketleri ile oluşmuşlardır. Bunların en bilineni Kuzey Anadolu Fayı’dır. Türkiye’deki en yıkıcı depremler, bu hat üzerinde meydana gelmiştir. Birinci derecede deprem kuşağı olarak da adlandırılan bu hat, Doğu Anadolu’da, Erzincan üzerinden Van’a kadar uzanmaktadır (Işık 1997: 102-103; Sür 1993: 54-55, 57-58).

Güzergâhından da anlaşılacağı üzere Erzurum ve çevresi Kuzey Anadolu Fay hattı üzerinde bulunmaktadır. Bu yüzden bölge; tarih boyunca birçok depreme maruz kalmış, büyük yıkımlara uğramıştır.¹ Cumhuriyet dönemindeki ilk büyük depremin 1 Eylül 1924 tarihinde meydana geldiği Erzurum ve çevresi² 1983 tarihinde de bir büyük zelzeleyle sarsılmıştır. 30 Ekim 1983’te sabahın erken saatlerinde meydana gelen ve merkez üssü Erzurum’un Horasan ilçesi olan 7.1 şiddetindeki bu deprem; Erzurum’un doğu ve kuzey-doğusundaki Hasankale/Pasinler, Köprüköy, Narman, Tortum ve Şenkaya ile Kars’ın Sarıkamış ilçelerini etkilemiştir. 1.159 kişinin hayatını kaybettiği ve birçok kişinin de yaralandığı felakette; 2.886’sı ağır olmak üzere toplamda 9.830 bina yıkılmış, 24.690 büyük ve küçükbaş hayvan telef olmuş³ ve yaklaşık 30.000 insan da evsiz kalmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, depremden hemen sonra başta Kızılay olmak üzere ilgili tüm kurumlarıyla ilk andan itibaren seferber olarak felaketzedelerin yaralarını sarmaya çalışmıştır. Bunun yanında ülke içerisinde birçok yardım ve bağış kampanyaları başlatılmıştır. Bununla birlikte yine depremin akabinde birçok ülke ve uluslararası kuruluş da kampanyalar başlatmak suretiyle deprem bölgesine nakdi ve aynı yardımlarda bulunmuştur.

¹ Tarih boyunca Erzurum ve çevresinde meydana gelen depremler hakkında bk. (Yapıcı 2015: 14-20).

² 6,8 şiddetinde olup, Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa’nın da Erzurum’u ziyaret ederek incelemelerde bulunduğu 1924 depremi ve yapılan yardımlar hakkında detaylı bilgi için bk. (Atınur 2006: 45-129; Kalemli 2010: 201-2019; Ortak 2002: 191-203; Çapa 2002: 643-656).

³ Depremin etkilediği bölge ve hasarlar hakkında dönemin Erzurum Milletvekili Hilmi Nalbantoğlu’nun TBMM Genel Kurulu’na sunduğu bir raporda ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Bk. (TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 17, Cilt: 1, Yasama Yılı: 1, Birleşim: 26, Oturum: 1, 25.1.1984: 433-439).

Depremın yaralarının sarılmasında büyük faydalar sağlayan bu yardımlar hakkında dönemin Türk basınından başka İngiliz ve Amerikan kayıtlarında da önemli bilgiler olduğu görülmüştür. Bilhassa İngiltere Dışişleri Bakanlığına ait kayıtlarda İngiliz Hükümeti ile diğer ülkelerin yaptığı yardım ve bağışlar hakkında ilginç detaylara rastlanmıştır. Aynı şekilde Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'nin uluslararası yardım kuruluşu USAID (United States Agency for International Development)'in bir raporunda da hem Amerika ve hem de diğer birçok ülke ve uluslararası kuruluş tarafından Türkiye'ye gönderilen yardımların derli toplu bir şekilde kaydedildiği görülmüştür.

Bu çalışmada söz konusu bu kayıtlar dâhilinde 30 Ekim 1983 tarihinde meydana gelen Erzurum depremi ve yapılan dış yardımlar konusu incelenmiştir.

Depremın Yankısı

30 Ekim 1983 tarihinde sabah saatlerinde meydana gelen deprem, birçok Avrupa ülkesinin basın-yayın organlarında ilk haber olarak yer almıştır. Mesela; Fransa televizyonu 31 Ekim günkü haber bülteninde önce Erzurum depremini duyurmuştur. 1939 yılında meydana gelen Erzincan depreminin⁴ de hatırlatıldığı haberde; felakete dair mevcut ayrıntılar aktarılmıştır (Milliyet, 31 Ekim 1983). Ülkenin ünlü Le Monde gazetesi ise *"Şimdiden Yüzlerce Kurban"* başlıklı haberinde; Türkiye'deki depremde yaklaşık 800 kişinin hayatını kaybettiği 400'den fazla kişinin yaralandığı ve bu sayıların artacağı bilgilerini vermiştir (Le Monde, 1 Novembre 1983). İngiliz basın-yayın organları da depreme geniş yer vermiştir. Ülkenin tanınmış gazetesi The Times, depremi; *"Türkiye'de deprem kurbanlarının sayısı bine ulaşabilir"* başlığıyla, bir hastabakıcının enkaz altından çıkardığı bebeği taşıdığı esnada çekilen bir fotoğrafla ilk sayfada vermiştir (The Times, 31 October 1983). Yine İngiliz basın organlarından Daily Telegraph ise depremi; *"Ölü sayısı 2.000'e yükselebilir"* başlığı altında deprem bölgesini gösteren bir haritayla duyurmuştur. Haberin içerisinde de gazetenin Ankara muhabiri John Bollock'un bölgedeki izlenimleri aktarılmıştır (Daily Telegraph, 31 October 1983). Bunlardan başka The Guardian gazetesi de deprem haberini; *"Depremde 500 kişi öldü"* başlığıyla ilk sayfada vermiş, son sayfada da The Times'taki fotoğrafın aynısını kullanmıştır (The Guardian, 31 October 1983). Depreme geniş yer veren diğer bir İngiliz gazetesi ise Financial Times'dır. Felaketi; *"Yüzlerce Kişi Depremde Öldü"* manşetiyle ilk sayfada duyuran gazete, iç kısmında *"Deprem'de 50 köy toprağa gömüldü"* başlığıyla ayrıntıları aktarmıştır (Milliyet, 31 Ekim 1983).

Öte yandan Avusturalya'nın en büyük gazetesi The Canberra Times da deprem haberini; *"Depremde 150 Ölü, Onlarca Kasaba Harabe"* başlığıyla iç sayfada görmüştür. Haberde; Türkiye'nin kuzey doğusundaki Erzurum'da meydana gelen depremin enkazından ilk etapta 150 ceset çıkarıldığı kaydedilmiştir. AAP-Reuter ajansından aktarılan haberde ayrıca bu depremin, 1976 yılında meydana gelen ve Van-Ağrı bölgesinde 3.800 insanın hayatını kaybettiği sarsıntıdan sonra bölgenin uğradığı en büyük felaket olduğu belirtilmiştir (The Canberra Times, 31 October 1983). Aynı gazete 2 gün sonra da; *"Türk Depremi 1.100'den Fazla Kayıp"* başlığıyla felakete daha geniş yer vermiştir. Gazetenin bu haberinde ise 44 köyü içine alan ve yaklaşık 25.000 nüfuslu deprem bölgesindeki kayıplardan bahsederek, can kaybının 1.100'den fazla oluşuyla birlikte yardım ve arama-kurtarma çalışmalarına dair bilgiler verilmiştir (The Canberra Times, 2 November 1983). Gazetede sonraki günlerde depreme dair haberlerin verildiği görülmüştür (The Canberra Times, 3 November 1983; The Canberra Times, 5 November 1983).

⁴ 1939 yılında meydana gelen büyük Erzincan depremi ve yardımları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Tuğluoğlu 2015: 113-136; Atlı 2014: 247-255).

Depremi Yunanistan basın-yayın organları da ilk haber olarak yayımlamışlardır. Yunan resmi televizyonunun görüntüler eşliğinde aktardığı deprem haberini, ülkenin ünlü gazetelerinden Mevsimvrini, “Türkiye’de Trajedi” manşetiyle okuyucularına duyurmuştur. Haberde; mitolojik bir yaklaşımla “Deprem Tanrısı Engelados, Yıkıntıların Altında 500 Ölü Bıraktı” ifadeleri kullanılmıştır. Vradini ve Eleftherotypia gibi Yunan gazeteleri ise; depremi ilk sayfalarında ve 1.000 kişinin hayatını kaybettiği bir felaket olarak aktarmışlardır (Milliyet, 1 Kasım 1983).

Deprem, Amerika Birleşik Devletleri (ABD)’ndeki basın-yayın organlarında da geniş yer tutmuştur. ABD televizyonu 23.00 haberlerinde 3 dakika boyunca enkaz kaldırma çalışmalarını, yaralıların tedavisini ve köylerin uğradığı tahribatı içeren görüntüler aktarmıştır. Haber spikerleri; 50 köyün büyük hasara uğradığını, ölü sayısının 500’e ulaştığını ve bu sayının 1.000’i bulmasından endişe edildiğini ifade etmişlerdir (Milliyet, 1 Kasım 1983). Ülkenin basın organlarından New York Times ise haberi “Deprem Türkiye’nin Doğusunu Vurdu Köyler Dümdüz ve 500 Ölü” manşetiyle ilk sayfada vermiş, 7.1 şiddetindeki depremin, Erzurum ve Kars şehirlerini etkilediği belirtilmiştir (New York Times, 31 October 1983). Diğer taraftan BBC ile tüm dünyaya haber servisi yapan Amerikan Haber Ajansı (AP) da felakette 980 kişinin hayatını kaybettiğini, evsiz kalan binlerce kişinin ise bölgedeki yoğun kar yağışından dolayı büyük bir mağduriyete maruz kaldığını duyurmuştur (Milliyet, 31 Ekim 1983).

Görüldüğü üzere Türkiye’nin kuzeydoğusunda etkili olan ve tarihte 1983 Erzurum depremi olarak bilinen bu felaket, çok kısa bir süre içerisinde hemen tüm dünyada duyulmuştur.

Uluslararası Kampanyalar ve Yardım Faaliyetleri

Deprem felaketzedeleri için uluslararası ilk yardım çağrısı olaydan bir gün sonra, 31 Ekim 1983 tarihinde Kızılhaç tarafından yapılmıştır. Teşkilatın Cenevre’deki basın merkezinden duyurulan çağrıda; yüksek rakımlı deprem bölgesindeki hava koşullarının olumsuzluğundan bahsedilerek, tüm ülkeler acil yardım yapmaya davet edilmiştir. Bir başka çağrı ise Papa II. Jean Paul tarafından yapılmıştır. Farklı ülkelerden yaklaşık 30.000 kişinin katıldığı Saint Pierre meydanındaki bir dini törende konuşan Papa, herkesi Türkiye’deki depremedeler için yardıma davet etmiştir. Papa, ayrıca felaketzedelere yardım elini uzatacak kişileri gönülden kutsayacağını da söylemiştir. 31 Ekim 1983 tarihinde bir çağrı da Türk Kızılayı tarafından yapılmıştır. Bu çağrıyla 5.000 çadır, 30.000 battaniye, 5.000 uyku tulumu ve 150.000 metre çadır bezine ihtiyaç duyulduğu belirterek, tüm ülkeler acil olarak yardım yapmaya davet edilmiştir (Milliyet, 1 Kasım 1983; Milliyet, 2 Kasım 1983).

Uluslararası kuruluşların yanında bir kısım ülkeler de yardım çağrısında bulunmuşlardır. Bunlardan birisi Avusturya’dır. Başkent Viyana’nın en yüksek tirajlı gazetesi Neu Kronen’de yayımlanan çağrıda; tüm Avusturya halkı Türkiye’deki depremedelere yardım yapmaya davet edilmiştir (Halka ve Olaylara Tercüman, 2 Kasım 1983). Benzeri bir çağrı ise resmi izin alınmak suretiyle Federal Almanya’da yaşayan Türkler tarafından yapılmıştır. Ülkedeki bütün Türklerin iştirak ettiği kampanya, kısa sürede büyük ilgi görmüştür (Halka ve Olaylara Tercüman, 1 Kasım 1983). Alman medyasının da desteklediği kampanya için Türkçe TV yayınları dahi yapılmıştır. Diğer taraftan o yıllarda Federal Alman Futbol ligi takımlarından Dortmund Kulübü’nde oynayan Türk futbolcu Erdal Keser de kampanyaya yüklü miktarda bir bağışta bulunarak ülkedeki tüm Türkleri Türkiye için yardıma davet etmiştir (Halka ve Olaylara Tercüman, 3 Kasım 1983).

Bir başka yardım çağrısı ise Yunanistan’dan yapılmıştır. Yunan Sağlık ve Sosyal Yardım

Bakanlığı ile Kızılhaç Teşkilatı tarafından yapılan çağrıya, ülkedeki Abdi İpekçi Barış ve Dostluk Ödülü Yunan Komitesi de katılmıştır. Ülke halkının büyük ilgi gösterdiği bu kampanyadan başka Yunan Hükümeti, NATO (North Atlantic Treaty Organisation)⁵ öncülüğünde başlatılan yardım programına ve Uluslararası Kızılhaç Örgütü'nce açılan kampanyalara da iştirak etmiştir (Cumhuriyet, 3 Kasım 1983; Milliyet, 3 Kasım 1983).

Kampanyaların haricinde bazı ülkeler ve uluslararası kuruluşlar tarafından Türkiye'ye acil yardım önerilerinde de bulunulmuştur. İlk öneriler, 1 Kasım 1983 tarihinde ABD ve UNESCO⁶ tarafından gelmiştir. ABD'nin önerisi, 1 Kasım 1983 tarihinde dönemin Beyaz Saray sözcüsü tarafından yapılan bir açıklamayla duyurulmuştur. Açıklamada; Türkiye'den henüz bir talep gelmemesine rağmen ABD'nin her konuda yardıma hazır olduğu bildirmiştir. UNESCO'nun önerisi ise kurumun Genel Direktörü M. Bow tarafından; Türkiye'ye her türlü teknik yardımda bulunulabileceği ve hasar belirleme çalışmaları için deprem bölgesine bir heyet gönderileceği belirtilmek suretiyle yapılmıştır (Milliyet, 2 Kasım 1983). Diğer taraftan Dünya Sağlık Örgütü (World Health Organisation-WHO)⁷ de Türkiye'ye; deprem bölgesine seyyar sağlık merkezleri ve tıbbi malzeme gönderebileceğini bildirmiştir (Milliyet, 3 Kasım 1983).

Yapılan tüm bu çağrılardan hemen sonra deprem bölgesine dünyanın çeşitli ülkelerinden ve kuruluşlarından yardımlar gönderilmeye başlanmıştır. Bu ülkelerin veya kuruluşların bazıları sadece nakdi yardımlarda bulunurken bazıları da ya sadece aynı ya da hem nakdi hem de aynı yardımlarda bulunmuşlardır. İlk yardım gönderen ülke ise İsviçre olmuştur (Milliyet, 31 Ekim 1983). İsviçre Hükümeti, birisi Kızılhaç'a ait olmak üzere toplam iki uçakla yarısı çadır ve battaniyelerden oluşan 5 tonluk yardım malzemesi ile içerisinde 15 eğitimli köpeğin de bulunduğu 45 kişilik bir arama-kurtarma ve sağlık ekibini depremden hemen sonra Türkiye'ye göndermiştir. (Cumhuriyet, 1 Kasım 1983). İlk yardım gönderen ülkelerden bir diğeri ise Rauf Denktaş başkanlığındaki Kıbrıs Türk Federe Devleti (KTFD)'dir. Denktaş, depremden hemen sonra 2.000 adet battaniye ile ilaçtan oluşan bir uçak dolusu yardım malzemesiyle birlikte donanımlı bir sağlık ekibini derhal Türkiye'ye göndermiştir (Milliyet, 1 Kasım 1983; Milliyet, 3 Kasım 1983).

Depremin hemen akabinde bir yardım da Suudi Arabistan'dan gelmiştir. Dönemin Suudi Kralı Fahd Bin Abdülaziz, ülkesi adına afetzedeler için 10.000.000 dolar bağışta bulunmuştur. Türkiye için yardım çağrılarına hemen yanıt veren bir diğeri de Avustralya olmuştur. 2 Kasım 1983 tarihinde ülkenin o dönemki Dışişleri Bakanı Bill Hayden, resmi bir açıklama yaparak (Bk. EK-1); Avustralya Hükümeti'nin Türkiye'deki deprem için 100.000'i gıda, battaniye, giyecek ve barınak temininde sarf edilmek üzere toplamda 500.000 dolar bağışta bulunduğunu duyurmuştur. Yine Hayden'in açıklamasında da belirttiği gibi; Avustralya'nın

⁵ 4 Nisan 1949'da kurulan NATO'un tarihçesi, yapısı ve Türkiye-NATO ilişkileri hakkında bk. (NATO El Kitabı 1998: 23-331; Sannay 2002: 923-927; Bilge-Criss 2012: 1-28; <http://www.mfa.gov.tr/nato.tr.mfa>; <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-nato-iliskileri.tr.mfa>).

⁶ UNESCO, ABD'nin de iştirak ettiği 1-16 Kasım 1945 tarihleri arasında Londra'da düzenlenen ve Birleşmiş Milletler (BM) bünyesindeki 44 ülkenin katıldığı bir konferansta kurulmuştur. 20 ülkenin imzaladığı 4 Kasım 1946 tarihli UNESCO Kuruluş Sözleşmesi'ni Türkiye, 20 Mayıs 1946 tarihinde imzalamıştır. (<http://www.unesco.org.tr/Pages/96/2/UNESCO>; <http://www.unesco.org.tr/Pages/99/2>; <https://en.unesco.org/about-us/introducing-unesco>; <http://www.unesco.org.tr/Pages/96/2/UNESCO>; T.C. Resmi Gazete, 25 Mayıs 1946).

⁷ Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ), 19-22 Temmuz 1946 tarihlerinde New York'ta düzenlenen BM üyesi 51 ülkenin katıldığı Uluslararası Sağlık Konferansı'nda kurulmuştur. Türkiye, bu çalışmalara dönemin Sağlık Bakanı Dr. Behçet Uz'un gayretleriyle fiilen katılmıştır. Anayasası aralarında Türkiye'nin de bulunduğu 26 üye ülke tarafından onaylanan DSÖ'nün resmi kuruluş tarihi ise 7 Nisan 1948'dir. DSÖ'nün Ankara'da ülke temsilciliğinden başka Gaziantep'te de bir saha ofisi bulunmaktadır. Bk. (<http://www.mfa.gov.tr/who.tr.mfa>; <https://www.who.int/about/who-we-are/en/>).

bu bağışı, BM Afet Yardım Fonu (United Nations Disaster Relief Organisation-UNDRO)⁸ ve Uluslararası Kızılhaç Örgütü üzerinden Türkiye'ye aktarılmıştır (Turkey-Disaster 1983: 132; Milliyet, 3 Kasım 1983; Halka ve Olaylara Tercüman, 3 Kasım 1983). Bununla birlikte depremden hemen sonra Türkiye'deki depremzedeler için Japon Gemi İnşaat Sanayi Vakfı, 5.000.000 yen bağışlarken (Halka ve Olaylara Tercüman, 31 Ekim 1983; Cumhuriyet, 1 Kasım 1983; Milliyet, 1 Kasım 1983), Roma Katolik Örgütü ise yaklaşık 8.000.000 liralık bir yardımda bulunmuştur (Milliyet, 1 Kasım 1983). Diğer taraftan deprem sonrası 58 balya sargı bezi ile 196 kg gıda ve 237 kg ilaçtan oluşan 5 uçak dolusu malzeme Kuveyt'ten (Cumhuriyet, 1 Kasım 1983; Türkiye, 5 Kasım 1983), battaniye, ilaç ve gıda maddesi gibi ürünlerden oluşan bir uçak dolusu malzeme de Tunus'tan Türkiye'ye ulaştırılmıştır (Milliyet, 1 Kasım 1983; Cumhuriyet, 1 Kasım 1983; Halka ve Olaylara Tercüman, 2 Kasım 1983). Depremden bir gün sonra İtalya Hükümeti tarafından da depremzedeler için 500.000 dolar tutarında bir yardım malzemesi gönderilmiştir (Milliyet, 3 Kasım 1983).

Uluslararası Kızılhaç Teşkilatı'nın başlattığı kampanya çağrısı da birçok ülke tarafından yoğun ilgi ve karşılık görmüştür. 1 Kasım 1983 tarihinde teşkilat tarafından yapılan açıklamada; kampanya dâhilinde Köln'den hareket eden bir uçakla 7.000 adet battaniye, 2.000 adet çadır, bol miktarda ilaç ve 300.000 mark nakit paranın Türkiye'ye gönderildiği belirtilmiştir (Milliyet, 1 Kasım 1983; Halka ve Olaylara Tercüman, 3 Kasım 1983). Yine kampanya dâhilinde fakat bağımsız olarak Alman Kızılhaç; 14.500.000 liralık nakdi bağışta bulunurken, Hollanda Kızılhaç; 5.000 adet battaniye (Milliyet, 2 Kasım 1983), Bulgar Kızılhaç; 3.750 adet battaniye, 50 adet soba, 50 adet çadır ve 1 ton tıbbi malzeme, İsveç Kızılhaç ise; 50 adet prefabrik konut ve muhtelif yardım malzemesinden oluşan bağışlarını depremden hemen sonra Türkiye'ye ulaştırmışlardır (Ayın Tarihi, 6 Kasım 1983; Milliyet, 3 Kasım 1983). Bunlardan başka Fransız Kızılhaç ülke genelinde bir kampanya başlatmış (Turquie 1983; 6; Milliyet, 3 Kasım 1983) İngiliz Kızılhaç ise İngiliz Hükümeti ile yürüttüğü kampanya dâhilinde; içerisinde 41 tonluk çadırın bulunduğu ve toplamda 170.000 sterlin değerinde olan bir uçak dolusu yardım malzemesini felaket bölgesine göndermiştir. (TNA, FCO, 9/4338-6/23).

Türkiye'deki depremzedeler için bir kısım İslam ülkelerinin Kızılay teşkilatları da nakdî ve aynî olmak üzere önemli yardımlarda bulunmuşlardır. Bunlardan Libya Kızılayı; 126.150.000 liralık nakdi bağış yapmış, İran Kızılayı da toplamda 55 tona ulaşan 250 balya battaniye, 80 balya giyim eşyası, 210 çuval pirinç ve 100 kg ilaçtan oluşan bir uçak dolusu yardım malzemesini deprem bölgesine ulaştırmıştır (Halka ve Olaylara Tercüman, 3 Kasım 1983).

Yardımları ve bu yöndeki faaliyetleri aşağıda daha detaylı aktarılacak olan ABD ise depremden hemen sonra Türkiye'ye toplamda 4 uçak dolusu yardım malzemesi yollamıştır (Milliyet, 3 Kasım 1983). Bununla ilgili olarak dönemin ABD Ankara Büyükelçisi Robert Strausz Hupe, 2 Kasım 1983 tarihinde hükümetinin isteği doğrultusunda depremzedelerin ihtiyaç duyduğu diğer yardım malzemelerini belirlemek üzere Erzurum'a gitmiş deprem bölgesinde faaliyet gösteren 9. Kolordu yetkililerinden bilgi edinmiştir (Halka ve Olaylara Tercüman, 3 Kasım 1983). ABD'nin gönderdiği yardım hususunda da Türk yetkililere bilgilendiren Hupe, Türkiye'ye gönderilen uçaklarda, çadır, battaniye, kar üstü ambulansı, soğuk iklimlere uygun portatif konut, çok miktarda yiyecek ve yiyecek maddesi bulunduğunu belirtmiştir. Büyükelçi

⁸ UNDRO, 1965-1970 yılları arasında BM'in genel kurulunda alınan karar doğrultusunda 1971 yılında Cenevre'de kurulmuştur. Dünyanın herhangi bir yerinde felakete maruz kalan insanlara yardım etmeyi amaçlayan UNDRO, yerini 1991 yılında BM İnsani Faaliyetler Koordinasyon Ofisi (United Nations Office for Coordination of Humanitarian Affairs-UN-OCHA)'ne bırakmıştır. Bk. (<https://www.nationsencyclopedia.com/United-Nations/Social-and-Humanitarian-Assistance-INTERNATIONAL-DISASTER-RELIEF.html>).

bu bağlamda ayrıca; ABD Hükümeti'nin afet bölgesinde kullanılmak üzere 25.000 dolarlık nakdî bağışta bulunduğunu da Türk yetkililere ilemiştir (Türkiye, 4 Kasım 1983).

Felaketzedeler için çeşitli ülkelerden gelen yardımlar depremden sonraki günlerde de devam etmiştir. Örneğin Güney Kore Hükümeti 5.000.000 liralık nakdî bağışta bulunurken, Norveç Hükümeti ise 5.500 kronluk bağışının ardından ihtiyaçların belirlenmesi halinde yeni yardımlar gönderileceğini Türk makamlarına bildirmiştir. Öte yandan Federal Almanya Hükümeti de kendi Hava Kuvvetlerine bağlı "Hercules" tipi bir uçakla Türkiye'ye 20 tonluk kışlık giyim eşyası, yün battaniye, uyku tulumu, 5 ton ilaç, 50'şer kişilik 30 adet çadır ve 2 ton sağlık malzemesi göndermiştir (Milliyet, 3 Kasım 1983; Türkiye, 5 Kasım 1983).

Bunlardan başka dönemin basın organlarının Türk Dışişleri Bakanlığı'ndan aktardığı bilgilere göre; depremden birkaç gün sonra Pakistan Hükümeti, bir uçak (Türkiye, 5 Kasım 1983), Ürdün Hükümeti iki uçak, İsviçre Hükümeti ise daha önce gönderdiğine ilave olarak iki uçak dolusu muhtelif yardım malzemesini Türkiye'ye ulaştırmışlardır (Milliyet, 3 Kasım 1983). Yine daha önce Kızılay teşkilatı eliyle yardım gönderen Libya Hükümeti depremden birkaç gün sonra toplamda 80 tonu bulan iki uçak dolusu daha yardım malzemesini Türkiye'ye göndermiştir (Aydın Tarihi, 6 Kasım 1983). Bunlardan başka Danimarka 1.000.000 kron tutarında bir nakdî yardımda bulunurken (Türkiye, 7 Kasım 1983) İtalya 75, Norveç ise daha önce gönderdiklerine ilave olarak 50 adet çadırı deprem bölgesine ulaştırmıştır (Cumhuriyet, 9 Kasım 1983).

Erzurum-Kars ve Sarıkamış bölgesini etkisi altına alan deprem felaketinden hemen sonra bir kısım Uluslararası kuruluşlar da önemli yardımlarda bulunmuştur. Bunların başını Avrupa Ekonomik Topluluğu/AET (European Economic Community-EEC)⁹ çekmiştir. AET Komisyonu depremden sonra 500.000 Avrupa Hesap Birimi¹⁰ değerindeki muhtelif yardım malzemesini deprem bölgesine göndermiştir. BM Genel Sekreterliği ise bir açıklama yaparak kendisine bağlı kuruluşların yardıma hazır olduğunu, bunlardan UNESCO'nun, hasar tespit çalışmaları için bir heyeti, Dünya Sağlık Örgütü'nün ise seyyar sağlık merkezleri ile gerekli tıbbi malzemeleri deprem bölgesine sevk edeceğini duyurmuştur (Milliyet, 3 Kasım 1983). Sonraki süreçte devreye giren Avrupa Konseyi de İskân Fonu üzerinden depremedeler için büyük bir katkıda bulunarak, deprem bölgesinin yeniden inşası için hazırlanan 100.000.000 milyar liralık projenin, 50.000.000 lirasını finanse etmeyi taahhüt etmiştir (Aydın Tarihi, 16 Kasım 1983; Aydın Tarihi, 27 Kasım 1983). Bunun yanında deprem bölgesi için İslam Dayanışma Fonu tarafından 500.000 dolar (Aydın Tarihi, 8 Kasım 1983), Türk Ermeni Patrikhanesi'nden ise 10.000.000 lira nakdi bağışta bulunulmuştur (Aydın Tarihi, 9 Kasım 1983).

Görüldüğü üzere deprem sonrasında birçok ülke ve uluslararası kuruluş, gerek depremedelerin ihtiyaçlarının karşılanması ve gerekse bölgenin yeniden imarı için kampanyalar başlatmışlar bu kapsamda önemli yardım ve bağışlarda bulunmuşlardır.

İngiliz Kayıtlarında Deprem ve Dış Yardımlar

30 Ekim 1983'te meydana gelen depreme ilgili olarak İngiltere Hükümeti'nin ilk faaliyeti, durumdan Ankara Büyükelçiliği'ni haberdar etmek olmuştur. Haber; 31 Ekim 1983 tarihinde

⁹ AET; 1957'de imzalanan Roma Antlaşmasıyla Belçika, Almanya, Lüksemburg, Fransa, İtalya ve Hollanda hükümetleri tarafından kömür ve çelik rezervlerinin kontrolünü sağlamak, İngiltere ile Fransa arasındaki anlaşmazlıkları çözmek amacıyla Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu'nun devamı olarak kurulmuştur. Teşkilat, 1 Kasım 1993 tarihli Maastricht Antlaşması'yla da AB'ye dâhil edilmiştir. Bk. (https://www.ab.gov.tr/_105.html).

¹⁰ Dönem itibarıyla AET'na üye ülkelerin kullandıkları para birimidir. ECU (European Currency Unit) da denilen bu birim, 13 Mart 1979'da yürürlüğe girmiştir.

Resmi Kalkınma Yardımı (Official Development Assistance-ODA)¹¹ adlı birim vasıtasıyla dönemin Dışişleri Bakanı Geoffery Howe tarafından Türkiye Büyükelçiliği'ne gönderilen bir telgrafta; Türkiye'nin kuzey-doğusunda şiddetli bir depremin meydana geldiği, bununla ilgili olarak İngiliz Büyükelçiliğine hükümet tarafından acil ihtiyaçlar için 10.000 sterline kadar yardım malzemesi satın alabilme veya bağışta bulunma yetkisinin verildiği bildirilmiştir (TNA, FCO, 9/4338/1).

Bunun sonrasında da İngiltere'nin Türkiye Büyükelçisi Sir Mark Russell tarafından İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na depremle ilgili bir rapor gönderilmiştir (Bk.EK-2). 31 Ekim 1983 tarihli telgrafta ek olarak, "Türkiye: Deprem Felaketi" başlığıyla Felaket Birimi (Disaster Unit) için yazılan ve 7 maddeden oluşan bu raporun ilk maddesinde Russell; 30 Ekim sabahında Türkiye'nin kuzey-doğusundaki Erzurum'da meydana gelen depremde kesin olmayan son bilgilere göre 509 kişinin öldüğünü ve 44 köyün tamamen yerle bir olduğunu belirtmiştir. Uzaktaki birçok köy ile iletişim kurulamadığını ve ölü sayısının artacağını tahmin edildiğini de ifade eden Russell, raporunun ikinci maddesinde de; Türk Hükümeti'nin bölgeye çok sayıda arama-kurtarma ekibi gönderdiğini, Cumhurbaşkanı ve Başbakan'ın iki bakanla bölgeye gittiğini, ordu birliklerinin köylere ulaşım çalışmalarına destek verdiğini yazmıştır. Büyükelçi, burada ayrıca; Türk Kızılayı'nın depremzedeler için başlatılan ulusal yardım kampanyalarını organize ettiğinden de bahsetmiştir (TNA, FCO, 9/4338/3-1).

Mark Russell, raporunun üçüncü maddesinde ise rakımın birçok yerde 6.000 fite (yaklaşık 1.800 metre) ulaştığını, hava sıcaklığının -9°'ye kadar indiğini bu yüzden deprem bölgesinde çok sayıda çadır, battaniye, kışlık elbise gibi malzemelerle birlikte soba ve su arıtıcılarına ihtiyaç duyulduğunu kaydetmiştir (TNA, FCO, 9/4338/3-1, 2). Raporunun dördüncü maddesinde; felaketzedelerin ihtiyaç duyduğu malzemelerin, İngiliz Kraliyet Hava Yollarına ait bir uçakla Erzurum Havalimanı'na gönderilmesi tavsiyesinde bulunan Russell, beşinci madde de kendisine 10.000 sterline kadar nakit harcama yetkisinin verilmesinden memnun olduğunu, fakat bunun yeterli olamayacağını belirttiikten sonra ihtiyaç malzemelerinin depremzedelere bir an önce ulaştırılması için hava yolu taşımacılığının tercih edilmesi gerektiğini kaydetmiştir (TNA, FCO, 9/4338/3-2).

Mark Russell raporunun altıncı maddesinde ise Türkiye'ye yapılan dış yardımların Cenevre'deki Uluslararası Kızılhaç Örgütü tarafından koordine edildiğini ve yardım malzemelerin uçaklarla gönderilmesi hususunda gerekli tüm çalışmalar yapıldığını belirtmiştir. Diğer taraftan alınan son bilgiler doğrultusunda Suudi Arabistan Krallığı'nın 10.000.000 dolar bağış yapacağına dair bir haber alındığını, Almanya ve Japonya Büyükelçiliklerinin de Türk Hükümeti'nin talepleri doğrultusunda yardımda bulunacaklarıyla ilgili açıklamalar yaptıklarını kaydetmiştir. Russell, raporunun son maddesinde ise kendisinin Türk Dışişleri Bakanı'na bir taziye mesajı gönderdiğini belirterek İngiltere Başbakanının, Türk mevkidaşı Ulusu'ya, Karlıçe'nin ise Türkiye Cumhurbaşkanı'na birer taziye ve geçmiş olsun mesajı göndermeleri tavsiyesinde bulunmuştur (TNA, FCO, 9/4338/3-2).

¹¹ ODA; dünyadaki insanların sosyo-ekonomik refahını arttıracak politikalar geliştirmek amacıyla 1961 yılında Paris'te kurulan Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (Organisation for Economic Co-operation and Development-OECD)'ne bağlı, kriterleri Kalkınma Yardımları Komitesi (Development Assistance Commite)'nce belirlenen bir fondur. ODA'nın faaliyet alanı, gelişmekte olan ülkelerdir. Askeri yardımları kapsamaz. Yardımlar, doğrudan olabileceği gibi BM veya Dünya Bankası gibi kurumlar aracılığıyla da yönlendirilebilir. Bk. (<http://www.oecd.org/about/>; https://www.oecd-ilibrary.org/development/official-development-assistance-oda/indicator-group/english_5136f9ba-en); <http://www.oecd.org/dac/stats/officialdevelopmentassistancedefinitionandcoverage.htm>; <https://www.gov.uk/government/publications/official-development-assistance/official-development-assistance>). Ayrıca; ODA hakkındaki bir çalışma için bk. (Wall 1995: 307-314).

İngiliz Büyükelçi Mark Russell, 31 Ekim 1983 tarihinde İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği başka bir telgrafta ise; deprem bölgesindeki mülki idarecilerle ve askeri makamlarla irtibat kurulduğunu, yabancı uyruklu herhangi bir kişinin depremde hayatını kaybetmediği veya yaralanmadığı bilgisini edindiklerini belirtmiştir (TNA, FCO, 9/4338/4). Buradan da anlaşılacağı üzere İngiliz Büyükelçiliği depremde yabancı uyruklu herhangi bir kişinin zarar görüp görmediğiyle de yakından ilgilenmiştir.

31 Ekim 1983 tarihinde depremle ilgili bir rapor da İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na bağlı Güney Avrupa Departmanı yetkilisi A. D. C. Wilson tarafından Afet Birimine bağlı Resmi Kalkınma Yardımı (ODA) sorumlusu J. Bullard'a gönderilmiştir. Dört maddeden oluşan bu raporun ilk maddesinde 30 Ekim 1983 tarihinde Türkiye'nin kuzey-doğusunda bulunan Erzurum'daki depremde 500 kişinin hayatını kaybettiği, bu sayının 1.000'in üzerine çıkabileceği bildirildikten sonra Türkiye'ye gönderilecek taziye ve geçmiş olsun mesajı hakkında görüş istenmiştir. Türkiye Başbakanı'na gönderilecek mesaja dair tavsiyelerin de bulunduğu raporun devamında ise; Büyükelçi Russell'in emriyle Resmi Kalkınma Yardımı-ODA tarafından deprem bölgesine gönderilecek yardım için 10.000 sterlinlik bir bütçe ayrıldığı ve Türk Büyükelçiliği'nin talep ettiği battaniye, çadır ve kışlık kıyafetlerden oluşan malzemenin gönderilmesi için de bir uçak kiralandığı belirtilmiştir. Uluslararası Kızılhaç Komitesi ile irtibat halinde olduğu da ifade edilen raporun sonunda ise İngiltere Büyükelçisi'nin Türk Dışişleri Bakanı'na kişisel bir taziye mesajı gönderdiği, bununla birlikte İngiltere Başbakanı'nın da Türkiye Başbakanı'na bir mesaj göndermesinin uygun olacağı görüşü yeniden ifade edilmiştir (TNA, FCO, 9/4338/5).

İngiliz Hükümeti'nin ilgili birimleri arasında yapılan yazışmalar dâhilinde benzer bir rapor da Dışişleri Bakanlığı (Foreign and Commonwealth Office-FCO) Özel Sekreteri Roger Bridgland Bone tarafından yazılmıştır. Kime veya hangi kuruma gönderildiği tam olarak saptanamayan fakat Dışişleri Bakanı'na iletildiği tahmin edilen bu raporda da yine ilk olarak 30 Ekim'de, Erzurum'da meydana gelen depremde, 500 kişinin hayatını kaybettiği ve bu sayının artacağı belirtilmiş, felaketin detaylarına ait bilgilerin de ilişkide yer alan Mark Russell'in raporunda mevcut olduğu belirtilmiştir. Raporun devamında ise Uluslararası Kızılhaç Komitesi'yle irtibatta halinde olduğu, Felaket Birimi Resmi Kalkınma Yardımı'nun Türkiye'ye göndereceği çadır, yatak ve kışlık giyecek gibi malzemeler için bir uçak (muhtemelen bir 707) kiralanacağı belirtilmiştir. Raporun sonunda da Türkiye'ye gönderilecek taziye mesajına dair tavsiyeler yinelenmiştir (TNA, FCO, 9/4338/6; TNA, FCO, 9/4338/6-3).

Bu raporların yazıldığı 31 Ekim 1983 tarihinde bir başka gelişme daha yaşanmış, Uluslararası Kızılhaç ve Kızılay Dernekleri Birliği tarafından Erzurum depremiyle ilgili bir basın bildirisi yayımlanmıştır. "*Kızılhaç ve Kızılay Dernekleri Erzurum Depreminin Ardından Derhal Türkiye'ye Bir Yardım Ekibi Gönderdi*" başlığıyla yayımlanan Cenevre kaynaklı bu bildiri; yapılan yardım çağrısı ve bu kapsamdaki çalışmalar hakkında dikkat çekici bilgiler mevcuttur (Bk.EK-3). Bildiride ilk olarak Türkiye'nin kuzey-doğu bölgesinde meydana gelen ve tahmini 23.000 kişiyi yaralı veya evsiz bırakan depremden birkaç saat sonra Kızılhaç ve Kızılay Dernekleri Birliği tarafından olay yerine bir afet destek ekibi gönderildiğinden, Türk Kızılayı'nın faaliyetlerini desteklemek için de uluslararası bir çağrı yapıldığından bahsedilmiştir. Daha sonra söz konusu ekibin başında bulunan Hans Hatting'in Türk Kızılayı'nın Ankara'daki merkezinden aktardığı bilgiler doğrultusunda; depremden sonraki günün ilk saatlerinde Erzurum ve Kars vilayetlerindeki depremzedelere 6.000 adet çadır ve 35.000 adet battaniye nakledildiği belirtilmiştir. Bununla birlikte Hatting'in deprem bölgesinin acil ihtiyacı olan 5.000 adet çadırın, 30.000 adet battaniyenin, 5.000 adet uyku tulumunun ve 150.000 metrekaarelik çadır bezinin temini için Kızılay'ın uluslararası bir çağrıda bulunduğu da

belirtilmiştir. Yüksek rakımı nedeniyle Erzurum'un yılın bu mevsiminde çok soğuk olduğundan evsiz kalanlar için barınak ihtiyacının hayati önem arz ettiğinden de bahsedilen bildirin bu kısmında ayrıca; Sven Lampell isimli bir yetkilinin ifadelerine istinaden depremden sonraki 18 saat içerisinde Türkiye'ye dört kişilik bir ekibin gönderildiği ve bu suretle ilk kez devreye sokulan yeni bir afet yardım sisteminin başarılı bir şekilde işlediği belirtilmiştir. Bildirinin yine bu bölümünde; 30 Ekim günü yerel saate göre 4.15'te meydana gelen depremin, öğleye doğru tüm dünyada duyulduğu, bunun üzerine bu tarihlerde teyakkuz vazifesi üzerinde bulunan Norveç Kızılhaçı ile temas kurulduğu ve Uluslararası Kızılhaç Teşkilatı'nın bir uçak kiralama kararı aldığı kaydedilmiştir (TNA, FCO, 9/4338/14-1).

Oldukça dikkat çekici hususlar içeren bu bildiriye bahsi geçen kiralık uçakla gönderilen ekibin deprem bölgesine varışıyla ilgili bilgiler de verilmiştir. Buna göre; dört kişilik ekibin, akşama doğru saat 18.30'da (Oslo saatiyle 17.30) Oslo'dan ayrıldığı ve gece saat 1.45'te (Ankara saatiyle gece 11.45) Ankara'ya vardığı belirtilmiştir (TNA, FCO, 9/4338/14-1). Ekibin gelişinden sonra ise yine Hatting'in ifadelerine dayanılarak; erkek, kadın ve çocuk olmak üzere depremde yaklaşık 500 kişinin hayatını kaybettiği, Kızılay ekiplerinin bölgede olduğu, en az 32 köyün ağır hasara uğradığı ve arazinin dağlık olması nedeniyle hasar tespit çalışmalarının şimdilik istenilen seviyede yapılamadığına dair bilgiler verilmiştir. Söz konusu bildirin son kısmında ise; yine bölgede bulunan Hans Hatting'in verdiği bilgiler doğrultusunda Türk Kızılayı'nın başarılı bir şekilde çalıştığı, 1976 yılında meydana gelen büyük deprem sonrasında, kurulan yeni sistem sayesinde yardımların felaketin koordinasyon merkezi olan Erzurum'a daha kısa sürede ulaştırıldığı belirtilmiştir (TNA, FCO, 9/4338/14-2).

Depremle ilgili yürütülen çalışmalar hakkında önemli bilgiler içeren bu bildirin yayımlanmasından bir gün sonra yani 1 Kasım 1983 tarihinde İngiltere Başbakanı Margaret Thatcher tarafından Türkiye Başbakanı Bülend Ulusu'ya bir baş sağlığı ve geçmiş olsun mesajı gönderilmiştir. Teatcher'ın Büyükelçi Russell'in önerdiğiyle birebir aynı içerikteki mesajı şu şekildedir: "...Değerli Başbakanım, Erzurum bölgesindeki depremi ve bunun sonucunda meydana gelen can kayıplarını öğrenmek beni çok üzdü. İngiliz Hükümeti ve halkı adına, bu trajik olaydan etkilenen herkesin acısını derinden paylaştığımı ifade etmek istiyorum. Trajedinin mağdurlarına yapabileceğimiz yardımlar konusunda Uluslararası Kızılhaç Teşkilatı ve Ankara'daki Büyükelçiliğimiz ile temas halindeyiz. Saygılarımla..." (TNA, FCO, 9/4338/8).

Gerek Teatcher'ın mesajından, gerekse de yukarıda aktarılan basın bildirisinde yer alan ifadelerden anlaşılacağı üzere; İngiliz Hükümeti, başlangıçta deprem için doğrudan bir bağış yapmak yerine Uluslararası Kızılhaç Teşkilatı tarafından yürütülen kampanya üzerinden Türkiye'ye yardım etmeyi tercih etmiştir..

İngiltere Dışişleri Bakanlığı kayıtlarında Erzurum depremi için yardım faaliyetli başlatan uluslararası kurumlardan da bahsedilmiştir. Bunlardan birisi de Birleşmiş Milletler (BM) Afet Yardım Teşkilatı (United Nations Disaster Relief Organization-UNDRO)'dur. Bu kurumun yardım faaliyetine dair bilgilere 1 Kasım 1983 tarihinde BM Ankara Misyonu'na ve BM Kalkınma Programı (United Nations Development Programme-UNDP)¹² Türkiye Ofisine

¹² UNDP, 1965 yılında yoksulluğun ortadan kaldırılmasına yönelik politikalar üretmek amacıyla kurulmuştur. Merkezi New York'ta bulunan UNDP; hükümetler, sivil toplum kuruluşları, uluslararası şirket ve örgütlerle işbirliği yaparak ülkelerin kendileri için uygun kalkınma modelleri oluşturmalarına yardımcı olmayı amaçlar. 177 ülkede faaliyet gösteren UNDP'nin Türkiye ile ilişkileri 1950'li yıllara kadar uzanmaktadır. Bu yıllardan itibaren Türkiye'de birçok projeyi hayata geçiren UNDP'nin Ankara Ofisi ise 1965 yılında açılmıştır. Bk. (http://www.mfa.gov.tr/birlesmis-milletler-kalkinma-programi_undp_.tr.mfa). Kuruluş hakkında detaylı bilgi için bk. (<http://www.tr.undp.org/content/turkey/tr/home/about-us/undp-and-the-un.html>); <http://www.tr.undp.org/content/dam/turkey/docs/Publications/corporate/UNDPyiTaniyalim.pdf>).

gönderdiği bir raporda rastlanmaktadır. İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na da gönderildiği anlaşılan 8 maddelik söz konusu raporun ilk maddesinde; Türk Hükümeti'nin yapılacak uluslararası yardımları memnuniyetle karşıladığına dair UNDRÖ'nün, bilgilendirildiği belirtilmiştir. Raporun ikinci maddesinde; Erzurum'a giden UNDRÖ delegesinden alınan bilgiler doğrultusunda deprem bölgesindeki can kaybının 1.200'e ulaştığı, civarda bulunan 44 köyde en az 30.000 kişinin mağdur olduğu, şiddetli kar yağışının dağlık arazideki kurtarma çalışmalarını olumsuz etkilediği kaydedilmiştir (TNA, FCO, 9/4338/7-1). Üçüncü maddesinde hava yoluyla yardım gönderecek ülkelerin, Türkiye'ye bilgi vermeleri gerektiğinin ve yardımların Erzurum havalimanı vasıtasıyla afet bölgesine ulaştırılacağına hatırlatıldığı raporun dördüncü maddesinde de Türkiye Cumhurbaşkanı ile İmar İskân, Sağlık ve Tarım Bakanlarının incelemelerde bulunmak üzere 31 Ekim günü deprem bölgesine gittikleri bilgisi verilmiştir (TNA, FCO, 9/4338/7-2).

Raporun sonraki maddelerinde ise 30 Ekim günü İsviçre'den gönderilen 6 kişi ve 3 köpekten oluşan arama-kurtarma ekibine ilaveten 31 Ekim günü 5 ton çadırda birlikte 46 kişilik bir ekip ile 15 köpeğin daha bölgeye sevk edildiği belirtilmiştir. Ayrıca Uluslararası Kızıllaç Dernekleri Birliği'nin çadır, battaniye ve uyku tulumu ile nakit para bağışında bulunduğu, Türk Kızılayı'nın ise olayın hemen ardından 40 kişilik bir ekiple beraber 5.796 çadır, 29.140 battaniye ve başta kan olmak üzere çeşitli tıbbi maddelerden oluşan yardım malzemelerini deprem bölgesine ulaştırdığı kaydedilmiştir. Raporun sonraki maddelerinde de yine deprem bölgesinde ihtiyaç duyulan malzemelerin belirlenmesi için başlatılan çalışma sonucunda çadır, battaniye, uyku tulumu, kışlık ayakkabı, soba, ilaç gibi malzemelere ve nakit paraya olan ihtiyacın devam ettiğini içeren ifadeler yer verilmiştir. Raporun son maddesinde ise Suudi Arabistan'ın 10.000.000 dolar nakit, İsviçre'nin ise 140.000 dolar (300.000 İsviçre Frangı) değerinde çadır, battaniye ve tıbbi malzemelerden oluşan yardım malzemesi bağışında buldukları belirtilmiştir. Burada ayrıca; bağışçı ülkelerin, yaptıkları veya yapacakları yardımların miktarları ve değerleri hakkında da UNDRÖ'yu bilgilendirmeleri istenmiştir (TNA, FCO, 9/4338/7-2).

UNDRÖ'nün yürüttüğü çalışmalara dair önemli hususların yer aldığı bu raporun ardından İngiliz Hükümeti, Erzurum depremi felaketzedeleri için bir yardım kararı almıştır. Bu doğrultuda hazırlanan yardım malzemeleri kiralanan bir uçakla 1 Kasım 1983 tarihinde Türkiye'ye gönderilmiştir. İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na bağlı Resmi Kalkınma Yardımı (ODA) tarafından 1 Kasım 1983 tarihli bir raporda İngiliz Hükümeti'nin yardımı hakkında detaylı bilgiler verilmiştir. "*Türk Depremzedeler İçin İngiliz Yardımı*" başlığını taşıyan söz konusu raporda; 30 Ekim 1983 tarihinde Türkiye'yi vuran depremi takiben, Parlamento ve aynı zamanda Denizaşırı Ülkeler Kalkınma Bakanı Timothy Raison'un, felaket nedeniyle dondurucu soğukta evsiz kalanların barınak ihtiyaçlarının karşılanması için 90.000 sterlinlik bir bağış yapılmasını onayladığı kaydedilmiştir. Bununla birlikte, Türk Kızılayı'nın talebi üzerine Resmi Kalkınma Yardımı'na bağlı Afet Birimi (Disaster Unit)'nin, İngiliz Kızıllaç Teşkilatı'yla işbirliği yaparak kiraladığı bir uçakla 1 Kasım günü Türkiye'ye toplam 170.000 sterlin tutarında 41 tonluk çadır göndereceği, İngiliz Hükümeti'nin yapacağı yardım hakkında detaylı bilginin ise daha sonra verileceği belirtilmiştir (TNA, FCO, 9/4338/9). İngiliz Resmi Kalkınma Yardımı'ndan aynı gün yazılan bir başka raporda ise Türkiye'ye gönderilen bu yardımla ilgili bir kısım bilgilerle, İngiltere Başbakanı'nın Türk mevkidaşına gönderdiği mesajın metnine yer verilmiştir. Dışişleri Bakanlığı'na yazıldığı tahmin edilen "*Türkiye: Acil yardım*" başlıklı bu metinde; 500 adet çadır taşıyan kiralık uçağın 1 Kasım günü 16.00'da Stanstead'den yola çıkacağı, toplamda 170.000 sterlin değerindeki bu malzemenin 80.000 sterlinlik kısmının Kızıllaç teşkilatı, geri

kalanının ise Hükümet tarafından sağlandığı ifade edilmiştir. Burada ayrıca; ihtiyaç duyulan maddelerin bildirilmesi halinde Resmi Kalkınma Yardımı'nın ikinci bir uçakla yeni bir yardım malzemesi göndermeye hazır olduğu kaydedilmiştir. Raporun sonunda ise; İngiltere Başbakanı'ndan Türkiye Başbakanı'na depremden dolayı taziye ve geçmiş olsun dilekleri içeren bir mesaj gönderildiği belirtilmiştir (TNA, FCO, 9/4338/10).¹³

İngiltere'nin yardımlarının Türkiye'ye ulaşmasının ardından 3 Kasım 1983 tarihinde İngiliz Büyükelçi Russell tarafından İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na bir mesaj iletilmiştir. Russell, mesajının başlangıcında Türk Kızılayı'nın, 2 Kasım günü erken saatlerde Ankara'ya ulaşan ve sert kış koşulları için son derece uygun olan çadırlardan memnun kaldığını ve bunların kara yoluyla en kısa zamanda Erzurum'a ulaştırılacağını bildirmiştir. Depremin bilançosuna dair bilgi de veren Russell, ölü sayısının 1.300'e ulaştığını, evsiz kalanların sayısı hakkında ise net bir rakam vermenin mümkün olamayacağını belirtmiştir. Raporun devam eden kısmında da birçok ülkeden Türkiye'ye yardımlar geldiğine değindikten sonra Türk Kızılayı'nın, İngiliz Hükümeti'nin yeni yardımlarını beklediği ifade edilmiştir (TNA, FCO, 9/4338/12).

Russell, gizli mesajın son kısmında ise çadırlar, uyku tulumları ve battaniyeler de dâhil olmak üzere ihtiyaç duyulan malzemelerin temini için Türk yetkililerle irtibat kurulmasını önermiştir. Büyükelçi burada ilginç bir şekilde ihtiyaç olduğuna emin olunan maddelerin dışında Türk yetkililerini daha fazla istekte bulunmaya teşvik etmenin bir hata olacağı şeklinde bir de uyarıda bulunmuştur (Bk.EK-4) (TNA, FCO, 9/4338/12).

İngiliz belgelerinden anlaşıldığına göre ihtiyaç duyulan malzemelerin afet bölgesine sevki hususunda NATO bünyesinde faaliyet gösteren Sivil Olağanüstü Hal Planlama Direktörlüğü (Civil Emergency Planning Directorate-CEPD)¹⁴ tarafından da önemli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar, o dönemde Türkiye'nin NATO Daimi Temsilciğinde görev yapan Tacan İldem'in 4 Kasım 1983 tarihinde adı geçen birimin başındaki W. H. Ehr't'a yazdığı ve Türkiye'nin taleplerini içeren acil kodlu mektubu ile başlatılmıştır. İldem, söz konusu mektubunda; 30 Ekim tarihinde Türkiye'nin doğusunda meydana gelen deprem sonrasında derhal harekete geçen Türk makamlarının yaraları sarmaya çalıştığını ve bu bağlamda her türlü önlemi aldığını belirttikten sonra ulaşan yardımlardan ötürü Türkiye'nin müttefiklerine karşı olan minnet duygularını ve teşekkürlerini iletmıştır. Ardından UNDRÖ'ya da bildirildiğini ifade ettiği afet bölgesindeki ihtiyaç malzemelerinin bir listesini sunmuştur. İldem'in sunduğu liste şu şekildedir:

- 25.000 adet yün battaniye
- 5.000 adet kış şartlarına uygun çadır
- 1.000 adet prefabrik konut
- 50 adet dizel elektrik jeneratörü (25-50 KW-220-380 Volt)
- 20.000 adet uyku tulumu
- 250.000 adet izole edilmiş poliüretan sandviç (TNA, FCO, 9/4338/16-1).

¹³ İngiltere Başbakanı'nın mesajıyla ilgili 1 Kasım 1983 tarihinde Başbakanlık Özel Sekreterliği'nden Dışişleri Bakanlığı Sekreteri Roger Bridgland Bone'ye gönderilen bir telgraf için bk. (TNA, FCO, 9/4338/11).

¹⁴ Eldeki kayıta CEPD olan kurumun bugünkü adı, Sivil Olağanüstü Hal Komitesi (Civil Emergency Planning Committee-CEPC)'dir. Bu birim, NATO'ya bağlı sivil nüfusun korunması ve kaynakların kullanımına yönelik politikalar üretme danışma organıdır. NATO üyesi ülkelerin askeri operasyonlarını destekler ve acil durumlarda ulusal makamlarla koordinasyonu sağlar. (https://www.nato.int/cps/ra/natohq/topics_50093.htm;https://www.nato.int/cps/ra/natohq/topics_50093.htm;<https://www.nato.int/cps/ra/natohq/structure.htm#CS>).

Bunların haricinde ihtiyaç duyulan tıbbi malzemelerin de Dünya Sağlık Örgütü (WHO)'ne yazıldığını belirten Tacan İldem, mektubunun sonunda yardım yapacak NATO üyesi ülkelerin Türkiye ile irtibata geçmeleri önerisinde bulunmuştur (TNA, FCO, 9/4338/16-2).

Tacan İldem'in mektubundan hemen sonra 4 Kasım 1983 tarihinde Sivil Olağanüstü Hal Planlama Direktörlüğü/Komitesi CEPD/C'nden UNDRÖ'ya, NATO üyesi ülkelerin afet yardım koordinasyon birimlerine ve Dünya Sağlık Örgütü'ne birer ortak mesaj gönderilmiştir. Acil kodlu bu mesajda; Türk makamlarından alınan bilgiler doğrultusunda deprem bölgesinde 25.000 adet yün battaniyeye, 5.000 adet kışlık çadıra, 1.000 adet prefabrik konuta, 50 adet dizel elektrikli jeneratöre, 20.000 adet uyku tulumuna ve 250.000 adet izole poliüretan sandviç ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir. Ayrıca; bu ihtiyaçların Türk yetkililerce UNDRÖ'ya da bildirildiği ve tıbbi malzemeler konusunda ise Dünya Sağlık Örgütü'ne gerekli bilgilerin aktarıldığı ifade edilmiştir (TNA, FCO, 9/4338/13). NATO üyesi ülkelerin Türk Dışişleri Bakanlığı ile irtibata geçmesi gerektiğinin de belirtildiği mesajın sonunda ise; Türkiye'ye gönderilecek yardım malzemelerinin sevkiyatının öncelikli olduğu ve Türk makamlarının herhangi bir gecikmeye mahal vermeksizin ihtiyaç duyulan malzemelere ait talep listelerini güncel olarak NATO Genel Merkezi'ne ve üye ülkelere göndermesi gerektiği kaydedilmiştir (TNA, FCO, 9/4338/13).

NATO-Sivil Olağan Üstü Hal Planlama Direktörlüğü'nden Türkiye'deki deprem ile ilgili olarak yine 4 Kasım 1983 tarihinde üye ülkelere, afet yardım koordinasyon birimlerine ve Kanada Kızılhaç Teşkilatı'na gönderilen bir başka mesajda ise bazı ülkeler tarafından Türkiye'ye gönderilen yardımlar ve miktarları hakkında bilgiler verilmiştir. NATO üyesi ülkelerin aktardığı resmi bilgilere göre hazırladığı vurgulanan bu yardımlar şu şekildedir:

Kanada	500.000 Kanada doları
Federal Almanya	14.000 adet battaniye, 3.000 adet uyku tulumu, 10 adet büyük boy çadır, 3.5 ton ilaç, 4.600 adet kapiton ceket, 2.100 adet parka ceket (yarısı yetişkinler, yarısı çocuklar için) ve 358.700 mark nakit para. ¹⁵
İtalya	120 adet çadır (her biri sekiz koltuklu), 960 adet yatak ve 2.000 adet battaniye.
Danimarka	Uyku tulumu ve çadır temini için Danimarka Kızılhaçı'ndan, Uluslararası Kızılhaç Derneği'ne 1.000.000 Danimarka kronu nakit para.
Yunanistan	1.500 adet battaniye, 500 adet çadır (6 kişilik), 650 kilo ağırlığında giyecek, 5.279 kg alkol (tıbbi), 1.400 kg Antikoagülan (Pıhtı Önleyici) (TNA, FCO, 9/4338/15-1), 7.437 şişe serum,

¹⁵ Federal Almanya'nın yardımları, ülkenin NATO temsilcisi Dr. W. Wiese'nin 2 Kasım 1983'te Sivil Olağanüstü Hal Planlama Koordinatörü W. H. Erth'a yazdığı mektupta belirtilmiştir. Wiese, mektubunda; depremden dolayı Federal Alman Hükümeti'nin Türkiye'ye 214.700'i, resmi fonlardan olmak üzere toplamda 358.700 mark tutarında nakdî yardımda bulunacağını belirtmiştir. Wiese, söz konusu mektubunda ayrıca; ülkesi tarafından 7.000 adet yün battaniye, 3.000 adet uyku tulumu, 10 adet geniş ebat çadır ve 3.5 tonluk ilaçtan oluşan yardım malzemesinin de hava yoluyla Türkiye'ye gönderileceğini kaydetmiştir. Bk. (TNA, FCO, 9/4338/16-3). Burada şunu da belirtmek gerekir ki; NATO Sivil Olağanüstü Hal Planlama Koordinatörlüğü'nün mesajında 14.000 adet gösterilen battaniye sayısı Wiese'nin mektubunda 7.000 adet gösterilmiştir. Bu farklılık Wiese'nin hatasından kaynaklanmıyorsa Alman hükümetinin battaniye miktarını sonradan arttırdığı anlamına gelmektedir.

ABD

440 adet serum enjeksiyonu, 5.000 adet tetanos aşısı, 5.000 adet tifüs aşısı, 450 adet ısıtıcı ve bir miktar sıvı gaz.

25.000 Amerikan doları nakit para, 1.000 adet çadır, 15.000 adet yün battaniye, 490 rulo plastik örtü, 50 adet portatif fırın, 50 adet benzin bidonu, 2.000 adet su bidonu (5 galonluk), 2 adet su arıtma ünitesi, 8 adet fiçı klor, Türk makamlarıyla işbirliği yapmak üzere askeri personel, 1 sıhhi mühendis, 2 bakım ve eğitim teknisyeni, Türk personeline yardım için 1 lojistikçi, yardım faaliyetlerinde kullanılmak üzere 10 yolcu kapasiteli 1 kar aracı (TNA, FCO, 9/4338/15-2).

Tıpkı öncekilerde olduğu gibi NATO-Sivil Olağanüstü Hal Planlama Direktörlüğü'nün bu mesajında da üye ülkelere yapmayı planladıkları herhangi bir eylemden NATO genel merkezini bilgilendirmeleri istenerek, Türkiye'nin de ihtiyaç malzemelerine ait listeleri güncelleyerek NATO Genel Merkezi'ne ve üye ülkelere göndermesi gerektiğine dair hususlar yinelenmiştir (TNA, FCO, 9/4338/15-2).

NATO'nun bu çalışmaları esnasında İngiliz Büyükelçi Sir Mark Russell tarafından İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na yeni bir rapor daha gönderilmiştir. "Türkiye: Deprem" başlığı altında toplam 5 maddeden oluşan 7 Kasım 1983 tarihli bu raporda; Russell, 30 Ekim'de Türkiye'de meydana gelen depremden dolayı felaketzedeler için yapılacak yardımlarla ilgili BM tarafından 4 Kasım'da Ankara'da düzenlenen bir toplantıya katıldığını kaydetmiştir. Russell, bu toplantıda UNDRO temsilcisinin sunduğu bir brifingden edindiği bilgiler doğrultusunda; felakette hayatını kaybedenlerin sayısının yaklaşık 1.350'ye ulaştığını, ev ve köylerinin yıkılmasıyla en az 30.000 kişinin evsiz kaldığını, kısmen veya tamamen yıkılan köylerdeki felaketzedelerin yaklaşan kış mevsiminin habercisi dondurucu soğuklar sebebiyle acı çektiklerini belirtmiştir. Büyükelçi, burada ayrıca Türkiye'nin yardım faaliyetlerini etkili bir şekilde yürüttüğünü, hali hazırda yardımların devam ettiğini, birçok ihtiyaç maddesinin sağlandığını ve dış yardımların Türk Dışişleri Bakanlığı tarafından koordine edildiğini de kaydetmiştir. Yine Türk Dışişleri Bakanlığı'nın battaniye, uyku tulumu ve sobadan başka çatı ve yalıtım maddeleri de talep ettiğini yazan Russell, toplantıya katılan UNDRO temsilcisinin deprem bölgesine yeterli sayıda çadır gönderildiğini, bu yüzden katılımcı ülkelerin listedeki diğer taleplerin temini için çalışma yapacaklarını umduğunu kaydetmiştir (TNA, FCO, 9/4338/17-1).

Mark Russell, gizli ibareli raporunda ayrıca; kendi hükümetine bazı tavsiyelerde de bulunmuştur. Deprem bölgesine yeterince çadırın ulaştığını, muhtemelen uyku tulumlarının kullanılmayacağını, birçok sobanın ise çok basit bir şekilde tasarlandığını belirttikten sonra ABD'nin çatı yalıtım maddeleri ile soba gönderdiğini, yaklaşan kış mevsimi yüzünden battaniyeye duyulan ihtiyacın artacağını bildirmiştir. Bu yüzden İngiltere'nin Türkiye'ye yapacağı yardım dâhilinde yerel satın alım için ayrılan 10.000 sterlinle battaniye alınması önerisinde bulunmuş, bunun için kendisine verilecek onaydan ötürü önceden teşekkürlerini iletmiştir. Büyükelçi, raporunun son kısmında ise Dışişleri Bakanlığı'ndan istenmesi halinde Türk Hava Yolları'na yardım malzemelerini ücretsiz taşıyıp taşımayacaklarının sorulacağını

belirtmiştir (TNA, FCO, 9/4338/17-2).

Bu rapordan sonra İngiltere Dışişleri Bakanı Geoffery Howe tarafından 9 Kasım 1983 tarihinde Mark Russell'e bir telgraf gönderilmiştir. Howe telgrafında; İngiliz Hükümeti'nin yardımları dâhilinde yerel satın alımlar için İngiliz Büyükelçiliğine harcama yetkisi verilen 10.000 sterlin ile battaniye alınması isteğini iletmıştır. Buna ilaveten soba battaniye ve çatı izolasyonu gibi ürünleri satın alabilmek için de Büyükelçiliğe ayrıca bir 10.000 sterlin daha kullanma yetkisinin verildiğini belirtmiştir. Howe, telgrafında son olarak ağırlıkları nedeniyle Türk Hava Yolları'nın İngiltere'den gönderilecek battaniyelerin taşınması konusunda istenilen yardımı sağlayamayacağını, bundan önceki tecrübelerin böyle bir yolun tercih edilmemesi gerektiğini hatırlattığını kaydetmiştir (TNA, FCO, 9/4338/18).

Tüm bu gelişmelerin yaşandığı sırada İngiltere Başbakanı Margaret Thatcher'ın 7 Kasım tarihinde Türkiye'deki mevkidaşına gönderdiği taziye ve üzüntü dileklerini içeren mesajına Türkiye'den yanıt verilmiştir. Başbakan Bülend Ulusu'nun teşekkürlerini ve minnet dileklerini ilettiği cevabî mesajı¹⁶ hem İngiliz Büyükelçisinin 14 Kasım tarihli mektubunun (TNA, FCO, 9/4338/22-1; TNA, FCO, 9/4338/22-2) ve hem de İngiltere Dışişleri Bakanlığı Güney Avrupa Departmanı sorumlusu D. C. Wilson ile Başbakanlık Özel Sekreteri R. B. Bone arasındaki yazışmaların ilişkisine (TNA, FCO, 9/4338/19; TNA, FCO, 9/4338/20-1) eklenmiştir (TNA, FCO, 9/4338/20-2).

Bundan yaklaşık bir hafta sonra Erzurum depremiyle alakalı yeni bir gelişme daha yaşanmış, sorulması üzerine İngiltere Hükümeti tarafından 16 Kasım 1983 tarihinde NATO'ya gönderilen bir mesajla Birleşik Krallığın deprem için Türkiye'ye gönderdiği yardımlar hakkında bilgi verilmiştir. N. S. Sanderson imzasıyla NATO'nun İngiltere temsilcisi Adam Thomson'a gönderilen mesajda; 90.000'i hükümet bütçesinden, 80.000'i ise İngiliz Kızılhaçı'ndan temin edilmek üzere İngiliz Hükümeti tarafından Türkiye'ye toplamda 170.000 sterlin değerinde çadır gönderildiği belirtilmiştir. Burada yine hükümet izniyle Türkiye'den 20.000 sterlin tutarında battaniye satın alındığı da kaydedilmiştir (TNA, FCO, 9/4338/21). Mesajda ayrıca; verilen bilgilerin NATO kayıtlarına geçmesinde herhangi bir mahsur olmadığı ve bu mektubun Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı'nun ilgili masasındaki yetkililere de gönderildiği belirtilmiştir (TNA, FCO, 9/4338/21). Bu hususlara İngiliz Hükümeti'nin NATO'daki temsilcisi Adam M. Thomson tarafından Sivil Olağanüstü Hal Planlama Koordinatörlüğü (CEPC)'ne gönderilen bir mesajda da yer verilmiştir. Burada da İngiliz Hükümeti'nin Erzurum depremi için yaptığı yardıma dair bilgiler yinelenmiştir. Thomson, bu mesajın birer kopyasını da İçişleri ve Dışişleri Bakanlıklarıyla, Resmi Kalkınma Yardımı Ofisi'ne göndermiştir (TNA, FCO, 9/4338/23).

Deprem felaketiyle ilgili olarak İngiliz Belgeleri arasında yer alan son vesika ise yine UNDRÖ'nün 23 Aralık 1983 tarihli durum raporudur (Bk. EK-5). "*Türkiye-Deprem*" başlığı altında kurumun Cenevre Misyonu tarafından hazırlanan 7 numaralı bu rapor, üye ülkeler ve Türkiye'deki birimlerle BM Kalkınma Programı (UNDP) Ankara temsilciliğine gönderilmiştir. Raporla ilk olarak geçici barınma ihtiyacının karşılandığı ve UNDRÖ aracılığıyla başlatılan uluslararası acil yardım kampanyasının tamamlanmış sayılabileceği bilgisi verilmiştir. Türkiye'nin, UNDRÖ aracılığıyla tüm bağışçı ülkelere derin şükranlarını da ilettiği raporun sonraki kısmında ise; bir önceki rapordan sonra depremzedeler için Türkiye'ye gönderilen

¹⁶ Başbakan Bülend Ulusu'nun İngiltere Başbakanı Margaret Thatcher'a gönderdiği mesaj şu şekildedir: "...Türkiye'deki son deprem vesilesiyle Ekselanslarının şahsına gönderdiği geçmiş olsun ve başsağlığı mesajından derinden etkilendim. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ve şahsım adına, Ekselanslarınıza, iyi dileklerinizi içeren ifadelerinizden dolayı en içten teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca felaketinin yaralarını sarmamız için Hükümetinizin genişletmekte olduğu yardım faaliyetinden ötürü en derin takdimimizi de ifade etmek isterim..." Bk. (TNA, FCO, 9/4338/20-1; TNA, FCO, 9/4338/22-2).

uluslararası yardımlar ve miktarları aktarılmıştır. Buna göre söz konusu yardımlar ve miktarları şu şekildedir:

Vatikan	: Prefabrik konut için 25.000 dolar nakit.
Alman Kızılhaç'ı (Federal Cumhuriyet)	: 7 adet sahra mutfağı, 5 adet jeneratör ve 200 adet İsveç kulübesinden oluşan toplamda 1.270.000 mark değerinde 3 kamyon dolusu yardım malzemesi (488.460 dolar değerinde).
Caritas İsviçre/İsviçre Protestan Yardım (Derneği)	:Çadır, uyku tulumu ve ayakkabı da dâhil kışlık giyeceklerden oluşan yardım malzemesi (Yardımanın değeri UNDRÖ'ya bildirilmemiştir) (TNA, FCO, 9/4338/24).

Raporun devamında da Kızılhaç teşkilatlarının, UNDRÖ'ya bildirdiklerinin dışında, ülke içerisinde yaklaşık 600.000 dolar tutarında bir bağış toplandığına dair bilgilerin mevcut olduğundan bahsedilmiştir. Bununla birlikte raporun yazıldığı tarihe kadar UNDRÖ'ya yapılan aynî ve nakdî yardımların toplamda 21.033.957 dolara ulaştığı belirtilmiştir. Ardından UNDRÖ'ya bağlı Kalkınma Programı'nın Türkiye temsilcisinden alınan bilgilere göre deprem bölgesinde yeniden imar ve onarım çalışmalarının başlatıldığı, yeni bir acil durum ortaya çıkana dek Erzurum depremiyle ilgili son raporun bu olduğu fakat herhangi bir yeni bağış yapılması durumunda bağışçı ülkelerin UNDRÖ'yu bilgilendirmeye devam etmeleri gerektiği hususları belirtilmiştir. Raporda son olarak bağışçı ülkelerin dikkatini yeniden imar ve onarım işleriyle ilgili ihtiyaçların karşılanmasına çekmek gerektiği de vurgulanmıştır (TNA, FCO, 9/4338/24).

Tüm bu aktarılanlardan da anlaşılacağı üzere 30 Ekim 1983 tarihinde Erzurum'da meydana gelen ve Kars'a bağlı bazı yerleri de etkileyen deprem felaketi, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın ilgi gösterdiği bir konu olmuştur. Burada şunu da söylemek mümkündür ki; İngiliz Hükümeti, birçok ülkeye nazaran Türkiye'ye daha az miktarda yardım göndermiş fakat Dışişleri Bakanlığı vasıtasıyla gelişmeleri yakından takip etmiştir. Ayrıca; kayıtlardan da görüldüğü üzere İngiltere, Uluslararası Kızılhaç Teşkilatı'nın yardım kampanyasına iştirak eden ülkelerden birisi olmuştur.

Amerikan Kayıtlarında Deprem ve Dış Yardımlar

1983 Erzurum depremini ve sonrasındaki yardım faaliyetlerini yakından takip eden bir başka ülke ise ABD'dir. Birleşik Devletler Uluslararası Kalkınma Ajansı (United States Agency for International Development-USAID)¹⁷ tarafından hazırlanmış bir raporda hem ABD'nin ve hem de diğer ülkelerin ve kuruluşların depreme yönelik yardım faaliyetleri hakkında önemli ve derli toplu bilgilerin olduğu görülmüştür. Teknik konular da dâhil olmak üzere 1983 Erzurum depremiyle ilgili her türlü ayrıntıya yer verilen raporda; uluslararası tüm yardımlar detaylı bir şekilde aktarılmıştır. "*Türkiye-Deprem (Turkey-Earthquake)*" başlığını taşıyan raporun başında ilk olarak Erzurum ve Kars vilayetlerini etkileyen depremde; 1.346 kişinin hayatını kaybettiği, 33.000 kişinin etkilendiği şeklinde bilgiler verilmiştir. İfadelerin devamında ise yine birçok

¹⁷ USAID, Amerikan Kongresi'nin kabul ettiği Dış Yardım Yasası doğrultusunda 1961 yılında dönemin ABD Başkanı John Kennedy'nin öncülüğünde kurulmuştur. USAID kendi misyonunu; Amerikan halkı adına yurtdışında demokratik değerleri teşvik etmek, özgür, huzurlu, müreffeh bir dünya oluşturmak ve dış politika ilkeleri doğrultusunda ABD'nin dış yardım çalışmalarını organize etmek şeklinde tanımlanmıştır. Bk. (<https://www.usaid.gov/who-we-are/mission-vision-values>;

köyün tamamen harap olduğu, yüzlerce evin yıkıldığı, yolların kapandığı ve 30.000 hayvanın telef olduğu belirtilmiştir (Turkey-Earthquake ty: 1).

Raporda; “Disaster (Felaket)” başlığı altında merkez üssü Horasan olan depremin Richter ölçeğine göre 7.1 şiddetinde olup 400 km’lik bir alanda hissedildiği fakat en çok etkilenen bölgelerin Erzurum’un Pasinler, Horasan ve Narman ilçeleri olduğu ifade edilmiştir. Hayatını kaybedenler hakkında bölgelere göre rakamsal verilerin aktarıldığı rapora göre depremde; % 90 oranında zarar gören Horasan’da 1.070 kişinin, 8 köyün ağır hasara uğradığı Narman’da 133 kişinin ve 6 köyün hasar gördüğü Pasinler’de ise 23 kişinin hayatını kaybettiği kaydedilmiştir.¹⁸ Burada ayrıca; 6 köyün hasara uğradığı Kars’ta ise 56 kişinin yaşamını yitirdiği belirtilmiştir. Söz konusu raporda deprem sonrasındaki çalışmalarla ilgili bilgiler de verilmiştir. Bu bağlamda hava ve iklim şartlarının arama kurtarma çalışmalarını sekteye uğrattığından, bu yüzden kapanan kara ve demir yollarının birçok yere ulaşımı engellediğinden ve çoğu köyden 3 Kasım tarihine kadar haber alınmadığından bahsedilmiştir. Bununla birlikte enkaz altında kalarak hayatını kaybedenlerin sayısının 1.346’ya, yaralı sayısının ise 1.137’ye yükseldiği, bölgedeki yapıların geleneksel yöntemlerle çamur ve taştan inşa edildiği için yıkımın fazla olduğu bu yüzden yaklaşık 800.000 nüfuslu bölgede aşağı-yukarı 33.000 kişinin evsiz kaldığı belirtilmiştir (Turkey-Earthquake ty: 1-2).

Raporun devamında da deprem sonrasında Türk Hükümeti’nin bölgedeki çalışmaları hakkında bilgiler aktarılmıştır. Bu bağlamda; deprem günü İmar İskân ve Sağlık Bakanlarının, ertesi gün ise dönemin Cumhurbaşkanı Kenan Evren’in ve Başbakan Bülend Ulusu’nun beraberlerindeki heyetlerle deprem bölgesinde incelemelerde bulunmak üzere Erzurum’a gittikleri kaydedilmiştir. Bu ziyaretler esnasında evsiz kalanlara ve yaralılara giyecek ve tıbbi malzeme sağlanmasına yönelik çalışmaların hızlandırıldığı belirtilerek, depremden hemen sonra Türk ordu birliklerinin ve Kızılay’ın derhal harekete geçirildiği ve Erzurum’daki 9. Kolordu’nun burada bir Acil Komuta Merkezi kurmak suretiyle tüm çalışmaları koordine ettiği bilgisi verilmiştir. Burada; arama-kurtarma faaliyetlerinin daha etkin yürütülmesi için deprem bölgesinin üç kısma ayrıldığı, yardım malzemelerini taşımak ve enkaz altından çıkarılan yaralıları hastanelere yetiştirmek amacıyla helikopterlerin ve askeri uçakların görevlendirildiği de belirtilmiştir. Yoğun kar yağışının arama-kurtarma çalışmalarını sekteye uğrattığı ve uzaktaki bazı köylere birkaç gün boyunca ulaşamadığı şeklindeki bilgilerin de aktarıldığı raporun bu kısmında ayrıca; Türk Kızılayı’nın afet bölgesine ilk anda 45 kişilik bir ekip ile 4 seyyar mutfak, 6.000 kışlık çadır, 30.000 battaniye, tıbbi malzeme ve kan gönderdiği de kaydedilmiştir (Turkey-Earthquake ty: 2).

Raporun devam eden kısmında bazı dikkat çekici bilgiler de verilmiştir. Şöyle ki; Türkiye’nin 2 Kasım 1983 tarihinde resmi olarak UNDRÖ’ya müracaat ederek deprem için uluslararası acil yardım çağrısı yapması talebinde bulunduğu, Erzurum valiliğinin uhdesindeki yardım, dağıtım işinin 9 Kasım tarihine kadar 9. Kolordu Kumandanlığına bırakıldığı ve 11 Kasım’a kadar valilikçe sivil idareli bir felaket yönetim merkezi kurulduğu belirtilmiştir. Ayrıca; tahribat nedeniyle evleri kullanılamayacak durumda olanların barınması için 3 yerde göçmen merkezinin kurulduğu bilgisi de önemli bir ayrıntı olarak aktarılmıştır. Buradaki ifadelerden anlaşıldığına göre kamp şekilde tertiplenen bu merkezler, bilhassa köylerde ikamet edip, evleri yıkılan veya hasar görenlerin evleri onarıncaya veyahut kendilerine yeni evler yapılıncaya kadar ikamet etmeleri için tesis edilmişlerdir (Turkey-Earthquake ty: 2).

¹⁸ 1984 yılı başında dönemin Erzurum Milletvekili Hilmi Nalbantoğlu’nun TBMM’ye sunduğu bir soru önermesine, yine dönemin Bayındırlık ve İskân Bakanı İ. Safa Giray’ın Afet İşleri Genel Müdürlüğü’ne hazırlattığı cevabi bir raporda depremdaki hasara dair detaylı bilgiler verilmiştir. Bk. *TBMM Tutanak Dergisi*, Cilt:1, Yasama Yılı: 1, 26. Birleşim, Oturum: 1, 25.1.1984, s. 431-440.

USAID'in raporunda "Birleşmiş Milletler Hükümeti'nin Sağladığı Yardım(lar)" başlıklı bir bölüm daha mevcuttur. Burada; ABD Hükümeti'nin deprem bölgesine gönderdiği yardımlar hakkında bilgi verilmiştir. Burada ilk olarak; deprem haberinin ulaşmasının ardından ABD'nin Türkiye Büyükelçisi Robert Strauzs Hupe'nin "depremin ABD yardımını gerektiren büyük bir felaket olduğu" şeklinde bir açıklama yaptığından bahsedilmiştir. Sonrasında da ABD Hükümeti'nin depremden hemen sonraki gün yani 31 Ekim 1983 tarihinde afetzedelerin acil ihtiyaçlarının karşılanması için 25.000 dolarlık bir çek gönderdiği belirtilmiştir (Turkey-Earthquake ty: 2). Bundan sonraki ifadelerde ise Büyükelçi Strauzs Hupe'nin, beraberindeki elçilik personeliyle deprem bölgesine giderek Türk Hükümeti'nin çalışmaları ve diğer bir kısım konular hakkında bilgiler aldığı ve ABD'nin yardım faaliyetlerini bu ziyaret neticesinde hazırlanan raporlar ve Türk makamlarının talepleri doğrultusunda başlattığı kaydedilmiştir. Yardımların nasıl gönderildiği hakkında ise raporda; yardım malzemelerinin USAID'e bağlı Birleşmiş Devletler Dış Afet Yardım Bürosu (Office of US Foreign Disaster Assistance-OFDA)¹⁹'nun İtalya'nın Leghorn²⁰ şehrindeki deposundan alınarak Savunma Bakanlığı'na ait C-141 tipi uçaklarla Türkiye-İncirlik'e, oradan da C-130 tipi uçaklarla Erzurum'a sevk edildiği belirtilmiştir. Bununla birlikte 4 Kasım gününe kadar yardım malzemesi taşıyan 20 adet C-130'un Erzurum'a ulaştığı bilgisinin verildiği ifadelerin devamında ise ABD Hükümeti tarafından gönderilen bu yardım malzemeleri şu şekilde listelenmiştir (Turkey-Earthquake ty: 3):

- 1.043 adet çadır
- 15.677 adet yün battaniye
- 250 adet 110x25 boyutunda plastik tabaka ruloları
- 50 adet elli kişilik yemek ocağı/fırını
- 50 adet benzin bidonu
- 2.000 adet 5 galonluk su bidonu
- 8 adet katlanabilir su deposu (3.000 galon kapasiteli)
- 2 varil klor
- 2 adet su arıtma ünitesi (2.000 galon kapasiteli ve destek ekipmanı)

Bunlardan başka; 5 Kasım 1983 tarihinde yine Leghorn'daki afet deposundan depremde hasar gören evlerin onarımı ve çadırların izolasyonu için 240 adet plastik tabaka rulosu ile yardım malzemelerinin dağıtımında Türk askerî birliklerine yardım etmek, çadır kurmak ve seyyar sobaları kullanımı konusunda afetzedelere eğitim vermek için buradaki ABD personellerinden 6 kişinin deprem bölgesine gönderildiği belirtilmiştir. Burada ayrıca gönderilen malzemeler arasında 10 kişilik bir kar aracının da olduğu ve bunun, arama-kurtarma çalışmalarında karla kaplı köylere ulaşım için fayda sağlayacağı ifade edilmiştir (Turkey-Earthquake ty: 3).

USAID'in raporunda; evleri yıkılan nüfusun toplandığı kamp alanlarında ortaya çıkan içme suyu probleminin giderilmesine yönelik alınan tedbirlerden de bahsedilmiştir. Bu bağlamda; ABD Yabancı Ülkeler Afet Yardım Bürosu tarafından bir sıhhi tesisat mühendisi, bir lojistikçi ve iki bakım-onarım teknisyeninin afet bölgesine gönderildiği, içme suyu teminine

¹⁹ OFDA, ABD'nin deniz aşırı ülkelerdeki felaketlere müdahalesini koordine eden bir birimdir. OFDA, kendisini; dünyadaki felaketlerin sosyal ve ekonomik etkilerini azaltmak, hayat kurtarmak, insanlığın maruz kaldığı acıları yok etmek ve yaraları sarmak gibi sıralanabilen amaçlar doğrultusunda faaliyet gösteren bir kurum olarak tanımlanmaktadır. OFDA, herhangi bir acil durum veya felaket karşısında savunmasız insanlara kaynak sağlamak için uluslararası kuruluşlarla da çalışmaktadır. Bk. (<https://www.usaid.gov/who-we-are/organization/bureaus/bureau-democracy-conflict-and-humanitarian-assistance/office-us>).

²⁰ İtalya'nın batı sahilindeki Livorno şehridir.

yönelik çalışmalarda Türk ve ABD'li personele yardım etmekle görevlendirilen bu ekibin su arıtma üniteleri için yer belirleme işini de yapacakları kaydedilmiştir. Yine bu ekibin, ünitelerin bakım ve işletilmesinden sorumlu kişilere eğitim verdiği bununla birlikte deprem bölgesindeki çalışmaları yürüten 9. Kolordu Komutanlığı'na mensup personele de önemli destekler sağladığı belirtilmiştir. Sonraki ifadelerde ise depremin vurduğu birçok yerde elektrik hatlarının kesik olduğu ve bu durumun yardımların düzenli bir şekilde yapılmasını engellediği gibi hususlara da değinilmiş, böylesi olumsuzlukları gidermek adına ve Türkiye'nin de talebi üzerine ABD tarafından 36 adet dizel jeneratörün deprem bölgesine gönderildiği kaydedilmiştir (Turkey-Earthquake ty: 4).

Raporun bundan sonraki kısmında ABD tarafından gönderilen yardım ve yapılan nakdî bağışlarla, bu bağlamda alınan hizmetlerin dolar olarak karşılıkları ise şu şekilde verilmiştir:

Büyükelçilik	: 25.000 dolar nakit
Çadırlar	: 268.166 dolar
Battaniyeler	: 73.195 dolar
Su bidonları	: 2.950 dolar
Seyyar sobalar	: 6.250 dolar
Benzin bidonları	: 250 dolar
Su tankları ve klor	: 15.858 dolar
Plastik kaplama	: 137.322 dolar
Değiştirme ve nakliye	: 37.000 dolar
Yabancı Ülkeler Afet Yardım Bürosu malzemelerinin ve ekipmanlarının	
Savunma Bakanlığı'nca havadan nakli	: 426.028 dolar
Sözleşmeli iki mühendisin seyahat ve hizmetler i	: 26.062 dolar
İlave boru sistemi tedariki için satın alma	: 10.000 dolar
Su arıtma üniteleri için 120 filtre mumunun (2.880 dolar değerinde) sevki	: 587 dolar
Jeneratör tedariki (yerel)	: 40.000 dolar
Sihhi mühendis görevlendirmesi	: 2.261 dolar
Yabancı Ülkeler Afet Yardım Bürosu 84 Mali yılı için	: 972.426 dolar
Yabancı Ülkeler Afet Yardım Bürosu 85 Mali yılı için	: 73.195 dolar
Toplam	: 1.045.621 dolar

Bu listenin ardından da diğer bazı uluslararası kuruluşların ve ülkelerin yardımları ile bunlara ait ayrıntılar aktarılmıştır. İlk olarak Amerikan gönüllü kuruluşlarının yardımları sıralanmıştır. Buna göre; Dünya Kilise İdaresi (CWS-Church World Service) tarafından yapılan 75.000 dolarlık çağrısına karşılık, 5.000'i Dünya Kilise Konseyi'nden olmak üzere toplamda 78.342 dolar değerinde bir yardım toplandığından bahsedilmiştir. (Turkey-Earthquake ty: 4).

Bunun ardından da uluslararası toplum kuruluşlarınca toplanan veya yapılan yardımlarla bunlara hakkındaki bilgiler sıralanmıştır. Bunlar ise şu şekildedir:

- AET (EEC); miktarı belirtilmeyen 84.507 dolar değerinde kışlık çadır bağışladı.

- UNDR0; ihtiyaç maddelerini belirlemek amacıyla Erzurum'a bir yardım koordinasyon memuru gönderdi ve bağış için uluslararası bir çağrı yaptı.

- UNDP; 4 Kasım tarihinde Türk Hükümeti'nin öncelikli ihtiyaçlarını temin için Daimi Temsilciliği öncülüğünde Ankara'da uluslararası bir toplantı düzenledi. 30.000 dolar bağışta bulundu.

- UNICEF; 1.300 adet kışlık parka ve 1.300 adet kışlık bot (çocuklar için) bağışladı.

- Dünya Sağlık Örgütü (WHO); Daha önce yaptığı saha değerlendirmelerini güncelledikten sonra 9 Kasım'da bölgeye sıhhi mühendis gönderdi (Turkey-Earthquake ty: 4-5).

USAID'in raporunda depremzedelere ulaştırılması amacıyla çeşitli ülkelerin Türkiye'ye gönderdikleri yardımlar ise "Hükümetler" başlığı altında şu şekilde gösterilmiştir:

- Avusturalya; UNDRÖ'nun çağrısına yanıt olarak 370.370 dolar nakit bağış yaptı.
- Avusturya; UNDRÖ aracılığıyla 109.300 dolar nakit yardımda bulundu.
- Belçika; tahmini değeri 28.169 dolar değerinde olan 200 adet aile boyu çadır bağışladı.
- Fransa; 1 ton protein tableti ve 12.578 dolar nakit para bağışında bulundu.
- Almanya; tahmini değeri 114.800 dolar olan; 4.600 adet yorgan, 7.000 adet battaniye ve 2.100 adet battaniye ile 3.800 dolar değerinde 1.000 şişe tıbbi malzeme (serum) ve Uluslararası Kızılhaç Teşkilatı'nın yardım programına destek amacıyla Alman Kızılhaçı'na 334.248 dolar nakit bağışta bulundu.
- Yunanistan; 500 adet çadır, 1.500 adet battaniye, 13 koli giyecek, 45.000 adet aşı ve 8.000 adet serum bağışladı.
- İran; 4.082 dolar nakit para, 10 ton pirinç, 400 adet çadır, 10 adet büyük çadır, 8.000 adet battaniye ve 30 koli giyecek bağışında bulundu.
- İtalya; toplam üç uçakla, yaklaşık 472.000 dolar değerinde 12 adet 8 kişilik çadır, 960 adet yatak ve 2.000 adet battaniye bağışladı. Daha sonra miktarı belirtilmeyen ve 233.000 dolar değerinde soba da gönderdi.
- Japonya; Türk Hükümeti'ne 400.000 dolar nakit bağışta bulundu (Turkey-Earthquake ty: 5).
- Ürdün; iki uçak dolusu muhtelif yardım malzemesi gönderdi.
- Kuveyt; İki C-130 ve biri DC-9 olmak üzere üç uçakla, 22.5 ton gıda ve giyecek maddesi, 200 adet çadır (12x12x10), 6.000 adet battaniye ve 10 ton tıbbi malzeme ile donanım gönderdi.
- Libya; toplamda 80 tonluk iki uçak dolusu yardım malzemesi bağışladı.
- Lüksemburg; 350 adet uyku tulumu, 300 adet yün battaniye ve 500 adet kışlık palto gönderdi.
- Hollanda; toplam değeri 441.000 dolar olan 36 adet geniş çadır, 100 tanesi 12x6 m ebatlarında 30 tanesi ise 5x3.5 m ebatlarında olmak üzere 130 branda, 2.100 adet battaniye, 1.500 adet gazyağı sobası (çadır için), 2.300 adet büyük benzin bidonu gönderdi.
- Norveç; 408.163 dolar nakit para ve 204.082 dolar değerinde 150 adet fırın ve 150 adet çadır bağışta bulundu.
- Pakistan; toplam değeri yaklaşık 310.000 dolar değerinde olan 600 adet çadır, 5.000 adet battaniye, 340 koli ilaç ve 8 koli cerrahi alet gönderdi.
- Suudi Arabistan; 10.000.000 dolar nakit para bağışında bulundu.
- İsveç; Uluslararası Kızılhaç Teşkilatı'nın başlattığı yardım programına iştirakle 384.600 dolar nakit para bağışında bulundu.
- İsviçre; 52 kişi ve 18 eğitimli köpekten oluşan 2 arama-kurtarma ve sağlık ekibi ile toplamda 492.112 dolar değerinde 5 tonluk çadır, battaniye ve tıbbi malzeme ile 30 adet prefabrik konut gönderdi.
- İngiltere; 134.000 dolar değerinde çadır ve 29.850 dolar nakit para gönderdi.
- Vatikan; prefabrik konut alımı için 25.000 dolar nakit para yardımında bulundu (Turkey-Earthquake ty: 6).

Bu listenin ardından da gönüllü yardım ajansları ile sivil toplum kuruluşlarının gönderdikleri yardım ve bağışlara dair ayrıntılar aktarılmıştır. Bu bağlamda bir Fransız sivil

havacılık kurumu olan Aviation Sans Frontières ile yine Fransa'daki yardım kuruluşları Secours Catholique ve Secours Populaire Français gibi örgütlerin finansmanlığıyla depremzedelere gönderilecek yardım malzemelerinin nakli için 10.000 dolar tutarında bir taşımacılık hizmeti verildiği, bunun yanında yine deprem için uluslararası dini yardım kuruluşu olan Caritas'ın Almanya misyonu tarafından 38.400, İtalya misyonu tarafından ise 50.000 dolar nakdî bağışlarda bulunulduğu belirtilmiştir. Aynı örgütün Protestan yardım kuruluşu olarak faaliyet gösteren İsviçre misyonundan ise çadır, kışlık ayakkabı, uyku tulumu ve yağmurluk gibi ihtiyaç malzemelerinin gönderildiği, İngiltere'deki Katolik Denizaşırı Kalkınma Fonu (Catholic Fund for Overseas Development-UK) tarafından 2.900 dolar nakdî bağışta bulunulduğu da burada ayrıca kaydedilmiştir (Turkey-Earthquake ty: 6).

Raporda gönüllü yardım ve sivil toplum kuruluşlarının yardımlarına dair ise;

- Federal Almanya Cumhuriyeti Yardımlaşma Cemiyeti tarafından 4 ton çocuk giyim malzemesi,

- Macaristan ulusal UNICEF komitesi tarafından 800 adet çocuk battaniyesi,

- İslam Dayanışma Örgütü tarafından 500.000 dolar nakit para,

- Japon Gemi İnşa Endüstrisi Vakfı tarafından 20.833 dolar nakit para gibi bağışlarda bulunulduğu belirtilmiştir.

Diğer taraftan USAID'in raporunun bundan sonraki kısmında ise Uluslararası Kızıllaç Toplulukları Birliği (League of Red Cross Societies-LORCS),²¹'nin 50.000 adet çadır, 30.000 adet battaniye, 5.000 adet uyku tulumu, 150.000 metrekaare çadır bezi ve diğer bir kısım ihtiyaç malzemelerinin temini için Türk Kızılayı adına 7.700.000 dolarlık bir yardım çağrısında bulunduğu bilgisi verilmiştir. Bununla birlikte yine aynı kuruluş tarafından acil ihtiyaçların karşılanması için de 4 kişilik bir yardım ekibinin afet bölgesine gönderildiği belirtilmiştir (Turkey-Earthquake ty: 7).

Raporda Kızıllaç Toplulukları Birliği'nin yardım çağrısına karşılık veren ülkelerle yaptıkları yardımlar şu şekilde aktarılmıştır:

- Avusturalya; 92.592 dolar nakit,

- Belçika; 9.390 dolar değerinde kışlık çadır,

- Bulgaristan; 50 adet çadır, 3.750 adet battaniye, 50 adet soba ve 1 ton tıbbi malzeme,

- Kıbrıs Türk Federe Devleti; 2.000 adet battaniye, bir sağlık ekibi ve tıbbi malzeme,

- Danimarka; battaniye ve çadır alımı için 105.000 dolar nakit para,

- Almanya; 15 adet çadır, 7.000 adet battaniye, 1.775 adet uyku tulumu ve toplamda 109.230 dolar değerinde tıbbi malzeme.

Bunların akabinde de Alman Kızıllaççı tarafından toplamda 488.460 dolar değerinde; 7 adet seyyar mutfak, 5 adet jeneratör ve İsveç kulübesinden oluşan 3 tır dolusu muhtelif malzemedan oluşan yardım malzemesinin Türkiye'ye gönderildiği kaydedilmiştir. Raporunun son kısmında ise; Türkiye'ye gönderilen yardımlara ait başka bir liste daha verilmiştir. Bu listeye göre depremzedelere yardım gönderen ülkeler ve uluslararası kuruluşlarla bağışları şu şekildedir;

- Yunanistan; 1.500 adet battaniye ve 380 adet uyku tulumu,

- İtalya; 1.300 adet battaniye,

- Libya; 515.000 dolar nakit para,

- Hollanda; 15.254 dolar değerinde 5.000 adet battaniye,

²¹ Günümüzdeki BM Uluslararası Kızıllaç ve Kızılay Toplulukları Federasyonu (International Federation of Red Cross and Red Crescent Societies-IFRC)'nin ilk şeklidir. Hakkında detaylı bilgi için bk. <https://www.unhcr.org/international-federation-red-cross-red-crescent-societies.html>.

- Nordik ülkeleri; C-130 tipi bir İsveç uçağıyla, 150 adet çadır, 50 adet prefabrik konut, 1.700 adet battaniye ve 500 adet uyku tulumu,
- Norveç; 67.567 dolar nakit para,
- İngiltere; toplamda yaklaşık 119.400 dolar değerinde olan 100 adet çadır ve 100 adet battaniye (Turkey-Earthquake ty: 7),
- Norveç Ulusal Yardım Örgütü (Norse Folkeijelp); 13.514 dolar nakit para,
- Alman yardım Kuruluşu Paritaet International; toplamda yaklaşık 633.000 dolar değerinde 5 adet çadır ve sobası, 5.000 adet battaniye, 15.000 ton giyecek ve 5 ton tıbbi malzeme,
- Fransız dini yardım kuruluşları Secours Catholique ve Secours Populaire Français; 31.250 dolar değerinde 5.250 adet battaniye ile 7.500 dolar değerinde 2.5 tonluk giyecek,
- Dünya Kiliseler Örgütü; 10.000 dolar nakit bağışlamak suretiyle Türkiye'ye yardımda buldukları kaydedilmiştir (Turkey-Earthquake ty: 8).

Raporun en sonunda da Türkiye'ye gönderilen ve USAID'in kayıtlarına geçen aynî veya nakdî tüm yardımların toplam değerinin 17.474.951 dolar olduğu belirtilmiştir (Turkey-Earthquake ty: 8).

Sonuç

Tarih boyunca birçok doğal afete maruz kalan Erzurum ve çevresi, 30 Ekim 1983 tarihinde meydana gelen depremle bir kere daha büyük bir tahribata uğramıştır. Merkez üssü şehrin doğusundaki Horasan ilçesi olan ve kayıtlarda 7.1 şiddetinde gösterilen bu depremin sonucunda 1.159 kişi hayatını kaybetmiş, birçok köy ve yerleşim yerinde maddi hasar meydana gelmiş, yaklaşık 30.000 kişi de evsiz kalmıştır. Depremin hemen akabinde Türkiye Cumhuriyeti'nin ilgili tüm kurumları seferber edilmiş, depremin ve mağdurlarının yaralarını sarmaya yönelik çalışmalar başlatılmıştır. Bu kapsamda Türk Kızılayı tarafından derhal deprem bölgesine gıda, ilaç ve barınma ihtiyaçlarına yönelik yardım malzemeleri ulaştırılmıştır. Bundan başka gerek yurt içinden ve gerekse yurt dışından deprem bölgesi için yardım ve bağış kampanyaları da başlatılmıştır. Bilhassa yurt dışında başlatılan kampanyalar dâhilinde birçok ülke ve kuruluş tarafından Türkiye'ye yardım malzemeleri göndermiştir. Ülke içinden yapılanlar kadar yurt dışından gönderilen yardımlar ve bağışlar da felaketin yaralarının sarılmasında önemli faydalar sağlamıştır.

Depreme yönelik yapılan dış yardımlar hakkında İngiltere Dışişleri Bakanlığı tasnifindeki kayıtlarda ayrıntılı bilgiler mevcuttur. İngiliz Hükümeti'nin yardımları ile diğer ülkelerin yaptıkları yardım ve bağışlara ait detayların aktarıldığı bu kayıtlar, daha ziyade raporlar şeklindedir. Bunlar arasında bilhassa dönemin Türkiye'deki İngiliz Büyükelçisi Mark Russell tarafından hazırlanmış olan raporların oldukça dikkat çekici içeriklerde oldukları görülmüştür. Söz konusu kayıtlarda İngiliz Hükümeti'nden başka Kızıllaç, UNDRO ve UNDP gibi uluslararası yardım kuruluşları ile birçok ülkenin yardımları hakkında da bilgiler verilmiştir. Diğer taraftan İngiltere'nin Türkiye'deki depremle ilgili çalışmalarına dair ayrıntılar, bu kayıtlarda göze çarpan diğer önemli hususlardır. İngiliz Hükümeti'nin, meydana geldiği andan itibaren Türkiye'deki depremi nasıl takip ettiği hususunda önemli bilgilerin yer aldığı bu kayıtlar, 1983 Erzurum depremi sebebiyle Türkiye'ye gönderilen dış yardımlar konusunda oldukça önemli vesikalardır.

Diğer taraftan 1983 Erzurum depremine ve yapılan dış yardımlara dair bilgilere Amerikan kayıtlarında da rastlanmıştır. ABD'ne bağlı uluslararası bir yardım kuruluşu olan USAID tarafından hazırlanmış kapsamlı bir rapordan oluşan bu kayıtlarda; hem ABD Hükümeti'nin yürüttüğü yardım çalışmaları ve hem de farklı ülkelerin Türkiye'ye gönderdikleri yardımlar ve miktarları detaylı bir şekilde yer almıştır. Hatta bu kayıtlarda; depremedelere ulaştırılmak üzere Türkiye'ye gönderilen

uluslararası yardım ve bağışların dolar cinsinden karşılığı dahi aktarılmıştır. Buradan hareketle de tıpkı İngiliz kayıtları gibi ABD kayıtlarının da 30 Ekim 1983 depremi ve depremden sonra Türkiye'ye yapılan dış yardımlara dair oldukça önemli bilgiler içerdiği söylenebilir. Bu hususta ayrıca şunu da söylemek gerekir ki; söz konusu kayıtlar doğrultusunda başta İngiltere ve ABD olmak üzere, yardım gönderen ülkelerin dış politikalarında Türkiye'nin yeri ve taşıdığı önem hakkında bir fikir edinmek de mümkündür.

Summary

Erzurum, one of the ancient provinces of Turkey which is important in terms of its strategic location, and its environs have been exposed to many earthquakes and devastations throughout history. One of these events was the earthquake with the epicenter at Erzurum Horasan region, in October 30th, 1983. This 7.1 earthquake event affected the villages within Hasankale (Pasinler), Köprüküy, Narman, Şenkaya and Tortum districts, and some settlements in Kars Sarıkamış. After the disaster, Turkish Government with Turkish Red Crescent were immediately mobilized and rushed to aid the disaster victims. Through various campaigns run at the time, incredible amount of donations and support were received domestically. Furthermore, international institutions and foreign countries supported Turkey and made donations. It is a known fact that this aid significantly contributed to aid the disaster victims.

In this catastrophe with rather heavy losses, 1,159 people have lost their lives, a total of 9,830 buildings were collapsed, 2,886 of which were heavy, 24,690 bovines and ovines-caprines died and more than 30,000 people have become homeless. The state of the Republic of Turkey, with all its related institutions, including the Red Crescent, has made efforts to relieve disaster victims from the first moment. These efforts continued even long after the earthquake. In addition to the aid and campaigns initiated, all needs of earthquake victims, especially sheltering and food, were tried to be met.

Apart from these, immediately after the earthquake, campaigns were initiated by many countries and international institutions in order to be delivered to the victims of the earthquake and aid materials were sent.

Besides the partial information in Turkish press of the period, it was observed that there were important data in British and American records about these aids, which provided important benefits for relieving earthquake damages. The records of the British State Archives in the classification of British Foreign and Commonwealth Office contain remarkable information about the aids of the British Government and the activities carried out by other countries in this respect and their aids. This information contains very detailed and remarkable points. On the other hand, another important record of the 1983 earthquake in Erzurum is the report of USAID (the United States Agency for International Development), which is an international aid organization affiliated with the United States of America (USA). This report which contains very important information includes detailed information about the aid and donations sent by both the American Government and other countries or international organizations to Turkey to be delivered to the earthquake victims.

This study is prepared in align with the British Ministry of Foreign Affairs and USA international aid institution USAID records, in which various significant and interesting facts are available regarding foreign aid sent to Turkey. The purpose of this study to fill a gap regarding 1983 Erzurum earthquake, which led significant amount of international aid institution to act. Another purpose of this study is to create an opinion about Turkey's position and significance within the foreign policies of countries that showed interest to the mentioned earthquake.

KAYNAKÇA**A. Arşiv Belgeleri**

- The United Kingdom National Archives (TNA), Foreign and Commonwealth Office (FCO).
- TNA, FCO, 9/4338/1.
- TNA, FCO, 9/4338/3.
- TNA, FCO, 9/4338/4.
- TNA, FCO, 9/4338/5.
- TNA, FCO, 9/4338/6.
- TNA, FCO, 9/4338/7.
- TNA, FCO, 9/4338/8.
- TNA, FCO, 9/4338/9.
- TNA, FCO, 9/4338/10.
- TNA, FCO, 9/4338/11.
- TNA, FCO, 9/4338/12.
- TNA, FCO, 9/4338/13.
- TNA, FCO, 9/4338/14.
- TNA, FCO, 9/4338/15.
- TNA, FCO, 9/4338/16.
- TNA, FCO, 9/4338/17.
- TNA, FCO, 9/4338/18.
- TNA, FCO, 9/4338/19.
- TNA, FCO, 9/4338/20.
- TNA, FCO, 9/4338/21.
- TNA, FCO, 9/4338/22.
- TNA, FCO, 9/4338/23.
- TNA, FCO, 9/4338/24.

B. Süreli Yayınlar

- Ayın Tarihi
- Cumhuriyet
- Daily Telegraph
- Halka ve Olaylara Tercüman
- Le Monde
- Milliyet
- New York Times
- Presence Croix-Rouge: Vie et Bonte, Organe Officiel de La Croix-Rouge Française
- T.C. Resmi Gazete
- TBMM Tutanak Dergisi
- The Canberra Times
- The Guardian
- The Times
- Türkiye

C. Kitaplar ve Makaleler

- Atlı, C. (2014), "1939 Erzincan Depreminde İngilizlerin Yardımları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 34, ss. 247-255.
- Atınur, İ. E. (2006), "Reis-i Cumhur'un Doğu İncelemeleri (1924 Erzurum Depremi)", Ankara: Ebabel Yayınları.
- Biçke, M. (2015), "Türkiye'de Hasara ve Can Kaybına Neden Olan Deprem Listesi (1900-2014)", 3. *Türkiye Deprem Mühendisliği ve Sismoloji Konferansı (14-16 Ekim 2015)*, Dokuz Eylül Üniversitesi, http://www.tdmd.org.tr/TR/Genel/pdf2015/TDMSK_084.pdf (Son Erişim Tarihi: 05.03.2019).
- Criss, B. (2012), "Türkiye-Nato İttifakının Tarihsel Boyutu", *Uluslararası İlişkiler*, Cilt: 9, Sayı 34, ss. 1-28.
- Çapa, M. (2002), "Erzurum Depremi ve Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal'in Erzurum'u Ziyareti",

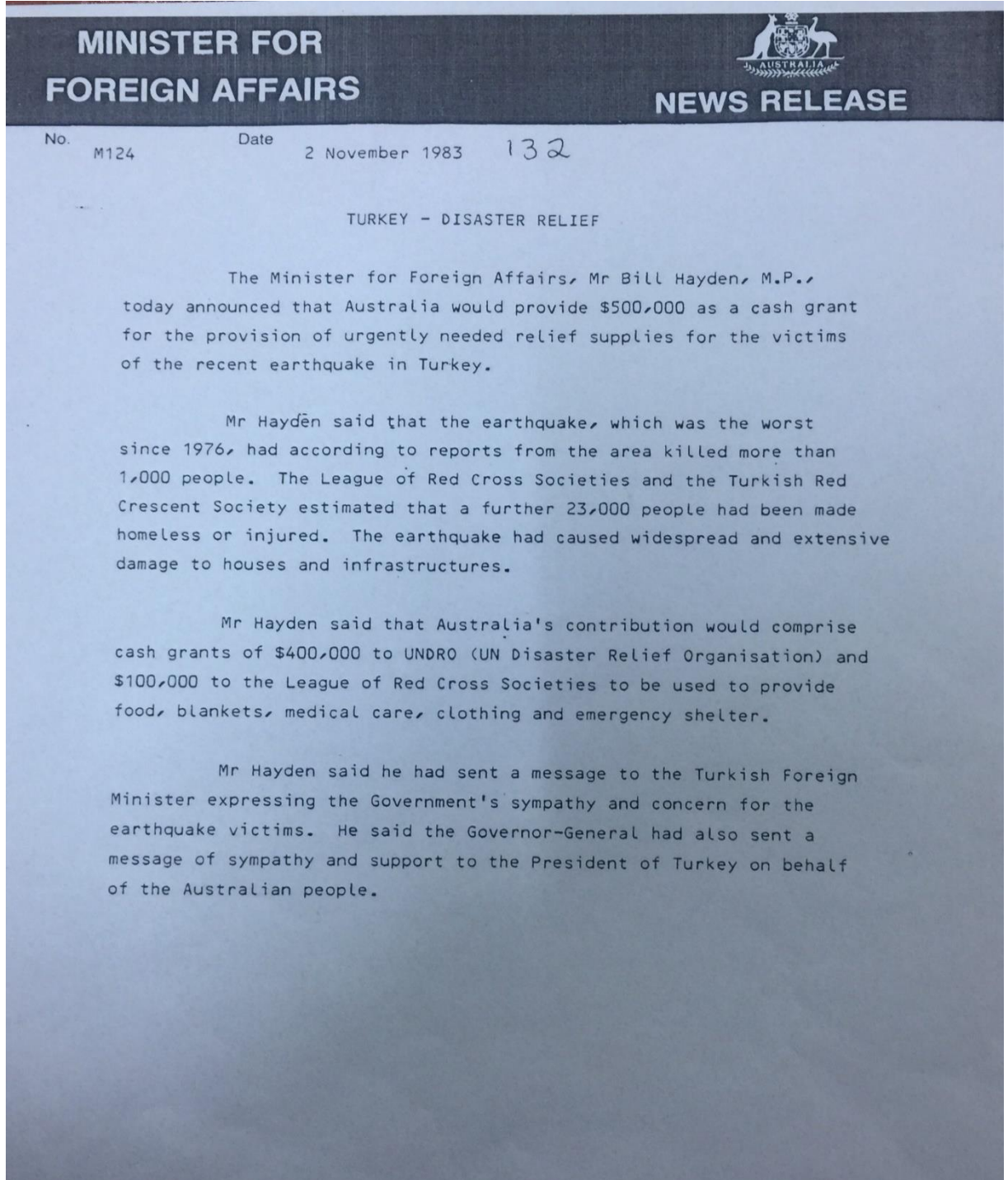
- Yavuz Aslan-Salim Gökçen (Ed.) 23 *Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluştan Günümüze Erzurum I. Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, ss. 643-656.
- Kibici, Y.(Ed.) (2005), *Deprem*, Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları.
- Işık, B. C. (1997), "Depremler ve Türkiye", *TMMOB Harita ve Kadastro Mühendisliği Dergisi*, Sayı 83, ss. 102-109.
- Kalemlı, H. (2010), "1924 Erzurum Depreminde Yurtdışından Yapılan Yardımlar", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 2, ss. 201-219.
- Kuzey Atlantik Antlaşması Teşkilatı NATO El Kitabı, 50. Kuruluş Yıldönümü Sayısı, NATO Basın ve Enformasyon Bürosu Yayınları, Brüksel-Belçika, 1998.
- News Release (2 November 1983), "Turkey-Disaster", *Australia Minister For Foreign Affairs*, No: M124, (<https://parlinfo.aph.gov.au/parlInfo/search/display/display.w3p;query=Id:%22media/pressrel/HPR08015316%22> (Son Erişim Tarihi: 08.03.2019).
- Ortak, Ş. (2002), "1924 Erzurum Depremi ve Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal'in İkinci Erzurum Gezisi", *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi (Doç. Dr. Günay Çağlar Özel Sayısı)*, Cilt: III, Sayı: 2, ss. 191-203.
- Sarıay, Y. (2002), "Türkiye'nin NATO'ya Girişi", *Türkler*, Cilt: 16, s. 923-927.
- Sür, Ö. (1993), "Türkiye'nin Deprem Bölgeleri", *Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı: 2, ss. 53-68.
- Şahin, C.-Sipahioğlu, Ş. (2002), *Doğal Afetler ve Türkiye*, Ankara: Gündüz Yayınları.
- Tuğluoğlu, F. (2015), "1939 Büyük Anadolu Zلزeleri ve Erzincan Vilayetinde Yardım Faaliyetleri", *History Studies, International Journal of History*, Volume: 7, Issue: 4, ss. 113-136.
- Türkiye'de Deprem Gerçeği ve TMMOB Makina Mühendisleri Odası'nın Önerileri* (2012), Oda Raporu, Ankara: TMMOB Makine Mühendisleri Odası Yayınları.
- Wall, H. J. (1995), "The Allocation of Official Development Assistance" *Journal Of Policy Modeling*, Volume 17, Issue 3, ss. 307-314.
- Yapıcı, H. (2015), "Tarih Boyunca Erzurum'da Meydana Gelen Zلزeler", *Mavi Atlas*, 5, ss. 14-20.

D. İnternet Kaynakları

- Rep. of Turkey Ministry of Foreign Affairs <http://www.mfa.gov.tr/nato.tr.mfa>
- Rep. of Turkey Ministry of Foreign Affairs, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-nato-iliskileri.tr.mfa>.
- WHO (Who we are- World Health Organization), <https://www.who.int/about/who-we-are/en/> (Son Erişim Tarihi: 17.02.2019).
- T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, https://www.ab.gov.tr/_105.html (Son Erişim Tarihi: 28.02.2019).
- Who We Are U.S. Agency for International Development-usaid, <https://www.usaid.gov/who-we-are>. (Son Erişim Tarihi: 28.02.2019).
- About the OECD- OECD.org, <http://www.oecd.org/about/>(Son Erişim Tarihi: 19.02.2019).
- Rep. of Turkey Ministry of Foreign Affairs, <http://www.mfa.gov.tr/who.tr.mfa> (Son Erişim Tarihi: 17.02.2019).
- UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization), Türkiye Millî Komisyonu, <http://www.unesco.org.tr/Pages/99/2> (Son Erişim Tarihi: 17.02.2019).
- UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization), Türkiye Millî Komisyonu, <http://www.unesco.org.tr/Pages/96/2/UNESCO> (Son Erişim Tarihi: 17.02.2019).
- UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization), Türkiye Millî Komisyonu, <http://www.unesco.org.tr/Pages/96/2/UNESCO> (Son Erişim Tarihi: 17.02.2019).
- Rep. of Turkey Ministry of Foreign Affairs, http://www.mfa.gov.tr/birlesmis-milletler-kalkinma-programi-undp_.tr.mfa. (Son Erişim Tarihi: 27.02.2019).
- About the OECD- OECD.org, <http://www.oecd.org/dac/stats/officialdevelopmentassistancedefinitionandcoverage.htm> (Son Erişim Tarihi: 19.02.2019).
- UNDP in Turkey, <http://www.tr.undp.org/content/dam/turkey/docs/Publications/corporate/UNDPyiTaniyalim.pdf> (Son Erişim Tarihi: 27.02.2019).
- UNDP in Turkey, <http://www.tr.undp.org/content/turkey/tr/home/about-us/undp-and-the-un.html>. (Son Erişim Tarihi: 27.02.2019).

- UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization), (<https://en.unesco.org/about-us/introducing-unesco> (Son Erişim Tarihi: 14.02.2019).
- "Turkey-Earthquake", https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PBAAB356.pdf. (Son Erişim Tarihi: 14.02.2019).
- Official Development Assistance, <https://www.gov.uk/government/publications/official-development-assistance/official-development-assistance> (Son Erişim Tarihi: 19.02.2019).
- Asia and the Pacific- Encyclopedia of the Nations, <https://www.nationsencyclopedia.com/United-Nations/Social-and-Humanitarian-Assistance-INTERNATIONAL-DISASTER-RELIEF.html> (Son Erişim Tarihi: 19.02.2019).
- North Atlantic Treaty Organization, <https://www.nato.int/cps/ra/natohq/structure.htm#CS>. (Son Erişim Tarihi: 27.02.2019).
- North Atlantic Treaty Organization, https://www.nato.int/cps/ra/natohq/topics_50093.htm. (Son Erişim Tarihi: 27.02.2019).
- About the OECD - OECD.org, https://www.oecd-ilibrary.org/development/official-development-assistance-oda/indicator-group/english_5136f9ba-en (Son Erişim Tarihi: 19.02.2019).
- The UN Refugee Agency, <https://www.unhcr.org/international-federation-red-cross-red-crescent-societies.html> (Son Erişim Tarihi: 28.02.2019).
- Who We Are U.S. Agency for International Development-usaid, <https://www.usaid.gov/who-we-are/mission-vision-values> (Son Erişim Tarihi: 28.02.2019).
- Who We Are U.S. Agency for International Development-usaid, <https://www.usaid.gov/who-we-are/organization/bureaus/bureau-democracy-conflict-and-humanitarian-assistance/office-us> (Son Erişim Tarihi: 28.02.2019).

Ekler

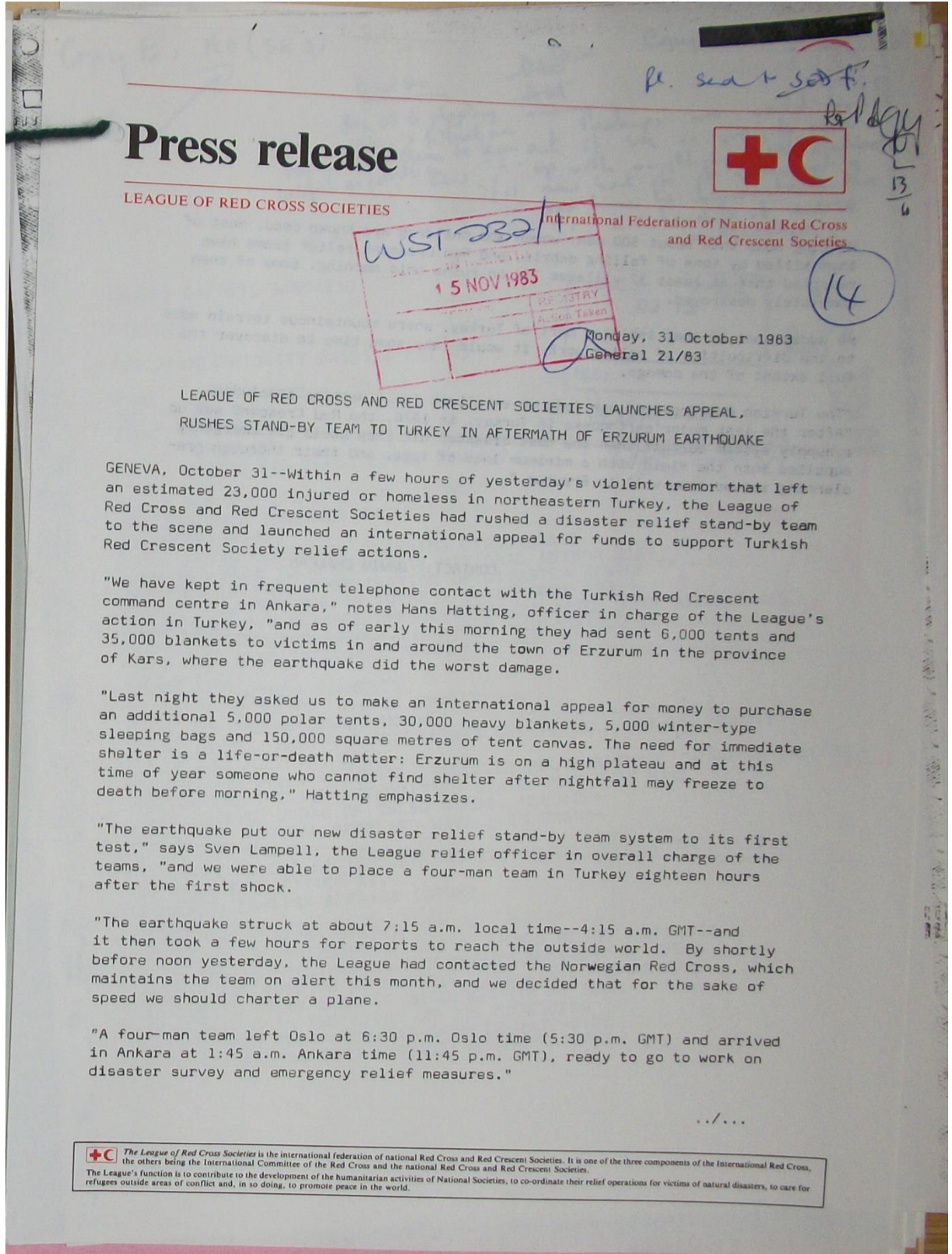

EK-1: Avusturalya Hükümeti'nin Yaptığı Yardımla İlgili Basın Duyurusu (News Release, "Turkey-Disaster", *Australia Minister For Foreign Affairs*, No: M124, Date: 2 November 1983) (<https://parlinfo.aph.gov.au/parlInfo/search/display/display.w3p;query=Id:%22media/pressrel/HPR08015316%22>)

JWF 009/30
 LFG 977/31
 DD FCO (DESKBY 311000Z)
 DD UKMIS GENEVA (DESKBY 311000Z)
 DD UK MIS NEW YORK (DESKBY 311600Z)
 RR İSTANBUL
 GRS 450
 RESTRICTED
 FM ANKARA 310915Z OCT 83
 TO IMMEDIATE FCO
 TELEGRAM NUMBER 501 OF 31 OCTOBER
 AND TO IMMEDIATE UKMIS GENEVA AND UKMIS NEW YORK
 INFO ROUTINE İSTANBUL
 FOR DISASTER UNIT
 TURKEY : EARTHQUAKE DISASTER
 1. AN EARTHQUAKE HIT THE ERZURUM REGION OF NORTH-EAST TURKEY ON THE MORNING OF 30 OCTOBER. LATEST REPORTS, WHICH ARE ALMOST CERTAINLY ACCURATE , PUT THE DEATH TOLL AT 509 SO FAR WITH THIRTY-FOUR VILLAGES COMPLETELY DESTROYED. MANY REMOTE VILLAGES ARE STILL CUT OFF AND THE FINAL DEATH TOLL AND NUMBER OF HOMELESS MAY BE CONSIDERABLY HIGHER.
 2. THE TURKISH GOVERNMENT HAVE SENT LARGE NUMBERS OF RELIEF WORKERS TO THE AREA. THE PRESIDENT, PRIME MINISTER AND TWO OTHER MINISTERS HAVE ALSO GONE. THE ARMY IS HELPING RESTORE COMMUNICATIONS AND REACH VILLAGES STILL CUT OFF. IMMEDIATE EMERGENCY SUPPLIES HAVE ALSO BEEN SENT AND THE TURKISH RED CRESCENT IS COORDINATING THE NATIONAL RELIEF EFFORT.
 3. THE TURKISH RED CRESCENT, AND THE MFA, HAVE TOLD US THAT THERE IS AN IMMEDIATE NEED FOR MORE BLANKETS, TENTS AND HEAVY OUTER CLOTHING (PARKA TYPE COATS AND OVERCOATS). WEATHER CONDITIONS ARE NOT GOOD AT THE MOMENT, WITH TEMPERATURES BELOW FREEZING AT NIGHT AND THE AREA HAS VERY SEVERE WINDS. MUCH OF THE AREA

ODA (3)
 (DISASTER UNIT)
 SED
 Submission drafted for Prime Minister's message.
 ADVANCE COPY
 IMMEDIATE
 WST 232/1
 3 - NOV 1983
 İSTANBUL
 İMİS

EK-2: İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Mark Russell'in 31 Ekim 1983 Tarihinde İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na Gönderdiği Raporun İlk Sayfası (TNA, FCO, 9/4338/3/1).

EK-3: Uluslararası Kızılhaç Teşkilatı tarafından 31 Ekim 1983 Tarihinde Yayımlanan Erzurum Depremiyle İlgili Basın Bildirisinin İlk Sayfası (TNA, FCO, 9/4338/14/1).

*Copy to News Dept.
then for PAM*

TOP COPY (12)

GRS 175
RESTRICTED
FM ANKARA 030845Z NOV 83
TO PRIORITY FCO
TELEGRAM NUMBER 508 OF 3 NOVEMBER
INFO ROUTINE ISTANBUL, UKMIS GENEVA AND UKMIS NEW YORK

WST 232/1
-9 NOV 1983

TURKEY : EARTHQUAKE

1. THE TURKISH RED CRESCENT WERE VERY PLEASED WITH THE CONSIGNMENT OF TENTS WHICH ARRIVED IN ANKARA EARLY ON 2 NOVEMBER. THEY DESCRIBED THEM AS BEING ENTIRELY SUITABLE FOR THE HARSH WINTER CONDITIONS EXPECTED SHORTLY IN THE ERZURUM AREA, WHERE THEY ARE BEING TAKEN BY ROAD.
2. THE PRESENT DEATH-TOLL STANDS AT 1300 BUT THERE ARE STILL NO RELIABLE ESTIMATES AS TO THE NUMBER OF PEOPLE LEFT HOMELESS.
3. THE RED CRESCENT HAVE BEEN INFORMED THAT YOU ARE PREPARED TO MAKE ANOTHER DONATION IF REQUIRED. AID FROM A NUMBER OF COUNTRIES CONTINUES TO ARRIVE, HOWEVER, AND I PROPOSE TO APPROACH THE TURKISH AUTHORITIES AGAIN IN A COUPLE OF DAYS TO ASSESS THEIR REMAINING REQUIREMENTS, IF ANY, FOR ITEMS WHICH THEY ARE SHORT OF AT PRESENT INCLUDING TENTS, SLEEPING-BAGS AND BLANKETS. BUT I THINK IT WOULD BE A MISTAKE TO ENCOURAGE FURTHER REQUESTS UNTIL WE ARE SURE OF THE NEED.
4. I AM MOST GRATEFUL FOR THE QUICK RESPONSE OF THE DISASTER UNIT.

RUSSELL

LIMITED
SED
SIR. J. BULLARD

COPIES TO:
DISASTER UNIT - ODA

THIS TELEGRAM
WAS NOT
ADVANCED

RESTRICTED

EK-4: İngiltere'nin Türkiye Büyükelçisi Mark Russell'in 3 Kasım 1983 Tarihinde İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na Gönderdiği Raporun İlk Sayfası (TNA, FCO, 9/4338/12)

TURKEY - Earthquake

Date: October 30, 1983

Location: Provinces of Erzurum and Kars in Eastern Turkey

No Dead: 1,346

No. Affected: 33,000

No. Homeless: 33,000

Damage: Many villages were completely destroyed, with thousands of houses in ruins, roads blocked by rubble and landslides, and 30,000 livestock killed.

The Disaster

Early on Sunday morning, October 30, 1983, a major earthquake rocked the provinces of Erzurum and Kars in eastern Turkey. The quake, which registered 7.1 on the Richter scale at its epicenter in Horasan, was felt as far as 400 km away.

In the province of Erzurum, the districts of Horasan, Narman, and Pasinler were the most affected. Ninety percent destroyed, Horasan district suffered the greatest damage and loss of life with 1,070 bodies recovered from the rubble. Eight villages were badly damaged and 133 people died in Narman district. In Pasinler, six villages suffered extensive damage and 23 people were killed. In the adjoining province of Kars, 56 people were killed and six villages were heavily damaged by the quake.

Snow, rain, and mud hampered relief efforts while landslides blocked roads and trails. For several days relief workers were unable to reach the more isolated villages, but by November 3 most villages had been contacted. The death toll rose to 1,346, with 1,137 injured; most victims died of suffocation as their homes collapsed around them. Built

EK-5: USAID'in 1983 Erzurum Depremi ile İlgili Raporunun İlk Sayfası
(https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PBAAB356.pdf)

TİMUR'UN MUTASAVVIFLARLA İLİŞKİLERİ

TIMUR'S RELATIONS WITH SUFIS

Mustafa AKKUŞ*
İzzetullah ZEKİ**

Öz

Timurlu Devleti'nin kurucusu Emir Timur, 12 Ramazan 771/0 Nisan 1370 tarihinde 34 yaşındayken Belh'i zapt ederek Semerkant'ta tahta oturdu. Kısa bir sürede Mâverâünnehir ve Horasan bölgesindeki tahta mücadelelerini fırsat bilerek etrafında topladığı âlim, arif ve seyyidlerin desteğiyle hâkimiyet alanını Bağdat, Anadolu ve Moskova'ya kadar genişletti. Zapt ettiği bölgelerden getirdiği âlim, arif, şair, tabip, astronom ve sanatçılarla Semerkant'ı siyasi birliğin yanı sıra kültür ve medeniyetin de merkezi haline getirdi. Timur, Devleti'nin temellerini memleketi Keş'te tanıştığı ünlü mutasavvif Şeyh Şemseddin Fahûrî'nin duasıyla attı. Horasan'da marifet bulduğu Şeyh Zeyneddin Havâfi'nin destek ve himmetiyle devlet yapılanmasını geliştirdi. Mekke'den gelen Seyyid Bereke'nin bereketiyle iktidarını zirveye taşıdı. Horasan ve Bağdat seferlerine çıktığı sıralarda İmam-ı Azam, Ahmed Rifâi, İmam Hüseyin gibi âlim, arif ve seyyidlerin mezarlarını ziyaret edip Ehl-i Beyt'e karşı beslediği sevgisiyle tüm Müslümanların gönlünü fethetti. Devletinde barındırdığı mutasavvif kadrosuyla toplumun din, diyanet ve ahlakını güzelleştirdi. Çatışma ve şiddetten uzak insanların gönlüne hitap edip huzur bahşeden Ehl-i Sünnet çizgisine uygun tasavvufi geleneği hâkim kılmaya çalıştı.

Anahtar Kelimeler

Timur, Mutasavvıflar, Semerkant, Seyyid Bereke, Havâfi, Fahûrî.

Abstract

The founder of the Timurid State, Emir Timur, conquered Balkh on April 9, 1370 at the age of 34 and sat on the throne in Samarkand. In a short time, with the support of the scholars, arifs and sayyid's he gathered around his throne managed to cross the Mâverâunnehir and Khorasan region, he expanded his field of dominance to Baghdad, Anatolia and Moscow. With the scholars, arif, poets, physicians, astronomers and artists he brought from the conquered regions, he made Samarkand the center of culture and civilization as well as a symbol of political unity. Timur laid the foundations of the State with the prayer of the famous sufi Sheikh Shamsuddin Fakhûrî, whom he met in his hometown Kesh. He improved the state structuring with the support and patronage of Sheikh Zaynaddin Khavafi, whom he found in Khorasan. With the help of Sayyid Barakah from Mecca, he carried his power to the summit. When he went to Khorasan and Baghdad expeditions, he visited the graves of scholars, arifs and sayyid's such as Imam-i Azam, Ahmad Rifai, Imam Huseyin and

* Dr. Öğr. Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Konya/Türkiye, makkus@konya.edu.tr <http://orcid.org/0000-0001-6327-8278>.

** Dr. Öğr. Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Burdur/Türkiye, izzetullahzeki@yahoo.com, <https://orcid.org/0000-0001-6571-7377>.

Gönderim Tarihi: 16.10.2019
Kabul Tarihi: 19.11.2019

conquered the hearts of all Muslims with his love for Ahl-i Bayt. He praised the religion and morality of the society with the sufism in its state. He tried to dominate the Sufi tradition in line with the line of Ahl al-Sunnah, which appealed to the hearts of people who were far from conflict and violence.

•

Keywords

Timur, Sufis, Samarkand, Sayyid Barakah, Khavafi, Fakhûrî.

GİRİŞ

İslam Dünyası XIV. yüzyılda büyük oranda dağılma ve çöküş dönemi yaşamış, Moğol ulus devletlerinin yıkılmaya yüz tutmasıyla da Memlükler dışında güçlü bir devlet kalmamıştır. Bu asrın sonlarında batıda Osmanlılar yükselirken, Türkistan'da çökmekte olan Çağatay Devleti içinde yeni bir cihan devleti yükselmeye başlamıştır. XIV. asrın ikinci yarısında adından bahsettiren ve Semerkant'ta yeni bir cihan devleti kuran Timur, 25 Şâban 736/8 Nisan 1336 tarihinde Keş (Şehrisebz) yakınlarındaki Hoca Ilgar köyünde Barlas kabilesinin emîri Turagay ve Tekina Hatun'un evladı olarak dünyaya gelmiştir (Aka2012: 173). Timur doğduğu sırada Çağatay Hanlığında güç ve hâkimiyet Cengiz Han soyundan gelen hanlardan çok kabile reislerinin elinde bulunuyordu. Dönemin kaynakları Timur hakkında verdikleri ilk bilgilerde onun 1360 yılında Çağataylar ve Moğollar arasındaki çatışmalara katıldığı ve bu mücadeleler sırasında sık sık saf değiştirip siyasi ve askeri hedefleri doğrultusunda yakınlıklar kurduğu anlatılır. Kendine müttefikler sağlayarak girdiği bu mücadelede bölgedeki kabileler arasındaki sürtüşmeler, dirayetli bir rakibinin olmaması ve iktidar yürüyüşünde destek alacağını düşündüğü kimselerle akrabalık bağları kurmak suretiyle on yıl süren bir mücadele sonucunda Timur, Mâverâünnehir'e hâkim olarak 12 Ramazan 771/9 Nisan 1370 tarihinde Semerkant'ta saltanatını ilan etti (Aka 2012: 173).

Maveraünnehir'in ilmi ve tasavvufi ikliminde yetişen Timur, bölgede Ehl-i Sünnet itikadını ve Hanefî mezhebinin ağırlığını üzerinde hissederek, kendini İslam'ı ihya eden biri olarak görürdü (Kasım 1987: 799). Ondaki sonraki nesil de kendilerini İslam şeriatının muhafızları olarak telakki ediyorlardı. Keş gibi ilmî bir muhitte yetişen Timur, çevresindeki ulema ve mutasavvıflarla ilişkilerinde çok hassas davranarak yönetimine dini uygulamalarıyla meşruiyet kazandırıyor. O, Gürcistan, Hindistan ve Çin seferlerinde cihad ve gaza yoluyla İslam'ı güçlendirme ve yaymayı hedeflediğini dile getirerek bunu gösteriyordu (Yüksel 2008: 240). Sivas seferi sırasında dört bin Osmanlı askerini sadece Ermeni oldukları için duvarın altına dizerek üzerlerine yıkmak suretiyle ezilerek öldürülmelerini emrederken, Müslümanları mal-ı eman karşılığında serbest bırakıyordu. Timur, Erzincan'ı zapt ettiğinde tüm Hıristiyanları öldürüp kiliseleri tahrip etmek istiyor, fakat cizye ödeme önerileri karşısında affediyordu (Şâmî 1984: 220). "Müslümanların kâfirlerin elinde esir kalmaması gerekir" diyerek Ceta (Moğol) kâfilerini Semerkant bölgesinden çıkartacak kadar hassastı (İbn Arabşah 1285: 38; Şâmî 1984: 37; Tahmasebî 2010: 96). Onun döneminde Ehl-i Sünnete uygun tasavvufi düşünce önem kazanıyordu. Gayri İslami mezhep ve fırkalara karşı mücadele ediliyor, özellikle âlimler, şeyhler ve sûfiler yakından ilgi görüyordu. Onların desteğiyle Çin seferini put tapınaklarını yıkmak üzere düzenlediğini ilan ediyordu. Timur, dindar bir sultan olarak görünüyor ve yaşıyor, hatta kendisini Müslümanların lideri olarak telakki ediyordu. Fakat günümüz bazı İranlı araştırmacıları temel kaynakların aksini savunarak Timur'un fetih hareketlerine ve tasavvufi eğilimlerine gölge düşürmek için onun Çin, Hint ve Gürcistan seferlerini zenginlik için yaptığını, mutasavvıflara duyduğu ilgiyi siyasi emellerini gerçekleştirmek arzusuyla olduğunu öne sürmektedirler (Elhiyarî ve Zuvara 2016: 11). Onların Timur'a karşı olumsuz bu tutumları, Ehl-i sünnet düşüncesinde olan Timur karşıtı taassup ve ehli-sünnet düşmanlığından başka bir temele dayanmadığı da gün ışığı gibi ortada olduğunu ifade etmemiz gerekir.

Timur'un ilim, irfan ve düşünce sahibi olarak yetişmesine etki eden şüphesiz manevi yönden güçlü, ilmin zirveye çıktığı, Kibletü'l-İlim ve'l-Edeb lakabını taşıyan Mâverâünnehir'in

Keş şehrinde dünyaya gelmiş olmasıdır. Keş, Ebu Muhammed Abdullah b. Hamid b. Nasr el-Keşî, Abdullah b. Abdullah ed-Darimî ve Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buharî gibi âlim, muhaddis ve mutasavvıfların yetiştiği bir şehirdir. Timur'un da Keş şehrinin üzerine yüklediği sorumluluğun farkında olarak İslam dinini tasavvufi bir çerçevede yaşatmak için mücadele ettiği söylenebilir. Çünkü halk Moğol saldırıları karşısına ezilmiş ve dini yaşam zayıflamıştı. Timur böyle bir dönemde kendini dinin kurtarıcısı olarak görüyor ve bu amaçla mücadele ettiğini insanlara duyuruyordu (Tahmasebî 2010: 95). Yaptığı seferleri neticesinde bu hedefini gerçekleştirmedi azami derecede muvaffak da olmuştu.

Kendisini tasavvufa mensup biri olarak gören Timur, tasavvufun temel ilkelerinden olan ilham, rüya ve feyiz gibi kavramlara çok önem veriyordu. Örneğin 765/1363 yılında Hocend bölgesinin yakınlarında Taş Arlıği adlı bir bölgede Tuğluk Timur'un oğlu İlyas Hoca Oğlan'a karşı savaşa çıktığında çatışma başlamadan önce uykuya daldı. Rüyasında şöyle bir ses duydu: *"Sevin, kayılanma! Tanrı Teâlâ sana zafer nasip edecektir"*. Bunu bir ilham olarak gören Timur, kendini Allah tarafından teyit edilmiş biri olarak görmesi, savaşın gidişatını değiştirir, hayalleri kırılmış olan ordunun maneviyatını artırarak zafer elde eder. Böylece Semerkant'a hâkim olur (Tahmasebî 2010: 95). Bundan böyle Timur, kendini Müslümanların yegâne hamisi olarak telakki ediyordu. Günümüz araştırmacılarından Hayrunnisa Alan'a göre Timur, kendini herkesin hükümdarı olarak görürdü. Onun ifadesiyle Timur kendini *"Türklerin beyi, Müslümanların emiri, Moğolların damadı Emir Timur Güregen ve Timur Bek"* olarak bilirdi. Bunu da yüksek ölçüde başarmıştı (Alan 2016: 184).

Timur, barış seçeneği olduğu yerde savaşı asla tercih etmezdi. Mesela dönemin Mâverânnehir hükümdarı Emir Hüseyin, ulemadan birini göndererek barış yapmak istediğini bildirir. Timur da onların isteklerini kabul eder. Timur'un ilk başta Emir Hüseyin'e karşı başarılı olmamasını iki önemli sebebi bulunmaktadır. İlki Emir Hüseyin'in idare ettiği Hârizm bölgesinin manevi açıdan güçlü bir konuma sahip olmasıdır. İkincisi ise Emir Hüseyin'in Timur gibi sûfi bir kimliğe sahip olması, ardından yerine geçen Emir Yusuf'un da sûfi lakabıyla bilinmesidir. Nitekim Timur, 773-781/1371-1379 yılları arasında dört kere Hârizm'e saldırır ancak üstünlük elde edemez. Onun saldırılarına karşı Mâverânnehir uleması: *"Bu gün Hârizm yeryüzününün iftihar vesilesi ve ilim ehlinin makamıdır. Büyük şeyhlerin mezarını bağrında barındırmaktadır. Bir kişinin husumetiyle orduların ayakları altında ezilmemelidir"* şeklinde mesaj verirler (Tahmasebî 2010: 97).

Timur, Hârizm ulemasının isteklerine saygı duyarak Emir Hüseyin'i barışçıl bir şekilde itaat altına almak için büyük âlimlerinden Mevlana Celâleddin-i Keşî'yi elçi olarak gönderir. Fakat Emir Hüseyin, Timur'un talebini reddederek hâkim olduğu Mâverânnehir bölgesini Moğollar ve kâfirlerin bölgesi olduğunu ve üzerlerine cihadın farz olduğunu yazarak ordu gönderdi (Şâmî 1984: 65; Alan 2016: 184). Bunun üzerine Timur, kendi bölgesini kâfirlikle itham eden Emir Hüseyin'in üzerine giderek mağlup eder. Hârizm ve Hârizmli Müslümanların zarar görmemeleri için özen göstererek dördüncü seferinde Hârizm'i itaati altına alır (Şâmî 1984: 71; İbn Arabşah 1285: 28). Ardından 778/1376 yılında Gıyâseddin Kert tarafından idare edilmekte olan Herat bölgesine yönelir (Şâmî 1984: 83). Şehre girmeden önce Taybâd bölgesindeki meşhur âlim ve ariflerden Mevlana Zeyneddin Tâybâdî ile görüşerek ona: *"Niye melikinize nasihat etmiyorsunuz, şarap içer ve kötü işlerle iştigal eder"* sözleriyle tahrik eder. Buna karşılık Mevlana: *"Ona nasihat ettik kabul etmedi. Tanrı seni gönderdi"* diyerek Timur'un tam istediği gibi cevap verir. Bunun üzerine Timur, bölgenin ulemasından aldığı fetva ile bölgedeki mutasavvıf, seyyid ve şeriflerin yardımıyla Herat, Serbdar ve Sebzar'ı fazla zorluk çekmeden zapt ederek hâkimiyeti altına alır (Tahmasebî 2010: 98; Yüksel 2008: 242). Timur iç ve dış siyasetinde ulema

ve mutasavvıflara önemli bir rol biçmiş, hem hedefindeki bölgenin kolaylıkla zapt edilip hâkimiyetinin tesis edilmesinde, hem de uyguladığı politikaların meşrulaştırılması noktasında bu zümrelere ziyadesiyle istifade eder. O, dini siyasetinin ana omurgasını da ulema ve mutasavvıflarla ilişkileri üzerinden şekillendirir. Maverâünnehir'den sonra Horasan ve İran bölgelerine doğru genişlemeye devam eder.

Dini hassasiyeti güçlü olan Timur, ölüm döşeğindeyken beraberinde bulunan ulemadan Mevlana Hibbetullah'ı çağırarak Kur'an okuması ve kelime-i şahadetin telkin edilmesini ister. Mevlana Hibbetullah'ın dile getirdiği kelime-i şahadeti tekrarlayan Timur canını Hakk'a teslim eder (Yüksel 2009: 32). Timur'un dindar kişiliği ile âlimler, arifler ve seyyidlerle yakından ilgilenmesine rağmen Şeyh Hafızüddin Muhammed el-Bezzâzî ve Şeyh Alâeddin el Buharî gibi bazı âlimler "*Cengiz kanunları Timur için İslam fıkhı ve Hz. Muhammed'in yolu gibidir*" diyerek tekfir ettikleri de bilinmektedir (İbn Arabşah 2012: 431; Yüksel 2008: 241). Timur'un Mutasavvıflarla ilişkilerine ışık tutan bu genel bilgileri aktardıktan sonra onunla irtibat halinde olup dini ve siyasi kişiliğine etki eden önemli mutasavvıf, âlim, arif, seyyid ve şeriflerin Timur'la olan ilişkileri hakkında bilgiler vermek isabetli olacaktır.

Timur'un Mutasavvıflarla İlişkileri

Timur, tasavvufla ilk defa memleketindeki mutasavvıf Şeyh Şemseddin el-Fahûrî ile tanıştı. Ardından Horasan mutasavvıflarından Şeyh Ebu Bekir el-Havâfî ile tanışarak nefsin tezkiyesi için tasavvufi bir terbiye aldı. Daha sonra Mekke'den gelen mutasavvıf Seyyid Bereke ile tanışınca her alanda yıldızı parladı. Artık manevi bir hava teneffüs etmeye başlayan Timur, çıktığı her seferinde sûfilere ziyaret ederek ikramlarda bulundu. Irak'ı zapt ettiğinde Vasıt'ta bulunan Rifâî tarikatının kurucusu Seyyid Ahmed Rifâî'nin mezarını ziyaret etti. Timur'un ilgisini gören mutasavvıflar da onu destekleyerek yanında yer aldılar. Kaynaklar onun mutasavvıflardan giydiği hırka ile resmen bir sûfi kimliğine büründüğü, işlerinde kerametler görüldüğü, Hakk'ın cemal ve celal tecellilerine mazhar olduğu ve davranışlarında ilahî ilham, gaybî ve semavî bilgiler sezildiği ile ilgili bilgiler zikreder (Kasım 1987: 799).

Gençlik çağından itibaren tasavvufi zümrelere bağlanan Timur, çok kısa bir sürede itibarlı müritler arasına girdi. Yönetimin başına gelince tasavvufi kimliği gereği evliya ve ulu zatların mezarlarını ziyaret etmeyi bir görev haline getirdi. Onların mezar ve ziyaretgâhlarının restore edilmesi ve süslenmesine özen gösterdi (Elhiyarî ve Zuvara 2016: 16). İbn Arabşah, Timur'un sûfilere sınıksız sarıldığı, onların manevi desteklerine gönülden inandığı ve tasavvufa girmesinin devletinin şekillenip güçlenmesinde olumlu sonuçlar verdiğine şahit olduğunu aktarır. Ayrıca onun döneminde tasavvufla şeriat birbiriyle özdeşleştiği, şeriatın tarikattan ayırt edilmediğini, toplumun manevi liderleri sayılan sûfilere Timur'un en büyük hamisi olup onların desteğiyle beldelerin fethedilerek büyük toplulukların itaat altına alındığını söyler (İbn Arabşah 1339: 69).

Timur, siyasete girmeden önce Moğol Hanı Tuğluk Timur'a bağlanıp bağlanmayacağına dair sûfilere istişare ettikten sonra karar vermiş, özellikle devlet işlerinde mutasavvıfların maddi ve manevi desteğine başvurmuştur. Sufilere gönülden bağlı olup verilen uygulamaları yerine getirdiği için halk Timur'un icraatında ilahi bir gücün olduğunu düşünmeye başlamıştır. Timur'un seferlerinde şeyhler ve sufiler belirleyici rolü oynamışlar, adeta son noktayı onlar koymuşlardır. Bundan dolayı Timur halkın nezdinde daha çok meşruiyet kazanmış, sûfiler ona mektuplar yazarak adaletli davranmasını isteyip kendilerine teveccüh göstermesini dile getirmişlerdir (Elhiyarî ve Zuvara 2016: 19). Timur'un mutasavvıflara ilgisi vefatının sonuna kadar devam etmiştir. Horasan mutasavvıflarından Hâce Ali Siyahpûş'ı ziyaret ederek dua ve

yardım talebinde bulunmuştur (Cedidi 2016: 100). 807/1404 yılında Yedi Yıllık Seferi dönüşünde Bâyezid-i Bistâmî, Şeyh Cam ve Şeyh Şemseddin Kulal'ın mezar ve ziyaretgâhlarını ziyaret ederek dua etmiştir (Nazarî 2009: 42). Timur üzerine en çok nüfuz eden ve Timurlu devletinin kurulup gelişmesine etki eden üç önemli mutasavvıf Şeyh Şemseddin Fahûrî, Şeyh Zeyneddin Havâfî ve Seyyid Bereke'nin hayatı, faaliyetleri ve Timur'la olan ilişkileri çalışmamız açısından büyük önem taşımaktadır.

1. Şeyh Şemseddin Fahûrî

Timur'un ilk karşılaştığı mutasavvıf olan Şeyh Şemseddin Fahûrî ile görüşmesi hakkında kaynaklarda bir birine benzer birçok görüş bulunmaktadır. Timur'un sarayında yetişip onu acımasızca tenkit eden tarihçi İbn Arabşah'a göre Şeyh Şemseddin Ebu Bekir el-Fahûrî, Timur'un daha devlet ve siyaset işlerine girmeden önce memleketi Keş'te tanıştığı ilk mutasavvıf zattır (İbn Arabşah 2012: 34). İbn Arabşah, Timur'un şeyhle ilk ilişkileri hakkında ayrıntılı bilgi verirken olayı şöyle zikreder:

“Şeyh Fahûrî, insanların din ve dünya işlerini istişare ettiği bilgin ve münevver bir şahsiyet olduğu için Timur, üzerinde pamuklu bir kıyafet olduğu halde eline aldığı bir keçiyle aciz ve fakir bir şekilde dergâhına gitti. Fakat şeyh ve müritlerini zikir çekerlerken buldu. Vecd ve tefekküre gark olan şeyh ve müritlerin üzerine sükûnet hâkim olunca gözleri Timur'a çarptı. Timur ise koşarak ayaklarına kapılıp ellerini öptü. Şeyh bir saat tefekkür ettikten sonra başını topluluğa çevirdi: “Bu adam bize durumunu arz etti. Allah katında bir sivrisinek kanadı kadar değeri olmayan bir talepte bulundu. Biz de onu kapımızdan çevirip mahrum etmek istemedik” diyerek uzun bir şekilde onun talebi doğrultusunda dua etti. Ardından Timur'da şeyhin yanından çıkıp gitti. Kendine bağlı taraftarlarıyla Sultan Hüseyin'in yanında yer alarak kız kardeşiyle evlendi. Böylece bir adım daha devlet varisi olmaya yaklaştı. Nihayetinde Şaban 771/Şubat 1370 tarihinde Sultan Hüseyin'i katletti.” (İbn Arabşah 1285: 7; Kasım 1987: 799).

İktidarı genel anlamda ele geçirmesine rağmen hanedanın başına kendisi değil Moğol hanedanından Cengiz Han'ın sülalesinden Soyurgatmş'ı hanedanın başına getirdi (İbn Arabşah 1285: 15). İbn Arabşah Timur sıkıntılı günlerinde bu mutasavvıf Şeyh Şemseddin Fahûrî'ye müracaat etmeye devam ettiğini zikrederek, Timur'un mazhar olduğu tüm sefer ve zaferleri, devlet, saadet velhasıl tüm dünya güzelliklerini onun duasında gördüğünü rivayet eder (İbn Arabşah 1285: 9).

Makrizî *Dürerü'l-Vukûdü'l-Ferîde fî Terâcim'il-'Alâmi'l-Müfide* adlı eserinde Şeyh Şemseddin Fahûrî hakkında bilgi verirken, onu Keş şehrinde insanların müracaat edip dua talep ettiği mübarek bir kişi olarak zikreder (Makrizî 2002: 507). Makrizî, İbn Arabşah'ın aktardığı bilgileri teyit eder bapta olayı biraz farklı ifadelerle şöyle aktarır: *“Timur pamuktan yapılmış bir kıyafete giyindi. Eline de bir keçi alıp Şeyh Fahûrî'nin dergâhına yöneldi. Şeyhin zikirde olup, müritlerinin ayakta olduğunu gördü. Şeyh zikri bitirince Timur el ve ayaklarından öperek dua talep etti. Şeyh Fahûrî bir saat tevakkuf ettikten sonra başını kaldırarak müritlerine şöyle seslendi: “Bu adamın talebi için Allah katında sivrisinek kanatlarına eşit olmayan şey için niyetlendik. Duamızı uzattık. Cemaat da ona dua etti ve âmin dedi.”* Ayrıca Makrizî Timur'un bu devlete mutasavvıfların dua ve bereketiyle nail olduğuna dair rivayetleri anlatırken Timur'un daima: *“Tüm saltanat ve fetihleri Şeyh Şemseddin Fahûrî'nin duası, Şeyh Zeyneddin Ebu Bekir el-Havâfî'nin himmet ve Seyyid Bereke'nin bereketi ile mazhar oldum”* demeye devam ettiğini kaydeder (Makrizî 2002: 507; Yüksel 2008: 242).

İbn Hacer'de kaynaklarda aktarılan bilgilere benzer rivayetler zikreder. Onun naklettiğine göre: *“Timur'un beldesinde halkın kendisine başvurduğu Şeyh Şemseddin el-Fahûrî adlı bir zahit vardı. Timur bir keçi alıp onun yanına gitti. Şeyh de onun talebi doğrultusunda niyazda*

bulundu. Timur ise hiçbir yöne yönelmeden dönemin Mâverâünnehir hükümdarı Sultan Hüseyin'in yanında çalışarak memleketin idaresini ele geçirme yollarını aradı." (İbn Hacer, I, 1998: 5). Yine başka bir kaynakta "Timur, boynu bükük bir şekilde Şeyh Şemseddin el-Fahûrî'nin dergâhına girerek el ayağını öpüp yardım talebinde bulundu. Zikrini bitiren Şeyh Şemseddin el-Fahûrî bir saat tefekkür ettikten sonra öğrencilerine: "Bu adam Allah katında bir sırisinek kanadı kadar değerli olamayan bir şey talebinde bulundu. Biz de ona yardımcı olmak istedik. Kendimizden mahrum bırakmamak istedik" dedikten sonra uzunca bir duada bulundular." şeklinde nakledilir (Safaqisi, 1971: 278).

Timur ile Şeyh Şemseddin el-Fahûrî'nin arasında geçen olaylar ve onun şeyhle ilişkileri konusunda kaynaklarda yukarıda bahsedilen rivayetlerin yanında farklı birçok anlatımlar aktarılmaktadır. Bunlardaki ortak nokta tüm rivayetlerde Timur'un büyük cihan devletine nail olmasında Şeyh Fahûrî'nin dua ve bereketinin rolü olduğu vurgulanmaktadır. Dönemin önemli tarihi eserlerinde bu rivayetlerin açık ve belirleyici bir şekilde vurgulanması Timur'un mutasavvıflara olan yakınlığı ve Şeyh Fahûrî ile olan muhabbet ve aralarındaki özel bir bağın mevcudiyetini göstermektedir. Ayrıca Timur'un sufilere ilişkileri ve onlara bakışı ondan aktarılan ifadelerden de net olarak görülmektedir.

2. Şeyh Zeyneddin Havâfi

Timur'u dini ve siyasi yönden etkileyen ve Şeyh Zeyneddin Havâfi (Zeyn-i Havâfi) olarak şöhret kazanan Zeyneddin Ebu Bekir Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali, 757/1356 yılında Horasan Berâbâd'ın Havâf bölgesinde dünyaya geldi. İlk eğitimini memleketinde alan Havâfi, ilim ve marifet öğrenmek üzere Herat'a gitti. Büyük âlim ve ariflerle tanışan Havâfi, Sühreverdîye tarikatına girince hayatı değişmeye, manevi yönü güçlenmeye başladı. Ardından Tebriz, Bağdat, Kudüs, Mısır ve Mâverâünnehir bölgelerine giderek ilim tahsil etti. Bir müddet sonra Tebriz'e dönen Havâfi, tekrar Mısır'a giderek Nureddin Abdurrahman Mısırî'nin talebesi oldu. Ünlü tasavvuf erbabı Yakub-ı Çerhî ile ders arkadaşı oldu. Seyahatleri sırasında hac farızasını eda eden Havâfi, Nureddin Abdurrahman Mısırî'den icazet alarak Horasan'a döndü. Herat'ta halvet ve riyazet içinde yaşamaya başlayan Havâfi'nin şöhreti arttı, müritleri çoğaldı (Hüseyinî 2017: 3). Timur'la iletişim halinde olup Herat Ulu Cami imamı olarak çalışan Havâfi, birçok mürit ve talebe yetiştirdi. El-Vesâya, Vasiyetü'l-Ârifîn, Vakıfnâme, Minhâcü'r-Rişâd gibi eserlerini kaleme aldı (Hüseyinî 2017: 3).

İbn Arabşah'ın ifadesiyle Timur, ilmiyle amel eden, keramet, fazilet ve vilayet sahibi Şeyh Zeyneddin Ebu Bekir'e gönülden bağlandı. Onun güzel ve sözleri, yüksek makamı, hüsnü muamelesinden istifade etmek istedi. Devlet erkânı ile beraber dergâhına giderek ziyaret etmek istediğini belirtti. Şeyh içeriye girmesine müsaade edince atından inerek içeriye girdi. Şeyhi kendi halinde seccadesinde meşgulken buldu. Şeyhin zikir ve evradı bitince Timur ayaklarına kapıldı. Şeyh de ellerini Timur'un sırtına koydu. Başını kaldıran Timur: "Şeyh hızlıca ellerini üzerimden çekmeseydi yere bükülüp kalacaktım. Sanki gök yere düştü, ben ikisinin arasında sıkışıp kaldım" dedikten sonra adaba uygun bir şekilde oturdu. Aralarında karşılıklı müzakere başladı. Timur: "Şeyhim! Niye meliklerinize adalet ve insafı emretmiyor, zulüm ve kötülüklerden sakındırmıyorsunuz" dedi. Buna karşı Şeyh: "Onlara emrettim ve bu konuda öncülük ettim. Yerine getirmediikleri için seni onların üzerine musallat kıldım" dedi. Hızlı bir şekilde meclisten ayrılan Timur: "Kâbe'nin Rabbine yemin ederim ki dünyaya hâkim olacağım ve bu şeyh bunu vaat etti" diyerek Herat'ın emirini tüm malvarlığı ele geçirdi. Ardından Semerkant'ı kontrolü altına aldı (İbn Arabşah 1285: 21).

Şehâbeddin Sühreverdî'nin silsilesine mensup olan Havâfi, vefatından sonra takipçileri kendine nispetle Zeyniyye silsilesi üzerine devam ettiler. Şeriat üzerine devam eden Zeyniyye

Silsilesi, Herat ve Mâverâünnehir bölgesinde önemli ölçüde takipçi buldu. Akşemseddin Muhammed b. Hamza, Anadolu'da Zeyniyye Tarikatının temsilcisi oldu (Hüseyinî 2017: 5). Şevval 838/Nisan 1435 tarihinde vefat eden Havâfi, Horasan ve Mâverâünnehir bölgesini manevi ve siyasi açıdan önemli ölçüde etkiledi. Dönemin doğu hükümdarı Timur'u ciddi bir şekilde etkilediği için defalarca Şeyh Zeyneddin Havâfi'nin himmetiyle iktidara geldiğini tekrarladı (Şah Turabî 2011: 65).

Yukarda zikredilen rivayetlerin birçok aktarımı kaynaklarda geçmektedir. Benzer bir rivayete göre Timur, Horasan'a gittiğinde Şeyh Ebu Bekir Havâfi'nin ayaklarına kapılınca şeyh iki ellerini Timur'un sırtına koydu. Başını kaldıran Timur: *"Şeyh hızlıca ellerini üzerimden kaldırmamış olsaydı belim kırılacaktı. Sanki gök yere düştü ve ben ikisinin arasına kaldım"* diyerek şeyhin karşısına oturdu: *"Şeyh efendim! Adalet ve insaftan yüz çeviren meliklerinize zulme meyletmemeleri için ne emrettiniz?"* dedi. Şeyh: *"Onları böyle emrettim, öyle yapmadılar. Seni onlara musallat kıldım"* dedi. Ardından Timur hemen çıkarak şöyle dedi: *"Dünyaya melik oldum. Kâbe'nin Rabbine yemin ederim ki bundan daha fazlası oldu."* Bundan böyle Timur: *"Elde ettiğim her şey Şeyh Fahûrî'nin duası, Şeyh Havâfi'nin himmeti ve Seyyid Bereke'nin bereketindedir"* diyerek irfan denizinden ne kadar etkilendiğini dile getirmeye devam etti (Safaqisi, 1971, I: 278; Yüksel 2008: 242).

Horasan'ın Timur'un itaati altına geçmesinde önemli rol oynayan Şeyh Ebu Bekir Havâfi ile Timur'un görüşmesini aktaran rivayetlerdeki ortak nokta Timur'un halis bir niyetle onun ayağına kapılması, şeyhin talebeleriyle beraber karşılıksız bir şekilde Rablerine niyazda bulunmalarıdır. Dikkat çeken nokta ise görüştüğü Timur'un ilk mutasavvıf Şeyh Şemseddin Fahûrî'den aldığı terbiye ve adap dâhilinde Şeyh Ebu Bekir Havâfi'nin huzuruna çıkıp Horasan'ın, ardından İran ve Turan'ın fethi konusunda yardım talebinde bulunmasıdır. Nitekim Horasan'ın büyük beldelerinden olan Herat bölgesini maddi ve manevi açıdan idare Şeyh Ebu Bekir Havâfi'nin yanında yer alması, Timur'un itibarını arttırarak bölgedeki dengeleri değiştirdiği görülmektedir.

3. Seyyid Bereke

Seyyid Bereke Mekke'nin ileri gelen mutasavvıflarından olup Haremeyn'e ait vakıfları toplamak üzere Mâverâünnehir'e gelmişti. Dönemin Mâverâünnehir hâkimi Emir Hüseyin onun taleplerine olumlu cevap vermemişti. Timur, Emir Hüseyin'e karşı sefere çıkınca onun safında yer alarak devleti simgeleyen bir sancak takdim etmişti. Timur da buna karşı ona vakıf işlerini teslim etmiş, kendi has adamlarının arasına dâhil etmişti (Şâmî 1984: 57). Seyyid Bereke'nin Timur'un yanında yer alması onu manevi açıdan desteklemiş, daha sonra Mâverâünnehir ulema ve seyyidleriyle güç birliği yaparak dinin güçlenmesi için Timur'a her türlü yardımda bulunmuşlardır (Tahmasebî 2010: 97). Timur da elde ettiği üstünlüğü Şeyh Şemseddin Fahûrî'nin duası, Şeyh Zeyneddin Havâfi'nin himmeti ve Seyyid Bereke'nin yardım ve bereketinden olduğunu defalarca itiraf ettiğini kaynaklar aktarmıştır (İbn Arabşah 1285: 9; Kırmânî, 1992: 501). Nitekim bu üç mutasavvıf Timur'un yıldızının parlamayı devletinin şekillenmesinde önemli rolü oynamışlardır. Savaş meydanlarında yanında olup ordusuna moral vermişler, manevi destekleri, okudukları dua ve zikirlerle düşmanın ordusunu psikolojik olarak hezimete uğratmayı başarmışlardır.

İbn Arabşah'ın aktardığına göre Timur, Altın Orda hükümdarı Toktamış'a karşı Türkistan civarında Hocend Nehri yakınlarında savaştığı sırada ordusu yenik düşmek üzereyken: *"Ya benim ve ordumun Seyyidi! Ordum yenilecek"* diye feryat etmeye başlamış, buna karşı Seyyid Bereke: *"Korkma!"* diyerek atından inerek bir avuç kum alarak tekrar atına binmiş ve avucundaki kumu düşman ordusuna karşı savurmuştur. Ardından: *"Yağdı (yağmacı, isyancı)*

kaçtı" diyerek seslenmiş, Seyyid Bereke'nin gür sesini duyan Toktamış'ın ordusu dağılmaya ve yenilmeye başlamıştır. Bundan böyle Timur ona tabi olmuş, Seyyid Bereke'nin de Timur'un nezdindeki itibarı artmıştır. Timur, Seyyid Bereke'ye: "Ne isterseniz veririm" deyince Seyyid Bereke: "Ey emir efendi! Haremeyn-i Şerife'nin bu bölgede birçok vakfı vardır. Andhoy ve Horasan bu cümledendir. Ben aile ve evladım bunu hak etmişsizdir. Ben burada ikamet etmek istiyorum. Bu vadiyi bana ikta edin! Gelir gider ve idaresi evlat ve torunlarımızın elinde olsun" diyerek isteğini dile getirmiştir (İbn Arabşah 1285: 15). Timur da buna müsaade edince ömrünün sonuna kadar Andhoy'da ikamet etmiştir (Şah Turabî 2011: 62; Aka 1994: 40). Timur'un Seyyid Bereke ile ilişkileri o kadar ilerlemiştir ki torunu ve veliahdı Sultan Muhammed b. Gıyâseddin Cihangir vefat ettiğinde şeyh başından sarığını çıkararak taziye meclisine oturmuştur (Şah Turabî 2011: 68). Timur'la beraber gittiği Karabağ seferinde vefat eden Seyyid Bereke, Timur'un emri üzerine Andhoy'a götürülerek defnedilmiştir (Amini 2014: 181).

Nizâmeddin-i Şâmî'nin aktardığına göre Timur büyük bir ordu ile Toktamış'a karşı sefere çıktığı sırada sıkıntılı anlar yaşamıştır. Kunduzca bölgesinde düşmanla karşı karşıya geldiğinde savaş şiddetlenmiş, ordusunun durumunu vahim gören Timur, Allah'a sığınarak Hz. Muhammed (s.a.v.)'in mübarek ruhlarına iltica etmiştir. Aralarında Seyyid Bereke'nin de bulunduğu yanındaki ulema topluluğu ile ellerini semaya kaldırarak dua etmiştir (Şâmî 1984: 123). Benzer rivayeti İbn Hacer'de nakletmiştir. Onun aktardığına göre: Timur, Toktamış Han'a karşı hezimete uğrayacağı sırada ordusunda bulunan zahit bir kişi olan Seyyid Bereke'ye sarılmış, Seyyid Bereke de düşman askerlerine karşı üfleyince galibiyet elde etmiştir (İbn Hacer 1998: 5). Timur da zaferden sonra bütün Haremeyn Vakıf işlerini Seyyid Bereke'ye teslim etmiştir. Bundan böyle Seyyid Bereke Timur'un has hamilerinden olup seferlerinde bizzat eşlik etmiş, Timur'un askerlerine moral verip düşmanların askerlerinin gönlüne korku salmıştır. Seferlerden birinde Timur'un zafer elde etmesi için ellerini semaya açarak: "Sana teveccüh ettik, istediğin gibi zafer sendedir" şeklinde dua ettiği rivayet edilmiştir (Elhiyârî ve Zuvara 2016: 20; Amini 2014: 181).

Muasır İranlı tarihçi Şah Turabî'nin naklettiğine göre Timur, Seyyid Bereke'ye karşı son derece saygılı davranmıştır. Emir Hüseyin'e karşı savaşmaya giderken Tirmiz'e üç fersahlık bir yerde Seyyid Bereke'yi görünce ona hürmet etmiş, O da Timur'a padişahlık alameti olan bir sancak vermiştir (Şah Turabî 2011: 62). Bundan böyle Timur her yerde: "Bereketi Seyyid Bereke'de gördüm" demeye başlamıştır. Timur, Seyyid Bereke'ye öyle bir gönülden bağlanmış ki öldükten sonra onun ayakucuna defnedilmesini vasiyet etmiştir. Onun vasiyeti üzerine Seyyid Bereke'nin mezarı Andhoy'dan Semerkant'a nakledilmiştir. Timur ve oğlu Emizâde Muhammed'in cesedi Timur'un vasiyeti üzerine "devletimin bereketini kendinde gördüm" dediği mürşidi Emir Seyyid Bereke'nin ayakucuna defnedilmiştir (Şah Turabî 2011: 62; Aka 1994: 40; Yüksel 2008: 242).

Şah Turabî Timur'un mutasavvıflardan son derece etkilendiği, köyünde ikamet eden Şeyh Şemseddin Fahirî'ye bağlandığı, arından Seyyid Bereke ile tanışıp daha sonraları da Şeyh Zeyneddin Ebu Bekir Havafî ile görüştüğünden bahseder (Şah Turabî 2011: 65). Nitekim o devletinin güçlenmesinde Şemseddin Fahirî'nin duası, Şeyh Zeyneddin Havafî'nin himmeti ve Seyyid Bereke'nin bereketi olduğunu sürekli tekrarları. Şeyhler ve sûfilerin meclislerine alışan Timur onlardan gelen her söz ve davranışı olumlu değerlendirirdi. Örneğin Timur 782/1380 yılında ordusuyla Horasan'a gittiğinde Baba Senku adlı bir mutasavvıf zatla karşılaştı. Baba Senku Timur'a doğru bir koyunun göğsünü attı. Timur da tiksinden iyi yorumlayarak tarafından atılan etin İran'ın kalbi Horasan olduğunu, bunu kendisine verildiğine yorumladı

(Şah Turabî 2011: 66).

Timur zafer elde etmek için gittiği seferlerinde şehirlere girmeden önce sûfi ve şeyhlerin yanına gider, kabirlerini ziyaret eder, sadakalar dağıtarak zafer talebinde bulunurdu. Devletin birçok bölgesinde hanikah ve vakıflar yaptırarak dervişlerin barınmasını sağladı (Elhiyarî ve Zuvara 2016: 20). Derviş ve kalenderler Timur'a istihbarat bilgisi de sunuyorlardı. Halkın işlerinin düzene sokulması için arabuluculuk görevini de görüyorlardı. Şeriatın iktidarla yerleşeceğini kabul eden Nakşibendî'ye tarikatının mensupları dinin güçlenmesi için devlet mensuplarıyla işbirliği zaruri görüyorlar ve Timurluları destekliyorlardı (Elhiyarî ve Zuvara 2016: 21). Yine o dönemde Sünni bir tarikat olan Nimetullahiyye Tarikatının lideri Şah Nimetullah-i Veli Timur'un huzuruna gelerek ona destek veren mutasavvıflardan biridir (Şah Turabî 2011: 68).

Timur Ehl-i Sünnet itikadına uymayan itikadî fırkalarına yayılmasına pek müsamaha göstermemiştir. Örneğin Ehl-i Sünnet itikadına ters düşen Hurûfiyye fırkasına karşı mücadele etmiştir. Semerkant ulamasının fetvası üzerine Hurûfiyye Fırkasının lideri Fazlullah Esterâbâdî'yi idam ettirmiştir (Elhiyarî ve Zuvara 2016: 23). Ehl-i Sünnet çizgisine bağlı olan Timur, Ehl-i beyt karşı da samimi yaklaşmıştır. Muasır İranlı tarihçilerin, Timur'un hedefi meşruiyet kazanmak, Şîî nüfusun desteğini kazanmak şeklindeki iddiaları onun dini siyasetinin anlaşılmadığı veya taassup ile hareket ederek hakikati gizleme niyetini taşıdıklarını göstermiştir. Mutasavvıflarla yaşanan tüm bu ilişkiler göre Timur'un hedefinin Ehl-i Sünnet akaidi çerçevesinde İslam şeriatına uygun bir tasavvuf anlayışını hâkim kılarak, Ehl-i Beyt sevgisini arttırmak olduğu kanaati açıkça görülmüştür. Bunun dışında farklı şekilde yorumlamak, onun dini siyasetine gölge düşürmekten ve müddeinin kendi taassubunu göstermesinden başka bir şey olmadığı açıkça dile getirilebilir.

4. Ehl-i Beyt Sevgisi ve Seyyidlere Karşı Tutumu

Türkistan'da Moğol saldırısı sonrasında İslami fırkalar artmış, tasavvufi zümreler gelişmiş, Mekke, Medine ve Ehl-i beyt sevgisi zirveye çıkmıştı. Bu durum ister istemez dönemin idarecilerini yakından etkilemekteydi. Hükümdarlar meşruiyet kazanmak için Ehl-i beyt'e sevgi besler, siyasetin şiddet ve çatışma ortamından uzak gönle hitap eden tasavvufi zümrelerle özellikle ilgileniyorlardı. Ehl-i Sünnet mezhebinde olan Timur, Ehl-i beyt ve aşırıya kaçmayan ve itaat eden Şîî düşüncede olanlara karşı hoşgörüsüyle yaklaşıyordu. Seyyidlere karşı muhabbet besleyen Timur, başkalarının da onlara karşı iyi davranılmasını istiyordu. Timur, Mâzenderân'ı zapt ettiğinde seyidler hariç kötü adetlere bağlı tüm Şia mensubu kişileri cezalandırdığı nakledilmektedir (Şâmî 1984: 128; Elhiyarî ve Zuvara 2016: 11).

Timur, Halep'i zapt ettiğinde kadı ve âlimleri toplayarak Hz. Ali, Hz. Muaviye ve Yezid hakkında düşüncelerini sorar. İlmüddin Kufî el-Malikî adlı bir âlim her üçünün müçtehit olduğunu dile getirir. Buna karşı Timur, öfkelenir, Hz. Ali'yi haklı, Hz. Muaviye ve Yezid'i zalim ve gaspçı olarak değerlendirir. Kendisinin de Hz. Hüseyin ve Ehl-i beyt'in intikamını almak için Dimaşk'a geldiğini dile getirir. Timur'a göre Şamlılar ve Mervânîler Ehl-i beyt'e karşı dayanışma içinde olmuşlardı (Kasım 1987: 799; Şah Turabî 2011: 62; Yüksel 2008: 249). Bazı İranlı tarihçileri Timur'un bu ve buna benzer tasavvufi zümrelerle hemhal olma politikasını siyasi emellerine ulaşmak için yapılan göstermelik bir davranış olarak değerlendirirler (Cedidi 2016: 100). Başka bir ifadeyle Timur'u dini değerleri ve Ehl-i beyt gibi halkın nezdindeki değerli kesimi istismar etmekle suçlarlar. Onlara göre Timur'un Şia'ya hoşgörüsü de samimi değil kendisine karşı çıkan kesimi itaati altına almak için başvurduğu siyasi bir yöntem olarak görürler (Elhiyarî ve Zuvara 2016: 12). Hâlbuki Mâverânnehir'den Şam'a kadar tüm Asya'yı zapt eden, Asya Fatihisi olarak bilinen Timur'un böyle bir siyasi takiyeye başvurma ihtiyacı var

mydı? Yoksa bu uygulamaları onun Ehl-i Beyt'e olan muhabbetinin bir tezahürü müdür? Sorusu da göz önüne alınmalıdır.

Timur, Halep müftüsü Şafî İbn Şihne ve Şerefeddin Musa Ensarî'ye Hz. Ali ile Hz. Muaviye'nin haklılığı konusunda fikirlerini sorar. Hazırlıklı olan İbn Şihne: "Hz. Ali'nin haklılığı konusunda şüphe yoktur. Hz. Muaviye halifelerden değildir. Efendimiz (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Benden sonra hilafet otuzdan fazla değildir." Bu da Hz. Ali ile tamamlandı" diyerek düşüncelerini dile getirir. Buna karşı Timur: "De ki Ali haklıdır. Muaviye haksızdır." İbn Şihne: "Hidame'nin müellifine göre zalim valiye itaat edilmesi caizdir. Allah Resulünün ashabının çoğu yargı konusunda Muaviye'yi taklit etmişlerdir. Ali de konumuna göre haklıdır" diyerek cevap verir (Şah Turabî 2011: 62). Ayrıca Timur'un Hz. Ali, Hz. Hüseyin, İmam Musa Kazım, İmam Muhammed Takî ve İmam Rıza'nın mezarlarının restore edilip ışıklandırıldığı ve türbelerine vakıflar yaptırıldığı nakledilmektedir. Kimi tarihçiler onun Ehl-i Beyt'e olan bu sevgisine dayanarak Şia olduğunu dile getirerek nesebini Hz. Ali ile Hüseyin'e ulaştırırsa da bu doğru değildir. Timur, Ehl-i Sünnete muhabbetle Şia'ya karşı da hoşgörü ile yaklaşırdı. Hz. Ali'yi sever, Hz. Ömer'e saygı gösterir, Muaviye ve Yezid'i kınardı (Şah Turabî 2011: 63).

İranlı tarihçiler Timur'un Ehl-i Beyt sevgisi ve ehli beyt'den olan imamlara karşı hürmet ve tazimini zikrederken bir taraftan da onun Ehl-i Sünnetten olmasını göz önüne alarak taassup gösterirler. Tahmasebî, Timur'un İmam Rıza'nın türbesini restore ettirip ışıklandırıldığı, kimi seyyidlerin mezarlarını ziyaret ettiğini söylerken, Timur'un Horasan'ın zaptı sırasında fanatik Ehl-i Sünnet mensubu olarak davrandığını, Ebu Müslim Horasanî'nin mezarının ziyaret edip, İmam Rıza'nın mezarını ziyaret etmediğini dile getirir (Tahmasebî 2010: 99). Şah Turabî'de, Timur'un siyasi hedeflerine erişmek için Şia ve Ehl-i beyti alet ettiğini yazar (Şah Turabî 2011: 63).

Timur, ikinci Bağdat seferinde Nefes ve Kazimeyn'de bulunan Şii imamların mezarlarını ziyaret etti. Daha önceden Tûs'ta bulunan Ali b. Musa er-Rıza'nın mezarına gitti. Buna binaen bazı Şia kaynakları Timur'un Şii düşünceyi benimsediğini nakletmektedirler (Şah Turabî 2011: 60). Timur'un tahta çıktığı sırada dört Seyyidin onun başına taç giydirdiği de nakledilmektedir. Timur'un Ehl-i Beyt'e yakınlığından dolayı yetmiş yakın Ehl-i Beyt taraftarını Özbeklerin esaretinden kurtardığı da bilinmektedir. Timur'un kendisine karşı çıkan beldeleri zapt ettiğinde insanların acımasızca katlettiği fakat seyyid ve şeyhlerine dokunmadığı nakledilir. Mesela 789/1387 yılında İsfahan'ı zapt ettiğinde sadece seyyidlere eman verdiği görülmektedir (Şah Turabî 2011: 61). Yine İsfahan'ı cezalandırırken bir yıl önce vefat etmiş olan Hâce İmamüddin Vaiz ve diğer seyyidlerin evlerinin korunmasını emrettiği rivayet edilmektedir (Nazarî 2009: 41). Onun seyyidlere karşı muhabbetle yaklaşmasının başka bir örneği 801/1398 yılında Hindistan seferlerinden birinde Kale-i Telmi adlı bir kaleyi kuşattığında görülür. Timur, seyyid ve âlimlerin araya girmesi sebebiyle 200 bin dinar karşılığında Hindûları affeder. Fakat Hindular ödeme yapmayınca âlim ve seyyidlerin haneleri hariç tüm mahalleyi yağmalar ve ateşe verir (Şah Turabî 2011: 61).

Timur, Mâzenderan seferini Meraşî Şii'lerinin üzerine yapar. Daha önceden Selçuklular ve Hülagü Han'ın da İsmailîleri bastırmak üzere bölgeye sefer düzenledikleri bilinmektedir. Timur sefere çıkmadan ünlü mutasavvıf Seyyid Bereke'yi elçi olarak gönderir. Seyyid Bereke de bölgenin hükümdarı Seyyid Kemal'ı itaat altına alıp oğlunu beraberinde rehin olarak getirir. Merâşîlerin lideri Seyyid Kemaleddin Meraşî teslim olunca Timur: "Ben sizin memleketinize mal ve mülk için gelmedim. Sizin kötü mezhepte olduğunuz için geldim. Siz seyyidlik ve Müslümanlığa yakışmayan davranışlara başıyorsunuz" diyerek hitap eder. Bu seferinde de seyyidlere eman

verir. Kötü yolda olanları Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat çizgisine davet eder. Doğru yola gelemeyenleri kılıçtan geçirir (Şâmî 1984: 128; Tahmasebî 2010:100).

Timur, en hassas durumlarda toplumun önderleri sayılan ulema ve mutasavvıfların desteğini tarafına çekmeyi başarabilirdi. Mesela Mâverâünnehir uleması Hulefâ-i Râşidin'in davranışını örnek alarak can, mal ve ırzlarına kasteden Tuğluk Timur ve İlyas Hoca'ya karşı Timur'un yanında yer almışlardı. Bu da Timur'un Ehl-i Sünnet mefkûresine sınıksız sarılmasından kaynaklanıyordu (Elhiyarî ve Zuvara 2016: 13). Timur döneminde bölgenin hâkim itikadına uygun dini davranışlar, örf ve adetlere önem veriliyordu. Büyük zatların kabirlerinin ziyaret edilmesi, şeyh ve sûfilerin nefeslerin güçlülüğü meselesi, ruhlarla irtibat kurulması, rüyaya önem verilmesi gibi konulara önem veriliyor ve saygı gösteriliyordu (Elhiyarî ve Zuvara 2016: 15). Bu doğrultuda önceki dönemlere göre bölgede cami, medrese, hanikah ve ilmi araştırma merkezlerinin sayısı artmıştı (Cedidi 2016: 100).

Timur ve Timurlu devletinde âlimler ve şeyhlere çok önem veriliyordu. Timur'un sistemleştirdiği on iki kesim topluluğun başında ulema ile seyyidler geliyordu. Nitekim kendisi bu durumu: *"Toplumdaki insanlardan ulema, şeyh ve seyyidler ilk sıraya koydum. Çünkü bunlar benim meclisimin süsüdürler. Dini emirleri ondan öğrenir, helal ve haramın açıklamasını onlardan alırım"* şeklinde açıklamaktadır (Elhiyarî ve Zuvara 2016: 15). Ayrıca Timur: *"Yedinci tüzükte ulema, seyyid, şeyh ve muhaddislere tazim edilmesini ele aldım"* diyerek ulema ve mutasavvıf zümresinin önemine vurgu yapmaktadır. Timur, fethettiği şehirlerdeki âlimleri Semerkant'a getirmeyi bir politika haline getirmişti. Seyyid Şerif Cürçânî'yi Şirâz'dan Semerkant'a getirerek ona özel bir medrese yaptırmıştı. Yine kendisi: *"İslam uleması her yüzyılda bir müceddid'in geleceğini yazmışlardır. Hicri sekizinci asrın müceddidi Emir Sahib-i kıran'dır"* diyerek kendine ilmi ve dini bir sorumluluk yüklerdi (Tahmasebî 2010: 101).

Timur her şeyin dini kurallara uyumlu olmasını istiyordu. Kendisi hafız olup, namazını eda eden ve orucunu aksatmayan bir hükümdardı. Savaşa başlamadan önce iki rekât namaz kılmayı adet haline getirmişti. Ramazan ayı gelince bir ay süreyle bir yerde oturur en iyi şekilde ihya ederdi. Dini bilgileri yüksekti. Bundan dolayı Semerkant'ın büyük âlimlerinden Mevlana Şemseddin el-Cezerî ona hadis rivayet etme yetkisi vermişti. Kendisini İslam Padişahı olarak gören Timur, halkın meselelerini çözmek için her bölgeye Şeyhülislam görevlendirmişti (Şamî 1956: 202; Tahmasebî 2010: 102).

Timur, *"Din-i Mübin-i İslam'ı yaymak için değerli bir Seyyidi başa getirdim (Seyyid Bereke). Vakıflara mütevelliler tayin ederek idare etmesini istedim. Her beldeye kadı, müftü, muhtesip tayin etmesini istedim. Âlimler, arifler ve seyyidlere vazifeler verilmesini emrettim"* diyerek seyyidlere verdiği değeri gözler önüne sermektedir. Timur, şehirleri sulh yoluyla ele geçirmek için önce seyyid mutasavvıfların bilgisine başvururdu. Horasan'ı zapt etmek için önce nüfuzlu şahsiyetlerden olan Seyyid Muhammed Serbdâr'ı huzuruna çağırır. Seyyid huzuruna gelince ayakta karşılar, yanında oturarak fikirlerine başvurur. Seyyid Muhammed, Timur'a Horasan Serbdar bölgesinin hâkimi olup on iki imam adına hutbe okutan Ali b. Müeyyed Tûsî'yi tanıştırır. O da Timur'un huzuruna gelince saygıyla karşılayarak çokça ikramlarda bulunur (İbn Arabşah 1285: 22; Şah Turabî 2011: 62).

İranlı muasır tarihçi Tahmasebî'nin aktardığına göre Timur, Herat bölgesini zapt edince Serbdar emiri Hace Ali Müeyyed direniş göstermeden teslim oldu. Timur Ehl-i Sünnet mensuplarının gönlünü kazanmak için ona mezhebini sordu. O da korkusundan Ehl-i Sünnet mezhebi mensubu olduğunu dile getirince eman buldu ve Timur'un mülazımları arasına girdi (Tahmasebî 2010: 98). Serbdar Emiri hakkında aktarılan Şah Turabî ile Tahmasebî'nin düşünceleri biri diğerine ters düşmektedir. Yukarıdaki düşünce Timur'un Serbdar bölgesinin

hâkimi olup on iki imam adına hutbe okutan Hâce Ali Müeyyed'in haline vakıf olduğu ve müsamahalı davrandığına işaret ederken Tahmasebî ise onun korkup mezhebini gizlediğine dair görüş belirtir. Hâlbuki Timur, Ehl-i Sünnet dışında Şîî olanlara karşı kendisine itaat ettikleri sürece hoşgörülü davranıp iltifat ettiği bilinen bir durumdur.

Timur Irak Seferinde İmam Azam Ebu Hanife'nin mezarını ziyaret eder (Tahmasebî 2010: 100). 804/1401 yılında Şam'a gittiğinde bir grup Şîî ulema Necef ve Kerbela'dan Seyyid Muhammed Miftah'ın riyasetinde Timur'un huzuruna gelerek Hz. Ali'nin Hayber Gazasında taşıdığı beyaz bayrağı rüyalarında Timur'a verilmesi istendiğini, bunun için Timur'un kabul etmesini isterler. Timur da kendisine verilen bayrağı kabul eder. Kedisini Allah'ın askeri, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in Ehl-i Bey'inin müdafii olarak görür (Şah Turabî 2011: 68).

Timur'un döneminde bir kişi Şîîlerin namaz kılmalarını tuhaf karşılar. Buna karşı Timur: *"Her Müslüman Rabbinin huzuruna istediği gibi durabilir. Şart olan duruşun onun dinine uygun olmasıdır. Biz iki elimizi bağlı tutarak namaz kılmakla Rabbinize hürmet ettiğimizi düşünüyoruz. Bu adam (Şia) ise iki elini yan yana salarak Rabbine tazim ettiğini düşünür. Müslümanların arasında iki elini başına koyarak namaz kılmayı da tercih edenler de olabilir"* diyerek Şîîlerin uygulamalarına hoşgörülü davranır. Timur'un bu davranış Şîîlerin seferlerine katılmasına sebep olur (Şah Turabî 2011: 68). Temel kaynaklarda rastlamadığımız bu görüşe ihtiyatla yaklaşılması gerektiğini vurgulamakta fayda vardır.

Timur, Müslümanların kiblesi olan Mekke'ye çok önem veriyordu. İdaresinin Mekke tarafından tanınmasına ve Mekke'de devleti tarafından herhangi bir kurumun yapılmasına özen gösteriyordu (Şâmî 2012: 153; Elhiyarî ve Zuvara 2016: 24). Kâbe'ye karşı özel hürmeti olan Timur, ona ziyarete gidenlerin her türlü yol güvenliğini alıyordu. Horasan hacıları Laristan üzerinden hacca giderlerken hırsızların saldırılarına uğruyorlardı. Hacıların güvenliğini kendi sorumluluğunda gören Timur, bölgeye sefer düzenleyerek hırsızları bertaraf edip bölgeyi hâkimiyeti altına aldı (Şâmî 1984: 98; Tahmasebî 2010: 99). Kimi zaman da Timur'un Mekke politikasına Mısır Halifesi engel teşkil ediyordu. Anadolu'yu zapt ettikten sonra bu engel ortadan kalktı. Memlûklü sultanı Timur'a itaat ederek adına para bastırıp hutbe okuttu (Şâmî 2012: 153; Elhiyarî ve Zuvara 2016: 24). Timur, devletini yönetmede İslam şeriatına yanı sıra Moğol yasaları ve kendi tüzüklerine de önem veriyordu. Timur devletinin temellerini İslami usuller, töre ve tüzüğe göre oluşturmuştu. Büyük itham ve suçlar İslam hukukuna göre yargılanırken örf ve âdetin aksini işleyenlere Cengiz Han'ın yasalarına göre ceza veriliyordu. Timur'u Cengiz Han'ın yasalarını ortadan kaldırmadığı için tekfir eden âlimlerde bulunuyordu (Elhiyarî ve Zuvara 2016: 26).

Sonuç

Büyük bir cihan devleti kuran Timur, Mâverâünnehir'den İran, Turan, Şam, Bağdat, Kafkasya, Azerbaycan, Anadolu ve Moskova'ya kadar Avrupa ve Afrika sınırlarına uzanan Asya'nın büyük kısmında kurduğu hâkimiyetini koruyabilmek için dini ve siyasi bir takım girişimlerde bulunduğu görülür. Ehl-i Sünnet Hanefi Mezhebine bağlı Türk illerinin desteğini yanında tutan Timur, Çağatay Han sonrası dağınıklığa uğrayıp gün geçtikçe zayıflayan Moğol Hanedanını tedrici bir şekilde Mâverânnehir bölgesinden tasfiye ederek Horasan'daki iç ihtilaflardan önemli ölçüde istifade ettiği görülmüştür. Bu doğrultuda Moğol yıkımlarına karşı öfke besleyen toplulukları fetih, cihat, sefer ve zafer faaliyetleriyle kendi hâkimiyetindeki tek bir çatı altında birleştirmeye çalışmıştır. Bu konuda en büyük desteği savaş, şiddet ve eski mezhep çatışmalarından bıkan halka refah, huzur, tevazu ve alçakgönüllülüğü müjdeleyen, ilim, irfan ve ilhamlarıyla büyük kitleleri idare eden mutasavvıflardan almıştır. Marifet iltifata tabi

kaidesince kendini destekleyip yegâne hamisi olan marifet ehli münevver insanların iltifatını karşılıksız bırakmamış, sağladığı vakıf, hanikah, medrese ve iktalarla ödüllendirmiş, onlarla devlet işlerinde istişare etmiş, seferlerine götürerek manevi desteklerinden istifade etmiştir.

Toplumun hemen her kesiminin desteğini kazanmaya çalışan Timur, ister samimi olsun ister göstermelik toplumun bağlı olduğu dini değerlere sonuna kadar bağlı kalmayı din politikası haline getirmiştir. Kendini İslam'ın muhafızı olarak gören Timur, tüm sefer ve zaferlerini dini emir ve yasaklara uygun bir şekilde yapmaya çalışmış, Çin, Hindistan ve Gürcistan seferlerini İslam'ı yüceltmek ve müşriklere büyük bir darbe indirmek için ele aldığını duyurmuştur. Bu hedefinin gerçekleştirilmesinde meşhur mutasavvıflar, Şeyh Zeyneddin Fahûrî, Şeyh Şemseddin Havâfî ve Seyyid Bereke en büyük rolü oynamışlardır. Nitekim bu durumu bizzat kendisi Şeyh Şemseddin Fahûrî'nin duası, Şeyh Zeyneddin Havâfî'nin himmeti ve Seyyid Bereke'nin yardım ve bereketiyle en büyük makamlara ulaştım diyerek defalarca dile getirmiştir. Bu medyununu eda etmek için Horasan, Irak ve Suriye seferlerine çıktığı sırada İmam Hüseyin ve İmam Azam gibi büyük zatların türbe, mezar ve ziyaretgâhlarını ziyaret etmiş, vakıflar ihtisas ettirerek restore ettirmiştir.

Bazı Arap ve Fars tarihçiler Timur'un bu faaliyetlerini siyasi hedefler için yapıldığını öne sürerlerken bazıları da Timur'un Cengiz Han'ın yasasını şeriattan üstün tuttuğunu iddia ederek tekfir dahi ederler. Fakat Timur'un zahiri hali ve hareketleri, niyet ve hüsnü muameleleri ırkî ve mezhebi taassuptan kaynaklanan bu tür karalama politikalarına fırsat tanımadığına şahit olunur. Nitekim Timur'a muhalif olan İbn Arabşah dahi eserinde şahit olduğu olayları zikrederken onun mutasavvıflarla ilişkilerini müspet yönden değerlendirerek hakkını teslim eder. Onun seyyid ve şeriflere yaklaşımından ötürü Şîî düşünceye bağlandığı öne sürülse de Timur'un Ehl-i Sünnet politikası, eylem ve söylemleri, dönemin temel kaynaklarındaki rivayetler ve Sünni mutasavvıflar ile yakınlığı ve ilişkileri bu düşünceleri tamamen çürütmektedir.

Summary

For the first time, Timur met with Sufism Sheikh Shamseddin al-Fakhûrî in his hometown. Afterwards, he met Sheikh Abu Bakr al-Khavafi, one of the Khorasan Sufis, and excelled in the occasion. When he met Seyyid Barakah, the other sufi, the star shone. Timur began to breathe in a spiritual way. When he conquered Iraq, he visited the grave of Sayyid Ahmad Rifai, founder of the Rifai sect in Vasith. The Sufis who saw Timur's interest also supported him and took his side. Especially after he wore the symbolic clothes, he began to behave like a sufi. Miracles appeared in their work. The Haq jamal and jalal was the manifestations. Divine inspiration, unseen and heavenly knowledge were sensed in his works. Timur, who had been connected to Sufi orders since his youth, soon became one of the most respected disciples. When it came to the administration, he made it a duty to visit the graves of the saints and the great people according to his religious mindset. He paid attention to restore and decorate their graves and visits. Timur would cling to the sufi. He wholeheartedly believed in their spiritual support. He witnessed that his adherence into Sufism gave positive results in the formation and strengthening of his state. During his reign, Sufism and Sharia became synonymous with one another. Sharia could not be distinguished from the sect. The Sufis, the spiritual leaders of the society, became Timur's greatest patron. With their support, the towns were conquered and the great communities were obeyed.

Timur paid attento scholars and sheikhs. At the beginning of the twelve groups that he systematized, the ulema and sayyid's positioned. As a matter of fact, he said: I have placed ulema, sheikhs and sayyid's among the people in the society. Because they look like my

assembly. He learns religious orders from him, and I get the description of halal and haram from them. In addition, Timur emphasizes the importance of the ulema segment by saying: In the seventh charter, I addressed the arrangement of the ulema, sayyid, sheikhs and muhaddis" Timur made it a policy to bring the ulema from the cities he conquered to Samarkand. For example, Seyyid Sharif Jurjani from Şirâz to Samarkand and had it built for him in a private madrasah. Again in the By-Law: "The Islamic ulema wrote about the future of a mujaddid in every century. Hijri is the mujaddid of the eighth century, Emir Sahib-i kiran." Timur, who knows how to govern the society, has made it a policy of religion to remain fully committed to the religious values to which the societal society is bound, whether sincere or not. Timur, who considers himself to be the guardian of Islam, tried to make all his campaigns and victories in accordance with religious orders and prohibitions, and announced that he took the campaigns of China, India and Georgia in order to glorify Islam and inflict a great blow on the pagans. Famous Sufis Sheikh Zeyneddin Fahûrî, Sheikh Şemseddin Havafi and Sayed Barakah played the most important role in the realization of this goal. As a matter of fact, he has expressed this situation many times by saying that he has reached the greatest authorities with the prayer of Sheikh Şemseddin Fahûrî, the himmet of Sheikh Zeyneddin Havafî and the help and blessings of Seyyid Bereke. In order to make this media, Khorasan visited the tombs, tombs and visits of Imam Hussein and Imam Azam while he was on his campaign to Iraq and Syria and he restored the foundations by specializing.

Some Arab and Persian historians have argued that Timur's activities were for political purposes, while others even repudiated Timur by claiming that Genghis Khan's law was superior to Sharia. However, Timur's apparent form and movements, intention and wishful treatment have been witnessed by these racist and sectarian policies. Although it has been suggested that he was attached to Shiite thought because of his approach to the followers and sheriffs, Timur's actions and discourses completely refuted these ideas with his policy of Ahl al-Sunnah.

KAYNAKÇA

- Aka, İsmail, (1994), *Şahrüh ve Zamanı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Aka, İsmail, (2012), "Timur" *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.XLI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s.173-177.
- Alan, Hayrunnisa, Kemaloğlu, İlyas, (2016), *Asya'nın Sekiz Asrı Cengizogulları*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Cedidi, Nasir, (2016.04.01.), "Tasavvuf ve Teşeyyu Ez Vagaray-i tâ Hamgaray-i", *Fasılname-i İlmi, Puzuhîşi-i Puzuhîşname-i Tarih*, XXXXII, s. 95-100.
- AMİNİ, Muhammed, (2014), *Sûfiğeri, I*, Los Angeles: Kitab Corp.
- Elhiyarî, Feridun ve Zuvara, Zehra Alamî, (2016.07.01), "Berresi-i Takapuhay-i Mezhebi-i Timuriyân (771-912) ve Mesele Meşruiyet Hâkimiyet", *Fasıhname-i İlmî Puzuhîşi Târîh-i İslam ve İran, Danişgah-ı ez-Zehra*, 30/120, s. 5-34.
- Hüseynî, Seyyide Fatma Zari, (2017.10.19), "Şeyh Zeyneddin Ebu Bekir Havâfi, Arif-i Gümnâm Ez Diyar-ı Horasan", *Duvumin Hümay-iş-i Milli Meşhahir-i ve Mefahir-i Horasan*, ss. 1-11.
- İbn Arabşah, (2012), *Acâyibü'l-Makdûr fi Nevâib-i Timur*, (Bozkırdan Gelen Bela), İstanbul: Selenge Yayınevi.
- İbn Arabşah, (1285), *Acâyibü'l-Makdûr fi Nevâib-i Timur*, Kahire: Matbaat-ı Vadi-i Nil.
- İbn Hacer, el-Askalânî, (1998), *İnbâü'l-Ğamar bi Ebnâi'l-Ömer*, I, (thk. Hüseyin Habeşi) Kahire: Cumhuriyetü'l-Arabiyetü'l-Mısıriyye Vezaretü'l-Evkaf el-Meclisi'l-Alâ li'Şuûni'l-İslamiyye Lecnetü İhyaüt-Türasü'l-Arabi.
- Kasım Mahmud Abdür-rauf, (1987), *el-Keşf-Anî'l-Hakikatî's-Sûfiyye Li-Evvel-i Merre fi't-Târîh*, Beyrut: Tevzi Dârü's-Sahâbe Yayınları.
- Kâvesî, Veliyüllah, (2009.04.01), "Çigünegi-i İrtibat-ı Timur bâ Hüner ve Hünermendân", *Gülîstan-ı Hüner*, III, s. 31-40.
- Kırmânî, Ahmed b. Yusuf, (1992), *Ahbârü'd-Düvel ve Âsârü'l-Evvel fi't-Tarih*, II, (thk: Ahmed Hatit ve Fehmî Sad) Beyrut: Alemü'l-Kütüb Yayınları.
- Makrizî, Takiyüddin Ahmed b. Ali, (2002), *Dürerü'l-Vukûdü'l-Ferîde fi Terâcim'il-'Alâmî'l-Müfîde*, I, (thk. Mahmud Celilî), Beyrut: Dârü'l-Garb'il-İslâmî Yayınları.
- Nazarî, Muhammed Rıza, (2009.04.01), "Siyaset-i İlmî ve Ferhengi-i Timur", *Rüşdü Âmuziş-i Tarih*, III, s. 37-43.
- Safaqisi, Ebü's-Sena Mahmud b. Said Makdis, (1971), *Nüzhetü'l-İnzâr Acâyibü't-Tevârîh ve'l-Ahbâr ve Menâkibü's-Sadetü'l-ethâr*, (thk. Muhammed Osman), Beyrut: Dârü'l-Kitabü'l-İlmiyye DKİ Yayınları.
- Şah Turabî, Seyyid Murteza Hüseyinî, (2011.07.01), "Siyaset-i Mezhebi-i Timur Güreğani Der Mevrud-ı Şiayan", *Fasılname-i İlmi Tahassusî Suhani Tarih*, IV/XI, Tahran, s. 57-72.
- Şâmî, Nizamaeddin, (1984), *Zafernâme*, Tahran: İntişârât-ı Bamdâd.
- Tahmasebî, Sasan, (2010), "Nakş-ı Din Der be Kudret Resideni Timur ve Siyaset-i Harici-i Vey", *Fasılname-i Târîh-i Ravabit-i Harici-i*, XXVIII, s. 95-110.
- Yüksel, Musa Şamil, (2008.07.01), "Arap Kaynaklarına Göre Timur ve Din", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIII/1, 239-258.
- Yüksel, Musa Şamil, (2009), *Timurlularda Din ve Devlet İlişkisi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

SEYİD EMİR ALİ HAN'IN HAYATI VE OSMANLI DEVLETİ İÇİN YAPTIĞI ÇALIŞMALAR SYED AMEER ALI KHAN'S LIFE AND STRUGGLE FOR THE OTTOMAN EMPIRE

Tuğba KORHAN*

Öz

Seyid Emir Han, Hindistan'ın önemli Müslüman liderlerinden biridir. Ülkesinde aldığı hukuk eğitiminin yanında İslam Dini üzerine de araştırmalar yapmış ve tüm dünyadaki Müslümanların savunuculuğunu yapmak için mücadele etmiştir. Seyid Emir Ali Han, Osmanlı Devleti'nin son döneminde uğradığı saldırılara da kayıtsız kalmamış, Osmanlı siyaseti ve savaşlarını yakından takip etmiştir. Özellikle Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'daki topraklarına yapılan İtalyan Saldırısıyla başlayan savaş sırasında gazetelere makaleler yazarak hem İngiltere yönetimini Osmanlı Devleti'ne destek olmaya çağırmış hem de bölgedeki Müslüman halkın savunulması için kamuoyu oluşturmaya çalışmıştır. Basında bu konuda çıkan yazıların yanında Emir Ali Han'ın Savaş bölgelerinde yardım faaliyetleri olmuştur. Trablusgarp Savaşı sırasında kurduğu İngiliz Kızılay Derneği vasıtasıyla hem Müslüman halkın hem de savaşan askerlerin yaralarını sarmada çaba harcamıştır. Trablusgarp Savaşı bittikten sonra hemen ardından çıkan Balkan Savaşlarında da başkanlığını yaptığı Dernek savaş bölgelerinde sağlık hizmeti vermiştir.

Anahtar Kelimeler

Seyid Emir Ali, Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşı, İngiliz Kızılay Derneği, Hint Müslümanları.

Abstract

Syed Ameer Ali Khan is one of the most important Muslim leaders of India. Besides studying law, he has also done researches on the religion of Islam and fought to advocate Muslims around the world. Syed Ameer Ali Khan was not indifferent to the attacks in the last period of the Ottoman Empire and followed the Ottoman politics and wars closely. During the war, which started with the Italian attack on the territory of the Ottoman Empire in North Africa, He wrote articles to the newspapers and called the British administration to support the Ottoman Empire. In addition to his writings on the issue, he sought to create public opinion for the defense of the Muslim population in the region. In addition to his writings on the subject, there had been help activities in war zones. Through the British Red Crescent Society, which he founded during the Tripoli War, he endeavored to cover the wounds of both Muslim population and the soldiers who fought. The association which was chaired by Syed Ameer Ali Khan gave health services in the Balkan wars which started just after the end of the Tripoli War.

Keywords

Syed Ameer Ali Khan, Tripoli War, Balkan War, British Red Crescent Society, Indian Muslims.

* Dr. Öğr. Üyesi., Çukurova Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü e-mail: ttugbadogan@hotmail.com ORCID: 0000-0001-8902-0670

GİRİŞ

Seyid Emir Han, 1849-1928 yılları arasında yaşamış bir hukukçu ve fikir adamıdır. Müslümanlık ve hukuk alanında pek çok eser vermiş, aynı zamanda Hint Müslümanlarının siyasal örgütlenmesi için yıllarca mücadele etmiştir. Çalışmamızda, Seyid Emir Han'ın hayatı ve Osmanlı Devleti için verdiği mücadeleyi konu ettik. Seyid Emir Han, gerek eserleriyle gerekse Müslümanlar için yürüttüğü faaliyetlerle tanınmış bir isim olmasına rağmen ülkemizde kendisi hakkında çalışma yok denecek kadar azdır. Seyid Emir Han, siyasi tarih çalışmalarında genel olarak, 1924 yılında, Halifeliğin kaldırılmasına karşı tutumu ile anılmıştır. Fakat Osmanlı Devleti için yürüttüğü faaliyetler ile ilgili kaynak eksikliği mevcuttur. Bu eksiklikten yola çıkarak başladığımız çalışmamızı, Trablusgarp ve Balkan Savaşları ile sınırlı tuttuk. Bu savaşlar döneminde, Seyid Emir Han'ın basın yoluyla yürüttüğü kamuoyu oluşturma çabalarını, savaş bölgelerinde yürüttüğü yardım faaliyetlerini ele almaya çalıştık. Ayrıca Seyid Emir Han'ın yaşadığı ülke olan İngiltere'nin izlediği Osmanlı Devleti politikasına göre hareket edip etmediğini irdelemeye gayret ettik. Çalışmamızı yaparken, ana kaynaklardan istifade etmeye özen gösterdik. Bu anlamda Seyid Emir Han'ın Trablusgarp ve Balkan Savaşı döneminde gazetelerde yayınladığı makalelerden ve yayınlanmış olan anılarından faydalandık. Bunun yanında sözünü ettiğimiz savaşlarda bulunmuş olan dönemin yazarlarının anılarıyla konumuza ışık tutmaya çalıştık.

1. Seyid Emir Ali Han'ın Hayatı

Syed Ameer Ali'nin Hindistan'a gelen ilk atası, 1739 yılında Nadir Shah'ın fatih ordularının bir subayı olan Ahmed Afzal Khan'dır. Aile köklerini *Neslimizi, peygamberden itibaren, onun kızı Fatima aracılığıyla takip ediyoruz. Nesebimiz, sekiz İmam, Ali Al-Raza, N.-E. İran'da Khurasan'ın başkenti olan Mashhad'da yakıldı.* Syed Razi Wasti 1968:17) sözleriyle anlatmıştır.

Atası Ahmad Afzal Khan, paralı asker olarak geldiği Hindistan'ın Oudh'taki, Mohan şehrine yerleşmeye karar vermiş böylece Seyyid ailesi bu bölgede yaşamını sürdürmeye başlamıştı. Ameer Ali'nin büyükbabası Munawar Ali Khan, tahsildar olarak, Oudh'ta Nawab Asaf-ud-Duala'nın hizmetindeydi. (Aziz 1968:110) Munawar Ali Khan, 1820 yılında bir savaşta ölmüş ve Seyyid Ali'nin babası olan oğlu Saadat Ali , amcası Sirajuddin Ali Khan tarafından büyütülmüş ve başarılı bir hakim olmuştur.

Yolculuk etmeyi seven Saadat Ali Khan, Tahsildar Yardımcısı olan, kuzeni Jaffar Ali Khan ile birlikte Orissia Cuttack'a gittiği bir dönemde ve orada Amir Ali'nin annesi olan Sambalpur'un asilzadelerinden Shamshuddin Khan'ın kızı ile evlenmiştir. Dört çocukları olan çiftin en küçüğü Seyid Emir Ali 1849 tarihinde dünyaya gelmiştir. Çocukları okul çağına gelince iyi eğitim almaları için Kalkuta'ya yerleşen Saadat Ali Khan, üç büyük çocuğunu Kalküta Medresesi'ne göndermiştir. O sıralarda Emir Ali de bebektir. Saadat Ali Khan daha sonra Kalküta'dan ayrılarak Hooghly'e taşınmış ve çocuklarını bu bölgedeki Moshinia Koleji'ne kaydettirmiştir.(Allana 1969:161)

Bu dönemde baba Saadat Ali, Hz. Peygamber'in biyografisini yazmakla meşgul olduğu sırada, 1856 yılında kolera hastalığından dolayı yaşamını yitirmiştir. Çok erken yaşlarda öksüz kalan Emir Ali mütebedeyyin ancak korkusuz bir hanımefendi olarak anlattığı annesinden çok büyük destek almıştır. Annesinin de desteğini alan Emir Ali, gayretli ve okumaya doymayan yapısıyla, yakın gelecekte başarılı bir eğitim kariyeri vadediyordu. Emir Ali, Urdu ve İran'da

bir Mevlevî'den¹ ilk eğitimini aldı ve daha sonra da Hooghly Kolejine girdi (Allana 1969: 163). Bu okulu sızdırmayacak derecede ayrı iki bölüme ayrılmıştı; birincisi, Müslüman öğrencilere yönelik *Anglo-İran bölüm* olarak adlandırılıyordu. Diğeri de yalnızca Hindu gençliğine yönelikti. (Syed Razi Wasti 1968: 27) şeklinde anlattığı Hooghly'deki okul günlerinde, Emir Ali Shakespeare, Milton, Shelley, Keats, Byron ve Lenfellow'un eserlerinin çoğunu okudu ve Gibbon'un muazzam eseri 'Roma İmparatorluğunun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi'ne hâkim oldu. Yaşamının bu ergenlik yıllarında, büyük İslam âlimi Seyid Karamat Ali'nin etkisi altında kaldı ve Prof. Obaidullah Obaidi'nin yardımıyla Seyid Karamat Ali'nin *Markhazi Ulum* adlı eserini İngilizceye çevirdi. Henüz ilk gençlik yıllarında olmasına rağmen bu, onun ilk edebi girişimiydi. İslâm felsefesine ilişkin olarak edinmiş olduğum her türlü bilgiyi Seyid Karamat Ali'ye borçlu olduğumu anılarında anlatmaktadır (Syed Razi Wasti 1968: 28).

Seyid Emir Ali, lisans eğitimini 1867 yılında tamamlayarak Hindistan'ın ilk Müslüman mezunlarından biri olmuştur. İzleyen yıl, Tarih alanında yüksek lisans eğitimi alarak sosyal bilimler yüksek lisansını tamamlayan ilk Bengalli Müslüman olmuştur. 1868 yılında, hukuk fakültesini bitirmiş ve aynı yıl bir devlet bursu kazanarak İngiltere'ye gitmeye karar vermiştir. P. & O. Gemisi² Simla ile yaklaşık bir ay süren bir yolculukla İngiltere'ye ulaşmıştır. İngiltere'deki ilk yıllarında Müslüman alimler ve edebiyatçılarla ilişkiler geliştirmiş ve Hintli öğrenciler için yardım kuruluşlarında çalışmış ve Ulusal Hint Derneğinin oluşumuna, 1871'de, katkıda bulunmuştur.

1873 yılında çıkan *Kitabı, Hz. Muhammedin Yaşamı ve Öğretilerine ilişkin Eleştirel Değerlendirme*, onu okuyan İngilizler üzerinde derin ve olumlu bir izlenim uyandırmıştır. Bu kitabı, yakın zamanda kalp krizinden ölen büyük kardeşi Seyid Waris Ali'ye adamıştır (Syed Razi Wati 1968: 45).

Seyid Emir Ali, 27 Ocak 1873 tarihinde Hindistan Barosundan bir çağrı almış ve buna uyarak ülkesine geri dönmek üzere buharlı bir vapurla Genua'dan Bombay'a doğru yola çıkmıştır.

Hindistan'a döndükten sonra, kendi adını 1873 yılı Şubat ayında Kalküta Yüksek Mahkemesine kayıtlı bir avukat olarak bulmuştur. O dönemde yüksek mahkemede kendisi dışında yalnızca üç tane Hintli dava vekili vardı ve kısa sürede İslam Hukuk'u alanında önemli bir isim haline gelen Seyid Emir Han, Kalküta Üniversitesi'nde İslâm Hukukunda öğretim üyesi olarak bir süre görev yapmış ardından 1877 yılında Kalküta Baş Yargıçlığı'nda görev yapmak üzere atanmıştır. 1904 yılında İngiltere'ye gitmek için emekli olana kadar bu görevde kalmıştır (Gordon 1974: 41).

Hukuk alanındaki çalışmalarının yanında Hindistan Müslümanlarının siyasi olarak örgütlenmeleri için yıllarca mücadele etmiş, 1877 yılında kurulmuş olan Merkezi Ulusal Müslüman Birliği için çalışmıştır. Bir süre sonra tüm Hindistan çapında 53 şubeye ulaşan birlik, Hindistan Müslümanlarının politik uyanışı için çok büyük bir teşvik olmuştu. 25 yıl bu birliğe hizmete devam eden Emir Ali Han, Hindistan'daki Müslüman siyasi ilerlemesi adına yıllar boyunca emek harcamıştır.

1892 yılında Hindistan Valisi Lord Dufferin'e bir bildiri sunan Seyid Emir Ali Hindistan'daki Müslümanların daha iyi eğitim almalarına yönelik ve kamu hizmetlerinde yeterli düzeyde yer verilmesi için bazı özel hususlar talep etmiş, Lord Dufferin, bu talepleri kabul etmiştir. Ayrıca Bengal'de Müslüman seçmenlerin haklarını güvence altına almak için

¹ Kitapta Maulvi olarak geçmektedir.

² P&O Cruises 1837 yılında kurulmuş olan İngiliz deniz taşımacılık şirkettir.

Simon Komisyonu'na bir rapor hazırlamış ve raporu da kabul edilerek Müslümanların hakları korunmuştur.(Aziz 1968: 112) Seyid Emir Han'ın Hindistan Müslümanlarına yönelik buna benzer pek çok hizmeti vardır.

Hindistan'daki görevinden emekli olduktan sonra 1904 yılında İngiltere'ye yerleşen Seyid Emir Han, Tüm-Hindistan Müslümanları Birliği'nin Londra Şubesinin 1908 yılı Mayıs'ında kuruluşuna katkı sağlamıştır (Gordon 1974:40). Ortak hareket ettiği Ağa Han, Seyid Emir Ali'yi ilk Başkanı olarak atanmıştır. Yaşadığı Londra'da hiç camii olmaması nedeniyle üzüntü duyan Seyid Emir Ali Han, Ağa Han ile birlikte Londra'da cami yapmak için Kasım 1912'da bir kampanya başlatmıştır.

Ayrıca Balkan Savaşları ile Türkiye ve İtalya arasındaki Savaş sırasında Londra'da İngiliz Kızılay Derneği'ni kurmuştur. Bu dernek, 1912 Şubat'ından itibaren Trablusgarp'taki Osmanlı-İtalyan savaşından etkilenen Müslümanlara yönelik sağlık hizmeti vermiştir.

1909 yılında Seyid Emirr Ali, İngiltere Özel Meclisi'nin³ bir üyesi olarak atanmış, böylece bu yüksek makama gelen ilk Hindistanlı olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra ise Hindistan Hilafet Hareketi'nin öncülüğünü yapmıştır. Hindistan Hilafet Hareketi'ni temsilen 24 Kasım 1923'te Ağa Han ile birlikte Türkiye'de İsmet Paşa'ya ortak bir mektup yazmıştır. Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Sünni dünyanın dini önderliğinin İslam Hukuku'na uygun olarak devam etmesine dair taleplerini içeren mektubun Ankara'ya ulaşmadan 5 Aralık 1923 tarihli Tanin gazetesinde yayınlanmasıyla Türk Hükümeti'nin tepkisiyle karşılaşmıştır. Halifelik konusundaki girişimlerinden bir sonuç alamasa da Seyid Emir Ali Hint Müslümanlarının ayrı bir kültürel ve siyasi varlık olarak sürdürmesi çabasında başarılı olmuştur.

Seyid Emir Ali, Hintli Müslümanların eğitim ilerlemesi ve siyasi uyanışına ilişkin alandaki çalışması ile birlikte İslam'a dair birkaç kitap çıkararak İslam'a hizmet etmeye devam etmiştir. Bu alandaki en dikkate değer katkıları, 1891 yılında Londra'da yayımlanan İslam'ın Ruhu ve ilk olarak 1899 yılında, ayrıca Londra'da yayımlanan Sarazenlerin Kısa Tarihi'dir. Bu her iki kitap da, bu dönemde İngiltere'de ortaya çıkan literatür içinde önemli bir yer tutmaktadır. İslam, İslam'da Kadın, İslam Hukuku, İran Hakları, İslami Kişiler Hukuku, Bengal Yasası Tefsiri, İslam'da Kadının Yasal Statüsü diğer eserleridir. Çoğunlukla *Observer*, *The Times* ve *Nineteenth Century Review*'e mektup ve makale göndererek İngiliz kamuoyunun dikkatini genel olarak dünya ve özel olarak Hindistan'daki Müslümanların karşılaştığı sorunlar üzerine yoğunlaştırmıştır. 1928 yılında hatıratını yazmış ve Haydarabad'dan Deccan'a yayımlanan İslam Kültürü'nde 1931-32'de seri halinde çıkmıştır. Yaşlılık yıllarını İngiltere, Berkshire'da Sussex'te sakin bir hayat sürerek geçiren Emir Ali Han 3 Ağustos 1928'de hayata gözlerini yumdu. Maulana Mohammad Ali, Ziauddin Ahmed Bey ve Abbas Ali Baig Bey cenazesine gelenler arasındaydı.(Allana 1969: 172)

2. Seyid Emir Ali Han'ın Trablusgarp Savaşı'nda Müslümanlar İçin Basın Yayın Yoluyla Verdiği Mücadele

Hindistan'ın önemli Müslüman liderlerinden biri olan Seyid Emir Ali Han, özellikle 1877 tarihinden sonra Osmanlı Devleti tarihi ile ilgilenmekte ve Osmanlı Devleti'ndeki gelişmeleri İstanbul'da Arapça olarak yayınlanan Dot ul- Khilafat isimli dergiden takip etmekteydi. Aynı zamanda Avrupa Tarihi ile ilgili çalışan gençlere de bu konu ile ilgilenmelerini tavsiye etmekteydi;

Avrupa tarihi öğrencileri için, Türkiye'nin büyük Sultanlarının yıllıkları ibretlik bilgilerle doludur. Hiçbir millet, 1800-1914 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu kadar

³ Privy Council.

düşmanca saldırılara maruz kalmadı ve hayatta kalamadı. 1829'da bir savaş vardı⁴; sonra 1840'da bir başkası⁵; Kırım Savaşı, 1854 yılında Türkiye Tuna boylarında bir saldırı ile başladı. Hem orada hem de Ermenistan'da bulunan Türk sınır kasabası, İngiliz subayları karşısındaki karamanca savunmaları ile ünlendi. 1876'da Sırp, eski rejimin büyük bir generali tarafından umutsuzca yenildiler; ancak 1877'de Türkiye'de bir başka Savaş zorlayan Rusya'nın müdahalesiyle fetihten kurtuldular. Sonuç, herkes tarafından hatırlanacaktır. Bağımsız bir Türkiye ve Boğazların bağımsız kontrolü o zaman İngiliz Politikasının temel ilkesiydi.⁶ Lord Beaconsfield filoyu Çanakkale Boğazı'na gönderdi ve Ruslara İmparatorluğun politikasını her ne pahasına tutmaya hazır olduğunu göstermek için Hint askerlerini Malta'ya getirdi (Griffin 1932: 107).

Seyid Emir Han'ın merakını uyandıran Osmanlı siyaseti 1877 Osmanlı Rus Savaşı sırasında Hindistan'da da büyük yankı bulmuş ve Ruslar, İstanbul'a ilerlediklerinde bu durum Hindistan'da infiale neden olmuş ve Hindistan Müslümanları bu savaş sırasında Osmanlı Devleti'ne elinden gelen yardımı yapmıştır. O dönemki Hint Müslümanlarının hislerini Seyid Emir 1912 yılında Trablusgarp Savaşı sırasında yazdığı bir makalede şöyle anlatmaktadır;

Osmanlı Devleti şimdiki gibi, istikrarlı anayasal bir Hükümeti kurmaya çalışırken, bir savaşa girmek zorunda kaldı. Osmanlı milletine yardım etmek ve Türkiye'nin felakete uğramış insanları arasındaki evrensel acı ve sıkıntıyı hafifletmek amacıyla tüm sınıflar arasında hakim olan coşkudan bahsetmek isterim. Hayatın mütevazi kesimindeki kadınlar bile, küpelerini, bilekliklerini ve halhallerini satılmak ve elde edilen gelirin Türk Şefkat Fonu'na havale edilmek üzere göndermişler ve sadece bir İl, yaklaşık 20.000 £ tutarında olan üç yüz bin rupi miktarda parayı gönderebilmiş iken, bir çok Müslüman asker, Osmanlı Hükümetine hizmetlerini sunmuşlardır. (Barclay 1912:101)

Hindistan'da derin üzüntüye neden olan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından Osmanlı Devleti zor bir dönemece girmiş ve üst üste kayıplar vermeye başlamıştır. Bu dönemde Seyid Emir İngiliz basınında Osmanlı Devleti ile ilgili makaleler yazmaya başlamıştır. Bu makalelerin ilki 1905 yılında *Türkiye ve Büyük Güçler* başlığıyla yayınlamış ve büyük devletlere Müslüman Dünyasının her zaman Osmanlı Devleti'nin arkasında olacağını mesajını vermek istemiştir (28 Kasım 1905 *The Times*, s. 12). Fakat geçen yıllar büyük güçlerin Osmanlı Devleti'nin topraklarını almakta kararlı olduğunu gösterecekti.

Balkanlardaki karışıklıkların yanı sıra İtalya da Trablusgarp'ı işgal etmek için mazeretler öne sürüyordu. 1911 yılının Eylül ayında İtalyanlar yarı resmi bir açıklama yaparak İtalyanların onurunu korumak için savunma amacıyla bölgeye asker çıkaracaklarını açıklayacak, 27 Eylül tarihinde ise Babıali'ye nota vererek Trablusgarp ve Bingazi'yi işgal edeceklerini duyuracaklardı. (Koloğlu 1979:5)

Aynı gün Seyid Emir Ali Han'ın Osmanlı Devleti'nin hem askeri hem de maddi açıdan hazırlıksız yakalandığı bu işgale karşı bir protesto yayınladığını görüyoruz.

27 Eylül 1911 tarihinde kaleme aldığı protesto bir gün sonra İngiliz basınında yer

⁴ 1829 Osmanlı-Rus Savaşı

⁵ 1839-1841 Osmanlı Mısır savaşı

⁶ Hindistan'ın zaptından sonra İngiltere, Hindistan'a giden kara ve deniz yollarını Rus tehdidinden korumayı temel amaç edinmiştir. Kendi ekonomik ve siyasi çıkarlarına zarar verebileceğinden Rusların Akdeniz'e inmesini önlemek amacıyla Osmanlı Devletinin toprak bütünlüğünü savunmak İngiltere'nin XIX. Yüzyılın ilk yarısında değişmez politikası olmuş fakat bu savaştan sonra İngiltere de bu politikasından vazgeçmiştir. Bkz. Mithat Aydın, İngiliz Rus Rekabeti ve Osmanlı Devletinin Asya'daki Toprakları Sorunu (1877-1878) A.Ü. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* Sayı 38, Erzurum 2008 253-288.

alacaktı;

...Hristiyanlık ve İslam arasındaki iyi ilişkiler ve dostluk duygusunun gelişmesi ve korunması, iki büyük inancın ahenkli bir şekilde, eğer mümkünse el ele, çalıştığının görülmesi hususunda bir kişi derin ilgiye sahipken, kendi ilgili alanlarındaki ilerlemenin sebebi içinde, Türk hakimiyetindeki Trablus'un İtalyalılar tarafından tasarlanmış işgalinin hayal edilemez sonuçlarına dikkat çekmek için sizin sütununuzun misafirperverliğini kötüye kullanmaya cüret ettim. İngiltere nazarında, mesele şu anki ciddi anlardan birisidir; yüz milyonlarca Müslüman, onun hükümrancılığını kabul eder ve onlar yurt dışındaki dindaşlarını ilgilendiren her şeye karşı şiddetli bir ilgi duyarlar. Böyle bir kötü niyetli ve mazur görülemez bir saldırganlık eyleminin doğuracağından emin olunan kızgınlık ve öfke, Müslüman dünyasının her yerinde tepkiye sebep olacak, Mısır ve Kuzey Afrika'nın tamamı, bundan hemen etkilenecek ve uzlaşma ve iyi niyetin gelişmesi asırlar boyunca gerileyecek (28 Eylül 1911 The Times).

Fas'ın Fransa tarafından tahsis edilmesinin örtbas edilmesi konusunda ne tür bir mazeret olursa olsun, Türkiye'nin talanı ile İtalya tarafından bir inançlar ve ırklar savaşına kıskırtmaya müsaade edilmemesi gerektiğini vurgulamış, *dünyadaki tüm barış ve iyi niyet severlere, çok geç olmadan, ismen Hristiyan olan bu ülke parçasındaki tüm uluslararası ahlak kilise kanunlarının bu açık aykırılığına karşı tüm güçleriyle protesto etme çağrısında bulunuyorum* sözleriyle çağrısını bitirmiştir. (28 Eylül 1911 The Times).

Ekim ayına girildiğinde Trablusgarp'taki İtalyan baskısı yerini yeni işgallere bırakmıştır. 5 Ekim'de Trablus şehri işgal edilmiş, 9 Ekim'de ise İtalyanlar Derne'yi bombardımana tutmuşlardı. Emir Ali Han, 9 Ekim 1911'de *The Times*'a bir yazı daha yazmıştı. 11 Ekim tarihinde yayınlanan bu mektubunda Trablusgarp'ın İtalya tarafından işgalinin İngiltere için de olumsuz sonuçlar doğuracağı üzerinde durmuş ve İtalyanların işgalinin Müslümanlar arasında infiale neden olacağı konusunda İngiltere kralını uyarmıştır.

...İtalya'nın Türkiye'ye karşı mücadele ettiği savaşın bir sonucu olarak, barışın, Doğu'da ortaya çıkan şeyin üstüne perde çekmek için kullanılması, Britanya İmparatorluğu'nun yararına olmaz. Bu kanaat içinde, özel önem taşıyan iki hususa dikkatinizi çekmeyi istirham ediyorum. Savaş, Müslüman dünyasında büyük bir galeyana neden oluyor ve şimdiye kadar uyandırdığı öfke, hayranlık uyandıran itidalli bir ifade ile kendisini buldu. İtalya'nın eylemini protesto etmek için İngiltere, Hindistan, Güney Afrika ve başka yerlerde yapılan kitlesel toplantı haberleri, bu ülkedeki kamuoyu ana organlarına nüfuz etmemiştir; bununla birlikte, gerçek şu ki, galeyan ve kızgınlık evrensel ve derin bir niteliğe sahiptir. (11 Ekim 1911 The Times)

Seyid Emir Ali Han'ın üzerinde durduğu gibi Hindistan'da hem Müslümanların hem de Hinduların katıldığı kitlesel protesto gösterileri olmuştur. Örneğin 6 Kasım'da Madras'ta büyük bir miting yapılmış ve bu miting Müslümanların yanında Hindular da katılmıştır.

Bu mitingin ardından yüz elli binden fazla kişinin katılımıyla Kalküta'da başka bir miting yapılmış ve bu protestoya sempati ile yaklaşmış olan Hindu liderler tarafından Müslümanların kullanımı için Federasyon Binası tahsis edilmiştir.

Bahsedilen toplantıda iki dönemin iki önemli Hindu lideri olan Dr. T.M. Nair ve Bay Rangachariar da destek vermiş. Dr. Nair'in bu mitingte bir konuşma yaparak şunları söylemiştir;

İtalyanlar şunu hatırlamalılar ki, kendileri ulusal bağımsızlıkları için mücadele verdikleri zamanda, Büyük Britanya'dan yardım görmüşlerdir. Aynı yardımı

Trablusgarplılar da hak etmiyorlar mı? Trablusgarp meselesi sadece tek başına olsaydı, bu kadar fazla huzursuzluk yaratmazdı. Ancak daha zayıf ulusları yutma duygusu ön plana çıkmıştı. Ve bu şekilde bir politikanın devam etmesine izin verirlerse, barbarlığa geri döneceklerdi ve eğer Müslüman halkın duygularını hafifletecek bir ülke dünyada varsa o da Büyük Britanya'dır. Çünkü en büyük Müslüman nüfusuna sahip olan ülkedir. Hinduların Müslümanlara sempati duyması gerektiğini göstermek için onların arasındaydı. (Barclay 1912: 102)

Toplantının karar metninde ise Müslümanlar için ortak bir destek çağrısı yapılmıştır;

Bu toplantı, haksız savaş ve Türkiye'ye karşı İtalya tarafından yürütülen tarzın ve beraberindeki diğer son olayların Hristiyan olmayan ve Doğu ırklarının kafalarında genel olarak meydana getirdiği ciddi güvensizlik duygusunu hafifletmek için, Doğu'da büyük İmparatorluğun refahı konusunda kayıtsız kalmayan İngiltere Hükümetinden elinden gelen en iyi çabayı göstermesini istihham ve rica eder. (Barclay 1912: 103)

Emir Ali Han'ın basından yaptığı uyarılar devam ederken 7 Ekim'de Hindistan'da büyük bir miting daha yapılmış ve raporlara göre her sınıf ve mezhebi temsil eden binlerce Müslümanın katıldığı miting Lahore Shahi Camii'nde düzenlenmiştir. Bu mitingden İtalya'nın zorba ve keyfi ve haksız yere Trablusgarp'ı işgal etmesi hususunda Lahore Müslümanlarının güçlü protesto çağrısı yapılmış. Bu gösteriden başka Bombay, Lucknow, Bareilly, Rangoon, Karachi, Amritsar ve Dacca gibi diğer büyük merkezlerde benzer mitingler düzenlenmiş ve hepsi İtalya'nın eylemine karşı ve adaletin çıkarlarına İngiltere'ye müdahale etme çağrısında bulunmuştur. Hindistan'daki bu protesto eylemleri Emir Ali Han'ın *The Times*'ta yaptığı uyarının ciddiyetini göstermektedir.

Seyid Emir Han'ın ikinci endişesi ise İtalyanların savaşı dini bir niteliğe büründürme nitinde olabileceğidir. Bu kuşkusuna, Papa'nın İtalyan Amiral gemisine asılmak üzere kutsanmış bir tespih gönderdiğini dayanak göstermiştir. (11 Ekim 1911 *The Time*)

31 Ekim'de yazılıp 1 Kasım'da yayınlanan bir başka mektubunda ise;

*...ayrım gözetmeyen katliam, esirlerin kıyımı, kaba askerlerin emriyle yüzlerindeki örtüyü kaldırmayan kadınların öldürülmesi, sokaklarda sürüklenen sivillerin infaz edilmesi, işgalcilere ateş etmekle, bu karmaşıklığa ilişkin görünüşte bir sorgulama bile yapmadan bunların yapılması, eğer çok yanılğı içinde değilsem, medeni dünyada bir şok etkisi yaratacak. Bu eylemlerin ufak bir kısmı bile Türkler tarafından yapılmış olsaydı, Büyük Britanya'nın baştan ucuna kadar bir öfke uğultusu olurdu. Kuşkusuz, İngiltere'nin kalbi, "Hristiyan" bir millet tarafından yapılan bu tür işlerde insanlığa çağrıya karşı ölü olamaz... İnançlarının asil idealleri üzerinde titreyen ve aziz tutan İngiltere'nin Hristiyan erkek ve kadınları, bu geçmiş günlerin barbarlığına dönüşe karşı seslerini çıkarmayacaklar mı? (1 Kasım 1911 *The Times*)*

diyerek İngiltere yönetimini Trablusgarp'taki yaşanan haksızlığa tepki göstermeye bir kez daha davet edecektir. Ve 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'ndaki İngiltere'nin Osmanlı'nın bütünlüğünü savunduğu dönemdeki politikasına dönmesi için çağrı yapmıştır;

Hindistan yerel dildeki gazeteleri savaş haberleri ve protesto mitingleri ile dopdolu, bu sabahki korkunç raporlar kin ve galeyana arttıracak. Hindistan'daki Müslümanların Rusya-Türk savaşı zamanında nasıl çaba gösterip didindiğini hatırlıyoruz ve savunmasız insanlar üzerinde zorlanan bu savaş ve beraberindeki barbarlıkların Britanya İmparatorluğu Müslüman halkı arasında doğurduğu duyguyu biliyoruz. Diğer topraklarda

olduğu gibi, kitlelerin yanlış yapan ile masum olanları birbirinden ayırt etmeleri pek de beklenemez; Dua ediyorum ki, birine karşı duyulan kin diğerine sirayet etmesin (1 Kasım 1911 The Times).

Kasım ayında Trablusgarp'ta çatışmalar şiddetlenmiş Derne, Mesri, ve Henni'de 27 Kasım'da 105 kişinin ölmesiyle sonuçlanan İtalyan saldırısı gerçekleşmişti. (Koloğlu 1979: 8). İtalyan saldırılılarının hız kesmeden devam ettiği bu dönemde Müslüman askerlerin esir alınan İtalyanlara eziyet ettiği haberlerinin gelmesi üzerine 30 Kasım 1911 tarihli *The Times* gazetesine bir yazı daha kaleme alarak Müslümanlıkta esirlere kötü muamelenin yapılmayacağını savunmuştur;

"Müslüman" kelimesini El Henni'de gördüğü mezalimle bağlantılı olarak kullanılmasını protesto etmek istiyorum. Hiçbir Müslüman, İtalyan "kana susamışlığını" veya "askeri gerekliliği" "Hristiyan" mezalimi olarak adlandırmamıştır. İslam'da mahpusların sakatlanması kesinlikle yasaktır. Bu vahşice uygulamaların Müslüman vicdanında ne kadar tiksinti uyandırdığını göstermek için, ben sadece İslamiyet'in ilk Halife'sinin Bizans'a karşı savaşa giden askerlerine verdiği talimatı buraya alıntılatacağım. Bak (Dedi ki) ihanetten kaçın. Hiçbir surette adalet ve haktan ayrılmayın. Hiçbir kimseyi sakat bırakmayacaksınız, çocuk veya ihtiyar veyahut hiçbir kadını öldürmeyeceksin. Hurma ağacına zarar vermeyin veya ateşle yakmayın ya da insan ya da hayvan yiyeceği olan herhangi bir ağacı kesmeyin. Sürü veya deve sürülerinde kalmayın, böylece gerekli iaşeniz için tasarruf sağlarsınız. (30 Kasım 1911 The Times)

Özellikle savaşın başladığı ilk aylar olan 1911 yılının kış aylarına kadar Seyid Emir Han'ın İngiltere yönetimine ve İngiliz halkına yaptığı çağrılar devam edecektir. Bu çağrılar İngiltere'nin değişmiş olan Osmanlı Devleti'nin Afrika'daki topraklarını savunmaya yetmeyecek olsa da İngiltere ve Hindistan'da bir kamuoyu oluşturmada etkisiz olduğu düşünülemez.

3. Seyid Emir Han'ın Anılarında İngiliz Kızılay Derneği'nin Trablusgarp ve Balkan Savaşlarındaki Faaliyetleri

Kuzey Afrika'da 1911 Osmanlı-İtalyan Savaşı başladığı dönemde İtalya'nın yaptığı baskıcı politikalar ve Balkanlardaki hareketlilik sonucuyla Osmanlı Devleti Trablusgarp'taki askeri varlığını azaltmıştı. (Koloğlu 1979: 21) Bölgede bulunan Neşet Bey'in kuvvetlerinin yanına kılık değiştirmek suretiyle bölge halkıyla birlikte savaşmak için gönüllü gelen Enver Bey, Fethi Bey, Mustafa Kemal Bey gibi Osmanlı Subaylarının yanında Hilali Ahmer Cemiyeti aracılığıyla bölgeye küçümsenmeyecek sağlık hizmeti de getirilmiş ve bu sağlık ekibindeki hem sivil hem de askeri doktorlar canla başla savaş bölgesinde ve sivil halkın sağlık sorunlarını çözmekte fedakarca çalışmışlardır (Ostler 1912:67). Türk sağlık hizmetlerinin yanında birçok ülkenin sivil sağlık kuruluşları bölgeye hizmet götürmüştü özellikle Almanların teşekküllü sağlık komiteleri bölgede hizmet veriyordu (Bennet 1912: 54). Fakat Emir Ali Han'a göre bölgedeki sağlık hizmetleri yeterli değildi;

Türkler Kuzey Afrika Bölgelerinde beklenmedik şekilde İtalya tarafından saldırıya uğradı. Sahra hastaneleri veya ekipmanları yoktu, hasta ve yaralılarına bakmak için çok az doktor vardı. Açlık ve huzursuzluk ile bunalmış Sirenayka ve Trablusgarp sivil nüfusunun bu sıkıntılarının giderilmesi için herhangi bir hüküm yoktu. Türklerin genç erkeklerden oluşan birlikleri sayıca çoktu fakat onlar da Araplar ile kahramanca savaştilar ve çok acı çektiler.(Syed Razi Wasti: 108)

Bölgedeki şartların zorluğunu bu satırlarla anlatan Emir Ali Han, Trablusgarp Savaşı'nda

Müslümanlara yardım etmek amacıyla 12 kişilik komite ve kendi başkanlığından oluşan İngiliz Kızılay Derneği'ni kurmuştur. Bu derneğin amacı hasta ve yaralılara ve ırk veya dinden bağımsız olarak açlıktan ölmek üzere olanlara yardım etmektir. Seyid Emir Ali'nin başkanlığını yaptığı derneğin bölgedeki ilk sahra hastanesi, Yüzbaşı Dixon Johnson'ın yönetiminde, Dr. Bernard Haigh,, Charles E. Holton Smith, Pansumancılar, eczacılar ve erkek hemşirelerden oluşan bir ekiple kurulmuştur. Bu hastane Müslüman ve İngiliz işbirliğiyle yapılmış olan ilk hastaneydi. *Dr. Bernard Haigh, asistanlarının hastalığından dolayı genellikle yetersiz yardımla çalışmak zorundaydı; Bir zamanlar, gerçekten, üç personel de hasta listesinde idi. Misyunun varlığının küçük bir avantajı, yorucu ve zor koşullar altında çalışan en az bir savaş muhabirine sunabileceği yardımdı.* (Ostler 1912: 301) Ayrıca bu hastane Aziziye kampında bulunan *Daily Express* muhabiri olan ve şiddetli hasta olan Alan Ostler da bu kurumun iyileştirdiği hastalar arasındaydı. (Syed Razi Wasti 1968: 108) Ostler anılarında tifüse yakalandığını ve ölmek üzereyken İngiliz hastanesine gittiğini anlatmaktadır.(Ostler 1912: 303)

Seyid Emir Ali ve dernek komitesi, çatışmaların genişlemesiyle 1912 yılının mayıs ayında bölgeye ek pansumancılar ve erkek hemşirelerin göndermeye karar vermiş, Haziran ayında Dr. Gordon Hill başkanlığında tam bir ambulans, tıbbi malzeme, yiyecek ve kıyafetle birlikte bir birim gönderilmiş ve sağlık kampının yönetiminden sorumlu olan Yüzbaşı Dixon Johnson da kendilerine eşlik etmişlerdir. 1912 yaz ayları İngiliz Kızılay'ı için çok yoğun geçmiş, Dernek, yalnızca harp malullerini tedavi etmemiş ayrıca bölge halkının sağlık sorunlarıyla da ilgilenmiştir. Özellikle bölgede toz ve sineklerin neden olduğu göz enfeksiyonundan mustarip olan insanlar için iddialı bir mücadele başlatılmış ve birçok kişi görme yetisini kaybetmekten kurtulmuştu.

Eylül ayına gelindiğinde ilk grupta gelen doktorlardan olan Dr. Smith'in geri dönmesiyle Dr. E. Griffin gönderilmiş ve ağır bir yolculuk sırasında Dr. Griffin hem kendine ait olan hem de Dr. Haigh'in sipariş ettiği tıbbi malzemeleri ve depoları kaybetmişti. Fakat Trablusgarp'a ulaşan Dr. Griffin bölgede barış yapılana kadar İngiliz Kızılay'ı adına Müslümanlara hizmet vermiştir.⁷ Zor şartlar altında Trablusgarp'a ulaşan Dr. Griffin çöl şartlarında aylarca sağlık hizmeti vermiştir. Seyid Emir'in başkanlığını yaptığı İngiliz Kızılay Derneği, Türk sağlık kamplarının yanında Fransız, Alman, Yunan Kızılhaç cemiyetleriyle birlikte savaş sonuna kadar bölge halkına ve savaşan askerlere hizmet vermiştir.(Ostler 1912: 304)

İngiliz Kızılay'ı, bu yardım çalışmalarını Kuzey Afrika'da yürütürken, Türkiye'yi uzun süre başka bir yöne sıkıştıran ve 1914'te dünyaya yayılacak olan Büyük Savaş'ın başlangıcı olan bir fırtına kopacak ve Osmanlı Devleti dört Balkan Devleti, Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ tarafından saldırıya uğrayacaktı.

Uşi Anlaşmasıyla biten Trablusgarp Savaşı Osmanlı Devleti için bir başka cephenin açılacağı anlamına geliyordu. Olayların seyri belli olunca, 17 Ekim'de, İngiliz Kızılay Derneği mümkün olan en kısa zamanda İstanbul'a bir hastane göndermeye karar verdi.

Albay Surtees'in idaresindeki İngiliz Hastane rahibelerini de içeren birim, Misyon Direktörü olarak, 1 Kasım'da Londra'dan ayrılarak Marsilya üzerinden seyahate başladılar. 14 Kasım 1912'de İstanbul'a ulaşan hastane Üsküdar'da kuruldu. Yeni kurulan bu hastaneye iki hafta içinde İngiltere'den iki cerrah gönderildi. Fakat Emir Ali Han'ın anılarından öğrendiğimize göre bu cerrahlar İstanbul'a gidişleri esnasında Yunan makamlarının önemli zorluklarıyla karşılaştı. İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın Atina Hükümeti'ni İngiliz Kızılay

⁷ Griffin, 1924 yılında Trablusgarp'taki faaliyetlerini anlatan . *Adventures in Tripoli: A Doctor in the Desert* isimli bir kitap yayınlamıştır.

Derneği'ne adına gönderilmesinin usulüne uygun şekilde yapıldığına dair bilgilendirmesine rağmen, tüm personel arandı ve savaş esirleri olarak alınıp ve dört gün gözaltında tutuldu. Konuyla ilgili yapılan temsillerin ardından daha sonra serbest bırakıldılar (Syed Razi Wasti 1968: 113).

Derneğin İstanbul'da bulunan kampının yanında İstanbul dışında faaliyet gösteren birimleri de bulunmaktaydı. İngiliz Kızılay Derneği'nin 1912 Kasım ayından itibaren Edirne, Sofya ve Plovdiv gibi şehirlerde de faaliyet göstermiştir. Emir Ali Han'dan Derneğin Balkanlardaki faaliyetlerini öğreniyoruz;

Ekim ayında Dışişleri Bakanlığı'ndan bir çok Türk'ün Sofya, Plovdiv ve Edirne'de bakımsız bir şekilde yattığına dair bir haber alındı. Bulgarlar tıbbi kaynak taleplerini karşılayamadılar ve doğal olarak önce kendi hastalarına ve acı çekenlere yardımcı oldular. Bu bölgeye Kasım ayı içinde Dr. W.E. Haigh ve CR Taylor adlı bir gönüllü., iki pansumancı ve iki hastane hizmetlisinden oluşan bir ekip gidecekti. Ayrıca yanlarında Bayan Gregg ve Bayan Peddar adlarında iki gönüllü kadın hemşirenin aylarca Edirne'deki sağlık biriminde çalışmışlardı. (Syed Razi Wasti 1968: 115).

Dernek sadece savaş mağdurlarına yardım etmemiş aynı zamanda bölgede salgın hastalıkların yayılmasını önlemek amacıyla da çalışmalar yapmıştı. Örneğin İstanbul'da Seyid Emir'in Derneği adına görevli olan doktorlardan Dr. Baynes Osmanlı birlikleri arasında kolera salgının olduğunu duyunca koleraya yakalanmış hastaların bulunduğu Yeşilköy'e gitmiş ve burada gördüğü manzarayı korkunç olarak nitelendirmişti. İngiliz Kızıl Haç Misyonu şefi Binbaşı Doughty-Wylie'nin yardımıyla yirmi askeri çadır alarak geçici bir hastane kurmuş ve hastane binası olmadan bir yıl kadar burada hizmet verilmiş 23 Ocak 1913 tarihinde ise bölgede bir hastane binası açılmıştır (Syed Razi Wasti 1968: 113). Hastane kurma, sağlık hizmeti verme, yemek dağıtımı gibi konularda çalışmalar yapan Seyid Emir Ali Han başkanlığını yaptığı dernekle ilgili 1920 yılında yaptığı bir konuşmasında Ermeni Meselesi ile ilgili konular görüşülürken, asıl vahşetin Balkan Savaşlarında Türklere karşı yapıldığını savunacak ve savaş dönemlerinde kimsenin Türkiye'deki dernek temsilcilerinin kayıtlarına bakmadığından yakınacaktı. *Eğer gaddarlık görmek istiyorsanız İngiliz doktor ve hemşirelerin 1912 yılındaki savaşta yaralılar ve hastalarla ilgili tuttıkları raporları inceleyin* diyerek dernek çalışanlarının tanık olduğu durumlara vurgu yapacaktı.⁸

1911'de başlayan Türklerin İtalyanlarla savaştığı Trablusgarp Savaşı'nda Seyid Emir Ali'nin çabalarıyla kurulan İngiliz Kızılay Derneği, Balkan Savaşlarının sonuna kadar da İstanbul ve Balkanların çeşitli şehirlerinde faaliyet göstermeye devam edecektir.

SONUÇ

Hindistan İslam siyasetinin önemli liderlerinden olan Seyid Emir Han, Hindistan Müslümanlarının hakları için yıllarca mücadele etmiş bir hukukçudur. Ülkesindeki görevinden emekli olduktan sonra İngiltere'ye yerleşen ve İngiltere'de Özel Meclis Üyesi yapan Seyid Emir Han, Osmanlı Devleti'nin son döneminde yaşadığı zorlu savaşlara karşı duyarsız kalmamıştır. Çalışmamızı, özellikle Seyid Emir Han'ın Trablusbarp ve Balkan Savaşları sırasında Osmanlı Devleti için yürüttüğü mücadele konusunda bulunan kaynak eksikliğinden yola çıkarak yürüttük. Bu savaşlar sırasında, gazetelere makaleler yazan Seyid Emir Han'ın Müslüman Dünyasını bu savaşlara karşı Osmanlı Devleti'nin yanında olmaya çağırdığını görüyoruz. Bunu yanında Seyid Emir Han, yazdığı makalelerle pek çok kere İngiltere'yi

⁸ The Grotius Society(1915 yılında kurulan bir İngiliz hukuk topluluğu) Islam in the League of Nations, Problems of Peace and War,, 1920, s. 139.

Osmanlı Devleti'ne karşı yürüttüğü politikadan dolayı eleştirmiş, İngiltere'nin yeniden Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü savunma politikasına dönmesi için çağrılar yapmıştır. Seyid Emir Han'ın sözünü ettiğimiz savaşlar dönemindeki çalışmaları basın yayın yoluyla sınırlı kalmamış aynı zamanda Seyid Emir Han, mitingler, toplantılar düzenleyerek de diğer ülkelerdeki Müslümanları, Osmanlı Devleti'nin yanında olmaya davet etmiştir. Ayrıca, Trablusgarp Savaşı devam ederken İngiliz Kızılay Derneği'ni kurarak savaş bölgelerine sağlık hizmeti göndermiştir.

Seyid Emir Han, Osmanlı Devleti'nin son döneminde yaşamış olduğu iki yıkıcı savaşta Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü savunmak için elinden gelen mücadeleyi vermiştir. Hilafet 'in kaldırılmasın döneminde yapılan inkılaplarla ters düşmüş olsa da çalışmamızı kapsayan dönemde Seyid Emir Han'ın çabaları kayda geçmeye değerdir.

SYED AMEER ALI KHAN'S LIFE AND STRUGGLE FOR THE OTTOMAN EMPIRE

Seyid Emir Khan was born in 1849 to a Muslim Indian family. He lost his father at an early age. Seyid Emir Khan studied law with the support of his mother and completed his bachelor's degree in 1867, becoming one of India's first Muslim lawyers. The following year, he became the first Bengali Muslim to receive a master's degree in History and a master's degree in social sciences. In 1868, he graduated from law school and in the same year he won a state scholarship and went to England. During his early years in England, he developed relations with Muslim scholars and literati. He has worked in charitable organizations for Indian students and contributed to the formation of the National Indian Association. In 1873 he was called back from India to work in his country and returned to his country. Seyid Emir Ali, who started to work as a lawyer at the Supreme Court of Calcutta, soon became an important name in the field of Islamic Law. He also served as a lecturer in Islamic Law at the University of Calcutta for a while before being appointed to the position of Chief Judge of Calcutta. He held this post until his retirement in 1904 to England.

Seyid Emir Ali, along with his work in the field of law, has fought for years for the political organization of Indian Muslims. He also worked for the Central National Muslim Union. He has worked for years in the name of Muslim political progress in India.

In 1909, Seyid Emir Ali was appointed as a member of the British Special Council. Thus, he became the first Indian to come to this high authority. Seyid Emir Ali made studies on the education and politics of Indian Muslims. He continued to serve Islam by publishing several books about Islam.

In 1912, Italy invaded Tripoli, the territory of the Ottoman Empire in North Africa. Seyid Emir Khan did not remain unresponsive to the unjust occupation suffered by the Ottoman Empire. During the Tripoli War, he wrote articles in newspapers and called on the British administration to support the Ottoman Empire and created public opinion for the defense of the Muslim people in the region. In addition to his articles on this subject, Emir Ali Khan helped the war zones. Through the British Red Crescent Society, which he founded during the Tripoli War, he tried to heal the wounds of both the Muslim people and the fighting soldiers. This association also provided health services in the Balkan wars that followed the Tripoli War. This association has also worked to prevent the spread of epidemics in the region and provided humanitarian assistance to the war zones.

As a result, Seyid Emir Khan gave his best effort to defend the territorial integrity of the Ottoman Empire in the two great battles of the last period of the Ottoman Empire. In this sense, Seyid Emir Khan's efforts are worth recording.

KAYNAKÇA

- Allana, Gulam (1969), *Eminent Muslim Freedom Fighters (1562-1947)*, Delhi: Neeraj Publishing House.
- Aydın, Mithat (2008). "İngiliz Rus Rekabeti ve Osmanlı Devleti'nin Asya'daki Toprakları Sorunu (1877-1878)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 38, 253-288, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yay.
- Aziz, Khursheed Kamal (1968), *Ameer Ali: His Life and Work*, Lahore: Publishers United Ltd.
- Barclay, Thomas (1912), *The Turco-Italian War and Its Problems*, Londra: Constable & Company Ltd.
- Emir Ali Han, (1905. 10. 28.), "Turkey and Powers", *The Times Gazetesi*.
- Emir Ali Han, (1911. 09. 28.), "A Protest", *The Times Gazetesi*.
- Emir Ali Han, (1911. 10. 01.), "Italy And Turkey- Muslim Appeal To Chiristians", *The Times Gazetesi*.
- Emir Ali Han, (1911. 10. 11.), "Great Britain And The War", *The Times Gazetesi*.
- Emir Ali Han, (1911. 12. 01.), "The War In Tripoli", *The Times Gazetesi*.
- Gordon, Leonard A. (1974), *Bengal; The Nationalist Movement, 1876-1940*, New York: Colombia University Press.
- Griffin, Ernest H. (1924), *Adventures in Tripoli, A Doctor in the Desert*, Londra: P. Allan & Co.
- Koloğlu, Orhan (1979), *Trablusgarp Savaşı ve Türk Subayları*, Ankara: Basın Yayın Genel Müdürlüğü Yay.
- Ostler, Alan (1912), *The Arabs in Tripoli*, Londra: Darf Publishers Ltd.
- Wasti, Syed Razi (1968), *Seyid Emir Ali, Memories and Other Writings of Syed Ameer*, Delhi: Renaissance Publishing House.

HAZARALARIN ŞİİLEŞMESİNDE SAFEVİ ETKİSİ

SAFAVID INFLUENCE ON THE CONVERSION OF THE HAZARAS TO SHI'ISM

Zahide AY*

Öz

Bu çalışma, Hazaraların köken olarak Moğol kökenli olduğunu, bu Moğol kökenliliğın Cengiz Han dönemine bağılı olduğunu, dolayısıyla Afganistan'daki Hazara tarihinin en erken 13. yüzyıla tarihlenebileceğini baştan kabul eden bir çalışma olarak, Hazaraların Şiileşmesindeki ana etkenler üzerinde duracaktır. Bu çalışma, yeni gelen Moğol kabilelerin yerleştiği bölgelerin, tamamen insansız yerler olmayıp, kimi yerlerde Afgan kabileleriyle kimi yerlerde de Türkmen kabileleriyle iç içe olmaları nedeniyle, Hazaraların kökenini daha eskilerde arayan anlayış yerine, bu Türkmen ve Afgan kabilelerinin varlığına rastlanmasını doğal kabul etmektedir. Öyle ki, Afgan kabileleri Peştunca, Türkmen kabileleri Türkmence konuşurken (ki hepsi de Sünnidir), Hazaralarla birlikte anılan Afgan ve Türkmen kabileleri ise Şiileşmiş ve bu Şiileşmeyle birlikte kısmen Farsça konuşur olmuşlardır. Tıpkı Moğolların göç ettiği diğer bölgelerin (Altınordu ve Çağatay hanlığı içerisindeki) yeni halklarının Sünnileşirken Türkleşmeleri gibi, Hazaralar da Şiileşirken Farsileşmişlerdir. Bu makale, "Hazaralar ne zaman ve nasıl Şii olmuşlardır?" sorusuyla ilgili bugüne kadar öne sürülen birtakım tezler içerisinde, Safevi etkisi ağırlıklı bir tezi savunmaktadır. Bu makalede, yeni sorular ışığında ve 2007'deki saha araştırmasında toplanan ve Afganistan'daki Hazara Seyyid ailelerinin sözlü tarihlerinden elde edilen yeni bulgular eşliğinde, bu Safevi etkisi kanıtlanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler

Hazara, Safevi, Moğol, Şii, İsmaili, Seyyid, Kızılbaş

Abstract

This study will focus on the main factors in the conversion of the Hazaras to Shia, as a study that initially acknowledged that the Hazaras have a Mongol origin, that this Mongol origin was due to the Genghis Khan period and that the history of the Hazaras in Afghanistan could be dated to the earliest 13th century. This study considers the existence of Turkmen and Afghan tribes in the region where the Hazaras were settled as natural, rather than the understanding that seeks the origins of the Hazaras in the older periods, since the regions where the newly arrived Mongol tribes are settled are not completely unmaned places and are intertwined with Afghan tribes in some places and Turkmen tribes in some places. While the Afghan and Turkmen tribes (which were all Sunni) speaks Pashto and Turkmen languages, the Afghan and Turkmen tribes referred to together with the Hazaras became Shiite and spoke partly Persian. Just as the new the peoples of other regions (in the Golden Horde and Chagatai Khanates) in which the Mongols emigrated were Sunnized and Turkicized, the

* Dr. Öğr. Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü ORCID: 0000-0002-4978-4462; ayzahide@yahoo.com

Gönderim Tarihi: 05.09.2019
Kabul Tarihi: 14.11.2019

Hazaras became Persian speaker and Shia. This paper advocates a Safavid-influenced conversion thesis among some of the thesis that have been put forward so far with the question "When and how the Hazaras have become Shia?". In this article, we will try to prove this Safavid effect in the light of the new questions and with the new findings obtained from the oral histories of the Hazara Seyyid families in Afghanistan which we collected from our field research in 2007.

•

Keywords

Hazara, Safavid, Mongol, Shi'a, Ismaili, Seyyid, Kızılbaş

GİRİŞ

Hazaralar konusu, kökeni ve Şiilikleri meselesi hâlâ tartışma konusudur. Tarih disiplini içerisinde bakıldığında bu konu hep askeri-siyasi ilişkiler açısından ele alınmıştır. Bunun en önemli nedeni, elimizdeki dönem kaynaklarında sadece bu açıdan ele alınıyor olmalarıdır. Bu kaynakların başlıcaları, Moğolların bölgeye gelişi hakkında bir kaynak olabileceği için Reşidüddin'in *Câmiu't-tevârih'i*, Babur'ün *Hâtırat'ı*, Mirza Haydar Duğlat'ın *Tarih-i Reşidî'si* ve İskender Bey Münşî'nin *Târih-i Alem Arâ-yı Abbasî'si*dir. Dolayısıyla bu kaynaklarda Hazaralar bahsi Safevi-Şeybani, Safevi-Babüri, Babüri-Şeybani ilişkileri içerisindeki askeri destek ya da muhalefet durumuna göre değerlendirilmiştir.

Öncelikle köken konusunu ele alacak olursak, bu konuda bir takım tezler ileri sürülmüş ve sürülmektedir. Bu makalenin yazarı, bu tezlerden, Moğol kökenli oldukları üzerinde durmaktadır. Bize göre Hazaralar, Moğol istilaları sonrası yeniden oluşan topluluklardan (Özbek gibi, Kazak gibi) biridir. Tabii ki geldikleri topraklardaki daha önce gelenler ile (Oğuz Türkmenleri gibi) ya da onlardan önce bu topraklarda yaşayanlar ile (Peştunlar gibi) eklenmişlerdir. Moğol istilaları sonrası gelen bu yeni gruplar, örneğin Altınordu Hanlığı içerisindeki nasıl ki İslamlaşırken Türkleştirilirse, Afganistan'a gelen Hazaralar da İslamlaşırken (ki bu İslamlaşma Şiilik üzerinden gerçekleştiği için) Farsilemişlerdir. Bizim, Hazaraların kökeninin Moğol istilası öncesine dayanmadığını savunurken öne sürdüğümüz görüşlerden biri de, *Hazaracat* adının, Firdevsi'nin *Şehname'si* dahil, Moğol istilası öncesine ait kaynaklarda geçmemesidir. Çoğunluğu Oniki İmamcı Şii olan Hazaralar arasında, Oniki İmamcı Şiilik dışında, az sayıda da olsa İsmaili Şiilik ve Sünnilik de görülmektedir. *Badgis*, *Şeyh Ali* ve *Fizurgah* Hazaraları genellikle Sünnidir. *Kayan* Hazaraları İsmailidir. Çoğunluğu oluşturan *Bamyân* bölgesi Hazaraları Oniki İmamcıdır.

Hazaraların Şiilikleri konusunda birçok tez ileri sürülmüştür¹: İsmaili Taciklerin etkisi; Gazan Han ve Olcaytu dönemi İlhanlı etkisi; Deylemli Serbedariler etkisi; Safevi etkisi. Bize göre bu tezler içerisinde en güçlü etki, Safevi etkisi olarak görünmektedir. Bu Safevi etki, dönem açısından bakıldığında, Osmanlı topraklarından, Azerbaycan'a, Doğu Türkistan'a, hatta Keşmir bölgesine kadar uzanan bir etkidir. Süreç, Moğol istilaları sonrası yaşanan fetret döneminin Osmanlı-Safevi-Şeybani devletlerini ortaya çıkaran gelişmeleriyle doğrudan alakalı görülmektedir. Biz bu süreci, İran ve Azerbaycan'daki Türkmenlerin Şiileşmesi üzerinden iyi takip edebiliyoruz. Hazaraların Şiiliğe geçişi, bu sürecin Afganistan ayağını oluşturmuş görünmektedir. Bir diğer ayağı Pakistan'ın Keşmir-Hunza bölgesinde görülmektedir. Bu sürecin bir başka ayağı da Doğu Türkistan coğrafyasındaki etkisidir ki, bu da ayrı bir makalenin konusudur.²

Aslında sözü geçen dönem, birçok bölge açısından Sünnileşmenin de hâlâ devam etmekte olduğu bir dönemdir. Örneğin Turfan Uygurlarının İslam'a geçmesi ve Sünnileşmesi 16. yüzyılı bulur. Moğol istilaları sonrası Orta Asya'nın İslamlaşması açısından, 16. yüzyıl, belirgin bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde Safevi devletinde, özellikle devlette kurumsallaşmanın sağlandığı Şah Abbas dönemi politikaları çok belirgindir. Şah Abbas öncesi Safevi dönemi İran, bir takım iç karışıklıklarla çalkalanmış (örneğin Şah II. İsmail'in Sünniliğe

¹ Hazaraların Şiileşmesinden kasıt, Oniki İmamcı Şiileşmedir.

² 2015 ve 2016 yılında Doğu Türkistan'da Hoten ve Yarkent'teki saha araştırmamızın neticeleri üzerine hazırlamakta olduğumuz, Türkistan'da Şiilik etkisi üzerine çalışmamız devam etmektedir.

dönme çabaları gibi)³, bu da Şiiliğin devlet ideolojisi olarak İran dışı topraklardaki propaganda faaliyetlerini geciktirmiştir.

Peki Hazaralar? Moğol ya da Moğollarla birlikte gelen henüz İslamlaşmamış Türk kabilelerinden oluşacak olan Hazaraların İslamlaşması ki, Safevi İran'ının yanı başındadırlar, Safevi etkisi olmadan düşünülemez. Bize göre, 16-17. yüzyıllarda Şiilikle ilgili Orta Asya'da meydana gelen her türlü etki, Safevi etkisi olmadan düşünülemez. Bu makalede, Hazaralar üzerinde de etkili olduğunu düşündüğümüz bu Safevi etkisi, birtakım sorular üzerinden gidilerek kanıtlanmaya çalışılacaktır.

1. Hazaraların Kökeni Meselesi

"Hazara"nın, kelime kökeni olarak, Farsça "hezar"ın, Moğolca "ming"e karşılık geldiği, bunun da Moğol ordu düzenindeki "binlik" anlamına geldiği görüşü dile getirilmektedir. (Mousavi 1998: 25; Yazıcı 2011: 479) Bunun yanı sıra *Hazaracat* adı, kelime kökeni olarak alakası olmasa da, "dağlık bölge" anlamında, dolayısıyla *Hazara* da "dağlı" anlamında kullanılmıştır. Firdevsi'nin *Şehname*'sinde *Hazaracat* bölgesine denk gelen yerler, *Berberistan* şeklinde geçmektedir. (*Şehname*'den aktaran Mousavi 1998: 39) *Tarih-i Reşidî*'de, dağlık Afgan Bedahşan'ının (Wakhan ve çevresi) anlatıldığı kısımlarda, "Bedahşan Hazaraları", "Bedahşan Hazaracat'ı" gibi tanımlamalar geçmektedir. (Mirza Haydar Duğlat 2006: 391, 528) Bu da bize, *Şehname*'deki kullanımla, *Tarih-i Reşidî*'deki kullanım arasında anlam olarak paralellik kurulabileceğini göstermektedir.

Hazaraların etnik kökeni ile ilgili farklı tezler ortaya atılmakla birlikte, bunların en kabul göreni, onların Cengiz Han dönemine dayanan Moğol kökenli oluşlarıyla ilgili olanıdır. Bu teori aynı zamanda, kendi içinde Türk-Moğol olabilecekleri görüşünü de otomatik olarak barındırmaktadır. Çünkü Moğollarla hareket eden boylar, sadece Moğol boylarından oluşmuyordu. Ayrıca Moğolların sebep olduğu bu hareketlenme sadece Cengiz Han'ın yaşadığı dönemle de alakalı değildir. Örneğin Mönke zamanında, ya da Çağataylılar ve Timurlular zamanında gerçekleşen hareketlenmeler de, hep Moğolların dünya tarihinde yarattığı hareketlenmenin uzantılarıdır. Onların Moğol kökenli olduklarına dair görüşler, onları Cengiz Han'la birlikte gelen gruplar olarak tarif ederler.

Bu görüşlere kısaca değinecek olursak, Vambery, Kabil ve Herat arasındaki dağlık bölgede yaşayan Hazaraların, Cengiz Han zamanında Moğolistan'dan bölgeye geldiklerini, Herat yakınlarındaki dağlık bölgelerde izole edilmiş küçük bir grup hariç, Moğolca konuşmayı bırakıp Farsçayı benimsediklerini yazmıştır. (Vambery 1864: 264, Mousavi 1998: 24; Yazıcı 2011: 480) Bilindiği gibi Cengiz Han, Harezmsah Celaleddin'in peşinden Afganistan ve Sind'e kadar gitmiş, dönüşte de Hindistan'a açılan geçitleri tutmaları için ordusunun bir kısmını Afganistan'da bırakmıştır. (Yazıcı 2011: 479) Moğollukla ilgili bir diğer görüş, Hazaraları, Cengiz Han'ın torunu Mönke zamanında gösterir. Ve onların zamanla Çağataylılardan *Aymaklar*la evlilik yoluyla karıştıklarını söyler. (Yazıcı 2011: 480) Mönke'nin bakiyeleri olduğunu söyleyen bir diğer görüş de W. Thesiger'indir. (1955: 313; Yazıcı 2011: 481) En önemli dönem kaynaklarımızın başında gelen *Baburnâme*'ye göre, bölge halkının *Hazara* ve *Nekderî* (*Nikuderî*) kavimlerinden olduğu ve onların Moğolca konuştukları belirtilir. (Gazi Zahîreddin Muhammed Babur 2006: 289) 1885'te *Tarih-i Reşidî*'yi yayınlayan N. Elias da, Hazaraları, 13. yüzyılın ikinci yarısında Hülagu'nun oğlu *Nikuder Oğlan*'la gelen gruplara bağlar. (Mirza

³ Şah II. İsmail dönemindeki iç karışıklıklarla ilgili bkz. Mustafa H. Eravcı (2002), "II. Şah İsmail Döneminde Doğu Anadolu'da Safavi Tehdidi", Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu (Tarihten Günümüze İç ve Dış Tehditler, 17-19 Ekim 2001), Editörler: Orhan Kılıç, Mehmet Çevik, Elazığ, s. 291-302; Cihat Aydoğmuşoğlu (2016), "Şah II. İsmail (1576-1577) Devri Siyasi ve Dini Hadiseleri", *The Journal of Academic Social Science Studies*, Number 48, Summer II, s. 59-67.

Haydar Duğlat 2006: 109) Barthold da, Hazaraların *Nikuder*'in bakiyeleri olduğunu söyler. (Barthold'dan aktaran Yazıcı 2011: 482) Yine Spuler, bu bölgenin halkının *Nikuderi* olduğunu söyler. (Spuler 1987: 110; Yazıcı 2011: 482) Hazaraların konuştuğu *Hezaregi* lehçesi üzerinde çalışan G.K. Dulling de, Hazaraları, *Nikuder Moğollarının* bakiyeleri olarak sayar. (Dulling'den aktaran Mousavi 1998: 27; Yazıcı 2011: 482)

Bazı kaynaklar ise, onları, Cengiz Han bakiyesi olarak gördüğünü belirtirken, "Moğol" tabiri yerine "Tatar" tabirini kullanırlar. Müellifi belli olmayan ve Meryem Mirahmedi tarafından neşredilen *Nejad-nâme-i Afgan* adlı eserde Hazaralar, Moğol ve Tatar bakiyeleri olarak gösterilir. (Yazıcı 2011: 482) Yine Mehmet Fazlı da onların Cengiz Han efradı olduğunu, simalarının ve kıyafetlerinin Rusya Türklerine benzediklerini söyler. (Mehmet Fazlı 2008: 59; Yazıcı 2011: 481) Kastettiği, Tataristan Tatarları da olabilir, Maveraünnehir Türkleri de. Burnes de onlardan *Tatar Hazaraları* diye bahsetmiştir. (Burnes, 1839, 265; Mousavi 1998: 24; Yazıcı 2011: 480) E.E. Bacon gibi bazı araştırmacılar ise, Moğol bakiyeleri olduklarını söylerken, Çağatay ve Timurlular zamanında bölgeye gelen Türklerle karıştıklarını, dolayısıyla Türk-Moğol menşeli oldukları yorumunu yapmaktadır. (Bacon 1951: 234-241; Mousavi 1998: 28; Yazıcı 2011: 483) Bacon ayrıca, Hazara kabilelerinden biri olan *Poladilerin*, Timur'un komutanlarından Pir Muhammed Polad'ın evladı olduğunu, *Polad* isminin Türkçe olduğunu ve bu ismin Moğollarda bulunmadığını dile getirir. (Bacon 1951: 245; Yazıcı 2011: 484) Afgan tarihçi Feyz Muhammed Han da, Hazaraların Türklükle alakasını, Hazaraların kendilerini *Çaguri* olarak iddia etmeleri üzerinden yapar. Ona göre *Çaguriler*, Emir Timur'un askerlerinin halefleridir ve Timur'un komutanlarından Butay Buga'nın komutası altında Afganistan'a gelmişlerdir. Muhammed Han ayrıca, Hazaralar içerisindeki aşiretlerden *Şeyh Ali* taifesinin kendisini Türk kökene sahip bildiğini, buna kanıt olarak da, aralarındaki *Türkmen* olarak tanınan *Halaç* ve *Karluk* gruplarının mevcudiyetini gösterdiğini belirtir. (Feyz Muhammed Han'dan aktaran Yazıcı 2011 485; Mousavi 1998: 42) Babür de, Kabil'de yaşayan Hazara toplulukları arasında, *Türkmen Hazaraları* saymıştır. (Gazi Zahîreddin Muhammed Babur 2006: 148)

H.W.Bellew onların Cengiz Han'ın bakiyeleri olduğunu söylerken, zamanla kendi dillerini unutarak yeni bir lehçe olan Farsçanın *Hezaregi* lehçesini konuşmaya başladıklarını söyler. (Bellew 1880: 113-115; Mousavi 1998: 24-25; Yazıcı 2011: 480) Bellew ayrıca bazı kabile adlarının Moğol komutanların isimleri olduğunu, mesela *Day Çopan* kabilesinin adının ("day" Hazara dilinde "giller" anlamına gelmekte, dolayısıyla "dayçopan" "Çopangiller/Çopanoğulları" anlamına gelmektedir), Ebu Said'in yakın emirlerinden Emir Çoban'dan (büyük ihtimalle Uruzgan'a yerleşenler); *Behsudilerin* adının ise, Cengiz Han'ın adamlarından Behsud veya Beysud'dan geldiğini söyler. (Bellew 1880: 115; Mousavi 1998: 25; Yazıcı 2011: 480-481) K. Ferdinand da, onlar için, Moğol tipinde olduklarını, bunun yanı sıra içerisinde Türkçe ve Moğolca kelimeler olan Farsçanın bir lehçesini konuştuklarını belirtir. (Ferdinand 1962: 125; Mousavi 1998: 25; Yazıcı 2011: 484)

Hazaraların Moğol ve Türk-Moğol olmalarına dair görüşlerin dışındaki diğer tezler ise araştırmacılarca pek kabul görmemiş, üzerlerinde pek fazla tartışma yürütülmemiştir.⁴ Bu

⁴ Yukarda kısaca değindiğimiz Moğol kökenlilik meselesine, Hazaraların kendilerinin, özellikle eğitilmiş Hazaraların, çok sıcak bakmadığına tanık olduk. Bu eskiden de öyle miydi, yoksa Hazaralar arasında eğitim seviyesi arttıkça yakın zamandan beri ortaya çıkan bir durum mudur bilemiyoruz. Bu makalenin aşağıda savunmaya çalıştığım, Hazaraların Şiileşme sürecinde Safevi etkisi olduğuna dair görüş, onların Şiileşirken Farsileştikleri tezini de içermektedir. Bu durumda, Moğol kökenli olduklarını 19. yüzyılla birlikte gelişen oryantalist çalışmalar neticesinde birdenbire mi öğrenmişlerdir, ya da hep böyle mi biliyorlardı bilemiyoruz. Cevap ne olursa olsun, Hazarlar arasında, kendilerini ağırlıklı olarak Türkmen görmek isteyen bir görüş bulunmaktadır. Ancak, Afganistan'daki

tezlerden biri, onların Kuşan ve Eftalitlerin bakiyeleri olduklarına dair ortaya atılan görüştür ki, bu görüş, öncelikle Kuşanlar mı yoksa Eftalitler mi onda bile uzlaşmamış bir durumu barındırmaktadır. Bize göre, Kuşanların ve Eftalitlerin bakiyeleri, Bedaşan bölgesinde varlıklarını devam ettiren, günümüzde artık tamamıyla Tacikçe konuşuyor olan gruplar arasında aranmalıdır.⁵ Bir diğer tez ise, Ferrier'in, Hazaraları Büyük İskender'le bağlantılandırarak, Aryanların bakiyeleri olarak gösterdiği tezidir. (Ferrier 1857: 221; Yazıcı 2011: 478) Bize göre bu tez de Hazaralar için değil, *Bedaşanlı* ve *Nuristanlı* (Pakistan tarafındaki adı *Kafiristan*) halklar için doğru kabul edilmesi gereken bir tezdur. Öyle ki, ister Bedaşan'daki İsmaili kabilelerin, ister Nuristanlı ve Kafiristanlı kabilelerin sözlü hafızasında, Büyük İskender'in hatırası hâlâ varlığını sürdürmektedir. (Wood, 1971: 244; Bartold, 2010: 177; Ay, 2013: 31-32)

Hazaraların kökeni tartışmasındaki en güçlü tez Moğol kökenli oldukları üzerinde ağırlık kazanmış görünmektedir. Bize göre de öyledir ve bunu kanıtlayan en önemli argümanlardan biri de, yaşadıkları bölgeye adını veren *Hazaracat* adının, Moğol istilası öncesi kaynakların hiçbirinde geçmemesidir. Habibi, her ne kadar Hsüen Tzang'da geçen *Hu-sa-le'*nin *Hezara'*ya dönüştüğünü iddia etse de, bu tahminin bize göre hiçbir dilsel dayanağı yoktur. (Habibi'den aktaran Mousavi 1998: 39) Yukarıda belirttiğimiz gibi, *Hazaracat*'ın adı, Firdevsi'nin *Şehname*'sinde, Keykavus'la kral Hamavaran'ın hikayesinin anlatıldığı kısımda, bağımsız bir krallık olarak *Berberistan* şeklinde geçmektedir. (*Şehname*'den aktaran Mousavi 1998: 39) Buna göre *Berberistan*, günümüzde de tam olarak *Hazaracat* olarak bilinen, doğuda Kabil ve Gazne, güneyde Gorat ve Kandahar, kuzeyde Meymene ve Balh, batıda Ferah ve Herat arasında kalan bölgedir. (Mousavi 1998: 39) Bu bölgeler, 16. yüzyılda Şii Safevilerle, Sünni Babüri ve Şeybanilerin mücadelelerinden bahseden kaynaklarda Hazaraların yaşadıkları bölgeler olarak geçmektedir.

2. Hazaraların Şiiliği Meselesinde Öne Sürülen Tezler

Günümüze kadar Hazaraların Şiiliğe ne zaman geçtikleri üzerine üç farklı dönem üzerinden üç farklı görüş dile getirilmiştir. Bunlardan birincisi, İlhanlı döneminde İslam'ı resmi din ilan eden Gazan Han ve Şiiliği resmi mezhep ilan eden Olcaytu dönemlerinin etkisi; ikincisi tasavvufi akımların etkisi ki burada *Serbadariler* ve *Sebzvari* dervişleri ön plana çıkarılmaktadır. Üçüncü olarak da Safevi etkisi, özellikle de Şah Abbas dönemi etkisinden söz edilir. Bu tezler, buradaki kronolojik sırayla dile getirilmemişlerdir. Bizim burada kronolojik olarak üçüncü sıraya koyduğumuz Safevi tezi etkisi, ilk seslendirilen tezdur. Diğer tezler, sonraki araştırmacılar tarafından dile getirilmiştir.

İlhanlı dönemiyle ilişkilendirilen ilk tez, Lütü Temirhanov tarafından dile getirilmiştir. Ona göre Hazaralar, Cengiz Han'ın torunu Gazan Han dönemiyle 1295'te İslam'a geçen İlhanlı

Türkmenler Türk dilli konuşurken, Hazaraların Fars dili konuşuyor olmaları, onların bu tezini desteklememektedir. Bize göre Moğolluğu reddeden bu görüş, biraz da İslami gelenekteki tarih yazımından kaynaklanmaktadır. Bir başka makalemizde kuzeyli Müslümanlığı ve güneyli Müslümanlığı ayrımı yapmıştık. (Bkz. Zahide Ay, "Orta Asya'da Cengizli Hanedanların Devletleşme Sürecinde Eski İnanç Unsurlarının Rolü", *USAD*, Bahar 2019, 10, s. 269-286) O makalede, Kuzeyli Müslümanlığı için, Altınordu ve Çağatay Hanlığı toprakları üzerinde devam edenlerin oluşturduğu, Moğollukla barışık, devletleşmede Cengizli soyun önemli olduğu bir Müslümanlık demiştik. Bu durumda Güneyli Müslümanlığı ise, Selçuklu ile birlikte Türkiye Türklerinin de dahil olduğu, Moğollar tarafından yıkılan Bağdat merkezli ve Arap dilli bir dünyanın, Moğolları hep kafir gören bir tarih yazımı geleneğinin devamı olmaktadır. 13. yüzyıldan itibaren Güneyli Müslümanlığına dahil olan Hazaralar arasındaki Moğolluk karşılığının kökeninde, bu bakış açısının da getirdiği bir etki de söz konusu olabilir.

⁵ Bkz. Zahide Ay (2019), "The Wakhs of Gojal (Upper Hunza): An Historical Analysis Within the Context of Ismailism in Badakhshan", *Alevilik-Bektaşılık Araştırmaları Dergisi*, sayı 19: 81-111. Ayrıca bkz. aynı yazar, "İslam Öncesi Orta Asya Tarihi Coğrafyasında Bedaşan Bölgesi ve Türk Tarihindeki Yeri", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 43 (yayın aşamasında).

devleti zamanından beri Şiiliğe meyilliydiler. Temirhanov, Gazan Han'ın Hz. Ali ve oğullarının türbelerine sık sık hac ziyaretleri gerçekleştirmesi, Seyyitlere ve Şiilere saygı göstermesi, onlara maddi açıdan bağışlar yapması gibi örnekler üzerinden böyle bir yoruma varmıştır. (Temirhanov'dan aktaran Baiza 2014: 158; Reşidüddin, 2013: 262; Cinar 2016: 99) Temirhanov'a göre, Gazan Han'ın ölümünün ardından, İlhanlı tahtına geçen kardeşi Olcaytu'nun (1304-16) Şiiliği resmi mezhep ilan etmesi, bu Şiileşme sürecini pekiştirmiş, ancak Gazan Han ve Olcaytu'nun ölümü bu süreci sekteye uğratmıştır. Ayrıca Temirhanov'a göre, Hazaralar kendilerini Şii kabul etseler de, bu adanmış bir Şiilik değildir, Kendilerine camiler inşa etmemişlerdir ya da düzenli olarak ibadet etmemektedirler. (Temirhanov'dan aktaran Mousavi 1998: 78)

İlhanlı dönemiyle ilgili önemli bir etki de, 1318-1327 arasında İlhanlı Ebu Said dönemi (1317-1335) Anadolu valisi Timurtaş'la ilgili gelişmelerle alakalıdır. İlhanlı yönetimine isyan ederek, Anadolu'da bağımsız bir yönetim kurmak isteyen Timurtaş, dönemin Orta Asya Türk-Moğol hanedanlarında kabul gören, yönetimde Cengizli soydan gelme prensibinin varlığına rağmen, kendisi Cengizli bir soydan gelmemektedir. Timurtaş bu açığı, kendisini mehdi ilan etme yoluyla kapamaya çalışmış görünmektedir. (Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî 2000: 262; Dalkesen 2017: 302) Bu yöntem, Timurtaş'tan yaklaşık iki asır sonra Şah İsmail Safevi tarafından da kullanılacaktır. Kuzey batı İran'da meydana gelen bu tür mehdici hareketlerin, İran'ın doğusundaki Hazaracat bölgesinde nasıl yansıdığı hakkında ne yazık ki kaynaklar yetersiz kalmaktadır.

Hazaraların Şiileşmesiyle ilgili bir diğer görüş ise, onların tasavvuf akımları etkisiyle Şiiliğe geçtiği üzerinedir. 14. yüzyıldan itibaren İran, Kafkasya hattının tamamında gözlenen siyasi boşluk ve bu boşluğu dolduran tarikatların halkı tesiri altına alması gibi bir durum, önce Erdebil'de Safevi tarikatının güçlenmesiyle, sonrasında da bölgenin 1400'lü yıllardan itibaren tedricen Şiileşmesiyle sonuçlanmıştır.⁶ İran'ın batı bölgelerinde etkili olan Safevi tarikatının, henüz devlet haline gelmeden önceki haliyle, İran'ın doğusundaki Hazaracat bölgesinde de etkisi olmuş mudur bilemiyoruz. Buna karşılık Haj-Kazım tarafından dile getirilen bir başka teze göre, Afganistan'daki Hazaraların Şiileşmesinde bir başka tasavvufi etki olan *Sebzevar* sufileri etkili olmuştur. Haj-Kazım, İran'ın kuzeyinde yer alan Deylem bölgesindeki siyasi gruplardan biri olan *Serbadari* emirlerinin, İran ve Afganistan'da Şiiliğin gelişmesinde ve yayılmasında önemli bir rol oynadıklarını, bu hanedanın 1386'da devrilmesinden sonra, onların koruyuculuğundaki bazı *Sebzevari* dervişlerinin Sebzevar'ı terkedip, Kandahar, Bişud, Gazne ve Bamyan gibi farklı Hazara bölgelerine yerleştiklerini söyler. (Haj-Kazım'dan aktaran Baiza 2014: 156).

Haj-Kazım tarafından dile getirilen bu tür tezler, yazılı kaynaklarca kolayca desteklenemezler. Bunun sebebi, birincisi, bahsedilen dönem (Alamut'un düşüşü sonrası-Safevi iktidarı öncesi dönem), İran tarihi ve İran etkili tasavvuf hareketleri tarihi açısından en karanlık dönemdir. İkincisi, bu gruplar, ister *Sebzevari dervişleri* olsun, ister *Hazaralar* olsun, merkez'i değil çevre'yi temsil eden gruplardır. Yazılı kaynaklarda geçmeleri zordur. Bu tür grupların yazılı kaynaklarda geçmeleri 19. yüzyılı bulur. 19. yüzyılda birçok Batılı diplomat ve araştırmacının seyahat notlarında ilk olarak geçerler.

Serbedariler konusu, *Anadolu'da İslamiyet* adlı çalışmasında Köprülü'nün de değindiği bir konudur. Köprülü, Moğol istilasından Timur devrine kadar ki Şii-batını akımlar tarihi açısından

⁶ Bu konuda bkz. Gülay Karadağ Çınar (2017), "Safevi Devletinde Dini Otoritenin Temsilcisi Şahlar ve Şii Ulemayla İlişkileri", *İran Çalışmaları Dergisi*, 1/1, s. 16-17. Safevi tarikatıyla ilgili ayrıca bkz. Cihat Aydoğmuşoğlu (2018), *Safeviye Tarikatı*, Tün Yayınları, Ankara.

İran'ın kuzeyindeki Deylem bölgesindeki *Serbedarilerin* çok büyük bir önem arz ettiğini belirtir. (Köprülü 1996: 68) Bize göre de, Moğol istilaları sonrası Anadolu, İran ve Bedaḥşan'da gözlenen heterodoks mahiyetli tasavvuf hareketleri etkisinin, Hazara bölgesinde de etkili olmuş olması kuvvetle muhtemeldir. Moğol istilalarından kaçan İran kökenli bazı sufi grupların sığındığı bölgelerden biri olarak gösterebileceğimiz Deylem'in, Timur ve oğlu Şahruh zamanında Timurluların eline geçmesi sonucu, buradaki dervişlerin başka güvenli bölgelere gitmiş olabilecekleri, Anadolu ve Bedaḥşan'ın bu bölgelerden bazıları olduğu daha önceki çalışmalarımızda dile getirilmişti.⁷ Haj Kazım'ın ve Köprülü'nün tezlerinden yola çıkarsak, Hazara bölgesinin de bu dervişlerin sığındıkları alanlardan biri olması muhtemeldir. İlhanlıların yıkılışından Safevilerin iktidara gelişine kadar ki dönemde güçlü bir merkezi iktidara bir türlü kavuşamayan İran, Safevilerin gelişine kadarki bu süreçte, sürekli bir parçalanmaya maruz kalmıştır. Böyle bir ortam, devletli/kurumsal sistemlerin yerine, tasavvufi hareketlerin kurumsallaşmasına olanak sağlayan bir ortama sebebiyet vermiştir. Fetret dönemi olarak da nitelendirebileceğimiz böyle bir dönemi, Safevilerin iktidara geldiği 16. yüzyıl ve sonrası dönemle karıştırmamalıyız.

İran tarihindeki etkileri, 14-15. yüzyıllarla sınırlı kalmış olan Deylem'deki *Sebzvari* dervişleri gibi gruplar, bölgenin Safevi kontrolüne geçmesinin ardından, Safevi devletinin politikaları doğrultusunda ya Oniki İmamcı Şiiliğe evrilmişler, ya da İran'dan sürülmüşlerdir. Asimile olan gruplar, İran dışında Şiiğin yayılması konusunda Safevi devletinin siyasi enstrümanı haline gelmiş olabilirler. Bu gruplardan, 15. yüzyılda İran'da ortaya çıkan Nimetullahiliğin, Safevi döneminde, İran dışındaki Bedaḥşan bölgesinde böyle bir rol oynadığını biliyoruz.⁸ Aynı durum, Hazara bölgesinde de söz konusu olmuş olabilir. Safevilerin iktidara gelmesindeki en büyük destekçileri olan Kızılbaşların Osmanlı topraklarında böyle bir etkiye sahip olduklarını biliyoruz. Burada şöyle bir soru akla gelebilir: "Hazaraların Şiileşmesinde Safevi Kızılbaşların bir etkisi olmuş mudur?" Bu soru, aynı zamanda, eğer Moğol kökenli değil de -kendilerinin iddia ettikleri gibi- Türkmen kökenli iseler, Şiileşen Hazaraların *Kızılbaş* Türkmenlerle ilişkileri olması gerektiği argümanını da beraberinde getirmektedir.

3. Hazara-Kızılbaş İlişkisi

Öyle görülüyor ki, Afganistan'da bir *Kızılbaş* varlığından söz etmek mümkündür. Ancak Hazaralardan bağımsız, özellikle Kabil'e yerleşmiş ve artık Türkçeyi tamamen unutmuş bir topluluk olarak vardılar. Anlaşıldığı kadarıyla, *Kızılbaşların* Afganistan'daki varlığı, bir sürgünden ziyade, Safevi ordusuyla birlikte savaşa gitme şeklinde olmuştur.

Kızılbaşların 16. yüzyıl başlarında Kabil'e ilk gelişleri Safevi seferleriyle ilişkilendirilebilir. *Baburnâme* bize, Safevi-Şeybani, Babüri-Şeybani savaşları hakkında bilgi verirken, *Hazaracat* bölgesi için de birçok bilgi vermiş olur. Örneğin, 1512'deki Babür'ün Şeybanilerle savaşında Babür'e destek olan Safevi grubu olarak *Baburnâme*'de, Karakoyunlu *Baharlu* kabilesinin ismi verilir. (Gazi Zahîreddin Muhammed Babur 2006: 165) Ayrıca Babürlü tahtındaki taht kavgaları sırasında İran'da sürgünde olan Babürlü Hümayun'un Delhi'de 1555'te tahta geçmesine destek olan Şah Tahmasp zamanında da, üç bin Kızılbaş ailenin Hümayun'la birlikte İran'dan Delhi'ye dönerken Kabil'de kaldığından bahsedilir. (Fazel 2017:

⁷ Bkz. Zahide Ay, (2012), *Ortaçağlar İrani'nda ve Anadolu'sunda Şii İzzetinin Arka Planı: Alamut Sonrası Nizari İsmaililiği (13-15.Yüzyıllar)*, İstanbul: Önsöz Yayıncılık, s. 81 vd; aynı yazar, (2014), *Nâsır-ı Hüseyin ve Sonrasında Bedaḥşan İsmailileri (10-15. Yüzyıllar)*, 62-69.

⁸ Bkz. Zahide Ay, (2014), *Nâsır-ı Hüseyin ve Sonrasında Bedaḥşan İsmailileri (10-15. Yüzyıllar)*, s. 66-67; aynı yazar, (2016), "15-16. Yüzyıllarda Bedaḥşan İsmailileri Arasındaki Şii-Tasavvufi Hareketler ve Safevi Etkisi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sayı 79, s. 217-226; aynı yazar, (2019), "16-17. Yüzyıllar İran'ında Safevi-Nizari İlişkilerinin Dini ve Siyasi Etkileri Üzerine Tarihsel Bir Değerlendirme", *Tarihin Peşinde*, sayı 21, s. 455-471.

137) Öyle anlaşılıyor ki Şah Tahmasp, İran içinde Kızılbaşların gücünü zayıflatırken, İran'ın doğusundaki ülkelerde, tıpkı Osmanlı topraklarında müritleri üzerinden propagandasını sürdürmesi gibi, bu ülkelerde de Safevi müritler üzerinden etkisini sürdürme politikasını izlemiştir. Ama buradaki Kızılbaşlar, Osmanlı'dakinin aksine, yerleştikleri ülkelerde saraya yakın kesimleri oluşturmuş, bu sayede de zamanla asimile olarak Kızılbaş kimliklerini kaybetmiş gözükmektedirler.

Safevi-Şeybani, Safevi-Babüri, Babüri-Şeybani siyasi ilişkileri içerisindeki Kızılbaşlarla olan bu gelişmelere paralel, Hazaralarla olan siyasi gelişmeleri de görmekteyiz. Yukarıda sözünü ettiğimiz, Babürlü Hümayun'un taht kavgaları yüzünden İran'a sığındığı zamanlarda, bir grup Hazara'nın da Safevi devleti yanında yer aldığını görüyoruz. Hümayun'un 1544 tarihli sığınma talebi üzerine, Şah Tahmasb, Herat valisine, şehzadenin karşılanmasını istediğini belirten bir mektup göndermiş, bunun üzerine bu karşılamaya sınır yerleşimlerinden *Hazara* ve *Nikuderi* gruplarının da dahil olduğu tüm kabilelerden otuz bin kişi katılmıştır. (Cinar 2016: 86-87) Bu durumda, *Hazaraların* yaşadığı bu bölgeler, aynı zamanda *Kızılbaşların* da yerleştirildiği bölgeler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sonrasında, Şah Tahmasb ve Şah Abbas'ın Kandahar'ın ele geçirilmesi için Hümayun'la giriştikleri mücadeleleri sırasında da, Safevi ordusunda yer alan Kızılbaş gruplarından bahsedilir. (Cinar 2016: 89-90) Çınar'a göre, 1622 yılına gelindiğinde Kandahar'ın Safeviler tarafından kesin zaferi, sıradan bir olay değildir. Çınar, bölge halkının Şiiliğe geçişinde, Kandahar ve çevresindeki bu Safevi zaferinin büyük rolü olduğu görüşündedir. (Cinar 2016: 96) Ona göre, Kandahar bölgesinin ele geçirilmesi arzusu, Safevi yönetiminin Hazaralar ile sıcak temaslar kurmasına vesile olmuş, bu süreçte bazı Hazaralar taraf değiştirerek Babürlü yönetiminden çıkıp Safevi yönetime dahil olmuşlardır. (Cinar 2016: 84)

Aynı şekilde, Nadir Şah döneminde (1729-47) Kabil'e olan bir başka Kızılbaş dalgasından bahsedebiliriz. Kabil'deki *Afşar Mahallesi* ve *Çindavol Mahallesi* Kızılbaşlarının, Nadir Şah döneminde buraya geldiği söylenir. (Fazel 2017: 141-142) Nadir Şah'ın Hindistan seferi sırasında ona eşlik eden yirmi bin *Şahseven*, *Cavanşir*, *Bahtiyari*, *Kurd*, *Bayat*, *Reka* kabilelerinden savaşçıların, sınırları koruması için, aileleri ve silahlarıyla birlikte Herat, Kandahar, Gazne ve Kabil'e yerleştirildiğinden bahsedilir. (Siraj al-Tawarikh'ten aktaran Fazel 2017: 143)

Hazaralar arasında *Kızılbaş* grupların olduğunu söyleyemesek de, ister Şah İsmail, Şah Tahmasp, Şah Abbas zamanında olsun, ister Nadir Şah zamanında olsun, *Kızılbaşların* yerleştirildiği bölgeler, Hazara bölgeleri olmuştur. Bu bize, her ne kadar Hazaraların kökeninde bir Türkmenlik-Kızılbaşlık unsuru olduğunu gösteremese de, Hazara bölgelerinin Şiileşmesinde bu Kızılbaş unsurun etkisi olabileceği izlenimini vermektedir. Ancak ilginç olan, Hazaralar Şiileşirken, bugün Kızılbaş unsuru olarak sadece Kabil'deki birkaç mahallede varlığı izlenebilen *Kızılbaş* grupların, artık Sünnileşmiş olmasıdır.

4. Hazaraların Şiiliği Meselesinde Safevi Etkisi Tezi ve Bu Tezi Destekleyen Yeni Bulgular

Hazaraların Şiiliği meselesiyle ilgili bugüne kadar dile getirilen en güçlü tez, Safevi etkisi tezi olmuştur. (Vambery 1864: 264; Schurman 1962: 120) Mousavi'ye göre bu durum, Hazaraların kendilerine göre de öyledir. Onlara göre de Hazaralar, Şah Abbas zamanında

Şiiliğe geçmişlerdir. (Mousavi 1998: 74)⁹ Biz de katlıyoruz. Biz bu bölümde bu teze saha araştırmamızdan topladığımız kendi verilerimizi de eklemek istiyoruz.

Çaldıran'da Osmanlı'ya yenilmesinin (1515) ardından, Osmanlı'nın, Memlûkleri devirip (1517) Timurlu devleti döneminden sonraki İslam dünyasının lideri olma konumunu tescillemesi, Şah İsmail'in, yeni kurduğu devletin ideolojisini Şiilik üzerine kurmak istemesi gibi bir strateji oluşturmasına sebep olmuştur. İran'da Şah İsmail zamanında başlayan bu Şiileşme hareketinin bu şekilde bir siyasi boyutu olmasının yanı sıra, çoğunluğu Lübnan'dan getirilen Arap alim-katipler sayesinde gerçekleşen, entelektüel bir hareket olma yönü de vardır. (Morgan 1988: 122; Abisaad 2004: 39-40; Baiza 2014: 157; Çınar 2017: 28-30) Hazara bölgesinde saha araştırmaları yapmış olan Baiza, bu katipler hareketinin Hazara bölgelerindeki faaliyetleriyle ilgili bir belgeleme yapılamadığını dile getirir. (Baiza 2014: 157) Ancak, elimizde daha önemli bir malzeme vardır: Aile şecereleri. Son yıllardaki çalışmalar sayesinde, Anadolu'daki Alevi dede ailelerine ait, hatırı sayılır miktarda Seyyidname gün yüzüne çıkarılmış ve çıkarılmaktadır.¹⁰ Aynı durum Afganistan'daki Seyyid aileleri için şimdilik geçerli değildir. Afganistan'daki Seyyid aileleriyle ilgili henüz bir seyyitnameye rast gelmiş olamasak da, biz yine de Hazara bölgelerindeki önde gelen Şii aşiretlerin başındaki ailelerin, tıpkı Osmanlı'daki Alevi dede ailelerinde olduğu gibi, Safevi yönetiminden seyyidname aldıklarına inanıyoruz.¹¹ Bu ailelerden birinin aile tarihini, Seyyid Turab neslinden Kayanlı bir Hazara olan Seyyid Pısar Ali Kayani'nin tanıklığı üzerinden aşağıda aktarıyoruz¹²:

“Afganistan seyyidleri arasında yaygın bir şekilde sözlü bir hikaye vardır ki, Seyyidler ya da Saadat kabilesi, Afganistan topraklarında, hepsi Seyyid Turab adında bir derviş seyyidin soyundan gelmektedir. Bir rivayete göre Seyyid Turab İran'ın Tebriz kentindenmiş ve Kum şehrindeki medreselerde din eğitimi almış ve zeki bir öğrenciymiş.

Bazı rivayetlere göre Seyyid Turab, İran'ın Şiilik merkezinin buyruğuyla bugünkü Afganistan'ın Uruzgan bölgesinde yaşayan Hazara Türklerini Şiileştirmek için gelmiştir. Yirmi beş nesil önce. Büyük bir olasılıkla Seyyid Turab'ın bu bölgeye geldiği zaman, Hazaralar Şii değillerdi. Bazılarına göre bu dönemde hepsi Sünni idi. Ancak bazılarına göre bu dönemde Hazara kelimesi bu topluluğun ismi değildi ve halk büyük bir olasılıkla Şamanizm dinine inanan Türklerdi.

Seyyid Turab Uruzgan'da bir kasabaya yerleşir, ancak halk tarafından kabul edilmez. Bunun üzerine kasabaya yakın bir mağarada yerleşip derviş gibi yaşamaya başlar. Eğitilmiş biri olduğu için halkın sorunlarını çözmeye çalışır. Hekimlikten hakemliğe kadar geniş bir alanda halkın sorunlarını çözmeye başlar. Halk bir yandan ona inanmaya başlar.

⁹ Mousavi ayrıca, İskender Beg Münşi'nin *Târih-i Âlem Ârâ-yı Abbasî* adlı eserinde, Hazaraların Şah Abbas zamanına geldiğinde zaten Şii olduklarını yazdığını belirtir. (Mousavi 1998: 74) Ancak biz, Münşi'nin eserinde böyle bir bilgiye rastlamadık. Bkz. İskender Beg Münşi, (1387), *Târih-i Âlem Ârâ-yı Abbasî*, Çaphani-yi Gülşen, Tehran, s. 569.

¹⁰ Bkz. Ahmet Yaşar Ocak, (Nisan 2006) “Türkiye Selçukluları Döneminde ve Sonrasında Vefâi Tarikatı (Vefâiyye) (Türkiye Popüler Tasavvuf Tarihine Farklı Bir Yaklaşım)” *Belleten*, LXX, sayı 257, s. 119-154; Ayfer Karakaya-Stump, (2015), *Vefâilik, Bektaşılık, Kızılbaşlık: Alevi kaynaklarını, Tarihini ve Tarih yazımını Yeniden Düşünmek*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 17-34; Zahide Ay, (2016), “13. Yüzyılda Anadolu'nun İslamlaşma Sürecindeki İsmaili Etkiler ve Bu Etkilerdeki Vefâilik Boyutu”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, cilt 11, sayı 2, s. 1-22; Sadullah Gülten, (2018), “Osmanlı ve Vefâi Tarikatı İlişkilerine Bir Katkı: Yörükân-ı Seyyid Ebu'l-Vefâ Cemaati, Aşıkpaşazâde ve Seyyid Velâyet”, *IV. Uluslararası Alevilik Bektaşılık Sempozyumu (18-20 Ekim 2018 Ankara) Bildiriler Kitabı*, s.553-570)

¹¹ Hassan Poladi'ye göre, Hazaralar için bu seyyidler, eski dinleri Gök-Tengri inancındaki şamanların yerini tutmaktadır. Bkz. Hassan Poladi (1989), *The Hazaras*, Mughal Publishing co., Stockton-California.

¹² 2007'de Afganistan'daki saha araştırmamız sırasında, kendi aile tarihi hakkındaki bilgileri bizimle paylaşarak bu çalışmanın ortaya çıkmasında en büyük katkı sahibi olan Seyyid Turab neslinden Seyyid Pısar Ali Kayani'ye teşekkürü bir borç biliyoruz.

Diğer yandan yabancı biri olduğu için onunla mesafeli olurlar. Hatta ondan korktukları dahi söylenebilir.

Rivayete göre tam bu dönemde Emir Timur, Uruzgan'ı ele geçirir ve Seyyid Turab'ın yerleştiği mağaranın yakınında Timur'un kızı Şehzade Halime hastalanır ve tabib ararlar. Halk Seyyid Turab'ı gösterir ve Emir Timur bu mağaraya gider. Seyyid Turab, bir yandan Şehzade Halime'yi tedavi ederken, diğer yandan Emir Timur'la konuşuyordur. Rivayete göre Seyyid Turab, Emir Timur'a çok sayıda keramet gösterir. Bunlardan biri, mağaranın dört yanında yılın dört mevsimini temsil eden ürünler göstermesidir. Kışın ortası olmasına rağmen, Emir Timur'a üzüm ikram eder. Bir kaç gün içinde Şehzade Halime iyileşir. Emir Timur da Seyyid Turab'ı çok sevmiştir. Şehzade Halime'yi Seyyid Turab'la nikahlar ve kasabanın yönetimini de ona verir. Emir Timur Hindistan'a gider. Seyyid Turab da, Emir Timur'dan aldığı güçle kasabaya ve yakın derelere (köylere) egemenliğini kurar. Böylece halkın piri olur ve onlar da Seyyid Turab'ın müritleri olurlar. Zamanla bu hakimiyetten yararlanarak halkı Şiileştirir.

Uruzgan'ın bütün derelerine egemen olur ve ara sıra derelerdeki köylerde yaşayan halka misafirlğe gider ve halk da ona pir hakkı olan değişik mal ve mülk verir. Böylece çok zengin olur ve halkın önde gelen ailelerinden ikinci ve üçüncü evliliklerini de yapar ve çok sayıda çocuk sahibi olur.

Bir güz mevsiminde dağlık bir bölgede yer alan bir dereye yaşayan müritlerine gider. Halk etrafına toplanır ve her gece birinin evine misafir olur ve bir gece uyandıklarında büyük bir karın yağdığını ve derenin bütün yolları kapattığını görürler. Seyyid Turab da artık çok yaşlı olduğu için, dereye bulunan müritlerinin evlerine misafirlğe devam eder. Kış boyunca o dereye kalır ve çok sayıda düğüne katılır, nikah kıyar. Dereye bulunan çok sayıda müridinin sorunlarını çözer, anlaşmazlıkları giderir, davaları çözer. Aynı zamanda hastaları da tedavi eder. Sonuçta köylüler bu kışı pirleri Seyyid Turab sayesinde mutlu ve sevinçli bir şekilde geçirirler. Birlik ve beraberlikleri güçlenir, yardımlaşmalar çoğalır ve hastalıktan ölen kişi de azalır.

Böylece kış sona erer ve kar erimeye başlar. Derenin yolları açılınca Seyyid Turab da evine gitmeye karar verir. Müritlerini toplar ve ertesi gün evine gideceğini bildirir. Ancak müritleri ona yalvarır, gitmemesini isterler. "Pirim! Bu kış siz bizimle olduğunuz için en güzel kışımızı geçirdik. Sizin sayenizde birlik ve beraberliğimiz güçlendi. Hastalarımız şifa buldu. Küskünlüklerimiz sona erdi. Hayvanlarımızı kurtlar yemedi. Siz bizim köyümüzden (deremizden) giderseniz yeniden bahtsız, perişan oluruz, sorunlarımız başlar ve biz buna dayanamayız" diye tuttururlar. Seyyid Turab bu istekleri kabul etmez ve gitmekte kararlı olduğunu söyler. Müritleri de, "bu geceyi de bizimle geçir, yarın inşallah gidersin" diye ricada bulunurlar. Seyyid Turab, müritlerini kırmaz ve o geceyi de dereye geçirmeyi kabul eder.

Seyyid Turab uykudayken müritleri toplantı yapar. Pirleri gitmekle karardır. Zorla köyde tutamayacaklarını bilmektedirler. Tek acı çare olarak, "eğer pirimiz burada vefat ederse, mezarı da bizim için hayırlı olacaktır" derler. Böylece gece Seyyid Turab'ı boğarak öldürürler. Sabaha bütün köylü toplanır ve cenaze merasimi düzenlerler. Pirleri bir tepenin üzerinde toprağa verirler ve mezarını de kendileri için bir türbeye dönüştürürler. Artık bundan sonra pirleri yakımlarında olacağı için, o ölüyken bile bereketi ile kendilerine gaipten yardım edeceğine inanırlar.

Seyyid Turab'ın büyük oğlu babalarını aramak için bu dereye gelir. Halk etrafında toplanarak babalarının vefat ettiğini söyler. Artık bundan böyle babasının yerine kendisinin pirleri olduğunu söylerler ve pirlük hakkı olan çok sayıda koyun, keçi ve diğer ürünleri hediye ederler ve evine kadar ona eşlik ederler.

Büyük oğlu kasabaya döner ve egemenliğini ilan eder. Babasının büyük oğlu olarak onun yerini alır ve pirlük makamını o sahiplenir. Ona boyun eğmeyen kardeşlerini evden kovar. Kovulan kardeşler, artık onun egemenlik alından çıkarlar." (Eylül 2007'de Kayan'da kaydedilmiştir.)

Bu anlatıda bir sürü unsur yer almaktadır. Bunların başında, Timur'la ilgili olanı gelir. Bu anlatıya göre, Seyyid Turab, Emir Timur'un izniyle bölgeyi Şiileştirmiştir. Şunu belirtmekte fayda vardır. Bugünün Afganistan'ındaki bölge halklarının çoğu, kendilerini Timurlu devletinden sayarlar. Aynı aidiyeti Şeybanlı, Babürlü ya da Safevi için tek tek hissetmezler. Timurluluk bölge için birleştirici bir unsur gibi görünmektedir. Yukarıdaki anlatıda olaylar Emir Timur zamanında geçmektedir. Ayrıca Seyyid Turab'ın Kum'da eğitim almış olması, Tebrizli olması gibi, Timur'dan bir asır sonraki Safevi dönemi faaliyetlerini anımsatan unsurlar da bu anlatı içerisinde geçmektedir.

Bu anlatının bize söylemediği önemli bir nokta ise, Seyyid Turab'ın hangi Safevi şahı döneminde Kum'dan Afganistan'a gönderildiğidir. Bu sorunun cevabı bize göre büyük ihtimalle Şah Abbas dönemi ve sonrası olarak gözükmektedir. Safevi devletinde Şiiliğin kurumsallaşması, Şah I. Abbas (1587-1629) ve Şah Safi (1629-1642) dönemlerinden itibaren, Şii alimler/ulema nezdinde kendini ortaya koyan bir mahiyet kazanmıştır. (Çelenk 2014: 12; Aydoğmuşoğlu 2015: 70-79; Çınar 2017: 28-30) 9. yüzyıldan beri Şiiler için önemli bir merkez olan Kum'un, devletin de ideolojik merkezi haline gelmesi, yine Şah I. Abbas ve sonrası için söz konusudur.¹³ Seyyid Turab'ın, Kum şehrinde medrese eğitimi almış olması, onun en erken Şah Abbas zamanında bölgeye gönderildiği izlenimini vermektedir.

Bugün Afganistan ve çevre ülkelerde yaşayan Seyyid Hazaralar, her ne kadar kendilerinin Hz. Muhammed'in soyundan geldiklerini söyleseler de, çoğu Seyyid Turab'ın soyundan gelmektedirler. Ancak burada şöyle bir soru karşımıza çıkmaktadır: Madem ki Seyyid Turab Şiidir ve Şiiliği yaymak için gelmiştir, neden *Seyyidler*, hem Şii hem Sünni hem de İsmaili Hazaralar arasında vardır? Bu sorunun yanıtı, Seyyid Pizar Ali Kayani'ye göre şöyledir:

"Seyyid Turab'ın ölümünden sonra egemenliğini kuran büyük oğlu, kardeşlerini, bilerek ya da bilmeyerek evden kovmuş, başka bölgelere sürmüştür. Her Seyyidzade sürgüne gittiği yerlerdeki halk tarafından Seyyid diye saygı görmüştür. Mezhep bilinci güçlü olan halklarla karışanlar, o halkın bağlı olduğu mezhebe girerken; tam tersi durumdakilerle karışanlar ise zamanla Şiileştirilebilmişlerdir. Böylece babaları bir olan, ancak değişik mezheplere bağlı Seyyidler ortaya çıkmıştır. Bu Seyyid Hazaralar arasında, İsmaililiğe geçenler de vardır."

Bizim tespitlerimize göre İsmaililiğe geçişler, doğrudan paganlık ya da Sünnilik üzerinden değil, daha ziyade Oniki İmamcı Şiilik üzerinden olmuştur.

¹³ Şah I. Abbas, Osmanlı devletinin eline geçen Nefes ve Kerbelâ'ya karşılık, Kum ve Meşhed'i, önemli Şiilik merkezleri yapmak politikası izlemiş ve bunda da başarılı olmuştur. Bkz. Marcel Bazin (2002), "Kum", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, cilt 26, s. 361-362.

5. Hazara Şiiligindeki Safevi-İsmaili İlişkisi

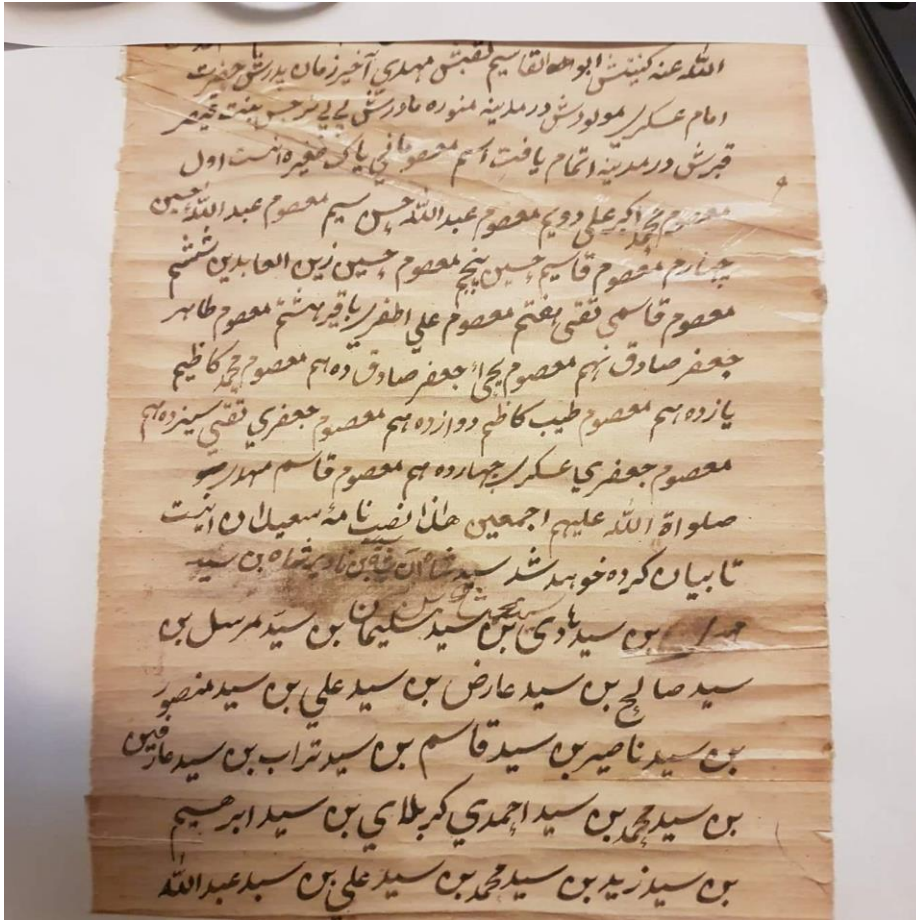
Temirhanov, çoğunluğu Sünni Hazarlardan oluşan *Şeyh Ali*'de, merkez olarak İran'daki Kum yakınlarındaki Muşrib köyüne bağlı, *Payında Muhammed* aşiretine dayanan İsmaili aşiretler (*Dad Han*, *Suhbat Han* ve *Muhammed Han* aşiretlerine bölünmüş *Day Çupan* ailesine bağlı aşiretler) olduğunu dile getirir. (Temirhanov'dan aktaran Baiza 2014: 154) Kendisi de bir İsmaili Hazara olan Baiza, Temirhanov'un bu açıklamasında iki önemli sorun görür. Birincisi, *Şeyh Ali*'deki İsmaili aşiret isimlerinin doğru olamayacağıdır. Çünkü *Şeyh Ali*'deki günümüz İsmailileri bu isimleri hatırlamamaktadır. Baiza, *Şeyh Ali*'de, *Day Kalu* (*Day Kalan*), *Karam 'Ali*, *Nayman* (*Naymu*) ve *Qallugh* veya *Qarlugh* (*Karluk*) adlarıyla bilinen dört büyük aşiret olduğunu, ilk üçünün İsmaili üyelerinin olduğunu, sonuncusunun ise hiçbir şekilde İsmaili olmayan bir köy olduğunu söyler. (Baiza 2014: 154-155) Baiza'nın tespit ettiği ikinci sorunlu nokta ise, *Şeyh Ali*'de, *Bişud*'da, *Bamyân*'da, birçok İsmaili büyüğüyle yaptığı görüşmelerde, bağlı oldukları merkezin Kum yakınlarındaki Muşrib köyü olduğuna dair bir bilgiye hiçbirinin sahip olmadığı üzerinedir.¹⁴ (Baiza 2014: 154-155)

Baiza'nın Temirhanov'un görüşü hakkındaki reddiyesine karşılık, yukarda sözünü ettiğimiz Seyyid Turab neslinden Seyyid Pısar Ali Kayani'nin, atası Seyyid Turab'ın Kum'dan gönderilmiş olmasıyla ilgili anlattıkları, Temirhanov'un verilerini doğrular niteliktedir. Kayanlı bir İsmaili olan Pısar Ali Kayani'nin bize aktardığı kadarıyla, Afganistanlı Hazaraların İsmaililiğe geçişi, kendisinden yedi nesil önce iki kol halinde gerçekleşmiştir. Birinci kol, Bamyân'ın *Siber bölgesi* Hazaralarıdır ki, *Seyyid Cafer Han* tarafından İsmaililiğe davet edilmişlerdir. İkinci kol ise, Kayani'nin de soyunun dayandığı, *Bağlan*'ın *Doşi bölgesi* Hazaralarıdır. Bunlar ise *Seyyid Abdülhadi* (aşağıdaki şecerede *Seyyid Hadi* olarak geçmektedir) tarafından İsmaililiğe davet edilmişlerdir. Her iki kolu da İsmaililiğe davet eden kişiler, bundan yaklaşık yirmi beş nesil önce Tebriz'den göç eden *Seyyid Turab*'ın soyundandır. Büyük ihtimalle Safavi propagandasının bir uzantısı olarak Tebriz'den Afganistan'a göç eden Seyyid Turab sayesinde, *Seyyidler* soyuna bağlı aşiretler, önce Oniki İmamcı olmuşlardır. *Seyyid Cafer Han* ve *Seyyid Abdülhadi*'nin 19. yüzyılda Hindistan'a göç eden *Ağa Han*'la ilişkileri sonucunda da, her iki kol da İsmaililiğe geçmiştir.

¹⁴ Baiza ayrıca, Temirhanov'un bu tezini, Alexandr Burnes'in 1832'de Bişud'un da yer aldığı Gazne'nin kuzeyinde yaptığı gezide, bir '*Ali Allahiler* grubu olduğunu anlattığı çalışmasına dayandığını söyler. Bazia, Temirhanov'un, '*Ali Allahileri* İsmaililerle karıştırmış olabileceği kanısındadır. (Bkz. A. Burnes, *Travels into Bokhara* II, John Murray, London, 1835, s. 154) Baiza'a göre, Burnes'ün Bişud'da '*Ali Allahi* tarikatına bağlı Hazaralar olduğuna dair bilgileri şüphelidir. (Baiza 2014: 155) Mousavi'ye göre de, '*Ali Allahilerin* bölgede destek bulmuş olması zor görülmektedir. (Mousavi 1998: 78)

Resim 1: Seyyit Turab neslinden olduğu kabul edilen Pir Abdal isimli bir dervişin türbesi.
(Zaruga, Uruzgan)

Resim 2: Şecereye göre Seyyid Turab'ın soyu Şii imamlara dayanmaktadır:

“...haza nasab nameyi seyyidan inest tabeyan kerde hahed şüd Seyyid Şah b. Nadir Şah b. Seyyid Mehdi b. **Seyid Hadi** b. Seyyid Süleyman b. Seyyid Mürsel b. Seyyid Salih bin-i Seyyid Ariz b. Seyyid Ali b. Seyyid Mansur b. Seyyid Nasır b. Seyyid Kasım b. **Seyyid Turab** b. Seyyid Arifin b. Seyyid Muhammed b. Seyyid Ahmedî Kerbelayi b. Seyyid İbrahim b. Seyyid Zeyd b. Seyyid Muhammed b. Seyyid Ali b. Seyyid Abdullah b. Seyyid Yahya b. Seyyid İsmail b. Seyyid Ahmed b. Seyyid Muhammed b. Seyyid Ahmed b. Seyyid Abdullah b. Seyyid Cafer b. Seyyid Muhammed b. Seyyid Eb’ul-Aşâir (Aşasir)? b. Seyyid Zeyd b. Seyyid Ahmedî Sekin b. Seyyid Abdullah Cafer-i Şair b. Seyyid Muhammed b. Seyyid Zeyd Şehid b. Zeyn’ül-Abidin b. Emir’ül-Müminin Hüseyin b. Emir’ül-Müminin Ali b. Ebu Talib b. Abd’ul-Mutallib b. Haşim b. Abd’ul-Menaf b. Kusa? b. Külab b. Ferec b. Ka’b b. Loy b. Galib b. Kahr b. Nasr b. Kenâne b. Huzeyme b. Medrek b. İlyas b. Kasr b. Kuzar? b. Adyân ? b. Üdur ? b. Ermuz b. Yamam’a b. el-Hem’i b. Yelmân b. el-Münbet b. Haml b. Kazzar b. İsmail b. İbrahim b. Azer b. Faruğ b. Saruğ b. Erğun b. Faliğ b. Amir b. Semâlih b. ...? b. Sam... ”.

Sonuç

Orta Asya’nın İslamlaşma sürecinde iki tür İslamlaşma modeli karşımıza çıkmaktadır. Birincisi, fetret zamanlarında tasavvuf hareketleri etkisiyle gelişen İslamlaşma; ikincisi, devletli dönemlerde, devlete tabi olma yoluyla İslamlaşma. Hazaraların Oniki İmamcı Şiiliğe geçmelerinde, ikinci saydığımız etkinin baskın olduğu gözlenmekle birlikte, her iki yolun da etkili olduğu görünmektedir. Araştırmalar, bir dinin, özellikle merkezden ziyade çevreye hitap eden kesimlerde, tasavvuf etkisi ayağı olmadan, sadece siyasi ilişkiler aracılığıyla, halk nezdinde yayılmasının çok zor olduğunu göstermektedir. Öyle anlaşılıyor ki, İran içinde Şiileşme, devlet kurumları eliyle ortodokslaşma şeklinde olurken, İran dışındaki bölgelerde ise, Safevilerin, Şii eğilimli tasavvufi hareketleri, heterodoks mahiyetli gruplar üzerinde etkili biçimde kullanmaları şeklinde gerçekleşmiştir.

Bunun, Hazaralarda hangi tasavvufi hareket üzerinden olmuş olabileceği araştırılması gereken bir konudur. Şimdiye kadar bu konuda, Serbedarilerin kontrolündeki Deylem’de etkili olan *Sebzvari* dervişlerinin Hazaralar üzerinde de etkili olmuş olabilecekleri dışında hiçbir görüş ortaya atılmamıştır. Bu noktada, Hazaralar arasında *Kızılbaş* grupların etkisi olup olmadığı sorusuna da cevap aramaya çalıştığımız bu makalede, Kızılbaşların yerleştirildiği bölgelerin, Hazara bölgelerine denk geldiğini gördük. Bu bize, Hazara bölgelerinin Şiileşmesinde bu *Kızılbaş* unsurun da etkisi olmuş olabileceği izlenimini vermektedir. Ancak bizim bu makale boyunca, en etkili bulduğumuz unsurun, sosyal hayattaki kabile ilişkisi olduğunu gördük. Seyyid Turab örneğinde olduğu gibi, kabile liderinin bağlılık yemini ettiği Safevi liderine, topluluğun da tabi olması, Şiileşmeyi getirmiş görünmektedir.

Bu noktada karşımıza, Tebriz kökenli, Kum’da eğitim almış, Safeviler tarafından Hazaralara gönderilmiş Seyyid aileleri çıkmaktadır. Afganistan’daki Seyyid aileleri arasında, Anadolu’daki Alevi dede ailelerine ait *seyyidname*lere henüz rastlanmamış olsa da, biz yine de, Hazara bölgelerindeki önde gelen Şii aşiretlerin başındaki ailelerin, Şah İsmail’den ya da sonraki Safevi şahlarından *seyyidname* aldıklarına inanıyoruz. Bir de, İsmaili Hazaralar vardır ki, onlar da, 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren, Hindistan’daki İsmaili İmamlarına, Ağa Hanlara bağlandıktan sonra İsmaili olmuş görünmektedirler. Saha çalışmalarımız, onların çoğunlukla Oniki İmamcı Şiilikten İsmaililiğe geçtiklerini göstermektedir.

Summary

Two types of Islamization models emerge in the process of Islamization in Central Asia. Firstly, Islamization developed in the time of interregnum with the effect of Islamic Mysticism movements; secondly, Islamization through statehood in periods with states rule. Although the second effect was dominant in the transition of Hazaras to Twelver Imam Shiism, both ways seem to be effective. Research shows that it is very difficult for a religion to spread to the public with only through political relations, without any mysticism movements. It is understood that in Iran, Shiiteization has been in the form of orthodoxization from the state institutions, while in the regions outside Iran, the Safavids have used the Shiite-oriented Mysticism movements. Moreover, in social life, the tribal relationships seems to be effective in which the commitment of tribal leader to Safavid Leaders have brought that the people of the tribe committed to Safavid leaders as well, therefore this relationship brings the Shiaism. At this point, we come across with the Seyit families who were Tabriz origin and have been educated in Qom and were sent to the Hazaras by Safavids. Although there are no *Seyitnames*, which were found in 'Alevi Dede' families in Anatolian Alevis, among Seyit families in Afghanistan, we still believe that the families of the leading Shiite tribes in the Hazara regions have received a *seyidname* from Shah Ismail. There are also Ismaili Hazaras. Our field studies show that they also switched from Twelver Shia to Ismailism. Since the first half of the 18th century, some Shia Hazara tribes, like some groups in Hunza-Baltistan, appear to be attached to the Ismaili Imams and Aga Khans in India. In this article, where we tried to find an answer to the question of whether there is the influence of the Kizilbash groups among the Hazaras on the issue of Shiite of the Hazaras, whether in the period of Shah Ismail, Shah Tahmasp, Shah Abbas, or Nadir Shah, we observed that the regions where the Kizilbashes were located coincided with the Hazara regions. Although this does not show us that there is a Turkmen-Kizilbash element at the origin of the Hazaras, it gives the impression that this Kizilbash element may have an impact on the Shiaization of Hazara regions.

KAYNAKÇA

- ABISAAD, Rula Jurdi (2004), *Converting Persia: Religion and Power in the Safawid Empire*, New York: I. B. Taurus.
- AY, Zahide (2012), *Ortaçağlar İrani'nda ve Anadolu'sunda Şiilik İzlerinin Arka Planı: Alamut Sonrası Nizari İsmaililiği (13-15.Yüzyıllar)*, İstanbul: Önsöz Yayıncılık.
- _____(2014), *Nâsir-ı Hüsrev ve Sonrasında Bedahşan İsmailileri (10-15. Yüzyıllar)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- _____(2016), "13. Yüzyılda Anadolu'nun İslamlaşma Sürecindeki İsmaili Etkiler ve Bu Etkilerdeki Vefâilik Boyutu", *Akademik İncelemeler Dergisi*, cilt 11, sayı 2: 1-22.
- _____(2016), "15-16. Yüzyıllarda Bedahşan İsmailileri arasındaki Şii-Tasavvufi Hareketler ve Safevi Etkisi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sayı 79: 217-226
- _____(2019), "16-17. Yüzyıllar İran'ında Safevi-Nizari İlişkilerinin Dini ve Siyasi Etkileri Üzerine Tarihsel Bir Değerlendirme", *Tarihin Peşinde*, sayı 21: 455-471.
- _____(2019), *The Wakhs of Gojal (Upper Hunza): An Historical Analysis Within the Context of Ismailism in Badakhshan*, *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, sayı 19: 81-111.
- AYDOĞMUŞOĞLU, Cihat (2015), *Safevi Devleti Tarihi (1501-1736)*, Ankara: Kimlik Yayınları.
- _____(2016), "Şah II. İsmail (1576-1577) Devri Siyasi ve Dini Hadiseleri", *The Journal of Academic Social Science Studies*, Number 48, Summer II: 59-67.
- _____(2018), *Safeviye Tarikati*, Ankara: Tün Yayınları.
- BAIZA, Yahia (2014), *Journal of Shi'a Islamic Studies*, Volume 7, Number 2 (Spring): 151-171.
- BACON, E. Elizabeth (1951), "The Inquiry into the History of the Hazara Mongols of Afghanistan", *Southwestern Journal of Anthropology*, Volume 7, Number 3 (Autumn): 234-241.
- BARTOLD, V.V. (2010). "Tacikler", *Orta Asya*, çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları: 164-183.
- BAZIN, Marcel (2002), "Kum", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, cilt 26: 361-362.
- BELLEW, Henry Walter (1880), *The Races of Afghanistan*, Calcutta: Thacker-Spink and Co.
- BURNES, Alexander 1839, *Travels into Bokhara*, London: John Murray.
- ÇELENK, Mehmet (2014), "Safevîlerin Din Politikası ve İran'ın Şiileşme Seyri", *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 4, Çanakkale 2014: 7-35.
- CINAR, Gulay Karadag (2016), "Safevi Etkisindeki Hazaralar (Sah I. İsmail'den Sah I. Abbas'ın Sonuuna Kadar)", *International Journal of Central Asian Studies*, Volume 20: 75-107.
- ÇINAR, Gülay Karadağ (2017), "Safevi Devleti'nde Dini Otoritenin Temsilcisi Şahlar ve Şii Ulema ile İlişkileri", *İran Çalışmaları Dergisi*, cilt 1, sayı 1: 11-51.
- DALKESEN, Nilgün (2017), "İlhanlı Valisi Timurtaş'ın İsyanı", *Kebikeç*, sayı 43: 301-324.
- ERAVCI, H. Mustafa (2002), "II. Şah İsmail Döneminde Doğu Anadolu'da Safavi Tehdidi", *Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu (Tarihten Günümüze İç ve Dış Tehditler, 17-19 Ekim 2001)*, Editörler: Orhan Kılıç, Mehmet Çevik, Elazığ, s. 291-302.
- FAZEL, Solaiman M. (Mayıs 2017), *Ethnohistory of the Qizilbash in Kabul: Migration, State, and a Shi'a Minority*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Antropoloji Bölümü, Indiana Üniversitesi.
- FERDINAND, Klaus (1962), "Nomad Expansion and Commerce in Central Afghanistan: A Sketch of some Modern Trends", *Folk IV*: 123-159.
- FERRIER, Josephh Pierre (1857), *Caravan Journeys and Wanderings in Persia, Afghanistan, Turkestan and Baloochistan*, ed. H.D. Seymour, London: John Murray.
- Gazi Zahîreddin Muhammed Babur (2006), *Baburnâme*, çev. Reşit Rahmeti Arat, İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- GÜLTEN, Sadullah (2018), "Osmanlı ve Vefâi Tarikati İlişkilerine Bir Katkı: Yörükân-ı Seyyid Ebu'l-Vefâ Cemaati, Aşıkpaşazâde ve Seyyid Velâyet", *IV. Uluslararası Alevilik Bektaşilik Sempozyumu (18-20 Ekim 2018 Ankara) Bildiriler Kitabı*: 553-570.
- İskender Bey Münşî (1387), *Târih-i Âlem Ârâ-yı Abbasî*, Tehran: Çaphani-yi Gülşen.
- KARAKAYA-STUMP, Ayfer (2015), *Vefâilik, Bektaşilik, Kızılbaşlık: Alevi Kaynaklarını, Tarihini ve Tarihyazımını Yeniden Düşünmek*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî (2000), *Müsâmeret ül-Ahbâr*, haz. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara.
- KÖPRÜLÜ, Fuad (1993), *Anadolu'da İslamiyet*, İstanbul: İnsan yayınları.

- MEHMET FAZLI (2008), *Afganistan'a Seyahat*, haz. A. Ahmetbeyoğlu, İstanbul: Selis Yayınları.
- Mirza Haydar Duğlat (2006), *Tarih-i Reşidî*, çev. Osman Karatay, İstanbul: Selenge Yayınları.
- MORGAN, David (1988), *Medieval Persia: 1040-1797*, London: Longman.
- MOUSAVI, Sayed Askar (1998), *The Hazaras of Afghanistan: An Historical, Cultural, Economic and Political Study*, Richmond, Surrey: Curzon Press.
- OCAK, Ahmet Yaşar (Nisan 2006), "Türkiye Selçukluları Döneminde ve Sonrasında Vefâi Tarikatı (Vefâiyye) (Türkiye Popüler Tasavvuf Tarihine Farklı Bir Yaklaşım)" *Bellekten*, LXX, sayı 257: 119-154.
- POLADI, Hassan (1989), *The Hazaras*, Mughal Publishing co., Stockton-California.
- Reşidüddin, Fazlullah (2013), *Câmiu't-tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, çev. İsmail Aka, vd Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- SCHURMAN, Franz (1962), *The Mongols of Afghanistan: An Ethnography of the Mongols and Related People of Afghanistan*, University of California: Moutan and The Hauge.
- SPULER, Bertold (1987), İran Moğolları, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- THESIGER, Wilfred (1955), "The Hazaras of Central Afghanistan", *The Geographical Journal*, volume 121, no 3 (September): 312-319.
- VAMBERY, Arminius (1864), *Travels in Central Asia*, London: John Murray.
- WOOD, John (1971), *A Journey to the Source of the River Oxus*, Albemarle Street, London: John Murray, 1872 (yeniden basım: Gregg International Publishers Limited Westmead, Hants, England, 1971)
- YAZICI, Orhan (2011), "Hazaraların Menşei ile İlgili yeni Bir Görüş", *TÜBAR*, XXIX, (Bahar): 475-492.

DEMOKRAT PARTİ İKTİDARINDA İBRAHİM ETEM MENDERES'İN İÇİŞLERİ BAKANLIĞI DÖNEMLERİ*

THE TERMS OF THE MINISTRY OF INTERIOR OF İBRAHİM ETEM MENDERES IN THE DEMOCRATIC PARTY POWER

Bilgen YETKİN*

Öz

İbrahim Etem Menderes aslen Aydın'lı olup 1899 yılında İzmir'de dünyaya gelmiştir. Politikaya Serbest Cumhuriyet Fırkası ile başlayan ve Cumhuriyet Halk Partisi ile devam eden Etem Menderes, 1950 seçimlerinde Demokrat Parti Aydın Milletvekili olarak meclise girmiştir. 10 yıl boyunca devam eden milletvekilliği sürecinde çeşitli bakanlıklarda bulunmuştur. Bunlardan biri de içişleri bakanlığı olup bu vazifeye iki kez getirilmiştir.

Etem Menderes'in ilk dönem içişleri bakanlığı oldukça yoğun geçmiştir. Bu dönemin faaliyetleri arasında doğu seyahati, vilayetlerin yeniden yapılandırılması, Nüfus Kanunu, yol, su ve elektrik gibi alt yapı çalışmaları, ülke asayışı ve Tevhid-i Zabita Kanunu ön plana çıkmaktadır. Bununla birlikte yerel yönetimlerde demokratik düzenin zemin bulması için gayret gösterilmiştir. Etem Menderes'in ikinci dönem içişleri bakanlığı sırasında yine vilayetlerin yeniden yapılandırılması ve Nüfus Yazımı Kanunu üzerinde çalışılan konulardır. Bunun dışında 1955 belediye seçimleri dönemin önemli bir iç politika meselesidir. Ayrıca bu dönemde çok önemli bir yer tutan Toplantılar ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu mecliste kabul edilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Etem Menderes, Demokrat Parti, TBMM, İçişleri Bakanlığı.

Abstract

İbrahim Etem Menderes was originally from Aydın and was born in İzmir in 1899. Etem Menderes, who started politics with the Free Republic Party and continued with the Republic People Party, entered parliament as the Democratic Party Aydın MP in the 1950 elections. He served in various ministries for 10 years as a member of parliament. One of them is the Ministry of Interior and has been appointed to this duty twice.

Etem Menderes' first term as interior ministry was quite busy. Eastern travel, the restructuring of the provinces, the Population Law, infrastructure works (e.g. roads, water and electricity), country security and the Law of Unity of the Constabulary come into prominence among the activities of this period. However, efforts have been made to ensure that the democratic order in local governments is grounded. The restructuring of provinces and the Population Writing Law are matters studied still during Etem Menderes' second term as interior ministry. Except this, the 1955 municipal elections

* Bu çalışma, "İbrahim Etem Menderes (Siyasî Hayatının Demokrat Partili Yılları)" adlı doktora tezinin bir bölümünün özetlenmesiyle oluşturulmuştur.

* Dr., Selçuk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bilim Dalı, Konya – Türkiye, bilgen.yetkin@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-9857-0877>

are an important domestic policy issue of the period. Furthermore, the Law on Meetings and Demonstration Marches, which has a very important place in this period, was adopted in the parliament.

•

Keywords

Etem Menderes, Democratic Party, Grand National Assembly of Turkey, Ministry of Interior.

GİRİŞ

İbrahim Etem Menderes, 1899 yılında İzmir'de doğmuştur. Aydın nüfusuna kayıtlıdır (BCA, 10 900.334.1027.2: 101)¹. Yüksek tahsilini Ankara Hukuk Fakültesi'nde yapmıştır². Siyasete arkadaşı Adnan Menderes ile birlikte Serbest Cumhuriyet Fırkası'nda başlamıştır (Aydemir 2001: 73). Fırkanın başkanı Fethi Okyar, Aydın teşkilatını kurma vazifesini Adnan Menderes'e vermiştir (Güneş 2006: 124). Bu teşkilatlanmada Etem Menderes de Ocak Azası olarak görev almıştır (Güneş 2006: 142). Ancak daha sonra Serbest Cumhuriyet Fırkası feshedilmiş ve CHP yeniden yapılandırılmıştır. Aydın'daki bu yapılanmanın içinde Etem Menderes yine Adnan Menderes'in yanında yer almıştır. Adnan Menderes, Etem Menderes'in CHP İl Başkanı olmasını sağlamıştır (Güneş 2006: 142-143). Adnan Menderes, CHP'nin başında güvenilir kişilerin kalmasının memleket için faydalı olacağını düşündüğü için böyle bir harekette bulunmuştur (Bayar 1986: 25). Etem Menderes, Aydın'da 15 yıl CHP İl Başkanlığı yapmıştır³.

Etem Menderes, 4 Mayıs 1933'te Aydın İli Daimi Encümen Üyeliği'ne⁴ 1938 seçimlerinde ise Aydın Merkez Belediye Başkanlığı'na seçilmiştir (BCA, 30 11 10.127.47.19: 1-4). 1 Kasım 1938'de başladığı görevine⁵ 1943'te tekrar seçilmiş (BCA, 30 11 10.161.12.17: 1-4) ve bu vazifeyi 1945 yılına kadar sürdürmüştür⁶. 1945, Türk siyaseti açısından önemli bir yıldır. Zira çok partili hayata geçiş faaliyetleri ve DP'nin kurulma çalışmaları bu yıl içinde yoğunlaşmıştır.

DP, resmî olarak 7 Ocak 1946'da kurulmuştur (Tunaya 1995: 646)⁷. Parti programının (Bayar 1986: 38-40; Bozdağ 1997: 37)⁸ 1. maddesinde, kuruluş gayesinin Türkiye Cumhuriyeti'nde siyasetin demokratik görüş ve zihniyetle yürütülmesi olduğu vurgulanmaktadır (Tunaya 1995: 662-673)⁹. Program itibariyle CHP ile arasında büyük farklar yoktur (Nadi 1979: 279)¹⁰. Bundan dolayı partinin hedefi yeni bir devlet sistemi değil, yönetime yenilik ve denetim getirmektir (Şentürk 2012: 164).

Etem Menderes, CHP'den istifa ettikten sonra DP'nin Aydın'daki oluşumu için çaba sarfetmiştir. 4 Şubat 1946 tarihinde DP Aydın İl Teşkilatı'nı kurmuştur (Yücel 2001: 52). Teşkilatın diğer üyeleri, Mükerrerrem Sarol, Ekrem Torunlu, Mustafa Kozacı, Eczacı Mithat Levent

¹ Etem Menderes'in ismi bazı kaynaklarda "Ethem" olarak geçmektedir. Ancak arşivden alınan nüfus kayıt örneğinde tam adı İbrahim Etem Menderes olarak görülmektedir. Nüfus kayıt örneği için bkz. (BCA, 10 900.334.1027.2: 101)

² TBMM ALBÜMÜ 1920-2010 2. Cilt: 1950-1980. Ayrıntılı bilgi için bkz. https://www.tbmm.gov.tr/TBMM_Album/Cilt2/index.html (2017.07.20).

³ Etem Menderes'in özgeçmişi için bkz. <http://www.msb.gov.tr/Bakanlar/Detay/ibrahim-ethem-menderes> (2017.02.24).

⁴ Etem Menderes'in özgeçmişi için bkz. <http://www.msb.gov.tr/Bakanlar/Detay/ibrahim-ethem-menderes> (2017.02.24).

⁵ Etem Menderes'in özgeçmişi için bkz. <http://www.msb.gov.tr/Bakanlar/Detay/ibrahim-ethem-menderes> (2017.02.24).

⁶ Etem Menderes'in görev süresi için bkz. <http://aydin.bel.tr/detail/4522/belediye-tarihcesi> (2017.06.15).

⁷ DP idarecilerinin başında Celal Ramazanoğlu, Sıtkı Yırcalı, Samet Ağaoğlu, Fethi Çelikbaş, Refik Şevket İnce, Emin Kalafat, Rıfki Salim Burçak, Remzi Birand, Osman Şevki Çiçekdağ, Mustafa Zeren ve Atıf Benderlioğlu gelmekteydi. (Tunaya 1995: 646).

⁸ Bayar, partinin tüzük ve programı çalışmaları hakkında bilgi vermektedir. (Bayar 1986: 38-40); Program Köprülü'nün, Tüzük ise Adnan Menderes'in kaleminden çıkmıştır. (Bozdağ, 1997: 37).

⁹ Demokrat Parti programı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Tunaya, 1995: 662-673).

¹⁰ Nadi Nadi, bunun olağan bir durum olduğunu ifade etmektedir. Zira anayasanın 2. maddesi gereğince kurulacak olan siyasi bir teşekkül devrim ilkelerini benimsemek zorunda idi. (Nadi 1979: 279).

ve Eyüp Şahin'dir (Sarol 1983: 4-5; 33)¹¹. Ankara'dan sonra teşkilatını kuran ikinci yerin Aydın olmasının nedeni, Etem Menderes'in hazırladığı alt yapıdır (Güneş-Akdağ 2013: 194). Etem Menderes, bu dönemde birçok Cumhuriyet Halk Partiliyi DP'ye kazandırmıştır (Goloğlu 2013: 41).

Etem Menderes, dört yıl boyunca Aydın'da muhalif bir siyasetçi olarak mücadele verdikten sonra 1950 seçimlerinde Aydın milletvekili olarak meclise girmiştir. 22 Mayıs 1950 tarihinde ilk oturumda milletvekilliği yeminini etmiştir (TBMMZC (1) 22.5.1950: 2). Etem Menderes, DP'de üç dönem milletvekilliği yapmıştır. Bu süreçte çeşitli bakanlıklara getirilmiştir. Bakanlıkları öncesinde Bütçe Komisyonu'nda yer almıştır. İlk olarak 29 Mayıs 1950 (TBMMZC (1) 29.5.1950: 35), takiben 6 Kasım 1950 (TBMMZC (2) 6.11.1950: 25) ve son olarak da 9 Kasım 1951 (TBMMZC (10) 9.11.1951: 30) tarihlerinde yapılan seçimlerde Bütçe Komisyonu'na seçilmiştir. Etem Menderes'in ilk tayin olduğu bakanlık İçişleri Bakanlığı olup, bu vazifeye iki kez getirilmiştir.

Etem Menderes, DP iktidarında önemli bir siyaset adamıdır. 27 Mayıs 1960 askerî darbesi esnasında ülkenin Millî Savunma Bakanı olan Menderes'in günlük notları, Yassıada yargılamalarında önemli bir argüman olarak kullanılmıştır. Günlükte özellikle Adnan Menderes ile ilgili yazdıkları nedeniyle bazı çevrelerce ihanetle suçlanmıştır. Anayasayı İhlal Davası'nda 10 yıl ağır hapis cezasına çarptırılmıştır¹². Ancak sağlık sorunları (BCA, 30 11 10.310.3.6: 12-13)¹³ nedeniyle 1964 yılında tahliye olmuştur (Milliyet, 3 Ekim 1964: 1-7). Menderes, 18.09.1992 yılında vefat etmiştir¹⁴.

I. BİRİNCİ İÇİŞLERİ BAKANLIĞI DÖNEMİ (01.08.1952-17.05.1954)

Etem Menderes, ilk İçişleri Bakanlığı vazifesine 1 Ağustos 1952 tarihinde tayin edilmiştir (TBMMZC (17) 1.11.1952: 23; Hürriyet, 2 Ağustos 1952: 1). Etem Menderes, bu vazifeye karışık bir ortamda atanmıştır. Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu, İçişleri Bakanlığı'ndan Nisan 1952'de istifa etmişti. Ancak Karaosmanoğlu'nun istifa nedeni açıklanmamıştır. Etem Menderes atanana kadar Adnan Menderes'in bakanlığa vekâlet ettiği söylenmişse de 30.04.1952 tarihinde bakanlığa Hasan Polatkan'ın vekâlet ettiği anlaşılmıştır. Basın, bu duruma tepki göstermiş ve DP tarafından istifa nedenlerinin açıklanmayışının demokrasiye aykırı olduğunu ileri sürmüştür (Ahmad 1976: 95-96).

A. Etem Menderes'in Doğu Gezisi ve Türk- Kürt Ayrımcılığına Karşı "Millet Vahdeti" Yaklaşımı

Etem Menderes, İçişleri Bakanlığı'na tayin olduktan kısa bir süre sonra bir yurt gezisine çıkmıştır. Bu gezi sırasında büyük bir coşkuyla karşılandığı Adilcevaz'da yaptığı konuşmasında bundan duyduğu memnuniyeti şu şekilde ifade etmiştir: *"Bizi çok samimi bir hava içinde karşıladınız. Bize gelecek çalışmalarımızda ilham kaynağı oluyorsunuz. Türk'ün değişmeyen büyüklüğünü bu uzak illerimizde görmekle ve yaşamakla bahtiyarlık duyuyorum."* (Milliyet, 27 Eylül 1952: 1,7)

¹¹ Mükerrer Sarol, kendisine teklifin Etem Menderes ile Adnan Menderes'ten geldiğini kaydetmektedir. (Sarol 1983: 4-5, 33).

¹² Etem Menderes'in özgeçmişi için bkz. <http://www.msb.gov.tr/Bakanlar/Detay/ibrahim-ethem-menderes> (2017.02.24).

¹³ Etem Menderes'in 11.9.1964 tarihli sağlık raporunda spondulo artroz, diskinezi biluher, kronik kolesisti ve karaciğer büyüklüğü hastalıklarının tespit edildiği kaydedilmektedir. Tıp heyeti, infazın 6 ay ertelenmesi kararını oy çokluğu ile vermiştir. 25.9.1964 tarihli karar için bkz. (BCA, 30 11 10.310.3.6: 12-13).

¹⁴ TBMM ALBÜMÜ 1920-2010 2. Cilt: 1950-1980. Ayrıntılı bilgi için bkz. https://www.tbmm.gov.tr/TBMM_Album/Cilt2/index.html (2017.07.20).

Halkın dileklerini mutlaka yerine getireceklerini söyleyen Etem Menderes, elektrik, yol, su ve yeni okullar konusunda vaatlerde bulunmuştur. Doğuyu mahrumiyet bölgesi olarak değerlendirmenin sona ereceğini ifade eden Etem Menderes şöyle devam etmiştir: *"Anadolu'yu Doğu ve Batı diye ikiye ayıran Fırat nehrine dünyanın hatırı sayılır büyük köprülerinden birini kuruyoruz. Edirne'den kalkan motorlu vasıtalar durmadan buradan Doğuya geçecek ve hakikatte Doğu ve Batı diye bir şey kalmayacak. Memleketimiz iktisadî, içtimaî bakımlardan dilediğimiz seviyeye erişecektir."* (Milliyet, 27 Eylül 1952: 1,7)

Etem Menderes, Varto'da da kalkınma hedeflerinden bahsetmiştir. Devlet yolu projesinin yapılmakta olduğunu ve 120.000 lira sarfiyatla içme suyunun kasabaya getirileceğini bildirmiştir. Elektrik tesisatı için de hazırlık yapılmaktaydı. Bölgede en önemli istek ise hazine topraklarının köylüye dağıtılması yönündeydi. Varto'dan sonra Hınıs'a geçen Etem Menderes *"Hınıs'ta çok iyi intibalar edindim. Van Gölü'nün etrafında yepyeni bir medeniyet kuruluyor. Bu medeniyeti Türk Milleti kuruyor."* demiştir. (Milliyet, 29 Eylül 1952: 1,7)

Hınıs'ın gelişimi için sağlık, elektrik ve içme suyu konusunda vaatlerde bulunan Etem Menderes; beraberinde Muş Milletvekili Hamdi Dayı, Orgeneral Kemal Yaşınkılıç ve Muş Valisi Zühtü Öner olduğu halde Bulanık, Malazgirt, Patnos, Tutak ilçeleri üzerinden Karaköse'ye gelmiştir. Kendisini il sınırında Ağrı Milletvekili Kasım Küfrevi, Halis Öztürk ve Ağrı Valisi karşılamıştır. Gittiği her yerde coşkuyla karşılanan Etem Menderes, Bulanık'ta *"İyi duygularınız çalışkan ve misafirperver tabiatınız beni çok mütehasis etti."* diyerek halka hitap etmiştir. Sonrasında belediye başkanı Etem Menderes'e şunları söylemiştir: *"Bulanık, tarihinde ilk defa bir Bakan görüyor. Bizi kendinize bir daha ayrılmaya imkân bırakmayan bağlarla bağlamış bulunuyorsunuz."* (Milliyet, 29 Eylül 1952: 1,7)

Etem Menderes'in yapmış olduğu bu seyahatler ile sorunları yerinde görerek hareket etmesi mecliste de takdir görmüştür. Tunceli Milletvekili Hıdır Aydın'ın mecliste sarf ettiği şu sözler bu bağlamda önem arz etmektedir:

"Mevsim şartları, yolları ve imkânları tahminlerimizin çok üstünde gayrimüsait olan bir zamanda Sayın Dâhiliye Vekili mesai arkadaşlarıyla birlikte en büyük fedakârlığı göstererek bu bölgelerin çoğunu gezmişlerdir ve bizzat şahidi olmuşlardır. Çünkü mahallerinde vatandaşların durumları ve muhitin şartları tetkik edilmezse insanlar bir kanaat sahibi olamaz. Demokrat Parti kabinesinde ilk vazifeye başlar başlamaz bütün müşkülleri bertaraf, bilâhare de bu fedakârlığı gösteren muhterem Dâhiliye Vekili Etem Menderes Beyefendiye huzurunuzda teşekkür etmeyi bir vazife bilirim." (TBMMZC (20) 23.2.1953: 804)

Öte yandan bu dönemde Türk- Kürt ayrımcılığına yönelik bazı söylemler ortaya atılmıştır. Doğu illerinin bazı milletvekillerinin, bir kısım basın organının yayınlarında Doğu'daki vatandaşlara hakaret içeren yayınlar yaptıklarına dair açıklamaları özellikle mecliste bu tartışmaları meydana getirmiştir. Bunlardan biri olan Diyarbakır Milletvekili Yusuf Azizoğlu, bazı gazetelerin memleket birliğini bozan yayın yaptığına ve bunların doğudaki vatandaşlara yönelik hakaret içeren yayınlar olduğuna dair sözlü bir soru önergesi vermiştir. Bahsi geçen yayınlar, 3.1.1953 tarihli *Hürriyet* gazetesi başyazısı ve 29.5.1953 tarihli *Ulus* ve 25.4.1953 tarihli *Dünya* gazetesinde yayınlanan Falih Rıfkı Atay'ın yazıları (Atay 1953: 1,7) idi. Azizoğlu, bu konuda bakanlığın bir tahkikat yapıp yapmadığını soruyordu. Azizoğlu'nun sorusu sadece yayın konusunda değil, aynı zamanda 1950'den sonra doğuda memleketin diğer taraflarından farklı olarak bir hal ve gidişin hükümetçe tespit edilip edilmediği ve bir isyan emaresi ya da ihtimalinin olup olmadığıdır. (TBMMZC (25) 16.11.1953: 261-262)

Etem Menderes bu soru üzerine söz alarak; “*Muhterem arkadaşlar, memleket bahis mevzuu olduğu zaman, şark, garb, şimal ve cenup tâbirleri sâdece coğrafi mânaları itibariyle kullanılır. Bizim için ve hakikatta da, memleketin ne şarkında, ne garbında, ne de şimal ve cenubunda Kürt diye bir vatandaş kitlesi, zümre veya unsuru mevcut değildir.*” demiş ve herhangi bir suç unsuru görülmediğinden takibat yapılmadığını kaydetmiştir. Ayrıca ülkeyi Türk- Kürt, ya da doğulu- batılı şeklinde ayırmanın doğru olmadığını ve mevzuata buna yönelik gayretleri önleyici hükümler konulmasını gerekli görmekte olduklarını ifade etmiştir. Etem Menderes, ülkede demokrasi rejimine geçilmesinin birtakım hain emelleri taşıyan unsurları cesaretlendirmesinin doğal ve bu noktada hükümetin son derece uyanık ve basiretli olduğuna dikkat çekmiştir. Etem Menderes ayrıca memleketin hiçbir tarafında endişeye mahal olacak bir durumun bulunmadığı ve hiç kimsenin ayaklanma imkânı olmadığını beyan etmiştir. Etem Menderes’ten sonra söz alan Azizoğlu, açıklamadan son derece tatmin olduğunu ifade ederek teşekkürlerini bildirmiştir (TBMMZC (25) 16.11.1953: 262).

Ancak bu konu 23 Şubat 1954’te içişleri bütçesi müzakerelerinde, Tunceli Milletvekili Hıdır Aydın tarafından tekrar ve daha sert bir biçimde gündeme taşınmıştır. Aydın, bölge ile alakalı olarak *Dünya* gazetesinde 2 Aralık 1953 tarihinde yapılan yayından bahisle kendisinin ve binlerce hemşehrisinin itham altında kaldığını ifade etmiştir. Bu yayının bölge için bir “tertiple” olduğunu vurgulayan Aydın bu tertiple, öncelikle “Türklük- Kürtlük davası gütmek”, ikinci olarak da “irticai faaliyetler” amacının hedeflendiğini kaydetmiştir. Olayı “menfaatçi partizanlık” olarak açıklamaya çalışan Aydın’a başkan müdahale etmiş ve içişleri bütçesi ile bu konunun alakalı olmadığını söylemiştir. Buna karşılık Aydın’ın Kürtlük- Türklük davasının ülkenin bir iç meselesi olduğunu söylemesi üzerine Etem Menderes lafa girmiş ve “*Memlekette böyle bir dava yoktur efendim*” demiştir (TBMMZC (28) 23.2.1954: 753).

Bundan sonra Aydın ile başkan ve Etem Menderes arasında tartışma başlamıştır. Hıdır Aydın, ısrarla konuyu açmak ve konuşmak istemiştir. Bu konunun konuşulacağı yerin meclis kürsüsü olmadığını söyleyen başkana itiraz etmiş ve Etem Menderes’e böyle bir tertibin olup olmadığını sormuştur. Etem Menderes’in yanıtı son derece açık ve nettir: “*Böyle bir dava yoktur, millet vahdeti vardır.*” Hıdır Aydın, bunu bildiğini, fakat asıl söylemek istediğinin Tuncelililer özelinde olduğunu kaydetmişse de gerek gürültüler gerekse başkanın müdahalesi sebebiyle konuşması kesilmiştir. Bununla birlikte o ısrarlıdır. Etem Menderes’e konu hakkındaki tedbirini ve düşüncesini sorar. Etem Menderes de “*Olmayan bir şey hakkında hiçbir şey düşünmüyorsunuz. Millet vahdeti, memleket vahdeti vardır.*” Aydın bu cevap karşısında Etem Menderes’in söylediklerini çıkıp kürsüde konuşmasını istemiştir (TBMMZC (28) 23.2.1954: 753-754).

Konu ile alakalı olarak konuşma yapan bir başka Tunceli Milletvekili Hasan Remzi Kulu’nun söyledikleri daha çarpıcıdır. Kulu “*Hâşa, Tuncelililer asıl Türktür, tarih bunu yazmıştır. Tuncelililer için kim Kürttür sözünü çıkarmışsa asıl o Tuncelilileri hakir gören ve o Tunceli’nin asaletini inkâr eden insan, o insandır*” demiştir. Kulu, Tuncelilerin huzursuz bir duruma sürüklendiğini, 1950 seçimlerine kadar Tunceli’de Türklük- Kürtlük lafının olmadığını, seçimlerde şahsî menfaatler nedeniyle bu kelimelerin ileri sürüldüğünü ve o günden beri de devam ettiğini ifade etmiştir. Kulu, hükümetin Tunceli ile yakın ilgisi olduğunu belirtmiş ve özellikle 1954 senesinde Tuncelilere yapılacak yardımlarla sıkıntıların biteceğini söylemiştir (TBMMZC (28) 23.2.1954: 756-757).

Aydın’dan sonra Kulu’nun da konuşmaları, Etem Menderes’in bu konu hakkında açıklama yapmasını gerektirmiştir. Bütçe konuşması için kürsüye çıkan Etem Menderes, ülkede ayırıcı bir dava olmadığını, “millet vahdeti” düşüncesini prensip edindiklerini ifade etmiş ve şunları söylemiştir: “*Bunun hilâfında söylenen bütün sözler hilâfi hakikattir ve bâtıldır. Hepinizin*

gönüllerinde yaşayış his ve kanaatlerin sahiplerinde, sizlerden terekübeden bu deoletin ve hükümetin noktai nazarı da bundan gayrı bir şey olamaz arkadaşlar." (TBMMZC (28) 23.2.1954: 757)

B. Vilayetlerin Yeniden Yapılandırılması ve Nüfus Kanunu

Mülkî teşkilatın yeniden taksim edilmesi meselesi, Etem Menderes'in İçişleri Bakanlığı'nın ilk döneminde üzerinde önemle durduğu konulardan biridir. Mülkî taksimat ve yeniden vilayet, ilçe ve nahiyelerin kurulması yeni şartlara göre inceleniyor ve bu konuda idarî, iktisadî ve coğrafi sebepler dikkate alınıyordu. Bununla birlikte meclise sunmak için bütçe imkânlarının elverişli olması gerekliydi (TBMMZC (25) 9.11.1953: 92-93).

Etem Menderes, 1953 yılı başında yeniden 22 ilçenin kurulması ile ilgili kanun layihasını bütçe meselesi nedeniyle acil olarak meclis gündemine taşımıştır. Yapılan müzakereler neticesinde kabul edilen kanunla 22 ilçe kurulmuştur (TBMMZC (20) 27.2.1953: 1202-1203; 1331).

Bu dönemde idarî taksimatta başka değişiklikler de olmuştur. Bunlardan biri Uşak'ın il yapılmasıdır ve ilgili müzakere 9 Temmuz 1953 tarihinde gerçekleşmiştir. Uşak'la birlikte Banaz, Ulubey, Karahallı ve Sivashlı nahiyeleri ilçe haline getirilmiştir (TBMMZC (24) 9.7.1953: 448).

Mülkî taksimatta bazı ilçelerin başka vilayetlere bağlanması da söz konusudur. Bu bağlamda Kastamonu'nun Kargı İlçesi'nin Çorum'a bağlanması 15 Temmuz 1953 tarihinde müzakerelerle kabul edilmiştir. Bununla birlikte hararetli tartışmaların yaşandığı müzakerelerde Kayseri Milletvekili Mehmet Özdemir; "Yalnız Türkiye idari taksimatının bir keşmekeş içinde olduğunu arzetmek istiyorum. Türkiye'de mevcut vilâyet ve kaza adedlerinin ve nahiyelerin bir tebeddüle ihtiyacı olup olmadığı hakkında İçişleri Vekâletinin ve diğer vekâletlerin sahip oldukları bir fikir görülmemiştir." demiş ve bir heyet teşekkül edilmesini önermiştir. Bunun üzerine Etem Menderes söz almış ve şöyle cevap vermiştir: "Vekâletimizde mütehasıs bir heyet memleketin mülkî teşkilâtının umumî durumu hakkında tetkikat yapmakta ve halen bu mevzu üzerinde çalışmaktadır." (TBMMZC (24) 15.7.1953: 692-695)

Öte yandan 1954 yılının başında ise Eskişehir'de Mahmudiye ve Çifteler adında iki ilçe kurulmuştur. Diyarbakır- Hazro, Muğla- Ula, İzmir- Karşıyaka, Tokat- Tozanlı, Konya- Kulu, İçel- Erdemli ve Balıkesir- Savaştepe ile Erzurum- Çat, Malatya- Çelikhan ve Malatya- Arguvan da ilçe olmuştur (TBMMZC (29) 4.3.1954: 188-193).

Bu dönemde yeni nahiyelerin oluşturulması da çalışmalar arasındadır. Bu açıdan valiliklerden gelen teklifler dikkate alınmaktaydı. Çankırı'nın Merkez- Alaçat, Ilgaz- Belören, Kurşunlu- Bayramören ve Merkez kazasında İldivan ve Korgun adlarıyla yeniden 5 nahiye kurulması valilikçe teklif edilmiştir. Bunlardan Bayramören, Alaçat ve Belören bakanlıkça uygun görülerek istekler arasına alınmış ve İldivan ve Korgun teklifleri de incelenmeye tabi tutulmuştur (TBMMZC (25) 9.11.1953: 80). Bundan başka Trabzon'un Çaykara ilçesine bağlı Şerah'da da nahiye kurulması olumlu görülerek istekler arasında yer almıştır (TBMMZC (25) 13.11.1953: 232).

Etem Menderes'in ilk dönem İçişleri Bakanlığı süresince tüm ülke çapında nahiyelerin tam teşkilatlı hale getirilmesi çalışması yürütülmüştür. Etem Menderes, bu konuda İçişleri Bakanlığı'nın bu meseleyi prensip haline getirdiğini ve 5442 sayılı kanunla bunun açıklandığını belirtmiştir. Ancak bu konu bütçe ile doğrudan alakalı olup bütçe nispetinde nahiyeler tam teşkilatlı hale getirilecektir. 1952 yılında 9 nahiye bu uygulama gerçekleşmiştir. Kars vilayeti nahiyeleri (TBMMZC (23) 10.6.1953: 159-160) ile Bingöl Vilayeti Kiğı ilçesine bağlı Çerme ve

Cönek nahiyeleri inceleme altına alınmıştır (TBMMZC (26) 14.12.1953: 233).

Yeniden yapılanma sürecinin en önemli adımlarından birisi de nüfus ile ilgili çalışmaların hazırlanması olmuştur. Etem Menderes, İçişleri Bakanlığı bütçe müzakerelerinde yaptığı konuşmada nüfus ile ilgili yapılması planlanan çalışmalara değinmiştir. Bu çalışmalarla nüfus kurumu yeniden yapılandırılmak suretiyle içinde bulunduğu sıkıntılardan kurtarılacaktı. Bu sebeple iki kanun hazırlanmıştır. Başbakanlıkta olan Nüfus Kanunu, iş hacmi esası ile tespit edilmiştir. Buna göre 20.000 nüfusa bir memur isabet edecektir. Mahkeme ve askerlik şubesi gibi konularla müdür ya da baş memur ünvanını taşıyan kimseler uğraşacak; nüfus memuru ise doğrudan vatandaşın hizmetinde olacaktır. Ülke nüfusu için genel bir arşiv oluşturulacak, aynı zamanda nüfus cüzdanından başka bir de aile cüzdanı olacaktır. Maliyeti 2,5 milyon lirayı bulacak bu kanun uygulamaları için binin üzerinde memur eklenmesi gerekmektedir. Diğer kanun ise Nüfus Yazımı Kanunu olup maliyeti daha yüksek hesaplanmıştı. Nüfus kütük defterlerinin eskimiş, yıpranmış ve bazı sayfalarının kaybolmuş ve bu defterlerin ayrıca Arap harfleri ile yazılmış olması ve memurlar tarafından okunamaması, kanunu mecburî kılmaktaydı. 4000 kişilik yazım bölgelerinde 3 kişilik heyetle günde 200 nüfus kaydetmek suretiyle bu işin 20 günde bitirilmesi hesaplanmıştır. Bununla birlikte eski defterler de muhafaza edilecektir (TBMMZC (20) 23.2.1953: 805-806). Etem Menderes, 1954 bütçesinin müzakerelerinde de bu konudan bahsetmiş, Nüfus Kanunu'nun hazırlandığını, meclise sunulacak hale getirildiğini ve fakat teşkilat ve kadro kısmı baremle alakalı olduğu için Maliye Bakanlığının hazırladığı baremin beklendiğini söylemiştir (TBMMZC (28) 23.2.1954: 758).

C. Taşra Sorunları ve Köy Kanunu

Taşradaki sorunlar; yol, su ve elektrik gibi temel ihtiyaçların yanı sıra birtakım hukukî meseleler ve seçim ile ilgilidir. DP'nin bu ilk yıllarında tüm yurt çapında yaptığı gelişme hamlesinin teknik olarak en önemli ayağı içme suyu, yol ve elektrik projeleri olmuştur. Bu projelerde bütçe probleminin yanı sıra işlerin ihale edildiği şirketlerle ilgili olarak bazı sorunlar da ortaya çıkmış (TBMMZC (17) 12.11.1952: 67-68)¹⁵ ve meclis gündemine taşınmıştır.

Yol, su ve elektrik işleri için 1951'den itibaren bütçeden para aktarılan vilayetlerden biri Afyon Karahisar'dır. Vilayete 1951 ve 1952'de, köy içme suları için toplam 466.000 lira; köy yolları için ise toplam 577.000 lira yardım yapılmıştı (TBMMZC (20) 28.2.1953: 1387-1389). Urfa vilayetinin içme suyu için 1951'de 25.000, 1952'de ise 70.000 lira bütçeden yardım ayrılmış ve bu parayla 12 köyün içme suyu halledilmiş ve 14 köyün içme suyu inşaatına başlanmıştı. Yollar için ise 1952 bütçesinden 410.000 lira; hususî idare bütçesinden de 41.000 lira tahsis edilmişti (TBMMZC (21) 9.4.1953: 289). Denizli'nin Tavas ilçesinin Kale bucağının su projesi için bakanlıkça 454.921,70 lira ayrılmış ve bu iş İller Bankası tarafından 1953 programına dâhil edilmiştir (TBMMZC (21) 10.4.1953: 347-348).

İçme suyu, yol ve elektrik konularında mecliste en sıkı takipçinin Malatya Milletvekili Nuri Ocakcioğlu'nun olduğu görülmektedir. Ocakcioğlu, Malatya kasabalarının durumunu defalarca soru önergeleriyle gündeme getirmiştir. Ocakcioğlu, ilk önergesinde bu iş için 1952 bütçesinden ne kadar tahsisat ayrıldığını sormuştur (TBMMZC (22) 8.5.1953: 151)¹⁶. Etem Menderes, yazılı cevabında Malatya'nın bu konuda çalışmalar yapılan bütün kasabalarını tek

¹⁵ Örneğin, Zonguldak Milletvekili Abdurrahman Boyacıgiller'in yazılı önergesinde böyle bir sorundan bahsetmektedir. Önerge, Akhisar'ın su işleri ile alakalı olmakla birlikte bu işlerle görevli kurumların durumunu da kapsamaktadır. Önerge ile İlsu Şirketi'nin idare heyetinde olan bir kişinin aynı zamanda İller Bankası Umum Müdürlüğü Muaviniği yapmasının doğru olup olmadığı ve Tamiş Şirketi'ne verilen işlerin parasal miktarı sorulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. (TBMMZC, (17) 12.11.1952: 67-68).

¹⁶ Ocakcioğlu'nun diğer soru önergeleri için bkz. (TBMMZC, (28) 15.2.1954: 350-354); (TBMMZC, (28) 15.2.1954: 373-374).

tek açıklamıştır. Buna göre Malatya'nın bazı kasabaları halen keşif altında, bazıları ise ihaleye verilmiştir. Bu kasabalar, Arapkir, Hekimhan, Kâhta, Doğanşehir, Polat, Gündüzbey, Pütürge, Akçadağ, İsmetpaşa, Orduzu, Darende, Besni ve Eski Malatya idi. Öte yandan köy yolları, 442 sayılı Köy Kanunu hükümleri gereğince köylünün imece çalışmalarıyla yapılmaktaydı (TBMMZC (22) 8.5.1953: 154-156).

Köy Kanunu, Etem Menderes'in öncelikli ele aldığı konulardandı. 17 Temmuz 1953 tarihli oturumda Etem Menderes, Köy Kanunu'na bazı maddeler eklenmesine ve 46. maddesinin değiştirilmesine ve bu kanunun bazı maddelerinin kaldırılmasına dair 5672 sayılı kanunun 5998 sayılı kanunla tadil edilen geçici maddesinin değiştirilmesi hakkında kanun layihasının öncelikli ve acil olarak görüşülmesi hususunda bir takrir vermiştir. Oylama ile kabul edilen takrir hakkında milletvekilleri söz almış ve hararetle bir müzakere gerçekleşmiştir. İlk sözü alan Trabzon Milletvekili Hamdi Orhon, muhtar ve ihtiyar heyeti seçimlerinin bir yıl daha uzatılması hakkındaki bu iki kanun tasarısını eleştirmiştir. Daha önce kış şartları ileri sürülerek meclise getirilen konunun bu kez de para sarfı ile gündeme taşındığını belirten Orhon, demokrasinin temelini seçimler olduğunu ve böyle basit sebeplerle ertelenmesinin doğru olmadığını vurgulamıştır. Orhon'a göre bunun altında art niyet vardır. Orhon, iktidarın genel seçimler ile yerel seçimleri birlikte yapmak ve böylece mevcut muhtar ve ihtiyar heyetleriyle birlikte yerel seçime gitmek istediğini iddia etmiştir (TBMMZC (24) 17.7.1953: 781-783).

Orhon'dan sonra Seyhan Milletvekili Cezmi Türk de söz almış ve eleştirisini yapmıştır. Daha sonra İçişleri Komisyonu sözcüsü İzmir Milletvekili Pertev Arat, eleştirilere cevap vermiş ve işin parasal noktasına temas etmiştir. Arat, bahsi geçen seçimlerin 1.800.000 liraya mal olduğunu, iktidar partisi olarak millete karşı sorumlu ve vergi şeklinde verilen paraların yerinde harcanmasına dikkat etmek mecburiyetinde olduklarını ifade etmiştir. Uzun tartışmalardan sonra Köy Kanunu'ndaki değişiklik oylamaya sunulmuş ve kabul edilmiştir. Buna göre halen vazifeli bulunan köy muhtar ve ihtiyar meclisinin kanunî süresinin 1954 yılının Kasım ayı sonuna kadar devam etmesi kanunlaşmıştır (TBMMZC (24) 17.7.1953: 783-791).

D. Asayiş Meselesi ve Tevhid-i Zabıta Kanunu

İçişleri Bakanlığı'nın en önemli meselelerinden birisi ülke huzuru ve asayişdir. Etem Menderes, İçişleri Bakanlığı bütçesi (Ulus, 24 Şubat 1953: 1,5) ile ilgili söz aldığı meclis konuşmasında bu konuya değinmiş ve "*memlekette asayiş vardır*" diye bir iddiada bulunmasının çok doğru olmayacağını ifade etmiştir. Asayişin teminatı için adliye kurumunun etkili çalışmasının önemine dikkat çeken Etem Menderes, iyi zabıta elemanlarının yetiştirilmesi ve bu noktada dünyadaki yenilikleri ülkeye getirmek gerektiğini de belirtmiştir. Bununla birlikte yolların yapımı, ulaşım ve haberleşme sistemleri de geliştirilmelidir. Özellikle telsiz tesisatının yaygınlaştırılması, üzerinde önemle durulan bir konudur. Etem Menderes ayrıca İçişleri Bakanlığı'nın kendisinden önce ele aldığı Tevhid-i Zabıta Kanunu hakkında da konuşmuş ve bunun ülke açısından önemli bir yenilik olacağına dikkat çekmiştir. Bununla birlikte başta polis olmak üzere güvenlik güçlerinin maaş durumlarının iyileştirilmesi de gündemde olan konudur. Etem Menderes, bunun için Maliye Bakanlığı ile görüşüklerini ilave etmiştir (TBMMZC (20) 23.2.1953: 806-808). O, 1954 bütçe müzakerelerinde ise Tevhid-i Zabıta Kanunu'nun meclise sunulmaya hazır hale getirildiğini, ancak 1954 seçimleri sonrasına bırakıldığını söylemiştir (TBMMZC (28) 23.2.1954: 759).

İçişleri Bakanlığı'nın üzerinde durduğu önemli konulardan biri uyuşturucu madde kullanımıdır. Emniyet Müdürlüğü, esrar ve eroin kullananlarla mücadele etmektedir. Bu

cümleden olarak, eroin ya da esrar tekkesi olarak bilinen yerlere baskınlar düzenleniyordu (Milliyet, 21 Kasım 1952: 1). Bu mücadele bazen silahlı- bıçaklı çatışmaya da dönüşüyordu (Milliyet, 25 Eylül 1952: 1,7). Etem Menderes mecliste yaptığı konuşmada bu meseleye değinmiş ve İstanbul'da güvenlik güçlerinin sıkı takip içinde olduklarını ifade etmiştir. Bakan, bu konuda cezaların çok hafif olduğuna dikkat çekerek komisyonlarda görüşülen kanun tasarısında ağır ceza hükümlerinin yer aldığını kaydetmiştir. Kanunla, eroin kaçakçılığının önlenmesi de amaçlanmaktaydı. Bunun yanı sıra polis eğitiminde trafik ve eroin alanında eleman yetiştirmek için kurslar açılacaktır (TBMMZC (20) 23.2.1953: 807-808).

Öte yandan asayiş konusu ile ilgili olarak pek çok soru meclis gündemine taşınmıştır. Bunlar silah yapımı ve taşınması (TBMMZC (21) 29.4.1953: 571-572), kumar (TBMMZC (20) 28.2.1953: 1387-1389), hırsızlık (TBMMZC (21) 24.4.1953: 517), cinayet (TBMMZC (17) 21.11.1952: 268-269) ve kız kaçırma (TBMMZC (22) 27.5.1953: 432-433) gibi olaylardır. Bu konularda da güvenlik güçleri tarafından gerekli çalışmalar ve takibat yapılmaktaydı. Ayrıca zabıta kadroları artırılmakta ve makineli araçlarla da takviye edilmektedir (TBMMZC (17) 28.11.1952: 403-404).

Doğu ve Güneydoğu'da asayişin olmadığından şikâyet eden soru önermeleri de vardı. Kundaklama (TBMMZC (19) 23.1.1953: 386-387) ya da "ağalık düzeni"nin tekrar getirilmeye çalışıldığı (TBMMZC (29) 5.3.1954: 281-282) şeklinde gelen bu şikâyetlerin çoğunun altında kişisel olaylar ya da arazi taksimi gibi nedenler yatmakta idi.

Meclise taşınan bir başka konu emniyet mensuplarının çalıştıkları yerdeki hareket tarzları olup, bu husus o yerin huzur ve asayiş bakımından önem arz etmektedir. Bununla ilgili hem yolsuzluk hem de mağduriyet içeren bir konu Balıkesir Milletvekili Ali Fahri İşeri tarafından meclise taşınmıştır. Soru önergesi, Bandırma Emniyet Amiri Zeki Şahin ile alakalı şikâyetleri içeriyordu. Şahin'in adeta bir "başbakan" gibi davrandığını ifade eden ve yaptığı yolsuzlukları anlatan İşeri, her ne kadar Etem Menderes'in açıklamasından tatmin olmasa da, bu konu ile ilgili aylarca şikâyetlerde bulunduğunu ve meseleye ancak Etem Menderes İçişleri Bakanlığı'na geldiğinde el atıldığını söylemiştir: "*Aylardan beri şikâyetlerde bulundum. Hiç aldirış eden olmadı. Sayın ve çok kıymetli Dâhiliye Vekili Etem Menderes'ten Allah razı olsun, Vekâlete gelmez bu işi halletti, başka yere nakletti. Kendisine çok teşekkürler ederim. Fakat milletin parasına yazıktır, bunları büsbütün tasfiye etmek lâzımdır.*" (TBMMZC (21) 24.4.1953: 504-506)

E. Yerel Yönetimlerdeki Baskılar ve İktidar- Muhalefet Çekişmesine Yönelik Şikâyetler

Etem Menderes, yerel yönetimlerde tecrübeli bir siyasetçi olarak bakanlığa gelir gelmez bir doğu seyahatine çıkmıştır. Etem Menderes, bu seyahat esnasında bulunduğu Bulanık'ta Cumhuriyet Halk Partisi İlçe Başkanı ile teması olmuştur. Başkan, kendisine bölgenin isteklerini saymanın yanı sıra hükümetin yaptığı iyi icraatlardan dolayı da teşekkür etmiştir. Bunun üzerine Etem Menderes söz almış ve o da memnuniyetini şöyle dile getirmişti: "*Bizim sizin gibi iyi niyetli vatandaşlara çok ihtiyacımız var. Bulanık, örnek bir muhalefet faaliyetini sinesinde topladığı için tebrik ederim.*" (Milliyet, 29 Eylül 1952: 7)

Etem Menderes'in bu konu ile ilgili meclis müzakerelerinde söylediği sözler de önemlidir:

"Arkadaşlar, iç politika, meselesine gelince; muhalefet teşkilâtının huzur ve emniyet içinde çalışma imkânlarına daima sahip olmaları vatandaşların siyasî kanaatleri bakımından her türlü müdahale ve emniyetsizlikten masun olmaları ve eşit muameleye tâbi tutulmalarının teminat altına alınması için daima Vekâletimizce mesai sarf edilmektedir.

Gerçi, şu veya bu sebepten bâzı üzücü hâdiseler olmaktadır; fakat, bütün bu şartların kısa bir zamanda ele alınıp tahakkuk ettirilmesine imkân olmadığını elbette, inşâfla mütalâa edecek olursanız, takdir buyurur ve bana hak verirsiniz. Bu hususta en küçük hâdisenin üzerinde durmakta ve bu teminatı memlekette tahakkuk ettirmek için mesai sarfetmekteyim.” (TBMMZC (20) 23.2.1953: 806)

“İdare âmirlerinin vasıfları üzerinde dikkat ve ehemmiyetle durmaktayız. Âmme hizmetleri üzerindeki mesaileri ve eserleri, asayiş meseleleri üzerindeki gayretleri, Devlet otoritesini mahfuz tutmak kaydıyla vatandaşlara daima iyi muamele yapılması yanında en çok ehemmiyet verdiğimiz vasıf da siyâsî cereyanların üzerinde kalmaları, dürüst ve tarafsız olmalarıdır. Her fırsatta, vazife başında bulunan idare âmirlerimizle bu hususta alâkalanmaktayız.” (TBMMZC (20) 23.2.1953: 806)

Yerel politikada demokratik kuralların işleme gerektiğini bu sözleriyle açıklayan Etem Menderes'in ilk İçişleri Bakanlığı döneminde yerel yönetimlerinden gelen ve daha çok kaymakam, vali gibi mülkî amirlerle ilgili şikâyetler, meclisteki soru önermeleri ve özellikle de mektuplar aracılığıyla olmuştur. Bu mektuplar aynı zamanda yereldeki iktidar- muhalefet çekişmesini ortaya koyması bakımından önem arz etmektedir.

Etem Menderes'e gelen bu şikâyet mektuplarında özellikle vali ve kaymakamların buldukları yerde Cumhuriyet Halk Partilileri maddî ve manevî desteklediklerinden bahsedilmektedir. Bu şikâyetlerden en fazla nasibini alanlardan biri Erzincan Valisi İsmail Hakkı Baykal olmuştur. Zira vali için arka arkaya şikâyet mektubu gelmiştir. Valinin iktidar aleyhine çalıştığı iddia edilen bu mektuplarda ayrıca CHP'yi ihya etmek için uğraştığı da detaylı olarak anlatılmıştır (BCA 10 900.98.304.1: 31; 47-48; 64-65; 66-67).

Erzincan'daki bu hadiseye benzer bir durum aynı tarihlerde Malatya'da yaşanmıştır. DP Malatya İl İdare Kurulu'nun gönderdiği 20.12.1952 tarihli bir mektupta, Malatya Valisi Şefik San muhalefet ile işbirliği yapmakla suçlanıyordu (BCA 10 900.98.304.1: 17-18). Ancak Vali San ile alakalı şikâyetler sadece mektuplar aracılığıyla gelmemiş, mecliste de zaman zaman gündem olmuştur. Malatya Milletvekili Mehmet Kartal, Malatya Valisi Şefik San'ın birtakım kanunsuz icraatlarda bulunduğu dair bir yazılı önerge vermiştir. Önergede valinin, merkeze bağlı Dilek köyü muhtarı Nuri Akın'ın işten el çekirme sebebi ve muhtar hakkında yapılan tahkikatın neden bitirilemediği sorulmuştur. Bundan başka İsmetpaşa bucağına bağlı Kilâyık Barguzu köyü muhtar ve ihtiyar heyeti üyelerinin vazifelerine son verildiği; heyetin yedek üyeleri olduğu halde DP'li olan kişilerin muhtar ve heyet üyesi olarak görevlendirildikleri ifade edilerek sebep ve sonuçları öğrenilmek istenmiştir (TBMMZC (18) 24.12.1952: 420).

Mehmet Kartal, vali hakkında bir de sözlü önerge vermiştir. Malatya Valisi Şefik San'ın Gülpınar köyü muhtarı Bekir Ali Şan'ı vilayet makamında dövdüğünü ve sonrasında valinin nüfuzunu kullanarak muhtarın şikâyetini geri aldığını gazetelerin yazdığını söyleyen Kartal, bu konuda İçişleri Bakanlığı'nın ne işlem yaptığını sormuştur. Bunun üzerine Etem Menderes söz almış, konu hakkında açıklama yapmış ve müştekinin şikâyetini geri almasına rağmen 9 Mart 1953 tarihinde gerçekleşmiş olayın bir mülkiye müfettişinin tahkikine verildiğini ifade etmiştir. Etem Menderes, vali hakkındaki muamele için müfettiş raporu beklendiğini belirtmiştir (TBMMZC (21) 24.4.1953: 490-491).

II. İKİNCİ İÇİŞLERİ BAKANLIĞI DÖNEMİ (30.09.1955-12.10.1956)

Etem Menderes'in ikinci kez İçişleri Bakanlığı vazifesine getirilmesi en zor dönemlerden biri olan Kıbrıs meselesi ile bağlantılı 6-7 Eylül olayları zamanında olmuştur. Etem Menderes,

bu dönemde Millî Savunma Bakanı'dır. Tam anlamıyla kaos devri olan bu süreçte bazı bakanlıklarda yapılan atamalar süratli bir değişime uğramıştır.

6-7 Eylül olayları üzerine gerekli önlem alamayan Korgeneral Vedat Garan, Korgeneral Fazıl Bilge ve Tuğgeneral Nedim Erensoy'un görevlerine son verilmiştir. Ardından İçişleri Bakanı Namık Gedik ile İstanbul Emniyet Müdürü Alaattin Eriş istifa etmek zorunda kaldılar (10 Eylül). Namık Gedik'in yerine geçici olarak Etem Menderes getirildi (Turan 1999: 178). Etem Menderes'in İçişleri Bakanlığı'na vekâlet etmesi başbakanın teklifi üzerine uygun görülmüştür (TBMMZC (8) 1.11.1955: 24).

MSB'ndan istifa eden Etem Menderes, önce Devlet Bakanlığı'ndan istifa eden Osman Kapanı'nın yerine tayin edilmiştir (15 Eylül) (TBMMZC (8) 1.11.1955: 24). Etem Menderes'in ikinci kez İçişleri Bakanlığı'na tayini ise 30 Eylül 1955 tarihinde gerçekleşmiştir (TBMMZC (8) 1.11.1955: 24; Cumhuriyet, 1 Ekim 1955: 1).

A. Mülkî Taksimat ve Nüfus Kanunu Çalışmaları

Etem Menderes'in ilk dönem İçişleri Bakanlığı icraatlarından biri olan mülkî taksimat meselesi, ikinci dönemde de üzerinde önemle durulan bir konu olmuştur. Bu husus ile daha çok Konya milletvekillerinin ilgilendiği soru önergelerinden anlaşılmaktadır.

Etem Menderes, Konya Milletvekili Hamdi Ragıp Atademir'in bir soru önergesi üzerine mülkî taksimat meselesinin nasıl ele alındığını açıklamıştır. Ülkenin gittikçe olumlu bir yöne doğru değişen şartları dikkate alınarak ihtiyaçlar ölçüsünde, vatandaşın menfaatine uygun bir şekilde yeni mülkî taksimat yoluna gitmek ve Teşkilât-ı Esasiye Kanunu çerçevesi içinde iktisadî ve coğrafi şartları esas almak bir prensip olarak kabul edilmiştir. Bu hususta mahallî ihtiyaç ve zaruretlere birlikte bakanlığa gelen talepler de incelemeye tabi tutulmaktadır. Etem Menderes, Atademir'in Konya'nın iki ilçesinin vilayet teşkilatı haline getirilmesi ile ilgili ne gibi hazırlıklar yapıldığına dair sorusunu ise diğer taleplerden farklı olmadığını ifade ederek yanıtlamıştır (TBMMZC (8) 21.12.1955: 391-392). Benzer sorular, Konya Milletvekilleri Muammer Obuz, Rüştü Özal ve Himmet Ölçmen'den de gelmiştir (TBMMZC (8) 21.12.1955: 392-394).

Etem Menderes, 25 Şubat 1956'da mecliste yapılan İçişleri Bakanlığı bütçesi müzakerelerinde bu konuya değinmiştir. Mülkî teşkilat meselesinde coğrafi ve iktisadî unsurların dikkate alınarak vilayetlerin revizyondan geçirildiğini söyleyen Etem Menderes, bu konunun esaslı bir incelemeye tabi tutulacağını ifade etmiştir. Bunun için biri ilmî, diğeri tecrübeli idarecilerden oluşan iki heyet teşkil edilecekti. Mart ayından itibaren yapılacak incelemeden sonra mülkî teşkilatın nasıl revizyondan geçirileceği meclise sunulacaktı. Tam teşkilatlı nahiye ve ilçeleri ihtiyaç ve zaruretlere göre sıraya koyacaklarını ve imkânlar ölçüsünde kurmaya devam edeceklerini söyleyen Etem Menderes, bu teşkilatların işlemesi için ilgili bakanlıklardan oluşan bir heyetin çalışmakta olduğunu belirtmiştir (TBMMZC (10) 25.2.1956: 705).

Etem Menderes'in ilk İçişleri Bakanlığı döneminde çalışmalarına başladığı Nüfus Kanunu, bu dönemde de üzerinde durduğu bir mesele olmuştur. Nüfus Yazımı Kanunu'nun bakanlıkça hazırlandığını ve meclise sevk edilmek üzere olduğunu söyleyen Etem Menderes, bu kanunun Medeni Kanun ve Personel Kanunu ile münasebeti olduğu için bunlar üzerinde yapılacak revizyonun beklendiğini ifade etmiştir. Bunun da malî külfeti 35 milyondan fazla tutmakta idi. Etem Menderes, nüfus defterlerinin yenilenmesi için 74 bin liradan bahsedildiğini, ancak bunun doğru olmadığını söylemiştir. Bu iş için 1955 senesinde 227 bin lira ve 1956'da da 300 bin lira belirlenmişti (TBMMZC (10) 25.2.1956: 706).

Mülkî taksimat konusu daha sonra tekrar meclis gündemine taşınmıştır. Ordu Milletvekili Memiş Yazıcı'nın sorusu üzerine Etem Menderes, mülkî taksimatın yapılmasında iktisadî ve coğrafi esasların dikkate alındığını söylemiş ve ilmî ve tatbiki açıdan incelendikten sonra revizyona tutulacağını belirtmiştir. Bu hususta Amme Enstitüsü ile temasa geçilerek bir ilmî anket hazırlanmıştı. Etem Menderes, ikinci heyetin etütlerinin bitirilmesinin beklendiğini ve ondan sonra karara varılacağını ifade etmiştir (TBMMZC (11) 25.4.1956: 187). Benzer bir soru, Elazığ Milletvekili Salahattin Toker tarafından meclise getirilmiş ve yine aynı şekilde cevaplandırılmıştır (TBMMZC (13) 9.7.1956: 145-146).

B. 1955 Belediye Seçimleri ve Mecliste Seçim Tartışmaları

13 Kasım 1955'te yapılan belediye seçimleri (Milliyet, 13 Kasım 1955: 1); seçim hazırlıkları, propagandaları ve sonuçları itibarıyla mecliste büyük tartışmalara yol açmıştır. Özellikle muhalif cepheden büyük suçlamalar gelmiştir. Etem Menderes de içişleri bakanı olarak bu suçlamaların muhatabı olmuştur.

1954 Kasım ayı içinde yapılması gereken belediye seçimleri, adaylığını koyacak memur ve müstahdemlerin 6 ay öncesinden istifalarını lüzum göstererek 6437 sayılı kanunla ertelenmişti. Bununla birlikte bazı memur ve müstahdemlerin istifa etmeden adaylıklarını koydukları ve seçildikleri ileri sürülmüştür. Kars Milletvekili Mehmet Hazer, sözlü bir soru önergesiyle konuyu meclise taşımıştır. Hazer, bu konuda bir örnek de vermiş ve İller Bankası genel müdürünün Demokrat Partili sıfatıyla adaylığını koyarak belediye üyeliğine seçildiğini ifade etmiştir (TBMMZC (8) 26.12.1955: 437).

Bunun üzerine söz alan Etem Menderes, belediye seçimlerinin nasıl yapılacağını kanunla belirlenmiş olduğunu ve bu hükümlere göre silâh altında bulunan askerler, jandarmalar, zabıtlar, polisler ve askerî memurlar ve devlet memurları ile belediye memur ve müstahdemleri, memuriyetleri dâhilinde belediye meclisine üye seçilemeyeceklerini belirtmiştir. Fakat bu kişilerin, Milletvekilleri Seçimi Kanunu'nun 35. maddesinde olduğu gibi, ayrıca 6 ay önce istifa etmelerine dair bir şart ileri sürülmemiştir. Adaylık için belirlenen son başvuru gününden 20 gün öncesi bunun için yeterli görülmektedir. Açıklamasının sonunda Etem Menderes, Kasım ayında yapılan belediye seçimlerinde esaslara uygun hareket edildiğini vurgulamıştır (TBMMZC (8) 26.12.1955: 437-438).

Öte yandan seçimlerle alakalı olarak yolsuzluklar ve suiistimaller ileri sürülerek seçim güvenliği üzerine de tartışmalar yaşanmıştı. Bu iddialardan biri Kırşehir Milletvekili Osman Alişiroğlu'ndan gelmiştir. Yerköy belediye seçimlerinde kanun hükümlerinin çiğnendiğini, memuriyet nüfuzlarının suiistimal edildiğini, seçmen ve bağımsız adayların baskıya tâbi tutulduğunu bizzat gördüğünü ifade etmiştir. Kaymakamın baskı uyguladığını söyleyen Alişiroğlu, adliye bakanının da yasak olmasına rağmen Yerköy'de seçim propagandası yaptığını iddia etmiştir. Alişiroğlu, ayrıca seçime nasıl şaibe düştüğünü maddeler halinde tek tek açıklamıştır (TBMMZC (8) 19.12.1955: 341-342).

Etem Menderes, daha sonra söz almış ve konunun bir mülkiye müfettişine yerinde incelettirildiğini ifade etmiştir. Kaymakamın belediyeyi tazyik etmesinin bir su meselesinden kaynaklandığını belirten Etem Menderes, kanuna aykırı bir hareket yapılmadığını söylemiştir. Bu hadise seçim dönemine tesadüf etmişti. Kaymakamın seçim gecesi emniyet komiseri ve jandarma ile birlikte asayiş sağlama hareketi ise baskı mahiyetinde olmayıp vazifesini yerine getirmesinden ibaretti. Etem Menderes, bölgede müstakillerin kamyonlarla seçmen taşıdıklarının suç sayılmasından ötürü Cumhuriyet Müddei Umumiliği'nce şoförlerin

ifadelerinin alınmak suretiyle belirlendiğini; ancak DP'lilerle ilgili böyle bir şikâyet olmadığı ifade ederek sözlerine son vermiştir (TBMMZC (8) 19.12.1955: 342-343).

Malatya'daki seçimlerle ilgili şikâyetler de meclisin gündeminde olmuştu. Malatya Milletvekilleri Mehmet Zeki Tulunay, Ahmet Fırat ve Mehmet Kartal bu konuda soru önermeleri vermişlerdir. Seçim zamanında Malatya'da bulunduğunu söyleyen Tulunay, Malatya Valisi Ahmet Tekelioğlu'ndan şikâyet etmekte ve valinin propaganda maksadıyla dolaşarak toplantılar yaptığını ileri sürmüştür. Valinin seçimden bir gün önce emniyet güçlerini kullanarak baskı ve zulüm yaptığı da iddia edilmekteydi. Ahmet Fırat'ın sorusu da aynı şekilde olup, valinin yasak olan günde bile propaganda yaptığını söylemiştir. Kartal ise Malatya'daki hadiselerin seçim emniyetinin olmadığını gösterdiğini, hükümet makamlarının ve zabıta kuvvetlerinin müstakil olarak seçime katılan vatandaşların çalışma imkânını yok etmek için baskı uyguladığını ve seçim esnasında özellikle sandık kurulu üye ve başkanlarının müstakiller aleyhinde hareket etmelerinin sağlandığını iddia ederek sorumlular hakkında ne gibi bir muamele yapıldığını sormuştur. (TBMMZC (8) 19.12.1955: 351-353)

Etem Menderes, bu sorularda bahsi geçen konuların Malatya milletvekilleri Ahmet Fırat, Mehmet Kartal, Mehmet Zeki Tulunay ve Nüvit Yetkin'in imzalarını taşıyan bir tel yazısı ile bakanlığa geldiğini ifade ederek söze başlamıştır. Bu yazı alınır alınmaz Malatya Valisi Tekelioğlu, Ankara'ya çağırılmış ve vali seçim günü Ankara'ya intikal etmişti. Bu yüzden seçim günü Malatya'da bulunamamıştı. Olayların incelenmesi için Malatya'ya iki mülkiye müfettişinin gönderildiğini söyleyen Etem Menderes, adli makamların ve incelemenin sonucunun beklendiğini belirtmiştir (TBMMZC (8) 19.12.1955: 351-353).

Etem Menderes, İçişleri Bakanlığı'nın bütçe müzakereleri esnasında da belediye seçimlerine değinmiştir. Seçim konusunda kanunlara riayet edildiğini, 600 küsur belediyeyi Demokrat Parti'nin ve 200 küsur belediyeyi de müstakillerin kazandığını ifade eden Etem Menderes; bakanlığın hiçbir surette siyasî maksatlarla, alâkalı organlarına ve memurlarına en küçük bir tesir yapmadığını belirtmiştir. Etem Menderes, vatandaşların kanunların kendilerine verdiği haklar dâhilinde hiçbir tesire mâruz kalmadan reylerini kullandıklarını söylemiş ve partiler arasındaki mücadelelerin kendilerini alakadar etmediğini vurgulamıştır (TBMMZC (10) 25.2.1956: 706).

C. Muhalif Toplantılara Müdahale Tartışmaları ve Toplantılar ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu

Namık Gedik'in içişleri bakanı olduğu dönemde, bazı muhalefet toplantıları esnasında yaşanan polis müdahaleleri, Etem Menderes'in göreve başlamasından kısa bir süre sonra meclis gündemine taşınmıştır. Bunlardan biri Kasım Gülek'in seyahatinde gerçekleşen olaylardı. Kasım Gülek'in yurt gezisi esnasında yaptığı toplantılarda ve il kongrelerinde meydana gelen bazı hadiseler muhalefetin eleştirisine konu olmuştur. Kars Milletvekili Mehmet Hazer, verdiği yazılı soru önergesi ile Isparta, Konya, Sarıyer, Üsküdar, Ereğli, Zonguldak ve Sinop'ta yapılan toplantılarda yapılan müdahaleleri sorgulamıştır (TBMMZC (8) 18.11.1955: 76-77). Etem Menderes bu konuda uzun bir açıklama yapmıştır.

Kasım Gülek, 11.8.1955 tarihinde İstanbul'da, vapurla hareketinden önce yaptığı basın toplantısında "*BMM nin meşruiyeti hakkında suizanni mucib olacak şekilde fil ve harekette bulunduğu ve İstanbul Eminönü 1 nci Sulh Ceza Mahkemesinden sâdır olan 13. VIII. 1955 gün ve 955/309 sayılı teokif kararına müsteniden*" Sinop'ta tutuklanmıştır. Etem Menderes, Hazer'in iddia ettiği gibi vatandaşların toplantı, haberleşme ve seyahat hürriyetlerinin zabıta tarafından engellendiğinin, bir kısım vatandaş ve basın mensuplarının joplarla dövülmesinin ya da gazetelere sansür uygulanmasının gerçek olmadığını ifade etmiştir (TBMMZC (8) 18.11.1955:

78).

Ancak bu hadise muhalefet tarafından tekrar meclise getirilecek ve uzun tartışmalara neden olacaktır. Malatya Milletvekili Nüvit Yetkin, bu olayda sorumlu olan ve memuriyet sıfat ve nüfuzunu suiistimal eden emniyet mensuplarının yaptıkları muameleyi sormuştur. Etem Menderes, bundan sonra söz almış ve konu ile ilgili açıklama yapmıştır. İki taraf arasında, tezahürat nedeniyle kötü bir hadisenin olmasını engellemek için seyahati kesmeleri rica edildiğini söyleyen Etem Menderes, bunun aksine hareket edilmesi üzerine müdahale edildiğini ve yapılan müdahalenin polisin yetki ve yetkileri dairesinde olduğunu ifade etmiştir. Etem Menderes, bu yüzden emniyet müdürlüğüne götürülen Gülek'in silahla ya da ölümle tehdit edilmediğini belirtmiştir (TBMMZC (8) 23.11.1955: 117-118).

Gülek hadisesinden kısa bir süre sonra hükümetin toplantılarla ilgili olarak yayınladığı bir bildiri de yine Etem Menderes'in karşısına çıkarılmıştır. İçtimaatı Umumiye Kanunu'nun tatbik edilmesi ile ilgili olan bu tebliğ, 19 Ağustos 1955'te radyoda yayınlanmıştı. Hükümet, parti kongre ve toplantılarının siyasî tahriklere yol açmasını engellemek için önlemler almayı amaçlıyordu (Milliyet, 20 Ağustos 1955: 1,7). Kırşehir Milletvekili Tahir Taşer, bu tebliğin sebebini sormuştur. Tebliğin toplantı hürriyetini sınırlandıran bir teşebbüs olduğunu ileri süren Taşer, aynı zamanda toplantı hürriyetini teminat altında bulunduran anayasanın açık hükümleri ile uyuşmadığını ifade etmiştir (TBMMZC (10) 13.2.1956: 186-187).

Taşer'den sonra söz alan Etem Menderes, tebliğde kanuna aykırı bir durum olmadığını ve tebliğin maksadının "*kanunî vecibelerin unutulmuş yerine getirilmemesi suretiyle toplanma hürriyetinden istifadeyi müşkülata uğratmamak*" olduğuna dikkat çekmiştir. Tebliğin, kanunun bir tefsiri olmadığını ve vilayetlere tamim edilmediğini söyleyen Etem Menderes, anayasaya aykırı olmadığını da ilave etmiştir. Tahir Taşer, bu açıklamadan tatmin olmamıştır. Meşrutiyet devrinden intikal eden ve padişah mührü taşıyan kanunun 47 sene sonra DP iktidarı ile değiştirilmeye çalışıldığını ifade etmiş ve Etem Menderes'in bu durumu değiştirebileceğini ümit ettiğini kaydetmiştir (TBMMZC (10) 13.2.1956: 187).

Taşer, kanunda maddelerin açık olduğu halde böyle bir tamimin radyoda yayınlanmasına sebep olarak, iktidarın muhalefetin yapmış olduğu toplantılardan memnun olmamasını ileri sürmüştür. Tebliğ metninden de anlaşılacağı üzere bundan böyle idare âmirleri muhalefetin yapacağı toplantılar için bir "mevzu listesi" isteyecekler ve tek mevzu etrafında yapılacak konuşmalarda hoş gitmeyecek sözler sarf edilmesi halinde toplantılara son verme salâhiyetine sahip olacaklardır. Trakya'da Cumhuriyetçi Millet Partisi'nin bu emre göre men edildiğini söyleyen Taşer, polislerin jop ve zincirlerle halkı dövdüklerini iddia etmiştir (TBMMZC (10) 13.2.1956: 187-189).

Etem Menderes tekrar söz almış ve Namık Gedik zamanında yapılan bu işlemin doğru olduğunu ve kanunsuz bir durum olmadığını söylemiştir: "*Buna neden lüzum görülmüş olduğunu; tamimde vekâlet zikrediyor ve tamim baştan aşağı kanundaki hükümleri tekrar etmektedir. Buna neden lüzum gördüğünü ilâveten zikretmektedir*" diyen Etem Menderes, hükümet aleyhine çıkacak dedikoduları önlemek amacı taşıdığını söylemiştir. Taşer ise ısrarla bir tebliğ ile bu emrin ortadan kaldırılmasını istemiştir (TBMMZC (10) 13.2.1956: 189-191).

Öte yandan bu dönemin belirleyici bir iç politika meselesi olan "toplantı" konusunda önemli bir kanun çalışması yapılmıştır. 22 Haziran 1956 tarihinde Etem Menderes, toplantılar ve gösteri yürüyüşleri hakkında kanun layihasını bir takrirle meclise getirmiştir. Takrirden, tasarıyı müzakere etmek üzere adliye ve dâhiliye encümenlerinden oluşan geçici bir komisyon kurulması istenmektedir. Takrir oylamaya sunulmuş ve kabul edilmiştir (TBMMZC (12)

22.6.1956: 428-429).

Kanun layihası, 27 Haziran 1956'da meclise tekrar gelmiş ve Etem Menderes, tasarının acil görüşülmesini isteyen bir takrir vermiştir. Takrir kabul edilmiştir. Kanun layihası üzerinde oldukça hararetli uzun tartışmalar yaşanmıştır. DP Grubu adına Çorum Milletvekili Kemal Biberöğlu, kanun hakkında uzun bir açıklayıcı konuşma yapmıştır. Daha sonra da İsmet İnönü söz alarak buna karşılık eleştirel bir tavırla şunları söylemiştir:

“Önümüzdeki lâyiha yalnız iktidar tarafından tertibedilen, emsalini bildiğimiz toplantıları serbest bırakmıştır. Bu maksat on birinci maddede resmî teşekküller tarafından tertibedilecek toplantılar şeklinde ifade edilmiştir. Lâyiha vatandaşları ve muhalefet partilerini meşru ve tabii haklarından mahrum ederken, öte yandan muhalefet aleyhine resmî toplantılarda âdet haline gelen tecavüzleri temin etmeye dikkat göstermiştir. Toplanma hürriyetinin kaldırılması teşebbüsüne ruhumuzun bütün kuvveti, hür vatandaşın bükülmez, sarsılmaz metaneti ile itiraz ediyoruz”. (TBMMZC (12) 27.6.1956: 525)

Uzun müzakerelerin sonunda Toplantılar ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu, 281 oy ile kabul edilmiştir (TBMMZC (12) 27.6.1956: 520-555; 561).

SONUÇ

İbrahim Etem Menderes, hayatının büyük bir bölümünü politikaya adanmış bir devlet adamıdır. Siyasî hayatında zirve noktası ise 1950 seçimleriyle milletvekili seçilerek Ankara'ya gelmesi ve DP iktidarında bakanlık görevini üstlenmesidir.

Etem Menderes'in DP iktidarındaki aktif dönemi İçişleri Bakanlığı'na tayini ile başlamıştır. Bu vazifeye geldiği sıralarda DP iktidarı, ülkedeki gerek sosyo-ekonomik gerekse fizikî yapılanmayı yeni oluşturmakta idi. Bu yüzden Etem Menderes, bakanlık süreçlerinin en yoğun dönemlerinden birini geçirmiştir. İçişleri Bakanlığı'na gelir gelmez bir yurt gezisi tertipleyen Etem Menderes, sorunları ve noksanları yerinde görmek istemiştir. Etem Menderes'in gerek bu tavrı gerekse şikâyetlerin üzerine gitmesi ve olaylara zamanında müdahalesi mecliste takdir görmüştür. Etem Menderes, mecliste ortaya atılan “Türklük-Kürtlük davası” konusunda da özellikle vakur bir duruş sergilemiş ve “millet vahdeti” çıkışında bulunmuştur. Bu davranışı, meseleye kendi yaklaşımının yanı sıra devlet ve hükümetin görüşünün de ortaya konması itibariyle dikkat çekicidir.

Etem Menderes'in içişleri bakanlıkları döneminde icraat bakımından en önemli konu vilayetlerin yeniden yapılandırılmasıdır. Özellikle tek parti devrinden sonra ülkenin en küçük birimi olan nahiyelerden vilayete kadar yeniden yapılandırılmasına önem verildiği anlaşılmaktadır. Zira gerek ülkenin sosyo- ekonomik açıdan güçlenmesi gerekse çok partili düzenin başarılı olması buna bağlıdır.

Etem Menderes'in ikinci dönem vazifesinde yapılan çalışmaların daha çok muhalif baskılara yönelik olduğu tespit edilmiştir. Bu dönem aynı zamanda DP iktidarının da ikinci devresidir. İlk dönemde ağırlıklı olarak, iktidar partisini mecliste baskılayan muhalefet artık atağa geçmiş ve bu baskısını kamuoyuna yansıtma çabasına girmiştir. 1955 belediye seçimlerinin mecliste sorgulanması ve “muhalif toplantılara müdahale” konusunun sürekli gündemde tutulması bu açıdan dikkate şayandır. Kamuoyunun nabzının bu şekilde muhalefet tarafından elde tutulmaya çalışılması da iktidar partisini birtakım kanun çalışmalarını yapmaya zorlamıştır. Toplantılar ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu bu açıdan değerlendirilmesi gereken bir kanun çalışmasıdır.

SUMMARY

Ibrahim Etem Menderes, from Aydın, is a politician who started politics with the Free Republic Party. During the Republic People Party period, he made politics in the local and became the mayor of Aydın. He entered parliament as the Democratic Party Aydın MP in the 1950 elections. Etem Menderes has continued his Parliament Member duty for ten years. In this term, he was appointed to various ministries. One of them is the Ministry of Interior. Etem Menderes has done many works in both the parliament and the field during his duty, which he was brought twice.

Etem Menderes began an Eastern trip after he was appointed to his first term of the Ministry of Interior. This act of Etem Menderes was appreciated both in the region and in the parliament. In this period, Etem Menderes opposed the discourses about Turkish-Kurdish discrimination in the parliament and proposed the idea of "Unity of Nation".

One of the most important issues of the first period is the restructuring of the provinces from the smallest unit to the largest unit. Administrative, economic and geographical reasons were taken into consideration in this configuration, which was spread almost all over the country. Population Law studies had an important place in the restructuring process. In this period, plans and accounts of the prepared laws were made for restructuring the population institution.

In this period, infrastructure problems of the country were also handled and studies were conducted on this subject. These were mostly in the provinces, road, water and electricity works. In particular, some amendments have been made to the Rural Law. This change is related to the elections of the village headman and the council of elders.

Another important issue related to the first period was about the public security of country. In the budget negotiations, Etem Menderes touched on this issue and explained the studies on the Law of Unity of the Constabulary. Etem Menderes also answered some questions related to the public security.

In the first term of Etem Menderes, there were complaints about the opposition and the power struggle in the local government. These complaints were came up both by letters and in the parliament. In this regard, Etem Menderes emphasized the importance of honest and unbiased approach of the administrative authority in particular.

Etem Menderes was brought to the Ministry of Interior for the second term during the events of September 6/7, which was one of the hardest times in the country. In this period, one of the main issues related to interior affairs was the issue of the restructuring of the provinces, which continues from the first period. Etem Menderes stated that the study was carried out considering the geographical and economic factors. However, studies on the Population Writing Law have continued.

One of the important issues of this period was the 1955 municipal elections. Particularly in the parliament, the opposing party made great accusations about the election. A number of questions regarding the election corruption were presented to Etem Menderes. Menderes stated that the law was complied with in the elections and that the inspectors carried out an examination in places where there were complaints.

Another issue that the opposition emphasized during this period was the question of intervening in the opposition meetings. At this point there has been great debate in parliament. Particularly, events throughout the travel time of Kasım Gülek, during the time of the Ministry

of Interior of Namık Gedik's, were discussed in the parliament. Etem Menderes stated that the allegations were not correct and that the interference had been carried out in accordance with the law.

After the Gülek event, the manifesto published by the Ministry of Interior was also asked to Etem Menderes in the parliament. It was alleged that the manifesto limited the freedom of meeting and was unconstitutional. Etem Menderes stated that this was not true and that there was no violation of the law in the manifesto. On the other hand, an important law study has been conducted on the "meeting" which is a domestic policy issue of this period. The Law on Meetings and Demonstrations Marches, which was brought to parliament on June 27, 1956, was adopted after long discussions.

KAYNAKÇA**I. ARŞİV BELGELERİ****A. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)**

10 900.334.1027.2

10 900.98.304.1

30 11 10.127.47.19

30 11 10.161.12.17

30 11 10.310.3.6

I. SÜRELİ YAYINLAR**A. Resmî Süreli Yayınlar**

TBMMZC, 9. Dönem, Cilt 1, 22 Mayıs 1950.

TBMMZC, 9. Dönem, Cilt 1, 29 Mayıs 1950.

TBMMZC, 9. Dönem, Cilt 2, 6 Kasım 1950.

TBMMZC, 9. Dönem, Cilt 10, 9 Kasım 1951.

TBMMZC, 9. Dönem, Cilt 17, 1 Kasım 1952.

TBMMZC, 9. Dönem, Cilt 17, 12 Kasım 1952.

TBMMZC, 9. Dönem, Cilt 17, 21 Kasım 1952.

TBMMZC, 9. Dönem, Cilt 17, 28 Kasım 1952.

TBMMZC, 9. Dönem, Cilt 18, 24 Aralık 1952.

TBMMZC, 9. Dönem, Cilt 19, 23 Ocak 1953.

TBMMZC, 9. Dönem, Cilt 20, 23 Şubat 1953.

TBMMZC, 9. Dönem, Cilt 20, 27 Şubat 1953.

TBMMZC, 9. Dönem, Cilt 20, 28 Şubat 1953.

TBMMZC, 9. Dönem, Cilt 21, 9 Nisan 1953.

TBMMZC, 9. Dönem, Cilt 21, 10 Nisan 1953.

TBMMZC, 9. Dönem, Cilt 21, 24 Nisan 1953.

TBMMZC, 9. Dönem, Cilt 21, 29 Nisan 1953.

TBMMZC, 9. Dönem, Cilt 22, 8 Mayıs 1953.

TBMMZC, 9. Dönem, Cilt 22, 27 Mayıs 1953.

TBMMZC, 9. Dönem, Cilt 23, 10 Haziran 1953.

TBMMZC, 9. Dönem, Cilt 24, 9 Temmuz 1953.

TBMMZC, 9. Dönem, Cilt 24, 15 Temmuz 1953.

TBMMZC, 9. Dönem, Cilt 24, 17 Temmuz 1953.

TBMMZC, 9. Dönem, Cilt 25, 9 Kasım 1953.

TBMMZC, 9. Dönem, Cilt 25, 13 Kasım 1953.

TBMMZC, 9. Dönem, Cilt 25, 16 Kasım 1953.

TBMMZC, 9. Dönem, Cilt 26, 14 Aralık 1953.

TBMMZC, 9. Dönem, Cilt 28, 15 Şubat 1954.

TBMMZC, 9. Dönem, Cilt 28, 23 Şubat 1954.

TBMMZC, 9. Dönem, Cilt 29, 4 Mart 1954.

TBMMZC, 9. Dönem, Cilt 29, 5 Mart 1954.

TBMMZC, 10. Dönem, Cilt 8, 1 Kasım 1955.

TBMMZC, 10. Dönem, Cilt 8, 18 Kasım 1955.

TBMMZC, 10. Dönem, Cilt 8, 23 Kasım 1955.

TBMMZC, 10. Dönem, Cilt 8, 19 Aralık 1955.

TBMMZC, 10. Dönem, Cilt 8, 21 Aralık 1955.

TBMMZC, 10. Dönem, Cilt 8, 26 Aralık 1955.

TBMMZC, 10. Dönem, Cilt 10, 13 Şubat 1956.

TBMMZC, 10. Dönem, Cilt 10, 25 Şubat 1956.

TBMMZC, 10. Dönem, Cilt 11, 25 Nisan 1956.

TBMMZC, 10. Dönem, Cilt 12, 22 Haziran 1956.

TBMMZC, 10. Dönem, Cilt 12, 27 Haziran 1956.

TBMMZC, 10. Dönem, Cilt 13, 9 Temmuz 1956.

B. Gazeteler

Cumhuriyet
Dünya
Hürriyet
Milliyet
Ulus

II. KİTAPLAR

AHMAD, Feroz - Bedia Turgay (1976). *Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971*, Ankara: Bilgi Yayınevi.

AYDEMİR, Şevket Süreyya (2001). *Menderes'in Dramı (1899-1960)*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 7. Basım.

BAYAR, Celal (1986). *Başvekilim Adnan Menderes*, (Der. İsmet Bozdağ), İstanbul: Tercüman Tesisleri.

BOZDAĞ, İsmet (1997). *Menderes... Menderes...* İstanbul: Emre Yayınları.

GOLOĞLU, Mahmut (2013). *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi- IV 1946-1950 Demokrasiye Geçiş*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

NADİR NADİ (1979). *Perde Aralığından*, İstanbul: Çağdaş Yayınları, 3. Basım.

SAROL, Mükerrrem (1983). *Bilinmeyen Menderes I*, İstanbul: Kervan Yayınları.

TUNAYA, Tark Zafer (1995). *Türkiye'de Siyasî Partiler 1859-1952*, İstanbul: Arba Yayınları.

TURAN, Şerafettin (1999). *Türk Devrim Tarihi IV-2 Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (14 Mayıs 1950- 27 Mayıs 1960)*, Ankara: Bilgi Yayınevi.

YÜCEL, M. Serhan (2001). *Demokrat Parti*, İstanbul: Ülke Kitapları.

III. MAKALELER

ATAY, Falih Rıfki (1953.04.25). "Bazan Uyanmak İstesek de Akşam Olmuş Olur!", *Dünya*: 1,7.

GÜNEŞ, Günver (2006). "Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Aydın'da Teşkilatlanması ve 1930 Belediye Seçimleri Üzerinde Oluşan Tartışmalar", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* C. 25, (39): 117-147.

GÜNEŞ, Günver - AKDAĞ, Menderes (2013). "Çok Partili Yaşama Geçiş Sürecinde Adnan Menderes'in Aydın İlindeki Siyasî Faaliyetleri (1946-1950)", *Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* C.13, (27): 185-224.

ŞENTÜRK, Ayşegül (2012). "Çok Partili Hayata Geçiş Süreci ve Necmettin Sadak", *Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* C. 12, (25): 157-180.

IV. İNTERNET KAYNAKLARI

TBMM. "Yayınlar: Milletvekilleri Albümü", Erişim Tarihi: 2017.07.20, https://www.tbmm.gov.tr/TBMM_Album/Cilt2/index.html

TBMM. "Tutanaklar: 1908'den Günümüze Tutanaklar", Erişim Tarihi: 2016.11.20, https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tutanak_dergisi_pdfler.meclis_donemleri?v_meclisdone m=0

Millî Savunma Bakanlığı. "İbrahim Ethem Menderes", Erişim Tarihi: 2017.02.24, <http://www.msb.gov.tr/Bakanlar/Detay/ibrahim-ethem-menderes>

Aydın Büyükşehir Belediyesi. "Belediye Tarihçesi", Erişim Tarihi: 2017.06.15, <http://aydin.bel.tr/detail/4522/belediye-tarihcesi>

Milliyet Gazete Arşivi. Erişim Tarihi: 2017.03.23, <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/>

**BETWEEN LIFE AND DEATH: SLAVES AND VIOLENCE IN
CRIMEAN SOCIETY IN THE LAST QUARTER OF 17TH
CENTURY***
**YAŞAM İLE ÖLÜM ARASINDA: 17. YÜZYILIN SON ÇEYREĞİNDE
KIRIM TOPLUMUNDA KÖLELER VE ŞİDDET**

Fırat YAŞA**

Abstract

The article focuses on how the legal process works for slaves who are subject to property law. In this study, factors such as violence, accusations of violence, and the internalization and legitimization of violence in Crimean society between 1675 and 1700 have been examined through the study of the experience of slaves. It will be evaluated separately whether the raiding -one of the crucial sources of livelihoods for the Crimean Tatars- had an impact on violent events in the daily life of the society. In particular, physical violence against the enslaved people will be discussed, and then the status of slaves exposed to violence in the Crimean qadi registers will be evaluated.

Keywords

Crimean Khanate, Qadi court, Looting raids, Violence, Slaves.

Öz

Bu makale şiddet karşısında eşya hukukuna tabi olan köleler için hukuksal sürecin nasıl işlediğine odaklanmaktadır. Mevcut çalışmada söz konusu sorunsal üzerinden 1675 ile 1700 yılları arasında Kırım toplumunda şiddet, şiddetin kanıksanması, içselleştirilmesi ve meşrulaştırılması gibi etmenler köleler üzerinden incelenecektir. Kırım Tatarlarının önemli geçim kaynaklarından biri olan yağma akınlarının toplum yaşantısında şiddet içeren olaylara etki edip etmediği ayrıca ele alınacaktır. Özellikle yağma akınlarında esir edilen kişilere uygulanan fiziksel şiddete değinilecek, ardından da Kırım kadı sicillerinde şiddete maruz kalan kölelerin durumları değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler

Kırım Hanlığı, Kadı Mahkemesi, Yağma Akını, Şiddet, Köleler.

* I submitted the first version of this paper at a conference named New Perspectives on Slavery: The Ottoman Empire, held at the University of Bonn on 28–30 June 2018. I would like to thanks Ehud R. Toledano, Victor Ostapchuk, Mikhail Kizilov and Maryna Kravets for sharing with me their insightful comments and suggestions.

** Dr., Duzce University, Faculty of Art and Science, History Department, 81010, Konuralp-Düzce/Turkey, yasaafir@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8549-2803>

INTRODUCTION

It has become quite common to address topics such as mental attitudes and emotions in recent historical writings. Nevertheless I believe it would not be wrong to say that we are still in the early stages in terms of the studies on Crimean and Ottoman social history in our examination of the private fears and expectations of the common people who paid taxes, either because of the lack of the primary sources or as a result of the preferences of historians in their choice of topics. In view of this, I intend to include the topic of violence in this category, that is, as an emotion or mental attitude, although it falls within the scope of such disciplines as psychology, philosophy, theology, sociology and law. Violence is a phenomenon which arises in every type of society and which is a complicated form of behavior to explain and understand. (Arendt 1997: 52) Despite the fact that this is not a totally modern phenomenon, as the topic of violence dates way back in history, studies lapse into silence especially for early modern societies.

There have been numerous studies of the treatment of slaves in the Crimean Khanate (and the Ottoman Empire as a whole) highlighting humane aspects, demonstrating that they could be treated well, that their life was not necessarily miserable, that they could even have careers that free people could envy, and that certainly their lot should not be seen as comparable to that of slaves in societies with harsher modes of slavery. (For some books and articles, see. Sahillioğlu 1980: 67-138; İnalçık 2008: 123-153; Faroqhi 2014: 129-142; Faroqhi 2017; Toledano 2007; Zilfi 2010; Erdem 1996) However, it is important to avoid presenting a simplistic, one-sided picture of the lives of slaves in a slave-owning society, be it on the whole a positive or a negative one, at least not without having first delved as deeply as possible into various aspects of their lives. This paper investigates some of the unpleasant sides of the lives of slaves in Crimea, particularly the incidence of violence.

Another question to consider is whether the raids of the Crimean Tatars into neighbouring lands (Muscovy, Ukraine, Poland, Moldavia, North Caucasus) to obtain booty and captives for Crimean and Ottoman slave markets, one of the Khanate's most important sources of livelihood, influenced the incidence of violence within Crimean society. Physical and psychological violence, especially when inflicted on people captured in these raids, will be evaluated on the basis of details of their daily life that can be gleaned from local court registers (qadi sicils). In addition, this paper investigates or assesses the following: the relative status of slaves, comparing the outcomes of court cases involving violence against them with those involving violence against other members of society; how often the use of physical force involved various weapons, such as knives, swords, firearms, and stones; methods followed by qadis during the judicial process; issuance of penal sanctions against masters who inflicted physical force and psychological torment on their own slaves.

My source base consists of selected court cases involving violence recorded in the Crimean Khanate's qadi court registers, concentrating particularly on the period from 1675 to 1700.

I. The Theoretical Contours of Violence and Crimean Society

The term violence is defined as the use of force, strength and harsh actions; physical force. (Sami 2004: 661-662) Violence is a social fact and is based on aggression, whereas aggression is a socially acquired behaviour. (Ünsal 2005: 31) There is more than one form of

violence. Violence can also appear in various other forms, for example; oppression, torture, murder, punishment and rebellion. (Ünsal 2005: 32) This depends on which acts a society classifies as violence and the social structural features of the society, in other words this is closely associated with the cultural structure and the valid standards of judgment. (Han 2015: 18) Violence does not emerge from a single factor. Therefore, I assume it would not be wrong to classify violence as a social issue, in that it is generated from the environment. As a general rule it is better to claim that in the past violence was used as the means of restructuring in every society. Taking a period's characteristics into consideration, this suggests different standards of judgment.

Therefore, I shall start by addressing physical violence crime which here refers to a fierce and agonizing external act against the human body. Such an act constitutes a threat to wealth, life, health, physical integrity and individual freedom. In the same way that this includes acts against others such as injury, sexual assault, looting and abduction, and can also include self-induced actions in the form of suicide attempts.

How violence is represented within the community and accepted by society is also significant, since socially accepted violence is regarded as being justified. In fact, if violence is generally assumed as a way of life, this is not classified as a problem or crime and can even be approved as a means of solving problems. In the master-slave relationship, one is superior to the other in power, a situation that originates because one submits to being governed by the other and this relationship continues. To be more precise, with the change in status of one side towards the world, the fact that the relationship between one human being and another is based on violence is brought about by the subservient status of the inferior individual. (Oskay 2005: 188)

These characterizations not only portray certain aspects concerning the mentality of people today, but also regarding the early modern period of Ottoman and Crimean societies. In order to understand what violence meant in Crimean society; how this was perceived and whether this was internalized or not, we must first familiarize ourselves with the living conditions of the Crimean Tatars. Because, the geography in which it is lived is partially effective in shaping the livelihoods of the inhabitants. It should not be forgotten that there may be some distinction between societies dealing with agriculture and those who go to looting during certain periods of the year. Those participating in the looting raids have several warfare tools with them that make it possible to apply physical violence.

Officials, who travelled to Crimea for various missions in different periods, gave information about agriculture. For example, Marcin Broniewski, who travelled to Crimea, suggested that although the some parts of land in the region was fertile, very few Crimean Tatars were engaged in agriculture, and most of the land was uncultivated and abandoned.

Syroechkovskii explains that the Crimean Tatars owned large herds of livestock; that they lived a semi-nomadic life moving from one pasture to another. Like Broniewski, he also mentions the fertility of the land, and explains that the people did not cultivate the land, but made do with the natural growth and gathered the forage and fed this to their livestock. (Syroechkovskii 1979: 26) Additionally, Crimean Tatars who returned from the pastures to their winter homes would graze their herds of livestock on the fields they harvested. Evliya Çelebi, who was in Crimea, and Bakhchysarai particularly, in the 1660s, gives more detailed information compared with that of other travellers. Evliya Çelebi also recorded that the Crimean soil was fertile. He states that when seeds were scattered over the land, wheat grew to

the height of a she camel in six days; that black barley grew in one day, and crops greater than the plantation were harvested from the land. (Evliya Çelebi 2006: 229) Although this was exaggerated, Evliya Çelebi's records are considered to be significant in terms of explaining the fertility of the soil.

In brief, some parts of the Crimean peninsula is a region suitable for agriculture. However, according to travellers, the Crimean Tatars mostly chose livestock farming rather than cultivation of the land. It is known that, as a result of this, their semi-nomadic way of life continued even in the 17th century. It is generally believed that people engaged in agriculture are gentler, whereas those engaged in livestock farming are tougher, more violent people.

As a result, it is well known that in the 17th century the majority of Crimean Tatars was engaged in livestock farming and that they owned large herds of livestock. (Syroechkovskii 1979: 36) As looting raids were one of their main sources of livelihood, horses were extremely important in the lives of Crimean Tatars. (Beauplan 1993: 50) Carrying out raids with strong, fast horses gave them the opportunity to seize more merchandise. In their own language, Crimean people refer to this as "çapula çıkma" or pillage raids. (Evliya Çelebi 2002: 32) In the years when raids were not carried out, there was food scarcity and this could cause major problems. When the Crimean Khan issued the decision to participate in the raids, aristocrat tribes in the region were ordered to prepare their troops and wait for a suitable opportunity. (Manz 1978: 300)

During certain times of the year, Crimean Tatars raided Ukraine, Poland and Muscovy/Russia, Wallachia, Moldavia, Circassia and their captives were brought back from those lands and sold as slaves. (Fisher 1999: 27-46; Ostapchuk 1989: 3) These raids were not carried out randomly, but generally during the harvest season in Poland-Lithuania and Russia, and when the rivers froze during winter months. Ahmet Cevdet Paşa pointed out that the Crimean Tatars would tell their children to pray for the rivers to freeze over, as this made access easier and saved them from wasting time building bridges to reach their destination. In this way, raiders who reached their target would succeed in returning to Crimea with large amounts of booty and plenty of slaves. (Ahmet Cevdet Paşa 1997: 11)

Such a way of life meant that the Crimean Tatars became famous for their looting raids and that the ports of Crimea continued to exist as a slave trade centre for a long time. As a supply centre, most Crimean Tatars were slave owners, unlike the inhabitants of Anatolia. Whereas owning a few slaves, a house and a shop was an indication of wealth in Anatolian cities (İnalçık 2009: 269), owning several slaves in Crimea was not a sign of wealth. In other words, slaves were not very valuable property in Crimea. (Yaşa 2017: 174) Therefore, when a violent incident took place, the Crimean Tatars could use violence against their slaves as well as another person's slaves. The death of a slave did not mean a great economic loss for them. For this reason, it can be said that their slaves are more quickly discarded than slaves in Anatolia. Because in the Crimea, a slave might cost an average value of 20-60 gold pieces. (Yaşa 2014: 669) The purchase of these slaves, customs tax, transfer to various cities of Anatolia, education, nutrition, selling in the market and many other factors are included in the price which increased the cost of a slave and it is not a property that everyone can have. Few of the middle level of society had a slave; there slaves were in the hands of the more wealthy people. For example:

On Şevval 1088 / November 1677, a Muslim kazak slave of Ukrainian origin named Devletgeldi came to the court of Bahchesarai, and sued his master Ivaz bin Murad, a resident of Ulaklı Village. According to Devletgeldi his master, Ivaz, had said "when my son Abdurrahman, who is a prisoner in the infidels' lands, returns to my house then let my slave be

free". It had already been three years since Abdurrahman came back from captivity. But Ivaz had not manumitted Devletgeldi. For this reason, Devletgeldi came to the court and requested to be released legally. When his owner Ivaz denied such a condition, the qadi of Bahchesarai asked Devletgeldi to present witnesses to the court. Mullah Mustafa bin Cumali and Haci Bayram bin Ahmed el-Hâc swore in the presence of the qadi, and as a result of the acceptance of their evidence, the decision was made to release Devletgeldi. (CCR, vol. 22, fol. 49)

This record is very important in terms of showing that Crimean Tatars were captured in other regions. It is not clear from the case record in which country Ivaz's son Abdurrahman was taken prisoner. Even if it was mentioned in court in which country he was captured, the clerks recorded it only as 'infidels' lands'. As to Devletgeldi, it is possible to say that he was a prisoner for more than three years. Since he came to the court, it means he could speak the Crimean Tatar language and had enough knowledge to think that the case would be concluded in his favour. However, it is unclear why he did not come to the court to be released right after Ivaz's son Abdurrahman returned to Crimea and instead waited for three years.

The possibility of raids on Crimean lands from neighbouring countries not only worried ordinary people, but also the state officials. For example, in an Italian report dated 1584, Mehmed Geray Khan, who participated in the Ottoman-Iranian War with his soldiers, left the battlefield and returned to the Crimea because a great Polish army had already reached Crimea for raids.

Violence was not only a danger from neighbouring countries, but also a problem that occurred among the Crimean Tatars themselves. Sometimes the fights that began during the transport of looting were referred to the qadi court. (Yaşa 2017: 110-111)

During the transport of booty back to Crimea, none of the people wanted to give their possessions up willingly, and nobody wanted to accept captivity and become slaves. These raids made violence an essential part of their lives. Bronevskiy stresses that slaves belonged to a noble family, albeit a lie, in order to avoid being subjected to violence by the Crimean Tatars until they took them to the Crimea. (Bronievskiy 1970: 54) Mikhail Kizilov also informs that Dominican missionaries recorded that the Crimeans were cruel to their slaves and the slaves were subjected to constant violence. However, he does not hesitate to say that this situation is not only specific to Crimea. He cites the example of the murder of 73 Crimean Tatars captured in Russia. (Kizilov 2007: 22) These sources imply that, in the eyes of foreigners, being a slave in the Crimea means living under severe conditions. The records of slaves in the Crimean qadi registers show the extent to which they were subjected to violence.

II. Violence against Slaves in the Crimean Society

As in all other Muslim regions of the world, in 17th-century Crimean society, slaves were property that was bought and sold, and because they were subject to Islamic law, they have the right to live, sue, and be provided with maintenance (*nafaka*). (Sak 1992: 62-70) These rights prevented them from being subjected to a position of complete vulnerability position the hands of their master and others. However, there are some differences between theory and practice. First of all, when we make sense of the legal sanction of physically assaulting or killing a person with free human status, it becomes possible to analyse the situation of slaves subjected to violence.

The murder of a free person by someone else was a crime that required heavy sanctions. In Islamic law, the punishment of the guilty of murder is accomplished by applying the law of retaliation, or *lex talionis* (*qisas*). However, the relatives of the murdered person may

sometimes give up the qisas sentence and demand that the other party pay the compensation (blood money). (Layish 2006: 63-75; Mayer 1987: 171; Köroğlu 2011: 228) Thus, an accord of peace was arrived at between the murderer and the relatives of the victim. Given that the situation concerned free people who could fully defend their rights before the law, the exact same treatment was not applied when slaves were subjected to violence or killed by their master or another person—the owner of the deceased slave was supposed to receive blood money because he/she purchased the slave for a certain amount of money. But in the case whereby a slave was killed by his/her master, there would be no qisas or compensation (Schacht 1982: 128). Usually when the slave of the free man was subjected to violence by someone else, if the slave was injured, his master would ask the other party to pay the costs until his slave was healed.

It is possible to follow traces of violence in Crimea by examining the court records of the period. In Crimean court records, it is clear that the assaults were carried out with stones, sticks and canes found during the struggle, or with daggers, knives, hatchets, axes or swords that they had in their possession. When the use of firearms became more widespread, guns were also used as murder weapons. (CCR, vol. 26, fol. 9, 11, 12, 14, 15, 89, 90, 91, 92, 93, 94)

In the court records I studied, apart from cases concerning property and surety, two or three cases in every ten entries involved violence against free people and slaves but the figures of beatings and murder of slaves were higher compared with that of free people. In other words, slaves were subjected to violence more often than free people in the court records. Moreover, violence inflicted on a free person was the topic of long disputes in the court, whereas for slaves, this was a totally different matter merely concerned with the enforcement of property law, because the slave who had suffered violence that resulted in being disabled and unable to work, or died from injuries was regarded simply as property.

There are many reports of the killing of slaves which proves how unvalued they were by Crimean society, presumably because in the Khanate slaves were inexpensive and plentiful and were therefore considered dispensable. An example of this is that owners who killed their own slaves would inform the court that they charged no one for the death of these slaves. Hence, no one was required to pay the value of the slave legally classified as property.

In the period in question, there were many murder cases of slaves in Crimea. It is possible to see accounts in Crimean court records of slaves who were killed by being beaten to the head with a stick, murdered by having their ears, hands, and feet mutilated, having their throats cut, and even being strangled and abandoned by an unknown killer. As murdered slaves meant the loss of property, the owners appealed to the courts in order to secure compensation for their loss. For example:

Muharrem 1103/10 October 1691, Abdulvahhab Efendi, who was declared to be one of the most prominent of the society (*fahru'l-a'yân*), sued Abdulvahhab ibn Ali in court. He alleged that Abdulvahhab's slave, Semen, was beaten by Abdulvahhab ibn Ali with a black sleigh. Abdul Wahhab ibn Ali did not deny the charge and verifies that he had beaten him. Semen was at risk of dying after this assault. The parties agreed after discussions between them and concluded an agreement through a mediator (*muslihûn*). According to the agreement, the person who assaulted the slave was to pay 500 akçe. In addition, if the slave died, he agreed to buy another slave for the slave's owner. (CCR, vol. 29, fol. 47)

In this case record, there is no information as to why the slave Semen was beaten, what his health status was, whether he was taken to a physician or how he felt. What is important is

Abdulahhab's concern about losing his property.

It is possible to find many entries in the court records similar to the case of Semen. While violence directed towards slaves was a more simple matter, it can be more costly when it is directed to a free person. Although it is very rare for a man who killed his wife to be sentenced to qisas by a qadi decision (Yaşa 2017: 105), it is important to show how severe the cost of violence against free people was. The penalty, often known as the blood money was much higher than the price of a slave.

For example, 23,000 akçes were collected as blood money from Solak Hasan b. Kasim, murderer of Mehmed b. Idris who was found dead in Balıkkayası in Istanbul and an accord of peace was reached. (Istanbul Court Records no. 12, 2010: 782) In another death record that was found in the Istanbul qadi court, the amount of penalty taken was 21,500 akçes. (Eyüp Court Records no 74, 2011: 323) Blood costs were high not only in Istanbul murder cases. In many Anatolian cities, a high amount of compensation was also paid. When Halil Beşe ibn al-Hâc Mehmed was killed in Konya, his relatives applied to the qadi court. When it was revealed who the killer was, he was asked to pay 400 qurushs compensation through a muslihun. (Konya Court Records no 45, 2015: 590) As pointed out above, death did not have to occur after physical violence in order to be required to pay compensation. For example, in 27 Cemaziye'l-âhir 1109/10 January 1698 Friday, in the Ankara qadi court, Ömer b. Safer asked Ali b. Yusuf for 15 qurushs and 2 black male mules as a compensation for his 4 broken teeth as a result of a fight. He applied to the qadi because Ali had not given one of the mules. (Ankara Court Records, vol. 47, fol. 45)

The above-mentioned records are presented with examples from different regions of Anatolia and information on the size of sums taken when free people were beaten. In other words, it is obvious that the same amounts are not taken in the killing of slaves and free people. In the Crimea, a slave trade centre, slave prices are low, as previously emphasized. However, slave owners who sometimes wanted to turn the situation into an opportunity after the slave was killed can demand a high sum from the person who killed his slave. For example, 19 Safer 1103/11th of November 1691, Umme Bike bint-i Abdulfettah Çelebi's dogma çora slave whose price was 90 gold pieces was found dead in the meadow of Neslişah Bike bint-i Maliş Agha. Umme Bike asked the qadi to examine the scene of the incident and after determining the place where her slave was killed, he decided that the owner of the meadow should pay 90 gold pieces, the slave's value, as the killer did not appear. (CCR, vol. 29, fol. 66) Umme Bike's aim is not to find out by whom and where her slave was killed, but rather to find a someone to cover the damage to her property. The slaves's name is not mentioned in the document but he is known to be born into slavery - dogma çora was one who was born from a slave mother and father. In other words, he was born in Crimean society and was not brought in the looting raids. Since he had not yet reached puberty, he was called being born çora. The term "dogma" was used for all slaves from birth to six to seven years of age, regardless of whether they were boys or girls. They were called çora from the age of six or seven until they reached puberty. In the records, those who are referred to only as çora were kidnapped and enslaved at a young age. Dogma çoras referred to child slaves who were born to slave parents in the Crimea and had not yet reached puberty. Child slaves were not very expensive because they had not reached physical maturity. Normally the dogma çora was sold at a price of 20 to 40 gold pieces. (Yaşa forthcoming) In this record, 90 gold pieces for the murdered slave child was quite a high price. The owner of the slave probably wanted to turn the situation into an opportunity and

succeeded.

All the examples of the cases I mentioned until now are concerned with the violence that slaves suffered. On the other hand, some slaves could kill their own masters. There were cases where slaves beat and murdered their masters - many examples of this can be found in the Istanbul qadi court records. I have never come across any information regarding slaves who beat and killed their masters in the Crimean court records. There are records that slaves hit and killed others, but not their masters. However, this does not mean such incidents did not occur.

In Zilhicce 1087/February 1677 Boluk bin Beg Bolad came from the village of Bardak and filed a complaint against Petre, the slave of Hızır from the same village. He told the qadi that this kazak slave deliberately stabbed him in the chest with a knife. Abdurrahman bin Osman from Bakhchessarai and Behram Gazi bin Ali from Han İli were confirmed as witnesses and the complaint was recorded. (CCR, vol. 22, fol. 98) Since the master was responsible for the situation and for the actions of the slave the testimony by the master was obtained in such violent cases. That is why it was normal that the name of the slave's owner Hızır is mentioned in the records. In this case the court record does not indicate if the victim was paid, or whether the slave was been punished.

Sometimes slaves would steal, and when they were caught, they were exposed to violence and even killed. Mahmud Çelebi ibn el-Hâc Ahmed's slave Devletgeldi is an example of this situation. According to a document dated 1677, Devletgeldi broke into the house of a man named Osman bin el-Hâc Ibrahim to commit burglary at night. Osman seized the slave and hit his head with a stick two or three times. The slave died from this beating. Therefore, Mahmud Chelebi demanded that the slaves' worth 40 gold paid by Osman. Regardless of whether he was killed by his master or by someone else, the slave was considered to be a property and therefore legal sanctions based on property law would be applied. When the value of the slave was paid to the other party, the matter was resolved.

CONCLUSION

In this article, the violence experienced by slaves in Crimean society has been illustrated with examples from the court records. Of course both free persons and slaves suffered from violence, but criminal sanctions on perpetrators were heavier when the victim was free person. Therefore, slaves were more vulnerable to violence not only at the hands of their masters but also from the wider public.

On the basis of the court records it is obvious that was mostly male slaves, being more integrated into society, were exposed to violence. In all of the examples given throughout the study, the master sought redress from the courts when someone else harmed his slave. This was considered to be a necessity to sue for damages for loss of property, rather than to seek punishment for the actual act of violence incurred on a slave. The phenomenon in question was a necessity of the time and was quite a normal situation. Factors such as the loss of someone who would work in jobs requiring labour rather than the feelings of a slave who was crying, suffering and shouting when violence was applied were more prominent in terms of the master. Even though he was regarded as property, a slave could become a violent person. The will of this 'semi-human being' was accepted as dependent on his master and it was revealed that the master was held responsible for his slave's actions. One of the findings is that slaves sometimes acted against the people around them and used violence. But, in the documents examined, there are no slaves directing violence against their master. While it was common for black slaves to kill their masters in Istanbul, it can be said, in the light of the available data, that slaves of

northern origin very rarely made such an attempt against their masters.

EXTENDED SUMMARY

In the 17th century, the Crimean Khanate rose to a dominant position in the Black Sea slave trade. The Crimean Tatars, who made their livelihood more with livestock rather than agriculture, made looting raids to neighbouring countries at certain times of the year and kidnapped people along with cereals and various animals and returned to their hometown. In the 17th century, there was so much plundering that the vast majority of people in Crimea were slaves. Compared to Anatolia, slaves were not very valuable commodity in this peninsula because it was a slave supply centre.

One of the ways to enslave a free person during the period in question was to restrain him or her with physical violence. Because no one would want to be a slave of someone whom he did not know in a totally unknown society with his own free will while he was free. In other words, enslavement required the use of violence taking into consideration of the period's conditions. The notes and memories of diplomats, missionaries and travellers coming to Crimea in various ways contain rich information. One of them is that the prisoners of the Crimean Tatars lied that they belonged to noble families in order to stop abuse against them. Thus, they could find a way to avoid being exposed to violence for a certain period of time. In addition to the raids, it is possible to see in the qadi registers, which are the local sources of the period, that the slave was subjected to violence by the master or someone else. In this study, rather than psychological violence that slaves were subjected to, the cases that resulted in physical assault and death are examined. Due to the limited content of sources unfortunately it is not possible to determine how slaves thought or felt about violence. For this reason, it becomes necessary to evaluate them on the status of 'property' imposed by the society in which they live. In other words, the main purpose of this study is to understand the differences between the position of being subject to property law and the situation in court.

Since the master purchased his slave for a certain amount, he had the right to use him. However, the slave also under Islamic law had the right to life, material support and to sue. The right to life, the most fundamental of these rights, has sometimes been violated by violence. Differences between theoretical law and practice also gain importance in this context. When the master killed his own slave, he would tell the court that he killed his slave himself and that he has no complaint against anybody. This situation makes the slave's life vulnerable to the master. However, when the slave's body was assaulted by someone other than the master, or when the slave kills a slave, it was considered usurpation of another's property and some sanctions would be imposed by the qadi. The aim of this study is to evaluate the legal sanctions in the cases mentioned in some of the Crimean qadi registers between 1675-1700.

BIBLIOGRAPHY

Archival Sources

Archivio Stato di Modena, Cancelleria Ducale Estense Estero, Corteggi e documenti di Stati è Città Italia, Stati Varii, Tartaria, Busta 193.

Ankara Court Records, vol. 47.

Crimean Court Records (CCR), vol. 20, 21, 22, 26, 29.

Primary Sources

45 Numaralı Konya Kadı Sicili (1126 - 1127 / 1714 - 1715) (*Transkripsiyon ve Dizin*), haz. İzzet Sak, Cemal Çetin (2015), Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Press.

Evliya Çelebi (2002), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, (prepared. by. Y. Dağlı, S. A. Kahraman), vol. 6, İstanbul: Yapı Kredi Press.

Evliya Çelebi (2003), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, (prepared by. S. A. Kahraman, Y. Dağlı, R. Dankoff), vol. 8, İstanbul: Yapı Kredi Press.

Evliya Çelebi (2006), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, (prepared by. R. Dankoff, S. Kahraman, Y. Dağlı), vol. 7, İstanbul, Yapı Kredi Press.

İstanbul Kadı Sicilleri Üyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia) 74 Numaralı Sicil (H. 1072 - 1073 / M. 1661 - 1662), ed. Coşkun Yılmaz (2011), İstanbul: İSAM.

İstanbul Kadı Sicilleri, İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil (H. 1073 - 1074 / M. 1663 - 1664), ed. Coşkun Yılmaz (2010), İstanbul: İSAM.

İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H.919-927/1513-1521), ed. Coşkun Yılmaz (2008), İstanbul: İSAM.

Secondary Sources

Ahmet Cevdet Paşa (1997), "Kırım ve Kafkas Tarihçesi", prepared. by. Ahmed Özeydin, *Emel Dergisi*, vol. 221, pp. 9-30.

ARENDR, Hannah (1997), "Şiddet Üzerine", trans. by. Bülent Peker, İstanbul: İletişim Press.

BEAUPLAN, Guillaume Le Vasseur Sieur De (1993), *A Description of Ukraine*, (translated with commentary by Andrew B. Pernal-Dennis F. Essar), Cambridge-Massachusetts: Harvard Ukrainian Research Institute.

BRONEVSKIY, Martin [Marcin Broniewski] (1970), *Kırım*, trans. by. Kemal Ortaylı, Ankara: Ankara Enstitüsü Vakfı.

ERDEM, Hakan Y. (1996), *Slavery in the Ottoman Empire and its Demise, 1800–1909*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.

FAROQHI, Suraiya (2014), "Mostly Fugitives: Slaves and their Trials and Tribulations in Sixteenth-Century Üsküdar", in *Travel and Artisans in the Ottoman Empire: Employment and Mobility in the Early Modern Era*, ed. Suraiya Faroqhi, London: I. B. Tauris, pp. 129-142.

FAROQHI, Suraiya (2017), *Slavery in the Ottoman World: A Literature Survey*, vol. 4, ed. by Stephan Conermann, Gül Şen, Berlin: EB-Verlag.

FISHER, Alan W. (1999), "Muscovy and the Black Sea slave trade", in *A Precarious Balance: Conflict, Trade and Diplomacy on the Russian-Ottoman Frontier*, İstanbul: ISIS Press, pp. 27-46.

HAN, Byung-Chul (2015), *Şiddetin Topolojisi*, İstanbul: Metis Press.

INALCIK, Halil (2008), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emegi", *Doğu-Batı Makaleler II*, pp. 123-153.

INALCIK, Halil (2009), *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I*, İstanbul: İş Bankası Kültür Press.

KIZILOV, Mikhail (2007), "Slave Trade in the Early Modern Crimea from the Perspective of Christian, Muslim and Jewish Sources", *JEMH*, vol. 11, pp. 1-31.

KOROGLU, Mehmet (2011) "İslam Ceza Hukukunda Kısasın İnfazı", *Ekev Akademi Dergisi*, vol 48, pp. 227-238.

LAYISH, Aharon (2006), "Interplay between Tribal and Shar'ī Law: A Case of Tibbāwī Blood Money in the Shar'īa Court of Kufra", *Islamic Law and Society*, vol. 13, no. 1, pp. 63-75.

MANZ, Beatrice Forbes (1978), "The Clans of the Crimean Khanate, 1466-1532", *Harvard Ukrainian*

- Studies*, vol. 2, no. 3, pp. 282-309.
- MAYER, Ann Elizabeth (1987), "Law and Religion in the Muslim Middle East", *The American Journal of Comparative Law*, vol. 35, no. 1, pp. 127-184
- OSKAL, Ünsal (2005), "Efendi/Köle İlişkisi Açısından Şiddet ve Görünümleri Üzerine", *Cogito*, vol 6-7, pp. 185-196.
- OSTAPCHUK, Victor (1989), *The Ottoman Black Sea Frontier and the Relations of the Porte with the Polish-Lithuanian Commonwealth and Muscovy, 1622-1628*, PhD. Thesis, Cambridge: Harvard University.
- SAHILLIOĞLU, Halil (1980), "Onbeşinci Yüzyılın Sonu ile Onaltıncı Yüzyılın Başında Bursa'da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri", *ODTU Gelişme Dergisi*, 1979-1980 Special Volume, pp. 67-138.
- SAK, İzzet (1992), *Şer'îye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler (17. ve 18. Yüzyıllar)*, PhD. Thesis, Konya: Selçuk University.
- SAMI, Şemseddin (2004), *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul: Kapı Press.
- SCHACHT, Joseph (1982), *An Introduction to Islamic Law*, New York: Oxford University Press.
- SYROECHKOVSKII, V. E. (1978), *Muhammed Geray Han ve Vassalları*, trans. by. Kemal Ortaylı, İstanbul: Su Press.
- TEKGUL, Nil (2006), *A Gate to the Emotional World of pre-modern Ottoman Society: an Attempt to Write Ottoman History from "the inside out"*, PhD. Thesis, Ankara: Bilkent University.
- TOLEDANO, Ehud R. (2007), *As If Silent and Absent: Bonds of Enslavement in the Islamic Middle East*, New Haven-London: Yale University Press.
- TOTT, Baron De (no date), *Türkler ve Tatarlara Dair Hâtıralar*, İstanbul: Tercüman Press.
- ÜNSAL, Artun (2005), "Genişletilmiş Bir Şiddet Tipolojisi", *Cogito*, vol 6-7, pp. 29-36.
- YAŞA, Fırat (2014), "Kırım Hanlığı'nda Köleliğin Sosyal ve Mali Boyutları", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, vol. 13, no. 3, pp. 657-669.
- YAŞA, Fırat (2017), *Bahçesaray (1650-1675)*, PhD. Thesis, Sakarya: Sakarya University.
- YAŞA, Fırat (2018), "Desperation, Hopelessness, and Suicide: An Initial Consideration of Self-Murder by Slaves in Seventeenth-Century Crimean Society", *Turkish Historical Review*, 9/2 (2018), pp. 198-211.
- YAŞA, Fırat (forthcoming.) "Born and Bred in Seventeenth Century Crimea: Child Slavery, Social Reality and Cultural Identity", in *Children and Childhood in the Ottoman Empire* (edited by Gülay Yılmaz and Fruma Zachs),
- ZILFI, Madeline C. (2010), *Women and Slavery in the Late Ottoman Empire*, Cambridge: Cambridge University Press.

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞINDA TÜRK DIŞ POLİTİKASI: TARAFSIZLIK, DİPLOMASİ VE DEVLET YÖNETİMİ TURKISH FOREIGN POLICY DURING THE SECOND WORLD WAR: NEUTRALITY, DIPLOMACY AND STATECRAFT

Şaban H. ÇALIŞ*
Çağlar SÖKER**

Öz

Bu makalenin amacı İkinci Dünya Savaşında Türkiye'nin nasıl ve niçin tarafsız kaldığı konusunu yeniden değerlendirmektir. Oldukça açıktır ki ne ekonomisi ne de askeri kapasitesi, Türkiye'nin böyle bir savaşa girmesi için müsaitti. Ancak bu süreçte diplomasinin ve devlet idaresi konusunun oynadığı rol hiç de küçümsenmemelidir. Gerçekten de dönemin -zaman zaman her iki rolü de oynayan- diplomatlarının ve siyasal liderlerinin tarihsel deneyimleri, onların bu savaşa girmemelerinde önemli bir rol oynamıştır. Buna rağmen, bugün bazıları hala İkinci Dünya Savaşı sırasında Müttefikler davet ettiğinde savaşa girmiş olsaydı Türkiye'nin birtakım avantajlar sağlamış olacağını iddia etmektedir. Oysa bu araştırma açıkça göstermektedir ki bu iddialar, ekonomik ve askeri gerekçelerin yanında, ne zaman, nasıl ve hangi tarafta Türkiye savaşta yer almalıydı sorularına bir cevap verilmeden basit birer iddia olmanın ötesine geçemezler. Öte yandan, hiç şüphe yok ki kiminle müttefik olduğuna bakmaksızın, Türkiye bu savaşta yer almış olsaydı, baştan ayağa yıkılmış bir ülkeye dönüşmenin yanında, kesinlikle milyonlarca insanını da kaybetmiş olacaktı. Eğer bunun böyle olmamış olması bir başarı ise, bu başarı tarihsel deneyimlerine yaslanarak ve esnek politikalar takip ederek diplomasi ve devlet idaresi görevlerini yerine getiren dönemin liderlerine ait olmalıdır.

Anahtar Kelimeler

Dış Politika, Tarafsızlık, Diplomasi ve Devlet İdaresi

Abstract

The aim of this article is to revisit the questions of how and why Turkey stayed neutral during the Second World War. It was obvious that neither its economy nor its military capacity was enough powerful to afford such a big war for a long time. However, the role of diplomacy and statecraft cannot be ignored in this process, too. Indeed, Turkish decision-makers as political leaders and diplomats who experienced devastating effects of many wars were not in favor of entering into any war. Although some may think or argue that if Turkey had entered the war on the side of the Allies when they began to pressure for it, it could gain a lot of advantages after the war. However, as this research article has also demonstrated, such arguments are completely groundless for three significant reasons: When, how and in which side should Turkey join the war while the policies of warring parties and the winning side of the war appeared to change from time to time until towards the end of 1944? At that time none wanted Turkey to participate actively in the war on their side. On the other hand, there is no doubt that if Turkey fought in the war, this would cost many more million lives in

* Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü <http://orcid.org/0000-0002-6360-3787>

** Research Assistant, Selçuk Üniversitesi İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü <http://orcid.org/0000-0002-1365-2791>

Gönderim Tarihi: 20.11.2019
Kabul Tarihi: 04.12.2019

Turkey, in addition to a ruined country from top to down. If there was a success in this war, they mostly belonged to the leaders who played both of the roles of diplomacy and statecraft according to their abilities, connections, experiences and flexible preferences in order to keep Turkey out of the war.

•

Keywords

Foreign Policy, Neutrality, Diplomacy and Statecraft.

INTRODUCTION

One of the most interesting features of Turkish foreign policy (TFP) during World War II (WWII) is Ankara's successful use of diplomacy. From a realistic perspective, there was in fact little room for any country like Turkey to act otherwise to be able to ensure its own security, and even more its survival. When the war started in 1939, Turkey was still a young republic struggling with serious domestic and international problems. On the one hand, Turkey embarked upon huge reformation and development programs. On the other, the international climate was heating up with the rise of nationalist movements and revisionist powers in the World.

In the 1930s, anticipated the break-up of a war, Turkey had focused on the containment of any conflict in its security zone by regional pacts. During the same period, however, Turkey did not ignore developments concerning revisionist powers as well. While Ankara was keeping an eye with the actions of the Fascist Italy in the Mediterranean and Balkan regions, it tried not to give any hostile impression on the Nazi Germany. Instead, one of the most important countries with which Turkey carried out trade was Germany, as chromium was Turkey's main export item which was a vital element for the German war industry, too.

On the other hand, the Turkish decision-makers also established peaceful relations with other powers, including France and Britain. Although this process of rapprochement was carefully designated, it was not without problems before and during WWII. For instance, Turkey's international engagements and active foreign policy waltzing more with Britain in the 1930s irritated the Soviet Union. Nor did Moscow approve Turkey's attempts to create a pact together with Britain and France towards the end of the 1930s. However, whilst trying to strengthen friendship with the Western countries, Turkey also made some efforts to satisfy Russians.

Turkish foreign policy may be analyzed from many perspectives within the above-mentioned context. However, the aim of this article has to revisit the questions of why Turkey preferred neutrality in foreign affairs and how it remained neutral until the last hour of the war. Despite growing interests in research on Turkish foreign policy during WWII, as we have used and referenced most of them in this article, some of the aspects of it concerning diplomacy, leadership and statecraft that have considerable impacts on shaping foreign policy between 1939 and 1945 and kept Turkey staying outside of the devastating effects of the most destructive war of humanity still need to be analyzed in details. Therefore, this article attempts to focus on diplomatic maneuvers, material and psychological reasons behind negotiations and relations with warring parties, and leadership that conducted foreign policy during this period. Perhaps diplomacy and statecraft are distinct institutions as well as different fields of study, but they are certainly indispensable to each other and cannot be entirely separated from each other in practice. "Diplomacy focuses on carrying out the specific actions that are needed to improve a nation's relationships with foreign governments. Statecraft is concerned with working at macro scales to plan how a state's government can interact with foreign governments over extended periods of time" (Norwich University, 2018). However, they are still interrelated and, as far as Turkey is concerned during the war, Turkish leaders played roles in both of the fields to keep Turkey outside of the war.

THE COMMENCEMENT OF THE WAR AND TURKEY'S NEUTRALITY

Towards the beginning of WWII, the Soviet Union and Germany suddenly signed a treaty of friendship and non-aggression on 23 August 1939. One week later, Germany attacked Poland. They all realized that Turkey did not expect such a move, mainly because Turkey regarded Italy as

the most important threat for its security and the Turks expected the start of a great war but in the Mediterranean region. However, the Soviet-German treaty also alarmed Ankara since the Turks thought that such a treaty would eventually affect Turkey. Then, Foreign Minister Şükrü Saraçoğlu visited Moscow and informed Russian authorities about the process of tripartite negotiations with France and Britain and proposed establishing a similar agreement with the Soviet Union. However, the Soviets turned down Saraçoğlu's proposals and repeated their traditional position as to the revision of the Montreux Convention and a military base in the Straits, in a humiliating way towards the Turkish delegation (Çalış 2017: 24-27).

Instead of solving problems, this visit therefore disappointed both the sides (Aydemir 2, 1979: 123; Burçak 1946: 69; Ataöv 1965: 59-60). On the other hand, Turkey signed the Tripartite Agreement with Britain and France on 17 October 1939, on the next day of the visit ended. But, the Soviets preferred to continue accusing Turkey. The new Soviet Foreign Minister, Vyacheslav Molotov, said in a declaration that 'whether or not Turkey would be afraid of it, we will see one day in the future.' He was certainly wrong, however, because Turkey did not only inform the Soviets about the negotiations of the Tripartite Agreement but also insisted on putting an escape clause in the agreement favoring Russia. According to the agreement, Turkey could not be forced 'to take action having as its effect, or involving as its consequence, entry into armed conflict with the USSR'. Citing this clause, Turkey declared its neutrality at the very beginning of the war and managed to be so until the last days of it without any direct conflict with any party of the war including the Soviets in particular (Çalış 1999: 77-79; 2017: 24-25; Deringil 1989: 103-105).

In the meantime, as we have already noted, Germany attacked Poland on 1 September 1939. As a reaction to the invasion, France and Britain declared war on Germany while the Soviets preferred remaining neutral as Turkey did it. This picture would change within a short time when the Germans also started invading the Soviet Union, but Turkey was still able to stay away from the war, mainly thanks to the Tripartite Agreement. It was indeed no surprise since the design of the Tripartite Agreement, its neutrality clause in particular, clearly shows that the leaders of Turkey had already been determined to stay outside of the war. Certainly, they did not know anything about how to maintain such a policy since none in the world was able to predict the course of shape the war would take. Therefore, during the war, Turkish foreign policy fluctuated from time to time in order to keep a balance between the warring parties to be able to sustain neutrality. That is simply because the Turks did not change their strategical position essentially but had to make adjustments in accordance with the course of the war. During the war, Ankara always abstained from any strong commitment regarding to any party. When such seemed to be a necessary action and when Turkey was required to incline towards any power, the Turkish diplomacy did it with a great care in order not to provoke anyone and also not to create any great risk for its security (Vanderlippe 2001: 63-80; Weber 1985; Özden 2013: 91-110). It does not mean that this policy would cost nothing for Turkey, instead, Turkey would also pay its part during the war but neutrality, diplomacy and statecraft would save many million lives.

GERMAN DIPLOMACY AND WALTZES WITH ANKARA

In order to understand this point clearly, it is now appropriate to have a closer look at relations with Germany while Berlin was pressing hard on Ankara for being an ally of Germany. Perhaps there were some circles in Turkey who had sympathy on Nazi Germany, however, the Turks in power who experienced devastating effects of many wars including the First World War were not any more in favor of going to any war with or without anybody. In fact, the leadership or the statecraft of Turkey consisted of mostly warriors, but they were neither utopians nor irredentists seeking adventure anymore in any wars. When Germany attacked Poland, they felt

certainly uncomfortable with what was going on in Europe. Although the attack of the Red Army on Finland led them to worry much about it and its consequences, they regarded it first and foremost as another sign of old Russian imperialist policies (Çalış 1999: 79; Kirk 1956:352).

It was very soon understood that they were not totally wrong since the Soviet leadership did not hesitate in making negotiations with the Germans on the partition of Turkey. For instance, Adolf Hitler, in one of his conversations with Molotov, explicitly brought the case of Turkey to the table and said that Germany was not interested in the Straits and Eastern Europe. However, Molotov who referred to the Crimean War did not conceal their intentions about the future of the Straits and the Black Sea in particular (Deringil 1989: 95-96, 116; DGFP XI 1961: 509-510, 714-715; Esmer 1954: 88-90). As for the Turks, they suspected of something was about to happen in Berlin, but they did not know about any detail of the negotiations. On the contrary, Turkey enjoyed a sort of rapprochement with both of the countries at the beginning of the same year since both of them declared their friendship towards Turkey. Even more, the Germans signed a treaty of friendship with Turkey, only four days before they attacked the Soviets in August 1941 (TCBD 1982: 72-121; Kirk 1952: 450).

German Efforts for Turkey's Entry into the War

The first reaction of Saraçoğlu to Operation Barbarossa -the code name for the German invasion of the Soviet Union- was to call it "a war of new crusaders" who fought each other. Whilst immediately reiterating its neutrality, Turkey appeared to feel at ease, if not pleased, by such a German campaign, because this attack provided Turkey an opportunity to take a deep breath at least for a while (Aydemir 2, 1979: 165; Deringil 1988: 123). Although they refrained from making any enthusiastic official statements that would possibly annoy the Soviets, no doubt that some leaders in Turkey did not hesitate in showing sympathy for a German victory. As far as understood from the dispatches of German Ambassador in Ankara, Franz von Papen, some Turkish statesmen conveyed a sense of enthusiasm but behind closed doors, such as Şükrü Saraçoğlu, Numan Menemencioğlu and Fevzi Çakmak (DGFP XIII, 1964: 174-175, 589-632).

However, as we now know it today, Turkey did not enter into the war when Berlin insisted on Ankara to side with Germany. No doubt that von Papen made a lot of efforts with all means at his disposal until the last hour of his job, but he was not able to convince the Turks to join in the war on their side. His job in Ankara between 1939 and 1944 was not an accidental event since Berlin's expectation from him must have been very high, as he was known not only for his abilities for intrigues but also his experiences with the Turks during the First World War. In addition, his service as the chief of staff for the Ottoman Army 4th division in the Palestine Front must have made him indispensable to the Nazis for a new ambassador in Turkey. Indeed, he attempted many times to fulfill for what he had been appointed. Not only diplomacy, but he also employed all means of intelligence activities and espionage, if not sabotages. When he felt absolutely desperate in persuading Turkey, he did not hesitate in reporting the situation and asking for help from Berlin. For example, when İnönü appeared to be ignorant for von Papen's proposals to side with Germany just before they attacked the Soviet Union, Joachim von Ribbentrop, German Foreign Minister, began insulting and threatening Turkey that it will be destroyed within a week if the Turks did not ally with the Germans as soon as possible. (Leitz 2000: 89-92).

However, Turkey in return preferred acting wisely and taking a cool approach concerning von Ribbentrop's rude remarks. No doubt that in a period when the Nazis felt themselves unchallengeable and therefore invaded many countries with blitzkriegs, İnönü's choice for pro-German neutrality was also dictated by the conditions of the war, in addition, his personality and

ideas about war, as we will discuss it in details at the end of this analysis. Therefore, İnönü simply ignored von Ribbentrop's threats, because, at the beginning of 1941, Ankara was well aware of the German threat at their borders and increasingly worried about the possibility of an attack on Turkey, too. Indeed, Germany had already begun invading the Balkan countries including Bulgaria, Greece and Yugoslavia. For Turkey, there was no more option but to take a cool approach and follow a fine-tuned diplomacy in order not to provoke any attack from the Nazis on Turkey (Oran 2001: 434-442).

Material and Ideational Reasons for German Connections

The Turks might have many other reasons, but the first and the most important one was related to its military power that dictated them to stay away from any confrontation with Germany. As we will see in the following pages, Turkey was then perceived by all the warring parties as a country with huge military power. However, the warrior, the Turkish diplomats and leadership knew that the reality of their army told another story. When the war started, the army had not yet realized its modernization and even had not enough military ammunition to wage any war for a long time. It is true that Turkey had a waste standing army, but with antiquated weapons that could not resist effectively against any aircraft attacks (Kalyon 2010: 122-127; Millman 1996: 38-55).

Secondly, its economy was also not sufficiently powerful enough to afford the cost of a big war. Just as Turkey did not have a modern military power, so was its economy. Since the establishment of the Republic in 1923, the Turks made remarkable progress in economy as well, but it was still based on agriculture essentially. Turkey certainly needed much more time in order to create a modern country with a strong industrial infrastructure. Not surprisingly, its foreign trade consisted of mainly agricultural products and raw materials in export and industrial products in import. There were indeed few industrial establishments centered around İstanbul, İzmir, and Ankara only. Its foreign trade also concentrated on a few items. One of the most important customers among a few countries for traditional Turkish products and the best supplier for Turkish needs in military materials, capital equipment, and medium-priced consumption goods was Germany. Britain was well aware of this fact and occasionally attempted to replace Germany, but the Germans tactfully countered any attempt of Britain through investing more money with better conditions in trade in order to keep Turkey on their side. Started in the 1930s, Turkey made several bilateral credit agreements, in addition to trade agreements, with both of these countries in order to particularly purchase military equipment, too (Weisband 1973: 88-115; Kalyon 2010: 98-131).

Table 1: *Main Economic Indicator of Turkey, 1939-1946*

Years	Population ¹	GDP (1000 \$) ²	Import ³ (1000 \$)	Export ⁴ (1000 \$)	Military Expenditures ⁵ (Million \$)
1939	16 158 018	3 143 855	92 498	99 647	125
1940	17 820 950	3 662 218	50 035	80 904	147.3
1941	-	4 559 679	55 349	91 056	222.3
1942	-	9 440 860	112 879	126 115	234.3
1943	-	14 066 211	155 340	196 734	231.1
1944	-	10 185 037	126 230	177 952	367
1945	18 790 174	8 333 739	96 969	168 264	149.5
1946	-	7 264 498	118 889	214 580	-

(Sources:^{1, 2, 3, 4} Türkiye İstatistik Kurumu, "İstatistik Göstergeler: 1923-2009", ⁵ Kalyon 2010:

104)

Nonetheless, during the war, Turkish trade with Germany became a controversial subject in its relations with the Allies since Turkey's export then consisted of strategic materials such as cotton, olive oil, dried fruits, copper, and chrome mainly (Merdlicott 1956, 84-86). The last item was of great importance and Turkey was one of the biggest producers in the world. Chromium was heavily used in the war industry and none was able to produce steel without using it. According to an article which was published in 1942, "chromium is to modern industry as yeast is to bread, but without it there is no bread" (Kempt 1942: 199). Therefore, chromium would become a headache for Turkey under the pressures coming from both sides of the war (Weisband 1973: 101-114). From the Allied point of view, the Turkish trade with Axis powers, the chrome export, in particular, should be stopped without any delay. However, Turkey did export it to Britain as well at the same time for purchasing arms in return. For the Turkish authorities, it was, therefore, simply a part of business as a substantial and vital item in Turkish foreign trade (Merdlicott, 1956: 84-86). According to a recent research, Turkey used the chromium as a bargaining chip to get modern arms from suppliers and there was indeed a direct correlation "between the increase in the German arms exports to Turkey and the Turkish chrome exports to Germany. In other words, Turkey's chrome export to Germany was dependent on the ability of Germany to support Turkey with military materials" (Önsoy 2009: 124).

Table 2: *Chrome and Arms Deal with Germany*

Year	Chrome Exports to Germany	Arms Imports from Germany (Millions RM)
1937	56.385	14.6
1938	68.463	11.7
1939	108.576	0
1940	6	0.08
1941	1.2	0.5
1942	-	136
1943	46.783	8.4
1944	72.000	Not known

(Source: Önsoy 2009: 124)

Interestingly enough, Britain, in particular had good knowledge about this subject, too, and even some of the British diplomats appreciated Turkey's position. For instance, according to British Ambassador in Ankara between 1939-1944, Sir Hughe Knatchbull-Hugessen, "if Turkey's natural political orientation was towards Great Britain, there were inescapable facts which had compelled to look to Central Europe [particularly Germany] for close commercial relations" (Knatchbull-Hugessen, 1949: 145). Physical approximation and historically strong economic ties with Germany, which went back to the Ottoman period and further developed in the 1930s, did not leave for Turkey much room to change its trade policies within the conditions of war (Weisband, 1973: 98-99).

On the other hand, it was no secret that the German attack apparently pleased many in Turkey, as we have indicated in the previous pages, because of the worst scenario, the German-Russian alliance, which became a nightmare for the Turks since 1939, was seemed to be eliminated, at least for a while, thanks to Operation Barbarossa. Even more, the Turks hoped a prompt defeat of Russia in the East, since such would make possible peace between Germany and Britain in the West. In this respect, when Turkey also signed a treaty of friendship with Germany in 1941, it was not seen by the Turkish government as a replacement of the Treaty of 1939 with Britain, but a

complementary to it in order to strengthen their relations with the West as a whole. Most probably, this policy was also another Turkish attempt to establish another balance between the warring parties. That is why Turkey did not hesitate to inform the British Ambassador in Ankara about the negotiations leading to the Turco-German Treaty in 1941. It is an interesting point that the British Ambassador as well did not perceive it as any sign of pro-German act and noted in his memories that "the Turks were driven by hard practical considerations into making their Treaty with Germany. It was in no sense due to inclination or sentiment they did so" (Knatchbull-Hugessen 1949: 170).

The Treaty of 1941 was an issue, but pan-Turkism was another one that deserves some more attention, since, not only some of the political leaders, but also many people in Turkey supported Germany without any hesitation. As we have made a detailed analysis of this subject in another article (Çalış 1997: 103-114), there is no need to repeat all the arguments. But, in order to make some points clearer, we have to note here that Germanophile sentiments and the defeating of Russia by Germany during WWII went beyond simple a security issue for some of the Turks. Security was, of course, an indispensable part of the TFP, but Turkish interest in defeating the Soviet Union had also emerged from ideological factors. Of them, the resurrection of pan-Turkism which played a role, in this or that way, in shaping foreign policy during the war deserves more attention. Although it was scrapped by Kemalist Turkey as a policy option as in the cases of Islamism and Ottomanism, the Kemalists were, in fact, nationalist leaders as much as Westernist. No doubt, they certainly fed up on Turkism by nationalist discourses and policies in the 1930s. The rise of nationalism in Europe further justified Turkism while Turkey was officially declaring Islamist and even socialist movements as illegal. No doubt that they already created a positive milieu for pan-Turkist movements for a united Turkic world when Operation Barbarossa attack was launched. Therefore, the Germans found this milieu as appropriate to use it for a common ground to move the Turks against the Soviet Union (Çalış 1997: 103-114; Özdoğan 1994: 357-372; Hostler 1993: 132-141; Landau 1995: 111-135).

During the war, Şükrü Saraçoğlu and Numan Menemencioğlu appeared to be among those men who were indeed delighted by the idea of a united Turkic world. For instance, Saraçoğlu told von Papen that "Turkey could not remain disinterested in the fate of 40 million people of Turkish origin in Russia", in the case of Russia's total defeat that would permit "a reorganization of the Russian realm". To him, "the union of these areas with Turkey... was hardly possible; perhaps, however, the areas could receive administrative autonomy with a strong cultural affiliation with Turkey" (DGFP 1964: 632-633). Within this psychological mood, Hitler began declaring how important Turkey's friendship was for the Germans while attempting to raise doubts between Turkey and Britain. If not making it an ally to Germany, the second option for the Nazis was to keep Turkey neutral, but as a friend of Germany, not that of Britain. Such a policy would work indeed to some extent for a while. For instance, the Saraçoğlu government allowed German ships to pass the Straits, carrying war materials to help anti-British uprising in Iraq (Leitz 2000: 88-92) In addition, the Turkish government also let some pan-Turkist circles flourish, even to have contacts directly with the Germans for the freedom of "Turkdom" living under the Soviet yoke (DGFP 1964: 284-707; Hostler 1993: 133-139; Landau 1995: 108-112).

In the meantime, some circles in Turkey also attempted to affect the government to be sided with Nazis (Çalış 1999: 82-83). In spite of all pro-German attempts, the question of how far the İnönü government officially supported the pan-Turkist activities both in Turkey and the Soviet Union still needs to be clarified. For instance, Sir Knatchbull-Hugessen maintains the absence of "even the slightest justification for the notion that the Turkish government had irredentist

ambitions in regard to Turkish populations" (Knatchbull-Hugessen 1949: 138). In this respect, Germans also had a very similar impression from the Turkish government. German State Secretary Ernest von Weizacker, after having had a talk with Nuri Pasha, in Berlin, noted that "his own (the Turkish) government was pursuing different ideas... I therefore wished to ask whether he should not first of all exert influence at home. Nuri Pasha conceded this; actually, he had been trying to do what was necessary in this regard for a long time" (DGFP XIII, 1964: 473).

No doubt that some attempts had been made to persuade top-level decision-makers in Ankara for a more active policy in favor of 'slave Turks' in Russia (Hostler 1993: 131-139). Yet, it is still possible to argue that the Saraçoğlu government tried to appease Germany by voicing up Turkist sentiments as they liked, most probably under the knowledge of İnönü, the Turks certainly did it to maintain the balance between the Axis and the Allies, while both sides were increasing pressures on Turkey. However, when it was understood that Turkey was no longer need such a policy, as the war was not going to be as it was anticipated by the Turkist circles, and when the defeat of Germany was accepted as inevitable at the second half of 1944, Ankara began changing not only discourses, but took a strong anti-Turanist position, banished pan-Turanist activities and prosecuted leading figures of the movement and even more put some of them in prison while shifting more its foreign policy towards the Allies, including the Soviet Union. That is simply because Turkey's main concern was neither pan-Turkist ideology nor the Germans, but its own survival. Therefore, when İnönü felt necessary to change it, he simply changed it (Weisband 1973: 242-249).

MISTRUSTS, PHOBIAS AND HYPOCRICIES

Before returning back to the developments taking place during WWII, there are still some important points that need to be discussed here. Crises of confidence arising from mistrusts between all parties, the Russian phobia and British intrigues are the points that also help us to understand Turkey's neutrality and its relations in the war. In addition to economy and security reasons, there were indeed psychological reasons that deeply affected Turkey's choices during the war. Some of them emerged from Turkey's historical experiences. Turkey was an ally of the Germans while fighting for life against the Russians during the First World War and some of the Turkish soldiers who took part in the war shoulder by shoulder with the Germans were now in power. Secondly, the Turks, in general, had different images about the Russians and the Germans. They historically accepted Germany as an indispensable part of the West and Europe as a civilized nation, they always perceived the Russians as some sort of barbarous ones. If to say it in a nutshell, the Russians did not have a positive image compared to the Germans in Turkey (Çalış 1997: 108-111; Çalış 1999: 73-110).

Thirdly, the Turks could not trust any side of the warring nations in essence. All the warring parties approached Turkey in order to push it towards the war on their side, but they never took into account Turkey's demands and interests. The Turks also had the impression that these parties had secret agendas as well concerning the position of Turkey after the war. Ankara, for example, was completely shocked when it was informed by Germany about Hitler's secret talks with Molotov in November 1940 regarding Russian demands from Turkey, as we have noted in previous pages. Certainly, it reminded Turkey of some secret agreements that had taken place between imperialist powers including Britain and Russia before and during the First World War.

Fourthly, behind Turkey's distrust of fighting countries, the role of Britain must be taken seriously (Tamkin 2008: 749-766; Tamkin 2009). In order to understand this psychological mood, we have to return back to the beginning of the Soviet-British alliance. When Germany started

Operation Barbarossa against Russia, the British Prime Minister, Winston Churchill, declared Britain's unconditional support to the Soviet Union. This declaration was not welcomed by the Turks since they were not totally against Operation Barbarossa. Further to this, Churchill's references to the Russians' efforts during WWI re-activated Turkey's bad memories about the Russian attacks on the Ottomans and atrocities they caused in Anatolia with the help of some minorities like the Armenians, in addition to the secret Constantinople Agreement of March 1918 that was signed between Britain, Russia, and France (Çalış 1999: 83-84; Deringil 1989: 123; Gürün 1965: 239-240).

Therefore, aware of this fact, von Papen did not give away from attempting to have the support of the Turks by playing with the card of the Russian-phobia. As part of his policy, he always kept Ankara informed on negative developments concerning Turkey that took place in London and Moscow. By this Russian card, the German Ambassador hoped to create a common base to suck Turkey into the war on their front. On the other hand, at the beginning of Operation Barbarossa, when the Nazis expected a prompt victory over the Russians, they asked from Turkey to side with Germany. But, within very short time, they had to change this policy in favor of keeping Turkey neutral because this neutrality which created a natural barrier in the South-East European front served more for the interests of Germany. After the failure of the pro-German coup attempt in Iraq, Turkey's neutrality became indeed a real asset for the Germans while fighting against the Russians. The Nazis thought of attacking on Turkey as well, but the failure of Operation Barbarossa obstructed, most probably, Germany opening another front in the war.

In fact, until the Casablanca Conference, Turkey's neutrality and friendship in this period were also appreciated by both the British and the Russians, since it provided, for them as well, a reliable security zone in the Straits and the southern borders of Russia, and "a bulwark or protective pad against German penetration into the Middle East" (Knatchbull-Hugessen 1949: 180-203-204). Therefore, the British and the Soviets published a joint declaration in August 1941 in order to assure Ankara of their fidelity to the Montreux Convention and the respect of Turkey's territorial integrity. They also declared that in the case of an attack by any European power, London and Moscow would be ready to provide every help and assistance to Turkey (Çalış 1999: 84; TCDB 1982: 126).

However, these declarations would not relief Turkey, mainly since Iran had been in the meantime invaded by the Allied troops. Then Ankara felt to protest this invasion by underlining similarities between Iran and Turkey. The case of Iran was mostly interpreted by the Turks as an illegal action, aggression, and occupation. Yet, this situation was further aggravated by the Soviet misbehaviors in the occupation zone that was largely populated by Azerbaijani Turks (Deringil 1989: 126-128; Çalış 1999: 84-85).

Meanwhile, the British Foreign Secretary Anthony Eden's visit to Moscow in December 1941, following the USA's entry into the war, made the matters worse. At his first meeting with Eden, Stalin also suggested, in addition to many other matters concerning the future of Europe, to offer the Dodecanese Islands and certain districts in Bulgaria, and possibly also in northern Syria to Turkey as a price for its entry into the war on their side (Eden 1965: 335; Çalış 1999: 85-86). When the news of the offer reached to Ankara, the Turkish government simply regarded it as a new Russian conspiracy in order to conceal, if not justify, their demands on the Straits in return. For instance, the reaction of Saraçoğlu was ironic in appearance, but enough clear and short in substance to show Turkey's position: "That would not be nearly enough, he said; I must have Scotland as well" (Knatchbull-Hugessen 1949: 177-178).

On the other hand, Britain's policy to support Turkey's neutrality was not yet changed and

this policy continued until the Allied victory at El-Alamein in North Africa and the Russian successful campaign against Germany in Stalingrad. But, towards the end of 1942, Churchill took a leading role on Turkey's entry into the war. At the time, according to Churchill, Turkey would be an asset for the Allies in general, but its military power to stop Germany in the South-Eastern Europe, in particular, would be as vital at the first stage (Howard 1974: 169-171). For this reason, Churchill appeared to be absolutely determined for bringing Turkey in the war so much so that he also prepared himself to use, in any case, even the card of the Russian phobia in a similar way the Germans did it to convince Turkey. President Roosevelt and Stalin endorsed Churchill since they also believed in Turkey's active participation in the war, by the spring of 1943, that would be "of great importance in order to accelerate the defeat of Hitler and his accomplices" (Churchill 1953: 696; FRUS 1968: 487-849; Çalış 1999: 87-89). Then, the message of Churchill to make a meeting to settle down problems was transferred to Ankara without any reference for prompt participation in the war, but to consider it as an option (Knatchbull-Hugessen 1949: 184-186). Upon Churchill's request, Turkey suggested Adana as the place of meeting to discuss the possibility of joining the war.

Bargaining as a Power

At the first Adana meeting, or conference as some refer it, Churchill related to President İnönü how the Allies, particularly Britain and the USA desired Turkey's active participation in the war on their side. Aware of Turkey's situation, Churchill said, they would provide assistance to Turkey with all possible means. During the conference, Churchill insisted that they were in full agreement that Turkey be associated with the West not merely closing stages of the war, but in the general work of rehabilitation to follow it. Churchill also expressed his desire to see Turkey as a full partner in the peace conference where all matters concerning changes in the status quo of Europe. (Churchill 1953: 706-709; Oran 451-453).

Secondly, Churchill tried to assure the Turks, after expressing their anxiety on the matter of the Russians, that the USSR was no longer the same with the old Russia, and that their communist system had "already been modified". According to Churchill, there was, therefore, no reason to fear from "today's Soviets". He believed that the Soviets would have no option but to co-operate with the West after the war. For Churchill, if the Russians would become a danger in the future, as the Turkish leaders thought of it, Ankara would find an international organization that would support Turkey's case at any cost as a whole. According to Churchill, Turkey "should be strong and closely associated with" Britain and the US, and then there would not be nothing about to be worried by Turkey. As a conclusion, he said: "it was, after all, in Turkey's interest to place herself in line with the victorious nations" (Knatchbull-Hugessen 1949: 188-189; Esmer and Sander 1991: 172-179; Deringil 1989: 145-149; Gürün 1965: 249-252).

The first Adana meeting ended on 1 February 1943 with no conclusion in fact. However, according to Churchill and Hughe, it was successful, since, they thought, "we could count on them [Turks], if required, as soon as they were adequately equipped". Particularly Churchill appeared to be satisfied by İnönü as to the future of Turkey's relations with the Allies. To him, "there is no doubt the Turks have come a long way towards us" (Knatchbull-Hugessen 1949: 189-190; Churchill 1953: 609). However, the Adana talks marked that the Turks and British had different ideas about each other and conflicting objectives in their minds while coming together. Confirming this analysis, Feridun Cemal Erkin concludes that during the conference and in the months following it, the Turks and the British had used entirely different languages: "when the British spoke of wanting Turkey 'to be strong' they meant 'for war'. When the Turks spoke of their needs to be strong they

meant 'so that we can stay out'" (Erkin 1968: 199; Howard 1974: 174; Deringil 1989: 145-146; Çalış 1999: 90-94).

After the Adana meeting, President İnönü and his associates including Saraçoğlu and Menemencioğlu and Çakmak were still not convinced about the future of Europe, the position of Germany and Russia, and the consequences of this composition for Turkey's future. To the Turks, in the absence of Germany, which was thought to be a shield against communist expansionism, it would be more than unlikely to stop Stalin's Russia. On this point, the western powers, especially Britain, were seen by the Turks as ignorant and insensitive. Apart from this, pushing Turkey into the war was in fact a black point and like a double-edged knife for all the parts as well. Even though Germany could be sacrificed for the sake of general peace in Europe, it was not clear that what sort of contribution to the Allies Turkey would make. Militarily speaking, as we have already noted, although it kept a large number of men under service, Turkey was certainly in a weak position compared to Russia and Germany in any standard. In theory, Turkey's declaration of war seemed to be an asset in itself, but realist Turks thought just the reverse, simply because this would inevitably anger Germans. If this would happen, the Turks asked, who would defend Turkey without modern weapons in the event of German offense, particularly by airplanes? British Ambassador, for instance, accepted the likelihood of such a German attack on Turkey, even after the Adana meetings. He noted that "Germans intensified their threat of action and especially of air bombardment should Turkey declare [war] against them... A few bombs on [Istanbul]... would have created a situation which might have thrown the whole country into confusion." (Erkin 1968: 176, 191-192; Knatchbull-Hugessen 1949: 189-190)

Therefore, the Turks who then concerned much about a German attack could not decide straightforwardly on entering the war when Churchill asked for it. At the first Cairo Conference held in November 1943, Minister Menemencioğlu, had only this question in mind when he met Eden who still insisted on Turkey's entry into the war or at least having permission to use Turkish airbases. At the end of the conference, Menemencioğlu replied him by saying that "You want to sacrifice us in order to make Russians happy. In case we go now into the war, the Straits and İstanbul will easily fall under German occupation. Shall we then await Russians' coming to beat Germany and to save İstanbul? Do you think that in such a situation Russians would save İstanbul only for me?". Saving by the Russians would be indeed only a nightmare for the Turks (Erkin 1968: 191; TCDB 1982: 152-160; Deringil 1989: 154-155; Weisband 1973: 221).

Several months later, during the Second Cairo meetings, the Turkish President, İnönü repeated the very same arguments, though he appeared to accept Turkey's entry into the war in principle. He told Roosevelt and Churchill how the Turkish army had an outdated and insufficient arsenal and said that at that stage Turkish entry would be a burden rather than an asset for the Allies. The occupation of the Straits and İstanbul would be good for Germans only, or a 'savor' that would later come to Turkey's help. It was then clear that this savor would not be someone else, but only Russia that was regarded by the Turks as the first and foremost principal threat (Esmer-Sander 1991: 185; Oran 2001: 458-464; Weisband 1973:142-149).

During the war, Ankara indeed had the impression that Britain never had empathy with Turkey and its warnings on the Russian factor. Nor did the Americans understand and show any interest in Turkey's ontological concerns about it. But, for the Turkish government, the approach of Britain was much more important than any other power and Britain's failure to take the Turkish advice seriously, which was made particularly in Adana, left the Turkish government in limbo "with further distrust of Britain" (Kuniholm 1980: 33).

Shifts in Diplomacy and the End of WWII

It was indeed very obvious that during WWII Turkey was badly treated by the Allied powers. There was not only diplomacy, encouragement, and hard bargaining on the stage, but also threats, intrigues, espionage and even sabotages (Atlı 2014: 55-71; Avcı 2015: 202-219; Baxter 2008: 807-826). Particularly Churchill's attitudes illustrated the faces of hypocrites in this period. On the one hand, he gave guaranty to the Turks about the Soviets in Adana, on the other in Teheran he invoked Stalin by declaring that the Soviets holding such an extensive land "deserved" the access to warm waters. When he was with Stalin, he had no objection to "Russians' legitimate" demands on the Turkish straits. In addition, Churchill also expressed, behind closed doors, his ideas as to see "Russian fleets, both naval and merchant, on all the seas of the world." Further to all of these, not only Stalin but also Churchill and Roosevelt did not hesitate to threaten İnönü if he did not accept their invitation to take part in this war on their side. It was the case in Cairo for instance. As we have already noted, he stressed in Cairo, if Turkey missed the chance of alignment with them, later it might find itself alone and isolated "not on the bench but wandering about in court." after the war (Çalış 1999: 73-110; Weisband 1973: 199-224; Kuniholm 1980: 40-44. Howard 1974: 186-193).

On the other hand, it is nearly impossible to say that Turkey had a better record in this respect. The Turks also preferred following a double-edged diplomacy while conducting negotiations. They acted as if they accepted something in principle but with some conditions before making of it. The case of Adana meetings and negotiations following them are particularly instructive so much so that as we have previously touched, the British delegation was happy when they left Turkey since they thought they got what they wanted from the Turks. To be fair, it must be noted here that Britain made indeed hard works to meet Turkish demands in accordance with the Adana decisions. But, it was clear on the other hand that Turkey played with the British experts for a long time, while leaning on the lists of demands and attempted to extend the bargaining process as much as possible. Perhaps Britain also had some other things in mind, but this Turkish reluctance made the British diplomats sick of negotiations with the Turks. No doubt that changing and growing Turkish demands with many long lists played a great role in deteriorating relations with Britain after the Second Cairo Conferences in particular (Weisband 219-224).

It is also true that Turkey did not want to be a direct part of this war, but the Turkish authorities endlessly repeated their faith in the friendship with Britain and in the principles of the Turco-British pact of 1939. According to Ambassador Hugessen "from top to down, all Turkish leaders leading by İnönü" wholeheartedly believed in the policy of friendship with Britain and those nations who fought for the benefit of civilization and freedom. In November 1943, İnönü said in a speech that "we wish the victors of this world war to be civilization and humanity" (Knatchbull-Hugessen 1949: 193). Two years later from that speech, when the war was approaching to end, İnönü clarified that their sympathies laid with Britain. As an answer to speculations and accusations about Turkish non-belligerency, he also declared that there was only Turkey as a country that openly sided with Britain and France from the beginning of the war. However, as we have already noted, Turkey followed a foreign policy that did not undermine the position of Germany as well on the one hand and took a slow approach in developing relations with Britain on the other. After 1943, this policy annoyed Britain in particular and when the British diplomats realized Turkey's game, they did not hesitate in leaving it alone and cutting off relations in February 1944 (Erkin 1968: 228-232).

Also, it is indeed instructive to know that ambassadors in Ankara, from both of the parties, had similar impressions, and they were sure that the Turks did love their respective countries only. On the one hand, Papen reported many times how the Turkish leaders expressed their pro-German feelings and their desire for a German victory. On the other hand, the British ambassador, Sir Hughe, wrote in his memories that "one thing was never in doubt, namely Turkey's intense desire for an Allied victory and her recognition of the fact that her own prosperity if not her existence depended on the close friendship of the Allies and in particular of Great Britain" (Knatchbull-Hugessen 1949: 204).

They seemed to be contradictory statements, but they were not. As it had happened to many small or medium power countries, Turkey, too, attempted muddling through during the war. It was the case after the Adana meeting in particular, and Turkey began providing some important services for the Allies especially for Britain, too, while shifting its external and internal policies in accordance with the Allies' demands, but slowly. First of all, in September 1943 at a time when Britain asked to use Turkish mainland and communication facilities in order to supply for its military forces in the Dodecanese Islands, Turkey rendered every help during the operation to evacuate the British forces. It was however obvious that such assistance carried great risk for Turkey since Germany could have attacked it. (Deringil 1989: 150-152). Secondly, the *Varlık Vergisi* (Tax on Wealth) was also canceled in February 1944 and all related penalties were written off as a positive response to the pressures of the Western powers. Thirdly, in order to appease the Soviet Union in particular, Turkey closed all pan-Turkist associations, banished their publications and arrested their leading figures, as we have analyzed in the previous pages. Fourthly, in order to further satisfy British and American demands, concerning the chromite issue, Ankara announced in April 1944 that all chrome arrangements with Germany were to cancel (Çalış 1997: 119-120; Weisband 244-246, 256-257).

Sixthly, about two months later in June 1944, pro-German foreign minister, Numan Menemencioglu resigned from his post because he resisted to the Allies' pressures on Ankara to stop the Axis shipping, but everybody knows that Turkey was trying to adapt its policies to the changing circumstances of the war. After him, İnönü appointed Hasan Saka as the foreign minister, who appeared to be a pro-British politician, and reshuffled Saraçoğlu government re-interpreted the Montreux Convention in accordance with the British demands while closing the Turkish straits to the ships of the Axis powers at all. As the last step before declaring war, in conformity of the British proposal, the National Assembly unanimously voted, on 2 August 1944, for a resolution to break off all relations with Germany (ZC 1944: 3-11).

When Britain decided to cut off all relations with Turkey, because of its neutrality and endless bargaining tactics, Stalin and Roosevelt had already begun changing their minds about Turkey's active participation, contrary to the expectations of Churchill. As we have analyzed in the previous pages, Turkey would also adjust its internal and external policies and then sever its economic and political ties with Italy and Germany before declaring war against the Axis powers. Indeed, Turkey continued to make further gestures to gain the sympathy of the Western powers. It allowed all British and American ships to pass the Straits in order to transport military supplies to the Soviets. However, all of these would not be enough to make them happy about Turkey. Then, Turkey declared war on Germany on 23 February 1945, despite it was a symbolic action (Howard, 1974: 208; Erkin, 1968: 242; ZC, 1945: 126-131; TCDB, 244; Weisband, 1973: 302-303). In the meantime, Japan surrendered unconditionally and WWII ended officially on 15 August 1945.

STATECRAFT AND LEADERSHIP THAT KEPT TURKEY OUT OF THE WAR

As far as decision making is concerned, not many but few people took an effective role in shaping this policy. When the war was started, Turkey was ruled by a single party with an authoritarian style of government. In appearance, parliamentarism was applied in the system, but the RPP and its leader took control of everything since 1923. The leader did not only determine important figures in politics but also decided all the members of the National Assembly by selecting all candidates. Also, he chose prime ministers and cabinet members and appointed high-level bureaucrats. In short, all policies including foreign policy revolved around the leader, i.e., the President.

When İsmet İnönü became president, he inherited such a system and continued to exert even more control over politics as the national chief (*Milli Şef*). In a world of fascism and Nazism, the chief's authoritarianism was not seen strange phenomenon, but, to be fair, the war did not leave any room for İnönü to think much of changing single-party system and authoritarian and totalitarian aspects of the regime. Instead, the war conditions compelled İnönü, in this or that way, to concentrate on the future of the war and its impacts on the position of the country until the last hour. İnönü and his environment also concentrated on foreign policy since they perceived it as a matter of survival (Aydemir 2 1979:199).

When he became president, İnönü therefore had to work with a small group consisting of the prime minister, foreign minister and chief of staff when taking any decision. During the war, he ratified three governments with two prime ministers. When the war started, the prime minister was Refik Saydam. In 1942, Şükrü Saraçoğlu was appointed as prime minister and stayed in power until August 1946 with a renovation in 1943 and reshuffling his cabinet in 1944. Before assuming this job, Saraçoğlu was the minister for foreign affairs. He was replaced in the ministry by Numan Menemencioğlu who served as the General Secretary of Saraçoğlu when the latter was acting as the minister. Menemencioğlu was forced to resign from his job in 1944 when Turkey began cutting off relations with Germany since he was regarded as a pro-German minister. It was about the same time Fevzi Çakmak who had served as the Chief of General Staff since 1922 had to leave the office with similar reasons. President İnönü finished the war with Hasan Saka as foreign minister and Kazım Orbay as the Chief of General Staff. The Head of the National Assembly was Abdulhalik Renda during all the period from 1935 up to 1946. All the rest including the party, the assembly and even media was mostly used in order to manipulate public opinion to support official policies made under the control of İnönü (Koçak 2 2007:134-141; Aydemir 2 1979: 137-278).

As the previous parts of the chapter also reveal, these leaders might have different ideas about the war, the warring countries, and Turkey's position. Some of them thought to side with Britain, as some others attempted to influence the decisions of the government to support Germany. However, none of them was in favor of joining the war as a belligerent country. Despite of their favored country, they always played for time in order not to be a direct part of neither the Axis nor the Allied powers. Saraçoğlu and Menemencioğlu, for instance, seemed to be pro-German, but there was no any hard evidence demonstrating that they really desired to participate in this war on the side of Germany as well. Similarly, the case of Fevzi Çakmak reveals us a different story than just a man with pro-German ideas as some claimed. No doubt that he took an active role during the war, but not in the game of neither Germany nor Britain. His activities were directly related to Turkey's national interest which was related to the policy of neutrality, and he accordingly kept close contacts with the representative of the warring parties most probably for

tactical purposes. Like many others among the leading cadres, he was master of bargaining and tactics, which was illustrated by the case of Adana meetings. İnönü promised Churchill to side with them in principle, but provided that Turkey's economic conditions must be taken into account and its military demands were fully met. When Turkey was asked for a list of needs, Çakmak provided one for military requirements that was impossible to fulfill it within a couple of years. According to the list, Turkey required items of every description including tanks, guns, bullets, airplanes, trucks, locomotives and even coal for the locomotives. In a report of that time, it was estimated that only the transportation of these materials could be completed not less than six years with the facilities Turkey had at the time. For only transportation, Turkey needed to construct many new roads, ports and airports, leave aside renovating all of its infrastructure (Yalçın 2011: 724; Öztoprak 2000 A: 597-618; Öztoprak 2000 B: 153-192; Özlü 2012: 444-478).

In addition to bargaining, long meetings, conversations and expert exchanges of views, another interesting mechanism the leaders of Turkey used during the War was the diplomacy of intelligence. As a neutral country, Turkey became a center of activities for intelligence organizations from all over the world, but the British and German intelligence services, in particular, made Ankara a capital for spies. The Cicero Affair, which took place between Britain and Germany illustrate this point very clearly. Nicknamed by Papen as Cicero, Elyesa Bazna, who was a Turkish citizen with Albanian origin, carried out one of the most famous espionage affairs in the world, while most probably working as a double agent during the war. When he was an active employee of the British Embassy as servant-valet, he photographed many secret documents related to war plans and negotiations between the Allies including the subject of Turkey's entry into the war. He transferred all of the info to the German intelligent units for a great deal of money between October 1943 and April 1944 (Baxter 2008: 807-826; Gülmez ve Demirsoylu 2013: 414-430). However, as Weiss puts it, "many of the documents were extremely valuable, but the dictatorship [in Germany] never used the information effectively" (Weiss 1999: ix).

No doubt that İnönü as the most powerful actor in decision making played a great role in keeping Turkey outside of the War. Certainly, he was worried much about the future of Turkey's position in the world. At the beginning of the war, as it happened to many Turks, he did not expect Germany and Russia coming together as allies, the German-Russian pact therefore affected his psychology terribly. When the news about the German attack on Russia reached him, he had a deep breath, as many did in Turkey, and "started laughing continuously for nearly ten minutes" after the news (Hakki 2007: 44-67). Certainly, all the Turkish decision makers had lived under great stress since the beginning of the war including İnönü. However, İnönü generally took a cool approach, knew not to act with enthusiasm and preferred using diplomatic tactics to gain more time, while appearing to be always ready for negotiations. Occasionally, he played off one actor against the other in order to keep them in balance with vague promises. He never lost contact with the warring countries, and always opened diplomatic channels with foreign ambassadors. For instance, neither Papen nor Hughes had any difficulty to reach İnönü (Aydemir 2 1979: 137-198, 249-294). When someone attempted to criticize İsmet İnönü, after his term as president finished, for the hard times during the War, he would reply him, "but I have not left your children fatherless" (Oran 2001: 398).

Certainly, the Turks who were aware of some of intelligent activities, if not as a whole, did not simply watch them or let the spies go with what they had done in Ankara (Seydi 2004: 75-85). On the contrary to some who assert that Turkey ignored the side of the intelligence of the war, recent researches establish that the Turks also interested closely in the field of espionage. They actively "tried to take their share from the intelligence, [and] endeavored to direct the intelligence liaison in their favor. Particularly Ankara employed intelligence diplomacy as a mechanism to maintain the country's independence and

territorial integrity". Therefore, the Turkish authorities did not hesitate to play in the game of the intelligence and to keep contacts with all of the parties as much as possible. Ankara used intelligence diplomacy particularly in its relations with Britain not to be trapped for joining the war on their side, while attempting to keep Germany and Russia away from assaulting on its frontiers. "During the course of war, Turks also did not hesitate serving the intelligence needs of France and USA on occasions that the actions would serve to Turkey to gain material and strategic benefit from it" (Bezci 2016:1).

CONCLUSIONS

At the beginning of WWII, the Soviet Union unexpectedly approached Germans and they signed a treaty of friendship and non-aggression on 23 August 1939. Ankara was caught surprised by the Soviet-German treaty, but they soon realized that if this Treaty would result with a pact this would be a nightmare for Turkey's security in case of a war in Europe. In order to establish a balance, Turkey signed the Tripartite Agreement with Britain and France, despite the fact that it was essentially designed to counterbalance Italy in the Mediterranean region. However, by using it, Turkey declared its neutrality at the very beginning of the war and managed to be so until the last hours of the war.

Until the end of 1943, Turkey also preferred to follow a foreign policy that could be perceived as a pro-German one, mainly because Germany was accepted as a civilized European nation. In addition to this, there were also many other reasons such as, the Soviet (Russian) phobia, foreign trade with Germany (especially chromium for arms), pan-Turkist movements, Papen's efforts and Germany's impressive military superiority that played a cumulative role in Turkey's pro-German position. However, especially after the failure of Operation Barbarossa, Turkey's attitude began to change in favor of the Allies.

Yet, the nightmare of the Turks did not stop there because of the rise of Russia a powerful actor in the war. Historically the Turks did not possess a positive image about the Russians as a nation. Russian imperialist policies since the middle ages created a kind of Russian phobia among the Turks. This phobia certainly resurfaced during the war and the Soviet alignment with Britain and USA did not help but exacerbated it. According to the Turks, not the Germans but the Soviets, first of all, must be kept under control for the future of Europe. Realizing this problem of image, both of the sides of the war, attempted to convince Turkey for their causes by putting emphasis more on the Soviet factor. Despite the fact that German influence on Turkey was fading away after 1943, Turkey did not accept, too, what the Allies offered. That is simply because the western countries did not really understand Turkey's fears about the Soviets and their expectations after the war. Even more they made secret talks at several instances with the Russians about Turkey's position after the war. When some of the talks were leaked to Turkey, it lost confidence all sides of the war, including Britain. After this point, none would be able to convince Turkey to be a part of the war.

If Turkey was able to maintain its flexible, but neutral position until the last hour, it was mainly because the men who made TFP believed that the war would not be to the benefit of Turkey in any case. Most of the Turkish decision-makers took roles in the Ottoman army and experienced devastating effects of WWI. Of them, President İnönü was one of the most determined leaders for not entering into any war with any reason on any side of the warring parties. Uncertain conditions, false and vague promises also compelled İnönü, in this or that way, to concentrate on the future of the war and its impacts on the position of his country. Not only İnönü, but also all leading figures in Turkey regarded foreign policy as a matter of survival and used all diplomatic means including bargaining, long meetings, conversations, expert exchanges, and the intelligence to keep the country out of the war.

* The authors thank anonymous referees for their insightful critics, suggestions and contributions.

REFERENCES

- Armaoğlu, Fahir (1958), 'İkinci Dünya Harbi'nde Türkiye', *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Vol.13, 136-58.
- Ataöv, Türkkaya (1965), *Turkish Foreign Policy 1939-1945*, Ankara: SBF.
- Ath, Cengiz (2014) "Türkiye'de II. Dünya Savaşı Sırasında İngiliz ve Alman Büyükelçilerine Suikast Girişimi", *International Journal of Social Science*, 28, Autumn II, 55-71.
- Avcı, Ayşegül (2015), "Winning the War of Perception: American Attempts to Counter Germany's Military Influence in Turkey during World War II", *Turkish Studies*, Vol.17, 1, 202-219.
- Aydemir, Şevket Süreyya (1979), *İkinci Adam*, Vol 2, İstanbul: Remzi.
- Baxter, Christopher (2008), "Forgeries and Spies: The Foreign Office and the 'Cicero' Case", *Intelligence and National Security*, Vol. 23, No. 6, 807-826.
- Bezci, Egemen B. (2016), "Turkey's intelligence diplomacy during the Second World War", *Journal of Intelligence History*, Vol.15 No.2, 1-16.
- Çalış, Şaban H. (2017), *Turkey's Cold War: Foreign Policy and Western Alignment in the Modern Republic*, London: I.B. Tauris, 2017.
- Çalış, Şaban H. (1999), "Turkey's Search for Security and the Soviet Factor During the Second World War", S.Ü. *Sosyal Bilimler MYO Dergisi*, Sayı 3, 1999, 73-110;
- Çalış, Şaban H. (1997), "Pan-Turkism and Europeanism: A note on Turkey's pro-German Neutrality during the Second World War", *Central Asian Survey*, Vol.16, No.1, March 1997, 103-114.
- Deringil, Selim (1989), *Turkish Foreign Policy During World War II: An 'Active Neutrality'*, Cambridge: Cambridge University Press.
- DGFP (1961), *Documents on German Foreign Policy 1918-1945, Series D 1937-1945, The War Years-September 1, 1940/January 31, 1941, Vol. XI*, London: HMSO.
- DGFP (1964), *Documents on German Foreign Policy 1918-1945, Series D, The War Years-June 23, 1941/December 11, 1941, Vol. XIII*, London: HMSO.
- Esmer, Ahmet Şükrü And Oral Sander (1991), 'İkinci Dünya Savaşında Türk Dış Politikası', In Mehmet Gönübol et. al, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, Alkım: Ankara.
- FRUS (Foreign Relations of the US) (1968), *The Conferences at Washington, 191-1942 and Casablanca, 1943*, Washington: Government Printing Office.
- Gülmez, Nurettin ve Ceyhun Demirkollu, (2013), "Bir İstihbarat Savaşı: Çiçero Olayı" *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt :11, Sayı :2, 414-430.
- Gürün, Kamuran (1965), *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Ankara: TTK.
- Howard, Harry N. (1974), *Turkey, The Straits and Us Policy*, Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- İsci, Onur (2019), *Turkey and The Soviet Union During WWII: Diplomacy, Discord and International Relations*, London: I.B. Tauris, 2019.
- Kalyon, Levent (2010), *Türkiye'nin Savunma Politikaları Üzerine: Kırmızı Kim?*, Ankara: Nobel.
- Kirk, George E. (1952), *Survey of International Relations: The Middle East in The War 1939-1946*, London: Oxford University Press.
- Knatchbull-Hugessen, Sir Hughe (1949), *Diplomat in Peace and War*, London: John Murray.
- Koçak, Cemil (2007), *Türkiye'de Milli Şef Dönemi 1939-1945*, Vol. 2, İstanbul: İletişim.
- Kuniholm, Bruce R. (1980), *The Origins of The Cold War in The Near East: Great Power Conflict and Diplomacy in Iran, Turkey and Greece*, Princeton, Nj: Princeton University Press.
- Landau, Jacob M. (1995), *Pan-Turkism In Turkey: From Irredentism to Cooperation*, London: C. Hurst.
- Leitz, Christian (2000), *Nazi Germany and Neutral Europe During the Second World War*, Manchester: Manchester University Press.
- Merdlicott, W. N. (1956), 'Economic Warfare', In Arnold Toynbee And Veronica Toynbee, *Survey of International Affairs 1939-1946: The War And The Neutrals*, London: Oxford University Press.
- Metinsoy, Murat (2017), *İkinci Dünya Savaşında Türkiye, Gündelik Yaşamda Devlet ve Toplum*, İstanbul: İş Bankası.
- Millman, Brock (1995), "Turkish Foreign and Strategic Policy 1934-42", *Middle Eastern Studies*, Vol. 31, No. 3, 483-508.
- Norwich University, (2018) "Diplomacy and Statecraft", visited on 09.10.2019, <https://online.norwich.edu/academic-programs/resources/diplomacy-and-statecraft-essential->

- differences.
- Önsoy, Murat (2009), *The World War Two Allied Economic Warfare: The Case of Turkish Chrome Sales*, Inaugural-Dissertation, Friedrich-Alexander-Universität, Erlangen Nürnberg.
- Oran, Baskın (2001), *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne: Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt 1: 1919-1980, and Cilt 2: 1980-2001, İstanbul: İletişim.
- Özden, Hakan (2013), "The Diplomatic Manoeuvres of Turkey in World War II", *Karadeniz Araştırmaları*, Bahar, Sayı 37, s.91-110.
- Özdoğan, Günay G. (1994), 'II. Dünya Savaşı Yıllarındaki Türk-Alman İlişkilerinde İç ve Dış Politika Aracı Olarak Pantürkizm', In Faruk Sönmezoğlu (Ed.), *Türk Dış Politikasının Analizi*, İstanbul: Der.
- Özlu, Hüsnü (2012), "İkinci Dünya Savaşı'nda, Adana Görüşmeleri Sonrası, İngiltere'den Sağlanan Askeri Yardımların, Türkiye'de Sevkiyat ve Lojistik Yapılanması" *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 50, Güz, 449-478.
- Öztoprak, İzzet (2000 A), "İkinci Dünya Savaşı Döneminde Adana Görüşmelerinin Askeri Yönü", *Bellekten*, LXII, 597-618
- Öztoprak, İzzet (2000 B); "İkinci Dünya Savaşı Döneminde Adana Görüşmelerinin Siyasi Yönü", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 16, Ankara, Mart, 153-192.
- Seydi, Süleyman (2004), "The Intelligence War in Turkey During the Second World War: A Nazi Spy on British Premises in Istanbul", *Middle Eastern Studies*, Vol. 40, No. 3, 75-85.
- Tamkin, Nicholas (2008), "Diplomatic SIGINT and the British Official Mind during the Second World War: Soviet claims on Turkey, 1940-45", *Intelligence and National Security*, Vol. 23, No. 6, 749-766.
- Tamkin, Nicholas (2009), *Britain, Turkey and the Soviet Union, 1940-45*, London: Plagrave.
- TCDB (T.C. Dışişleri Bakanlığı) (1982), *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946)*, Ankara: TCDB.
- Vanderlippe, John M. (2001), "A Cautious Balance: The Question of Turkey in World War II", Volume 64, Issue 1, September, 63-80.
- Weber, Frank G. (1985), *The Evasive Neutral: Germany, Britain, and the Quest for a Turkish Alliance in the Second World War*, Columbia, MO: University of Missouri Press.
- Weisband, Edward (1973), *Turkish Foreign Policy, 1943-1945: Small State Diplomacy and Great Power Politics*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Wires, Richard (1999), *The Cicero Spy Affair: German Access to British Secrets In World War II*, Westport, CT: Praeger.
- Yalçın, Osman (2001), "İkinci Dünya Savaşında İsmet İnönü ve Churchill Arasında Yapılan Adana Görüşmesi", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 47, Bahar.
- ZC (TBMM Zabıt Ceridesi) (1944), Dönem 7, Cilt XIII, Ankara: TBMM, 1944.
- ZC (TBMM Zabıt Ceridesi) (1945), Dönem 7, Cilt XV ve XXV, Ankara: TBMM.

KÜRESEL KENTLER VE TÜRKİYE KENTLERİNİN KÜRESEL KENTLER ARASINDAKİ KONUMLARI GLOBAL CITIES AND STATUS OF THE TURKEY'S CITIES AMONG THE GLOBAL CITIES

Onur Kemal YILMAZ*

Öz

Küreselleşme olgusu her geçen gün hızını daha da arttırmaktadır. Bu süreç içerisinde küreselleşmeyi üreten ve ona yön veren kentler de önemli ana aktörler olarak dikkat çekmektedirler. Ekonomi, sosyo-kültür ve siyaset gibi alanlarda dünyaya yön veren küresel kentler; başta içinde buldukları ülkeler olmak üzere, çevre bölgeler ve dünyanın geri kalanı için stratejik öneme sahiptirler. Dolayısıyla bilimsel ve profesyonel anlayışla bu kentlerin özelliklerini ve sıralamalarını tespit eden endeksler geliştirilmektedir. Bu endekslerde Türkiye'den de kentler yer almaktadır. Bu çalışma ile amaçlanan; Türkiye kentlerinin küresel kentler arasındaki konumlarını tespit etmektir. Çalışma kapsamında tarama modelinin alt uygulaması olan genel tarama yöntemi kullanılmıştır ve küresel kentleri değerlendiren en nitelikli beş endekste Türkiye kentlerinin konumları araştırılmıştır. Yapılan çalışmada, küresel kent endekslerinde Türkiye'den sadece İstanbul ve Ankara'nın yer aldığı görülmüştür. Genel olarak sıralamalarda İstanbul'un konumu 23 ile 96 arasında, Ankara'nın konumu ise 75 ile 164 arasındadır. İstanbul, bu çalışma kapsamında incelenen 5 endekste de kendisine yer bulurken, Ankara ise 3 tanesinde yer alabilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Küresel Kent Endeksi, Küresel Şehir, Dünya Şehri, Ekonomik Küreselleşme

Abstract

The speed of the phenomenon of globalization increases each passing day. In this process, the cities that produce and rule the globalization have been important actors. Global cities which are directing the world in areas such as economy, socio-culture and politics; have strategic importance for their countries, for the surrounding regions and the rest of the world. Therefore, the indexes with the scientific and professional understanding are developed to determine the characteristics of these cities. Cities from Turkey are located in these indexes too. The aim of this study is to determine positions of Turkey's cities among the global cities. Within the scope of study, general screening method was used to evaluate the positions of Turkey's cities via most qualified five global city indexes. In these reviews it has seen that, only Istanbul and Ankara are taking place in the global city indexes from Turkey. In general, position of Istanbul in the indexes is between 23 and 96, position of Ankara is between 75 and 164.

Keywords

Global City Index, Global City, World City, Economic Globalisation

* Dr. Öğr. Üyesi, Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, Erdek Meslek Yüksekokulu Yönetim ve Organizasyon Bölümü Yerel Yönetimler Programı , yilmazonurk Kemal@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2371-683X>

Gönderim Tarihi: 31.10.2018
Kabul Tarihi: 06.11.2019

GİRİŞ

1970'li yıllarda başta petrol krizi olmak üzere yaşanan finansal krizler, 1980'lerde Neo-liberal politikaların dünya genelinde hız kazanmasına sebep olmuştur (Oğuztürk-Alparslan 2011: 146). Bu dönemin baş aktörleri olan ABD'de Ronald Reagan ve İngiltere'de Margaret Thatcher önderliğinde benimsenen serbest piyasa ekonomisiyle, devletlerin piyasadaki katı korumacılığının gevşetilmesi sağlanmış, böylece uluslararası finans öncelikli yeni bir ticari döneme girilmiştir. Bu süreç içerisinde ulus aşırı şirketler ticari önceliklerle küresel çapta faaliyetlerini arttırırken, kendi faaliyet alanlarına uygun yeni hizmet sektörleri, pazarlar ve kültürel değerler meydana getirmişlerdir. Ulus ötesi şirketler bu faaliyetlerini gerçekleştirirken çevre bölgelere ve dünyanın diğer bölgelerine etki edebilmek için belirli "üslere" ihtiyaç duymuşlardır. Böylece dünya genelinde bazı kentler küreselleşmeye yön verme kabiliyetleri ile diğerlerinden ayrılmışlardır.

İnternet, iletişim ve ulaşım teknolojileri temelli küreselleşmenin hız kazandığı günümüzde; dünyanın ekonomik, kültürel ve siyasal yönden gidişatını yönlendiren bu küresel kentler, diğer kentlerden çok daha önemli bir noktaya gelmişlerdir. Bu kapsamda dünyanın küreselleşmesini kontrol eden ve yönlendiren kentlerin varlıkları daha somut olarak araştırılmaya ve onları küresel yapan özellikleri belirlenmeye başlanmıştır. Bu süreçte endeksler ile küresel kentlerin tespit edilmesi ve birbirleri arasında sıralamaların yapılması çok daha bilimsel ve profesyonel seviyelere getirilmiştir. Dolayısıyla Türkiye kentlerinin küresel seviyede hangi konumda olduklarının tespit edilmesi de bir çalışma alanı oluşturmaktadır. Bu kapsamda çalışma içerisinde bir araştırma örneklemini oluşturulmuştur ve şu sorulara yanıt aranmıştır;

1. Küresel kent endekslerinde göz önüne alınan ölçütler nelerdir?
2. Türkiye kentleri küresel kent endekslerinde yer almakta mıdır?
3. Küresel kent endekslerinde eğer Türkiye kentleri yer alıyorsa, konumları nedir?

Bu sorulara yanıt aranan çalışmada öncelikle teorik altyapıyı açıklamak için küreselleşme kavramı ve küreselleşmenin etki alanları açıklanmış; ardından küresel kent kavramı ve küresel kentlerin özelliklerine değinilmiştir. Son bölümde ise dünya genelinde faaliyet gösteren uluslararası kuruluşların hazırladıkları küresel kent endeksleri incelenmiştir.

1. Küreselleşme Kavramı

Oxford Üniversitesi resmi internet sözlüğüne göre küreselleşme; dünyanın farklı yerlerindeki kültürlerin ve ekonomik sistemlerin birbirleriyle etkileşim halinde bulunmaları ve benzeşmeleridir (Oxford Learners Dictionaries 2018). Bir başka tanıma göre ise küreselleşme; yerel fenomenlerin dünya insanlarını tek bir topluma bütünleştirecek şekilde küresel süreçlere dönüşmesidir (Stearns 2010: 1). Bu bağlamda küreselleşme ile kast edilen dünyanın daha "yoğunlaşmış - bütünleşmiş" bir hale gelmesidir (Robertson 1998: 8). Bu üç temel tanıma bakıldığında, küreselleşme ile dünyanın "tek bir mekân" halini alması ve "benzeşmesi" tasvir edilmektedir. Bu kapsamda benzeşen kültürel, ekonomik, sosyal ve siyasal değerler küreselleşmenin bir sonucudur.

Konuya sosyolojik açıdan yaklaşan Ritzer ve Stepnisky, küreselleşme ile ilgili olarak çalışmalarında çeşitli yazarların görüşlerinden şunları derlemişlerdir; küreselleşmeyle birlikte dünya üzerindeki milyarlarca insanın yaşamı dramatik bir seviyede değişime uğramaktadır. Küreselleşmede genel olarak batı kültürü, özellikle de ABD'nin öncülüğü bulunmaktadır. Bunun yanında Çin ve Hindistan gibi batı dışı kültürler de küreselleşmede önemli aktörlerdir.

Bu kapsamda küreselleşmede çift yönlü bir etkileşim söz konusudur. Küreselleşme yerel kültürleri baskılamak, onları canlandırıcı bir etkiyi aynı anda bünyesinde barındırmaktadır. Bu gelgitler arasında küresel düzeyde kilit bir çatışma meydana gelmektedir. Buna göre “tutuculuk” ve “kozmpolitiklik” bir çatışma içerisindedir. Küreselleşme ile kozmpolitiklik güçlenirken, buna karşıt olarak tutuculuk gelişim göstermektedir. Bunun yanında küreselleşmenin dominant kapitalist ekonomik sistem ve neoliberal ideoloji temelinde şekillendiği de dile getirilmektedir. Tüm bu etmenler birlikte değerlendirildiğinde, küresel bir dünya, her türlü sayısız “akış” ile karakterize edilen giderek daha fazla “sıvı” haline gelen bir dünyadır. Bu karmaşa içerisinde küresel dünya sürekli form değiştirirken onu anlamak ve kontrol etmek her geçen gün daha zor hale gelmektedir (Ritzer ve Stepnisky 2018: 729-735).

Küreselleşme üzerine sosyolojinin önde gelen isimleri görüşler belirtmişlerdir. Örneğin Marx, nesnel faktörlere odaklanarak “maddi” bir yaklaşımla küreselleşmenin üretim ve teknoloji gibi ekonomik güçler üzerinden oluştuğunu belirtmektedir. Buna karşın Hegel, küreselleşmenin gelişiminde “ideal” faktörlerin belirleyici olduğunu dile getirmektedir. Bu düşünceye göre yerel ve ulusal düzeyden ziyade sürekli daha küresel düşünmek küreselleşmeyi meydana getirmektedir. Örneğin küresel iklim değişikliği üzerine yapılan tartışmalar bu durumun somut bir göstergesidir. Bu iki birbirine rakip görüş arasında Weber’in görüşü de bulunmaktadır. Weber’e göre küreselleşmede asıl itici güç “maddi” olmakla birlikte, “ideal” faktör de önemli bir belirleyicidir. Bu kapsamda küreselleşmeyi besleyen faktörler hem maddi hem de fikri itici güçlerdir (Ritzer, 2010: 67-68).

Küreselleşmenin dünyada ne zaman başladığı tam olarak belirlenmemiş olsa da küreselleşmenin “arkaik” dönemi Asya, Afrika ve Avrupa bünyesinde dinsel, ticari ve krallık faaliyetleri ile din adamlarının, askerlerin ve tüccarların sınır ötesi hareketlilikleriyle başlamıştır. Böylece birbirleri ile temas eden toplumlar birbirlerini etkilemeye başlamışlardır (Holton 2005: 40-41). Bu süreçlerde özellikle binek hayvanlarının evcilleştirilmesi, ipek yolunun kullanımı ve sonrasında deniz yollarının ön plana çıkması; ülkeler arası ulaşım ve etkileşim temelinde küreselleşmenin hız kazanmasını sağlamıştır (Aktel 2001: 195). Devam eden süreçte buhar gücünün keşfedilmesiyle ulaşım araçlarının gelişmesi, elektriğin keşfedilmesiyle iletişim araçlarının gelişimi ve tüm bunlara bağlı olarak ortaya çıkan yeni ticari gelişmeler; küreselleşmenin her geçen gün daha da güçlenmesini sağlamıştır.

Tüm bu süreçlerin “küreselleşme” kavramı altında tanımlanması ise 1833 tarihinde İngiliz iktisatçı W. Foter tarafından kaleme alınan makaleyle olmuştur. Makale içerisinde dünya kaynaklarının dağılımı ve kullanımı konusu işlenmiştir (Kıvılcım 2013: 221). Fakat küreselleşme kavramının bilinirliğinin arttığı ve en çok tartışıldığı dönem ise 1980’lerdir. İnternet, iletişim ve ulaşım teknolojilerinin çok daha yüksek bir hızda ilerleme sağladığı bu dönemle birlikte, ekonomik küreselleşme en üst seviyeye çıkmış; böylece sermaye, mal ve hizmet hareketleri tam serbesti ile gelişmiş ülkelerden dünyanın geri kalanına süratle yayılmıştır (Kayan 2015: 274).

2. Küreselleşmenin Başlıca Etkilediği Alanlar

Küreselleşme olgusu kendisini insanın var olduğu tüm alanlarda göstermektedir. Fakat bunların içerisinde dünyada en çok etkileşim yaratanları ve karşı tarafa aktarılabilenleri ekonomik, sosyo-kültürel ve siyasal boyutlarda olanlardır. Bununla birlikte sosyo-kültürel ve siyasal küreselleşmenin, ekonomik küreselleşme temelinde geliştiği de dikkat çekmektedir. Dolayısıyla küreselleşmenin en etkin olarak ekonomik temelde gerçekleştiği söylenebilir.

2.1. Ekonomik Küreselleşme

Dünya ekonomisi, üretim araçlarının devlet mülkiyetinden ziyade özel sektör ve serbest piyasa prensiplerine dayanmasından dolayı; ayrıca toprak, emek, finans ve girişimci

faktörlerinin manipülasyon yoluyla kar getirmesi açısından kapitalisttir (Clark 2003: 8). Dolayısıyla dünya ekonomisinin ilk önceliği kâr elde etmektir. Bu anlayışla şekillenen ekonomik küreselleşme en temelinde uluslararası ticaretin ve yatırımların dünya geneline yayılmasıdır. Ekonomik küreselleşmeyle birlikte piyasa ekonomisinin gelişmesi, serbest ticaretin yayılması ve ekonomik örgütlenmelerin hız kazanması gerçekleşmektedir (Aktel 2001: 197). Ekonomik küreselleşme anlayışıyla şekillenen dünya ekonomisi neticesinde, 1947 yılında dünya genelinde 56 milyar dolar olan yıllık ticaret hacmi, 1990'larda 6 trilyon dolara çıkmıştır (Steger 2003: 41). Ekonomik küreselleşme ekseninde artan bu ticaret hacminin sağlanması, İkinci Dünya Savaşı sonrası kurulan Dünya Ticaret Örgütü (WTO) gibi kurumlarla bilinçli olarak gerçekleştirilmiştir. Bu tür resmi kurumlar üzerinden sermayenin ve ticari hareketliliğin dünya genelinde daha serbest hareket etmesini sağlayan ekonomik küreselleşme, tüm küreselleşme alanları içerisinde en öne çıkanıdır (Brakman - Garretsen vd. 2006: 112). Ekonomik küreselleşmenin ulaştığı seviye gereği günümüzde zamansız ticaret ve para hareketi doğmuştur. Artık günün 24 saati elektronik temelli finansal işlemler dünya genelinde yapılabilmektedir (Waters 2001: 87). Ekonomik küreselleşmenin en önemli aktörleri çok uluslu şirketlerdir. Aynı anda dünyanın birçok noktasında üretme ve pazarlama işlevini yerine getiren bu şirketler için sınırların, ulusların ve devletlerin bir önemi bulunmamaktadır. Sadece kar maksimizasyonu üzerine varlığını konumlandıran bu şirketler, dünyanın tüm ülkelerinden edebilecekleri finansal gelirlere odaklanmaktadır. Dolayısıyla dünyayı ortak bir pazar konumunda tutmayı hedeflemektedirler.

2.2. Sosyo-Kültürel Küreselleşme

Küreselleşmenin ekonomik alandan sonra kendisini en çok gösterdiği alan sosyo-kültürel boyuttur. Kültürel alanda küreselleşmede toplumların yaşam tarzlarını etkileyen iki boyut öne çıkmaktadır. Bunlar çağdaş eylem kalıplarının yayılması – yerleşmesi, özgün yaşam değerlerinin ise dönüşümü – kaybolmasıdır (Hülür 2000: 27). Sosyo-kültürel küreselleşme en temelinde hâkim kültürün dünya genelinde yayılmasıdır. Böylece dünya genelinde ortak kültürü paylaşan tek tip bir toplum meydana gelmesi tasvir edilmektedir. Hâkim kültürün yayılması; ulaşılmazlığın ve mesafenin önündeki engellerin üstesinden gelen, fikirlerin ve insanların dünya çapında kolay ve ucuz olarak hareketliliğini sağlayan taşımacılık ve iletişim alanındaki gelişmelerle mümkün hale gelmiştir (Clark 2003: 12). Bu olgu kapsamında özellikle Batı kültürünün dünya genelinde hâkim kültür konumuna gelmesiyle; heterojen kültürler dünya geneline yayılan bu homojen kültür altında erimeye başlamışlardır (Aktel 2001: 200). Batı temelli küreselleşmenin ilk biçimi askeri ve teknolojik üstünlüğe dayalı yayılmacılık ve sömürgecilik alanında ortaya çıkmıştır. Daha sonra ekonomik ve siyasi alanda “dünya görüşü” genişliğine ve derinliğine ulaşan Batı, son olarak tüm değerler alanında dünya görüşünü temsil edecek seviyeye ulaşmıştır (Akça ve Hülür 2004: 261-262). New York, Hollywood, Londra ve Milan gibi Batı temelli “kültür endüstrilerinin” faaliyetleriyle, artık ABD markası Nike ayakkabı Amazon yerlileri tarafından, ABD basketbol takımı Chicago Bulls forması da Filistinli çocuklar tarafından giyilebilmektedir (Steger 2003: 70-71). Bunun sonucunda alt kültürlerin, üst bir kültüre eklenmesi meydana gelmektedir. Bunun yanında kültürel küreselleşme sadece tek yönlü akan bir nehir şeklinde de gerçekleşmemektedir. Küresel kültürün, yerel kültürün üzerine eklenmesi söz konusudur. Bunun yanında sonuç itibarıyla Batı eksenli küresel kültürün diğer yerel kültürleri şekillendirdiği de açıktır (Fewkes 2006: 747).

Fakat burada sadece Batı temelli bir küresel kültürün meydana geldiğini söylemek de doğru olmayacaktır. Tomlinson çalışmasında küreselleşme sürecinde kültürel çeşitliliğin geliştirilebildiğine dikkat çekmektedir. Örneğin UNESCO kültürel çeşitliliğin korunması için

küresel ölçekte çalışma yapan küresel bir organizasyon olarak faaliyetlerini yürütmektedir. Farklı somut bir örneği daha Tomlinson şu şekilde vermiştir; bir İngiliz medeniyeti şehrinde McDonalds bulunabilir. Bunun yanında bu şehre çalışmak için gelmiş göçmenlerden dolayı Polonyalı bir lokanta ve Portekizli bir kafe de burada bulunabilmektedir. Bu durum küreselleşmenin kültürel çeşitliliği besleyebileceğinin göstergesi olarak kabul edilebilir (Tomlinson 2009: 218).

Bu gelişmeler içerisinde küreselleşme ile insanlığın toplumsal yapısı da değişmektedir. Önceki modern toplum yapısında topluma biçilen iki rol bulunmaktaydı. Bu rollere göre toplumun ağırlıklı olarak “üreticiler” ve “askerler” olarak görevlendirilmesi söz konusuydu. Fakat günümüzde küreselleşme modern topluma yeni bir sorumluluk yüklemektedir. Bu sorumluluk da “tüketici” olmaktır. Günümüzde dünya genelinde tüketici toplum yapısı küreselleşme ile gelişim göstermektedir (Bauman 2005: 79-80)

2.3. Siyasal Küreselleşme

Siyasal, diğer tanımıyla politik küreselleşme; dünya genelinde siyasi ilişkilerin yoğunlaşmasını ve genişlemesini ifade etmektedir (Steger 2003: 56). Böylece sınır aşırı siyasi organizasyonların ve siyasi kültürlerin yayılımı gerçekleşebilmektedir. Bunun sonucunda da birbiriyle ortak siyasi değerleri paylaşan ve birbirine karşı savunma yapma ihtiyacı duymayan siyasi birliktelikler ortaya çıkmaktadır. Bu kapsamda liberal demokrasi anlayışı siyasi küreselleşmenin en önemli araçlarından birisi olmuştur (Waters 2001: 152-153). Bu durum, ardından yönetişimi de getirmiştir (Powner 2006: 829). Böylece ulus altı organizasyonların ve bölgesel yönetişimin gelişimi ortaya çıkmıştır. Bu süreçte merkezi yönetimin küçülmesi ve yerel yönetimlerin güçlenmesi meydana gelmektedir. Ayrıca temel özgürlüklerin ve insan haklarının garanti altına alınması, sivil alanların daha çok genişlemesi, sivil toplum örgütlerinin güçlenmesi, refah devleti politikalarının yaygınlaşması ve katılımcı demokrasiye geçiş gibi gelişmeler de bu siyasal küreselleşme temelinde ortaya çıkmışlardır (Aktel 2001: 199-200).

3. Küreselleşmenin Üretim Mekânları: Küresel Kentler

İnsanlık tarihi göz önüne alındığında, kentleşme ve kentlerde yaşama olgusunun son birkaç yüzyılda gerçekleştiği görülmektedir. 1700’lerde dünya nüfusunun %2’den azı kentlerde yaşamaktaydı. Bu durumun ana değişim ve kırılma noktası İngiltere’de yaşanan Sanayi Devrimi ile olmuştur. Sanayileşmeyle birlikte kentlerde buhar gücüne dayalı fabrikalaşma hızla gelişmiş, böylece büyük nüfuslar yeni bir iş bulma amacıyla kırsal alanlardan kentlere göç etmişlerdir. Bu sanayileşme dalgası 1800’lerde önce Kuzeybatı Avrupa’ya, ardından da Kuzeydoğu ABD’ye yayılmış ve batı dünyasında kentli nüfus çok kısa bir sürede %15’lere çıkmıştır. Daha sonraları 1900’lerle birlikte kentleşme olgusu tüm dünya genelinde hız kazanmıştır (Clark 2003: 4).

1950’lere kadar yaşanan kentleşme sürecinde, gelişmiş ülkelerin ana kentleri endüstriyel üretim temelinde hem kendi ülkelerindeki kentlerin hem de diğer ülkelerdeki kentlerin önünde yer almaktaydılar. Fakat 1950’lerden sonra endüstriyel üretimde yaşanan düşüşler, bu gelişmiş ülkelerin ana kentlerinde sosyal ve ekonomik sorunlar meydana getirmişti. Bunun üzerine bu kentlerin liderleri, küresel hale gelmenin ve kendi kentlerinin dışında faaliyet göstermenin başarılı olma olasılığı en yüksek strateji olduğuna karar vermişlerdir. Böylece endüstriyel üretim ile varlığını sürdüren bu kentler “küreselleşme tepkisi” ortaya koymuşlardır ve küreselleşme adına daha çok uluslararası bağlantılar geliştirmeye başlamışlardır. Fakat bu değişimi başarabilmek için, faaliyet gösterdikleri kentlerinin dışında kendilerini küresel kılan bazı sektörlerle sahip olmaları gerektiğini anlamışlardır. Bu anlayış çerçevesinde hukuk danışmanlığı, muhasebe, finans, ulaşım, basın-yayın ve diğer hizmet sektörlerinde uzmanlaşan

ulus aşırı şirketleşme hız kazanmıştır. Bu değişim sürecine kadar endüstriyel üretim ile öne çıkan gelişmiş ülkelerin ana kentleri, değişim sonrasında küresel sistemin bir parçası olarak geliştirdikleri ulus ötesi şirketleriyle, artık dünyanın geri kalanına yön veren küresel kentler haline gelmeye başlamışlardır (Abrahamson 2004: 3-4).

Yaşanan bu değişim sırasında küresel kentler metropol kentlerden ayrılmaya başlamışlardır. Yunanca kökenli olan ve ana-asıl anlamına gelen “metro” kelimesi ile kent anlamına gelen “polis” kelimesinin birleşiminden oluşan “metropolis” kelimesi; Türkçede “metropol” veya “anakent” şeklinde tanımlanmaktadır. Bu kentlerin en büyük özellikleri, büyük ölçekleri ve nüfusları ile diğer kentlerden ayrılmalarıdır. Nüfusu birkaç milyon olan metropol kentlerinin çok daha büyüklerine mega kent denilebilmektedir. 1950’lerde dünyada nüfusu 10 milyonu geçen sadece iki kent, Tokyo ve New York bulunmaktaydı. Günümüzde ise nüfusu 10 milyonu aşan bu metropol kentlerin sayısı 30’u geçmiş durumdadır. Fakat bu kentlerin hepsi nüfusları artmasına rağmen birer küresel kente dönüşmemişlerdir. Bu metropol kentlerden küresel kent hüviyeti kazananlar gelişmiş ülkelerde bulunanlarken, sıradan bir kalabalık metropol kentine dönüşenler ise gelişmemiş ülkelerde bulunanlardır. Ayrıca bir kentin küresel kent sınıfına girmesi için büyük bir nüfusa sahip olmasına da gerek bulunmamaktadır. Örneğin, Hong Kong ve Singapur mega kent hüviyetinde olmadıkları halde küresel kent statüsündeyken; mega kent konumundaki Lagos ve Jakarta ise küresel kent değildir (Curtis 2016: 62; Oktay 2016: 51).

Metropol kentten ayrı bir kimliğe sahip olan; dünyaya ekonomi, sosyo-kültürel ve siyasal alanlarda yön verebilen bu kentleri tanımlamak için dünya kentleri (world cities) veya daha popüler kullanımı ile küresel kentler (global cities) denilmektedir. Bu iki kavram da 1980’lerden itibaren yaygın olarak kullanılmaya başlamıştır. Bunun sebebi 1980’lerde ekonomik temeli yaşanan değişimlerdir. Bu tarihten önce mallar ve hizmetler daha çok ulusal sınırlar boyunca işlem görürken, ayrıca ticari işlemler egemen ulus devletler tarafından sıkı bir şekilde düzenlenirken; 1980’lerde küresel ekonominin gelişmesiyle birlikte ulus devletlerin sıkı kontrolünden ziyade daha desantralize bir anlayışa geçilmiştir. Böylece küresel kentler üzerinden ekonomiye dünya genelinde daha serbest yön verilmesi olgusu ortaya çıkmıştır (Knox 2000: 3-8). Bu kapsamda varlığı kabul edilen ve önemi artan küresel kentlerle ilgili olarak, John Friedmann 1986 yılında “The World City Hypothesis” isimli makalesini yayımlamış ve dünya kentleri kavramını ortaya koymuştur. Saskia Sassen de 1991 yılında “The Global City” isimli kitabı ile küresel kentler üzerine değerlendirmelerde bulunmuştur. Böylece küresel kentler üzerine temel bilimsel çalışmalar yayımlanmaya başlamıştır (Friedmann 1986: 69-83; Sassen 1991).

Sassen’in belirttiğine göre küresel kentlerin en temel özellikleri; güçlü finansal kuruluşlara ev sahipliği yaparak dünya ekonomisine yön vermeleri, finans ve hizmet sektöründe dünyanın önde gelen üreticileri olmaları, teknoloji temelli yenilikçi üretimin merkezi olmaları ve ayrıca ürettikleri tüm ürünlerin bizzat en önemli pazarı olmalarıdır (Sassen 1991: 3). Küresel kentler özellikle iletişim ve taşımacılık alanında gelişmiş bir altyapıya; bunun yanında güçlü bir sosyal, ekonomik ve politik sisteme sahiptirler. Bütün bu sahip oldukları özelliklerinden dolayı küresel kentlerden diğer küresel kentlere büyük miktarlarda ürün, bilgi, para, insan ve teknoloji akışı bulunmaktadır. Dolayısıyla tüm bu sahip oldukları nitelikler göz önüne alındığında, küresel kentleri en öne çıkaran ölçüt diğer kentler üzerinde sağladıkları ekonomik, politik, sosyal ve kültürel dominantlıklarıdır (Lemanski 2007: 448-449). Bunlara ilave olarak küresel kentleri diğerlerinden ayıran kendilerine özgü ekonomik ve sosyo-kültürel özellikleri de bulunmaktadır. Bunlar aşağıda alt başlıklar halinde derlenmiştir.

3.1. Ekonomik Özellikler

Günümüzde küresel kentler ekonomik güç kazanırken, bir zamanların endüstri şehirleri düşüş içindedirler. Bunun sebebi finansal hizmetlerin büyük karlar getirmesi, buna karşın endüstriyel şehirlerin zorluk içinde hayatta kalma mücadelesi vermelerindedir. Bu kapsamda finansal şehirlerin finans merkezleri yapılaşmada ve telekomünikasyon alanında büyük ölçekte yatırımlar almaktadırlar. Dolayısıyla yüksek eğitim almış kişiler için de çekim merkezi haline gelmektedirler. Bu özelliklerinden dolayı bu yeni coğrafik çekim merkezleri küresel ölçekte uluslararası finans ve iş merkezlerini birbirlerine bağlamaktadırlar. New York, Londra, Tokyo, Paris, Frankfurt, Zürih, Amsterdam, Los Angeles, Sydney ve Hong Kong bu şehirlerin başlıcalarıdır (Sassen 2000: 82). Bu kapsamda statik kentlerin aksine bu dinamik kentler, dünya ekonomik yapısının geliştiricileridirler (Taylor 2004: 52).

Şikago Küresel İlişkiler Konseyi, yayınladığı bir raporda küresel kentlerin ticari özelliklerini şu şekilde sıralamıştır; yabancı yatırımları çekmek, işletmelerinin dış pazarlara girmesini sağlamak, ulaştırma ağını kurup genişletmek, ihracatı kolaylaştıran ticari faaliyetleri sağlamak. Böylece şehirde yeni iş sahaları sağlayan ve kent sakininin yaşam standardını arttıran bir düzen kentte kurulabilmektedir (The Chicago 2017: 7).

Küresel kentlerin diğer belirgin özellikleri dünya ekonomisine yön vermeleridir. Bu kapsamda uluslararası ekonomiyi yönlendiren çok uluslu şirketlerin merkezlerine ev sahipliği yapmaktadırlar. Bunun yanında çok gelişmiş hizmet sektörünü (bankacılık, reklamcılık, basın-yayın, taşımacılık, sigortacılık, müteahhitlik, eğlence, kültür, spor, turizm, iletişim, ulaşım ve diğerlerini) bünyelerinde barındırmaktadırlar. Dolayısıyla bu kentlerde imalat sektörü hizmet sektörünün arkasında yer almaktadır. Küresel kentler bilginin ve teknolojinin üretimi başta olmak üzere, birçok alanda uzmanlaşmış iş gücüne sahiptirler. Dolayısıyla yüksek gelirli bu uzmanlaşmış işgücüne uygun konfor altyapısına da sahiptirler. Bu kentler uluslararası seviyede üretkenlik ortaya koyarken, aynı zamanda tüketici pazarını da yine bünyelerinde barındırmaktadırlar. Bu kapsamda büyük nüfusların yaşadığı küresel kentler hem üretici hem de tüketici sınıflara ev sahipliği yapmaktadırlar (Batmaz 2010: 47-48; Yaylı 2012: 337-343; Kayan 2015: 283-286).

3.2. Sosyo – Kültürel Özellikler

Block, çalışmasında kültürlerin bir şehirde toplanmasını alıntılıdığı şu model ile betimlemektedir; bu modele göre göç, her zaman ikiz ve dengeleyici güçlerden kaynaklanmaktadır: İnsanlar, durgun kırsal köylü ekonomilerinden “dışarıya itilir” ve endüstriyel kent merkezlerine “çekilir”. Dolayısıyla küreselleşme, göç olgusunu geliştirmektedir ve endüstrileşmiş şehirler önemli birer göç çekim merkezleri olarak işlev görmektedirler. Bu kapsamda göç olgusu öncelikli olarak ekonomik temelde şekillenmektedir (Block 2006: 9). Dolayısıyla küresel şehirler de küresel dünyanın en önemli göç merkezleri olarak işlev görmektedirler.

Büyük şehirler hem emeğin ulus aşırılışması, hem de ulus ötesi kimliklerin oluşması için stratejik bir alan işlevi görmektedirler. Şehirler, birçok farklı ülkeden insanların buluşma ihtimalinin yüksek olduğu ve çok sayıda kültürün bir araya geldiği alandır. Bu kapsamda günümüzdeki büyük Batı şehirleri kültürel çeşitlilik ile yoğunlaşmaktadırlar. Mekânları, baskın kültür ile birlikte, aynı zamanda çok sayıda başka kültür ve kimliğe de sahiptir. Her biri belirli bir ülkede veya köyde kök salmış dünyanın dört bir yanından çok sayıda kültür, günümüzde New York, Los Angeles, Paris, Londra ve Tokyo gibi küresel şehirlerde yeniden düzenlenmektedirler (Sassen 2000: 88-89).

Küresel kentler olumlu yönde kültürün geliştirilmesi ve zenginleştirilmesi için geniş

imkânlara ev sahipliği yapsalar da sosyo-kültürel anlamada olumsuzlukları da bünyelerinde barındırmaktadırlar. Küresel kentlerde heterojen kültürler homojen hale gelirken, farklı kültürel değerlerin kaybı meydana gelebilmektedir. Bu tek tipleşme sırasında bireyselliğin öne çıkması ve kültürel bağların zayıflaması da gerçekleşebilmektedir. Bunun yanında, küresel kentlerde emek yapısında üreten ve tüketen sınıfların oluşması neticesinde sosyal ayrışma ortaya çıkabilmektedir. Bunun fiziksel yansımaları da mekânlarda kendisini gösterebilmekte; sosyal gurupların kent içerisinde farklı kısımlarda yaşamaları söz konusu olabilmektedir. Böylece zenginlerin lüks ve güvenli rezidanslarda yaşamaları, dar gelirlilerin ise apartmanlarda yaşamaları sosyal ayrışmanın fiziksel bir sonucudur. Bunlara ilave olarak yoğun bir şekilde iç ve dış göç alan küresel kentlerde sosyo – kültürel uyum sorunları ve yaşam maliyetlerinde aşırı pahalılık da yaşanabilmektedir. Dolayısıyla küresel kentlerde komşuluk ilişkilerinden söz etmek mümkün olamamaktadır. Bu kentlerde daha çok bireysellik ön plana çıkabilmektedir (Batmaz 2010: 47-48; Yaylı 2012: 337-343; Kayan 2015: 286-287).

4. Küresel Kentleri Sınıflandıran Endekslerde Türkiye Kentlerinin Konumları

4.1. Araştırma Örnekleme

Konuyla ilgili olarak, küresel kent kavramı yaygın olarak 1980'lerden itibaren kullanılmaya başladığından beri, bu statüye sahip olan kentlerin hangi özellikleri ile küresel kent sınıfına dâhil oldukları akademik ve profesyonel yönden tespit edilmeye çalışılmaktadır. Ayrıca küresel kentlerin kendi aralarındaki sıralamaları da bu süreçlerde yapılmaya başlanmıştır. Bu kapsamda profesyonel bir şekilde hazırlanan küresel kent endeksleri geliştirilmiştir. Dolayısıyla Türkiye kentlerinin küresel kentler arasındaki konumlarını tespit etmeyi amaçlayan bu çalışma kapsamında bir örneklem oluşturulmuştur ve küresel kent endeksleri incelenmiştir. Araştırma örnekleme dâhil edilen endeksler şunlardır;

- Küreselleşme ve Dünya Kentleri Endeksi (Globalization and World Cities -GaWC)
- Küresel Kentler Endeksi (The Global Cities Index)
- Küresel Finans Merkezleri Endeksi (The Global Financial Centres Index -GFCI)
- Kentlerin Gelecekteki Rekabet Güçlerini Kıyaslama Endeksi (Benchmarking The Future Competitiveness of Cities)
- Küresel Güç Şehir Endeksi (Global Power City Index -GPCI)

Araştırma örnekleminin bu endekslerden oluşmasının sebebi, bu endekslerin en yüksek sayıda başlık altında kentleri sınıflandırmaları, düzenli aralıklarla yenilenmeleri ve kurumsal organizasyonlar tarafından oluşturulmalarındadır. Örnekleme dâhil edilen tüm bu endeksler, küresel çapta faaliyet gösteren uluslararası kurumlar tarafından profesyonel bir anlayışla geliştirilmişlerdir. Araştırma örnekleme oluşturulurken ayrıca Prof. Dr. Recep BOZDOĞAN'ın, İstanbul Ticaret Üniversitesi'nde "küresel şehirler" üzerine verdiği derse ilişkin hazırladığı ders notlarından da istifade edilmiştir.

4.2. Araştırma Yöntemi

Araştırma yöntemi olarak tarama modeli kullanılmıştır. Tarama modeli; geçmişte veya mevcut durumda var olan bir olguyu, var olduğu şekliyle betimlemekte kullanılan araştırma yöntemidir. Burada amaçlanan; var olan olguyu değiştirmeden, olduğu şekliyle tanımlamaktır. Bu çalışmada tarama modellerinden birisi olan genel tarama modeli kullanılmıştır. Genel tarama modeli; çok sayıda elemandan oluşan bir evrende, evren hakkında genel bir yargıya varmak amacıyla, evrenin tümünün ya da belirli bir kesitin incelenmesidir (Karasar 2012: 77-79). Bu çalışma kapsamında Türkiye kentlerinin küresel kentler arasındaki konumlarını tespit etmek amaçlandığı için, küresel kent endekslerinin en öne çıkanları incelenmiştir. Böylece evren hakkında bilgi sahibi olmak adına tümevarım yöntemi tercih edilmiştir.

4.3. Küresel Kent Endekslerinde Türkiye Kentlerinin Konumları

4.3.1. Küreselleşme ve Dünya Kentleri Endeksi

İngilizce ismi Globalization and World Cities (GaWC) olan bu endeks, küresel kentlerin dünyadaki konumlarına odaklanmaktadır. Endeksin üreticisi, geliştiricisi ve uygulayıcısı Loughborough Üniversitesi'nin Coğrafya Bölümü'nde bulunan akademisyenlerdir (GAWC, 2018a). Kentlerin dünya üzerindeki konumlarını ve önemlerini ölçen bu endeks; "bankacılık", "muhasibecilik", "reklamcılık", "hukuk" ve "yöneticilik danışmanlığı" alanlarında kentleri sınıflandırmaktadır (GAWC, 2018b). Bu sınıflandırmalar Alfa, Beta ve Gamma şeklinde olup; bunların da kendi içerisinde Alfa++, Alfa+, Alfa, Alfa-; Beta+, Beta, Beta-; Gamma+, Gamma, Gamma- şeklinde ayrımları bulunmaktadır (GAWC, 2018c);

1. **Alfa++ Kentleri:** Dünya küresel sistemine en üst seviyede entegre olmuş ve bu sisteme yön veren kentlerdir.
2. **Alfa+ Kentleri:** Alfa++ kentlerini tamamlayan ve daha çok Asya-Pasifik bölgesinde öne çıkan kentlerdir.
3. **Alfa ve Alfa- Kentleri:** Büyük ekonomi bölgelerini ve farklı devletleri dünya ekonomisine bağlayan çok önemli dünya kentleridir.
4. **Bütün Beta Kentleri:** Bölgelerini veya içinde buldukları devletlerini dünya ekonomisine bağlamada önemli olan küresel kentlerdir.
5. **Bütün Gamma Kentleri:** Daha küçük seviyedeki ekonomi bölgelerinin veya ülkelerin küresel ekonomiye entegrasyonunu sağlayan kentlerdir.

GaWC tarafından en son yapılan küresel kentler araştırması 2016 yılında yayımlanmıştır. Değerlendirme kapsamında 175 gelişmiş hizmet üreticisi firmanın 707 kentteki faaliyetleri incelenmiştir (GAWC, 2018d). Bu raporda Türkiye kentlerinden İstanbul ve Ankara yer almıştır. İstanbul'un sıralaması Alfa++ ve Alfa+ guruplarının ardından Alfa gurubu içerisinde olmuştur. Toplam sıralamadaki yeri ise 23'tür (Bkz. Tablo 1). Ankara ise Gamma gurubunda Alfa++, Alfa+, Alfa, Alfa-, Beta+, Beta, Beta-, Gamma+ guruplarının ardından yer almıştır. Toplam sıralamadaki yeri ise 164'tür (Bkz. Tablo 2) (GAWC, 2018e).

Tablo 1: Küreselleşme ve Dünya Kentleri Endeksi'ne Göre Tüm Alfa Grubu Kentler (2016)

Grubu	Kentler
Alfa++	Londra, New York.
Alfa+	Singapur, Hong Kong, Paris, Pekin, Tokyo, Dubai, Şangay.
Alfa	Sydney, Sao Paulo, Milan, Chicago, Mexico City, Mumbai, Moskova, Frankfurt, Madrid, Varşova, Johannesburg, Toronto, Seul, İstanbul , Kuala Lumpur, Jakarta, Amsterdam, Brüksel, Los Angeles.
Alfa-	Dublin, Melbourne, Washington, Yeni Delhi, Bangkok, Zürih, Viyana, Taipei, Buenos Aires, Stockholm, San Francisco, Guangzhou, Manila, Bogota, Miami, Lüksenburg, Riyadh, Santiago, Barselona, Tel Aviv, Lizbon,

Kaynak: GAWC 2018e, <http://www.lboro.ac.uk/gawc/world2016t.html>, 25.10.2018.

Tablo 2: Küreselleşme ve Dünya Kentleri Endeksi'ne Göre Ankara'nın Konumu (2016)

Grubu	Kentler
Gamma	Phoenix, Tegucigalpa, Austin, Pune, Guadalajara, Dalian, Tiflis, Dar Es Salaam, Chongqing, Ankara , Lusaka, Ahmedabad, Cincinnati, Asuncion, Harare, Gothenburg, Xiamen, Al-Mawşil, Kansas City, Accra, Minsk, Tampa, Turin, Luanda, Abidjan, Tiran, Lausanne, Leeds.

Kaynak: GAWC 2018e, <http://www.lboro.ac.uk/gawc/world2016t.html>, 25.10.2018.

4.3.2. Küresel Kentler Endeksi

İngilizce ismi The Global Cities Index olan bu endeks; 1926 yılından beri faaliyet gösteren, yıllık geliri bir milyar dolardan fazla olan ve dünyanın 40 farklı kentinde ofisleri bulunan AT Kearney isimli bir küresel danışmanlık şirketi tarafından hazırlanmaktadır (AT Kearney, 2018a). Bu kuruluş, hazırladığı endekslerle kentlerin mevcut performanslarını 2 farklı ölçekte değerlendirmektedir. İlk ölçek 5 boyuta ve 27 alt metriğe dayanarak oluşturulmuştur. Bunlar (AT Kearney, 2018b);

1. **İş Etkinliği:** Sermaye akışı, pazar dinamikleri ve mevcut büyük şirketler. Değerlendirmeye etkisi %30.

2. **İnsan Sermayesi:** Eğitim seviyeleri. Değerlendirmeye etkisi %30.

3. **Bilgi Değişimi:** İnternet ve diğer kaynaklar üzerinden bilgiye erişim. Değerlendirmeye etkisi %15.

4. **Kültürel Deneyim:** Önemli spor organizasyonlarına, müzelere ve diğer faaliyetlere katılım. Değerlendirmeye etkisi %15.

5. **Politik Katılım:** Siyasi olaylar, düşünce kuruluşları ve elçilikler. Değerlendirmeye etkisi %10.

İkinci ölçek ise 4 boyuta ve 13 alt metriğe dayanmaktadır. Bunlar (AT Kearney, 2018b);

1. **Kişisel Mutluluk:** Güvenlik, sağlık hizmeti, eşitlik ve çevresel koşullar. Değerlendirmeye etkisi %25.

2. **Ekonomik Koşullar:** Uzun dönemli yatırımlar ve kişi başı milli gelir. Değerlendirmeye etkisi %25.

3. **Yenilik:** Patentlerin sayıları, şahsi yatırımlar ve melek yatırımcılar. Değerlendirmeye etkisi %25.

4. **Yönetişim:** Uzun dönemli şeffaflık, bürokrasinin kalitesi ve iş yapma istekliliği. Değerlendirmeye etkisi %25.

The Global Cities Index'in 2018 tarihli son raporunda 135 kent incelenmiştir ve 2 farklı ölçekte bunlar sıralanmıştır. 1. ölçekte Türkiye kentlerinden İstanbul 26. sırada, Ankara ise 75. Sırada yer almıştır (Bkz. Tablo 3). 2. Ölçekte ise İstanbul 96. sırada, Ankara 101. sırada yer almıştır (Bkz. Tablo 4) (AT Kearney, 2018b).

Tablo 3: Küresel Kentler Endeksi 1. Ölçekte Türkiye Kentleri (2018)

Sıra	Kent	Ülke
1	New York	ABD
2	Londra	İngiltere
3	Paris	Fransa
4	Tokyo	Japonya

5	Hong Kong	Çin
6	Los Angeles	ABD
7	Singapur	Singapur
8	Şikago	ABD
9	Pekin	Çin
10	Brüksel	Belçika
26	İstanbul	Türkiye
75	Ankara	Türkiye

Kaynak: AT Kearney 2018b, <https://www.atkearney.com/2018-global-cities-report>, 26.10.2018.

Tablo 4: Küresel Kentler Endeksi 2. Ölçekte Türkiye Kentleri (2018)

Sıra	Kent	Ülke
1	San Francisco	ABD
2	New York	ABD
3	Londra	İngiltere
4	Paris	Fransa
5	Singapur	Singapur
6	Amsterdam	Hollanda
7	Münih	Almanya
8	Boston	ABD
9	Houston	ABD
10	Melbourne	Avustralya
96	İstanbul	Türkiye
101	Ankara	Türkiye

Kaynak: AT Kearney 2018b, <https://www.atkearney.com/2018-global-cities-report>, 26.10.2018.

4.3.3. Küresel Finans Merkezleri Endeksi

İngilizce ismi The Global Financial Centres Index (GFCI) olan bu endeks, 1994 yılında kurulmuş olan ve Londra'nın en prestijli düşünce kuruluşlarından kabul edilen Z/Yen Group tarafından hazırlanmaktadır. İlgili Endeks, küresel kentleri finans etkinlikleri açısından değerlendirmektedir. Kurumun 2018 tarihli 23 numaralı son endeksinde, 96 küresel finans kenti 5 ana ölçüt ve 103 alt başlıkta değerlendirilmiştir. Endekste ana ölçütlerin içerikleri şu şekildedir (GFCI, 2018);

- İş Çevresi:** Politik istikrar ve hukukun üstünlüğü, kurumsal bir yapı, makroekonomik çevre ve vergi rekabeti.
- İnsan Sermayesi:** Nitelikli işgücüne erişim, esnek işgücü piyasası, eğitim – gelişim ve yaşam kalitesi.
- Altyapı:** Fiziksel altyapı, bilgi işlemleri teknolojik altyapısı, ulaşım altyapısı ve sürdürülebilir gelişim.
- Finans Sektörünün Gelişmişliği:** Sanayi yapısının gelişmişliği, paraya erişim, pazar

likiditesi ve ekonomik çıktı.

5. **Saygınlık:** Şehir markası, yenilikçilik seviyesi, kültürel çeşitlilik ve diğer merkezlerle olan konum.

The Global Financial Centres Index'in 2018 tarihli ve 23 numaralı endeksinde Türkiye'den sadece İstanbul yer almıştır. İstanbul'un bu endeksteki konumu ise 76. sıradır (Bkz. Tablo 5) (GFCI, 2018).

Tablo 5: Küresel Finans Merkezleri Endeksi'nde Türkiye Kentlerinin Yeri (2018)

Sıra	Kent	Ülke
1	Londra	İngiltere
2	New York	ABD
3	Hong Kong	Çin
4	Singapur	Singapur
5	Tokyo	Japonya
6	Şangay	Çin
7	Toronto	Kanada
8	San Francisco	ABD
9	Sydney	Avustralya
10	Boston	ABD
76	İstanbul	Türkiye

Kaynak: GFCI 2018, <https://www.longfinance.net/media/documents/GFCI23.pdf>, 28.10.2018.

4.3.4. Kentlerin Gelecekteki Rekabet Gücünü Kıyaslama Endeksi

İngilizce ismi Benchmarking The Future Competitiveness of Cities olan bu endeks, Londra merkezli küresel ekonomi bülteni The Economist için dünyanın en büyük küresel finans şirketler gurubu Citigroup tarafından 2013 yılında hazırlanmıştır. Bu endeksin hazırlanma amacı, 2025 yılında küresel kentlerin bulunacakları konumları değerlendirmektir. Endeks 8 ana başlıktan ve 32 alt başlıktan oluşmaktadır. Bu başlıklar şu şekildedir (CITIGROUP, 2018);

1. **Ekonomik Güç:** Gerçek gayrisafi milli hasıla, kişi başı düşen gerçek gayrisafi milli hasıla, yıllık tüketim, kentin gerçek gayrisafi yurt içi hasıla büyüme oranı ve bölgesel pazara entegrasyon. Değerlendirmeye etkisi %30.

2. **Fiziki Sermaye:** Fiziksel altyapının kalitesi, toplu taşımanın kalitesi ve iletişim ağlarının kalitesi. Değerlendirmeye etkisi %10.

3. **Finansal Olgunluk:** Mali kümelenmenin genişliği, merkez bankasının konumu, ihracat-ithalat (EXIM) bankasının konumu ve ülkenin ana borsasının konumu. Değerlendirmeye etkisi %10.

4. **Kurumsallaşmanın Karakteri:** Seçim süreci ve çoğulculuk, yerel yönetimlerin mali özerkliği, vergileme, hukuk kuralları ve hükümetin etkinliği. Değerlendirmeye etkisi %15.

5. **Sosyal ve Kültürel Karakter:** İfade özgürlüğü ve insan hakları, açıklık ve çeşitlilik, toplumda suçun varlığı ve kültürel güç. Değerlendirmeye etkisi %5.

6. **İnsan Gücü:** Nüfus büyümesi, çalışabilecek yaştaki nüfus, girişimcilik ve risk alma zihniyeti, eğitim kalitesi, sağlık sistemi kalitesi, yabancı uyrukluların işe alınması ve kadınlara iş fırsatı. Değerlendirmeye etkisi %15.

7. **Çevre ve Doğa Tehditleri:** Doğal afet riski ve çevre yönetimi. Değerlendirmeye

etkisi %5.

8. **Küresel Görünüm:** Küresel ticari çekicilik, uluslararası uçuş ağındaki konum, kongre merkezi kapasitesi, yükseköğretim liderliği ve küresel çapta düşünce kuruluşlarına sahip olma. Değerlendirmeye etkisi %10.

Şehirlerin Gelecekteki Rekabet Gücünü Kıyaslama Endeksi'nde 120 ülke değerlendirilmiş olup, bu sıralamaya Türkiye'den İstanbul ve Ankara girebilmiştir. Endeks kapsamında İstanbul 70. sırada, Ankara ise 103. sırada yer almıştır (Bkz. Tablo 6) (CITIGROUP, 2018).

Tablo 6: Şehirlerin Gelecekteki Rekabet Gücünü Kıyaslama Endeksi'nde Türkiye Kentleri (2013)

Sıra	Kent	Ülke
1	New York	ABD
2	Londra	İngiltere
3	Singapur	Singapur
4	Hong Kong	Çin
5	Tokyo	Japonya
6	Sydney	Avustralya
7	Paris	Fransa
8	Stockholm	İsveç
9	Şikago	ABD
10	Toronto	Kanada
70	İstanbul	Türkiye
103	Ankara	Türkiye

Kaynak: CITIGROUP 2018,

<https://www.citigroup.com/citi/citiforcities/pdfs/hotspots2025.pdf>, 27.10.2018.

4.3.5. Küresel Güç Şehri Endeksi

İngilizce ismi Global Power City Index (GPCI) olan bu endeks; küresel kentlerin, dünyanın geri kalanındaki yaratıcı insanları ve şirketleri ne kadar kendilerine çekebildiklerini değerlendirmektedir. Endeksin uygulayıcısı Japonya'nın en önemli düşünce ve finans kuruluşlarından olan Mori Memorial Vakfı'dır (Mori Memorial Foundation). Endeks kapsamında "yaşanabilirlik" ve "finans" konuları üzerinden kentler sıralanmaktadır. 2017 tarihli son yayımlanan endekste dünyanın 44 lider kenti 2 farklı ölçekte değerlendirilmiştir. 1. ölçekte kentler "ekonomi", "araştırma - geliştirme", "kültürel etkileşim", "yaşanabilirlik", "çevre" ve "ulaşılabilirlik" ana fonksiyonlarında değerlendirilmişlerdir. 2. ölçekte ise kentlerin aktörleri olan "yöneticiler", "araştırmacılar", "sanatçılar", "ziyaretçiler" ve "kent sakinleri" kendi kentlerini değerlendirmişlerdir. Bu bağlamda kentlerin "güçleri" hem sahip oldukları fonksiyonlar hem de küresel ölçekte çalışmalar yapan aktörlerinin değerlendirmeleri ile belirlenmiştir. Endeks toplamda 6 ana başlık altında 26 bileşeni ölçmektedir. Bunlar (Mori Memorial, 2018);

1. **Ekonomi:** Pazarın büyüklüğü, pazarın çekiciliği, ekonomik canlılık, insan sermayesi, iş çevresi ve iş yapma kolaylığı.

2. **Araştırma-Geliştirme:** Akademik kaynaklar, araştırma geçmişi ve araştırma başarıları.

3. **Kültürel Etkileşim:** Trend oluşturma potansiyeli, kültürel kaynaklar, ziyaretçiler için

tesisler, ziyaretçiler için çekicilik ve uluslararası etkileşim.

4. **Yaşanabilirlik:** Çalışma ortamı, yaşam maliyeti, güvenlik, mutluluk ve yaşam kolaylığı.

5. **Çevre:** Ekoloji, hava kalitesi ve doğal çevre.

6. **Ulaşılabilirlik:** Uluslararası ulaşım ağı, ulaşım altyapısı, şehir içi ulaşım hizmetleri ve trafik kolaylığı.

Endeks kapsamında Türkiye’den sadece İstanbul bir Ortadoğu Bölgesi kenti olarak değerlendirmeye alınmıştır ve sırlamadaki genel yeri 30’dur (Bkz. Tablo 7). Endeksin fonksiyona yönelik alt başlıklarına bakıldığında, İstanbul “ekonomi” başlığında 26. sırada, “araştırma-geliştirme” başlığında 26. sırada, “kültürel etkileşim” başlığında 16. sırada, “yaşanabilirlik” başlığında 37. sırada, “çevre” başlığında 40. sırada, “ulaşılabilirlik” başlığında ise 11. sırada yer almıştır (Bkz. Tablo 8). Endeksin aktörlerin görüşlerine yönelik alt başlıklarına bakıldığında, İstanbul “yöneticilere” göre 13. sırada, “araştırmacılara” göre 37. sırada, “sanatçılara” göre 18. sırada, “ziyaretçilere” göre 5. sırada, “kent sakinlerine” göre ise 38. sırada yer almıştır (Bkz. Tablo 9) (Mori Memorial, 2018).

Tablo 7: Küresel Güç Kent Endeksi’nde Türkiye Kentleri (2017)

Sıra	Kent	Ülke
1	Londra	İngiltere
2	New York	ABD
3	Tokyo	Japonya
4	Paris	Fransa
5	Singapur	Singapur
6	Seul	Güney Kore
7	Amsterdam	Hollanda
8	Berlin	Almanya
9	Hong Kong	Çin
10	Sydney	Avusturalya
30	İstanbul	Türkiye

Kaynak: Mori Memorial 2018, http://www.mori-m-foundation.or.jp/pdf/GPCI2017_en.pdf, 29.10.2018.

Tablo 8: Küresel Güç Kent Endeksi’nde Fonksiyonlar Ölçeğinde Türkiye Kentleri (2017)

	Ekonomi		Ar-Ge		Kültürel Etkileşim		Yaşanabilirlik		Çevre		Ulaşılabilirlik
1	New York	1	New York	1	Londra	1	Berlin	1	Frankfurt	1	Paris
2	Londra	2	Londra	2	New York	2	Amsterdam	2	Zürih	2	Londra
3	Pekin	3	Tokyo	3	Paris	3	Stockholm	3	Singapur	3	Şangay
4	Tokyo	4	Los Angeles	4	Tokyo	4	Viyana	4	Cenova	4	New York
5	Şangay	5	Seoul	5	Singapur	5	Frankfurt	5	Stockholm	5	Hong Kong
6	Zürih	6	Singapur	6	Berlin	6	Barcelona	6	Viyana	6	Tokyo

7	Hong Kong	7	Boston	7	Pekin	7	Paris	7	Londra	7	Amsterdam
8	Singapur	8	Şikago	8	Viyana	8	Madrid	8	Kopenhag	8	Frankfurt
9	Sydney	9	San Francisco	9	Dubai	9	Vancouver	9	Sydney	9	Singapur
10	Seoul	10	Paris	10	Sydney	10	Kopenhag	10	Vancouver	10	Seoul
26	İstanbul	26	İstanbul	16	İstanbul	37	İstanbul	40	İstanbul	11	İstanbul

Kaynak: Mori Memorial 2018, http://www.mori-m-foundation.or.jp/pdf/GPCI2017_en.pdf, 29.10.2018.

Tablo 9: Küresel Güç Kent Endeksi'nde Aktörler Ölçeğinde Türkiye Kentleri (2017)

	Yönetici		Araştırmacı		Sanatçı		Ziyaretçi		Kent Sakini
1	Londra	1	New York	1	Paris	1	Londra	1	Paris
2	Singapur	2	Londra	2	Berlin	2	New York	2	Londra
3	New York	3	Tokyo	3	Londra	3	Paris	3	Zürih
4	Pekin	4	Los Angeles	4	Viyana	4	Tokyo	4	Frankfurt
5	Tokyo	5	San Francisco	5	New York	5	İstanbul	5	Berlin
6	Dubai	6	Paris	6	Tokyo	6	Bangkok	6	Tokyo
7	Şangay	7	Boston	7	Barcelona	7	Singapur	7	Stockholm
8	Paris	8	Şikago	8	Pekin	8	Dubai	8	Viyana
9	Hong Kong	9	Singapur	9	Amsterdam	9	Barcelona	9	Amsterdam
10	Kuala Lumpur	10	Seul	10	Toronto	10	Şangay	10	New York
13	İstanbul	37	İstanbul	18	İstanbul			38	İstanbul

Kaynak: Mori Memorial 2018, http://www.mori-m-foundation.or.jp/pdf/GPCI2017_en.pdf, 29.10.2018.

Sonuç

Küreselleşme olgusu her geçen gün daha yükselen bir hızla gelişimini sürdürmektedir. En çok ekonomik temelde gerçekleşen küreselleşme, ayrıca sosyo-kültürel ve siyasal alanlarda da varlığına devam etmektedir. Bu kapsamda ortak ekonomik öncelikler, finansal koşullar, yaşam tarzları, beğeniler, arzular, hedefler, yönetim şekilleri ve haklar ile dünyanın farklı noktalarındaki toplumlar benzeşmektedirler. Bu olguları kontrol eden ve yönlendiren küresel kentler de bu süreçte gelişim göstermektedirler. Daha çok dünyanın gelişmiş ülkelerinde bulunan küresel kentler, küreselleşme olgusuna doğrudan yön vermektedirler. Böylece kendi bünyelerinde geliştirdikleri finansı ve ticareti kapsayan ekonomik yapılarını; sanatı, sporu, eğlenceyi ve eğitimi kapsayan sosyo-kültürel değerlerini; politik organizasyonları ve politik tercihleri kapsayan siyasi anlayışlarını dünyanın geri kalanına ihraç etmektedirler.

Küresel kentlerle ilgili olarak, onların dünya üzerindeki önemlerini ve birbirleri arasındaki sıralamalarını ölçen endeksler hazırlanmaktadır. Bu endekslerin uluslararası seviyede geçerlilikleri kabul edilmektedir. Bunun sebebi endekslerin çok uluslu kurumsal şirketler tarafından, bilimsel ölçütlerle ve profesyonel çalışmalarla hazırlanmalarıdır. Bu endeksler kentleri finans, bankacılık, sigortacılık, turizm, kültürel faaliyetler, eğitim seviyesi, insan sermayesi, hukuk danışmanlığı, iletişim altyapısı, ulaşım altyapısı, fiziki altyapı ve ekolojik çevre gibi çok geniş bir yelpazede değerlendirmektedirler. Konuyla ilgili olarak bu çalışma kapsamında uluslararası alanda en öne

çıkaran beş endeks incelenmiştir. Bu küresel kent endekslerine bakıldığında Türkiye’den iki kentin küresel kent statüsünde değerlendirildiği görülmektedir. Bu kentler İstanbul ve Ankara’dır. Türkiye’de milyonlarca nüfusa ev sahipliği yapan Bursa, İzmir, Antalya, Adana, Mersin, Konya, Balıkesir, Diyarbakır ve Gaziantep gibi metropol kentler bulunmasına rağmen; bu endekslere sadece İstanbul ve Ankara’nın girebildiği görülmektedir. Bu çalışma kapsamında incelenen endekslerde İstanbul ve Ankara’nın konumları genel olarak şu şekildedir;

Tablo 10: 2018 İtibariyle Küresel Kent Endekslerinde İstanbul ve Ankara’nın Konumları

Endeksin Adı	Değerlendirmeye Alınan Kent Sayısı	İstanbul’un Endeksteği Sıralaması	Ankara’nın Endeksteği Sıralaması
Küreselleşme ve Dünya Kentleri Endeksi	214	23	164
Küresel Kentler Endeksi (2 farklı ölçekli)	135	1. ölçek 26 2. ölçek 96	1. ölçek 75 2. ölçek 101
Küresel Finans Merkezleri Endeksi	96	76	-
Kentlerin Gelecekteki Rekabet Gücünü Kıyaslama Endeksi	120	70	103
Küresel Güç Kent Endeksi	44	30	-

Tablo 10’a bakıldığında, küresel kent endekslerine göre Türkiye’nin küresel etkiye sahip kentleri İstanbul ve Ankara’dır. Fakat Ankara’nın konumu büyük farkla İstanbul’un arkasında yer almaktadır. İstanbul ise dünya küresel kentler sıralamasında ilk on kent arasında yer alamamaktadır. Genel olarak endekslerde İstanbul’un konumu 23 ile 96 arasında; Ankara’nın konumu ise 75 ile 164 arasındadır. İstanbul 5 endekste de kendisinde yer bulurken, Ankara ise 3 tanesinde yer alabilmiştir.

Türkiye’nin gelecekte bölgesel güç olabilmesi ve ayrıca küresel bir güç haline gelebilmesi için, küresel alanda daha etkin olan kentlere ihtiyacı bulunmaktadır. Bu kapsamda İstanbul ve Ankara Türkiye’nin küresel kentleridirler, fakat konumları henüz üst seviyelerde değildir. Dolayısıyla İstanbul ve Ankara’nın küresel kentler sıralamasında daha ön plana çıkabilmeleri için çok daha büyük bir performans sergilemeleri gerekmektedir. Bu durum diğer Türkiye kentleri için de geçerlidir. Bu anlayış çerçevesinde Türkiye’de kentlerin temel sorunlarının çözülmesi gerekmektedir. Alt ve üst yapı sistemleri, yeşil alan miktarı, otopark sayısı, rekrasyon alanları, raylı sistemlere entegre ulaşım ağları, spor alanları, kültürel faaliyetler, tarihi dokunun korunması, hukuk danışmanlığı, eğitim kalitesi, ar-ge temelli ticari üretim, ulus aşırı şirketleşme, nitelikli iş gücü yaratma ve finansal danışmanlık gibi alanlarda Türkiye kentleri daha çok çaba harcamalıdır.

Bunun yanında, Türkiye’de kentlerin kendilerini öne çıkartan alanlarda daha fazla gelişim göstermeleri gerekmektedir. Örneğin İstanbul özelinde daha fazla kültür turizmine yönelmek; kongre ve toplanma merkezi haline gelmek; Ortadoğu, Avrupa ve Asya’yı birbirine bağlayan jeopolitik konumundan dolayı ulaşım noktasına dönüşmek; bölgesel finans merkezi haline gelmek ve sağlık turizminde gelişmek temel hedefler olabilir. Bu kapsamda küresel kentler arasına Türkiye’den daha fazla kentin girebilmesi için, kısa-orta ve uzun vadeli planları kapsayacak stratejik bir bakış açısının oluşturulması gerekmektedir. Bunun için merkezi yönetimin, yerel yönetimlerin ve özel sektörün birlikte planlı ve organize çalışmalar ortaya koymaları gerekmektedir.

Summary

Globalisation is the fact that different economic systems, political systems and cultures around the world are becoming similar to each other. Globalization has emerged when humanity began its

first trading, wars and religious activities. However, the period about the globalization was discussed mostly in 1980s. This is due to the tremendous technological and economic progress that has taken place in these years. In general terms, the effects of globalization come to the fore in these three areas;

- **Economic globalisation:** Economic globalization is the spread of international trade and investments worldwide.

- **Socio-Cultural Globalisation:** Socio-cultural globalization is the spread of dominant culture throughout the world.

- **Political Globalisation:** Political globalization refers to the intensification and expansion of political relations across the World.

This globalization phenomenon is developing in the global cities. Global cities can be defined as the cities that leading the world economy and cultural structure. The main features of these cities can be listed as; they are leading the world economy by hosting strong financial institutions, they are technology-based innovative production centers, they are the most important markets of all the products they produced and culturally they are role models for other societies. Because of all these features, the qualifications of global cities are evaluated by international global city indexes. It is intended with this study is to detect the position of Turkey's cities in the global city indexes. The indexes which are examined in this study are as follows;

- Globalization and World Cities,
- The Global Cities Index,
- The Global Financial Centres Index,
- Benchmarking The Future Competitiveness of Cities,
- Global Power City Index.

The results are as follows;

- According to Globalization and World Cities Index, Istanbul and Ankara are global cities. The position of Istanbul is 23rd as an Alfa city (Table/Tablo 1). The position of Ankara is 164th as a Gamma city (Table/Tablo 1).

- According to The Global Cities Index, there are 2 type of indicators within the index. Istanbul and Ankara are global cities there. The position of Istanbul is 26th and the position of Ankara is 75th at first index (Table/Tablo 3). At second index, the position of Istanbul is 96th and the position of Ankara is 101th (Table/Tablo 4).

- According to The Global Financial Centres Index, only Istanbul is a global city. The position of Istanbul is 76th in the index (Table/Tablo 5).

- According to Benchmarking The Future Competitiveness of Cities Index, Istanbul and Ankara are global cities. The position of Istanbul is 70th and Ankara is 103rd in the index (Table/Tablo 6).

- According to Global Power City Index, only Istanbul is a global city there. The position of Istanbul is 30th in the index (Table/Tablo 7).

These Indexes show that Istanbul and Ankara are two global cities from Turkey. It can be seen at the indexes that the position of Istanbul is higher than Ankara as global city. These results demonstrate that cities of Turkey should do more detailed works to get higher positions. For this progress central government, local governments and the private sector should work together.

KAYNAKÇA

- ABRAHAMSON, Mark (2004), *Global Cities*, Londra: Oxford Üniversitesi Yayınları.
- AKÇA, Gürsoy – HÜLÜR, Himmet (2004), “Osmanlı-Türk Düşüncesindeki Doğu-Batı İmgelerini Küreselleşme Tartışmaları Bağlamında Yeniden Düşünmek”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (16): 259-282.
- AKTEL, Mehmet (2001), “Küreselleşme Süreci ve Etki Alanları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakülte Dergisi*, 6 (2): 193 - 202.
- AT Kearney 2018b, <https://www.atkearney.com/2018-global-cities-report>, Erişim Tarihi: 26.10.2018
- AT Kearney 2018a, <https://www.atkearney.com.tr/about-us/who-we-are>, Erişim Tarihi: 26.10.2018
- BATMAZ, Nazlı Yücel (2010), *Küresel Kentlerin Yönetimi ve İstanbul İçin Bir Model Önerisi*, Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü: Doktora Tezi.
- BAUMAN, Zygmunt (2005), *Globalization: The Human Consequences*, Cambridge: Polity Press.
- BLOCK, David (2006), *Multilingual Identities in a Global City*, New York: Palgrave Macmillan.
- BRAKMAN, Steven – GARRETSEN, Harry – MARREWJIK, Charles (2006), “Industrial Location and Competitiveness”, VAIDYA, Ashish (Der.) *Globalization*, ABC-CLIO Yayınevi.
- CITIGROUP 2018, <https://www.citigroup.com/citi/citiforcities/pdfs/hotspots2025.pdf>, Erişim Tarihi: 27.10.2018.
- CLARK, David (2003), *Urban World / Global City*, Londra: Routledge Yayınevi.
- CURTIS, Simon (2016), *Global Cities and Global Order*, Oxford: Oxford Üniversitesi Yayınları.
- FEWKES, Jacqueline (2006), “Culture and Globalization”, VAIDYA, Ashish (Der.) *Globalization*, Santa Barbara: ABC-CLIO Yayınevi.
- FRIEDMANN, John (1986), “The World City Hypothesis”, *Development and Change*, 17: 69-83.
- GAWC 2018a, <http://www.lboro.ac.uk/gawc/group.html>, Erişim Tarihi: 25.10.2018.
- GAWC 2018b, <http://www.lboro.ac.uk/gawc/rb/rb300.html>, Erişim Tarihi: 25.10.2018.
- GAWC 2018c, <http://www.lboro.ac.uk/gawc/gawcworlds.html>, Erişim Tarihi: 25.10.2018.
- GAWC 2018d, <http://www.lboro.ac.uk/gawc/world2016.html>, Erişim Tarihi: 25.10.2018.
- GAWC 2018e, <http://www.lboro.ac.uk/gawc/world2016t.html>, Erişim Tarihi: 25.10.2018.
- GFCI 2018, <https://www.longfinance.net/media/documents/GFCI23.pdf>, Erişim Tarihi: 28.10.2018.
- HOLTON, Robert (2005), *Making Globalization*, New York: Macmillan Yayınevi.
- HÜLÜR, Himmet (2000), “Küreselleşme ve Toplumbilimsel Kuramlaştırma Sorunu”, *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi*, 1(2): 27-36.
- KARASAR, Niyazi (2012), *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, Ankara: Nobel Yayınevi.
- KAYAN, Ahmet, (2015, Haziran), “Küreselleşmenin Kentler Üzerindeki Etkileri ve Küresel Kentlerin Özellikleri İlgili Bir Değerlendirme”, *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 10 (1): 283-286.
- KIVILCIM, Fulya (2013), “Küreselleşme Kavramı ve Küreselleşme Sürecinin Gelişmekte Olan Üle Türkiye Açısından Değerlendirilmesi”, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 5 (1): 219-230.
- KNOX, Paul (2000), “World Cities in a World – System”, KNOX, Paul – TAYLOR, Peter (Der) *World Cities in a World – System*, Cambridge: Cambridge Üniversitesi Yayınları.
- LEMANSKI, Charlotte (2007), “Global Cities in The South: Deepening Social and Spatial Polarisation in Cape Town”, *Cities*, 24 (6): 448-461.
- MORI MEMORIAL 2018, http://www.mori-m-foundation.or.jp/pdf/GPCI2017_en.pdf, Erişim Tarihi: 29.10.2018.
- OĞUZTÜRK, Bekir Sami – ALPARSLAN, Ali Murat (2011), “E-Ticaret Stratejisinde Entelektüel Sermayenin Görünümü”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1 (13): 145-168.
- OKTAY, Tarkan (2016), “Metropol Kent Yönetimi Yaklaşımları ve Uygulama Modelleri”, *Strategic Public Management Journal*, 2(4), 49-71.
- Oxford Learners Dictionaries, https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/globalization#globalization__9, Erişim Tarihi: 24.10.2018.
- POWNER, Leanne C. (2006), “Political Systems and Governance”, VAIDYA, Ashish (Der.) *Globalization*, Santa Barbara: ABC-CLIO Yayınevi.
- RITZER, George – STEPNIŠKY, Jeffrey (2018), *Sociological Theory*, Londra: Sage Yayınevi.
- RITZER, George (2010), *Küresel Dünya*, (Çev. Melih Pekdemir), İstanbul: Ayrıntı.

- ROBERTSON, Roland (1998), *Globalization: Social Theory and Global Culture Theory*, Londra: Sage Yayınevi.
- SASSEN, Saskia (1991), *The Global City*, New Jersey: Princeton Üniversitesi Yayınları.
- SASSEN, Saskia (2000), "The Global City: Strategic Site/New Frontier", *American Studies*, 41(2/3): 79-95.
- STEARNS, Peter (2010), *Globalization in World History*, New York: Rotledge Yayınevi.
- STEGER, Manfred (2003), *Globalization: A Very Short Introduction*, Londra: Oxford Üniversitesi Yayınları.
- TAYLOR, Peter (2004), *World City Network*, Londra: Routledge Yayınevi.
- THE CHICAGO COUNCIL ON GLOBAL AFFAIRS (2017), *Chicago's Global Strategy*, United States Of America.
- TOMLINSON, John (2009), "Cultural Globalization Reconsidered", Kolektif (Der.) *The Multiple Faces Of Globalization*, Madrid: BBWA Yayınları.
- WATERS, Malcolm (2001), *Globalization*, New York: Routledge Yayınevi.
- YAYLI, Hasan (2012), "Küreselleşmenin Kentler Üzerine Etkisi: İstanbul Örneği", *Selçuk Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, (24): 331-355.

HISTORICAL DEVELOPMENT OF TURKISH FASHION PHOTOGRAPHY TÜRK MODA FOTOĞRAFÇILIĞININ TARİHSEL GELİŞİMİ

Özlem KAYA*

Abstract

Fashion photography is one of the most important areas that can be associated with fashion. The share of fashion photography is quite large in the promotion of every product that can be called fashion. Fashion photography is the photographing of a fashion item or a garment using different techniques, emphasizing the characteristics. Being especially multicolored is the most characteristic feature of fashion photography which distinguishes itself from other photographing areas.

Western clothing culture developed simultaneously with Tanzimat period, unlike the world, has found its place in Turkey in 80's. Despite the close pursuit of the West, there are different reasons behind the absence of the fashion photography field. Considering the history of fashion photography in Turkey, it is observed that studio photography pioneered the fashion photography.

The emergence of Turkey as a profession in fashion photography has gained importance in recent years is quite new. One of the biggest factors in this situation is that ever-changing fashion is now becoming a consumption object. The constant change in fashion makes fashion indispensable. One of the most important tools in this market will be fashion photography. The development of fashion and fashion photography has now become an integral unity. To reveal the status of fashion photography in Turkey in this regard is extremely important. With this study, it was concluded that fashion photographs were initially perceived as portrait and studio photography, and in further periods, they were shaped with technique, art and creativity. In this context, this study revealed the historical development, past and present of fashion photography, and some recommendations were brought up.

Keywords

Historical Development, Fashion Photography, Clothing Culture

Öz

Moda fotoğrafçılığı moda ile ilişkilendirilebilen en önemli alanlardan biridir. Moda olarak adlandırılacak her ürünün tanıtımında moda fotoğrafına düşen pay oldukça büyüktür. Moda fotoğrafçılığı bir moda ögesinin ya da bir giysinin özelliklerini vurgulayarak, değişik teknikler kullanılarak fotoğraflanmasıdır. Özellikle çok renkli olması diğer fotoğraf alanlarından ayrılan en karakteristik özelliğidir.

Tanzimatla birlikte batıya koşut olarak gelişen giyim kültürü dünyadaki gelişimin aksine Türkiye'de ancak 80'lerle birlikte vücut bulmuştur. Batının yakından takip edilmesine rağmen moda fotoğrafı alanının oluşmamasının ardında farklı nedenler yatmaktadır. Türkiye'deki moda

* Assist. Prof. Dr., Hitit University, Faculty of Fine Arts, Design and Architecture, Department of Textile and Fashion Design, E-mail: ozlemkaya@hitit.edu.tr, http://orcid.org/0000-0002-8572-6577

fotoğrafının tarihi incelendiğinde, stüdyo fotoğrafçılığının moda fotoğrafına öncülük ettiği görülmektedir.

Son yıllarda önem kazanan moda fotoğrafçılığının Türkiye’de bir meslek dalı olarak ortaya çıkışı oldukça yenidir. Bu durumun en büyük etkenlerinden biri, sürekli değişen modanın artık bir tüketim nesnesi haline dönüşmesidir. Modanın sürekli değişim içerisinde olması, modayı vazgeçilmez kılmaktadır. Bu pazardaki en önemli araçlardan biri ise moda fotoğrafı olacaktır. Moda ve moda fotoğrafının gelişimi günümüzde artık ayrılmaz bir birlikteliğe dönüşmüştür. Bu bakımdan moda fotoğrafçılığının Türkiye’deki durumunun ortaya konulması son derece önemlidir. Bu çalışma ile moda fotoğraflarının ilk zamanlarda portre ve stüdyo fotoğrafçılığı gibi nitelendirildiği ilerleyen zaman içerisinde teknik, sanat ve yaratıcılık ile şekillendiği sonucuna ulaşılmıştır. Bu kapsamda bu çalışma ile moda fotoğrafçılığının tarihsel süreç içerisinde gelişimi, dünü ve bugünü ortaya konulmuş ve bazı öneriler geliştirilmiştir.

•

Anahtar Kelimeler

Tarihsel Gelişim, Moda Fotoğrafçılığı, Giyim Kültürü

INTRODUCTION

Fashion has been studied and analyzed by numerous theorists as one of the important research subjects of sociology. Veblen, who defines the upper class in the capitalist system depending on social class distinction as *leisure class*, discusses fashion as a phenomenon based on the excessive consumption and conspicuous extravagance on the part of the aforementioned class. According to Veblen (2005), changes in fashion are functionally useless and doomed to be outdated as per its inner structure. Benjamin (1993) explains fashion as *the main element of the upper social structure* by using the concept of *dialectical image*, while Barthes (2008) shapes the phenomenon of fashion by referring to linguistic concepts and trying to form a new meaning system. According to Baudrillard (2008), fashion is *that which is paradoxically outdated*.

Fashion lays the groundwork for social identities to be redefined by constantly attributing new meanings to the artificialities embodied by it. The seduction of fashion lies on the effort to reify new styles embodying values which develop and change in societies and sometimes oppose each other (Berber 2010).

In today's consumer society, the fashion industry has turned the female body in particular into a social project that it shapes time and again within the scope of statements concerned with beauty and icon creation, sinking itself into the effort of delivering the desired visual quality. Perceived as intertwined concepts in regard to the platforms discussing them within the historical process, fashion and body have become visible through clothing (Himam Er 2009).

Photography, which tries to create a language unique to it, meets fashion in this process. While on one hand, it makes progress on the way to be an art form, on the other hand, it becomes a communication language enabling fashion industry to reach masses.

Changing economic conditions in post-1980 Turkey enabled textile, fashion and advertising sectors to develop, and became effective in the branching of fashion photography in Turkey. In the 1990s, fashion photography started to dominate the fashion industry with the development of desktop publishing and photography techniques. Branching throughout the world in the early 1900s, fashion photography could only make its breakthrough in Turkey after nearly a century.

Fashion Photography

In the 1850s, fashion photography was utilized to inform people about fashion. The London Stereoscopic Company produced stereoscopic images comprised of three side-to-side photographs on a single card, which created a three-dimensional impression when looked from a stereoscope (De Wit 1998: 4).

The first use of photography in fashion imagery is the album of Countess de Castiglione created with 288 photographs depicting her in her own clothes in 1856. The Metropolitan Museum of Art argues that the countess is among the first women to have been seduced by a camera.

The majority of fashion photographs between 1850 and 1880 were composed of social portraits, rather than commercial reproductions. Black-and-white photos were mostly colored manually afterward. Photograph reproductions were created on published pages with the advent of the halftone technique (Dayı 2006).

Before the 1880s, *carte de visite* was used to document fashion from a standard-sized photograph used as a portrait. The advantage of such photographs was their capability to be

mass-produced. They were designed to be distributed to potential customers or in shops. However, the scope of their utilization was limited. The photographs labeled “Document Photographique” were revealed to be the oldest photographs, and they were created for French pattern books between 1881 and 1882.

The oldest commercial fashion photograph was taken in 1891. A few of the first attempts made an effort to try something more than a depiction of the clothing displayed on a mannequin-like figure. Fashion photographs were almost always taken for published magazines. In 1901, the French magazine *Les Modes* started to publish photographic drawings.

Adolf de Meyer is considered to be the pioneer of fashion photography, a photographer of extravagant elegance and intelligence. Working in this field in the early 1900s changed the general view as to what made a fashion photographer. De Meyer is the first person to elaborate on what the word *fashion* meant (De Wit 1998: 4-6).

De Meyer wanted to perceive people as fashion, made them glamorous and tried to vitalize a specific kind of style in them, using soft focus technique and ignoring the clothing details. De Meyer’s style of exposing his models, his way of using accessories, his use of backlight, and the effect he created by covering the lens with a silk gauze brought an ethereal quality to his photographs (De Wit 1998: 6; Kruger 2001; Lehnert, 2002).

Fashion photography was both shaped and limited by the fashion industry. Photographers challenged the conditions of the period by seeking extraordinary angle and shooting features that could render a specific photograph unique. However, they were limited by fashion editors that they worked for. Even though the editors raised an elite class of photographers, they assumed a meticulous and at times merciless attitude when picking photography images. Then came the 1930s, an important period of change. Even though the color production was still a complex, expensive and prestigious process, it bettered the possibilities for fashion photography to be popular. Due to its connection with modernity, color photography became the mutual language of fashion photography. The first color photograph was printed on *Vogue* magazine in 1932, and the recovery of black-and-white photography was out of the question until the 1950s (Steele 1997; Elliot 2000).

It is a known fact that fashion illustrations and photographs concentrated on women between 1900 and 1920. In photography, focusing attention on esthetics competes with the pressures of representing fashion. Fashion photographs are extremely distinct and striking visuals that lure and seduce their audience and depict a delusive and magnificent world.

In the 1930s, faces were perfect as a doll, bodies were angular and geometric, and models were completely young. Naturally, the use of cosmetic products closely affected fashion photography.

The Second World War was a transitional period for fashion photography, which started to reflect the ideas and characteristics of the war period by assuming an increasingly more political and criticizing style. It maintained its development seeking new things, besides engaging in trial and error methods through which it discussed the effects of war on the lives of ordinary men and women.

In the 1950s, while fashion photography technically combined documentary techniques with a sense of social comment, it also started to contain the elements of deliberate momentary movement and ambition found in photojournalism.

Towards the 1960s, dissatisfaction and displeasure turned into an explicit revolution, and fashion became the symbol of turbulent and exciting anger and rebellion of the 60s generation. Fashion photographers were ironically capitalized while concentrating on the spirit of the 1960s. This period explicitly created the sexual content of the relationship between the

photographer and the model, thus becoming a basic characteristic of 1960s photography (Ducros 1998).

The 1970s witnessed different experiences and hyper-contradictions in fashion photography. The key element in the fashion photographs of this period was the obsessive emphasis on sexual motifs (Kismaric-Respini 2004).

The 1980s in fashion photography can be defined as a period in which glamorous presentations were created. With the advent of the ability to transfer optic images produced in photography to the digital media, a controversy over *image production* started in photography, just like in other art forms.

In the 1990s, fashion photography entered into a new period contradicting the sexual obsessions of the 1990s, which manifested as post-feminism, new male image, and ambivalence towards homosexuality. In this period, fashion photography bypassed itself. Another important aspect of the 1990s is the fact that fashion photography got affected by cinema.

Historical and current events have inevitably had a great impact on fashion photography and societies, which has actually caused a downward spiral. Simultaneously, our moral values have undergone a change; what is acceptable now was out of the question 30 years ago. At this juncture, fashion photography tells people about styles, what they should wear, and how it will look on them. From Paris to Milano and New York, where clothes are presented through pictures and sold in shops, fashion and photography go hand in hand, both of them becoming an expression of artists creating them. In this regard, the role of a fashion photographer is to encourage the change in seasons and styles (Garcia 2004).

In this context, fashion photography has turned into a colossal business continuing to influence the world, starting as illustrations depicting the latest fashion from couture houses in France especially in the beginning of the twentieth century.

Historical Development of Fashion Photography in Turkey

After the invention of daguerreotype and its public introduction, the invention of photography was announced with a story on a newspaper called *Takvim-i Vekayi* (the Calendar of Facts) in Istanbul in 1839. Sultans' tradition of having their portraits made, starting with Selim III in the 1800s, turned into engraving reproduction in following years, and sultans' albums started to be created after the reign of Mahmud II. In the following years, photography technique was seen to be used in the published albums (Atasoy 1986), which depicted the portraits of sultans (such as Sultan Abdülaziz and Sultan Abdul Hamid II).

Orientalism gained a very popular status especially in literature and art throughout Europe in the nineteenth century. Western artists presented the mystery of the orient in the reality provided by photography with traces of orientalism. Photographs depicting painters and photographers coming from the west and their relatives in Turkish clothing are good examples of this. In the same period, the Abdullah Frères were seen to photograph women and male models with women's costumes adorned with orientalist clothing (Özendes 1992-1998). Even if they were not perceived as a line of business in the western sense, these photographs can be said to have been similar to haute couture style and be the first fashion photographs in simplest terms.

It is known that there were numerous other photographers in Istanbul besides the Abdullah Frères, one of whom was Pascal Sébah. He also produced orientalist photographs containing female figures, used all the elements of orientalism in his studio. He took the photographs of the album *Local Clothing in Turkey*, also known as *The Clothing of Ottomans*, in 1873, which is a highly significant work in Turkish clothing history. Nevertheless, it would be

quite difficult to talk about the existence of corporate fashion photography in the western sense in Turkey until the Republican Period.

Photograph 1: *İnci* Magazine 1919 (a-Burqa models, 1, 1 February, the last page, b- winter coats, 11, 1: 19)

Photograph 2: *Yeni İnci* Magazine (The first issue, Number: 1 June 1338/1922; *Hayat* Magazine 1958, Issue, 90-96 (on the right))

If we examine Photographs 1 and 2, we can see that the photographs taken for *İnci* magazine give general information about the clothes of the period. It can especially be said that the detailed photographs of burqas and coats were included in the magazine and that in a way they supported the publicity of the clothes specific to the period.

When fashion photographs are analyzed according to their periods, results that can be determinant for Turkish fashion photography are revealed. If we take a look at issues of *Hayat* magazine from different years, we can see the distinct change in fashion photography. While

the advertisement photographs in the early issues of the magazine were mainly composed of drawings or illustrations, photographs became dominant in the following issues. One of the most important names from *Hayat* magazine is Suavi Sonar, writing and photographing in the fashion sector. Sonar was a photographer, painter and women's tailor. The news and stories he reported abroad about fashion in the places he lived, especially in Rome and Paris, were initially published on *Yarım Ay* and *Yelpaze* magazines, and later on *Hayat* and *Ses* magazines. Throughout the pages he sent from Europe, one could find photographs of popular models of the period and dress advertisements.

In this period, Suavi Sonar sent some of the fashion photographs he took to *Hayat* magazine. These photographs are seen to bear some resemblances to the western fashion photographs. Sonar's fashion photographs are crucial in that they were the first examples (Ak 2001).

Photograph 3: *Hayat* Magazine 1957 February-March (Spring Creation and Olgunlaşma* Institute Student) *A type of high school for girls, teaching the arts of handcraft and clothing

As Berber puts it, while on one hand fashion photography puts up a struggle to be known as a general photography form based on its own esthetical traditions, on the other hand, it has followed a line on which femininity images embodying passion and provocation are created and displayed.

The relationship between the consecutive techniques of fashion photography developing and changing and the techniques of femininity has constituted a whole with the 20th-century efforts of fashion phenomenon to be shaped, and has become inseparable.

Besides seizing the moments of fashion, fashion photography also serves as a resource of basic information on types of clothing and human bodies they adorn in terms of its practical and historical development process. Photography has created a revolution in the fashion industry in terms of introducing clothing realistically, and studying the relationships between clothes, those who wear them, and their contents and displaying these things by finding various ways to present them.

In the early twentieth century, clothing advertisement was increasingly accelerated with the publications of fashion photographs, and fashion photography started to be utilized in that

direction. Introducing and selling a product is naturally dependent on that product's visibility. In this period, magazines and newspapers on which such fashion photographs could be seen were published, based on the reality that women would eventually start to follow them. In today's world, fashion photography still serves this purpose, while also trying to ensure an ineradicable place for itself.

In the 2000s, fashion photography started to be considered as a separate branch, and in parallel to this situation, the number of fashion photographers increased fast. With the developments in technology, richness of color, technique and space became prominent in these fashion photographs. Aesthetical concerns were now more important. Considering that today's technology is advancing fast, a good photographer needs to keep up with this fast development. Turkish fashion photographers tried to keep up with these developments and started to develop a style unique to themselves. In this context, fashion photography in Turkey sailed towards new searches.

Photograph 4: Current Fashion Photos (Yaşar Saraçoğlu, 2019)

Conclusion

Fashion is a sociological concept which numerous contemporary philosophers argue over and which has not lost its actuality, bearing periodical characteristics based on changes in the social structure determined by the relationship between production and consumption.

Having turned into a gigantic village thanks to globalism, the world has started to speak one universal language, which is fashion. With the development of communication tools, advertisements have not only pierced into our lives but also become a lifestyle; and in this new lifestyle, the most crucial tool to create demand in the market will be fashion. This simultaneous history of fashion and photography has turned an inseparable marriage in our day.

Fashion photography has recently gained importance in Turkey, just as it has throughout the world. One of the greatest factors in this is that fashion, perceived on the same level as change, has turned into a consumption object.

Pictographic and narrative elements of various art forms possessing the powerful narrative language of the 21st century and visual elements of fashion photography which have

intertwined with one another have inevitably fitted into each other.

Besides its task of recording fashion images, fashion photography has also the feature of being a resource of basic information on clothes, accessories, and motives they adorn. From its early days when it was known as a form of portrait photography to our day, the development of fashion photography has been maintained by its changes, technical and esthetical approaches it has affected and in return has been affected by, and its relationship with artistic movements.

Considering the history of fashion photography in Turkey, it is seen that studio photography preceded it. In the first periods of photography, it is seen that non-Muslim minorities took part in photography in the Ottoman Empire. The examples that may be considered the first fashion photographs in today's Turkey belonged to Ottoman palace photographers.

With the transition to consumption societies, changes in the narration and presentation styles of fashion photography have been witnessed in parallel with the changes in the sense of fashion. As mentioned above, obtaining or creating images has acquired a new dimension thanks to the utilization of computer technology in this field.

Naturally, it is not possible to elaborate on photographers who constitute the history of fashion photography in our day and their works one by one. The fact that each of them has used a narrative style unique to themselves turns each of them into a distinct study subject. At this point, it is extremely difficult to foresee how fashion photography in our day will be shaped in the future. But what will determine this will be fashion's look on the female body.

SUMMARY

Fashion photography is the photographing of a fashion item or a garment using different techniques, emphasizing the characteristics. Being especially multicolored is the most characteristic feature of fashion photography which distinguishes itself from other photographing areas.

Western clothing culture developed simultaneously with Tanzimat period, unlike the world, has found its place in Turkey in 80's. Despite the close pursuit of the West, there are different reasons behind the absence of the fashion photography field. Considering the history of fashion photography in Turkey, it is observed that studio photography pioneered the fashion photography.

The emergence of Turkey as a profession in fashion photography has gained importance in recent years is quite new. One of the biggest factors in this situation is that ever-changing fashion is now becoming a consumption object. The constant change in fashion makes fashion indispensable. One of the most important tools in this market will be fashion photography. The development of fashion and fashion photography has now become an integral unity. To reveal the status of fashion photography in Turkey in this regard is extremely important. In this study, the past and present of fashion photography have been disclosed and some suggestions have been developed.

Naturally, it is not possible to elaborate on photographers who constitute the history of fashion photography in our day and their works one by one. The fact that each of them has used a narrative style unique to themselves turns each of them into a distinct study subject. At this point, it is extremely difficult to foresee how fashion photography in our day will be shaped in the future. But what will determine this will be fashion's look on the female body.

REFERENCES

- AK, Seyit Ali (2001), *Erken Cumhuriyet Dönemi Türk Fotoğrafı* [Early Republican Period Turkish Photograph], İstanbul: Remzi Bookstore.
- ATASOY, Nurhan (1986), *Kıyafetnamelerin Doğuşu ve Fenerci Mehmed Kıyafetnamesi* [Fenerci Mehmed Outfit], *Osmanlı Kıyafetleri Fenerci Mehmed Albümü* [Ottoman Clothes Fenerci Mehmed Album]. Koc, Foundation.
- BARTHES, Roland (2008), *Moda Dizgesi-Seçme Parçalar* [Fashion String-Featured Parts], *Cogito Dergisi* [Cogito Magazine], Trans: Sema Rifat. Number: 55: İstanbul: Yapı Kredi Publications.
- BAUDRILLARD, Jean (2008), *Simgesel Değiş Tokuş ve Ölüm* [Symbolic Exchange and Death], Trans: Oğuz Adanır, İstanbul: Boğaziçi University Publications.
- BENJAMIN, Walter (1993), *Pasajlar* [Passages], Trans: Ahmet Cemal, İstanbul: Yapı Kredi Publications.
- BERBER, Levent (2010), *Günümüz Moda Fotoğrafçılığının Sinematografik Üretime Etkileri* [Influence of Today's Fashion Photography to Cinematographic Work], İzmir: DEÜ, GSF, (PhD Thesis).
- DAYI, Handan (2006), *1990 Sonrası Türk Moda Fotoğrafında Genel Eğilimler*, [General Trends in Turkish Fashion Photography after 1990], İzmir: DEÜ, GSF, (Master's Thesis).
- DUCROS, Françoise (1998), *The Dream of Beauty Fashion and Fantasy*, A New History of Photography, Ed. Michel Frizot, Könemann, Köln.
- ELLIOTT, Smedley (2000), *Escaping to Reality Fashion Photography in the 1990s*, *Fashion Cultures: Theories Explorations and Analysis*, Trans: Ufuk Uysaloğlu ed. Stella Bruzzi, Pamela Church Gibson, Routledge Taylor & Francis Group.
- GARCIA, Jodi A. (2004), *Fashion Photography and The Clothes Involved*, (A Senior Thesis in General Studies), December.
- HİMAM ER, F. Dilek (2009), "Modanın Yaratım Nesnesi Olarak Tasarı Bedenler", '[Design As a Fashion Object of Fashion Bodies]', *Yedi Journal*, Dokuz Eylül University Faculty of Fine Arts Publications, Number 2: 17 July, <https://dspace.deu.edu.tr/xmlui/handle/12345/902>
- KISMARIC, Susan, RESPINI, Eva (2004), *Fashioning Fiction*, Trans: Ufuk Uysaloğlu, New York: The Museum of Modern Art.
- KRUGER, Thomas (2001), *Fashion Photography*, Central University of Technology, Free State, March.
- LEHNERT Gertrud (2002), *A History of Fashion, in the 20th. Century*, Köneman.
- ÖZENDES, Engin (1992), *Türkiye'de Fotoğraf* [Photo in Turkey], İstanbul: İletişim Publications.
- ÖZENDES, Engin (1998), *Abdullah Freres Osmanlı Sarayının Fotoğrafçıları* [Abdullah Freres Photographers of the Ottoman Palace], İstanbul: Yapı Kredi Publications.
- STEELE, Valerie (1997), *Fifty Years of Fashion New Look to Now*, Yale University.
- VEBLEN, Thorstein (2005), *Aylak Sınıfın Teorisi* [The Theory of Moony Class], Trans: Zeynep Gültekin, Cumhuriyet Atay. İstanbul: Babil Publications.
- WIT, Corali De (1998), *Fashion Photography*, Diversity is Essential to Happiness, Technikon Free State, November.
- 1919 İnci Magazine, Burqa models, Number 1, February, the last page. Accessed June 15, 2018. <http://osmanlialisani.blogspot.com/2012/05/osmanlca-dergi.html>
- 1957 Hayat Magazine, February-March. Accessed July 18,2018. <http://www.turknostalji.com/fotogaleri/hayat-dergisi-1957-no-25-bir-bahar-kreasyonu-30-13.html>
- 1958 Hayat Magazine, Number, 90-96. Accessed July 19,2018. <http://www.turknostalji.com/fotogaleri/turk-mankenleri-pariste-44-32.html>
- Yaşar Saraçoğlu 2019, <https://yasarsaracoglu.com/>